AULA DE CIÈNCIA
I CULTURA, 4

L'obra de Joan Coromines

Cicle d'estudi i homenatge

Joan Solà (ed.)

Amb la col·laboració de

Narcís Garolera
Ernest Rusinés
Antoni Tobella

AULA DE CIÈNCIA
I CULTURA, 4

L'obra de Joan Coromines

CICLE D'ESTUDI I HOMENATGE

Joan Solà (ed.)

Amb la col·laboració de
Narcís Garolera
Ernest Rusinés
Antoni Tobella

Sabadell, Fundació Caixa de Sabadell, 1999

Catalogació en publicació de la
FUNDACIÓ CAIXA DE SABADELL

L'obra de Joan Coromines : cicle d'estudi i homenatge / Joan Solà (ed.) ; amb la col·laboració de Narcís Garolera, Ernest Rusinés, Antoni Tobella. - (Aula de ciència i cultura ; 4)

I. Fundació Caixa de Sabadell
II. Solà, Joan
III. Garolera, Narcís
IV. Rusinés, Ernest
V. Tobella, Antoni
1. Coromines, Joan - Crítica i interpretació
2. Coromines, Joan - Biografia
3. Lingüística - Conferències
4. Lingüística - Catalunya - Conferències
5. Fundació Caixa de Sabadell - Conferències

804.99Coromines, Joan(042)
92Coromines, Joan(042)

Primera edició: febrer 1999

© A. Várvaro, J. M. Blecua, G. Clavería, L. Bonada, F. Villar, F. Corriente, J. Soler, J. Moran, C. Barceló, A. Blecua, X. Renedo, J. Veny, E. Rusinés, J. Untermann, J. Solà, M. T. Echenique, M. C. Henríquez, J. Pujadas, J. Ferrer, J. Ferrer, J. A. Pascual.

Per a aquesta edició:
© Fundació Caixa de Sabadell, 1999
carrer d'En Font, 25, 08201 - Sabadell

Fotocomposició i producció: Addenda, s.c.c.l., Pau Claris, 92, Barcelona

Impressió: Novagràfik, c/ Puigcerdà, 127, 08019 Barcelona

És rigorosament prohibida, sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, sota les sancions establertes a la llei, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic i la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstecs públics.

Dipòsit legal: B-6.114-1999

ISBN: 84-95166-08-9

Taula

7 Paraules d'obertura

15 Presentació

17 Alberto Várvaro: *Joan Coromines y la lingüística románica*

29 José Manuel Blecua y Gloria Clavería: *La lexicografía castellana, antes y después de Coromines*

45 Lluís Bonada: *Les idees literàries en l'obra de Joan Coromines*

53 Francisco Villar: *Joan Coromines y los substratos prerromanos de la península Ibérica*

67 Federico Corriente: *Las etimologías árabes en la obra de Joan Coromines*

89 Joan Soler: *Repercussió de l'obra de Joan Coromines en la llengua catalana actual*

107 Josep Moran: *La gramàtica històrica catalana en l'obra de Joan Coromines*

119 Carmen Barceló: *El mozárabe en la obra de Joan Coromines*

133 Alberto Blecua: *Joan Coromines, editor del* Libro de buen amor

145 Xavier Renedo: *Joan Coromines, editor de textos catalans i occitans*

155 Joan Veny: *Joan Coromines i la dialectologia catalana*

169 Ernest Rusinés: *Crítica internacional de l'obra de Joan Coromines*

183 Jürgen Untermann: *Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua*

193 Joan Solà: *L'obra de Joan Coromines*

211 María Teresa Echenique: *La lengua vasca en la obra de Joan Coromines*

221 Maria do Carmo Henríquez: *As fontes galego-portuguesas no* Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico

231 Joan Pujadas i Marquès: *Notes biogràfiques de Joan Coromines*

249 Josep Ferrer i Costa: *Bibliografia de Joan Coromines*

269 Joan Ferrer: *Materials de Joan Coromines pendents d'edició, i propostes d'estudi*

283 José Antonio Pascual: *Joan Coromines. La dulce fuerza de su mirada*

287 Paraules de clausura

293 Notícia dels autors

297 Índex de noms de persona i de matèries

Paraules d'obertura

Hi intervenen:

Joan M. Pujals
Conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya

Manuel Grau i Gasulla
President de la Fundació Caixa de Sabadell

Josep M. Pons
Vicerector de la Universitat de Barcelona

Fermí Vallbè
Tinent d'alcalde i regidor de Cultura, Educació i Cooperació de l'Ajuntament de Sabadell

JOAN M. PUJALS

Conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya

Joan Coromines es va dedicar en cos i ànima –ell tot sencer, integralment, a jornada completa i gairebé podríem dir fins a l'extenuació– a l'estudi de la nostra llengua; no solament a l'estudi de la nostra llengua, però el cert és que la seva dedicació principal va ser a la llengua catalana.

El doctor Coromines sentia una autèntica passió per conèixer, que és molt més que una simple curiositat per saber. Ell estimava la vida que impregnava el nom de les coses, perquè el doctor Coromines era un savi més que no pas un erudit, un savi que hauria pogut quedar-se en poeta, en historiador o en geògraf o en botànic; totes aquestes disciplines haurien pogut donar sortida –ben segur que amb idèntics resultats– a la seva immensa passió pel país i per la llengua.

Joan Coromines era un home que estimava, un científic que estimava allò que procurava entendre en tots els seus replecs i en tota la seva complexitat. Joan Coromines era un home que estimava el seu país, els països que mantenen el català com a lligam de la seva unitat més profunda.

Joan Fuster escrivia a propòsit de Josep Pla aquestes paraules: «Tota llengua és una creació social tan profunda com essencial. Històricament, els idiomes s'han format i s'han estès en el cos autònom de les societats obeint la seva cohesió interior; cada societat, el seu, i per això són distintes. L'idioma, de més a més, ve a ser el dipòsit o l'arsenal, viu, de tota l'experiència col·lectiva de la societat que el parla».

El doctor Coromines va estudiar amb passió i amb intel·ligència tot l'immens arsenal de paraules que ens ajuden a ser nosaltres mateixos, i ho va fer com ho feien els excursionistes científics del segle XIX, pas a pas i amb il·lusió, però, també, sense defugir mai cap mena d'esforç. «Els homes i les dones d'aquestes terres –va escriure el seu amic Josep Pla referint-se a les terres de parla catalana– estem units no per raons superficials, anecdòtiques, menys encara folklòriques; estem units per una mateixa concepció de la vida, per la idèntica significació que tenen les nostres paraules quan es tracta de les coses bàsiques.» Joan Fuster comentant-ho li donava la raó: «En el fons, la llengua, més que unir-nos tradueix la nostra unitat prèvia, el fet de ser una mateixa societat».

Si el doctor Coromines va fer tant pel país, pel país tot sencer, i per la seva llengua és –insisteixo– perquè el sentia. El patriotisme no hem de voler que es quedi tan sols en aquest nivell emotiu, però tampoc no hi ha de renunciar, perquè és en aquests fonaments on hi ha l'impuls previ a tota acció. No hi ha millor forma de conèixer, o de procurar conèixer, que estimar. Tota l'obra del doctor Coromines és –en el fons i en la forma– una immensa declaració d'amor, un immens homenatge al que hi ha de més profund i de més autèntic en nosaltres mateixos. No estem deslligats del passat, no estem deslligats de l'entorn, no estem deslligats de la llengua que expressa i dóna sentit a una realitat de la qual formem part i a la qual volem continuar donant sentit des de la nostra pertinença activa i responsable.

He volgut remarcar aquesta condició de patriota del doctor Coromines perquè és la que millor ens pot fer comprendre el sentit de la seva vida i obra, i perquè Coromines no solament estimava el país i la seva llengua, sinó que s'hi sentia implicat, concernit. De manera que el destí del seu país i el destí de la seva llengua ell sabia que també eren el seu propi destí, que de la seva continuïtat depenia també la seva. I segons com es miri és així. Coromines viurà en la memòria dels catalans en la mesura que perduri i en la mesura que millori de condició i de consideració social la llengua catalana. Per això és tant d'agrair que ara se li hagi volgut retre en aquest Auditori de la Caixa de Sabadell aquest cicle d'homenatge, que ens ha de fornir un coneixement més aprofundit del seu treball i del seu ampli camp d'interessos.

Com a conseller de Cultura de la Generalitat, felicito tots els organitzadors d'aquest Cicle, i molt especialment el Dr. Joan Solà, a ell, a les germanes del Dr. Coromines –que avui ens han volgut acompanyar en aquest acte– i a

MANUEL GRAU I GASULLA

President de la Fundació Caixa de Sabadell

L'any 1997, més enllà de ser una data simbòlica en el món de les Lletres Catalanes per la commemoració de l'any Pla, diria que també ha estat –i podrem adonar-nos millor de la importància d'aquesta data– l'any de la desaparició d'una figura excepcional de la nostra història, sobretot en la vessant lingüística, i m'estic referint, és clar, a la mort, el dos de gener de l'any passat, del filòleg i romanista Joan Coromines. Sens dubte, i com encertadament es posa de manifest en tota la documentació sobre aquestes sessions que avui inaugurem, el lingüista català més complet de tots els temps.

Cal aclarir, per a aquells que mai no s'hagin enfrontat amb alguna part de la immensa obra de Coromines, que aquest elogi no és pas gratuït o desmesurat, fins i tot els grans especialistes en llengua catalana, o millor diria en qualsevol altra llengua romànica –com els ho podran confirmar els diferents ponents que passaran per aquest auditori–, afirmen quedar aclaparats per l'amplitud dels coneixements demostrats per Coromines, però també per molts altres aspectes que normalment depassen la capacitat d'una sola persona, tant pels mètodes utilitzats en la seva investigació, com per la forma d'exposar les seves conclusions.

La seva figura i la seva obra, com anirem veient al llarg d'aquest Cicle, tenen una importància que segurament encara no ha arribat –ni de bon tros– a posar-se de manifest. És probable que petites fites, com ara aquest Cicle que comencem ara, o la publicació de biografies i estudis al seu entorn vagin construint, de mica en mica, el veritable lloc que Coromines ha d'ocupar en la nostra història, i que es trobarà amb tota probabilitat –jo diria que ja es troba– entre noms com el del mateix Pompeu Fabra.

Des de la Fundació Caixa de Sabadell, en una nova col·laboració amb l'Ajuntament de Sabadell i amb la Universitat de Barcelona, vàrem decidir posar de la nostra part tot allò que calgués perquè l'organització d'aquest esdeveniment fos un èxit, i els he de dir que l'esforç, en aquests ocasió, ha estat molt especial, però al nostre entendre, necessari. Els resultats els podrem conèixer a partir d'avui i fins al proper cinc de març, però també molt després, quan els efectes d'aquest primer pas que donem des de Sabadell es materialitzin en una publicació que contingui tots els coneixements exposats en aquest Auditori durant les properes setmanes.

No afegiré res més perquè de Coromines i de la seva obra ja ens en parlaran especialistes prou destacats. Però sí que voldria fer esment de la importància, de l'esperit i de la voluntat de cooperació per realitzar cicles com aquest o com els que hem dedicat, mesos enrere, a Josep Pla i a José Luis L. Aranguren. Aquesta mena d'activitats, que requereixen un gran esforç per part de les institucions que les impulsen, estan donant ja els seus fruits a la nostra ciutat, on, darrerament, la bona acollida de diferents sessions monogràfiques, aplegades en cicles o per separat, estan assolint un nivell excepcional i encoratjador.

Des de la Fundació Caixa de Sabadell, per tant, volem donar les gràcies a totes les persones que han fet possible aquest curs i també a les dues institucions que ens han ajudat a organitzar-lo: l'Ajuntament de Sabadell i la Universitat de Barcelona.

Abans de cedir la paraula als representants d'aquestes dues institucions, voldria saludar les dues germanes de Coromines, que avui han tingut l'amabilitat d'acompanyar-nos en aquest acte. Benvingudes.

Passo la paraula als representants de les dues institucions, i els dono les gràcies a tots vostès per l'assistència en aquest acte.

JOSEP M. PONS

Vicerector de la Universitat de Barcelona

Permetin-me que expressi, en nom del rector, la satisfacció de la Universitat de Barcelona per aquesta col·laboració amb la Fundació Caixa de Sabadell i l'Ajuntament de Sabadell, amb el suport de la conselleria de Cultura, a través de la seva Direcció General de Política Lingüística, col·laboració que fa possible el Cicle de conferències que avui inaugurem, que confiem que tindrà continuïtat en el futur i que és un bon exemple de conjunció d'esforços al servei de la cultura per part dels components polític, civicoeconòmic i acadèmic de la nostra societat.

Intervenir, representant la Universitat de Barcelona, en la presentació d'aquest Cicle-homenatge a Joan Coromines és un privilegi i una ocasió molt especial, perquè aquest Cicle el dediquem a qui possiblement ha estat el nostre més gran lingüista de tots els temps, que ha unit unes condicions insuperables de capacitat de treball amb uns dots intel·lectuals i memorístics prodigiosos. Cal destacar la seva estimació i fidelitat profundes al país, al qual ha dedicat l'obra: sembla que –tan curt i fàcil de dir– sigui poca cosa i que sonin a banals les paraules que volguessin evocar el que aquesta fidelitat i dedicació han representat, però la seva obra ho diu tot.

Joan Coromines va ser professor de la Universitat de Barcelona: de la mà dels seu mestre Pompeu Fabra, en el període de la Universitat Autònoma, durant la República. Amb la desfeta del 1939 i el seu exili, aquesta carrera acadèmica va quedar estroncada i ja no es va refer. Després, al seu retorn, la Universitat no va ser capaç de recuperar-lo i ell se'n va doldre sempre, d'aquest fet. Podem dir que tots ens en dolem, perquè si bé les institucions estan pel damunt de les persones, no sempre les circumstàncies passades han permès a aquelles estar a l'altura que deurien. El passat, però, és inamovible. Per sort, que la Universitat perdés el professor Coromines per al seu claustre acadèmic no va representar que perdéssim el seu mestratge, com bé ho demostraran els ponents d'aquest cicle. Tampoc no va afectar la tasca immensa a la qual va lliurar, amb un mètode exemplar i una voluntat invencible, tota la seva vida.

Permetin-me, per acabar, que –a més d'agrair a l'Ajuntament, a la Caixa de Sabadell i a la Conselleria de Cultura aquesta col·laboració i suport– estengui un agraïment anticipat a totes les persones que ompliran aquest Cicle del contingut acadèmic que li és propi, començant pel seu director, el professor Joan Solà, el seu primer conferenciant, el professor Alberto Várvaro, i tots els especialistes que recorreran al llarg de les diferents sessions aquest llegat científic monumental que ens ha deixat Joan Coromines; un llegat d'una magnitud –en quantitat i en qualitat– que ens recorda permanentment l'absoluta excepcionalitat de la seva persona.

El cicle sobre l'Obra de Joan Coromines és el fruit de la col·laboració entre l'Ajuntament de Sabadell, la Fundació Caixa de Sabadell i la Universitat de Barcelona.

FERMÍ VALLBÈ

Tinent d'alcalde i regidor d'Educació, Cultura i Cooperació de l'Ajuntament de Sabadell

A pocs dies en aquest mateix auditori vàrem assistir a la clausura del 2n Cicle Aranguren.

Aquest cicle té la voluntat de reconèixer la importància de la persona i la influència en la vida política i social al nostre país del professor Aranguren. Ens procurava la possibilitat de reflexionar sobre temes de vigent actualitat.

Avui n'obrim un altre també amb el nom d'una persona molt significativa en el si del nostre país, en Joan Coromines.

L'obra de Joan Coromines, una de les obres lingüístiques més importants de l'actual segle, es mereix un homenatge.

El cicle té la voluntat d'homenatjar en Joan Coromines i una bona manera de fer-ho és contribuir a la difusió i divulgació de la seva obra.

Hem procurat fer-ho d'aquella manera que ho saben fer els bons mestres. És a dir, a partir del profund coneixement, d'explicar de forma clara i entenedora les claus, o sigui, els elements substancials de la seva obra. Estem convençuts que el programa que el professor Joan Solà ha preparat, tant per la selecció dels temes com pels ponents, serà un objectiu aconseguit.

Durant catorze sessions es proposa l'anàlisi científica de diferents aspectes tractats en l'obra de Joan Coromines.

En l'última, el coordinador ens relatarà els aspectes característics de l'obra de l'homenatjat.

Només caldrà posar de manifest els aspectes més personals d'en Coromines dels quals també podem treure aprenentatges.

La seva gran capacitat de treball, la seva tenacitat i la seva intel·ligència, juntament amb la fidelitat al seu país, donen un perfil humà molt excepcional i digne d'admirar.

Voldria subratllar la coincidència de les tres institucions, Universitat de Barcelona, Fundació Caixa de Sabadell i l'Ajuntament, de valorar la voluntat d'homenatjar en Joan Coromines i fer-ho en forma de cicle de conferències, ja que ofereix una oportunitat d'apropar el món de la ciència a la ciutadania, tot fent ponts entre el món acadèmic universitari i la necessitat de mantenir viva la voluntat d'aprenentatge dels ciutadans i ciutadanes de la nostra ciutat.

El cicle va comptar amb una assistència extraordinària, en quantitat i qualitat.

L'obra de Joan Coromines

Cicle d'estudi i homenatge

PRESENTACIÓ

Joan Solà

Joan Coromines és el lingüista català més complet de tots els temps i, juntament amb Pompeu Fabra, un dels dos que han tingut una repercussió més extensa i profunda sobre els diversos aspectes de la llengua. Alhora és un dels romanistes més sòlids i reconeguts i un dels que han publicat una obra més rica i extensa.

Tant els especialistes en la llengua catalana o en les llengües romàniques com les persones que s'interessen per aquestes llengües sense tenir-hi una dedicació específica, quan s'endinsen en la lectura dels diversos diccionaris de Coromines tenen la impressió immediata de trobar-se davant una personalitat de característiques no comunes: els seus amplíssims coneixements lingüístics, el cabal inexhaurible de dades empíriques concretes i el seu mètode ordenat i implacable produeixen en el lector, de manera indefugible, una sensació d'aclaparament i enlluernament, però al mateix temps l'enardeixen i l'arrosseguen davant una matèria que en mans d'altres autors és habitualment eixarreïda i críptica. Amb els llibres de Coromines el lector sempre acaba convertit en un addicte de la ciència lingüística, simplement perquè s'adona de la riquesa i de la seriositat d'aquesta matèria quan la treballa una persona d'una talla tan excepcional.

Efectivament, per realitzar les seves investigacions Coromines ha desplegat tota una panòplia de coneixements: lingüístics, històrics, etnològics, geogràfics, literaris, etc. En els aspectes lingüístics, s'ha mogut entre els mil·lenaris rastres de les llengües indoeuropees i les dades actuals recollides personalment de boca dels pastors, dels pescadors o dels veïns; entre l'alemany antic i l'àrab, entre el basc, l'iber i el llatí. La seva obra, doncs, ofereix aspectes molt diversos que difícilment pot dominar una sola persona.

Potser ha sigut l'al·ludida sensació d'aclaparament la que ha fet que fins ara no comptéssim amb gaires estudis extensos i objectius dels diversos aspectes d'aquesta obra. Llevat de mitja dotzena d'especialistes, les persones cultes en general ens veiem incapaces de mirar-la amb ulls objectius. No podem fer altra cosa que admirar-la i lloar-la reverencialment.

Pocs dies després de la mort del lingüista (2.I.1997), la Fundació Caixa de Sabadell, l'Ajuntament de Sabadell i la Universitat de Barcelona em van confiar l'honrosa tasca de retre-li un homenatge. Tot seguit la Direcció General de Política Lingüística s'ajuntà al projecte com a col·laboradora. Aleshores vaig pensar que era el moment de realitzar, més que un homenatge, una exploració extensa i una valoració objectiva dels diferents aspectes de l'obra immensa de Coromines, de manera que tothom que en un futur s'hi interessés pogués disposar d'una font d'informació detallada i fiable sobre la seva qualitat científica i sobre la repercussió que ha tingut.

A l'hora de planificar el cicle, vaig partir de la premissa que, si podia ser, no havia de participar-hi cap col·laborador directe de Coromines. D'aquesta manera assegurava que tots els conferenciants parlarien amb absoluta llibertat. A tots ells els vaig fer entendre clarament aquesta intenció d'objectivitat i llibertat absoluta. Crec que es pot assegurar que aquest aspecte no ha fallat: el lector ho constatarà sense cap esforç.

Les entitats promotores van donar llum verda a un conjunt de conferències que semblava fins i tot massa agosarat per diverses circumstàncies: perquè s'hi abordaven molts aspectes propis d'un auditori minoritari; perquè no es feia allà on molts s'han arribat a pensar que cal fer qualsevol cosa de pes, a la capital del país; perquè començaven en una època (a mig gener) poc propícia perquè hi assistissin estudiants universitaris, i perquè el nombre de conferències (catorze) exigia en l'auditori una perseverança poc habitual. He d'expressar agraïment a les entitats promotores perquè van tenir confiança en un projecte tan arriscat, sí, però tan merescut pel personatge que ens ocupa. El nombre d'inscrits i d'assistents va premiar la confiança i l'esforç.

Les tretze primeres conferències es van fer a la Fundació Caixa de Sabadell, els dies 15, 20, 22, 27 i 29 de gener, 3, 5, 10, 12, 17, 19, 24 i 26 de febrer de 1998; la meva, com a clausura, a la Universitat de Barcelona el 5 de març. Aquesta publicació recull el text de les conferències, llevat d'una, que no s'ajustava a les condicions requerides.

Malgrat la llargada del cicle, encara no s'hi van poder incloure tots els aspectes interessants. Un cop vaig comprendre que el cicle estava assegurat, vaig sol·licitar d'incloure almenys en la publicació un parell d'estudis que vindrien a completar el panorama: els treballs de M. Teresa Echenique i Maria do Carmo Henríquez Salido. Les entitats promotores em donaren novament llum verda, i novament els estic agraït de la confiança.

Aquest llibre conté, encara, d'altres aportacions que he cregut essencials: unes acurades notes biogràfiques, de Joan Pujadas i Marquès, la bibliografia completa (con-

trolada minuciosament) de Coromines, a càrrec de Josep Ferrer i Costa, i un breu panorama dels materials inèdits deixats pel lingüista, amb unes propostes d'estudis possibles, a càrrec de Joan Ferrer i Costa, que fou secretari de Coromines i ha sigut responsable de l'edició de la seva obra recent i dels índexs que ben aviat veuran la llum. Finalment, José Antonio Pascual, l'il·lustre filòleg en qui el nostre romanista va dipositar la confiança per a la segona edició del diccionari castellà, ha escrit una breu però emocionada semblança literària del tenaç lingüista que vivia en una caseta humil de Pineda de Mar. D'altra banda, una publicació d'aquestes característiques no podia mancar d'uns índexs de matèries que recollissin les paraules i les persones esmentades en tots els treballs, i certs conceptes més importants, feina que venia, però, a acréixer l'envergadura del projecte. Per a aquesta comesa he pogut comptar amb la competència de Narcís Garolera i Antoni Tobella. També ara els promotors hi han assentit. Ernest Rusinés ha col·laborat intensament i desinteressadament en diversos aspectes de l'edició. I l'encarregat d'una feina tan noble, tan plenament adequada a la carrera universitària de filologia que professa, no pot sinó sentir-se altament satisfet d'haver-la pogut realitzar amb un estol de col·laboradors tan selecte. En els últims casos esmentats no he volgut prescindir de persones que havien treballat amb el nostre personatge: l'objectivitat de l'anàlisi de l'obra ja estava assegurada. Amb l'equip de col·laboradors i els tècnics de l'empresa Addenda hem procurat d'uniformar certs aspectes dels treballs: així el llibre es presenta més unitari.

Però el cicle i aquesta publicació no s'haurien dut a terme sense l'ajut d'unes quantes persones més. En lloc molt destacat hi ha Germà Colón, que, tot i no haver participat en el cicle, em va encoratjar a realitzar-lo i em va assessorar en tot moment en diversos aspectes. Altres persones a qui estic reconegut per les mateixes raons són: Ester Artigas, Vicent Beltran, Dolors Bramon, Rosa Cabré Monné, Pompeu Casanovas (sense el qual m'hauria ben perdut pels laberints de les administracions universitàries), Basilio Losada, Dolors Poch i Xavier Terrado. Maria Pilar Perea em va prestar un ajut impagable en els aspectes informàtics. Finalment, he de fer constar també l'eficàcia dels equips que les tres entitats promotores van posar al servei del projecte, un factor que no és de cap manera secundari: un projecte d'aquesta complexitat no es pot realitzar sense moltes persones que hi treballen a l'ombra de manera constant i sovint més enllà del que se'ls demana.

Espero que aquest llibre s'arrenglerarà amb les dues excel·lents i pulcres publicacions promogudes per l'Ajuntament de Pineda i editades per Curial (*Joan Coromines 90 anys*, 1995, i *Àlbum Joan Coromines*, 1997, totes dues a cura dels infatigables Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès) i amb altres que n'han sortit en aquests últims temps, i que entre totes ajudaran els filòlegs joves catalans i no catalans a valorar una de les obres més importants de la romanística de tots els temps i fins de l'enginy, de la tenacitat, del patriotisme i de la llibertat humans.

Barcelona, 19 d'octubre de 1998

Un moment de l'acte d'obertura, a l'Auditori de la Fundació Caixa de Sabadell, presidit pel conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

ALBERTO VÁRVARO

Joan Coromines y la lingüística románica

1. Entre lo particular y lo universal

Puede parecer raro e ilógico que este ciclo de conferencias sobre Joan Coromines se inicie con el tema que me ha sido asignado, ya que pocos estudiosos han tenido, como Coromines, un perfil humano y científico tan concentrado en un solo tema y en una sola finalidad: la lingüística catalana. Es esta, en realidad, la que debería ocupar el lugar de honor en este ciclo, pero de ella tratarán en otros días ilustres colegas competentes en la materia. Sin duda tenía razón Joan Solà (1995: 77) cuando escribía:

> En diverses ocasions Coromines ha deixat explícitament clar i palès que la seva vida estava consagrada a l'estudi de la llengua del seu poble i que aquest no era altre que el poble català.

Nos bastaría para confirmar esto, en el caso que faltaran otros innumerables testimonios, las palabras que Coromines le escribió a Pompeu Fabra el 30 de agosto de 1944, desde la Argentina:

> Si algú es va fer la il·lusió de sostraure'm a la filologia catalana quan em va fer venir a Amèrica, ja es deu sentir desenganyat (Pujadas 1997: 84).

Y sin embargo, no cabe duda de que Coromines ha sido un romanista desde el principio, desde sus estudios universitarios y la defensa de su tesis de doctorado, dedicada, como todos saben, a un habla pirenaica no catalana sino occitana, el aranés. Es indudable que el monumental conjunto de la producción científica del estudioso, aunque evidencie su centro de interés y los fines que se propone, no sólo puede, sino que debe ser valorado en el marco global de la lingüística románica y también fuera de ella.

El problema que se nos plantea es ideológico. Coromines participó de lleno en el nacionalismo que entre los siglos XIX y XX dejó su huella en gran parte de la vida y de la cultura europeas antes de difundirse por todo el mundo. Sólo a la luz de ello se comprende la historia moderna de las culturas y de las sociedades europeas que a mediados del s. XIX no contaban con su correspondiente Estado, la de Alemania, la de Italia, así como la de Cataluña; historia un tanto diferente de la de sociedades con un Estado antiguo, como la de Inglaterra, la de Francia, y, en la península ibérica, las de Castilla o de Portugal.

En los individuos y en los grupos la incidencia de las aspiraciones nacionales y la voluntad de recuperar identidades consideradas violadas y comprometidas puede ser más o menos fuerte, y no cabe duda que en la tradición familiar de los Coromines y en el pensamiento de Joan dicha incidencia era muy fuerte. Pero el grado de intensidad es un factor independiente de las modalidades de apertura mental. En la historia del nacionalismo italiano, por poner un ejemplo, Mazzini está, a la vez, tan interesado por el triunfo de la nación italiana como por la afirmación de las otras nacionalidades que estaban en lucha en su época; y lo mismo se puede decir de Garibaldi, quien no por casualidad contaba, entre los que le acompañaron en la conquista de la Italia meridional, con húngaros y polacos, y él mismo combatió por Uruguay y también por la II República francesa, amenazada de destrucción por los alemanes. Para otros, en cambio, el nacionalismo significa desinterés por otras nacionalidades, la negación intolerante de las mismas o la reclusión en horizontes provinciales e incluso municipales.

Ahora bien, está claro que el nacionalismo de los Coromines era muy sensible a su propia patria, pero abierto y generoso hacia todas las demás. En el plano ideológico, no sabría citar afirmaciones explícitas del estudioso que confirmen mi impresión. En el plano político existen pocas y demasiado manifiestamente interesadas, desde su disponibilidad hacia las instituciones culturales gallegas (casi las únicas, fuera de Cataluña, de las que acepta honores y compromisos)[1] hasta su entusiasmo por la unidad europea: rasgos éstos a buen seguro funcionales para intentar aligerar la presión cultural y lingüística castellana.

En términos más generales destacaría la circunstancia de que aparentemente, después de todo, Coromines superó fácilmente las dificultades de ambientación en Francia y en Suiza, primero, y en Argentina y EE.UU., después. Por supuesto que se puede dar el caso de que al lado de las muestras de profunda insatisfacción por parte de su esposa, con referencia a la vida en EE.UU.,[2] aparezcan en el epistolario muchas otras del propio filólogo; sin embargo, dudo que se pueda modificar su imagen de intelectual europeo arraigado a su tierra y a su lengua, pero abierto a todas las experiencias de análogo nivel social y cultural. Diría, incluso, que su decisión de soli-

citar y obtener la ciudadanía americana, en noviembre de 1954 y no en los primeros años de su residencia en Chicago, bien pudo haber sido una reacción a la pervivencia del franquismo y una garantía de protección para quien, antifranquista, ya visitaba regularmente su patria. Pero hay un signo inconfundible de este nacionalismo abierto: la riqueza de información, de una información que se considera, con razón, necesaria, acerca de otros países, otras lenguas y otras culturas. En este sentido, el Coromines romanista es, de por sí, la mejor prueba del temple no provinciano de su nacionalismo. Pero la prueba más explícita de este carácter la encuentro en sus escritos sobre el estudioso que más ha admirado: Jakob Jud.

Que Jud pudiera ser un modelo de patriota entusiasta y firme pero al mismo tiempo no sólo respetuoso sino también interesado en las diversidades y características de todas las culturas, es algo de lo que no se puede dudar. Se trata de una figura del más alto nivel, y no sólo de la cultura lingüística sino de la civilización intelectual del siglo XX. Pues bien, hablando de la generosa disponibilidad con la que Jud concedía a todos –zurigueses, suizos o extranjeros, mientras fueran inteligentes y tuvieran intereses adecuados– el privilegio de visitar su casa, de usar su magnífica biblioteca y su legendario fichero, Coromines (*Lleures*, 390) escribe:

> Patriota apassionat com era sempre Jud, en aquest punt es mostrava, en canvi, d'un rigorós internacionalisme. La seva mirada al principi escorcollava l'acabat d'arribar amb exigència crítica i desconfiada, però tot seguit penetrava en la intel·ligència del seu jove interlocutor i intuïa les seves qualitats de caràcter, i si li semblaven dignes d'una atenció especial, i no li veia petulància, suficiència ni superficialidat, li obria sense més espera les portes de casa seva.

2. El ideal científico de Coromines

Conviene volver a sus estudios. Aunque hayan sido recogidas con esmero las primeras huellas de sus intereses lingüísticos durante los años de bachillerato (carta a Pompeu Fabra sobre la morfología verbal, lectura de la gramática provenzal de Joseph Anglade[3] y de las publicaciones de la sección filológica del IEC, lectura y vaciado de la *Crònica* de Jaime I y del tardío trovador de Tolosa Bertran del Falgar), el hecho es que en septiembre de 1922 Coromines se matriculó en la Facultad de Derecho de la Universidad de Barcelona y más tarde decidió también matricularse en la Facultad de Filosofía y Letras "aprofitant que el primer curs d'ambdues carreres era comú" (Pujadas 1997: 58).[4] Me parece significativo que hasta ahora no se haya dicho nada sobre los estudios que cursó y los maestros que tuvo; pero sí que tenemos información sobre las clases semanales de filología románica que Antoni Griera le dio en 1923 en el IEC. Los estudios en Montpellier, en 1925, con Georges Millardet y Maurice Grammont, son tan sólo una secuela de su compromiso en el complot de Garraf contra Primo de Rivera y de la fulminante intervención de su padre, que, para evitarle el arresto, lo mandó a Francia. En suma, nada nos indica que Coromines, que ciertamente fue un estudiante muy dotado y excelente, haya tenido docentes de cualidades especiales y haya recibido enseñanzas determinantes en lingüística románica en su curriculum universitario.

Razones hay para pensar lo contrario. No me parece irrelevante que después de licenciarse en Barcelona y de cursar estudios en el Centro de Estudios Históricos de Madrid con Ramón Menéndez Pidal y Américo Castro (lo mejor que entonces había en España en lingüística castellana y románica), cuando obtenga una beca para Suiza y vaya a Zurich a trabajar con Jud, escriba a sus padres, en otoño de 1928, estas reveladoras palabras:

> Passo quasi toda la tarda treballant amb ell [Jakob Jud], manejant els llibres de la seva biblioteca i ell critica la meva manera de consultar-los i m'ensenya el que l'experiència li ha ensenyat a ell en el curs de tants anys de treball: en realitat és tot un curs de metodologia que rebo allí, perquè a propòsit dels llibres es ve a tractar de tota mena de qüestions. El que tant havia cercat en va a Barcelona, a Montpeller i a Madrid, un mestre que em deixi aprofitar de la seva experiència personal, sembla, doncs, que a Zuric ho he trobat (Pujadas 1997: 64-65).

Queda claro que Coromines no había encontrado, antes de Zurich, al maestro que buscaba. Su primera formación está determinada, más que por los estudios cursados y por los maestros que encontró en la universidad, por el ambiente familiar y social, por los encuentros extra-universitarios que este ambiente había hecho posibles, como aquellos importantísimos con Pompeu Fabra y con Josep Maria de Casacuberta, y por los factores que tanto pueden hallar acomodo en una historia de los estudios como en una historia de las formas del nacionalismo: me refiero al excursionismo como instrumento de conocimiento, de reconquista y de apropiación directa del territorio patrio, factores estos pendientes de estudio.[5] Es aquí, en esta profunda raíz familiar, social y cultural, pero sólo en segundo lugar universitaria, donde nace lo que al final será el *Onomasticon Cataloniae*, el gran proyecto de toda su vida, aquél que la ironía de la vida condenará a ser la menos satisfactoria de las grandes obras de nuestro estudioso.

Y también aquí nace la tesis sobre el aranés, que no sabemos muy bien quién se la sugirió y quien se la dirigió.[6] Con esta tesis nos encontramos ante el Coromines romanista, ya que el aranés es un dialecto gascón y no catalán. Y en seguida damos con la clave que nos explica la relación entre el Coromines filólogo catalán y el Coromines filólogo románico. Nos ayuda, ya en 1926, el joven estudioso en una carta a sus padres, en la que se lee:

> [...] em cal no perdre gens de vista que enlloc tant com en lingüística és perillós d'estudiar una cosa isoladament. L'aranès no és un parlar solitari, sinó un dels innombrables dialectes gascons [...] en estreta relació amb els seus veïns.

> [...] el meu treball només pot tenir un interès general en quan contribueixi a determinar la fesomia del gascó (Pujadas 1997: 62).[7]

La segura conciencia de la importancia del contexto en el estudio de cada uno de los fenómenos es, sin duda, lo que plantea inevitablemente al Coromines filólogo catalán la necesidad de ser también un filólogo románico. Esta es la expresión más inmediata, ya desde muy joven, del rechazo de cualquier reclusión provincial y la razón que le empuja a conjugar una constante, y determinante, centralidad del catalán con una atención igual de constante hacia las lenguas románicas y no románicas que tienen importancia para la historia del catalán.[8] El motivo que hemos singularizado expresa, al mismo tiempo, la importancia de la finalidad principal y la necesidad del contexto. Así como el estudio del aranés tiene sentido sólo en el marco general de las hablas gasconas, aunque aquél permanezca en el centro del interés del estudioso, así la atención hacia las otras lenguas románicas y no románicas es esencial pero en nada merma la centralidad, para él, del catalán.[9]

Nos falta aún por ver cómo Coromines estudiaba el contexto, es decir, cuál era su planteamiento al estudiar las lenguas románicas. Durante sus estudios universitarios, Joan Coromines no pudo conocer otro planteamiento que el neogramatical, el que traían entonces los manuales de uso normal, que a menudo ofrecían del mismo una versión bastante empobrecida, como es el caso de la gramática provenzal de Anglade, que sabemos que fue estudiada por él. Noto que no se advierte una reacción explícita ante la publicación coetánea (1926), en la propia península, de un libro tan innovador como los *Orígenes del español* de Ramón Menéndez Pidal.[10] Hasta 1928, a lo que parece, los enriquecimientos más significativos de la praxis neogramatical le llegan a Coromines a través de la práctica de campo, ligada al mismo tiempo al excursionismo y a la geografía lingüística (en la versión bastante esquemática de Antoni Griera).

También, pues, en este aspecto la importancia de haber conocido a Jud debió de ser decisiva. El retrato que Joan Coromines hizo del gran maestro suizo muchos años más tarde, en ocasión de su muerte, es sin duda significativo. Coromines siempre se ha mostrado reacio a escribir perfiles biográficos y necrológicas; lo hace tan sólo para sus maestros más queridos y, me atrevo a decir, lo hace sólo interpretándolos como modelos.[11] No me parece, pues, absurdo leer en el retrato agudo y caluroso que hace de Jud una proyección de lo que él mismo, a partir de aquel momento, intentó ser. En primer lugar, la figura del maestro se convierte, por contraste, en la medida (y la clave) de la mejor lingüística de la época, un panorama vastísimo que no creo que le haya sido revelado por los docentes barceloneses o por Millardet y Grammont. Jud había asumido y utilizado para el estudio de las fases antiguas, escribe Coromines, "les noves descobertes metòdiques de Gilliéron i d'homes com Charles Bally, Sainéan, Vossler o Spitzer" (*Lleures*, 385),[12] "és també un Schuchardt perfeccionat i bellament depurat", "recull intactes els mètodes dels millors d'entre ells [els neogramàtics]", "és l'hereu del millor que hi havia en l'obra d'homes com Thurneysen o Meyer-Lübke", las personalidades de Charles Bally, de Morf, de Tobler y de Vossler habían "deixat en ell una empremta durable". En resumidas cuentas:

> Incomparablement més exacte i precís que Meyer-Lübke, més savi que un Jaberg o un Duraffour, de coneixements més vastos i universals que un Menéndez Pidal, un Rohlfs, un Migliorini o un Bertoldi, d'un mètode més segur i ponderat que Spitzer, més digne de confiança en les seves afirmacions que Gamillscheg, més original i també més savi que Wartburg, cap dels seus col·legues romanistes no pot posar-se al seu costat (*Lleures*, 389).[13]

De este panorama de la filología románica de los años 1930 y 1940 nacía la figura del estudioso ideal, que se encarnaba en Jud y que sin duda el joven catalán se proponía, entonces, como modelo:

> Al primer cop d'ull tothom es meravellava de l'abundància i la vastitud de la seva informació; el seu coneixement de les llengües romàniques i germàniques era universal, i pertot es veia directe i de primera mà [...] I ningú com ell per conèixer els elements de nissaga llatina en les llengües que circumden la Romània [...]. L'observador més superficial s'adonava que aquest gran etimologista i lexicòleg era tan fort, si no més, que en matèria de vocabulari, en l'estudi de la fonètica, la morfologia, els sufixos, l'estilística i la toponímia. [...] El sentiment penetrant de la vida de la llengua és evident pertot en els seus treballs. I això tant si es tractava dels nostres dies, com de l'Edat Mitjana o de les fases més arcaiques del llatí vulgar (*Lleures*, 384-385).

Si a esto se añade un estilo de vida dedicado por entero al estudio, el cuadro aparece completo. Palabras parecidas le hubiera gustado a Coromines que se escribieran de él mismo.

Con esto no quiero decir que este retrato, bosquejado en 1952, en ocasión de la muerte de Jud, tenga que corresponder en todas sus particularidades a la impresión que Coromines había tenido de él veinticinco años atrás (cuando, en verdad, sus conocimientos y capacidad de colocar a Jud en el panorama internacional habrían sido mucho menores) ni siquiera que haya habido una efectiva y total coincidencia humana y metodológica entre Jud y Coromines. Mi intención es tan sólo la de recabar del retrato que el alumno hace del maestro los caracteres ideales que él se había propuesto encarnar en su vida de estudioso. Una hipótesis arriesgada pero que no me parece ilegítima.

3. Los años treinta

Volvamos, otra vez, a la tesis sobre el aranés. Tal y como fue publicada por su autor en 1931, su objetivo es

exclusivamente lexical y el autor se muestra respetuoso de la más tradicional práctica de recopilación dialectológica.[14] Nos queda por preguntarnos en qué dirección pudiera ir el uso del material. Sobre esto observaremos que, por un lado, las primeras publicaciones de Coromines revelaban ya intereses etimológicos que creo que van más allá de aquel porcentaje de etimología que se consideraba necesario en la dialectología para comprobar las reglas locales de la evolución fonética; y por el otro, que no aparece nunca en relieve el planteamiento *Wörter und Sachen*, que en el decenio de 1930 tenía en el ámbito pirenaico uno de sus terrenos preferidos:[15] Coromines no se ocupa de técnicas de ganadería, no describe los modos de producción de los quesos, etc. En cambio, aparecen en los mismos años indicaciones en otra dirección. Pongo dos ejemplos del estudio sobre las hablas del Pallars. Desde un buen principio, Coromines advierte: "En un altre article espero demostrar que al Pallars va sobreviure la llengua pre-romana fins a finals del primer mil·lenni de la nostra era"; y más adelante:

> Els noms de lloc de l'Alt Pallars presenten un tipus fonètic que no s'adiu amb els principis de fonètica històrica exposats anteriorment. [...] Em limitaré ara a apuntar que aquests noms són, segons jo, supervivències del llenguatge, sense dubte ibèric però ple de manlleus romànics, que es va parlar en aquesta regió fins molt avançada l'edat mitjana, i en conserven les característiques fonètiques (*EDL*, II, 29 y 52).[16]

Parece, pues, evidente que la dirección en la que el autor tiende a utilizar el dato dialectal es la histórica, si no sobre todo prehistórica. Se comprende que, en su reseña de la monografía de Gerhard Rohlfs sobre el gascón, publicada en *Vox Romanica* en 1937, aparezca la plena conciencia de que el dato geográfico tiene una validez histórica. Coromines pide que el testimonio dialectal se localice exactamente en toda su distribución geográfica ya que ello sirve para extraer consecuencias históricas:

> No hay por qué decir que un rasgo lingüístico catalán es también aragonés porque se encuentre en Benasque o en la Litera, comarcas que hablan variedades aragonesas de transición hacia el catalán; si una palabra o un carácter gramatical no se encuentra más que allí en Aragón, debe mirarse como una infiltración catalana, y carece de valor para establecer una semejanza del aragonés con el gascón (*TH*, II, 104).

De esta manera se entiende cómo nace su primer gran trabajo en el campo de la propia romanística, escrito después de su traslado a Argentina, que se encuentra explícitamente a la zaga de Jud: *Dis Aup i Pirenèu*, publicado en 1943 en la miscelánea Jud,[17] paralelo a la reseña del *Rätisches Namenbuch* de R. von Planta y A. Schorta, que apareció en el mismo año, y que al *Namenbuch* se refiere desde el subtítulo.[18] Es en la reseña donde se ve mejor cómo la lectura que Coromines hace del *Namenbuch* es toda una comparación, implícita o explícita, con su propio proyecto de *Onomasticon,*[19] y es en el artículo donde se nota el desplazamiento del interés hacia el castellano, con relación al trabajo del *DCELC*. El estudioso en este momento se ve impedido de usar los materiales recopilados por él mismo en Cataluña y también sus propios libros, pero puede comparar lo que encuentra en el *Namenbuch* con datos peninsulares o románicos y pasar, de una visión microscópica que ahora no puede realizar,[20] a visiones de conjunto que le permiten plantear problemas más amplios.

Las coincidencias entre Pirineos y Alpes ya se habían señalado tiempo atrás, como Coromines recuerda al principio, y algunos estudios de Jud de los años diez[21] habían demostrado cómo era posible trazar paisajes geolingüísticos de gran amplitud y profundidad histórica. Más tarde, los estudiosos del substrato se referirán a las coincidencias alpino-pirenaicas con insistencia incluso excesiva. El método de Coromines es diferente, en cuanto se ofrece, de momento, menos anclado en una tesis, y resulta más fecundo en sugerencias. Su investigación pone al descubierto, en el plano lexical,[22] concordancias alpino-pirenaicas absolutamente propias, es decir entre retorrománico, catalán y gascón, entre retorrománico y castellano (y portugués), y (muy raras) entre retorrománico y lenguas hispánicas. Estas concordancias pueden, a su vez, tener en cuenta evoluciones semánticas especiales (como para los continuadores de FURCA en el sentido de 'portezuelo, collado, depresión entre dos cumbres'), nuevas acepciones geográficas (esto vale sobre todo para las concordancias alpino-pirenaicas), y arcaísmos latinos o románicos (como JANTARE 'almorzar' o AFFLARE 'encontrar'), a veces con ejemplos en otras áreas aisladas (Cerdeña, Italia meridional, Rumanía).

La explicación de estos fenómenos no es unitaria: a veces se deben al arcaísmo de los respectivos latines regionales en "dominios separados, periféricos, [que] no han participado en buen número de innovaciones que triunfaban en otros lugares". Más complicado es el caso de las palabras prerromanas. Coromines no se apresura a hablar de substrato alpino-pirenaico ni a identificar un área prehistórica unitaria de la cual sólo quedarían reliquias. Algunas de estas palabras son comunes al castellano, como *barga*, *lama*, *arrugia*, *barranca*, *ganda*, el sufijo *-ancu*; otras son sólo alpino-pirenaicas, como *balma*, *tuna*, *crama*, *tsigros*, *san-*, *turo*, etc.

> Aquí la explicación en parte es la misma, el arcaísmo del latín regional, pero en parte también puede estar la causa en la comunidad de substrato, debida a la presencia de pueblos vencidos, habitantes de los territorios intermedios entre los Alpes y los Pirineos que tuvieron que replegarse a las dos cordilleras (*TH*, II, 193).[23]

Estas frases están muy lejos de las generalizaciones de los substratistas a ultranza y plantean, sin embargo, dos problemas sobre los cuales nuestro estudioso vol-

verá: el latín regional y la dinámica histórica de las áreas de montaña (con referencia al vasco).

No es menos interesante su capacidad, muy afinada con respecto a los quince años precedentes, de afrontar problemas etimológicos incluso sin ninguna referencia catalana o castellana. Cito por ej. su crítica del étimo AD-COPULARE propuesto por Ascoli y aceptado por el *DRG* (I, 85) para el alto engadinés antiguo *acufler* 'unirse, yacer carnalmente; estar replegado sobre sí mismo, encogido (un niño en el seno materno)'. La objeción es, antes que semántica (la segunda acepción ofrece dificultades), fonética: *-pl-* tendría que dar *-bl-* (y Coromines cita algunos ejemplos), y la pérdida de *-u-* en COPULARE parece antigua, de modo que en los continuadores románicos del verbo, como de COPULA, COPULUM, *-p-* no pasa nunca a *-v-* ni por consiguiente a *-f-*. Admitido esto, la voz engadinesa presenta más afinidades con el catalán *aclofar-se* 'acurrucarse (una persona, una gallina); sentarse uno muy a su gusto, regodeándose; hundirse lentamente (un techo)'; sic. *akkuffulàrisi* y emil. *agufläs*, etc. y franc. central *s'axuflé*, etc., todos 'acurrucarse' según *REW* 2351. La base es, por lo tanto, *CUFARE (cfr. lat. CUBARE), o más bien su diminutivo *CUFULARE, perfectamente adecuado también a la voz engadinesa.[24]

Antes de retomar la línea principal de mi análisis, quisiera poner de relieve otro rasgo que, aunque no estaba ausente antes, se evidencia después de 1939 y transfiere su significado desde la toponimia hasta la lingüística en general. Para utilizar una formulación del mismo Coromines:

> Para proceder con seguridad en la indagación de la etimología es preciso en toponomástica contar con un repertorio lo más completo posible de formas antiguas de los topónimos regionales, tal como aparecen en los documentos [...] para acercarse en cada caso lo más que se pueda a la forma originaria del nombre (*TH*, I, 160).[25]

Menos evidente es la misma necesidad en otros campos, pero aquí el ejemplo de Menéndez Pidal había demostrado de sobras lo que se podía rescatar de las antiguas fuentes escritas. Ahora bien, revisando en 1943 el estudio de Elcock sobre los nombres aragoneses de la lagartija y el lagarto, Coromines observa resueltamente, a propósito de la existencia de continuadores de IPSE artículo en aragonés:

> No es lícito estudiar un dialecto moderno sin haber procedido a un esquilmo detenido del lenguaje antiguo. La ausencia de IPSE artículo en el aragonés medieval le hubiera ahorrado la larga serie de interpretaciones erróneas de forma moderna en busca de testimonios de *sa* o *so* aglutinados (*TH*, I, 283).

Y ya que el discurso continúa con la valoración del significado histórico de la extensión geográfica de las formas,[26] vemos ya madura la óptica de quien estaba a punto de redactar el *DCELC*, del cual (junto a las otras grandes obras de su madurez) tenemos que hablar ahora.

4. El método etimológico de Coromines

La práctica etimológica se remontaba a la juventud de Coromines; ya hemos dicho que su primer artículo, en 1925, és "Etimologies araneses". Las enunciaciones metodológicas proliferan en los años cuarenta, con relación a la creación y a la posterior redacción del *DCELC*.[27] No se trata tan sólo de principios muy generales, como parece deducirse de la repetida afirmación de que "la recerca etimològica és una obra col·lectiva, i només de la contraposició dels parers individuals sol eixir la certitud" (de 1931 [1932]: 19), o, más tarde (1943), "la labor etimológica tiene que ser obra colectiva: en el vaivén del autor al crítico, que a su vez se vuelve autor y se somete al juicio del criticado, se hace la luz y se llega a la certeza" (*TH*, I, 163). En realidad, este mismo principio está en la base de una de las elecciones más reveladoras (y más discutidas) del autor. Véase lo que ya había escrito en 1937, a propósito del método de Rohlfs "en las cuestiones etimológicas y, en general, en todo lo que es historia de la lengua":

> Toma siempre partido, netamente y sin escurrirse, en todo problema, aun en los más espinosos. Aquel que tiene presente que la investigación en este terreno es antes que nada una obra colectiva, debe aplaudir esta actitud con todas sus fuerzas. Cierto es que con ello se atraerá bastantes críticas, que se habría podido ahorrar guardando una prudente reserva, pero aun cuando se equivoque, habrá contribuido a plantear el problema, y su error no dejará de provocar una corrección, lo que tal vez no se hubiera logrado de haberse él callado prudentemente (*TH*, II, 103).

Sin duda éste es el motivo de la elección de un método de redacción de las grandes obras etimológicas completamente diferente del tradicional, de Wilhelm Meyer-Lübke y Walther von Wartburg. En la misma medida que aquéllos habían limitado el aspecto discursivo de sus tratados, Coromines decide, en cambio, explicarlo todo. Por supuesto, los dos modelos anteriores no eran idénticos. Meyer-Lübke había logrado en el *REW* un ideal de implícita aridez digno de un tratado matemático: los artículos no contenían prácticamente nunca ni una frase; las relaciones entre las formas estaban indicadas por signos convencionales; la bibliografía esencial estaba relegada al final, sin comentario; casi ninguna de sus decisiones se justificaba, casi no se expresaba ninguna duda. Wartburg había hecho esta práctica ascética todavía más rígida y a la vez la había suavizado: en las columnas del *FEW* las formas se suceden a decenas, a centenas e incluso a millares, sin otro comentario que alguna rara nota, y sólo al final hay una explicación discursiva, aunque siempre sintética, de la estructura de la voz, con la bibliografía.

En el prefacio al *DCELC* (I, XXIV-XXV) Coromines ha ilustrado de esta manera su posición:

> [...] hay entre ellos [*REW* y *FEW*] y el mío [diccionario] una discrepancia muy consciente en el estilo de argu-

> mentación y fundamentación. Se ha acusado a los dos grandes diccionarios etimológicos romances de ser demasiado secos. Sin hacerme mío este término harto severo, [...] creo contar con la aprobación de los entendidos al haber adoptado yo un lenguaje todavía más explícito. [...] Treinta años más de experiencia nos han mostrado que el interés erudito por la investigación etimológica, lejos de decrecer, ha aumentado asombrosamente, si bien quizá no haya subido mucho el nivel medio de conocimientos de los estudiosos menos doctos, y aun puede haber disminuido en algunos respectos. Muchas veces los colegas y críticos de Wartburg y Meyer-Lübke, no dándose cuenta de esos argumentos callados o implícitos, escriben nuevos artículos para aclarar lo que en el fondo ya es sabido, y aun buscan etimologías nuevas, de donde interminables polémicas, que no es raro degeneren en personalismos o en mera balumba libresca. Todo lo cual se habría evitado con más explicaciones.

La justificación es paradójica, porque, por desgracia, es verdad que las "explicaciones" de Coromines han sido muchas veces demasiado duras y tal vez incluso injustificadas e injustificables, lo que ha suscitado polémicas muy violentas. Y es paradójico también que la novedad más significativa de esta obra se justifique aquí de un modo completamente negativo, con una profunda desconfianza en las capacidades del lector.[28] En realidad, la gran ventaja de esta elección reside en un hecho indiscutible que apenas se menciona en otro lugar del prólogo: en la investigación etimológica subsiste un gran número de dudas, se presentan bastante a menudo opciones múltiples, entre las que el estudioso puede mantenerse legítimamente incierto. La presentación escueta de los grandes predecesores de Coromines obliga a la elección y no permite justificarla si no de una manera muy sumaria; la forma discursiva por él adoptada ofrece, sin embargo, la posibilidad de explicarlo todo.

Me parece sorprendente que el prólogo no mencione otra modificación fundamental, con respecto a la tradición, sin la cual la obra hubiera sido completamente diferente: la ordenación no según las bases etimológicas, sino según la forma moderna. En realidad, las dos innovaciones son solidarias.[29] La ordenación por bases obliga desde un primer momento a una elección clara en la distribución del material: cada palabra debe colocarse bajo una u otra base; en el interior de una entrada la situación se repite: cada derivado encuentra (debería encontrar) su lugar preciso, no existen las incertidumbres, los titubeos. Si, en cambio, se parte de la entrada moderna, todo ello es posible: el diccionario pierde el necesario, pero ilusorio, carácter de cuadro de seguridades para convertirse en un lugar de discusión y de duda.

Para obtener este resultado del mejor modo se necesita una mesura en el estilo que no era, en verdad, prerrogativa de nuestro estudioso.[30] Pero es justo decir que se obtienen también consecuencias negativas difícilmente evitables y de las que Coromines es consciente. No sólo es más difícil la ordenación de la familia lexical, a la que favorece la ficción de la descendencia ordenada y cierta: se crea además un desequilibrio inevitable, e incolmable, entre la profundización del tratamiento de la entrada principal y los tratamientos sumarios o inexistentes de las entradas derivadas. En Coromines el apartado de los derivados se convierte a veces en una especie de *Lost and found* del diccionario: podemos encontrar de todo, incluso entradas que nadie sospecharía poder hallar allí.[31]

Como lo que me propongo no es examinar críticamente el *Diccionario crítico* (lo harán otros), sino ilustrar la aportación de Coromines a la romanística, paso a considerar un punto esencial, el concepto de étimo. Aquí el autor es clarísimo:

> Dar la etimología de una palabra es explicar con qué elementos se ha formado, sea en castellano o en otra lengua, moderna o antigua, y cómo ha llegado a tomar la forma y el significado que tiene modernamente. Todo esto es necesario y a todo ello atiendo, sin contentarme con señalar el origen lejano o el inmediato, antes bien siguiendo la pista del vocablo desde sus fuentes más alejadas hasta la actualidad y dando cuenta de todas las fases de su evolución (*DCELC*, I, XXII).

Es, por tanto, inevitable que el estudioso investigue los orígenes de la palabra más allá de la fase castellana (y luego catalana en el *DECat*), y se vea obligado a tratar de la lengua prerromana, de la que se presupone que la palabra es una herencia, o de la lengua románica o no románica, de la que la palabra es un préstamo, mucho más de lo que sería necesario si el planteamiento del diccionario fuera más sumario y conciso.

No me olvido de que hay otras diferencias de relieve, sobre todo la renuncia a una exhaustiva documentación dialectal y, en cambio, la inclusión bastante generosa de documentación literaria. Coromines sabe y dice que estas dos características se compensan. Después de haber justificado la primera, como veremos, escribe de la segunda: "La mayor riqueza de mi libro en este aspecto [de los ejemplos literarios y documentales] compensa ampliamente la mayor riqueza del de Wartburg en cuanto a material extraído de glosarios dialectales" (*DCELC*, I, XXI). No cabe duda de que el castellano carecía (y carece) de un diccionario histórico capaz de convertir en superflua esta riqueza y además, en todo caso, el resultado es, para la historia de las palabras, mucho más equilibrado que en el *FEW* entre documentación histórica y documentación dialectal moderna.

Pero la decisión de hacer el *DCELC* y el *DECat* como los hizo proviene también de otra razón, que en Coromines está siempre presente. Léase la justificación de la selección del material dialectal:

> Una recopilación completa habría sido sin duda útil. Pero no sólo habría engrosado mi libro desmesuradamente, sino que hubiera retrasado enormemente su aparición, y con ello se perdía una de las grandes ventajas que presentará este diccionario frente al de Wartburg: la de ofrecer una doctrina coherente y completa respecto de *todo* el

> vocabulario castellano, tal como lo juzgamos *hoy*, de acuerdo con los conocimientos de la romanística de los años de 1950. El libro de Wartburg corresponderá en parte a las ideas y conocimientos de 1920, parte a los de los años treinta, cuarenta, cincuenta, sesenta y probablemente los de mucho más tarde, si llega a publicarse del todo algún día (*DCELC*, I, XVII).

La diferencia es práctica pero también es, sin duda, teórica. Coromines, al menos esta vez, supo tomar una decisión difícil: renunciar a una obra perfecta pero interminable, en favor de una obra homogénea, compacta, llevada a cabo personalmente. Desde ese punto de vista, la falta de colaboradores, muchas veces denunciada, fue, en verdad, una sensible ventaja.

5. Los diccionarios de Coromines y la historia lingüística de la Península

Justamente por su carácter compacto, el *DCELC* y el *DECat* revelan con inmediatez las novedades de hecho más significativas, más allá de la aportación interna a la historia de la lexicografía hispánica (de la que hablarán otros). Estas pueden ser consideradas de tres órdenes: relaciones con los substratos prerrománicos, con los substratos y adstratos medievales, y con las otras lenguas románicas.

El mismo autor admite haberse "aventurado mucho en el campo de las etimologías prerromanas", y afirma haber hecho lo posible "para asegurar las bases lingüísticas de esta parte de [su] obra" y pide opiniones "para asentar definitivamente las conclusiones en esta parte de la lexicología española" (*DCELC*, I, XXVI). Dejo con gusto a Francisco Villar un juicio sobre los resultados, que, claro está, se tienen que buscar en el conjunto de *DCELC*, *DCECH, DECat* y *OnCat*, para no hablar de los estudios especiales;[32] me basta con decir que creo indispensable la distinción entre la individuación de una base etimológica de substrato y la identificación de las lenguas de la península ibérica antigua. Un cosa es aceptar o no la noción de sorotáptico, que no ha tenido mucho éxito, y otra es no admitir que sea prerromana la base etimológica que Coromines considera sorotáptica. Quien recuerde en qué estado estaba la investigación sobre las lenguas prerromanas de la península hace cincuenta años, cuando aún no todos habían advertido ni siquiera las consecuencias del desciframiento del ibérico por Manuel Gómez Moreno, cuando se seguía pensando en áreas muy amplias y substancialmente compactas; quien recuerde esto no puede dejar de admirar el atrevimiento y la libertad mental de Coromines, que se anticipó a los arqueólogos al darse cuenta de la complejidad del asentamiento indoeuropeo en la península y de la multiplicidad de las mismas oleadas célticas. No se debe olvidar que incluso más tarde hay, en otros países, substratistas que continúan trabajando con el concepto de un substrato mediterráneo indiferenciado.

Cuando hace poco hablaba de substratos medievales me refería sobre todo a dos aspectos: al vasco medieval y al mozárabe. Del primero, Coromines no habla en el prólogo del *DCELC*, pero basta con que nos remontemos, además de a cada una de las entradas de ésta y de las otras grandes obras, a sus estudios específicos[33] para constatar como él ha contribuido muchísimo a la historia de la lengua vasca entre la antigüedad y el siglo XVI y a sus relaciones con las lenguas románicas que lo circundaban y lo circundan. Me atrevería a decir que, cuanto más discutible parece la idea que Coromines se hace de las lenguas de substrato prerromano, más convincente resulta (si no me equivoco) su juicio sobre la vitalidad tardo-antigua y medieval del vasco.

En el prólogo del *DCELC*, el autor reivindica sin embargo la atención que dedica a los moriscos y a los mozárabes y, con su característica inmodestia, escribe:

> No dudo que la de su aparición va a señalar una fecha revolucionaria en cuanto a la idea que se ha tenido del influjo del mozárabe sobre el léxico castellano, influjo incomparablemente mayor de lo que se cree, si no ando equivocado; y también resulta claro ahora que el leonés, el portugués, el catalán y demás hablas peninsulares han influído mucho más de lo admitido comúnmente en la creación del vocabulario castellano general (*DCELC*, I, XIX).

También éste ha sido un punto muy debatido y también aquí la valoración tiene que ver tanto con sus grandes obras como con sus estudios.[34] Dejo aquí la palabra a Carmen Barceló. Quisiera tan sólo observar que, sean las que sean las críticas que se puedan hacer a Coromines, para una valoración histórica no podemos olvidar qué conocimiento teníamos de las hablas mozárabes (y moriscas) en 1940 y lo abandonadas que estaban éstas en la historia de las hablas romances de la península. Osaría incluso decir que aunque todas y cada una de las hipótesis de Coromines se considerasen erróneas y si el peso global del mozárabe quedara sensiblemente reducido, haría falta reconocerle a nuestro sabio el mérito de haber dado a este tema el relieve que sin duda merece y de haber provocado una discusión fecunda.

Me detendré un poco más sobre las relaciones con las otras lenguas peninsulares y sobre todo con las de fuera de la península, omitiendo el árabe, que con mucha mayor competencia tratará Federico Corriente.[35] Este es, en efecto, el aspecto romanístico por excelencia de la labor de Coromines como historiador del léxico y etimólogo; también aquí los trabajos especiales, aunque concebidos y expuestos en forma de recensión, están claramente al servicio de las grandes obras.[36] Incluso en este caso, la elección de seguir hasta el fondo la pista de la historia de la palabra, le impone a Coromines hacerse germanista, arabista y especialista de otras lenguas románicas.[37] En el prólogo del *DCELC* (I, XXIII-XXIV) se lee:

> Si así conviene proceder con las lenguas ajenas a la Romania, con mucha mayor razón hay que abstenerse de afirmar que una palabra viene del francés, lengua de Oc,

> italiano u otro romance sin apoyarlo en firmes razones de gramática histórica, o por lo menos cronológicas, y si puede ser de los dos órdenes; los criterios semánticos y los testimonios coetáneos son también útiles, pero sólo con carácter auxiliar. Claro está que la existencia de alguna de estas razones no nos exime de esforzarnos por averiguar la etimología última del extranjerismo romance en cuestión, pues la aclaración de este punto es lo que mejor puede asegurarnos de que no erramos al juzgar la dirección del préstamo.

También aquí es necesaria una distinción. Una cosa es la insuficiencia y posibilidad de mejorar los resultados de Coromines, y otra el reconocimiento de la importancia de su procedimiento y de la novedad de su empresa. Él tiene razón substancialmente al reivindicar, inmediatamente después de las palabras citadas arriba, que "éste es el primero [libro] dedicado a una lengua romance donde ello se practica en forma intransigente y sin excepciones" y de enorgullecerse de que la suya es una contribución a aquella "revisión global del diccionario etimológico romance" a la cual se había referido Jud y que todavía hoy no hemos visto.

Si atendemos a la valoración de los resultados individuales, conviene recordar que Coromines observaba justamente que es dudoso que un solo hombre pueda realizar tal revisión global; y, de hecho, si se tienen en cuenta los instrumentos de que disponía nuestro estudioso (bien por la pobreza de las bibliotecas suramericanas en las que fue redactada buena parte de la obra, bien por el estado de la investigación en la época en la que fue escrita) y lo rápidamente que se redactó su diccionario castellano, el resultado es sorprendentemente bueno.

6. Ironía de la historia

Aquí tenemos que tratar un aspecto menos positivo, ya revelado por otros, empezando por Joan Solà. Condicionado por su sobrehumano programa de trabajo, Coromines renunció a actualizar sistemáticamente sus propios vaciados, aun cuando estaba en condiciones de poder hacerlo. A la hora de la verdad, lanzado a una ambiciosa carrera contra el tiempo para terminar el *DECat* y el *OnCat*, el autor había decidido no tener en cuenta, incluso en el *DCECH* (para el cual contaba con la valiosa colaboración de José Antonio Pascual),[38] la investigación de los últimos decenios. La ironía de la historia es que esta investigación más reciente en buena parte fue motivada precisamente por el *DCELC*. Pero, paradójicamente, ello no les procuró ningún provecho a las obras posteriores de su propio autor.

Pongamos un ejemplo concreto. Las indicaciones sobre las relaciones lingüísticas italo-ibéricas, en sus dos direcciones, dadas por Coromines en 1956,[39] son importantes por su novedad y solidez, y enriquecen en gran manera cuanto aportaba la bibliografía precedente, que en algunos casos ni siquiera distinguía entre castellano y catalán; pero más tarde se han publicado no sólo las contribuciones monográficas de Gian Luigi Beccaria (1968), las mías (1974 y 1986) y por último la de Andreas Michel (1996),[40] sino sobre todo el gran diccionario histórico italiano emprendido por Salvatore Battaglia desde 1961, por no mencionar estudios más específicos y limitados. Ahora bien, no creo que nada de ello aparezca en los volúmenes de las grandes obras de Coromines posteriores a las fechas citadas. Tampoco me parece que hayan sido utilizadas obras no menos relevantes, como la de M. Cortelazzo y P. Zolli, aparecida entre 1979 y 1988, que hubiera impuesto a medida que salía la revisión de todas las referencias italianas del *DECat*, el cual utiliza todavía los menos fiables vocabularios etimológicos de Prati (1951) y de Battisti-Alessio (1948-1966). En cierto modo, también para el *DECat*, que empieza a aparecer en 1980, es válido lo que se lee en el *DCELC*, es decir, que este refleja el estado de la investigación lingüística y las ideas del autor a finales de los años cincuenta. Esta característica es igual de válida, si no más, para el *OnCat*, el cual, a pesar de su fecha, no tiene en cuenta, substancialmente, las investigaciones onomásticas de los últimos decenios.[41]

Es necesario que se digan estas cosas, pero sin que lleguen a considerarse como una verdadera crítica, porque el autor era perfectamente consciente de ello y escogía lo que consideraba un mal menor. Ni quizá hubiera podido hacerlo de otra manera, si su objetivo principal era la conclusión del *DECat* y del *OnCat*. Me pregunto, en realidad, si no hubiera sido mejor la otra opción: revisar y actualizar a fondo una o dos obras, renunciando a las demás. Personalmente pienso que sí, pero en la elección juegan factores individuales e ideológicos que respeto, aunque no me convenzan. Quizá el punto clave es que *OnCat*, su proyecto más antiguo, al que verdaderamente Coromines dedicó toda su vida científica, tuvo que ser redactado en los últimos momentos de su vida física. Si las circunstancias hubieran permitido al estudioso emprender en primer lugar la redacción de esta obra, es verosímil que todo el sucesivo programa de trabajo hubiera sido otro.

Rebus sic stantibus, el perfil científico de Joan Coromines romanista queda bastante claro. Era, sin duda, un estudioso extraordinariamente dotado, con una preparación fuera de lo común, con una capacidad de programación y de trabajo verdaderamente excepcionales. El centro de su interés lo ocupó siempre la lingüística catalana;[42] pero, según la mejor tradición de la romanística del período entre *les deux guerres*, la fase más gloriosa de nuestra disciplina, él fue consciente de la necesidad de incluir la catalanística en el cuadro global de las lenguas románicas y de las lenguas no románicas pertinentes. Coromines tenía toda la razón cuando escribía con orgullo: "al fin soy romanista sin limitaciones" (*DCELC*, I, XXIV); sin limitaciones lo ha sido tanto en el sentido de que las lenguas románicas le eran todas familiares –en grado diverso pero ninguna le era totalmente

extraña–, como en el sentido de que poseía la máxima capacidad de plantear los particulares problemas hispánicos, especialmente catalanes, en el complicado horizonte de la romanística general, sin rehuir las alternativas problemáticas, sin detenerse ante la necesidad de pasar de las consideraciones fonéticas a las semánticas, de los criterios históricos a los geográficos, y así sucesivamente.

Si no fuera por la extraordinaria capacidad de trabajo de sus últimos años, me atrevería a decir que, paradójicamente, en la valoración global de la figura de Coromines puede dañarle, más allá de los aspectos personales de su carácter,[43] el hecho de que muriera en 1997. En la galería de los maestros de la romanística, de hecho él es una figura que continúa directamente la obra de sus dos mayores maestros, Ramón Menéndez Pidal y Jakob Jud; a Coromines le son del todo extrañas las revoluciones del estructuralismo, de la sociolingüística y del generativismo. En todo caso, Coromines es y seguirá siendo un sabio del que puede y debe sentirse orgullosa Cataluña, que tanto le debe, así como toda Europa.

Notas

1. Distinto es sin duda el caso del vascuence, para el cual su interés científico era por lo menos tan fuerte como el político.

2. Cfr. por lo menos Pujadas (1997: 101, 103).

3. No de la "gramàtica Anglada", como dice Pujadas (1997: 57).

4. No nos explican por qué Joan Coromines cursa hasta la licenciatura las dos carreras, en 1927, antes, en Derecho y después, el 14 de diciembre, en Letras (Pujadas 1997: 63).

5. Hay que distinguir entre excursionismo como ampliación del conocimiento del mundo y excursionismo como proyección externa, dinámica, del nacionalismo, que son dos posibilidades que parten del mismo presupuesto: que se posea el país que se recorre, posibilidades que atraviesan toda la historia de las exploraciones geográficas y de los Touring o Alpine Clubs entre Ocho y Novecientos.

6. Creo que nada dice de esto la edición definitiva, *PVAran*. Encuentro sólo unas palabras en *EDL*, II, 20: "tesi doctoral, acceptada amb gran aplaudiment a la facultat de Madrid [...] sota la ponència de Menéndez Pidal". Pero no parece que don Ramón hiciera más que discutirla con los otros miembros del tribunal, que quedan indicados en el *Vocabulario aranés* (1931: 119). La tesis se presentó el 7 de noviembre de 1928. En la pág. 15 se lee: "Mi intención es publicar dentro de poco una Fonética y una Morfología completas del aranés". Una parte del prefacio del libro de 1931 está también en *EDL* (II, 54-67).

7. Cfr. lo que Coromines dice en su reseña del libro de G. Rohlfs sobre el gascón: "Admiramos en el nuevo libro las cualidades acostumbradas en sus obras: la precisión en los detalles, la exactitud y la hondura en la descripción de cada lenguaje, emparejados con una vista penetrante y una atención siempre despierta que le permiten señalar, a cada momento, las semejanzas y las diferencias del gascón frente a los demás miembros de la familia romance, aun los más lejanos. Además nos ilustra sobre problemas que sobrepasan los límites del gascón" (*TH*, I, 98).

8. Lo confirman, más tarde, por ej., las palabras que encuentro en relación con el estudio de W. D. Elcock sobre los nombres aragoneses del lagarto y de la lagartija (*Revista de Filología Hispánica* (Buenos Aires) V (1943), pp. 1-20). Coromines dice con ironía: "Elcock practica una especie de 'autarquía lingüística' del aragonés: sus alusiones a los lenguajes circundantes, con excepción del gascón, son asombrosamente raras" (*TH*, I, 259).

9. Este es el origen del hecho que las publicaciones de Coromines que tienen como tema propio una lengua romance distinta del catalán (excepto el aranés y el aragonés, y sin considerar el caso muy particular del castellano), o bien una lengua no románica (que no sea prehispánica), sean muy pocas (por no decir ninguna). Hasta el estudio lexical de las hablas aragonesas, de 1936, se abre con la declaración significativa que ellas son "uns parlars tan instructius per a l'estudi del català" (1936 [1937]: 158). El Coromines romanista está por lo tanto más bien en los escritos que se refieren en principio al catalán y al castellano.

10. Lo que no significa que Coromines no conociera, o menosvalorara, el libro: más tarde lo califica de "obra maestra" (*TH*, I, 164) y lo recuerda como ejemplo del uso de material toponímico para obtener datos fonéticos y gramaticales. Otra señal pública del aprecio de Coromines por don Ramón se ve en las palabras de gratitud que le dedica a él y a Jud en el *DCELC* (I, XXVIII). Véase también la página de *EDL* (II, 217) en la cual Coromines recuerda a Rafael Lapesa "aquelles inoblidables classes de don Ramón, on vós reportàveu fets, i ell, prenent-los com a marxapeu, dava interpretacions, exposava idees, amb aquella simplicitat pausada, severa, retinguda, que només semblava científica perquè ho era".

11. Diría también *figurae*, *typi*, en el sentido de 'modelo anticipador' que estos términos tenían en la hermenéutica medieval. Lo permite lo que Joan Coromines escribía de Amado Alonso, sin duda el sabio castellano de que habla con mayor calor. Ahora bien, en sus palabras es evidente que él encuentra en Alonso rasgos de carácter y experiencias de la vida que por singular coincidencia ("Fins a 1939 no ens coneixíem de res: ni ens havíem trobat mai, ni a penes teníem amics comuns ni el meu nom per aquell temps havia sonat gaire fora de Catalunya", Coromines 1954b: 120) anticipan los suyos mismos: "Alonso era home de gran i noble caràcter. Els seus crítics portenys s'afanyaven a reconèixer aquesta noblesa. El seu geni era un poc inflamable, tenia la ira fàcil, però la rancúnia passatgera i res de venjatiu" (p. 119); también Alonso había tenido que cambiar radicalmente la dirección de sus estudios cuando se había trasplantado a América (comenta Coromines: "Fa dotze anys jo vaig haver de fer el mateix canvi de front" en la actividad científica; p. 121); también Alonso pasa de Argentina a Estados Unidos.

12. Todas las citas salen de la necrología imprimida en *Lleures*, 381-393 (en origen, Coromines 1954a).

13. No hace falta observar aquí que, hoy, unas cuantas de estas parejas nos sorprenden (entre Menéndez Pidal y Bertoldi, por ejemplo, no existe a mi parecer ninguna semejanza verdadera); más útil es observar que estos juicios son en su mayor parte sobre estudiosos que en 1953 estaban todavía vivos y que quizá no apreciarían la manera como se los presentaba.

14. Él mismo describe así su obra: "L'any 1931 vaig publicar un abundós vocabulari de l'aranès, de caràcter comparatiu i etimològic, però també proveït d'abundants i sovint detallades definicions, alguna fraseologia i l'acurada localització de cada mot segons els pobles on l'havia recollit" (*EDL*, II, 20). Para un panorama de la dialectología pirenaica en los años veinte y treinta, cfr. *TH*, I, 252-253.

15. Pienso por ej. en los estudios de Fritz Krüger (1935-1939), más tarde sucesor de Coromines en Cuyo.

16. Aquí el autor recuerda un estudio de 1958, ahora en *ETC* (I, 121-141).

17. Si no fueran suficientes el sitio y las palabras de *TH* (II, 158), véase lo que dice Kuhn (1951: 275).

18. (Los dos estudios están ahora en *TH* (respectivamente II, 157-194, y I, 157-185).

19. Por eso se explicitan unos principios de toponimia histórica (*TH*, I, 160-161) o se aclaran formas diversas de utilización de la toponomia para el estudio de la lengua (*TH*, I, 181).

20. Muy diferente había sido el caso de la reseña citada del trabajo de Rohlfs, escrita en Barcelona, buena parte de la cual queda

reservada para observaciones y adiciones particulares (cfr. *TH*, II, 106-155).

21. Citados en *TH* (II, 158).

22. Pero no sólo en ese terreno. Hay interesantes observaciones sobre las construcciones latinas y románicas del tipo AD o IN + topónimo y de la extensión a otras preposiciones (*TH*, II, 179), el género femenino de los continuadores de PONTE (*TH*, II, 186), los sufijos -ANCU, -ANTARE, -ENTARE (*TH*, II, 186-188), la *r* de los adverbios en *-mentre* (*TH*, II, 188-189), el uso de *a* delante de nombres de objetos no animados (*TH*, II, 189), el uso casi preposicional de SUMMU e IMU (*TH*, II, 189-192).

23. Erróneamente, -ANCU está en las dos listas de la p. 193, pero la lectura de las pp. 186-187 muestra que hay que eliminarlo de la segunda.

24. *DECat* (I, 28-31), amplía mucho la historia de esta familia lexical y concluye en favor de la continuación de un étimo *CUFARE, correspondiente indoeuropeo (quizá sorotáptico) de lat. CUBARE.

25. Palabras similares había escrito Coromines en 1944: "la recolección y estudio crítico en los textos antiguos de las variantes de las palabras cuyo origen se busca nos permite acercarnos a su forma y sentido originarios" (p. 7).

26. La extensión de *fardacho* y su localización meridional son por sí mismas indicios de arabismo.

27. Cfr. en particular Coromines (1944) y después Coromines (1947a, 1947b).

28. Para convencerse mejor de esto, hay que leer todo el contexto del pasaje citado arriba.

29. También se da esta solidaridad en los diccionarios latinos de Walde-Hofmann y de Ernout-Meillet, los cuales, aunque con diferencias, tienen (en particular el segundo) un estilo de exposición relativamente discursivo, y escogen como entrada la palabra latina, no su étimo indoeuropeo (u otro). Me parece verosímil que el modelo de Coromines fuera Ernout-Meillet (del cual habla en *TH*, I, 390-410).

30. Solà (1995: 78, 86) observa: "molt sovint l'autor es relaxa i s'expansiona, i aleshores se'ns mostra amb tota la seva admirable, corprenedora i entendridora personalitat i llibertat", y más adelante: "l'autor ens ha anat deixant escampades pels diccionaris les seves opinions polítiques, morals, literàries o intel·lectuals dels personatges o dels fets que esmenta". No estoy seguro de que esto fuera una ventaja: la discursividad que me gusta en un vocabulario etimológico tiene límites en razón de la mesura y de la pertinencia, límites que se pierden en particular en el *DECat*. Es por esta obra que A. M. Badia i Margarit (1997: 304-305) habla con razón de prolijidad y de demasiadas divagaciones personales.

31. No me convencen los intentos de justificación de las pp. XIV-XV del prefacio del *DCELC*.

32. Cfr. por lo menos *TH* (I, 68-113; II, 195-292); *ETC* (I, 67-91); *EDL* (II, 132-216).

33. Véanse en particular *TH* (II, 293-345); *ETC* (I, 93-217); *EDL* (II, 132-141). Además hay que considerar su contribución a las *Fontes Linguae Vasconum* (IV, 1972, 299-319, y V, 1972, 5-19), y al *Diccionario etimológico vasco* de M. Agud Querol y A. Tovar (1989-).

34. En particular *TH* (I, 344-353).

35. Además de las grandes obras, hay que ver los estudios reunidos en *EDL* (II, 217-238; III, 68-177).

36. Me refiero a *TH*, II, 7-96 (sobre el italiano); *ETC,* I, 31-65 (sobre el germánico); *EDL*, II, 109-126 (sobre el francés); III, 5-67 (sobre el germánico), 178-230 (sobre el griego).

37. Hay que tener en cuenta también la lengua franca, porque el trabajo de 1948 sobre *ferreruelo* ha merecido un juicio muy favorable de Kuhn (1951: 222).

38. Hay que valorar con atención lo que Pascual escribe en *DCECH* (I, XI-XII), subrayando que la obra es y queda de Coromines.

39. Me refiero naturalmente al trabajo reimpreso en *TH* (II, 7-96).

40. La introducción de Michel (1996) nos da una historia de estos estudios.

41. Para el área romance, estas investigaciones se pueden encontrar, por ej., en los artículos del *Lexikon der Romanistischen Linguistik* (Tübingen: Niemeyer). La renuncia a poner al día la bibliografía de las obras está juzgada negativamente por Solà (1995: 89), y por Badia i Margarit (1997: 303).

42. No he hablado de Coromines editor y comentarista de textos catalanes, castellanos y occitanos, tema que estudiarán con su experiencia y doctrina Alberto Blecua y Xavier Renedo. Mi silencio tiene su razón también en las fuertes reservas que no puedo esconder sobre sus métodos y, en consecuencia, sobre muchos resultados (cfr. Várvaro 1968); pero sería muy injusto juzgar como editor de textos a quien ha sido toda su vida más bien lingüista.

43. Hay quizá que añadir otra cosa. En la entrevista de 1963 leo: "*¿Qué detesto más que nada?* Fer comèdia i la hipocresia" (Pujadas 1997: 132); y en el prefacio a *DECat* (I, XII) Coromines escribe: "Potser algú trobarà que sóc sovint sever i implacablement crític posant de relleu errors que veig en les teories etimològiques, en les dades i en les filiacions que s'han donat com a bones en el diccionari Alcover-Moll i en algunes altres obres, en particular aquest repertori ingent i magistral que és el *FEW* de W. von Wartburg. [...] Tampoc envers aquells mestres estimats que he esmentat abans, no ens abstenim de combatre les seves idees quan veiem avui que no s'hi ha de creure. Els nostres deures de cara al futur han de pesar més que l'apologia del passat. No hi ha progrés en ciència si no és girant-se d'esquena als qui ens han ajudat a pujar". Solà (1995: 77) tiene razón de ver en él "una llibertat d'esperit i d'expressió que també rarament o mai ens és donat de trobar en cap altre dels nostres semblants". Pero harían falta equilibrio y mesura, y antes que nada lo bien fundado de las críticas. Si estas son bien fundadas (lo que no es lo mismo que ciertas) y se formulan con equilibrio, la libertad de espíritu y de expresión es un valor sin duda positivo; lástima que no siempre las de Coromines fueran fundadas y que muchas veces se expresaran de manera excesiva. Ya en las palabras citadas molesta el aire de cruzada, que nada tiene que ver con la investigación, que se adelanta siempre "provando e riprovando", como decía un sabio. Agradezco a Joan Solà la invitación y la cortesía con la cual me ha permitido utilizar materiales bibliográficos que no estaban a mi alcance, y su ayuda en los retoques finales de este trabajo.

Bibliografía citada

Obras de Joan Coromines

DCECH = Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1955-1957, 4 vol.

DECat = Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.

EDL = Entre dos llenguatges. Barcelona: Curial, 1976-1977, 3. vol.

ETC = Estudis de toponímia catalana. Barcelona: Barcino, 1965-1970, 2 vol.

Lleures = Lleures i converses d'un filòleg. Barcelona: Club Editor, 1971.

OnCat = Onomasticon Cataloniae. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1989-1997 [1988], 8 vol. (Al cerrar el libro que lector tiene en sus manos, todavía no está en el mercado el último volumen de esta obra, que sin embargo está terminada e impresa. Tomamos la ficha de la bibliografía que publica Josep Ferrer aquí mismo.)

PVAran = El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó. Barcelona: Curial, 1990.

TH = Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el sustrato y la toponimia romances. Madrid: Gredos, 1971, 2 vol.

1931 *Vocabulario aranés. Tesis doctoral.* Barcelona: Imprenta de la Casa de la Caridad.

1931 [1932] "Notes etimològiques". *Butlletí de Dialectologia Catalana* (Barcelona) XIX, pp. 19-42.
1936 [1937] "Materials per a l'estudi dels parlars aragonesos. Vocabulari". *Butlletí de Dialectologia Catalana* (Barcelona) XXIV, pp. 158-183. (En colaboración con Josep M. de Casacuberta.)
1944 "Historia, métodos e instrumental de la etimología". *Letras. Boletín del Círculo de Profesores de Castellano y de Literatura Arnaldo C. Crivelli* (Buenos Aires) I, núm. 3 (diciembre), pp. 3-13.
1947a "Problemas del 'Diccionario Etimológico'. I". *Romance Philology* (Berkeley) I, núm. 1 (agosto), pp. 23-38.
1947b "Problemas del 'Diccionario Etimológico'. II". *Romance Philology* (Berkeley) I, núm. 2 (noviembre), pp. 79-104.
1948 "The origin of Spanish 'ferreruelo', Italian 'ferraiuolo', and the importance of the study of the lingua franca for Romance etymology". *Publications of the Modern Language Association of America* (Nueva York) LXIII, núm. 2, parte 1 (junio), pp. 719-726.
1954a "Jakob Jud (1882-1952)". En: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (1953)* (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans), pp. 90-100.
1954b "Amado Alonso (1897-1952)". En: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (1953)* (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans), pp. 118-124.

Otras obras

AGUD QUEROL, Manuel, Antonio TOVAR (1989-), *Diccionario etimológico vasco*. Donostia-San Sebastián: Diputación Foral de Guipúzcoa.
BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1997), "Joan Coromines (1905-1997)". *Revue de Linguistique Romane* (Estrasburgo) 61, pp. 300-308.
BATTAGLIA, Salvatore (1961-), *Grande dizionario della lingua italiana.* Torino: Utel.
BATTISTI, Carlo, Giovanni ALESSIO (1948-1966), *Dizionario etimologico italiano.* Firenze: Barbèra.
BECCARIA, Gian Luigi (1968), *Spagnolo e spagnoli in Italia. Riflessi ispanici sulla lingua italiana del Cinque e del Seicento.* Torino: Giappichelli.
CORTELAZZO, Maulio, Paolo ZOLLI (1979-1988), *Dizionario etimologico della lingua italiana.* Bologna: Zanichelli.
DRG = Dicziunari rumantsch grischum. Cuoira: Lia grischuna, 1939 ss.
FEW = Walther von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch.* Bonn/Basel: Zbinden Druck und Verlag, 1928 ss.
KRÜGER, Fritz (1935-1939), *Die Hochpyrenäen.* Hamburg: Friederichsen, de Gruyter & Co.
KUHN, Alwin (1951), *Romanische Philologie. I. Die romanischen Sprachen.* Bern: Francke.
MICHEL, Andreas (1996), *Vocabolario critico degli ispanismi siciliani.* Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.
PRATI, Angelico (1951), *Vocabolario etimologico italiano.* Milano: Garzanti.
PUJADAS I MARQUÈS, Joan (1997), "Notes biogràfiques". En: Josep FERRER I COSTA, Joan PUJADAS I MARQUÈS (ed.), *Àlbum Joan Coromines* (Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar/Curial), pp. 53-176.
REW = Wilhelm Meyer Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch.* Heidelberg: Winter, 1911-1920.
SOLÀ, Joan (1995), "Joan Coromines, la memòria d'aquesta terra". En: Josep FERRER I COSTA, Joan PUJADAS I MARQUÈS (ed.), *Joan Coromines. 90 anys* (Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar/Curial), pp. 77-93.
VÁRVARO, Alberto (1968), "Nuovi studi sul *Libro de buen amor.* I". *Romance Philology* (Berkeley) XXII, pp. 133-157.
— (1974), "Prima ricognizione dei catalanismi nel dialetto siciliano". *Medioevo Romanzo* (Nápoles) I, pp. 86-110. (Traducido, con alguna modificación, en: Francesco GIUNTA, Martí DE RIQUER, Josep M. SANS I TRAVÉ, *Els catalans a Sicília,* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1992, pp. 177-187.)
— (1986), *Vocabolario etimologico siciliano*, I. Palermo: Centro di

JOSÉ MANUEL BLECUA y GLORIA CLAVERÍA

La lexicografía castellana, antes y después de Joan Coromines

La figura de Joan Coromines no puede más que despertar una gran admiración en el panorama de los estudios románicos e hispánicos. En el desarrollo de la lexicografía castellana aparece con una grandeza hercúlea, que adquiere aún mayor dimensión si se consideran sus palabras cuando, a propósito de la documentación del diccionario, señala que "el acopio de datos aquí publicados y la doctrina científica inédita contenida en este libro, se deben exclusivamente al autor" (*DCECH*, I, XXXIII), del mismo modo que, al referirse a su metodología de trabajo, puntualiza: "tengo ahora la satisfacción de decir que mis informes los he recogido personalmente" (*DCECH*, I, XXV).

Es, en efecto, un trabajo gigantesco; cuanto más se profundiza dentro del *Diccionario* del profesor Joan Coromines, más se percibe su enorme trabajo; además, en él existe una intención de planteamiento de ética individual ante la labor científica. A propósito de la voz *ufano,* cuenta Coromines, a modo de ejemplo de su forma de proceder, que al exponer la etimología de la palabra recoge las dos hipótesis existentes: la posible doble etimología germánica frente a la teoría onomatopéyica, que no le convence. "Con facilidad", aclara, "habría podido dejar en silencio una de las dos hipótesis y apoyar resueltamente la otra, como suele practicarse, con lo cual habría convencido a muchos, pero no a mí mismo, ni tal vez a la crítica por venir. Trato de ir tan lejos como puedo al encuentro de la investigación futura, aunque sea a costa de parecer menos seguro de mí mismo. No me interesa *parecer* si no *soy*" (*DCECH*, I, XXXI). Toda la obra de Coromines no es un *parecer* sino un *ser*.

Coromines se forma en un período de características muy definidas dentro de la romanística; se encuentra con dificultades para realizar el trabajo, por ejemplo, la ausencia de microfilms, la ausencia de índices en los trabajos lexicográficos y la inexistencia de atlas lingüísticos;[1] y, además, se encuentra con molestias que en muchos casos hoy están resueltas: viajes, encuestas, bibliografía o fotocopias. Debe enfrentarse también a problemas gravísimos como es el del empleo de ediciones y trabajos que no son de fiar; puede aprovechar, sin embargo, el *Diccionario de autoridades* o la primera redacción del *Diccionario histórico de la lengua española* que sólo cubría hasta los lemas iniciados por CE.

El gran problema que se plantea a Joan Coromines cuando inicia el *Diccionario* es la inexistencia de un gran diccionario histórico del español, un vacío que el español aún tiene y desgraciadamente va a tener durante bastantes años;[2] se trata de una terrible carencia y al mismo tiempo esta ausencia es una gran ventaja porque ha obligado al profesor Joan Coromines a tratar problemas no sólo etimológicos sino de diccionario histórico.

En muchos casos Joan Coromines, y ahí se percibe la grandeza hercúlea de este trabajo, tiene que partir de cero. Él mismo señala:

> La falta o escasez de estudios previos sobre una gran parte del léxico español es un obstáculo formidable con que he debido luchar: son muchísimas las palabras que nunca hasta ahora habían sido objeto de estudio serio.

Y se lamenta:

> Qué poco se han estudiado los nombres de plantas, de peces y aves, los términos de la minería, de equitación, de medicina popular y análogos, el léxico de los oficios y en general todos los vocabularios técnicos (*DCECH*, I, XIV).

Conviene también destacar, al examinar estas características iniciales, el aspecto crítico del *Diccionario*; Joan Coromines se refiere a la metodología empleada en algunas ocasiones en lexicografía consistente en un "abuso de explotar sin crítica repertorios de *turbio contenido*, como el diccionario de Meyer-Lübke, o los de Covarrubias y de la Academia" (*DCECH*, I, XV; la cursiva es nuestra). Esta actitud crítica ante la etimología lo lleva, por ejemplo, a rechazar más de un centenar de palabras fantasmas, palabras que existían y existen todavía dentro de los diccionarios. A este centenar de palabras fantasmas se añadirían, además, varios millares más de "las palabras localizadas erróneamente, dadas por castellanas cuando son únicamente catalanas, vascas o gallegas, calificadas como de uso general cuando en realidad sólo corren en una provincia o pertenecen tan sólo al léxico de la Edad Media o del Siglo de Oro" (*DCECH*, I, XV).

La gran preocupación y, a la vez, el objetivo fundamental de Coromines al redactar su *Diccionario* se centran en desentrañar el problema de la estructura general del léxico, de forma que presenta su obra con la ventaja de "ofrecer una doctrina coherente y completa respecto de todo el vocabulario castellano, tal como lo juzgamos hoy, de acuerdo con los conocimientos actuales de la romanística" (*DCECH*, I, XXII). Para conseguirlo, insiste varias

veces en el prólogo en "la amplitud semántica de mi pesquisa" de la que señala que "me he esforzado en que sea muy grande" (*DCECH*, I, XXIII). Así tiene en cuenta el léxico de las especialidades; se preocupa por "la determinación del matiz social y estilístico de cada término" (*DCECH*, I, XXIII); recoge "el lenguaje privativo de los moriscos" (*DCECH*, I, XXIII) y concede especial atención a la lengua de los mozárabes, tal como expondremos detalladamente más adelante. También es plenamente consciente de la doble cara del vocabulario de origen prerromano: por un lado, la importancia que tiene este tipo de léxico en la Península Ibérica:

> Si en un terreno tan arcaizante, en todos los órdenes de ideas, como el de la Península Ibérica, hay quien cree posible reducir a nada, o a muy poco, las supervivencias prelatinas, no hace más que mostrar su falta de realismo o su nimia timidez (*DCECH*, I, XXXII);

por otro, las enormes dificultades que plantea su investigación etimológica, a las que se enfrenta con indudable maestría:

> [...] he trabajado firmemente para asegurar las bases lingüísticas de esta parte de mi obra, documentándome a fondo en las fuentes más lejanas, y sin arredrarme ante el estudio de los prodigiosos meandros y recovecos de la fonética histórica de los modernos dialectos vascos y célticos (*DCECH*, I, XXXII).

El valor que concede a esta parcela del léxico hace que no abandone en ningún momento su investigación.[3]

El cuidado por la redacción del *Diccionario* parte de la actitud crítica ante la reconstrucción etimológica y llega hasta delicadezas de estilo tan grandes como esta: Coromines advierte que tanto el diccionario etimológico francés como el léxico románico de Meyer-Lübke tenían mucho que corregir en cuanto al estilo de redacción y él procura que esto, que es un defecto grave para un diccionario, desaparezca en el *DCELC*: "hay todavía mucho sobreentendido, frases no bastante claras, argumentos auxiliares callados, y aun puntos básicos olvidados o sólo aludidos vagamente" (*DCECH*, I, XXX). Desde la actitud intelectual, ética, ante la etimología hasta la actitud ante los problemas formales, la construcción del *Diccionario* es todo un dechado armónico.

Es verdad, sin embargo, que lo más importante es construir un diccionario etimológico, considerando la etimología como disciplina completa en la que hay que tener en cuenta los múltiples aspectos del signo lingüístico como sistema de comunicación y como reflejo del pensamiento. Todo ello queda perfectamente plasmado en muchos de los artículos del *Diccionario*; conviene recordar, por ejemplo, los artículos que el profesor Coromines dedica a la voz *adefesio* o a la voz *mur* 'ratón'.

Se podría distinguir entre dos tipos de diccionarios etimológicos: unos, esquemáticos, en los que sólo figura la procedencia de la palabra, y otros en los que la búsqueda etimológica se enriquece con la historia de esta misma palabra. Indudablemente, las obras de Coromines pertenecen al segundo tipo. El mismo autor lo plantea así en el "Prefacio" de su trabajo y da dos razones para este tipo de obra lexicográfica:

> Todo el mundo está de acuerdo en que la publicación de un diccionario etimológico castellano era necesaria y urgente, y aun puede asegurarse que todos los entendidos deseaban fuese una obra extensa y documentada abundantemente. [...] No es posible fundamentar una etimología con el rigor indispensable hoy en día, después de cien años de lingüística científica, sin conocer a fondo la historia de la palabra, y ésta no se puede reconstruir sin un conocimiento global de la vida del vocablo a través de los siglos y a través de todo el espacio abarcado por la lengua castellana y aun por los idiomas hermanos y afines (*DCECH*, I, XIII).

En sus diccionarios, nos ocupan ahora los dedicados a la lengua castellana, Coromines aparece como un lingüista de múltiples facetas, a la medida de la disciplina que practica. Hay, en ellos, un Coromines fonetista, un Coromines morfólogo, otro especialista en sintaxis, otro lexicólogo, otro editor de textos o enmendador de variantes, otro Coromines crítico... Todas estas facetas pueden comprobarse en los múltiples artículos que ejemplifican la enorme variedad, el enorme interés, todavía más, el entusiasmo que puede producir la lectura de esta obra: porque adentrarse en el *Diccionario* constituye una aventura intelectual apasionante.

La importancia que nuestro autor concede a la estructura del léxico puede observarse en el mismo uso de la tipografía, una tipografía muy clara en la que las palabras heredadas están unidas por la preposición *de* y la etimología aparece en versalitas:

> ANCLA, del lat. ANCORA íd. *1.ª doc.: áncora, Apol.; ancla,* S. XIII, *Aranceles, RFE* VIII, 13; Cej. VI, § 26.
>
> Han sobrevivido concurrentemente la forma culta *áncora* y la popular, que, en vez de *ancra*, ha resultado ser *ancla*, por ultracorrección de la tendencia vulgar y leonesa a pronunciar *cr* en vez de *cl* (*cravo, encrinar*, etc.) (*DCECH*, I, 253b8-15).

Y aclara en nota:

> Abundando los términos marítimos de origen gallego-portugués, se tomaría *ancra* por forma agallegada o aportuguesada (*cravo, cravel, crima,* etc.) (*DCECH*, I, 253b20-22).

En los cultismos y extranjerismos, la base etimológica está en cursiva y suele aparecer la fórmula "tomado del":

> BEATO, tomado del lat. *beatus* 'feliz', participio de *beare* 'hacer feliz'. *1ª doc.:* 1387 (*DCECH*, I, 552a25-26).

Es decir, que sólo con observar la primera línea de cada artículo se percibe claramente si se trata de una palabra que pertenece al léxico de carácter patrimonial en la lengua o si es una palabra que ha seguido evoluciones diferentes, por causas muy diversas, por ser un

cultismo, por proceder de un préstamo extranjero. Incluso en esto, el *Diccionario* es sumamente delicado.

En el desarrollo del artículo *ancla* aparece la faceta de fonetista de Joan Corominas a la vez que hace gala de un gran conocimiento de los léxicos sectoriales y de su formación. En este caso, por ejemplo, Corominas sostiene que el léxico náutico es uno de los sectores innovadores dentro de la construcción léxica del castellano de los siglos XV y XVI.

Otro ejemplo de la preocupación del Corominas fonetista y especialista en grafías se halla en el artículo *ver*:

> La forma moderna está ya en el ms. del *Cid*, y aunque no puede asegurarse que corresponda al lenguaje del juglar, de todos modos prueba que era usual en el S. XIV, cuando escribía el copista Per Abbat. Otros se atuvieron a una pronunciación más conservadora hasta muy tarde, y así Nebr. admite ambas formas *ver* y *veer,* y aun repite la segunda en su lugar alfabético (*DCECH*, V, 773a4-12).

Pero no se detiene sólo en la documentación antigua:

> [...] en la Arg. se lee *veme* por 'mírame' (Draghi, *Canc.,* p. 407), y allí he oído frases como *veme el vestido si tengo algo* (*DCECH*, V, 773a18-21).

Recuerda con este tipo de noticias a otro lexicógrafo ilustre, Sebastián de Covarrubias, con el que mantiene siempre una actitud de distanciamiento crítico (*DCECH*, I, XXI). Hay, al menos, una característica que los une y es la participación de la primera persona en la redacción de los artículos lexicográficos. Igual que Covarrubias cuenta que está de camino, que tiene un catarro, que no sabe si va a llegar a la letra *R* y lo cuenta todo en primera persona (Seco 1982: 238-239), exactamente igual el profesor Corominas puede escribir: "y allí he oído frases como *veme el vestido si tengo algo*".

Corominas es también un gran especialista en morfología; no hay que olvidar que el diccionario es etimología y morfología. Uno de los ejemplos de morfología se halla en la voz *polvo* en la que expone que procede del antiguo singular "*polvos* y éste del lat. vg. *PŬLVUS, neutro que sustituyó el masculino clásico PŬLVIS, -ĔRIS". Entrelazando crítica textual y morfología señala que "En *Fn. Gonz.,* 504a, todavía se lee el singular *polvos: «*tenia lieno de *polvos* la voca e los dientes» (enmendado malamente por Marden, como observa Zauner, *Litbl.* XXVI, 28)" (*DCECH*, IV, 599a15-17, 19-22).

Otro ejemplo del análisis de una pieza gramatical es el origen de *quien:*

> [...] del acusativo QUĔM del pronombre interrogativo lat. (QUIS, QUAE, QUID), tratado en este caso como palabra acentuada (a diferencia del relativo átono *que,* también procedente de QUEM); sabido es que en la E. Media era invariable para singular y plural, de suerte que los primeros ejs. del plural analógico *quienes* no aparecen hasta la 1.ª mitad del S. XVI, y aun tropezaba con gran resistencia en el XVII (*DCECH*, IV, 705b13-21).

Salvador Fernández Ramírez (1951: 336) recordaba que todavía existían casos de empleo de la forma singular con valor de plural en Federico García Lorca: "¿Quién serán aquellas tres de alto pecho y larga cola?" [*Doña Rosita la soltera*].

En la formación de palabras, en la morfología derivativa, se encuentra, por ejemplo, la lexicalización de *beatilla* en la voz *beato*, de la que señala que es

> [...] 'lienzo delgado para hacer mantillas' [1496, *BHisp*. LVIII, 87; Garcilaso, 1536], así llamado por servir sobre todo para las beatas, aparece también en fr. *béatille*, *bétille*, desde 1492 a 1741 con el mismo significado (hoy *béatilles* 'labores de monjas', comp. *FEW* I, 303*b*), y en cat. *beatilla* desde 1460: quizá venga del catalán, donde el sufijo *-illa-*ĪCULA no es raro (*DCECH*, I, 552a29-36).

No rehúye, como era imposible, con formas como *adefesio* o como *órdago*, tratar problemas que quedan entre gramática y léxico. La voz *órdago*, por ejemplo, cuyo primer significado era 'envite del resto en el juego del mus', procede de una estructura compleja:

> [...] del vasco *or dago* 'ahí está', frase empleada a modo de intimación, en dicho juego de cartas; la locución familiar *de órdago* 'excelente' se formó por alusión a la audacia e importancia del envite en cuestión (*DCECH*, IV, 291a29-33).

Los cambios semánticos de este término muestran la pericia de Joan Corominas para detectar y explicar las complicadas evoluciones semánticas que han experimentado determinadas palabras.

En los derivados de *faz* 'cara' se halla un buen ejemplo de esas complejas evoluciones del significado: *acera* en su origen era 'fachada', cada *fachada* se miraba como una cara en la fachada de enfrente hasta terminar significando *acera,* salvo en los sitios donde es *vereda* o es *banqueta* como en México (Lara 1996: s.v.).

Asestar es una palabra que ha quedado aislada dentro de la estructura léxica ya que ha perdido su lazo con la familia de SEXTUS 'sexto', en cuyo seno se formó; por ello probablemente *asestar* no figura en la familia de *seis*, sino que tiene entrada propia:

> ASESTAR, 'dirigir una arma hacia el objeto que se quiere ofender con ella', 'descargar un golpe o tiro', parece ser derivado del ant. *siesto* 'sitio o asiento natural de una cosa', que procedería del lat. SĔXTUS 'sexto' en el sentido de 'sexta parte del círculo', 'blanco de puntería' (*DCECH*, I, 375a29-34).

El blanco tiene círculos y el sexto es donde está la diana: *asestar*, pues, es dar en el blanco.

Es muy interesante la historia de la voz *cariño*, donde se mezcla el valor antiguo de 'nostalgia' con un valor dialectal de 'echar de menos, sentir nostalgia' hasta llegar al valor de *cariño* actual. Especialmente interesantes son los ejemplos aducidos de Cervantes:

> Cervantes emplea el vocablo en el mismo sentido haciendo decir a Maese Pedro que «el *cariño* y el hambre» forzarían al mono del titerero a que buscara a su dueño, de quien se había escapado; claro está que el mono no es animal de índole cariñosa en el sentido moderno; otros ejs. cervantinos, aunque se hallan ya más cerca de éste, todavía se refieren a animales, como los dos en que habla del *cariño* de Sancho por su *rucio* (*DCECH*, I, 870b19-27).

Otros casos hacen relación a los objetos, por ejemplo *orbe*:

> ORBE, tomado del lat. *orbis* 'círculo', 'disco', 'ruedo', en cuya forma se imaginaban la Tierra los antiguos (*DCECH*, IV, 290b14-16).

En otras ocasiones, debe enfrentarse a voces de creación expresiva como *pompón*; a enmarañados problemas semánticos como en la voz *rapaz*:

> RAPAZ*,* 'muchacho de corta edad', significaba normalmente en la Edad Media 'lacayo, criado, escuderillo', con sentido fuertemente despectivo, luego es probable que sea lo mismo que el adjetivo semiculto *rapaz,* por alusión a la rapacidad de los lacayos y sirvientes de ejército (*DCECH*, IV, 777a20-25).

Debe resolver también problemas léxicos complejísimos, como la relación entre *abortar* y *aborto*: *abortar* se documenta por primera vez en 1241, mientras que *aborto* es de 1605. ¿Por qué esta diferencia cronológica? Coromines explica la razón: *aborto* se decía antiguamente *abortadura, movedura, abortón,* y no existía el cultismo *aborto.*

Los problemas de selección léxica de sinónimos aparecen muy claros en la palabra *cogote*:

> [...] palabra emparentada con oc. *cogòt,* cat. ant. *coc*, íd., probablemente voces derivadas de *coca* 'cabeza' y su familia (V. *COCO* I), de creación expresiva. *1ª doc.:* APal., 75*b,* 320*b*; Nebr.
>
> *Cogote* se halla también en Espinel (1591), en Góngora, en el *Quijote*, etc. La variante *cocote* se lee ya en varios autores de fines del S. XVI y comienzos del XVII (Díaz del Castillo, Juan de Torres, López de Úbeda, Villaviciosa), y Covarr. y *Aut.* la dan como forma básica, fundándose en razonamientos etimológicos, si bien reconociendo que *cogote* es más usual [...].
>
> Indudablemente, el sinónimo *colodrillo* se documenta desde algo antes que *cogote,* y hay otros cuasi-sinónimos aún más antiguos (*cerviz, pescuezo*), pero es frecuente que existan varias expresiones concurrentes para designar la zona amplia que va desde la nuca hasta la parte posterior de la cabeza (*DCECH*, II, 122a41-53, 123b25-32).

En la historia de esta voz se percibe de manera diáfana la lucha entre los dos elementos *cogote-cocote*, pero a su vez *cogote* lucha con *colodrillo,* con *cerviz,* con *pescuezo.* Lucha similar sostienen en el siglo XVI *mur* y *ratón.*

Como último ejemplo para ilustrar a nuestro polifacético etimólogo, llama la atención el artículo del *Diccionario* dedicado a la historia de la voz *macabro*: cómo se va extendiendo para el nombre de la danza de la muerte *danza macabra*, *dance Macabré* o *Macabé*, que viene a su vez de un nombre propio del que no se sabe muy bien su forma; y esta danza macabra, documentada en francés en 1376, es la que va a dar nombre a *macabro* en castellano:

> En cuanto al cambio de *Macabré* en *Macabre* se debe seguramente al empleo del vocablo en el folklore meteorológico francés: en el Morvan, Vendômois y Meuse se llama *âbre Macabre* (o con variantes parecidas, entre ellas *abre de Macabé*) un desfile de nubes que se desprenden de otra nube o salen de cierto punto del horizonte, en días claros, y que se compararía popularmente con la famosa danza (*DCECH*, III, 735b28-36).

Como puede observarse, y como ha escrito José Antonio Pascual, el *Diccionario* "da mucho más de lo que promete" (*DCECH*, I, IX, n. 2). El *Diccionario* es un mundo en el terreno dialectal riquísimo tanto en diacronía como en sincronía. Una riqueza que se percibe de forma mucho más clara en la informatización que se está llevando a cabo en el Seminari de Filologia i Informàtica de la Universitat Autònoma de Barcelona. La informatización permite investigar y conocer exactamente dónde se encuentra toda esa riqueza de datos que existe en los seis volúmenes del *DCECH* de los profesores Joan Coromines y José Antonio Pascual.

Por todo lo expuesto anteriormente es bien comprensible que exista un antes y un después de Joan Coromines en el desarrollo o historia de la lexicografía castellana, pues la parte de su obra dedicada al estudio de esa lengua ha influido en los estudios de etimología del castellano de una manera muy notable. Intentaremos explicar estos dos momentos y, por tanto, la importancia de la labor de nuestro etimólogo en la lexicografía castellana estudiando las fuentes que utiliza en la elaboración de sus diccionarios como un reflejo de la situación de la lexicografía y la etimología a la que Coromines tuvo que enfrentarse cuando empezó a elaborar su *Diccionario*. Las reacciones que ha provocado su obra y el aprovechamiento que se ha hecho de ella serán tomados como un reflejo del "después". Como aviso previo, cabe insistir en el hecho de que la relación entre estos dos momentos es totalmente incomprensible sin tener en cuenta la labor de Joan Coromines.

La lexicografía castellana antes de Coromines: las fuentes del *Diccionario*

El profesor Coromines, tal como expone detalladamente en el "Prefacio" de la primera edición de su *Diccionario,* emplea un gran número de fuentes que tiene a su alcance a la hora de elaborar su obra. Por las palabras preliminares de su *Diccionario* sabemos que recurrió a obras de carácter dialectal, a las que da mucha

importancia, obras de carácter lexicográfico y también recurrió, por supuesto, a fuentes textuales.

Corominas detalla cuáles han sido sus fuentes de información, señala también si ha utilizado un criterio selectivo o ha aprovechado los datos de manera más completa. En este sentido, cabe encomiar otra de las peculiaridades de nuestro etimólogo: su honradez al referirse siempre a las obras que está empleando.

Al estudiar este aspecto, hemos intentado ir un poco más lejos de las indicaciones preliminares del propio Joan Corominas en el prólogo de su obra y de la lista de treinta y ocho páginas de "Indicaciones bibliográficas" que da en el *DCECH*. ¿Se corresponden las palabras que Corominas incluye en el "Prefacio" con las directrices que siguió en la confección del *Diccionario*? Se intentará responder a esta pregunta con el análisis de los datos que actualmente se hallan ya informatizados.[4]

a) **Las fuentes dialectales.** El uso de las fuentes dialectales para la construcción del *Diccionario* etimológico es doblemente útil. Según Corominas la historia del vocabulario "está llena de vacíos que nunca podremos rellenar" (*DCECH*, I, XV); la única solución para completar estos vacíos se encuentra en el método comparativo. Tanto las lenguas del occidente peninsular como las lenguas del oriente van a permitir mediante su comparación reconstruir formas del castellano. Por ello, una de las bases del pensamiento de nuestro etimólogo se basa en la importancia del influjo del mozárabe en el castellano:

> [...] influjo incomparablemente mayor de lo que se cree, si no ando equivocado; y también resulta claro ahora que el leonés, el portugués, el catalán y demás hablas peninsulares han influído mucho más de lo admitido comúnmente en la creación del vocabulario castellano general (*DCECH*, I, XXIV).

Se trata, por tanto, de un punto de partida interesantísimo cual es el contacto de lenguas en la Península y el influjo del préstamo tanto de elementos léxicos occidentales como de elementos orientales.

Creemos que una de las grandes virtudes de Joan Corominas es su capacidad para tener una visión global de la estructura léxica de una lengua. No la concibe como algo aislado, no en vano él ha sido discípulo de J. Jud, de R. Menéndez Pidal, de P. Fabra, sino en contacto con otras lenguas y otras variantes dialectales. De aquí la importancia que tiene para la redacción del *Diccionario* el leonés, y cita Joan Corominas en el mismo prólogo como ejemplo el hermoso estudio de Pedro Sánchez Sevilla (1928) sobre el habla de Cespedosa de Tormes,[5] o las variedades americanas, aunque sostiene que es "algo menos importante el léxico cubano que el asturiano para la indagación etimológica, por ser menos arcaizante" (*DCECH*, I, XXI). Es decir, le interesan los elementos arcaizantes dentro del léxico de las lenguas y de los dialectos porque son estos los que pueden dar, como fósiles, estados de lengua anteriores y, por tanto, son valiosos para el establecimiento de la etimología e historia de la palabra.

Joan Corominas es consciente de la situación que presentan los estudios dialectales hispánicos:

> Los diccionarios dialectales publicados hasta 1940 eran muchos menos que en Francia y estaban distribuídos en la forma más desigual, bastante numerosos en los dialectos hispanoamericanos, judeoespañoles, leoneses, eran raros en Aragón, Navarra y zonas castellanas de los Países Vasco y Valenciano, rarísimos en el sur de España y en Filipinas; e inexistentes en las dos Castillas y Extremadura (*DCECH*, I, XXII).

Esta situación era la que se encontró Joan Corominas en los inicios de la década de los cuarenta, cuando empieza a redactar los primeros artículos,[6] para los que emplea unos criterios siempre selectivos y llega a una conclusión de la cual partiremos luego:

> Por otra parte, en España, la tremenda revolución lingüística que significa la Reconquista y la sucesiva generalización del dialecto de Castilla triunfando casi por completo en sus afines colaterales, ha dado al mapa léxico del país una configuración bastante más uniforme que el de Italia y aun el de Francia (*DCECH*, I, XXVII).

Al redactar la segunda edición, José Antonio Pascual escribía un breve preámbulo e indicaba que se había ampliado más la atención en los dialectos hispánicos y en las lenguas peninsulares. Efectivamente, son muchas las voces que de la primera a la segunda edición, del *DCELC* al *DCECH,* aumentan considerablemente la información dialectal (e. g. *bellota* o *bisojo*), lo cual confirma de nuevo la importancia y el valor que se concede a los datos dialectales en el estudio histórico y etimológico del vocabulario. Por desgracia, queda, sin embargo, pendiente el estudio de los datos de los atlas lingüísticos y su aprovechamiento en la lexicografía etimológica e histórica.

El *Diccionario*, se está descubriendo en su informatización, es un pozo sin fondo de datos, no sólo del castellano sino de las lenguas y dialectos peninsulares, porque tanto en sincronía como en diacronía la amplitud dialectal de estos datos es inmensa. Joan Corominas manejó la bibliografía más completa en este terreno para su época con el vaciado de obras de auténtica rareza y aquí habría que reparar la importancia que tiene la biblioteca particular del profesor Corominas, que en estos momentos debe de contener libros que son quizá únicos en toda Europa: los libros de literatura argentina, por ejemplo, y algunos que contienen informaciones de finales de siglo de Cuba. La informatización de los artículos da buena cuenta de ello; por ejemplo, en los documentos que cita en los lemas de la vocal *A* (vid. Cuadro 1) aparecen documentos aragoneses, leoneses, mozárabes, navarros, castellanos, oscenses, sevillanos, árabe escrito por mozárabes, toledanos, murcianos, salmantinos, de Guadajara, de La Puebla de Montalbán (Toledo),

y así decenas y decenas de documentos de la más diversa procedencia (84 documentaciones). Lo mismo ocurre con los fueros: de las 5306 documentaciones de la letra *A*, 64 pertenecen a fueros de la más variada procedencia (Aragón, León, Avilés, Salamanca, Ledesma, Guadalajara, Soria, Béjar, Cuenca, Madrid, Zorita, Alcalá, Marañón, Cáceres, Teruel, Novenera, Huesca, Navarra, Vizcaya); pero tampoco falta la prensa, *La Nación* o *La Prensa* de Argentina, para documentar *sopar* en el sentido de 'empapar cualquier cosa'; del mismo modo, cuando estudia la voz *sicalíptico* en el sentido de 'obsceno, pornográfico' como creación comercial, cita el anuncio de *El Liberal* de Madrid del año 1902.

Fuentes dialectales antiguas	**Letra A 5.306 documentaciones**	**Porcentaje**
documentos notariales	84	1,6 %
fueros	64	1,2 %

Cuadro 1

Hay, pues, en Corominas una nueva consideración de los dialectalismos, "entre los cuales me he mostrado particularmente generoso con las voces de Asturias, Andalucía", por razones personales,[7] "Cuba y la Argentina, en unos casos atendiendo al carácter arcaico del dialecto, en otros a su importancia y descuido del que ha sido víctima, en otros finalmente aprovechando las facilidades que me ha dado mi residencia" (*DCECH,* I, XVI).

Joan Coromines aprovechó con buen criterio toda la información que estaba a su alcance. El estudio de las fuentes dialectales (tanto literarias como no literarias) incluidas en el *Diccionario* lo demuestra. La misma disparidad de fuentes produce que la información dialectal sea de desigual valor, de manera que junto a un dato que se da como aragonés aparece otro procedente, por ejemplo, de Cespedosa de Tormes (Sánchez Sevilla 1928), con lo que resulta muy difícil establecer una comparación entre datos con tan desigual peso.[8] No se trata de un reproche a la labor de Joan Coromines, es sólo reflejo de la situación de la investigación dialectal que encontró a la hora de iniciar su trabajo.

b) **Las fuentes lexicográficas** son básicamente los diversos diccionarios que Joan Coromines tuvo a su disposición a la hora de elaborar su obra etimológica. Pueden ser tanto modernos como antiguos, i. e. anteriores al siglo XX (Nebrija, Covarrubias, etc.). En una primera aproximación habría que señalar que en la elaboración del *Diccionario* se emplea un amplio número de fuentes de este tipo y, entre ellas, se encuentran las más importantes y representativas de la historia de la lexicografía española.

Así, se hallan entre sus materiales lexicógrafos de primera línea como A. de Nebrija, S. de Covarrubias o E. de Terreros. La labor de Joan Coromines, sin embargo, no acaba con ellos: aparecen también datos procedentes de otros lexicógrafos de menor talla como J. L. Palmireno o A. del Rosal. Cabe también en su *Diccionario* la lexicografía bilingüe español-italiano, español-francés y español-inglés que, de manera semejante a lo que ocurre actualmente, experimentó un amplio desarrollo en los siglos XVI y XVII.

El humanista y cronista Alonso de Palencia y su *Universal vocabulario en latín y romance* (Sevilla, 1490) es copiosamente aprovechado en el *DCECH.* El léxico de A. de Palencia es un diccionario latino con traducción del texto al castellano. Cada página de esta preciosa obra tiene dos columnas: en la de la izquierda se encuentra la lengua latina, en la columna de la derecha aparece la traducción del texto latino al romance. Al medirse el latín con el romance, este último empieza a ampliar su léxico especialmente en el terreno de las palabras cultas. Coromines, consciente de la importancia de esta obra en la historia del léxico español, la incorpora a su diccionario etimológico.[9] Efectivamente, tal como se refleja en el Cuadro 2, el *Universal vocabulario* de Alonso de Palencia proporciona muchas primeras documentaciones de palabras cultas, seguramente muy nuevas en aquella época, como *solecismo, supino, amoníaco* o *satélite;* usado este último por A. de Palencia en el significado latino: "son satellites los que acompañan a los tiranos y son ministros de delictos" (434d, cfr. 132b "salteador"), pues el término *satélite* no se empieza a utilizar en la terminología astronómica hasta llegar al siglo XVIII (Real Academia Española 1726-1737). Este es un precioso ejemplo de los caminos por los que se gesta el vocabulario más moderno y especializado, y así se refleja en el *DCECH* (V, 175a8-18):

> SATÉLITE, tomado del lat. *satelles, ĭtis,* 'guardia de corps', 'miembro de una escolta', 'sirviente'. *1ª doc.:* h. 1440, A. Torre (C. C. Smith, *BHisp.* LXI); princ. S. XVIII, P. José Cassany (*Aut.*).
>
> En este autor con la ac. astronómica; *Aut.* define además 'alguacil, corchete'. Hoy es conocido sobre todo en aquélla, y alguna vez se emplea con el valor de 'persona que depende de otra y cumple su voluntad'; de éste hay ya un ej. aislado en el latinizante APal. 132*b*. Falta todavía en Covarr., Oudin y Góngora.

El léxico de A. de Palencia sirve también para documentar palabras patrimoniales y cotidianas como *sábana,* que en la lengua antigua tenía un significado más amplio y podía designar cualquier tipo de lienzo; o *saín, sartén, alcalde*, *alcornoque, sobaco, subir* o *salchicha,* esta última voz en sus formas antiguas *salciças-salcizas*.[10]

El *Universal vocabulario* permite comprobar el uso o desuso de algunas palabras hacia finales de la Edad Media: por ejemplo, el término habitual para designar al *sastre* en buena parte de la Edad Media fue *alfayate*, un arabismo que existió y existe también en portugués, pero

en el siglo XIV empieza a sufrir la competencia de *sastre*, término que Joan Coromines cree que fue tomado del catalán *sastre* y que se halla documentado entre otras fuentes en el *Universal vocabulario* de Palencia.

Junto con A. de Palencia, una de los principales fuentes de los diccionarios de Coromines se halla en las obras lexicográficas bilingües en latín y romance de A. de Nebrija, publicadas a finales del siglo XV, en la década de los noventa: los diccionarios son dos, uno latín-romance, que siguiendo la denominación de los editores modernos G. Colón y A.-J. Soberanas (1979), llamaremos *Lexicon* y otro, el *Dictionarium*, romance-latín. Nebrija, junto con la Academia, es una de las principales fuentes lexicográficas del *Diccionario* de Joan Coromines (vid. Cuadro 2). La amplitud de los vocabularios de Nebrija le permite documentar todo tipo de voces: términos patrimoniales como *salamandra, saliva, salmón, somorgujo*; múltiples arabismos (*albahaca, albañil, albaricoque, ajuar*) y otros préstamos de la más variada procedencia (*anchoa, artillería, sastre, sopa*); voces de origen culto como *alabastro, amatista, amoníaco, anatomía, sepultar, suave*; derivados y compuestos como *aguzanieves, autillo, abacero.*

Las menciones al *Tesoro de la lengua castellana o española* de Sebastián de Covarrubias son múltiples. Joan Coromines reconoce en esta obra capital de la lexicografía española uno de sus precedentes más directos, por cuanto, salvando las distancias, S. de Covarrubias se preocupó como Coromines por la procedencia de las palabras. En el "Prefacio" del *Diccionario*, redactado en 1954, señalaba:

> [...] con Covarrubias he podido adoptar un criterio más severo, dado lo accesible de su obra, lo divulgados que están ya sus datos y las dudas con que es menester acogerlos (*DCECH*, I, XXI).

El objetivo fundamental de Covarrubias al elaborar su *Tesoro* era, como él mismo indicó en una de las cartas preliminares de su obra, llevar a cabo un "trabajo de las Etymologías" para "entender quán fácilmente se puede comprehender el lenguage español, sabidas las rayzes de donde todos los vocablos salen"; sus hipótesis etimológicas, sin embargo, al ser anteriores al siglo XIX y no basarse aún en el principio de las leyes de evolución regular, en muchas ocasiones, carecen, como es sabido, de fundamento. A pesar de las reservas que menciona el profesor Coromines en el prólogo, frecuentemente recurre a los datos del *Tesoro* para documentar la pervivencia de una voz, pues esta obra es muy rica en este tipo de información y, además, incluye comentarios sobre el uso de tal o cual palabra; así ocurre, por ejemplo, con el verbo *alucinar* que se documenta por primera vez a finales del siglo XV con el significado etimológico de 'sufrir alucinaciones'; pero, al reconstruir la historia de este término, Coromines señala con gran acierto que Covarrubias percibía aún esta palabra como un neologismo: en efecto, Covarrubias señala que "es verbo latino, y algunos, demasiado de bachilleres, le han introduzido en la lengua castellana" (*sic*).[11]

Los ejemplos más interesantes son, sin duda, aquellos en los que Coromines recoge, discute o comenta las hipótesis etimológicas de Covarrubias. En la voz *beatilla* analizada anteriormente señala que es lienzo "así llamado por servir sobre todo a las beatas" (*DCECH*, I, 552a30-31). Joan Coromines no remite a Covarrubias como fuente, pero la explicación se encuentra ya en su *Tesoro* y es reproducida por el *Diccionario de Autoridades*. Se da cabida, así, en su *Diccionario* a algunas hipótesis propias de la etimología precientífica, anterior al siglo XIX, especialmente cuando han gozado de amplia difusión o quizá cuando le parecen acertadas.[12]

Otro ejemplo interesantísimo en el que también recoge ampliamente a Covarrubias se encuentra en *acurrucarse,* verbo de origen oscuro para el que el *DCECH* supone que quizá podría derivar de *curuja* 'lechuza': la relación entre estas dos palabras se establece por "la conocida costumbre que tienen estas aves de estarse ocultas y acurrucadas durante el día" (*DCECH*, I, 46a30-32). Dedica, sin embargo, Coromines gran atención a la relación etimológica que estableció Covarrubias entre *acurrucarse* y *curruca,* nombre también de ave de origen e historia muy oscuros, pues parece, como intenta demostrar nuestro etimólogo, que es nombre latino que se remonta a una mala lección en un manuscrito de Juvenal y que de ahí se propagó a muchas obras lexicográficas antiguas y también modernas:[13]

> [...] como latino, *curruca* sólo aparece una vez en Juvenal, y no hay duda de que ésta es la fuente de Covarr., pues Forcellini atribuye a la *curruca* latina la misma costumbre de empollar los huevos del cuclillo y la misma aplicación al cornudo; como se nota en el *ThLL,* Juvenal es también la fuente de la glosa de Papias «linosa vulgo avis quae dicitur *curuca*» (reproducida por APal., 248*d*; también en el Glos. del Escorial «*coruca:* ave que cría fijos agenos o cornudo»), y como en Juvenal sólo los peores manuscritos traen esta palabra *curuca*, parece tratarse de una mala lección en lugar de *eruca* o *uruca* 'oruga' de los demás códices. En una palabra, este artículo debe borrarse de los léxicos latinos y esta etimología se desvanece al analizarla (*DCECH*, I, 46a57-b12).

El profesor Joan Coromines supo apreciar el valor que encierra para el estudio del léxico el jesuita E. de Terreros y Pando, quien se interesó hondamente por el léxico de las artes y los oficios y durante muchos años realizó un intenso trabajo de campo recogiendo términos propios de los artesanos. Así recurre al *Diccionario castellano con las voces de ciencias y artes y sus correspondientes en las tres lenguas francesa, latina e italiana* (Madrid, 1786-1793) para la historia de palabras como *sifón*, documentada por primera vez en este diccionario (no aparece en el *DRAE* hasta la edición de 1817) definida como un término propio de la "hidráulica" o *argallera* 'serrucho para labrar canales y para abrir jables en los toneles', del que Terreros había recogido también la

variante *argalladera* que utilizaban algunos de los "oficiales" que había consultado.

La lista de fuentes lexicográficas podría ser mucho más extensa: Joan Coromines maneja profusamente para la documentación de los siglos XVI y XVII los principales vocabularios bilingües de la época (C. de las Casas, R. Percivale, C. Oudin) y conoce también la labor de otros lexicógrafos como J. L. Palmireno o A. de Rosal (vid. datos en el Cuadro 2).

Fuentes lexicográficas	**Letra A 5306 docs.**	**Porcentaje**	**Letra S 2.385 docs.**	**Porcentaje**
Glosarios (*ca.* 1400)	62	1,1 %	34	1,4 %
A. Palencia (1490)	155	2,9 %	140	5,8 %
A. de Nebrija (*ca.*1493-1495)	306	5,7 %	136	5,7 %
P. de Alcalá (1505)	67	1,3 %	9	–
J. L. Palmireno (1569)	5	–	1	–
C. de las Casas (1570)	9	–	17	0,7 %
R. Percivale (1591)	4	–	20	0,8 %
C. Oudin (1607)	18	–	61	2,6 %
A. del Rosal (1601)	3	–	4	–
Covarrubias (1611)	91	1,7 %	77	3,2 %
Terreros (1786-1793)	37	0.7 %	25	1,0 %
Dicc. de la Academia (total)	431	8,1 %	281	11,8 %
Autoridades (1726-1739)	196	3,7	132	5,5 %
Autoridades (2.ª ed., 1770)	11	–	–	–
1.ª ed. 1780	25	–	–	–
5.ª ed. 1817	7	–	16	–
8.ª ed. 1832	6	–	1	–
9.ª ed. 1843	24	–	24	–
12.ª ed. 1884	138	–	63	–
13.ª ed. 1899	9	–	1	–
14.ª ed. 1914	6	–	–	–
15.ª ed. 1925	4	–	39	–
16.ª ed. 1936	5	–	5	–
Total	**1.188**	**22,4 %**	**805**	**33,8 %**

Cuadro 2

Mención aparte merece el aprovechamiento de los diccionarios elaborados por la Academia Española. Coromines, consciente de su importancia, los utiliza prácticamente todos para la documentación del léxico más moderno, especialmente para las palabras que aparecen entre los siglos XVIII y XX. Si se añaden las documentaciones procedentes del primer diccionario académico, el *Diccionario de autoridades,* a las documentaciones provenientes de las ediciones de los siglos XVIII, XIX y XX que se emplean en la elaboración del *DCECH*, se encuentra en la Academia la principal fuente de información documental de nuestro etimólogo para la etapa del español moderno. En este punto aparece otra vez la honradez que caracteriza a su método de trabajo. Coromines siempre cita las fuentes de las que se sirve y, como no pudo consultar todas las ediciones del *DRAE,* indica expresamente cuáles ha consultado y cuáles no. Cuando no encuentra una palabra documentada en una edición y sí la halla en otra posterior, pero no puede examinar la edición o ediciones intermedias, lo indica expresamente con una fórmula característica de su *Diccionario*:

gachumbo	Acad. 1843, no 1817
galena	Acad. 1843, no 1817
gaznápiro	Acad. 1843, no 1832
raglán	Acad. 1925, no 1884
reinal	Acad. ya 1925, no 1884
robinia	Acad. 1884, no 1843
rocho	Acad. 1884, 1843[14]

Existe, además, otra fuente elaborada por la Corporación Académica de la que Joan Coromines aprovecha con frecuencia los datos documentales y también las variantes formales que se recogen de cada palabra: se trata de los dos primeros tomos del *Diccionario histórico de la lengua española* (*A-Ce*), publicados en 1933-1936. Resulta curioso notar que Coromines en el prólogo del primer diccionario castellano señalaba: "no cito nunca el pasaje ni la procedencia del dato cuando lo saco de *Aut.,* del *DHist.* ni del *Dicc.* de Cuervo, obras que han de encontrarse siempre al alcance del investigador que quiera comprobar mi información" (*DCECH*, I, XXV); a pesar de la advertencia, menudean las referencias al primer *Diccionario histórico* de la Academia (220 documentaciones de la letra *A* están extraídas de esta fuente que es mencionada en cada caso de manera expresa). Hoy, más de cuarenta años después, el *Diccionario histórico* se ha convertido en una rareza que puede resultar de difícil consulta, mientras que sí disponemos de una preciosa edición facsímil del *Diccionario de autoridades* y hace muy poco se ha completado con éxito la gran obra lexicográfica de R. J. Cuervo. A partir de 1960 la Academia ha iniciado la publicación de un nuevo *Diccionario histórico de la lengua española (DHLE)* con un ritmo muy lento y un futuro altamente incierto (Seco 1995). El *DHLE* no ha sido incluido en la nueva edición del *Diccionario* como *DCECH,* seguramente por poder aprovechar muy poco de él.

El recorrido que se ha realizado por las fuentes lexicográficas empleadas muestra, sin ninguna duda, el acierto de Joan Coromines al integrar en sus diccionarios etimológicos los datos proporcionados por los lexicógrafos antiguos que, por el hecho de reflejar un estadio lingüístico del pasado, aportan informaciones valiosísimas para la historia de las palabras.

Dentro de la lexicografía moderna cabe destacar la importancia del *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana (DCR)* de R. J. Cuervo del que Joan Coromines puede servirse de los dos primeros volúmenes y la continuación publicada por el Instituto Caro y Cuervo que en 1951 llegaba hasta *empezar*.[15] El *DCR* de Cuervo se configura como una de las fuentes

complementarias más importantes de los diccionarios etimológicos estudiados, especialmente por lo que se refiere a los usos sintácticos de los verbos, pero también para cuestiones generales de la historia de las voces, no en vano el *DCR* concede especial relevancia a la información de carácter diacrónico.

c) **Las fuentes textuales** incluyen los textos que Joan Corominas utilizó en la documentación cronológica de las palabras y en la reconstrucción de la historia de cada uno de los términos incluidos en el *Diccionario*.

Este tipo de fuentes no es totalmente independiente de la anterior por cuanto nuestro etimólogo se acerca a muchas obras de los principales textos de la historia de la lengua y la literatura españolas a partir de glosarios existentes. Por ejemplo, un texto fundamental como el *Cantar de Mio Cid* es aprovechado en el *Diccionario* a partir del magistral estudio realizado por R. Menéndez Pidal, al que Corominas reconoce como uno de sus maestros más importantes.

Las fuentes textuales son muy variadas y dispersas (vid. Cuadro 3). Entre ellas, están las principales obras de la historia de la literatura española, especialmente las de la Edad Media por cuanto proporcionan primeras documentaciones y la historia evolutiva de las palabras más antiguas. De ahí la importancia de la datación de voces en los primeros textos literarios como el *Cid,* el *Libro de Apolonio* o el *Libro de Alexandre* y la obra de Berceo, extensamente citada.

Menor peso, sin embargo, parece que tiene la literatura del Siglo de Oro, seguramente porque para esta época pudo emplear los vocabularios y diccionarios antiguos que se configuran como una fuente de información muy importante.

Fuentes literarias	**Letra A 5.306 docs.**	**Porcentaje**	**Letra S 2.385 docs.**	**Porcentaje**
Cid	86	1.6 %	75	3,1 %
Apolonio	12	–	20	0,8 %
Alexandre	116	2,2 %	48	2,0 %
Berceo	137	2,6 %	110	4,6 %
Alfonso X	191	3,6 %	32	1,3 %
Calila	37	0,7 %	14	0,6 %
Setenario	4	–	3	–
Partidas	38	0,7 %	7	–
L.S.Astronomía	14	–	–	–
Acedrex	4	–	1	–
1.ª Crón. General	68	1,3 %	4	–
General Estoria	26	0,5 %	3	–
D. Juan Manuel	58	1,1 %	27	1,1 %
Juan Ruiz	92	1,7 %	85	3,6 %
Celestina	26	0,5 %	7	–
Herrera	5	–	–	–
Fr. L. de León	1	–	1	–
Fr. L. Granada	6	–	3	–
Cervantes	67	1,3 %	60	2,5 %
Góngora	6	–	25	1,0 %
Lope	64	1,2 %	15	0,6 %
Quevedo	39	0,7 %	22	0,9 %
Calderón	10	–	2	–

Cuadro 3

Se utiliza a menudo, para completar las primeras documentaciones, textos antiguos de carácter no literario como las glosas, los documentos notariales y los fueros, a los que anteriormente nos hemos referido; para este tipo de textos empleó a fondo el útil diccionario cronológico de Oelschläger (1940).

Otras fuentes	**Letra A 5.306 docs.**	**Porcentaje**	**Letra 2.385 docs.**	**Porcentaje**
glosas	14	–	19	0,8 %
documentos notariales y fueros	148	2,8 %	90	3,8 %

Cuadro 4

Joan Corominas supo valerse magistralmente de las fuentes documentales de que disponía cuando elaboró su *Diccionario*. Empleó frecuentemente las obras lexicográficas, aunque estas no superan un tercio del total de las fuentes que maneja. Aplicó, además, un criterio selectivo, que resulta fundamental para una obra tan amplia que sorprendentemente es producto de un esfuerzo individual. Esta maestría es perfectamente visible en la búsqueda de las documentaciones pertenecientes al léxico especializado. Para ello recurre, por ejemplo (vid. Cuadro 5), a la traducción del *Dioscórides* de A. Laguna, hecha en 1555, que Corominas maneja casi siempre a través del *Diccionario de autoridades*.[16] Incluye también, por ejemplo, el tratado de cocina de Robert de Nola[17] traducido al castellano en 1525 como *Libro de guisados* en el que encuentra documentaciones para *sémola*; *sereno* (en "poner algo al *sereno*"); *sollo,* que ya aparece en Nebrija definido como "pescado notable"; *mejorana* en la forma *mayorana*, palabra que en castellano convive con el término *almoraduj*, ambos procedentes de la misma base etimológica.

Para el léxico de la navegación, recurre a la carta de E. de Salazar de h. 1537 con abundante vocabulario de esta especialidad; al manual de Diego García de Palacio, *Instrucción náutica para navegar* impreso en México en 1587 (Arróniz 1980) o al *Diccionario marítimo español* de M. Fernández de Navarrete publicado en Madrid en 1831. Así se traza la historia de términos como *albitana* 'madero que hace contrarroda en el navío por la parte de adentro', *serviola* 'palo grueso que sale diagonalmente hacia fuera desde el castillo de la proa', *arriar, atracar, socaire, surgir* en el significado de 'dar fondo, echar anclas': todos documentados por primera vez en la obra de García de Palacio; *amurar* 'sujetar los vértices inferiores de las velas asegurándolos con un cabo a un costado del buque, en la parte de proa y a barlovento', o *arfar* 'cabecear un buque', documentados por E. de Salazar.

Dentro del léxico especializado, cabe destacar el hecho de haber recurrido a Gabriel Alonso de Herrera y su *Obra de Agricultura* de 1513, empleada abundantemente para la documentación de términos como *alboheza, algazul, almatriche, almocafre, arrayán* o *arte-*

misa.

Fuentes de léxico especializado	Letra A 5.306 docs.	Porcentaje	Letra S 2.385 docs.	Porcentaje
Laguna, *Dióscorides* (1555)	39	0,7 %	22	0,9 %
R. de Nola (trad. de 1525)	4	-	4	-
Léxico de la navegación E. de Salazar (h. 1537)	4	-	2	-
García de Palacio (1587)	5	-	6	-
G. Alonso de Herrera (1513)	14	-	10	-

Cuadro 5

En las consultas al *Diccionario* que hasta ahora se podían realizar, ya quedaba patente la gran cantidad de información documental que éste contenía. Con su informatización, sin embargo, se percibe claramente el verdadero alcance de esta ingente masa de datos documentales y el valor que tienen para el estudio de la estructura y constitución del léxico del español.

La lexicografía castellana después de Coromines

Uno de los mejores aciertos de Joan Coromines fue, sin duda, orientar su investigación etimológica hacia la elaboración de un diccionario. Esta es una idea que aparece claramente en el "Prefacio". Coromines se quejaba en él, como se ha analizado anteriormente, de "la falta o escasez de estudios previos sobre una gran parte del léxico español" y señalaba:

> Uno de los mayores provechos que podemos esperar de la publicación de este libro será precisamente el llamar hacia estas lagunas la atención de los investigadores, harto inclinados, por desgracia, en nuestra especialidad, a insistir en problemas ya muy debatidos, mientras enteras y amplias secciones del léxico permanecen en el estado de terreno virgen [...], mientras tantos eruditos se empeñan en decir la suya acerca de problemas como los de *quejar*, *cosecha* o *rebelde* (*DCECH*, I, XIV).

El empeño de Coromines en estudiar todas las palabras de la lengua proporcionó al público y a los estudiosos hispánicos un diccionario etimológico inigualable que supera en mucho el objetivo básico de un diccionario etimológico sin más. En él se encuentra, diseminada en los miles de artículos del *DCECH,* la historia de todo el léxico castellano.

Los ejemplos de palabras que han sido tratadas repetidamente por distintos estudiosos nos llevan al terreno de otro tipo de investigación etimológica con la que ha convivido la labor y los diccionarios de Joan Coromines. Sin mencionar su nombre los ejemplos de *quejar, cosecha* y *rebelde* apuntan al otro lado del Atlántico: nos referimos a los trabajos de Y. Malkiel y sus discípulos. Joan Coromines y Y. Malkiel fueron coetáneos, se llevaron solamente nueve años (1905-1914). Las investigaciones etimológicas de este último sobre el castellano son también muy importantes, pero se trata siempre de monografías muy especializadas sobre una palabra concreta o sobre una pequeña familia etimológica,[18] de ahí que tengan un carácter mucho más restringido y especializado que la obra de Coromines.

La importancia y el impacto en el mundo de la filología hispánica de las dos ediciones del diccionario de Coromines y también del *BDE* puede medirse con las numerosas reseñas críticas que ha suscitado (vid. Apéndice).

Aparte de la discusión etimológica que ha generado, la obra de Coromines ha iniciado también otro camino: la búsqueda de datos documentales para completar los que aparecen en sus diccionarios. Son muchos artículos de este tipo que se han publicado: en ellos siempre se intenta, a partir de la ampliación del corpus textual que Joan Coromines empleó, adelantar la primera documentación de tal o cual término o engrosar la historia documental de las palabras que aparecen en el *Diccionario* (vid. Apéndice) ¿Por qué este afán por completar este tipo de información, cuando al propio Coromines, más preocupado por reconstruir la historia global de cada palabra, la primera documentación le parecía, al menos en algunas ocasiones, un dato un tanto secundario?

Una de las razones principales creemos que se encuentra en el hecho de que Coromines incluyó en su *Diccionario* todas las palabras de la lengua; él mismo señala que considera casi todas las voces contenidas en el diccionario académico (trabajó con la edición publicada en 1936 (16ª)). Cada palabra ocupa en su *Diccionario* un puesto concreto como lema (cabeza de familia), como "derivado" o "compuesto", i. e. como parte de una familia morfo-etimológica más o menos extensa, pero muchas de las voces que aparecen en los apartados de "derivados" o "compuestos" carecen de información. Según los datos de nuestras bases de datos la cifra supera las 16.000 palabras que, aunque ocupan su lugar dentro de la estructura morfo-etimológica del *Diccionario*, no tienen ningún tipo de información etimológica ni de información documental. Habría que considerar en este aspecto la inexistencia de un diccionario histórico del español que es la verdadera causa de la falta de información documental sobre el léxico con la que debe enfrentarse la investigación histórica del castellano. Las adiciones a las que nos hemos referido intentan completar este aspecto y, a la vez, demuestran la importancia que han tenido los diccionarios de Coromines en el estudio histórico-etimológico del castellano ya que han iniciado unos caminos por los que actualmente discurren las pesquisas etimológicas.

El valor de los diccionarios de Coromines en el estudio del léxico, tanto desde la perspectiva sincrónica como diacrónica, se agranda si consideramos que ha sido tenido en cuenta por I. Bosque y M. Pérez Fernández (1982) al elaborar el *Diccionario inverso de la len-*

gua española. En él se han incluido tanto las palabras que aparecen en el *DRAE* como las que aparecen en el *DCELC* y no están contenidas en la obra académica.[19] Las voces que proceden de esta última fuente son nada menos que 8.040[20] (el *Diccionario* de I. Bosque y M. Pérez Fernández (1982) consta de 102.012 voces).

También el *DCELC* ha servido como base para el estudio de las características estructurales del léxico actual que realizaron W. Patterson y H. Urrutibéheity (1975) cruzando los datos del diccionario de frecuencias de A. Juilland y E. Chang-Rodríguez con los etimológicos y cronológicos que aportaba el *DCELC*; en este estudio se percibe claramente la estructura del léxico que subyace a las distintas informaciones que proporciona el *Diccionario* de Joan Coromines, aunque los autores del diccionario de frecuencias únicamente trabajaron con las 5.000 palabras que gozan de mayor frecuencia y uso en la lengua actual.

Del mismo modo, D. Messner (1974a, 1974b, 1988) utilizó las informaciones de la primera documentación para la elaboración de unos diccionarios cronológicos de las lenguas románicas; en el caso del español utilizó el *DCELC* para recabar este dato, lo cual da una idea de su importancia para la caracterización diacrónica del léxico.[21]

Se percibe, asimismo, un influjo de la etimología corominiana en las últimas ediciones del *Diccionario de la lengua española* de la Academia. Aunque algunas voces continúan con una etimología que Corominas ha rechazado abiertamente: verbigracia, *macabro* en la última edición del *DRAE* continúa explicándose, como en 1936, como un arabismo; en otros casos, palabras que en la edición de 1936 no tenían etimología alguna la incluyen y esta coincide con la hipótesis propuesta por el *DCELC* o por el *DCECH* (e. g. *macaco, amainar*); se ha modificado, en ocasiones, la etimología que aparecía en 1939 por una hipótesis concorde con la que aparece en los diccionarios de J. Coromines (*macarrón, noray, porche*).

Informatización del *DCECH*

En los últimos años y como reflejo de los avances tecnológicos, ha surgido el proyecto de investigación al que nos hemos referido anteriormente (vid. nota 4): la informatización y etiquetado del *DCECH*. Se trata de un ambicioso proyecto, desarrollado por el Seminari de Filologia e Informàtica de la Universitat Autònoma de Barcelona, que consiste fundamentalmente en el trasvase de algunos de los datos del *Diccionario* a soporte informático con el fin de formar un banco de datos etimológicos e históricos sobre las lenguas hispánicas, que en un futuro no muy lejano podrá servir de punto de partida para múltiples investigaciones sobre esta materia.

El proyecto de informatización nació en 1989 y su objetivo fundamental era poder aprovechar al máximo la gran cantidad informaciones que contiene el *DCECH* mediante la aplicación de tecnologías informáticas. Ha sido posible llevar adelante esta investigación gracias a diversas ayudas del MEC y de la CIRIT,[22] y en él colaboran actualmente miembros de tres universidades distintas (Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Girona y Universidad de León).

La informatización se realiza mediante el trasvase de ciertas informaciones, especialmente las de carácter etimológico y documental, a formato de bases de datos relacionales.

El objetivo último es poder enlazar los datos del *DCECH* con informaciones de otras fuentes: no sólo las procedentes de otros diccionarios o de monografías especializadas, sino también todos los datos complementarios que aportan muchas de las referencias bibliográficas que se recogen en el Apéndice de este estudio. Será entonces cuando se dispondrá de un verdadero banco de datos etimológicos y documentales del español que será fácil ampliar y revisar.

Joan Coromines ha dejado a los estudios hispánicos una herencia valiosísima que, a nuestro juicio, debemos, como el mismo G. Colón (1994) ha señalado, emplear como punto de partida de las investigaciones actuales y futuras. Ha encauzado los estudios etimológicos y el estudio histórico del léxico español de manera que no solamente disponemos de una investigación histórico-etimológica de todo el léxico español, sino que a partir de sus obras se puede conocer la estructura de la formación del léxico español. En todo ello reside la grandeza hercúlea de su proyecto lexicográfico.

Notas

1. El propio J. Coromines se refiere, en el "Prefacio" (*DCECH*, I, XXI), a las dificultades que tuvo que vencer para consultar algunas fuentes.

2. Véase en Seco (1995) uno de los últimos informes sobre la situación actual del *DHLE.*

3. Muchas de las monografías de J. Coromines tratan de palabras relacionadas con este tema, vid. los artículos reeditados en *TH,* entre los que cabe destacar el artículo "New Information on Hispano-Celtic from the Spanish Etymological Dictionary", publicado el año 1955 como corolario de sus pesquisas etimológicas para el *Diccionario*. Vuelve sobre la cuestión de los elementos léxicos prerromanos, por ejemplo, en el *Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica* celebrado en Salamanca, en 1974 (vid. Corominas 1976a); en este caso el objetivo quedaba bien claro en las tres primeras líneas del artículo: "Voy a tomar el tema que se me ha propuesto, en el sentido de dar ejemplos de cómo procedo en el descubrimiento de lo prerromano en el léxico de las lenguas hispánicas y en su onomástica" (p. 87). Cfr. también *BDE*.

4. Para más información sobre este proyecto, vid. Blecua-Clavería-Sánchez-Torruella (1994), Clavería (1993), Clavería-Sánchez (1997), Clavería-Sánchez-Torruella (1996) y (1997).

5. Cfr. Catalán (1974: 89).

6. El mismo Joan Coromines señala en el prólogo que empezó la redacción en 1947 y la concluyó a finales de 1951, añadiendo posteriormente algunas informaciones (*DCECH*, I, XXXIII). Anteriormente había publicado algunos estudios monográficos tratando cuestiones etimológicas de algunas palabras castellanas: primero en la revista

argentina *Anales del Instituto de Lingüística* (cfr. Corominas 1942a, b, c, d; 1944d, e; 1945) editada por la Universidad Nacional de Cuyo de la que el propio Corominas era director, una revista que, aunque estaba abierta a todas las ramas de la lingüística, en sus primeros números acoge muchos estudios de lexicología y etimología, vertiente en la que colabora activamente, también con estudios de carácter etimológico, L. Spitzer; también en La Argentina publica en la *Revista de Filología Hispánica* un trabajo de investigaciones etimológicas (Corominas 1944a, b, c); más adelante, ya en Estados Unidos, con la publicación de artículos del mismo tipo en la prestigiosa revista californiana *Romance Philology* (Corominas 1947a, b), cfr. Malkiel (1993: 162); dedica también un artículo de características semejantes como homenaje a su maestro don Ramón Menéndez Pidal que inicia con el estudio etimológico del término *pidal* (Corominas 1950). Asimismo, en el año 1948, apareció una amplia reseña en la revista *Symposium* de *Los italianismos en español desde la formación del idioma hasta principios del siglo XVII*, de J. H. Terlingen, en la que ya aparecen la maestría y múltiples conocimientos de Joan Corominas en el terreno de los italianismos, algo que más tarde se pondrá de manifiesto en el *Diccionario*.

La intensa actividad que en estos años realizó Joan Corominas preparando el futuro *DCELC* se percibe claramente en los informes anuales sobre los trabajos llevados a cabo por el Instituto de Lingüística de la Universidad de Cuyo incluidos en los *Anales* (Corominas 1942d, 1944f).

7. Las repetidas menciones a Almería se deben a razones familiares.

8. Sobre los problemas que esta cuestión plantea para el proceso de informatización de los datos, vid. Clavería-Sánchez-Torruella (1997).

9. Corominas emplea ya en el *DCELC* el registro de palabras romances de esta obra elaborada por John M. Hill que se publica en 1957.

10. Cfr. *DCECH,* s.v. *salchicha*. Es la primera documentación del término. Aparece en este texto como sinónimo de *longaniza* (511d: «*tuceta* son manjares reales que el vulgo llama *salciças* o longanizas»). Para Corominas, la aparición en A. Palencia es un provenzalismo (oc. ant. *salsissa*, h. 1300); mientras que la forma moderna, documentada a partir de mediados del siglo XVI, es explicable como italianismo. Cfr. Colón (1989: 157).

11. Significativa es la observación de Covarrubias, pues en su obra se amalgaman latín y romance constantemente (Morreale, 1988, 1990).

12. Cfr. el caso de *músculo* en el que reproduce la explicación isidoriana: "etimológicamente 'ratoncito' (así *morezillo* J. Ruiz 1429b, *murizillo* íd. 1431a), por comparación con el movimiento de un ratón que escapa; igual metáfora se halla en el lat. tardío *mures* (S. Isidoro, *Etym* XI, i, 117), lat. cl. *musculus,* y en griego y germánico" (*DCECH*, s. v. *mur*).

13. Cfr. Clavería (1992).

14. En el mismo *DCECH* (I, XXXVIII) en la parte de las "Indicaciones bibliográficas" se señala cómo hay que interpretar estos datos: "Las ediciones se distinguen agregando su fecha. Cito las siguientes: 2.ª, 1783; 5.ª, 1817; 9.ª, 1843; 11.ª, 1869; 12.ª, 1884; 13.ª 1899; 14.ª 1914; 15.ª 1925; 16.ª, 1936. Para indicar abreviadamente en qué edición empieza a aparecer una palabra o acepción determinada, lo hago en la forma siguiente: «Acad. ya 1817» (o cualquier otra fecha) significa que no está en *Aut.,* pero sí en esta edición y en las posteriores, y que las anteriores no se han consultado; «Acad. 1843, no 1817» significa que ya está en aquela fecha y en las posteriores, no en ésta ni en las anteriores, pero las intermedias no se han consultado; «Acad. aún no 1914», que está en 1936, pero no en 1914 ni en las anteriores. Las ediciones de 1817, 1843, 1884, 1936 y una de las tres intermedias entre estas dos últimas (variando según los casos) se han consultado siempre o casi siempre; las demás, sólo en los casos más importantes. La de 1947 ya no pudo se utilizada en el *DCEC"*.

15. Así se señala en la lista de "Indicaciones bibliográficas" del *DCECH.* El aprovechamiento que se hace del *DCR* la voz *empezar* del *DCECH* resulta bien evidente.

16. En *sajar I* cita una edición de 1733 y en *sarro* se refiere a la edición de Dubler.

17. Mestre Robert de Nola, *Libre del Coch*, Barcelona, 1520.

18. Cfr. por su parte las críticas de Malkiel (1993: 161 y ss) a la labor etimológica de Joan Corominas. La investigación etimológica de Malkiel es continuada por sus discípulos entre los que se podría citar, por sus estudios en el terreno de la etimología y la lexicología, a S. N. Dworkin, J. R. Craddock, T. J. Walsh y D. Pharies, los cuales siguen las directrices metodológicas y teóricas más importantes de su maestro; entre estas destacan el análisis etimológico partiendo de la familia morfo-léxica; la interrelación entre evolución del léxico, fonética y morfología como explicación a la que frecuentemente se recurre para explicar distintos fenómenos evolutivos de cada una de estas parcelas; la atención al estudio de los afijos siguiendo las directrices malkieliana. En este panorama resulta interesante destacar que muchos de los trabajos de estos investigadores toman "como punto de partida" los diccionarios de Corominas. Por ejemplo, David Pharies (1996) presentó en el III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española celebrado en Salamanca en 1993 un proyecto de diccionario etimológico de sufijos españoles dada la insuficiencia de estos datos en el *DCECH.* Anteriormente, el mismo Pharies (1984) había llevado a cabo una revisión del concepto de "creación expresiva" que aparece en el *DCELC.*

19. No se incluye el sexto volumen (letras *Y* y *Z*), pues en aquel momento aún no había sido publicado.

20. Las palabras que proceden del *DCECH* son fácilmente identificables porque están marcadas con un asterisco.

21. El diccionario dedicado al español no ha sido publicado. Sí existe el dedicado al portugués o al francés (Messner 1976, 1977).

22. La investigación necesaria para desarrollar este trabajo ha sido financiada con una ayuda de la DGICYT para el proyecto de "Informatización y etiquetado del *DCECH"* (n.º de referencia PB95-0656) y ha tenido el apoyo del Comissionat per Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya (n.º de referencia 1997SGR-00125).

Bibliografía citada

Obras de Joan Corominas

BDE = Breve diccionario etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos, 1961.

DCECH = Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico. Con la colaboración de J.A. Pascual. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1954-1957, 4 vol.

TH = Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el sustrato y la toponimia romances. Madrid: Gredos, 1971, 2 vol.

1942a "Nuevas etimologías españolas". *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I, pp. 119-153.

1942b "Aportaciones americanas a cuestiones pendientes". *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I, pp. 154-165.

1942c "Problemas por resolver". *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I, pp. 166-181.

1942d "Informe acerca de los trabajos realizados por el 'Instituto de Lingüística' durante el curso de 1941". *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I, pp. 190-194.

1944a "Indianorrománica. Estudios de lexicología hispanoamericana". *Revista de Filología Hispánica* (Buenos Aires) VI, núm. 1 (enero-marzo), pp. 1-35.

1944b "Indianorrománica. Occidentalismos americanos", *Revista de Filología Hispánica* (Buenos Aires) VI, núm. 2 (abril-junio), pp. 139-175.
1944c "Indianorrománica. (Continuación)". *Revista de Filología Hispánica* (Buenos Aires) VI, núm. 3 (julio-septiembre), pp. 209-254.
1944d "Espigueo de latín vulgar". *Anales del Instituto de Lingüística (1942)* (Mendoza) II, pp. 128-154. (Reproducido en *TH,* I, 252-284.)
1944e "Adiciones y enmiendas al primer tomo de los Anales". *Anales del Instituto de Lingüística (1942)* (Mendoza) II, pp. 177-184.
1944f "Extracto del informe acerca de los trabajos realizados por el Instituto de Lingüística". *Anales del Instituto de Lingüística (1942)* (Mendoza) II, pp. 185-188.
1945 "Adiciones y enmiendas". *Anales del Instituto de Lingüística (1943)* (Mendoza) III, p. 214.
1947a "Problemas del 'Diccionario Etimológico'. I". *Romance Philology* (Berkeley) I, núm. 1 (agosto), pp. 23-38.
1947b "Problemas del 'Diccionario Etimológico'. II". *Romance Philology* (Berkeley) I, núm. 2 (noviembre), pp. 79-104.
1948 [Reseña de] J. H. Terlingen, *Los italianismos en español desde la formación del idioma hasta principios del siglo XVII. Symposium* (Siracusa) II, nº 1 (mayo), pp. 106-119.
1950 "Del Pidal de don Ramón". En: *Estudios dedicados a Menéndez Pidal* (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas) I, pp. 19-54.
1955 "New Information on Hispano-Celtic from the Spanish Etymological Dictionary". *Zeitschrift für celtische Philologie* (Halle) XXV, núm. 1-2, pp. 30-58. (Reproducido en *TH,* II, 195-235.)
1976a "Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas". En: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Salamanca, 27-31 mayo 1974* (Salamanca: Universidad. de Salamanca), pp. 87-164.
1976b "Acerca de algunas inscripciones del Noroeste". En: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Salamanca, 27-31 mayo 1974* (Salamanca: Universidad de Salamanca), pp. 363-385.

Otras obras

ARRÓNIZ, Othón (1980), *El despertar científico de América. La vida de Diego García de Palacio. Documentos inéditos del Archivo de Sevilla.* México: Universidad Autónoma Metropolitana.
BLECUA, José Manuel, Gloria CLAVERÍA, Carlos SÁNCHEZ, Joan TORRUELLA (1994), *Bases para la informatización del DCECH de J. Corominas y J. A. Pascual.* Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
BOSQUE, Ignacio, Manuel PÉREZ FERNÁNDEZ (1982), *Diccionario inverso de la lengua española.* Madrid: Gredos.
CATALÁN, Diego (1974), *Lingüística íbero-románica. Crítica retrospectiva.* Madrid: Gredos.
CLAVERÍA, Gloria (1992), "Reflexiones en torno a la historia lexicográfica de las voces *cuclillo* y *curruca*". *Anuario de Estudios Filológicos* (Cáceres), pp. 39-54.
— (1993), "La información lexicográfica en el *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico (DCECH)* de J. Corominas y J. A. Pascual". En: Gerold HILTY (ed), *Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes* (Tübingen und Basel: A. Francke Verlag, 1993) IV, pp. 591-604.
—, Carlos SÁNCHEZ LANCIS, Joan TORRUELLA (1996), "Sobre la informatización del *DCECH".* En: Alegría ALONSO GONZÁLEZ, Ladislao CASTRO RAMOS, Bertha M. GUTIÉRREZ RODILLA, José Antonio PASCUAL (ed.), *Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* (Madrid: Arco Libros) II, pp. 1631-1643.
—, Carlos SÁNCHEZ LANCIS (1997), "La aplicación de las bases de datos al estudio histórico del español". *Hispania* (Washington) 80, pp. 142-152.
—, Carlos SÁNCHEZ LANCIS, Joan TORRUELLA (1997), "La conversión del *DCECH* a un sistema hipertextual". *La Corónica* (Nueva York) 26.1, pp. 23-42.
COLÓN, Germàn, Amadeu-J. SOBERANAS (ed.) (1979), *Diccionario latino-español (Salamanca 1492).* Barcelona: Puvill.
— (1989), *El español y el catalán, juntos y en contraste.* Barcelona: Ariel.
— (1994), "Sobre los estudios de etimología española". En: *Actas del Congreso de la lengua española (Sevilla 7-10 de octubre de 1992)* (Madrid: Instituto Cervantes), pp. 597-610.
CUERVO, Rufino José (1886-1994), *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana (DCR).* Paris: A. Roger et Chernoviz, 2 vol. (Tomo primero: *A-B*, 1886; tomo segundo: *C-D*, 1893. Nueva edición por el Instituto Caro y Cuervo, Bogotá. 1953. Tomo tercero: *E*, Instituto Caro y Cuervo, Bogotá, 1987. Continuado y editado por el Instituto Caro y Cuervo, 8 vols., Bogotá, 1994.)
DCR = vid. Cuervo.
DHLE = vid. Real Academia Española.
DRAE = vid. Real Academia Española.
FERNÁNDEZ RAMÍREZ, Salvador (1951), *Gramática española. Los sonidos, el nombre y el pronombre.* Madrid: Revista de Occidente.
HILL, John M. (1957), "*Universal vocabulario" de Alonso de Palencia. Registro de voces españolas internas.* Madrid: Real Academia Española.
JUILLAND, Alphonse, Eugenio CHANG-RODRÍGUEZ (1964), *Frequency dictionary of spanish words*. The Hague: Mouton.
LARA, Luis Fernando (dir.) (1996), *Diccionario del español usual en México.* México: El Colegio de México.
MALKIEL, Yakov (1993): vid. Apéndice.
MESSNER, Dieter (1974a), *Chronologische und etymologische Studien zu den iberoromanischen Sprachen und zum Französischen.* Tübingen: Tübinger Beiträge zur Linguistik.
— (1974b), "L'évolution du lexique castillan". *Revista Española de Lingüística* (Madrid), 4/2, pp. 481-488.
— (1976), *Dictionnaire chronologique de mots portugais.* Heidelberg: Winter.
— (1977), *Répertoire chronologique des mots français.* Heidelberg: Winter.
— (1988), "El tipo de *Diccionario cronológico*" En: Ramón LORENZO (ed.), *Coloquio de lexicografía (27 e 28 de febreiro e 1º de marzo de 1986)* (Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela), pp. 235-243.
OELSCHLÄGER, Victor R. B. (1940), *A Medieval Spanish Word-List. A Preliminary Dated Vocabulary of First Appearances up to Berceo.* Madison: University of Wisconsin.
PATTERSON, William, y Hector URRUTIBÉHEITY (1975), *The Lexical Structure of Spanish.* The Hague-Paris: Mouton.
PHARIES, David (1984), "What is 'creación expresiva'?". *Hispanic Review* (Filadelfia) 52, pp. 169-180.
— (1996), "Consideraciones iniciales sobre el proyecto 'Diccionario etimológico de los sufijos españoles'". En: Alegría ALONSO GONZÁLEZ, Ladislao CASTRO RAMOS, Bertha M. GUTIÉRREZ Rodilla, José Antonio PASCUAL (ed.), *Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española (Salamanca, 22-27 de noviembre de 1993)* (Madrid: Arco Libros) I, pp. 497-503.
REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1726-1737), *Diccionario de autoridades*. Madrid: Real Academia Española.
— (1992), *Diccionario de la lengua española* [*DRAE*]. Vigésima primera edición. Madrid: Espasa Calpe, 2 vol.
— (1933-1936), *Diccionario histórico de la lengua española.* Madrid: Real Academia Española, 2 vol. (*A-CE*).
— (1960-), *Diccionario histórico de la lengua española (DHLE).* Madrid: Real Academia Española.
SÁNCHEZ SEVILLA, Pedro (1928), "El habla de Cespedosa de Tormes (en el límite de Salamanca y Ávila)". *Revista de Filología Española* (Madrid) XV, pp. 131-282.
SECO, Manuel (1982), "Un lexicógrafo de la generación de Cervantes (Notas sobre el *Tesoro* de Covarrubias)". En: *Instituto de Bachillerato Cervantes. Miscelánea en su cincuentenario 1931-1981* (Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia), pp. 229-243. (Reeditado y citado por *Estudios de lexicografía.* Madrid:

Paraninfo, 1987.)

— (1995), "El diccionario histórico de la lengua española". *International Journal of Lexicography* (Oxford) 8, pp. 203-219.

SPITZER, Leo (1942), "Estudios etimológicos". *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I, pp. 30-69.

— (1944a), "Estudios etimológicos, II". *Anales del Instituto de Lingüística (1942)* (Mendoza) II, pp. 1-43.

— (1944b), "Adiciones y enmiendas al primer tomo de los Anales". *Anales del Instituto de Lingüística (1942)* (Mendoza) II, pp. 176-177.

— (1945a), "Estudios etimológicos, III". *Anales del Instituto de*

Apéndice

Principales reseñas y adiciones al *DCELC,* al *BDE* y al *DCECH*

BALDINGER, Kurt (1956, 1959) [Reseña al *DCELC*]. *Deutsche Literaturzeitung* (Berlín) 77, pp. 353-357; 80, pp. 316-320.

BOHIGAS, Pedro (1957), "Una etapa en la filología española". *Arbor. Revista general de investigación y cultura* (Madrid) XXXVI, pp. 250-253. (Reseña al *DCELC.*)

CARBALLO PICAZO, Alfredo (1956), "Una gran empresa de lexicografía hispánica". *Cuadernos Hispano-Americanos* (Madrid) XXVIII, pp. 190-193. (Reseña a los dos primeros volúmenes del *DCELC.*)

COCCO, Vincenzo (1957), "J. Corominas-'Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana ". *Revista Portuguesa de Filología* (Coimbra) 8, pp. 358-368.

COLÓN, Germà (1962), "El *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* de Corominas. Notas de lexicografía y etimología hispánicas". *Zeitschrift für romanische Philologie* (Tubinga) 78, pp. 59-96.

— (1981), "Elogio y glosa del Diccionario etimológico hispánico". *Revue de linguistique romane* (París-Lyon) 45, pp. 131-145. (Reseña a los dos primeros volúmenes del *DCECH.*)

ECHENIQUE, María Teresa (1990), "*Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Breve diccionario etimológico de la lengua castellana. Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*". En: DÓNOAN *et al.*, *Joan Coromines: Premio Nacional de las Letras Españolas* (Barcelona: Anthropos; Madrid: Ministerio de Cultura), pp. 55-69.

EXTREMERA, Nicolás, José Antonio SABIO (1989), "Algunos cultismos léxicos documentados por primera vez en lengua española en las traducciones de *Os Lusíadas* del siglo XVI". En: Juan PAREDES NÚÑEZ, Andrés SORIA OLMEDO (ed.), *Actas del VI Simposio de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada (Granada, 13, 14, y 15 de marzo de 1986)* (Granada), pp. 309-312.

—, José Antonio SABIO (1993), "Algunas apostillas al *DCECH* a partir de las tres traducciones al español de *Os Lusíadas* en el siglo XVI". En: *Antiqua et nova Romania. Estudios lingüísticos y filológicos en honor de José Mondejar en su sexagésimoquinto aniversario* (Granada: Universidad de Granada), I, pp. 267-272.

FRAGO GRACIA, Juan Antonio (1984), "Las fuentes documentales aragonesas y el diccionario etimológico de J. Corominas". *Archivo de Filología Aragonesa* (Zaragoza) 34-35, pp. 601-682. (Adiciones al *DCECH.*)

GARCÍA DE DIEGO, Vicente (1955), "El Diccionario de Corominas". *Boletín de la Real Academia Española* (Madrid) XXXV, pp. 379-382.

GARCÍA MACHO, M.ª Lourdes (1984, 1985), "Anotaciones a *DCECH* de J. Corominas". *Anuario de Estudios Filológicos* (Cáceres) VII, pp. 129-153; VIII, pp. 75-112.

— (1986), *Aportaciones al "Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico" de Juan Corominas-José A. Pascual.* Louvain-la-Neuve: Presses de Louvain-la-Neuve.

GILLET, Joseph E. (1958), "Corominas' *Diccionario Crítico Etimológico*: an Appreciation with Suggested Additions". *Hispanic Review* (Filadelfia) XXVI, pp. 261-295. (Adiciones y comentarios al *DCECH.*)

HERNÁNDEZ, Esther (1996), "Palabras del siglo XVI". *Revista de Filología Española* (Madrid) LXXVI, pp. 171-175. (Adiciones documentales al *DCECH*).

HUARTE, Fernando (1955) [Reseña del primer volumen del *DCELC*]. *Clavileño* (Madrid) VI, núm. 32 (marzo-abril), pp. 74-76.

HUBSCHMID, Johannes (1962) [Reseña del *BDE*]. *Zeitschrift für romanische Philologie* (Tubinga) 78, 5/6, pp. 547-553.

KRÜGER, Fritz (1956), "Problemas etimológicos: las raíces CAR-, CARR- y CORR- en los dialectos peninsulares". *Biblioteca de la Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* (Madrid) IX.

LAUSBERG, Heinrich (1956) [Reseña de los dos primeros volúmenes del *DCELC*]. *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* (Braunschwieg) CXCIII, pp. 97-98.

LLOYD, Paul M. (1963) [Reseña del *BDE*]. *Hispanic Review* (Filadelfia) XXXI, pp. 256-259.

MACRÍ, Oreste, (1956), "Alcune aggiunte al Dizionario di Joan Coromines". *Revista de Filología Española* (Madrid) XL, pp. 127-170. (Adiciones a los dos primeros tomos del *DCELC.*)

— (1962), "Nuevas adiciones al diccionario de J. Coromines con apéndice sobre neologismos en Juan Ramón". *Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo* (Santander) XXXVIII, pp. 231-384. (Adiciones al *DCELC* y al *BDE.*)

MALKIEL, Yakov (1956), "Linguistic Problems in a New Hispanic Etymological Dictionary". *Word: Journal of the Linguistic Circle of New York* (Nueva York) 12, pp. 35-50. (Reseña al primer volumen del *DCELC.*)

— (1986), "An Aberrant Style of Etymological Research". *Romance Philology* (Berkeley) XL, 2, pp. 181-199. (Reseña a Meier 1984.)

— (1993), *Etymology*. Cambridge: Cambridge University Press. (Citamos por la traducción castellana: Madrid: Cátedra, 1996.)

MARCOS MARÍN, Francisco (1984), "Etimología y crítica. Observaciones al *DECH*". *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos en Madrid* (Madrid) 22, pp. 43-59. (Reseña al *DCECH* comparado con el *DCELC.*)

MARCOS MARÍN, Francisco (1997), "Joan Coromines (1905-1997)". *La Corónica* (Nueva York) 25.2, pp. 232-236.

MARTÍNEZ-LÓPEZ, Ramón (1959), "Adiciones y rectificaciones al Diccionario crítico-etimológico de Corominas". *Boletín de Filología* (Chile) XI, pp. 5-26.

MARTÍNEZ RUIZ, Juan (1983), "Adiciones al *DCELC* de J. Coromines". En Paola BENINCÀ (*et al.*) (ed.), *Scritti linguistici in onore di Giovan Battista Pellegrini* (Pisa: Pacini) 2, pp. 769-809.

MEIER, Harri (1982), "Anmerkungen zum *DECH* von Coromines / Pascual". *Romanische Forschungen* (Frankfurt) 94, 213, pp. 221-232. (Anotaciones al primer volumen del *DCECH*: *abacero-beca.*)

— (1983), "El diccionario etimológico de Coromines-Pascual". *Anuario de Letras* (México) 21, pp. 47-69. (Anotaciones al primer volumen del *DCECH*: *abarca-avezar.*)

— (1984), "Notas críticas al DCEH de Corominas/Pascual". *Verba: Anuario galego de filoloxía* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela), anexo 24. (Observaciones de carácter etimológico al *DCECH.*)

— (1987), "Nuevas anotaciones al Diccionario Etimológico de Coromines / Pascual". *Verba: Anuario galego de filoloxia* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela) 14, pp. 5-74. (Continuación de Meier 1984.)

MICHELENA, Luis (1954, 1956, 1958, 1960-1962) [Reseñas al *DCELC*]. *Boletín de la Sociedad Vascongada de Amigos del País* (San Sebastián) X, pp. 373-378 (vol. I); XI, 283-297 (vol. II); XII, 366-373 (vol. III); XIII, pp. 494-500 (vol. IV).

MONDÉJAR, José (1985): "Sobre unas *notas críticas* al Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico". *Romanische Forschungen* (Frankfurt) 97, pp. 412-417. (Reseña de Meier 1984.)

MORREALE, Margherita (1961), "Algunas adiciones al *Diccionario crítico* de J. Coromines derivadas de las antiguas biblias". *Revista Portuguesa de Filología* (Coimbra) XI, pp. 119-122.

— (1962), "Algunas adiciones al *DCELC* derivadas de la versión bíblica del MS escurialense I-J-6". *Boletín de la Real Academia Española* (Madrid) XLII, pp. 245-253.

— (1970), "Más apostillas en los márgenes del *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana* de J. Coromines". *Revista de Filología Española* (Madrid) LIII, pp. 137-154.

— (1973), "Otra serie de apostillas en los márgenes del *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana* de J. Coromines, sacadas del ms. esc. 1.1.6". *Revista de Filología Española* (Madrid) LVI, pp. 103-108.

MYERS, Oliver T. (1963), "Some additions to Coromines' Diccionario". *Hispanic Review* (Filadelfia) XXXI, pp. 239-250.

— (1966), "Lexical Notes on Encina: Some Revisions for Recent Additions to the *DCELC*". *Romance Notes* (Chapell Hill) 8, pp. 143-146. (Rectificaciones a las adiciones hechas en Macrí 1956.)

NOUGUÉ, André (1964-1966), "Contribution aux recherches sur le vocabulaire hispanique (I, II, III)". *Bulletin Hispanique* (Burdeos) LXVI, pp. 125-161; LXVII, pp. 135-151; LXVIII, pp. 118-136. (Adiciones.)

PELLEN, René (1996), "Valeur documentaire de la 'Gramática castellana' de Nebrija pour l'histoire du lexique espagnol". *Les Cahiers Forell. Textes, Langues, Informatique* (Universidad de Poitiers) 7, pp. 217-298.

PENSADO, José Luis (1987), "Sobre el *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, por J. COROMINES con la colaboración de J. A. PASCUAL". *Verba* (Vigo) 7, pp. 301-342; 9, pp. 291-318. (Adiciones y comentarios.)

PIEL, Joseph M. (1956) [Reseña a los dos primeros volúmenes del *DCELC*, con pequeño glosario: *abadejo-apañar*]. *Romanische Forschungen* (Frankfurt) LXVII, pp. 364-376.

PISANI, Vittore (1955) [Reseña al *DCELC*]. *Paideia* (Génova) X, pp. 252-254, 511-512; XI, pp. 315-316; XIII, pp. 52-54.

POTTIER, Bernard (1955, 1956, 1958) [Reseñas del *DCELC*]. *Bulletin Hispanique* (Burdeos) LVII, pp. 442-453 (vol. I); LVIII, pp. 84-91 (vol. II); LX, 1958, pp. 257-260 (vol. III y IV). (El mismo B. Pottier se refiere a las dos primeras reseñas denominándolas "Recherches I" y "Recherches II" en *Bulletin Hispanique* LVIII, p. 355; la tercera, publicada en 1958, constituye las "Recherches V".)

— (1956), "Le lexique médiévale hispanique". *Orbis* (Lovaina) V, 2, pp. 502-507. (Adiciones y anotaciones al *DCELC*: lema *censo.*)

— (1956, 1957, 1961), "Recherches sur le vocabulaire hispanique III, IV, V". *Bulletin Hispanique* (Burdeos) LVIII, pp. 355-364; LIX, 1957, pp. 209-218; LXIII, pp. 266-268.

— (1958-1959), "Adiciones aragonesas al diccionario de J. Coromines". *Archivo de Filología Aragonesa* (Zaragoza) 10-11, pp. 305-310.

— (1958-1968), "La valeur de la datation des mots dans la recherche étymologique". En: *Etymologica, W. v. Wartburg zum siebzigsten Geburtstag* (Tübingen). (Reeditado en "Valor de la datación de palabras en la investigación etimológica", en *Lingüística moderna y filología hispánica.* Madrid: Gredos, 1968, pp. 232-238.)

— (1980-1987), "Lexique médiéval hispanique". *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale* (París) 5, pp. 195-247 (A-B); 6, pp. 179-217 (C-G); 8, pp. 197-209 (F-G); 9, pp. 177-205 (H-J); 12, pp. 5-26 (L-O). (Complemento de Pottier 1956, 1957, 1961.)

QUILIS, Antonio (1989), "Datación de palabras en español". *Philologica I. Homenaje a D. Antonio Llorente* (Salamanca: Universidad de Salamanca), pp. 337-344. (Adiciones documentales al *DCECH.*)

ROHLFS, Gerhard (1957) [Reseña del *DCELC*]. *Revue de Linguistique Romane* (Lión-París) XXI, pp. 294-319.

SOLÀ, Joan (1995), "Joan Coromines, la memòria d'aquesta terra". En: Josep FERRER I COSTA, Joan PUJADAS I MARQUÈS (ed.), *Joan Coromines. 90 anys* (Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar/Curial), pp. 77-93.

SERRA-BALDÓ, Antoni (1955) [Reseña al *DCELC*]. *Bulletin de l'Université de Toulouse* (Tolosa), 4º trimestre, pp. 91-92.

SMITH, Colin C. (1959), "Los cultismos literarios del Renacimiento: pequeña adición al *Diccionario crítico etimológico* de J. Coromines". *Bulletin Hispanique* (Burdeos) 61, pp. 236-272. (Adiciones documentales al *DCELC.*)

SPITZER, Leo (1956, 1957, 1959), "A New Spanish Etymological Dictionary". *Modern Language Notes* (Baltimore) LXXI, pp. 271-283 (vol. I), pp. 373-386 (vol. II); 72, pp. 579-591 (vol. III); 74, pp. 127-149 (vol. IV). (Adiciones y comentarios al *DCELC.*)

STRAKA, Georges (1988), "En consultant le *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*". En: *Homenaje a A. Zamora Vicente* (Castalia: Madrid) I, pp. 277-287. (Observaciones etimológicas a seis términos franceses del *DCELC,* cfr. Wartburg 1959.)

TORRES RAMÍREZ, Isabel de (1986), "Léxico e historia: neologismo en el español del siglo XIV". *Revista de Filología Española* (Madrid) 66, pp. 297-312. (Estudio de las palabras documentadas en el *DCELC* por primera vez en el siglo XIV.)

TOVAR, Antonio (1984), "Notas al margen del diccionario etimológico de Coromines". *Boletín de la Real Academia Española* (Madrid) 64, pp. 129-133. (Comentarios a cinco palabras del *DCELC* y el *DCECH.*)

WALSH, John K. (1974), "Notes on the Arabisms in Coromines *DCELC*". *Hispanic Review* (Filadelfia) 42, pp. 323-331.

WAGNER, Max L. (1957), "Das Sardische im *Diccionario crítico de la lengua castellana* von J. Coromines". *Romanische Forschungen* (Frankfurt) 69, pp. 241-272.

WARTBURG, Walther von (1959), "Remarques sur les mots français dans le Dictionnaire de M. Corominas". *Revue de linguistique romane* (París-Lyon) 23 (1959), pp. 207-260. (Comentarios sobre setenta y tres palabras francesas del *DCELC.*)

LLUÍS BONADA

Les idees literàries en l'obra de Joan Coromines

Joan Coromines va llegir "amb horror", explica el lingüista en un article recollit al llibre *Lleures* (393-417), l'opinió que Carles Riba tenia de la curiositat literària de Pompeu Fabra, opinió que el crític va introduir en el pròleg de la segona edició del *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra (1954). És la frase següent: "No crec que la seva curiositat literària hagués mai passat gaire de la mesura mínima exigible en l'honnete homme" (*DGLC*, p. XIV).

Joan Coromines assegura que això es un error enorme, que l'afirmació és d'una falsedat radical. Fabra, recorda Coromines, era un home no solament dotat d'un bon gust literari natural, d'un notable sentit literari i artístic, sinó també algú que disposava d'un judici crític superior, d'un tresor de lectures molt ampli i d'una informació enterament al dia de les tendències literàries d'Europa, tant les més recents com les més antigues. Coromines basa aquesta opinió sobre Fabra, divergent de la de Riba, en primer lloc, en el seu tracte quotidià amb el mestre mantingut a les oficines lexicogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans. I en segon lloc, en la reputació que Fabra gaudia als cenacles de *L'Avenç* i l'Ateneu Barcelonès, a més de la seva obra de traductor i a vegades de crític, feta durant la seva joventut.

Però davant Riba, recorda Coromines, Fabra afectava sovint de ser molt menys savi i menys interessat en la literatura que no ho era de fet, actitud que va ser general enfront de tots els literats. Per fer la seva tasca necessitava el concurs de tothom i un aire una mica audaç en matèries literàries el podria perjudicar més aviat que ajudar-lo en la seva missió d'unificar la llengua literària. "La susceptibilitat gairebé femenina dels pontífexs d'ateneu i dels caps de les capelletes literàries –cito ara Coromines textualment– no hauria pas deixat, ara i adés, de sentir recel o gelosia de la personalitat literària una mica massa forta d'un col·lega" (*Lleures*, 395).

A més, en el cas de Riba, comenta Coromines, es guardava de fer ostentació de les seves preferències perquè només les feia conèixer a amics amb perfecta comunió d'inclinacions. I, com és fàcil de percebre, el credo literari de Fabra no coincidia del tot amb el de Riba. Es veu clarament, afirma Coromines, que les idees estilístiques dels dos col·legues eren molt diferents, puix que llurs estils respectius són ben diversos i àdhuc oposats.

Joan Coromines, deixeble de Pompeu Fabra, ha fet el gran *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. És una obra, com saben tants lectors catalans, que el lingüista ha redactat no amb el to fred i impersonal dels diccionaris convencionals, sinó amb el de les memòries, confessions i diaris, és a dir, amb un forma d'expressió dels coneixements clarament personal. Això li permet esplaiar-se lliurement sobre qüestions aparentment, només aparentment, estranyes a l'etimologia i la lexicografia. I una d'aquestes qüestions és precisament la que Pompeu Fabra retenia al seu pap per raons de diplomàcia, d'estratègia, per prudència, i que només feia conèixer en privat a amics amb perfecta comunió d'inclinacions: el seu credo literari, les seves idees estilístiques.

L'exposició d'aquest credo, d'aquestes idees, la fa Coromines, en el seu diccionari, jutjant els escriptors, bàsicament l'estil dels escriptors, i també formulant veredictes d'innocència o culpabilitat sobre casos concrets, sobre fets de llengua concrets, ja siguin fets generals de la llengua literària o la llengua escrita, o bé sobre exemples propis d'autors de totes les èpoques, majoritàriament catalans, però no exclusivament, cosa que li permet, d'altra banda, fer una altra de les coses que Fabra, el seu idolatrat mestre, no va poder fer, és a dir, exhibir un tresor de lectures molt ampli.

Contra l'artificiositat

Les preferències o els rebuigs, rebuigs explícits o rebuigs per omissió, que Coromines dedica als escriptors en el seu diccionari són producte, en la majoria de les ocasions, d'un ideal de llengua literària, i Coromines raona, detalla amb tota claredat, precisió i contundència, al llarg del seu diccionari, quina és aquesta llengua literària ideal.

Una llengua literària ideal, o la idea que Coromines té de la llengua literària ideal, és la que exhibeix unes virtuts determinades i evita caure en uns defectes que, la majoria de les vegades, són precisament l'antítesi d'aquestes virtuts. El defecte, el vici, que Coromines detecta més sovint en els escriptors o en textos escrits –en els escriptors, clar, que no encaixen en el seu gust estilístic– és l'artificiositat. I la resta de vicis assenyalats també comporten aquesta idea de l'artificiositat.

L'artificiositat, ens diu de fet Coromines, es dedueix de les seves observacions, és tota proposta que implica la

renúncia a la solució lingüística més comuna, més usual, més familiar i també tota proposta que s'allunya del geni de la llengua. Cau, per tant, en l'artificiositat l'escriptor que incorpora innecessàriament paraules que no li són familiars, que no li són pròpies, paraules derivades d'altres llengües o paraules d'altres regions lingüístiques del català, o bé paraules que són producte exclusiu de lectures. També hi cau el que fa servir, gratuïtament, arcaismes, paraules mortes.

Així critica l'expressió *ai-las*, calcada del francès. És, escriu al seu diccionari, una solució artificiosa que va sorgir dels "esnobs de cenacle ribià" (*DECat*, I, 90a53). (A partir d'ara deixaré d'indicar "*DECat*": remetré directament al volum.)

Com a exemple de solució que s'allunya del geni de la llengua tenim el cas d'*esborrany*. *Esborrall*, diu, és preferible a l'"artificiós *esborrany*, que poc s'havia usat abans dels anys 1930, més rebuscat" (II, 129b15-16). (Amb això, com és sabut, ha fet tard.)

Jordi de Sant Jordi és un escriptor artificiós –el bateja així més d'un cop– perquè "tots sabem que aquest poeta visqué en un ambient de llenguatge i poètica aprovençalats, decadents, artificials" (IV, 738a44-46).

La llengua de Víctor Català és plena "de coses artificioses, no sense adaptacions del castellà" (VI, 299a5-6). A pesar dels sovintejats retrets contra Víctor Català, per aquest vici, la considera una gran escriptora, fet excepcional en Coromines.

Josep Maria de Sagarra introdueix *afolcar* en el seu *Comte Arnau*, "artificiosament, prenent-lo del DAg" (IV, 72b6). "L'ús artificial" del *poc* sense *que*, en Sagarra "és pura afectació, amb fums de llicència poètica" (VI, 630b32-33).

Altres vicis de la llengua

La idea de l'artificiositat apareix implícita en l'esment d'altres vicis estilístics: l'amanerament, la innovació innecessària, el dialectalisme excessiu, l'abús d'arcaismes, l'adornament excessiu, la pedanteria, la literatura de cenacle i la falsa riquesa verbal.

La idea de la falsa riquesa verbal, el fals enriquiment de la llengua pròpia, familiar, de l'escriptor, es pot fer amb mots d'altres regions. No cal recórrer a altres llengües per perdre la naturalitat, com és el cas dels "molt ignorants" que han estrafet lamentablement la llengua en usar *freqüentment* "amb llur oblit de *sovint*, sota l'imperi del castellà" (IV, 193a47-50). Així, recorda, com a cosa negativa, que durant els anys 1915-1916, va fer furor en els cenacles barcelonins la moda d'imitació mallorquina (VIII, 661b4). Manuel de Pedrolo va usar el mallorquinisme *donarda* per *atzavara*, "a tall de mot singular i estrany, en certa manera decoratiu" (III, 181a53-54). És a dir, un escriptor del Principat només pot usar un mallorquinisme innecessari si ho fa precisament amb la consciència que li és un mot singular i estrany i, per tant, decoratiu. No se'l pot fer seu. Seria un acte, pensa Coromines, interpretem nosaltres, d'hipocresia lingüística, i l'escriptor, el bon escriptor, no peca mai per hipocresia. A no ser que ambienti el seu text en una àrea determinada, estranya a l'escriptor, com fa Sagarra amb *All i salobre*, "novel·la d'escenari i lèxic empordanesos" (IV, 300a34-35).

El gust literari de Joan Coromines i la seva idea de la llengua literària comuna el porten a criticar la riquesa verbal mal entesa, i els perills que corren els escriptors mediocres quan es volen guiar per aquest ideal de la falsa riquesa verbal. Dos escriptors citats pel *DCVB* que Coromines qualifica de "mediocres" usen un terme mal entès, *gepic* com a sinònim de *geperut*, "en espoderaments de 'riquesa verbal'" (IV, 476a2-3). És a dir, que els esforços per assolir una certa riquesa verbal poden ser totalment inútils, eixorcs.

Coromines sap que l'expressivitat literària no corre paral·lela, necessàriament, a la riquesa lingüística o a la innovació lingüística. Els creadors literaris poden ser conservadors, en llengua. Narcís Oller i Jacint Verdaguer són citats al diccionari de Coromines com a exemple dels "millors creadors literaris, de llenguatge més aviat tradicional" (II, 699b2). Verdaguer és el "recreador de la nostra llengua poètica". (III, 626b51). I el lèxic d'Oller "és bo i autèntic, i la major part dels retrets que li van fer són ben injustos" (VII, 984b56).

Coromines és molt crític, també, amb les "llibertats" que es prenen determinats escriptors a l'hora de fer innovacions. Hem parlat de Víctor Català com a exemple d'estil artificiós i culpable de la creació d'un "pastitx dialectal". Aquest pastitx dialectal el perpetra perquè cau en el pecat d'inventar-se paraules. *Cimbeyer* i *cimbeyera* són, escriu Coromines, "paraules inventades per Víctor Català per penjar-les al fantàstic pseudo-dialecte del pastor de *Solitud*" (II, 702a56). Hem dit "pecat". És Coromines qui la considera una pecadora, "en qüestió de llengua", al costat d'Àngel Guimerà (VI, 592b51). La invenció innecessària crea també un vocabulari rebuscat. Aquesta inventora de paraules tenia, diu, "un vocabulari rebuscat i de vegades poc viu" (IX, 149a28).

Josep Carner, un dels seus autors preferits, també va caure ocasionalment en la innovació gratuïta: "És sabut que Josep Carner inventà un *primicer* 'primerenc' del qual li retreu dues cites el *DCVB*, mot que el seu mestre i amic Fabra li féu retirar de la circulació: no té més fonament que un malentès" (VI, 819a33). Tot i admirar Ruyra, no s'està de criticar-li la invenció de neologismes desencertats, com *dempeus* (VI, 502a59) i *jaïment*: "*Jaïment* neologisme de Ruyra i els seus imitadors, poc encertat" (IV, 889b54).

Ciclop és una "innovació introduïda per un grup de l'IEC (format per les coincidències, en aquest cas, de les tendències antiverdaguerianes, de L. Segalà, Carles Riba i Josep Carner)" (II, 693b32). Ja se sap que Coromines és un gran defensor de la llengua de Jacint Verdaguer, que jutja genuïna i natural.

L'artifici també vol dir, en el pensament de Coromines, atemptar contra l'esperit de la llengua jugant frívolament amb els mots, amb el significat dels mots. En aquest sentit, abona una observació del lingüista Maurice Grammont, feta "amb tanta gràcia com justícia", "contra aqueixes llibresques combinacions de mots, contra malabarismes estrafalaris que solament fan efecte als que operen mecànicament amb els mots a la manera de jugador de solitaris, '*in anima vili*', en un món de cartolina sense esperit" (II, 844a54). La qüestió aquí no afectava pas la literatura sinó l'etimologia, però no es pot deixar de pensar, perquè finalment es parla del sentit precís de les paraules, en el gust literari de Coromines quan fa aquestes observacions. I que ens recorda el que diu sobre el mal ús dels mots antics, sobre els barbarismes semàntics: "És posar-se en ridícul usar mots de llenguatge mort, però molt coneguts, amb un sentit que no han tingut mai" (VIII, 426a32), comenta referint-se a *captenir-se*. El desconeixement del sentit de les paraules és un tret de mal escriptor. El *DCVB* està mal guiat per una cita de Girbal i Jaume sobre *panxegar*, "el mediocre novel·lador floralista" (III, 880b3).

Sobre els arcaismes, en general, defensa que seria frívol plànyer-se gaire de la pèrdua de vitalitat, la mort o gran reculada de mots bàsics, i que si alguns escriptors patriotes i molt experts s'esforcen per restaurar-ne un poc certs usos, ho han de fer amb "tacte i discreció" (IV, 514b33), és a dir, sense abusar-ne, amb molta prudència.

També cal interpretar com una crítica de l'artificiositat la seva observació a "la flaca dels mots rars i del trobar clus" d'Arnaut Daniel (III, 462a52). O bé la denúncia de la literatura de cenacle, més o menys zorrillesc o victorhuguesc –és a dir, acastellanat o afrancesat– que es gira d'esquena al poble menestral i pagès, dels cercles florals, anarcoides i carlinoides de la Barcelona de la fi del segle XIX (III, 256b4).

El perill dels mots nous és caure en la pedanteria. El mot *problemàtica*, diu, és una "invenció pretensiosa i innecessària", un "clixé pedantesc i ajargonat" (III, 279b60). El mot corrent a tota l'Edat Mitjana de *guardó*, constata, ha estat avui desenterrat –havia estat desenterrat, hauria de dir– però és "molt llaminejat pels pedants" (VI, 792b30).

L'artificiositat o manca de naturalitat és amanerament. La poesia medieval va patir "la vella i amanerada tradició d'occitanitzar i afrancesar la llengua" (III, 53a28). La vella tradició d'occitanitzar i afrancesar la llengua de la poesia, afirma, és "amanerada" (II, 53a28). Aquest amanerament pot ser hiper-emfatisme, com en el cas del mot *gaubar*, mot medieval arcaïtzant i aprovençalat: "Però que el mot anà sempre acompanyat d'una aura hiper-emfàtica i força poètica, ens ho comprova la seva absència dels prosistes més clàssics, com Eiximenis, BMetge, AntCanals, StVicent F, JnMartorell", mot que "sempre es ressentí del seu punt d'arrencada trobadoresc, i si es vol, occitànic" (IV, 421b45).

Finalment, per a Coromines, l'estil excessivament adornat camina plegat de l'estil confús. L'estil d'Apuleu, considera, és "poc clar, excessivament rebuscat i adornat" (III, 49b8).

Contra el dialectalisme excessiu

Un lingüista com Coromines, que recull, intenta recollir, la part més important del lèxic català, podia tenir tendència a valorar positivament la riquesa de lèxic, sigui el dialectal, el vulgar o el cultista, o fins i tot els neologismes propis d'alguns escriptors. Quantes vegades no ens han presentat els parlars catalans dialectals i subdialectals, les variants que identifiquen aquests parlars, com a signes de riquesa de la llengua catalana! Però la idea que Coromines té del que és, del que hauria de ser una llengua escrita comuna i la seva idea de la literatura, el seu gust literari, el porta a advertir-nos dels perills d'un dialectalisme excessiu, el que en una ocasió anomena, com veurem aviat, "atomització lingüística".

"Guardem-nos d'exagerar la importància d'aqueixes coses menudes", diu referint-se a les variants vulgars de *després* (III, 97a25), com *desprenses*, *demprés*, *despuix* o *llamprés*. Els mallorquins i menorquins que insisteixen en la forma híbrida *essèr* introdueixen "una discrepància regional innecessària entre les terres catalanes" (III, 715b40). La bona novel·lista Víctor Català "perpetra" un "abominable pastitx dialectal" amb el pastor de *Solitud* (III, 746b53).

(Qualsevol dia un estudiant de filologia o un erudit local farà el recull de les paraules creades per Víctor Català i ens les presentarà com a contribució de l'escriptora al llenguatge literari català.)

Tornem a Coromines. "És un error que no puc aprovar, com a perjudicial a la comuna llengua literària, que el diccionari Alcover postposi aquí el mot –diu referint-se a *foguera*– del català general i de tots els temps, al terme purament local mallorquí (no entès fora de l'illa) *focatèria"* (IV, 66b57).

No li sembla gens digne de lloança que hi hagi mallorquins que deixin en desús el comú *rebutjar*, "sobretot tenint en compte que en l'estil doctrinal, abstracte i d'alt nivell, és on és menys oportú l'ús de les coses peculiars a tal o tal regió lingüística, *rebutjar* és mot de la llengua de sempre i de tots, que no és bo d'afeblir, i és pel camí d'aqueixes coses innecessàries que es fomenta l'atomització lingüística" (IV, 91a8).

Sobre l'ús peculiar que del terme *pas* es fa al Rosselló i a l'àmbit del bisbat de Girona, sap que "seria frívol criticar aqueixos dialectalismes en el llenguatge parlat, però és clar que els rossellonesos i gironesos, quan escriuen, s'han d'esforçar per atenir-se a la norma del català culte, i abstenir-se de *pas* superflus" (VI, 324b8).

És la mateixa idea que tenia el seu mestre Fabra (1918 [1980]: 144-145) sobre la qüestió: "Alguns pretenen [...] [que] cadascú hauria d'escriure exactament en

el català de la seva regió, amb totes les seves particularitats morfològiques i sintàctiques: estranya manera de treballar per la restauració de la nostra llengua literària. A tot arreu del món, quan en un domini lingüístic s'ha produït una literatura, veiem formar-s'hi, i regnar per damunt de la llengua parlada multiforme, una llengua literària filla d'un llarg i acurat treball de selecció i de fixació; i això s'esdevingué en les terres de llengua catalana, i els catalans tinguérem la nostra llengua nacional, on traspuaven a penes les diferències dialectals de la llengua parlada."

Hem parlat de "dialectalisme excessiu". Ho hem fet perquè Coromines creu que, en algun cas, en el de *La bogeria*, de Narcís Oller, la supressió de formes comarcals triades per l'escriptor amb la intenció de reflectir el parlar d'una comarca, és una manca de respecte per l'obra de l'escriptor (VII, 556a2). Serien, en aquest cas, dialectalismes justificats.

Les virtuts de la llengua literària

Les virtuts que ha de tenir una llengua literària són les qualitats oposades als defectes reportats. Si els defectes es poden resumir, reduir, a una paraula, *artificiositat*, les virtuts es poden sintetitzar en la paraula contrària, *naturalitat*. Com que Joan Coromines és un bon escriptor, sap que la repetició d'aquesta paraula al llarg dels nou volums del diccionari, com un abús de la paraula *artifici*, podria ser un signe de monotonia i imprecisió, defectes en els quals no vol caure: ha après l'exemple dels grans escriptors que han format el seu gust literari. I per això, hi apareix excepcionalment. En parla a l'article *mal* (V, 384b31). Però, a fons. Hi diu les característiques que ha de tenir una llengua per tenir el do de la naturalitat: ha de ser ben genuïna, planera i viva.

Els elogis a l'estil, o la llengua, planera, familiar, tradicional i genuïna, sí que els trobem en més ocasions. *La parada* de Ruyra està escrita en un estil "vivíssim i familiar" (III, 429a4). El seu pare, Pere Coromines, és d'estil planer i familiar (IV, 934al0); era un dels "enemics de l'arcaisme" (IV, 216b44); com Maragall, era desmenjat "d'exhumacions cultistes" (IV, 802b43) i "rarament emprava mots no barcelonins en la seva prosa literària" (III, 254a24).

L'estil planer no té per què deixar de ser genuí, com demostra el sainetista Ignasi Plana (IV, 941b60). L'estil franc i ardit és desdenyós de l'actitud lingüística rebuscada (III, 230b55). A l'Edat Mitjana, gràcies a l'estil en pla, a l'estil més planer, es va poder reaccionar contra la "bella literatura" de biaix o filó occitànic (III, 908a4). Com que el mot *pitjar* o *espitjar* pateix l'estigma de popularisme que "els preciosos li senten", recomana que escriptors, filòlegs i ciutadans tots s'esforcin per rentar-lo d'aquest estigma, usant-lo, clar, amb naturalitat, i poder així condemnar a una antesala del cementiri l'arcaic *prémer*, l'acastellanat *apretar* o els cultismes *comprimir* o *pressionar* (VI, 569a36). I contra la literatura de cenacle, defensa la llengua literària comuna, com per exemple, la de Verdaguer (VI, 870b17).

Cal puntualitzar, però, que Joan Coromines no es queda només en l'oposició o el dualisme estil planer-estil afectat. Admet com a bo, també, l'estil noble, si el creu ben aplicat, en especial en el cas de Josep Carner, "de prosa bella i noble" (VI, 303b56), autor citat més sovint com a poeta. *Verger de les galanies* és "excels" (IV, 272b20). *El giravolt de maig*, una "bella i gentil comèdia" (IV, 510a40). L'ús del medievalisme que fa al "graciós pastitx lingüístic" *La malvestat d'Oriana*, és sentit com a tal i, per tant, acceptable (V, 404a5). I el qualifica de cap de brot, al costat d'un escriptor de llenguatge planer, Pere Coromines (III, 156b45). L'escriptor culte que no dóna la talla, però, és "culterà", com ho és Bofill i Mates, en una ocasió (VII, 757b41), si bé en una altra és autor de "nobles metàfores" (VIII, 115a54).

A més de natural, la llengua literària, segons Coromines, ha de ser precisa. L'ideal de la precisió porta Coromines a proposar la distinció semàntica de sinònims, de paraules que s'usen normalment com a sinònims. Així, proposa aprofitar la riquesa de l'existència de *gegantesc* i *gegantí* emprant el primer per a les coses i el segon per als homes (IV, 449b21). O la de *glaç*, quan ve de la natura, i *gel* quan és producte artificial (IV, 450a36). Recorda que *bromera* és, en origen, tan sols l'escuma espessa o animal (II, 266a38). O que *treball* no és *feina* (VIII, 736b40). I que *marxar*, usat en el sentit d''anar-se'n', constitueix "un gravíssim i inexcusable castellanisme" (V, 508b53).

L'escriptor ha d'utilitzar la llengua literària comuna, comuna a l'escriptor i al lector, però això no vol dir que hagi de ser impersonal. El llenguatge pot ser distingit, personal i tradicional alhora (III, 512b21). Mossèn Jaume Collell, és, sempre que el cita, un poetastre, un escriptor insignificant, perquè és "un escriptor satèl·lit sense saba lingüística pròpia, que vivia de lectures i imitacions" (III, 189b55). Llorenç Riber "a penes mereix" el nom d'escriptor perquè és "un flac imitador dels llatins" i la seva obra "no té mai saba mallorquina" (II, 930b46). "Qui no sap –diu sobre l'escriptor– que tota l'obra d'aqueix poeta no és més que una embafadora còpia de poetes llatins, totalment mancada d'inspiració pròpia". En altres ocasions el titlla de "mediocre" (IV, 443a56), "poetastre" (VIII, 382a20) de "retòrica subalterna i llibresca" (VII, 662bl8). El cas Riber li dol. Arran del seu llibre de records d'infantesa *La minyonia d'un infant orat*, diu: "Quina pena que aquest orat no vagi fer sempre excel·lent prosa mallorquiníssima com aquesta, sense el fumós versejar amb tronats plagis dels Antics" (VIII, 396b4).

Com Stendhal, autor citat al diccionari (VIII, 669a35), la crítica de Llorenç Riber és una crítica dels escriptors que parlen amb la veu dels altres. I citem Stendhal perquè és un autor de la mateixa corda literària

que Coromines. Dos exemples. Valora els escriptors bàsicament, i sovint únicament, per la naturalitat del seu estil. I critica els que trien els mots pel seu "aspecte físic".

Autors preferits i negligits

Amb aquest gust literari no ha de sorprendre que Joan Coromines prefereixi Ausiàs March, Ramon Muntaner i Bernat Metge a Jordi de Sant Jordi; Verdaguer a Collell i els jocfloralistes; Pla i Rusiñol, Maragall i Oller, a Ors i Foix. I Carner a Riba, citat més sovint com a autoritat lingüística de l'IEC, com a savi, que com a poeta o traductor.

Ramon Muntaner "manejava la llança tan bé com la ploma" (V, 268a1).

Bernat Metge és un "gran estilista" (VI, 449a47).

Els dos escriptors que tenen "un coneixement de la llengua magistral fins a un punt difícilment assolit per ningú" són Verdaguer i Ruyra, escriptors de llenguatge pur (III, 94a27-29). Ruyra fou una "fina abella de la mel popular" (VI, 779a53). La puresa de la llengua també és pròpia del gran escriptor Marià Vayreda. El "puríssim olotí" és "escriptor ric i culte, estilista i narrador de primer ordre" (VI, 233a35).

L'estil de Xènius és "emfàtic i capritxós" (VI, 580a1). Foix és pràcticament absent del diccionari i l'únic esment que n'hem localitzat és una crítica. Li retreu l'ús del barbarisme *terrisses* (VIII, 445a57). I, a més, la paraula no la cita directament de la seva obra, cosa que indica que no és lector seu, sinó a través del *DCVB*.

L'il·lustre Josep Pla

De l'"il·lustre" (VII, 749a31) Josep Pla n'elogia el "seu sentit comú català"; el presenta com "un gran viatger i assagista nostre" (IX, 265a59); qualifica de "deliciós" el seu humor (IX, 332a34) i l'etiqueta de "gran humorista" al costat de Rusiñol (IX, 332a39). Constata que va posar de moda un terme que s'usava poc, *bufanúvols*, i "en féu bastant d'ús amb expressives aplicacions en les seves obres" (II, 323b52).

El més gran homenatge a Pla que fa Coromines des del seu diccionari –cal recordar aquí el que va fer públicament en el discurs d'imposició de la medalla d'or de la Generalitat de Catalunya de mans del president Josep Tarradellas– consisteix en la introducció, per primer cop, en un diccionari, de dues aportacions de l'autor d'*El quadern gris* a la llengua literària, a la llengua escrita, cosa que fa excepcionalment. (De Carner, *xalament*: IX, 423, b37.) Però són, com no podia ser d'una altra manera amb Pla, aportacions fetes des de l'esperit de la llengua, mai des de la innovació gratuïta, cosa que Coromines no hauria permès. Menys encara. No són més que incorporacions de paraules de la llengua (és a dir de la realitat oral) a la llengua escrita. Una, la paraula *homenot* com a títol de la "imposant col·lecció de Josep Pla", és a dir, com a nom d'un gènere literari biogràfic (IV, 804a31). I l'altra, el vent *capvesprol*, el vent del capvespre, que Pla sent en boca d'un empordanès, mot ben entenedor per a tots els que el senten per primer cop (IX, 188a30).

En el primer cas li fa costat, sense saber-ho, o callant-ho, en la polèmica que la paraula va causar al seu moment. Molts escriptors i articulistes en van criticar l'ús perquè el consideraven un terme despectiu, contra l'opinió de Pla (Bonada 1991: 179-181). Coromines, sense fer cap esment de la polèmica, abona el punt de vista de Pla. I, a més, recorda, en un altre article, que no sempre els mots acabats amb el sufix augmentatiu o masculinitzador *-ot*, com és el cas de *barrot*, *didot*, *bruixot*, *maduixot*, són despectius (V, 357b3).

En una ocasió, Coromines detecta en Pla una deformació maliciosa, *entrecuixar-se* per *entrecuixar*, però la qualifica només d'"entremaliadura" que "*AlcM* pren, crec a tort, com una variant sintàctica seriosa" (II, 1097a38). És a dir, que el que fa és queixar-se de la decisió dels autors del *DCVB* de prendre's seriosament l'entremaliadura de Pla. També és condescendent amb un malentès que l'afectà personalment, el malentès d'una opinió sobre l'etimologia del topònim *Vall-llobrega* que Coromines li va manifestar en una conversa amb l'escriptor, cap al 1970, i que Pla interpreta a tort en un escrit "d'octogenari" (V, 234a43). Ara bé, com en el cas de Ruyra i Carner, si li detecta alguna badada clara referent a la llengua, no s'està de dir-ho amb la contundència que calgui: "Esborrem-ne *planturós*, usat per Josep Pla" perquè "és un grosser i intolerable gal·licisme" (VI, 588a53).

No cal dir que, en línies generals, els autors preferits i els menystinguts per Coromines són els mateixos que tria Pla. Un exemple nou, a afegir als Verdaguer, Maragall, Ruyra i Rusiñol. Josep Pla tenia una gran estima pel poeta Josep Sebastià Pons. Coromines el considera el "gran clàssic rossellonès" (VI, 748al8) i el qualifica de "gran poeta" (III, 468b38). I entre els il·lustres menystinguts coincidents, Ors i J. V. Foix.

Pla i Coromines comparteixen el mateix gust literari. Tots dos jutgen els escriptors per l'ús que fan de la llengua. El millor estil, per a Pla, és el natural, i el pitjor, l'artificiós. Quan Pla qualifica un estil d'"original" l'observació té sentit negatiu. I Coromines, com veurem aviat, té en bona consideració un autor de lèxic "poc original". Finalment, tots dos mostren una actitud contrària a l'afectació de l'època noucentista.

Escriptors d'estil popular

Si en alguna ocasió Coromines fa algun retret a admirats escriptors de gran ambició literària, com és Josep Carner, és totalment condescendent amb escriptors

populars que s'han limitat, diguem-ne, a plasmar per escrit la llengua pròpia, la llengua viva, espontàniament apresa. Un cas paradigmàtic és Santiago Rusiñol. Ja hem llegit que Coromines el considera un gran humorista. *El pati blau*, proclama amb seguretat, és la seva "obra mestra" (VI, 337a56), cosa que vol dir que l'ha llegit a fons, o li ha llegit una gran part de la seva obra. També el baró de Maldà, que escrivia sense ambició literària. La seva prosa –que utilitza com a font autoritzada i genuïna– és de les "serioses" (V, 170a13), si bé el creu "agavatxat en vocabulari quan es tracta de rebaixar el poble." (VII, 247b39). I un altre seria Pere d'Alcàntara Penya, "el gran escriptor popular de l'illa" (III, 864a41). Això no vol dir que no sigui conscient dels perills d'usar un terme massa vulgar en un escriptor de registre més culte.

El cas peculiar de Sagarra

Un cas molt peculiar és el de Josep Maria de Sagarra. Arriba a establir dues èpoques en la seva obra literària, bo i aplicant un criteri lingüístic, al qual afegeix, en el cas de la novel·la *Vida privada*, criteris morals. En els seus primers llibres, Sagarra és, per a Coromines, un autor de tota la confiança perquè no s'ajuda de diccionaris.

(Coromines dibuixa, una ocasió, tres grans actituds literàries davant de la llengua. La dels escriptors més conspicus per servir-se molt de vocabulari tret de fonts escrites i aprofitat d'altres autors, "a la manera de, p. ex., Llorenç Riber, JM de Sagarra i fins Josep Carner". Dels tres escriptors que formen aquest grup, un no en té la categoria i un tercer, Sagarra, ho és a mitges quan usa fonts escrites. En segon lloc, la "dels que es negaven sistemàticament a usar lèxic que no fos, per dir-ho així, de carn pròpia, com ho eren, p. ex., Maragall, Coromines, Narcís Oller, Marian Vayreda, P Bertrana, JqRuyra". Tots, considerats, per Coromines, excel·lents escriptors. I la que exemplaritza Pin i Soler, "home de lèxic molt ciutadà i poc original", és a dir, tradicional, "però amb molta i bona lectura" (II, 726b56ss), escriptor que accepta.)

La seva admiració immaculada per Sagarra es refreda quan "per desgràcia llegint i escorcollant el lèxic del seu *Comte Arnau* vaig haver de constatar que tots els mots originals eren trets del *DAg*." (III, 591b44). Mes comentaris coincidents sobre *El Comte Arnau*, obra que situa en el seu "període decadent" (V, 679a43): "No sé si reposa en un coneixement directe (?) l'ús que en fa JM de Sagarra", de *brèdola*, a *El Comte Arnau* (II, 210b24). "El lèxic d'aquest poema és generalment tret de paraules rebuscades en el *DAg*." (III, 733b55). "En temps del seu *Comte Arnau* ja havia pres massa el costum de 'crear' amb mots curiosos libats a casa d'altri" (III, 737a14). "Un cop acabada la seva sana i inspirada joventut", Sagarra, "poeta de balancí més que d'aire lliure", crea "la bàrbara rima *rost*/*most*" en *El Comte Arnau* (VII, 487a16). Quan li troba un castellanisme (*rumiants*) en el període decadent, pertany a les "coses infectes com les que tristament infectaren l'ex-gran poeta Sagarra, en la lamentable novel·la citada per *AlcM*", *Vida privada* (VII, 239b44). Fins a *All i salobre* –"magnífica novel·la" (VII, 903b57); "l'única bona novel·la que va escriure, però bona aquesta de bo de bo" (VII, 608b44)– tot en ell és "original i digne d'estudi" (III, 591b59). Però, a pesar de tot, és un escriptor que llegeix. Li arriba a reportar, en més d'una ocasió, els seus versos satírics (VI, 350a4 i IX, 419b13).

Parlant dels seus versos satírics, dels epigrames, cal comentar que en una d'aquestes facècies de Sagarra hi ha potser l'explicació a la duresa amb la qual Coromines jutja Sagarra a partir d'*El Comte Arnau*. Sagarra hi qualifica la prosa de Pere Coromines de "pesada". Com se sap, el lingüista tenia una gran admiració, molt apassionada, pel seu pare, per l'escriptor. El valorava molt. Sigui o no una venjança personal, el fet és que Coromines fonamenta la seva crítica a partir del seu credo estilístic, si bé li afegeix, com hem vist, i tan sols referits a una novel·la, els morals.

Una definició

Joan Coromines va considerar, però, que amb els comentaris que feia de fets concrets de la llengua escrita, culta o literària, i amb les valoracions de l'estil dels escriptors, no n'hi havia prou per exposar amb total claredat el seu credo literari, les seves idees estilístiques. I així, va fer una definició exemplar del seu credo literàrio-estilístic, definició que resum, que condensa, totes les idees que va escampant pel diccionari. Exemplar perquè poques vegades hem vist definida, amb tanta precisió, claredat, economia i pertinència una idea de la llengua literària que ha estat defensada per moltes literatures, molts escriptors i moltes cultures al llarg dels segles. La definició és aquesta: "Un idioma no és un magatzem de mots més o menys emfàtics o ornamentals, sinó un vehicle, noble sí, però abans que tot, expressiu i inequívoc, de les idees d'una nació" (IV, 704a40).

Grans literatures, grans autors, han arribat als cims més alts de l'expressió artística gràcies a aquesta idea de la llengua literària. Algunes literatures, alguns escriptors, l'han proclamat i defensat, directament a través de la seva obra, o bé amb tractats, articles o declaracions.

Coincidència amb l'esperit del classicisme francès

La literatura nacional que ho va fer més a fons, del nostre coneixement, va ser la que posteriorment s'ha conegut com el classicisme francès, la del segle XVII, l'època que va crear el mite del geni de la llengua francesa, el mite de la llengua natural i, en especial, de la prosa natural. Una època durant la qual es buscava portar a la maduresa una llengua nacional amb l'objectiu que subs-

tituís el llatí com a llengua de cultura i per això "el projecte lingüístic [va ser] indissociable del projecte literari i estètic" (Bury, 1993: 13). Una època, per tant, que presenta molts punts de contacte amb els anys de la normalització feta per Pompeu Fabra.

La societat culta francesa del XVII, la dels homes de lletres, però també la dels que assistien als salons, va dotar la llengua literària francesa, llavors en període de construcció i de discussió, de les virtuts de la llengua llatina ideal. Ho va fer a partir d'una sèrie de principis inspirats en alguns autors clàssics llatins, principis que són divulgats per Itàlia, i també, pel que fa a la prosa, a la prosa natural, de l'exemple dels *Essais* de Montaigne. Coromines també va aprendre dels autors llatins i és lector de Montaigne. N'hi ha proves al diccionari. Terenci, Horaci i Virgili són els "grans mestres de la llengua" (III, 670b53). I Montaigne, citat diverses vegades, és un "enginyós i espiritual moralista" (II, 690b38).

L'esment d'aquestes virtuts, acompanyat de la llista dels vicis a evitar, coincideix bàsicament amb el pensament de Coromines. En altres paraules, els principals vicis i virtuts detectats per Coromines són ja desenvolupats a fons pel XVII francès. Entre les virtuts, les dues principals, claredat o transparència i naturalitat. La claredat no s'aconsegueix sense la precisió –la precisió és contrària a la confusió– i per ser precisa ha de ser inequívoca. El terme *inequívoc* de la definició de Coromines recull els dos, *claredat* i *precisió*. Unes altres virtuts de la llengua francesa del XVII són la puresa, l'elegància i la densitat. "Densitat" és *expressiu* en paraules de Coromines. I "puresa" i "elegància", *noblesa*. I, entre els defectes, l'afectació, la pedanteria i la foscor, l'estil emfàtic, i els oripells: segons Coromines, el magatzem de mots emfàtics i ornamentals.

La prosa que triomfa al XVII francès és exactament la que reivindica Coromines, la prosa natural, sense afectació, una idea de la prosa i de la seva claredat que esdevé el símbol, però també el pol d'atracció que ha convertit en francòfil tots els que, a Europa, aspiraven a tenir esperit. La prosa resultant, diu Marc Fumaroli (1994a i 1994b), és la que refusa convertir-se en un luxe per a iniciats i que apel·la al sentit comú. Una prosa que sap usar la ironia. Que sap transmetre idees –les idees d'una nació, de Coromines– i sentiments, sense cap oripell. Una prosa més lliure, capaç d'adaptar-se més fàcilment a tots els gèneres i assolir els tres grans objectius dels clàssics llatins, convèncer, seduir i commoure. Una prosa que assoleix el seu poder i el seu esperit de la llengua, de les seves possibilitats sintàctiques i semàntiques, sense haver-la de forçar o "enriquir" amb arcaismes, cultismes o neologismes.

Curiosament, el classicisme francès es fa a favor d'Itàlia i dels clàssics llatins i contra la literatura espanyola del moment, que jutgen massa inflada. I dic curiosament perquè Coromines sembla situar-se en la mentalitat francesa del XVII quan diu que la nació castellana, a l'igual que l'occitana, "han massa inflat llurs literatures" (IV, 452b47).

El camí stendhalià

El camí del classicisme francès, aquesta recerca de l'ideal de la llengua literària natural, trobarà, segles més tard, un altre exponent destacat amb Stendhal, l'autor que més va influir en Pla, tan admirat per Coromines. Stendhal és l'escriptor que li ensenya a Pla el camí a seguir: "Stendhal, Stendhal –aquest és el camí", diu a El quadern gris, tant a la versió publicada el 1966 com en els dietaris íntims de 1918-1919. Però és un camí que ha fet molt de camí i el trobem en els grans autors de la literatura universal. Les paraules poden canviar, però la idea roman igual. Kafka, per exemple, per triar un autor aparentment tan diferent de Stendhal, li recordava a un jove amic que les paraules no són paret, sinó pont (Janouch, 1997). Que la llengua és un patrimoni comú de la comunitat lingüística, no pas de cada escriptor, i que l'escriptor no és l'amo de la llengua, sinó un usuari que ha d'utilitzar-la amb molt de compte. Una ferida en el llenguatge és, comenta Kafka, una ferida en els sentiments i en el cervell, un enfosquiment del món, una congelació. Que en els bons textos literaris no hi ha ni arabescos lingüístics ni petulàncies. I que només guia la paraula correcta. La incorrecta desvia. Coromines –i Pla, i Stendhal– aplaudiria, sens dubte, aquestes opinions.

Un corrent de la filologia catalana

El gust literari de Coromines entronca amb un corrent de la filologia catalana que sembla, ara com ara, que ha quedat estancat en ell. És la línia defensada per Manuel Milà i Fontanals, Antoni Rubió i Lluch (1918), Pompeu Fabra i Pere Bohigas. Milà trobava ociosa tota gala retòrica, que li semblava un parany posat a la integritat i sinceritat del pensament, com una mentida indigna de la serietat científica. Segons Rubió i Lluch, homes de vàlua de la seva època van negar a Milà tot talent d'artista perquè, per desgràcia, dominava l'estil acadèmic que llevava a l'home tota naturalitat.

Rubió i Lluch, per la seva banda, estableix quines són les qualitats essencials de la llengua catalana. Durant l'Edat Mitjana "va esdevenir un mitjà directe i sobri d'expressió que rebutja tot allò que no reflecteixi amb vivor i rapidesa els estats anímics [...], i que menysprea les sonoritats i els oripells, l'efectisme i l'afectació" (Guilleumas 1957: 13).

De Pompeu Fabra sabem que aconsellava, en privat, escriure d'una manera senzilla i clara. Josep Pla n'és testimoni. Podem deduir, del que diu Coromines, que el seu gust literari era l'exposat per l'autor del *DECat*.

I Pere Bohigas (1953 [1982]) creu que la deformació de la llengua es dóna en moments que ha predominat l'abús del cultisme, que la fixació lingüística del català

coincideix amb escriptors que han sabut expressar-se en una prosa planera i literària ensems. Entre els coneguts a través de la premsa, Antoni Rovira i Virgili, Carles Cardó, Carles Soldevila, Josep Pla i Miquel Ferrà.

De Carles Soldevila, que qualifica d'"excel·lent escriptor" (VI, 742b42), Coromines recorda el "saborós i digne *Full de Dietari*, a «La Publicitat» en els anys 20" (III, 118a1). Sobre Rovira i Virgili diu que "aquest bon escriptor" era en el seu temps "influent" (III, 818a11) i de "bona prosa històrica i assagística" (IV, 689a37).

Finalment, afegeix Bohigas que les propietats que fan imprecisa una llengua són l'idiotisme, el vulgarisme, el barbarisme, l'arcaisme ben o mal usat, i el neologisme.

Aquest corrent de la filologia i la lingüística catalana sembla que s'ha estancat, dèiem, en Coromines, gran coneixedor de l'estilística, fins al punt que proposa un mot nou per acabar, en aquest camp, amb una confusió. Parlant de l'*estilística* constata que no té res a veure l'estilística entesa com a part de la tècnica literària i la retòrica amb l'estilística que s'aplica a aquella part de la ciència lingüística que es dedica a l'estudi de l'estil i dels recursos expressius de la llengua, literària o no (III, 777bl5). Per acabar amb la confusió, "insuportable", proposa que en la segona accepció fóra enormement avantatjós d'usar un mot nou ben fet: *estilètic* i *estilètica* (III, 775b24). No cal dir que aquesta proposta, en un país on l'estilètica, l'estudi de l'estil des de la ciència lingüística, és, del meu coneixement, pràcticament inexistent, sembla ingènua. Coromines llança la llavor, però no crec que, de moment, germini. Els grans mestres d'aquesta part de la lingüística citats per Coromines són, tots, de cultures estrangeres.

Seguretat expressiva

Crec que seria convenient dir, per acabar, i encara que sigui de forma concisa, que Coromines defensa l'ideari estilístic no únicament des de la proclamació. Ho fa, també, posant en pràctica algunes de les virtuts del seu ideari, les que una obra d'aquestes característiques, científica, li permet.

En primer lloc cal observar que la llengua de Coromines està sempre afectada de l'ideal, gairebé malaltís, de la precisió. Ho hem vist en la forma que afina els seus judicis sobre els textos dels escriptors.

La naturalitat en la construcció sintàctica de la frase és l'altra gran virtut que posa en pràctica, amb solucions poc habituals de la llengua catalana escrita, solucions que a nosaltres ens recorden un dels autors del XVII francès, el memorialista Saint-Simon, autor que, sabem de testimonis, Coromines llegia. Coromines no té por de construir períodes llargs, fet estilístic rar en la literatura catalana contemporània. I ho fa sense que mai els enllaços sintàctics adquireixin cap protagonisme. Com Pla, les paraules –les idees, les coses– ofeguen els enllaços sintàctics. Algun lector pot trobar-lo poc elegant, poc "mudat". Seria, aquesta, una altra virtut stendhaliana. Stendhal critica Chateaubriand, el seu anti-model contemporani, per ser elegant. Com Saint-Simon, aplica la fórmula clàssica de la *negligentia diligens*, cosa que l'acosta a l'estil natural. Finalment, en Coromines trobem les qualitats de la prosa clàssica llatina que el classicisme francès vol per a la llengua francesa: claredat, puresa, densitat, eufonia i naturalitat. I les trobem aplicades a fons, de la forma que Coromines va fer de lingüista, amb intensitat, ambició i apassionament.

Bibliografia citada

Obres de Joan Coromines

DECat = Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.

Lleures = Lleures i converses d'un filòleg. Barcelona: Club Editor, 1971.

Altres obres

BOHIGAS, Pere (1953 [1982]), "El fet literari del català". A la seva *Aportació a l'estudi de la literatura catalana* (Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 1-12.

BONADA, Lluís (1991), *L'obra de Josep Pla*. Barcelona: Teide.

BURY, Emmanuel (1993), *Le classicisme*. París: Nathan.

DCVB = ALCOVER, Antoni M., Francesc de B. Moll (1930-1962), *Diccionari català-valencià-balear.* Palma de Mallorca: Moll: Impremta de Mn. Alcover / Gràfiques Miramar [segons els volums], 10 vol. (2ª ed. del vol. II: 1964; del vol. I: Palma de Mallorca: Moll, 1968.)

DGLC = FABRA, Pompeu (1954), *Diccionari general de la llengua catalana.* 2a ed. Barcelona: A. López Llausàs.

FABRA, Pompeu (1918 [1980]), "Filòlegs i poetes". Al seu *La llengua catalana i la seva normalització* (Barcelona: Edicions 62), pp. 141-145.

FUMAROLI, Marc (1994a), *La diplomatie de l'esprit.* París: Hermann.

— (1994b), *Trois institutions littéraires.* París: Gallimard.

GUILLEUMAS, Rosalia (1957), *La llengua catalana segons Antoni Rubió i Lluch*. Barcelona: Barcino.

JANOUCH, Gustav (1997), *Conversaciones con Kafka.* Barcelona: Destino.

RUBIÓ I LLUCH, Antoni (1918), *Manuel Milà i Fontanals: notes biogràfiques i crítiques*. Barcelona: Associació Protectora de l'En-

FRANCISCO VILLAR

Joan Coromines y los substratos prerromanos de la península Ibérica

1. Teorías sobre los substratos peninsulares

La historia de las ideas que han imperado sobre el problema del substrato prerromano hispano se puede definir como una línea ascendente desde una simplificación que hoy nos resulta extravagante hacia una complejidad progresivamente mayor, cuyo punto final está todavía por determinar. Hasta casi la mitad del siglo XX dominaba respecto a la situación lingüística de la Hispania prerromana la teoría del llamado *vasco-iberismo,* que suele atribuirse a W. von Humboldt, aunque obviamente hunda sus raíces en una tradición que alcanza el Medievo. La tesis central del vasco-iberismo, tal como lo formulara Humboldt, consiste en afirmar que toda la Península Ibérica estuvo un día uniformemente ocupada por iberos, hablantes de una única lengua –la ibérica– que sería simplemente vasco antiguo. Previa a la llegada de los romanos sólo habría habido una invasión: la de los celtas, que tras dejar su impronta en determinados elementos toponímicos, habrían sido absorbidos por los iberos nativos, mezclándose con ellos.

Humboldt (1821: 161) consideraba que "los antiguos iberos eran vascos que hablaban el idioma actual o uno análogo y que habitaban todas las regiones de España, sin limitarse a una sola parte del país". Sin embargo no dejó de constatar que "los nombres vascos están desigualmente repartidos por toda la Península. La mayoría se encuentran, considerados espacialmente, entre los vascones; después de ellos, entre los turdetanos y túrdulos de la Bética" (p. 159). Entre los topónimos que von Humboldt etimologizaba como vascos se encuentran *Asta* y *Astigi*, que se explicarían a partir del apelativo vasco *aitza* 'peña'[1] (p. 49); *Laconimurgi*, que contendría *murua* 'colina' (p. 53), palabra de la que también derivaría *Murgi* 'la ciudad sin colinas'. De vasco *iria, uria* 'ciudad', con las variantes fonéticas *ilia, ulia,* derivarían todas los topónimos paleohispanos en *il-*. Respecto a *Urium* dudaba Humboldt entre atribuirlo a *uria* 'ciudad' o a *ura* 'agua'. Ambas palabras vascas estarían combinadas en *Ilurci* e *Ilurgis* 'la ciudad del agua'. En cambio serían claramente de *ura* 'agua' los topónimos meridionales *Urce, Urgis, Urgia, Urgavo.* De los topónimos *uba/oba* no tenía una visión unitaria. Algunos de ellos los consideraba como un elemento latino: *Ucubis* contendría en primer lugar la *U-* de *ura* 'agua', la *-c-* sería eufónica y el elemento *ubis* sería una "desinencia latina, como derivado de *ubera:* 'vado', 'vadeable'" (p. 57). Idéntica explicación daba para *Uduba.* Para *Salduba* partía de *saldoa* 'rebaño de ovejas o de cabras', "y quizás la terminación de *ubera:* 'vado', pues la ciudad estaba situada junto al Ebro" (p. 77). En cambio no estaba seguro de si se debería aplicar la misma etimología a *Corduba, Calduba y Onuba;* y para esta última mencionaba como posible la propuesta de Astarloa (1803: 244), que la hacía derivar de *oña* y *ba*: 'al pie de una colina'. Para otro nombre de la serie *uba/oba* propuso Humboldt (p. 87) una tercera explicación: *Mainoba* contendría el elemento vasco *ba* (con una variante *pa*), que indicaría que "algo es bajo o está al pie de otra cosa". Finalmente, por lo que se refiere al grupo *uba/oba,* añadiré que el propio Humboldt (p. 123) captó ya la similitud existente entre *Corduba, Salduba,* etc. y la *Gelduba* germánica,[2] aunque prefirió negar toda vinculación etimológica.

Siguiendo determinadas observaciones de autores anteriores, A. Hübner (1893: LXXXVII) reunió un inventario de topónimos norteafricanos que podrían tener relación con otros tantos hispánicos ("ibéricos" según sus convicciones humboldtianas). Hay que advertir que aunque una parte importante de las "conexiones africanas" se producen con nombres de la Hispania meridional: *Obba/Oba, Tugga/Tucci, Uci/Ugia, Ucubi/Ucubi, Tingi/Tingentera, Ituce/Itucci*), no todas ellas se encuentran en el sur de la Península, sino que muchas se dan de hecho en otras zonas, incluida Cataluña: *Abila, Barca, Vaga/Vagia, Matricerda/Osicerda, Tolota/Tolosa, Lamigum/Lamego, Cauni/Chauni, Subur/Subur, Subi,* etc. A. Hübner consideraba muy difícil dar una explicación a estas coincidencias onomásticas hispano-africanas, aunque mencionó las dos obvias explicaciones alternativas posibles: "utrum Ibericae originis populi Africam habitaverint, an ex Africa in Hispaniam gentes Libycae inmigraverint ibique oppida condiderint" (1893: LXXXVI).

Independientemente del desarrollo específico de la Paleohispanística, surgieron para el conjunto de Europa una serie de planteamientos relacionados con pueblos prehistóricos que en medida mayor o menor incidían sobre el problema de los substratos peninsulares. Me refiero en primer término a las ideas de D'Arbois de Jubainville (1889) sobre los ligures. Considero innecesario incluir aquí una definición del problema ligur o una discusión de los materiales, primordialmente onomásticos, en que se sustentaba esa teoría.[3] Pero lo cierto es que

durante las primeras décadas de este siglo estuvo muy extendida la idea de que habría habido una etapa en que los ligures se habrían extendido por amplias zonas de Europa occidental, antes de que las diferentes lenguas posteriores (celtas e itálicos fundamentalmente) se establecieran en sus asentamientos históricos. Esas ideas tuvieron una repercusión específica en los problemas de substrato de la Península Ibérica. Existe en la Península un material de filiación indoeuropea que ofrece dificultades de varia índole para poder ser atribuido a una lengua céltica, y durante aquella etapa se tendió a atribuirlo al ligur, al hilo de las ideas de D'Arbois de Jubainville sobre los primitivos habitantes de Europa. Obviamente, los adeptos al estrato ligur vieron cómo se complicaba en un grado el substrato prerromano peninsular, que en consecuencia pasaba a considerarse triple: vasco-ibero, celta y ligur. Figuras señeras de la filología y la lingüística española, como Menéndez Pidal (1968), militaron en ese campo y trabajaron con esas coordenadas.

A. Schulten, el siguiente gran estudioso de la Paleohispanística, tampoco era lingüista y por consiguiente no podríamos esperar de él una aproximación lingüística a estos problemas. En realidad ni siquiera hizo nunca un tratamiento sistemático de ellos, sino que sus ideas al respecto están diseminadas a lo largo de su obra, aunque se concentran sobre todo en su *Iberische Landeskunde* I (1974) y en los cerca de trescientos artículos que compuso para la *Real-Encyclopädie* de Pauly-Wissowa. A pesar de militar de manera activa en las doctrinas del vasco-iberismo, A. Schulten (1930: 369-374) rompió enérgicamente con el dualismo (vasco-ibero + celta) predominante en su época para pasar a admitir dos componentes adicionales en las lenguas y poblaciones prerromanas: por una parte los ligures, siguiendo las propuestas de D'Arbois de Jubainville, y por otra los tirsenos-etruscos, cuya presencia en Hispania postuló él mismo.

Uno de los elementos toponímicos de substrato más reiteradamente tratados por Schulten es *uba/oba*.[4] Las ideas que se pueden hilvanar con la lectura de los diferentes pasajes son las siguientes. Se trata de un "sufijo" muy frecuente en España (cita concretamente *Salduba, Corduba, Maenuba, Onuba, Iponuba*), pero que también se da en otros puntos de Europa occidental, como *Gelduba* y *Abnoba* en Germania. A propósito del río *Subi* y de la ciudad *Subur* de Cataluña, Schulten se debate entre tres conexiones alternativas: 1) los hispanos *Subi, Subur* estarían en relación con el río *Subur* [actual *Sebu*] de Marruecos; 2) podrían relacionarse con el etrusco *supre* (Schulten 1974: 306-307); 3) podrían relacionarse con *uba/oba* en la misma proporción (s-/ø) que se repite en algún otro ejemplo (*Edetani/Sedetani, Ilipa/Silpa*) (*RE*, 17.1937, col. 1691, s.v. *Oba*).

Fue A. Schulten (*RE*, 17.1937, col. 1691, s.v. *Oba*) quien introdujo –muy dubitativamente por cierto– la posibilidad de que *uba/oba* sea el apelativo "ciudad" y lo hizo a propósito de la *Respublica Obensis* cuyo nombre puso en conexión con el "sufijo" *uba/oba:* "Ciudad ibero-romana que se menciona en CIL II 1330-1334 como *Respublica Obensis,* situada en Jimena de la Frontera (a 25 km de Gibraltar). El nombre recuerda muchos nombres ibéricos en *oba* (*Main-oba, On-oba, Osson-oba*) y en *uba* (*Ipon-uba, Ud-uba, Cord-uba*), de manera que se podía considerar *Oba* como un apelativo (= ciudad?), compárese *krt* = ciudad en *Kart-hadascht, Tigrano-kerta* junto al simple *Cirta.* Sucede, sin embargo, que este sufijo (*uba/oba*) se da también en el Occidente [europeo] (*Abn-oba, Geld-uba,* etc.)". Contra esa sugerencia de Schulten está el hecho de que *Maenuba* es nombre de río. Pero el autor da salida a esa dificultad pretendiendo que el río se llamó así a causa de "la ciudad ibera de *Mainoba*". Por su parte *Mainake* sería una colonia focense. En cuanto a la raíz *Main-*, intentó demostrar su helenidad arguyendo que no se encuentra en España y sí en cambio en Grecia (concretamente en la cordillera *Mainalos* de Arcadia).

Otros componentes onomásticos de substrato son tratados por Schulten con menos detenimiento. A propósito del río *Baetis* dice que el tema *Baet-* se da también en el norte de la Península, así como fuera de ella (Schulten 1974: 325-326). Concretamente menciona *Baet-uria, Baetulo* (en Cataluña), *Baeterrae* (hoy Béziers, en la Provenza), *Baeto-rix* (antropónimo galo) y *Baet-asii* (etnónimo en Bélgica). Y añade que junto al tema *Baet-* existe otro *Baes-* que ilustra con *Baesippo, Besilus, Besaro, Baesadines, Baesucci, Baesisceris.*

A. Schulten opinaba concretamente que el tema *Baet-* en el sur peninsular se debe a los ligures. Ese elemento tendría la forma *Baes-* en versión ligur y *Baet-* en versión ibérica. Y en otro lugar, a propósito de *Baetulo,* aseguraba explícitamente que *Baet-* no es en Hispania celta sino ligur, con el argumento de que el nombre del *Baetis* es con seguridad más antiguo que la invasión celta en Hispania.

Respecto a *uri* (y también *urci/urgi,* que era considerado por Schulten una variedad derivacional del primero) constató su presencia, aparte del sur peninsular (*Urius, Urium*) (1974: 337), en la antroponimia celta (*Urio, Urius*), el río *Ura* (actual Arlanza en Burgos) y la fuente *Ura* (en la Provenza). Pero a la hora de atribuir a este elemento un origen concreto, dudaba entre tres alternativas: 1) celta (posibilidad apoyada en el hecho de que cerca del río *Urius* estaba la isla Cartare, ocupada por los Cempsi que eran celtas para Schulten); 2) ligur (acaso preferible para la *Ura* provenzal); 3) ibero (avalado por la existencia en vasco de *ur-* "agua"). En otro lugar (*RE*, 17 (zweite Reihe) 1961, col. 1030) advierte que no sabemos si el tema *ur-* es vasco o celta. Y a propósito de *urci* dice explícitamente que no se puede establecer si es celta o ibero (*RE*, 17 (zweite Reihe) 1961, col. 999). Finalmente, respecto a *Astura,* nombre de río que probablemente tiene en su segunda parte ese mismo elemento *ur-,* introduce una nueva posibilidad (Schulten 1943: 74; 1974: 350), acorde con sus persona-

les ideas: como existe en Etruria un río *Astrone* y además ese mismo nombre se repite en Asia Menor, "patria de los Tirseno-Etruscos" (se refiere a la ciudad de *Astura*, cerca de Abydos, y a una segunda del mismo nombre en Misia), piensa que este topónimo es de origen tirseno-etrusco.

Las vinculaciones europeas del elemento *uba/oba,* y por lo tanto del substrato al que pertenezca, recibieron una importante confirmación en los datos presentados por A. Holder en la primera edición de su *Alt-Celtische Sprachschatz* (1896-1907).[5] En efecto, en esa obra se recoge, junto a los nombres hispanos más característicos (*Calduba, Corduba, Iponuba, Maenuba, Onoba, Ossonoba, Salduba, Uduba*), un considerable número de ejemplos en diferentes puntos de Europa: *Ancubium, Arrubium, Brinubus, Cornubius, Cornubia, Gelduba, Mandubii, Medubus, Oxubii, Rutuba, Saruba, Tardubius, Ussubium, Verubius, Orobis.*

Su posición programática consiste en considerar celta todo aquello que no es latín y se da en un territorio que ha conocido la presencia de celtas, lo que se traduce en un comportamiento "omnívoro" en frase de E. Evans. Como Holder era adepto a la hipótesis ligur, acepta en ocasiones ese origen para ciertos componentes onomásticos de su inventario. En tales circunstancias no es de extrañar que A. Holder incluya en su repertorio una gran variedad de elementos de la onomástica prerromana hispana: *Bai-* (Baebelo, Baebro, Baecor, Baecula, Baedorus, Baedui, Baega, Baelo, Baenis, Baesucci, Baesuris, Baeturia, etc.); *turg-* (Turgonti, Turgalium); *-ul-* (Abula, Turbula, Baecula); *urgi* (Urgia, Orgia, Orcelis); *uri* (Ura, Andura, Baeturia); *murgi* (Murgis); *-gi* (Artigi, Oningis). Pero no es en modo alguno sistemático, y faltan otros nombres de esos mismos tipos (*Uria, Urium, Isurgi, Iliturgi, Lucurgentum, Olontigi,* etc.), que se dan también en otros lugares de la Península (*Ilurco, Urgellum*) y que probablemente eran considerados ibéricos por Holder. Excluye sistemáticamente de su inventario los nombres de la serie *ipo,* que consideraba ibéricos, excepto *Iponuba,* incluido no por su *ipo,* sino por su *uba.*

A pesar de lo escueto en explicaciones que resulta ser el *Alt-Celtische Sprachschatz,* podemos inferir algunas de las posiciones teóricas de su autor a partir de lo que hay y lo que no hay en su lista de topónimos. En primer término hay que decir que A. Holder consideraba celtas (o acaso ligures) los nombres en *uba/oba* por la razón obvia de que en su obra está recogiendo programáticamente "alt-celtische Sprachschatz". Por lo tanto quedan excluidos de su inventario nombres que pudieran tener la misma forma pero se encontraran fuera de los territorios en los que consta que hubo celtas en la Edad Antigua. En segundo lugar, lo que Holder considera celta es el elemento *ub-,* mientras que excluye también de su inventario las formas que tengan la variante *ob-.* Únicamente menciona formas en *ob-* hispanas (*Onoba, Ossonoba*) sobre las que se pregunta si serán iberas, aunque no aclara si se refiere a un elemento toponímico ibérico *ob-,* del todo diferente del celta *ub-,* o si por el contrario considera las formas en *ob-* hispanas una mera deformación o adaptación ibérica del *ub-* supuestamente celta.

Aunque convencido todavía de la identidad de vasco e ibérico, W. Meyer-Lübke se apartó en muchos puntos del monolitismo pan-vasquista. Constató que muchos topónimos son más frecuentes en las zonas vascas actuales y sus territorios vecinos que en otras parte de la Península, de manera que parecen haber irradiado desde allí hacia otros lugares. Y –según el autor– esa distribución no lleva a la conclusión de que los vascos hubieran ocupado en el pasado la totalidad de la Península. Por el contrario, él opinaba que, vasco-iberos y celtas aparte, debieron estar asentados en la Península varios otros pueblos llegados a ella antes o después que los celtas (Meyer-Lübke 1925: 84). Sin embargo creía que la prueba lingüística que se obtiene a partir de los topónimos sólo demuestra de manera decisiva la existencia de un tercer pueblo (además de vasco-ibéricos y celtas): el que creó los topónimos en *ippo,* pues ese modelo no puede ser vasco-ibérico ya que falta por completo precisamente en el Norte, mientras que tiene en el sur su zona de asentamiento exclusivo.

M. Gómez Moreno, al romper definitivamente con las ideas vasco-iberistas, pudo introducir respecto a las lenguas de substrato enfoques del todo nuevos. Aunque nunca emprendió un estudio sistemático, hubo en él un propósito decidido de separar como cosas distintas la onomástica meridional, que él consideraba tartesia, de la ibérica: "Por ahora tenemos que limitarnos a estudiar algo de sus estructuras fonéticas, destacando ciertos caracteres diferenciales respecto a lo ibérico, perceptibles tanto en nombres personales como en los geográficos" (Gómez Moreno 1949: 203).

No obstante, Gómez Moreno advirtió que existen algunos elementos toponímicos no ibéricos, que se dan en mayor abundancia en el sur de la Península, pero que pueden aparecer también en otras regiones:[6]

1) *Orgia* (ilerg.), *Urcesa* (celtib.), *Orcelis, Urcis* (batet.), *Urgao* (turdet.)
2) *Udura* (iacet.), *Uduba* (edet.), *Adeba* (ilerc.), *Oducia* (turdet.).
3) *Ilurcis* (vasc.), *Ilorci* (bast.), *Ilurgis, Ilurcon, Iluro* (turdet.), *Iluro* (laiet.), *Iluro* (Aquit.).
4) *Salluia* (edet.?), *Salluvii* (Narb.), *Salionca* (autr.), *Salia* (astur.), *Saltigi, Salduba* (turdet.).
5) *Bituris* (vasc.), *Beterra* (Narb.), *Baetis* (turdet.), *Baetulo* (iacet.).
6) *Tolobis* (iacet.), *Tolous* (ilerg.), *Tolossa* (Narb.), etc.

Sin embargo, no explicó cómo conciliaba en su mente la existencia de esos nombres extrameridionales con su convicción sobre el carácter tartesio de la onomástica meridional en general. Un ejemplo: *urci* está entre la toponimia "tartesia" (*Urci, Ilurco*); pero también constata *Orgia* entre los ilergetes e *Ilurcis* entre los vas-

cones. Gómez Moreno no da explicación alguna de ese hecho, cuya extrañeza denunciaría años más tarde J. Hubschmid. También tomó en consideración Gómez Moreno los paralelos africanos de varios de los prototipos hispanos: *uba/oba* (*Obba, Ucubi*), *ipo* (*Hippo*), *tuci* (*Tucca, Iptuce*), que en su opinión no se deberían a un origen "líbico" de los tarteso-turdetanos, sino a influencias ibéricas en África.[7]

Con presupuestos más arqueológicos que lingüísticos, como es natural dada su formación, P. Bosch-Gimpera (1940, 1956) introdujo la idea de que los celtas no entraron en la Península Ibérica en una sola vez, ni siendo portadores siempre de la misma modalidad dialectal. Por aquel entonces era doctrina común que los celtas se dividían en dos modalidades, que reciben varios nombres: 1) gaélico (o goidélico, o celta *q*), y 2) británico (o británico, o galo-británico, o celta *p*). Y Bosch-Gimpera creyó que las oleadas celtas en la Península habrían sido dos, cada una de ellas portadora de una variante dialectal diferente, que por orden cronológico serían:

Una oleada temprana (hacia 900 a. C.), arqueológicamente identificable con la cultura de los Campos de Urnas, que habría traído consigo una modalidad lingüística arcaica del celta, que no sólo sería previa a la escisión dialectal gaélico/británico, sino también a la adquisición de ciertas características típicas de la primera. Entre el material onomástico que procedería de esta oleada hay dos clases de nombres. La primera de ellas la constituyen los que tienen esos rasgos que Bosch-Gimpera atribuye al carácter arcaico de esta oleada y su lengua, y que son los mismos que en el pensamiento de otros autores sirven para postular estratos indoeuropeos no célticos. Y la segunda principalmente los nombres en *-dunum,* que otros estudiosos atribuirán a elementos galo-británicos. Bosch-Gimpera se negó siempre a aceptar una invasión tardía de celtas galo-británicos en Hispania y prefirió atribuir ese material a esta primera oleada arcaica.

En un segundo momento (650-600 a. C.) habrían irrumpido en la Península diferentes tribus celtas, cuyo resto lingüístico más obvio sería la lengua que llamamos celtibérico.

Para P. Bosch-Gimpera no habría habido ninguna entrada de indoeuropeos en Hispania anterior a los celtas arcaicos de los Campos de Urnas. Los elementos lingüísticos arcaicos en cuestión "pouvaient être préservés dans l'étape linguistique représentée par les 'Urnenfelder' à côté d'autres déjà spécifiquement celtiques, sans que pour les expliquer il soit nécessaire d'avoir recours à l'hypoyhèse d'une invasion" (1956: 338).

Hacia los años treinta comenzó paulatinamente a eclipsarse la hipótesis ligur. Varios investigadores (J. Pokorny 1937, 1939; H. Krahe 1925, 1929, 1932, 1937, 1940, 1964) desarrollaron de manera importante los estudios sobre la onomástica de la antigua Iliria y fueron constatando que una buena parte de los nombres atribuidos a los ligures en el occidente europeo, se encontraban también en los Balcanes y concretamente en Iliria. Poco después los ilirios substituían a los ligures en la presunta paternidad de esa onomástica. En la hipótesis iliria militó inicialmente A. Tovar entre los estudiosos hispanos.

Pero la investigación continuó y paulatinamente se fue descubriendo que ese componente onomástico supuestamente ilirio se encontraba también extendido por amplísimas zonas de Europa (Bélgica, Holanda, Alemania, Gran Bretaña, sur de Escandinavia, área báltica, Austria, Hungría, Bulgaria). Como es inverosímil pensar que un sólo pueblo individualizado –llámese ligur, ilirio o cualquier otra cosa– haya tenido en etapas prehistóricas un "imperio" de semejantes dimensiones, la hipótesis iliria hizo también crisis y uno de sus más señeros propulsores, H. Krahe, la abandonó en los años cincuenta para intentar una explicación nueva: la hipótesis del *Alteuropäisch* (1937, 1940, 1954, 1955-1964, 1957, 1963, 1964).

El material que en su día se atribuyó al ligur y más tarde al ilirio, ampliado y sistematizado por obra de H. Krahe, sirvió de base a ese autor para intentar una explicación diferente. No se trataría ya de un dialecto indoeuropeo individual, sino de una "lengua común", intermedia entre el indoeuropeo propiamente dicho y las lenguas occidentales individualizadas. Esta hipótesis se enmarca por otra parte dentro de la creencia de que la *Urheimat* indoeuropea estuvo asentada en Alemania. O dicho de otra manera: que la *Urheimat* de los indoeuropeos sería aproximadamente la misma que la *Urheimat* de los germanos, que nunca se habrían movido de la sede ancestral.

Planteadas así las cosas, H. Krahe imaginaba que en un momento indeterminado del II milenio a. C. ciertas ramas de la familia indoeuropea (anatolios, griegos, indios, iranios) habrían emigrado hacia sus emplazamientos históricos. La patria originaria habría continuado habitada por las gentes que no habían tomado parte de la emigración, y esa lengua común habría continuado evolucionando mediante la introducción de innovaciones de las que ya no participarían los grupos emigrados hacia oriente. A esa lengua llamó Krahe *Alteuropäisch,* término que yo suelo traducir como *paleoeuropeo* para evitar el germanismo.

La toponimia y sobre todo hidronimia característica del estrato paleoeuropeo se habría desarrollado como una innovación más tras la partida hacia oriente de los citados grupos. Y cuando los paleoeuropeos, todavía sin escindir dialectalmente en las variedades históricas, se desparramaron hacia el sur y el este de Europa, llevaron consigo esa hidronimia. Siglos más tarde, la unidad lingüística paleoeuropea se desintegró en una variedad de dialectos occidentales que a su vez emigraron desde la *Urheimat* hacia sus sedes históricas (celtas, ilirios, itálicos, etc.).

Las ideas de H. Krahe fueron aceptadas por el lingüista español A. Tovar, que las aplicó al problema de los substratos peninsulares. Por otra parte, Tovar (1949,

1963) proporcionó argumentos lingüísticos a la presencia de las dos variedades célticas en la Península (gaélico y británico), pero en cambio rechazó el "celta arcaico" de P. Bosch-Gimpera, cuyo material atribuyó A. Tovar sucesivamente al ilirio (1957) y al paleoeuropeo (1977, 1982), siguiendo el desarrollo de las ideas expuestas en los párrafos que preceden.

En la Península Ibérica existe una epigrafía de cuantía modesta, ubicada en el occidente lusitano, portadora de una lengua indoeuropea, cuya identificación ha sufrido diversos avatares y que aún hoy continúa siendo discutida. Una de sus más interesantes inscripciones apareció en los años cincuenta y fue objeto de estudio por parte de A. Tovar (1964, 1985). Como lengua indoeuropea que es, ha sufrido las alternativas de la que podríamos llamar "segunda lengua indoeuropea de la Hispania prerromana", de manera que en un momento determinado Tovar pensó que era paleoeuropeo. Sin embargo algo después abandonó esa identificación y propuso que estábamos ante una lengua indoeuropea nueva, independiente de cualquiera de los grupos dialectales previamente conocidos, a la que propuso llamar "lusitano" por su emplazamiento geográfico. Ese nombre se ha terminado por imponer en la bibliografía especializada.

La aceptación del lusitano como una lengua nueva e independiente eleva hasta tres las modalidades del indoeuropeo peninsulares: celta, paleoeuropeo y lusitano. Pero A. Tovar no se detuvo en ese número, sino que pensó en una variedad mayor de componentes indoeuropeos entre los que habría incluso elementos orientales, idea que plasmó en el título de uno de sus trabajos (1950, 1952). Y la pluralidad no se limitaba en el pensamiento de Tovar a las lenguas de filiación indoeuropea, sino que entre las no-indoeuropeas admitió también la posibilidad de varias otras: "Besides these toponymic elements traceable to Basque or Iberian, we must bear in mind that there are other pre-Indo-European elements from other languages" (1961: 114). Debo señalar que, al menos en la época de la publicación en la que aparecen esas palabras, Tovar sigue admitiendo algún tipo de vinculación genética entre el ibero y el vasco, como se pone de manifiesto en las primeras palabras del pasaje citado, y también en estas otras: "If these elements really correspond to the Eastern Iberians (and their Basque conection)..." (1961: 114).

Quizá haya sido U. Schmoll (1959) el estudioso que ha hablado explícita y nominalmente de más lenguas prerromanas en la Península Ibérica. Debemos recordar que en el Sur hay dos conjuntos epigráficos diferentes: 1) las inscripciones que hoy llamamos "ibéricas meridionales", que Gómez Moreno, seguido de Schmoll, llamaba "tartesias"; 2) las inscripciones del Algarve, que Tovar llamó "tartesias" y Schmoll "sudlusitanas". Pues bien, el componente original en el pensamiento de Schmoll consistió en considerar que ambos conjuntos pertenecen a un mismo grupo étnico y lingüístico, el tarteso-turdetano, que tendría dos ramas, una oriental (al que pertenecerían las inscripciones del primer grupo) y otra occidental (al que pertenecerían las del segundo). Pero las lenguas no indoeuropeas que en total reconocía son: el tarteso-turdetano, el asidonio y el bastetano en el sur; el protocantábrico y el ausquico en el norte; y el ibero en el noreste. Como indoeuropeas admitió, además de las célticas, un grupo que llamó *Nordwesthispanisch,* que estaría dividido en dos dialectos principales: el galaico (que ahora llamamos lusitano) y el astur.

La concepción sobre las poblaciones y lenguas de la Hispania prerromana con que operaba J. Untermann en sus primeros trabajos, aunque liberada ya del vasco-iberismo *sensu stricto,* no conllevaba la aceptación de una pluralidad de lenguas indoeuropeas y no indoeuropeas en la Península. Diríase que Untermann seguía sin admitir en la Hispania prerromana otras lenguas que el celta y el ibérico (independientemente de la idea que tenga el autor respecto a la relación entre el ibero y el vasco moderno). De hecho, Untermann no secundó en un primer momento la línea inaugurada por Gómez Moreno y seguida por Tovar, tendente a multiplicar los estratos, ni siquiera en el punto concreto de considerar la toponimia meridional como perteneciente a una lengua distinta del ibero. Para el Untermann de entonces estos topónimos eran lisa y llanamente ibéricos. He aquí sus palabras: "*Ili-* und *Ilu-* sind zwar die am gleichmäßigsten und am weitesten verbreiteten Elemente der *iberischen* Ortsnamengebung, neben ihnen gibt es aber noch eine Fülle ebenso markanter Bildungen, Namen auf Suffixe wie *-ippo, -uba, -igi, -ucci* und *-urgi,* um nur die wichtigsten zu nennen". Por consiguiente *-ippo, -uba, -igi, -ucci* y *-urgi,* así como los restantes tipos "meridionales", no son para Untermann exclusivos del sur, sino que pueden darse en cualquier parte del ámbito ibérico. Su mayor abundancia en Andalucía se debería exclusivamente a razones de índole social y cultural: "Sie alle sind allerdings vorwiegend in der städtereichen Provinz Baetica, dem heutigen Andalusien, vertreten und nur durch vereinzelte Belege auch in dem sehr viel weniger urbanisierten Nord-osten des iberischen Sprachgebiets nachweisbar" (Untermann 1961: 17).

Por otra parte, J. Untermann no sólo rechazaba un substrato "tartesio" distinto del ibérico sino que tampoco adoptó la hipótesis ligur de otros estudiosos, ni los ulteriores desarrollos ilirios y paleoeuropeos. En una palabra, J. Untermann continuaba entonces inmerso en una posición estrictamente dualista (vasco-ibérico + celta); pero en trabajos más recientes su pensamiento cambió en algunos puntos capitales (Untermann 1985). En efecto, su concepción se alejó en un paso de ese dualismo, y en la tradición de Gómez Moreno admitió un tercer componente en la región suroccidental, al que llama "tartésico". Las manifestaciones lingüísticas propias del estrato "tartésico" serían: 1) inscripciones tartesias; 2) topónimos en *ipo/ippo* y en *uba/oba;* 3) antropónimos *Antullus, Atinius, Attennius, Brocus y Sis-.*

J. Untermann opina que en el suroeste hay tres estratos: tartesio, ibérico y celta. El primero de ellos sería autóctono y los otros dos invasores desde el este (iberos con el estereotipo *Il-*) y el noroeste (celta con estereotipo *briga*). Y le parece que a la llegada de los romanos los invasores celtas e iberos no hubieran erradicado la lengua anterior, y el "tartésico" fuera aún una lengua viva que sólo la romanización habría hecho desaparecer. En opinión de Untermann, "tartesio" y "turdetano" son sinónimos cuya utilización alternativa se produce "según se quiera denominar el Suroeste por su centro constitucional o por su población".

En lo que se refiere al proceso de indoeuropeización prerromana de la Península, J. Untermann acepta únicamente una migración, que habría traído una variedad muy arcaica de celta (previa a la escisión dialectal gaélico/británico) y que, una vez dentro de ella, se habría escindido al menos en dos dialectos: 1) el celtibérico, que pierde la /p/ inicial e intervocálica como los dialectos celtas extrapeninsulares; 2) el celta del oeste y noroeste, que conservaría la /p/ en todas posiciones. Además de ello existirían pequeñas huellas de galo, resultantes de infiltraciones menores y tardías.

J. Untermann fue discípulo de H. Krahe en Tübingen, pero se apartó radicalmente de su pensamiento, al rechazar no sólo la interpretación que hizo su maestro del material onomástico europeo como debido a una lengua intermedia no dialectalizada, sino también que esa onomástica haya entrado en la Península traída por un pueblo indoeuropeo distinto del celta. Untermann cree que esa onomástica habría sido introducida en la Península por los celtas, aunque en ella haya componentes no célticos, de la misma manera que los españoles llevaron a América una toponimia compleja en cuanto a su origen, en la que hay mezcla de elementos romances, germánicos, árabes y prerromanos.

Interés menos central en el conjunto de problemas que aquí nos ocupan tienen algunas ideas formuladas por diversos "substratistas" italianos en relación con algunos de los modelos toponímicos peninsulares. Era frecuente entre dichos estudiosos buscar sufijos comunes en toda la cuenca del Mediterráneo. Y en ocasiones elegían segmentos tan breves (a veces un solo fonema) que las probabilidades de coincidencias fortuitas eran enormes con ese método. Por ejemplo, G. Serra (1955: 811-813), en un trabajo en el que se interesaba por algunos aspectos de la toponimia sarda, acepta la correspondencia entre los nombres hispanos de tipo *Acinippo, Baesippo* y los nombres "líbicos de tipo *Ippó* (como *Ippon,* hoy *Bone*)". Pero el rasgo que interesa a su estudio es la final *-ó.* Y encuentra que existe una gran cantidad de nombres con esa final en la toponimia sarda,[8] entre los cuales, sin embargo, no da ninguno que pertenezca en su integridad al modelo *ipo.*

A. Trombetti (1940: 220-221) al estudiar el sufijo *-b-* incluye los *uba/oba* hispanos (*Oba*, *Onoba*, *Ossonoba*, *Iponoba*, *Corduba*, *Salduba*, *Maenuba*) y les encuentra paralelos por todas partes, al incluir en su búsqueda todo tipo de modelos que contengan una *-b-* (*-ab*, *-ib*, *-eb*, *-ub*, *-ob*, *-b*), a lo que hay que añadir las formas con *-p-,* que aunque les otorga un epígrafe independiente, son consideradas en amplia medida meras variantes. De ello resulta que los *uba/oba* hispanos se relacionarían con una variadísima gama de formaciones que ejemplifica sobre todo con nombres minorasiáticos: *Messaba* (Caria), *Castabos* (Licia), *Cilaba* (Cilicia), *Oebis* (Cilicia). También relaciona con *uba/oba* una serie de nombres hispanos diversos, como *Alaba, Adeba, Oliba, Bilustibas, Sarabis, Cilpe,* etc. Pero igualmente menciona nombres de otros lugares como *Curubis* (África), *Sinope* (Italia), etc. Sin embargo, en medio de una mezcla de elementos sin duda heterogéneos, menciona unos pocos topónimos que sí admiten una comparación precisa con el modelo hispano *uba/oba,* todos ellos en Asia Menor: *Tunobos* (Caria), *Canduba* (Licia), y *Artuba* (Caria). La importancia de estos tres nombres, en los que prácticamente nadie reparó,[9] consiste en que resultan ser los primeros detectados en territorio asiático. De todas formas ni los datos europeos ni los minorasiáticos han tenido repercusión alguna en los paleohispanistas posteriores.

En lo que se refiere al modelo *ipo,* Trombetti (1940: 218-219) se sorprende de la frecuencia con que aparece la *-i-* en los ejemplos hispanos,[10] porque consideraba que el sufijo era solamente *-p-,* mientras que la /i/ sólo es un componente adventicio. Sobre ese punto ofrece la siguiente explicación: "la constanza dello *-i-* fa supporre che esso representi un caso richiesto da una posposizione *-po.* Nel Basco *-i* è il segno del dativo e *-pe* è una posposizione, come vedremo" (1940: 219). Por supuesto consideraba pertenecientes al mismo modelo *Astapa, Calpe, Aratispi,* etc. Y, dados los parámetros teóricos en que se movía Trombetti, no podemos extrañarnos de que termine aludiendo también a la preposición indoeuropea *pi, e-pi, o-pi, u-po.*

Menciona algunos topónimos hispanos del modelo *ur-* (*Sabora, Consabura, Lesuros, Libora*), que considera variantes de un elemento *-r-* que se da igualmente bajo otras formas, especialmente *-ar.* Opina que este elemento es muy frecuente en nombres de ciudades (1940: 226) y cita en ese contexto la palabra tamil *ur-* 'ciudad', que da los nombres en *-ur, -ura* del sur de la India, así como "il Sumerico *ur* o *ur-u* 'città' nonchè il Basco *ur-i* id. ... cf. *Uria* dell'Iberia".

J. Hubschmid se ocupó varias veces de la toponimia prerromana hispana (1960; 1962). Su pensamiento no se encuentra demasiado alejado de las tesis vasco-iberistas en el uso que hace de la lengua vasca para explicar topónimos paleohispanos de zonas muy alejadas de territorio vascón, incluso ubicadas en el Sur. Así acepta la existencia de un real o supuesto sufijo meridional *tigi,* que encuentra en topónimos situados exclusivamente en la zona sudoriental (*Astigi, Artigi, Lastigi*) y que relaciona con el sufijo de lugar vasco *-tegi* (1960: 462). Al parecer ignoraba Hubschmid que tal explicación había sido ya

propuesta por Astarloa y secundada por Humboldt. Armado con esa etimología acepta Hubschmid explicar *Artigi* simplemente como la palabra vasca *artegi* 'redil' y *Astigi* como *aztegi* 'alisal'.

Para otros nombres encuentra Hubschmid paralelos en diferentes partes de Europa. Entre ellos, algunos son considerados indoeuropeos, como sucede con el río *Lesuros* (entre el Ebro y el Júcar) que, según Hubschmid (1960: 489), no puede ser considerado como independiente de *Lesura,* afluente del Mosela. La raíz **les-* la encuentra en su forma simple en el nombre del el río *Lesa* (Ariège-Garonne), entre otros topónimos. Y opina en concreto que el elemento *ur-* (explicado por el propio Hubschmid para otros topónimos como vasco, según acabamos de ver) podría ser en esta ocasión indoeuropeo. Cometiendo un malhadado error de apreciación, por desgracia demasiado frecuente, cree Hubschmid que al ser indoeuropeo el elemento *ur-* en *Lesura* debe ser también indoeuropea la raíz **les-,* lo que le hace desistir de interpretarla como vasco *leza, leze* 'sima, abismo'. Sin embargo reconoce que no es fácil encontrar para **les-* una etimología indoeuropea convincente.

En otras ocasiones constata las correspondencias extrahispanas, sin inclinarse en concreto por una filiación precisa, aunque en todo caso considera que ha de ser preindoeuropea. Incluye Hubschmid en esta modalidad al río *Subi* (ubicado entre el Ebro y Tarraco), cuyo paralelo encuentra en el *valle Subola* (Fredegario) > *Soule* (Bajos Pirineos); en *Subaris*, a orillas de un río del mismo nombre en Lucania; *Subaris*, fuente en Acaya y Delfos; *Subur,* ciudad entre Tarraco y Barcino; y *Subur,* río y ciudad en Mauritania. Aún así, no deja Hubschmid de mencionar en conexión con estos topónimos la palabra vasca *subi* 'puente', aunque no se inclina a admitir la correspondencia por razones semánticas. Por otra parte, en conexión con el prototipo *Urci* de la Bética menciona varios lugares sobre todo de Cerdeña (*Urci, Urcone, Urchi, Porana Urchi*) (1960: 477).

El prototipo meridional *Tucci* (y también *Itucci,* considerado una variante con *i-* protética)*,* es tenido por Hubschmid como específicamente meridional dentro de la Península. Pero fuera de ella encontraría correspondencias africanas (*Ituce*, *Thugga*, *Tucca*) (1960: 478). En lo que se refiere a la filiación lingüística de *Tucci / Itucci* Hubschmid no se pronuncia abiertamente y se limita a citar algunas de las opiniones existentes. Para G. Mercier (1924) sería de la raíz *kh 'fortaleza'. En cambio para A. Pellegrin (1949: 58) se vincularían con la palabra tuareg *tekkat* "rocher à pic un peu surplombant". Finalmente para E. Zyhlarz (en comunicación personal a Hubschmid) *Ituce* sería una reliquia de un fondo lingüístico extranjero en África, precartaginés, que hay que considerar totalmente independiente de la líbica Thugga (en neopúnico **Tubgág*).

J. Hubschmid opinaba que los topónimos hispanos relacionables con el bereber son muy escasos. En realidad sólo admite tres (*Bulla, Itucci/Tucci, Tingentera*), cuyas etimologías de tipo bereber ni siquiera considera seguras. Pero constata que existen coincidencias toponímicas más numerosas entre el norte de África y la Península Ibérica (no solo la Bética), cuyo origen considera desde luego preindoeuropeo, aunque no bereber ni tampoco vasco-ibérico: la idea de Hubschmid (1960: 556) es que las lenguas existentes en la cuenca del Mediterráneo ante de la llegada de los indoeuropeos eran numerosas y de varia filiación. Entre los nombres hispanos con correspondencias africanas que pudieran tener una pertinencia mayor o menor respecto a los problemas objeto de este estudio Hubschmid (1960: 478) menciona los siguientes:

1) *Ocilis* (hoy Medinaceli) / *Ocilis* (Mauritania).
2) **Icosium* (en *Icositani*) / *Icosium* (nombre antiguo de Argel).
3) *Astapa* (hoy Estepa) / *Astapaioi*.
4) *Ucubi* / *Ucubi* (Africa Proconsularis).
5) *Oba* / *Obba*.
6) *Itucci, Tucci* (Bética) / *Ituce*, *Thugga, Tucca* (hoy Dugga).
7) *Tingentera* (Bética) / *Tingis* (hoy Tánger).

En su trabajo de 1960 J. Hubschmid encontraba un conjunto de topónimos exclusivos de Hispania "formados con sufijos preindoeuropeos o por medio de terminaciones etimológicamente obscuras" (pp. 481-482), cuya localización invita a pensar –según Hubschmid– en un pueblo de origen desconocido. Por otra parte, opina que los *ipo* hispanos no pueden ser relacionados, "por motivos geográfico-lingüísticos y etnológicos" con los nombres *Hippo* de África. Y dos años después (Hubschmid 1960: 555) se inclinó por un origen minorasiático de los *-ipo*: "ich dachte an kleinasiatische Herkunft wegen entsprechenden hethitischen *-ip(p)a*-Ortsnamen". En ese mismo trabajo consideró la posibilidad de que los *uba/oba* hispanos tengan ese mismo origen, citando dos ejemplos de *uba/oba* extrahispanos, esta vez minorasiáticos (*Canduba* en Licia y *Artuba* en Caria), que en realidad había mencionado ya Trombetti veinte años antes sin lograr ningún eco.

2. La posición de J. Coromines

La figura y la obra de J. Coromines se encuadra en el contexto que acabo de describir. Para introducir el tema de su posición respecto al conjunto de problemas que comportan los substratos prerromanos de Hispania, podemos decir que Coromines se alineó claramente con la corriente renovadora que rompió primero con el monolitismo vasco-iberista y luego con el dualismo vasco-ibérico + celta.

En el momento de la llegada de los romanos a la Península el ibero y el vasco eran ya, en opinión de Coromines, dos lenguas diferentes, aunque acaso relacionadas entre sí de alguna forma y en alguna medida que hasta ahora no ha sido posible precisar. Eso hace que

no siempre podamos distinguir de manera nítida entre lo vasco y lo ibérico, que con frecuencia reciben en la obra de Coromines un tratamiento conjunto. Opinaba que existe un substrato vascoide o iberoide en tres puntos de la Península que no son ni vascos ni iberos en época histórica: el extremo nordoriental, el extremo noroccidental y la región meridional. Por otra parte, admitió la segunda lengua no-indoeuropea, que en la tradición de Gómez Moreno se llamaba "tartesio":

> Hoy día todos estamos convencidos de que las lenguas no indoeuropeas fueron tres, por lo menos: el vasco antiguo, el ibérico y el tartesio (a las que algunos, Schmoll inclusive, agregan todavía el asidonio, el bastetano y el protocántabro), que hubo por lo menos dos lenguas o dialectos célticos diferentes (celtibérico y ártabro) y que los pueblos de lenguaje indoeuropeo no céltico que entraron en España fueron varios; aunque no quede claro, conforme a lo que dicen Tovar y Schmoll, si pudieron mantener sus lenguas distintas o si se fundieron esencialmente en una única no céltica, aunque con ciertos residuos de las demás; tampoco queda sentado de un modo inequívoco en sus trabajos si los lenguajes que Schmoll denomina galaico y proto-asturiano fueron célticos o sorotápticos (*TH*, II, 245-246).

En el tema de las variedades dialectales del celta se alinea más bien con A. Tovar que con P. Bosch-Gimpera. En efecto, admite la existencia en la Península de componentes lingüísticos gaélicos y britónicos, y rechaza el "celta arcaico", idea que consideraba sumamente arriesgada:

> Los celtas de España no pertenecían todos a una misma rama. Sabemos que la mayor parte pertenecía a la misma que los galos, esto es, a la galo-británica, caracterizada por la representación de KW y GW indoeuropeas por P y B, y por AN como representante de la N̥/N̥ vocálica de la lengua madre. Pero recientemente se ha demostrado sin lugar a dudas que también se estableció en España un importante grupo de celtas goidélicos, esto es, celtas cuya lengua tenía K como representante de KW y EN de N̥: antiguos nombres hispanos como *Querquernae* (derivado de KWERKWOS 'encina') y *Equabona* ('arroyo de la yegua') son del todo inequívocos [...]. El lingüista español Antonio Tovar ha venido allegando gran cantidad de inscripciones y nombres propios hispano-celtas que presentan llamativas semejanzas con lo irlandés antiguo, diferente de las variedades celtas británicas y galas: está ahí gran cantidad de casos claros de infección, por ej., el cambio de -ATI en -AITI y análogos. Pero es forzoso pensar que estos Goidelos debieron llegar a España en fecha muy temprana, porque, con el tiempo, esta rama quedó pronto confinada a las Islas Británicas [*TH*, II, 206].

J. Coromines consideraba indoeuropeo tanto el material que otros atribuyen al celta arcaico (P. Bosch-Gimpera, J. Untermann) como las gentes de los Campos de Urnas, que serían los portadores de ese material lingüístico indoeuropeo. En la definición y caracterización dialectal de esa lengua que, como luego diré, Coromines llamaba *sorotáptico,* se cifran los rasgos más originales de su pensamiento en el ámbito de los substratos prerromanos de Hispania.

El substrato celta no estaría, según Coromines, repartido de manera homogénea en toda la Península, pero tampoco coincidiría exactamente con lo que las fuentes antiguas y la epigrafía nos dicen sobre los celtas de Hispania:

> Así cabría esperar muchos celtismos en portugués y leonés, en Castilla menos y ninguno en las regiones de Aragón y de habla catalana [...]; pero hay una rectificación importante que hacer [...] en lo que concierne al catalán: en la parte Norte de este dominio lingüístico hallamos un considerable número de celtismos, a veces afines con los galorrománicos, pero otras veces emparentados con los hispánicos y otras harto discrepantes tanto de los celtismos gálicos como de los del castellano-portugués (*TH*, II, 208).

Los celtismos de Cataluña se deberían a una irrupción celta en la zona catalana, específica de allí y que no tiene lugar en otras regiones de Hispania. Irrupción que, en opinión de Coromines, no carecería de apoyos arqueológicos. De esa forma, puede decirse que existe sólo una región de España que carece de celtismos: Aragón. En consecuencia, opinaba Coromines (*TH*, II, 208), "cuando una palabra prerromana tiene su centro en la región aragonesa, tenemos una buena razón para sospechar que no viene del céltico".

La densidad de léxico celta en las distintas regiones de España la establece Coromines con cifras de mera proporcionalidad en el siguiente esquema de cuantía descendente:

1) Por cada 100 celtismos en gallego-portugués y leonés, habría 40 en castellano.
2) 12 en catalán [específicamente tales, sin contar los que se dan bien en Francia bien en el resto de España].
3) Ninguno en Aragón.

Entre los celtismos específicamente catalanes menciona: *tancar, toll, ble.* Entre los específicamente castellanos: *breña, légamo, belesa, silo, cambija, liria, serna, terco, sel,* etc. Entre los gallego-portugueses: *lagem, cuelmo, braña, cantiga, beiço, virar, ambelga, lasca*, etc.

El que un mismo material onomástico pueda ser atribuido por unos a un "celta arcaico", por otros al ligur, por otros al ilirio y por otros al paleoeuropeo se debe por una parte al hecho de ser claramente indoeuropeo (con lo que una buena cantidad de rasgos serán compatibles con cualquier lengua de esa familia) y por otro a nuestra falta de conocimiento preciso de los rasgos dialectales de cada una de esas variedades, junto con un precario conocimiento de la lengua responsable de los materiales hispanos. De todas ellas, la única razonablemente conocida es la céltica. Pero cuando algunos autores hablan de un "celta arcaico" lo que están haciendo en realidad es imaginar un celta en el que no se han producido todavía los rasgos definitorios de la celtidad; como si dijéramos "un celta que todavía no es celta". Y con ello ese celta arcai-

co queda automáticamente incluido en el inventario de modalidades dialectales cuyos detalles específicos desconocemos.

Esa considerable indefinición dialectal de nuestros materiales onomásticos tiene una segunda consecuencia negativa: aún en el caso de que un lingüista acepte que no se debe a la tradición lingüística céltica sino a otra rama indoeuropea, frecuentemente se verá dificultado en su labor de deslindar lo celta de lo no celta en el material onomástico indoeuropeo. Habrá ciertas palabras afortunadas que contarán con un rasgo lingüístico incompatible con la celtidad, pero una gran parte de ellas podría admitir ambas adscripciones.

Un error de método, casi endémico en la paleohispanística dados sus orígenes, es el de considerar celta todo lo que es indoeuropeo, esté donde esté, con tal de que no tenga uno de esos rasgos incompatibles con la celtidad (algunos autores proceden así incluso cuando existe algún rasgo incompatible con ella). Ese hábito reposa en un silogismo cuyo entramado sería: "En la Península no hay más material indoeuropeo que el celta; como este nombre peninsular es indoeuropeo, no puede ser otra cosa que celta". La primera de esas premisas es tan sólo un postulado tradicional que jamás ha sido demostrado, ni podría serlo en rigor. Su aceptación depende únicamente de las convicciones que en un ámbito más general tenga cada estudioso sobre la simplicidad o complejidad de los procesos prehistóricos, fenómenos de dialectalización de la familia indoeuropea, inventario abierto o cerrado de dialectos indoeuropeos, etc.

Denunciado ese error y establecidas sus causas, no estamos legitimados para considerar celta más que aquella parte del material que ofrezca algún rasgo característico de la celtidad. Y metodológicamente sería lícito extender esa clasificación a lo sumo al material que, sin tener ningún rasgo céltico, tampoco tiene ninguno contrario a la celtidad tal como es definida al margen del material hispano cuestionable. Por el contrario, resulta inaceptable todo intento de modificar los rasgos que definen la celtidad o de establecer su prehistoria que se base tan sólo en material hispano dialectalmente ambiguo.

J. Coromines era muy consciente de la dificultad de deslindar claramente el material en términos de celta / indoeuropeo no celta:

> Ce qu'en premier lieu je tiens à souligner maintenant c'est qu'on n'est pas en état de faire un tri systématique entre les noms sorothaptiques et les noms celtiques, qu'on peut certainement les distinguer dans un petit nombre de cas, qu'on peut même soupçonner assez souvent leur appartenance à l'un ou à l'autre groupe sans en être bien sûr et sans que d'autres savants y tombent toujours d'accord; mais que ce qui est encore plus fréquent c'est que pour ce que nous appellons provisoirement du celtique nous ne pouvons pas du tout exclure la possibilité que ce soit un mot ou nom des *Urnenfelder.* Il est donc plus prudent de dire "noms celtiques ou indo-européens". En général dans mes travaux je m'abstiens de trancher ou même d'entamer cette question, et je voudrais que toutes les fois où je dis "noms celtiques", on comprenne qu'en réalité j'entends dire seulement "noms indo-européens préromans" (*ETC*, I, 95-96).

Incluso no dejó de considerar en algún momento como una remota posibilidad el que después de todo el material indoeuropeo prerromano fuera exclusivamente céltico:

> Y, si vinieron a España tan pronto, ¿no podríamos pensar que todavía en aquella época conservaban la P originaria del indoeuropeo? Entonces los casos de *Complutum* y PARAMUS podrían ser célticos al fin y al cabo. Claro está que este supuesto es sumamente arriesgado. Para quien se arrojase a aceptarlo, la existencia de ilirios, lígures, etc. en España, o de una lengua sorotáptica, volvería a tambalearse, y la teoría de Bosch Gimpera de que los *Urnenfelder* españoles fueron, precisamente, celtas muy antiguos, sería la única aceptable.
>
> Lo que hoy no ofrece duda es que hay que esperar hubiera en España un vocabulario céltico de carácter muy diferente del galo; y, además, que estamos en lo cierto al admitir en iberorrománico vestigios lingüísticos celtas que pueden variar muchísimo de los celtismos del galorrománico, y que tenemos derecho a esperar de un estudio a fondo del vocabulario hispánico conocer muchas cosas nuevas sobre el céltico. Y esto es lo que realmente ha sucedido (*TH*, II, 206-207).

Coromines dio por sentado que la cultura de los Campos de Urnas fue traída a la Península por gentes indoeuropeas, predominantemente no célticas, a cuyas lenguas se debe el grueso del material de substrato (fonético, onomástico y apelativo) de filiación indoeuropea no celta. A esas gentes se les llamaba en alemán *Urnenfelder,* término que Coromines utiliza ampliamente en su obra. Pero en un momento determinado decidió acuñar un nuevo término, el de *sorotapto,* compuesto de dos palabras griegas: σορός 'urna para las cenizas de los muertos' y θάπτω 'enterrar'.

En las migraciones de los Campos de Urnas habrían participado gentes hablantes de múltiples variedades dialectales indoeuropeas: celtas, germanos e incluso balto-eslavos, y además gentes hablantes de una o varias lenguas indoeuropeas que no han tenido continuidad histórica. He aquí sus propias palabras:

> [...] se les ha identificado con los ilirios, los venéticos, los ambrones, los lígures, mientras otros creen se trata de proto-celtas y otros se contentan con hablar de una forma arcaica de indoeuropeo. Es lo más prudente y lo único que razonablemente puede asegurar el lingüista. Pero entonces hace falta un nombre cómodo y manejable, como el de sorotaptos, que tiene la ventaja de no prejuzgar ninguna de las teorías en disputa, todas posibles, pero insuficientemente fundadas hasta ahora, y que además se adapta mejor que ningún término imaginable al hecho reconocido de que con esa oleada étnica entraron fragmentos de otras unidades lingüísticas indoeuropeas: celtas indudables, germanos y aún quizá baltoeslavos: con el vocabulario de estos últi-

> mos, vecinos seguros de la cultura sorotáptica, se han señalado, en efecto, persistentes y notables coincidencias (*DCELC*, IV, 1081b).

En forma consecuente con las palabras que preceden, encontraba Coromines en ese material "sorotáptico" rasgos dialectales de varia filiación. Algunos de ellos coinciden con los de dialectos indoeuropeos conocidos, mientras que otros son más o menos originales:

A) *Rasgos fonéticos:*
1) /bh/ y /dh/ > /f/ en inicial, pero /bh/ > /b/ en interior (como en itálico, más de tipo latino que de tipo osco-umbro).
2) Conservación de /p/ (rasgo dialectal inespecífico, que se limita a excluir la celtidad).
3) /ps/ > /ks/ (como en celta)
4) /ai/ > /e/ en inicial e interior, pero /ai/ > /a/ en posición final.
5) Sonorización de sordas tras nasal y líquidas

B) *Rasgos morfológicos*:
1) Nom. pl. fem. -ai (como en griego y en latín)
2) Adjetivos femeninos en -o (como en griego y latín).
3) Sufijos: *-aio-, -anko-, -iko-, -ikio-, -itio-, -etio-*

C) *Rasgos léxicos y onomásticos* que lo aproximan al balto-eslavo, entre los que destacaré el preverbio separativo *au-*.

Las coincidencias con el balto-eslavo, que en ocasiones se le antojan a Coromines abundantes, las atribuía en su pensamiento, como acabamos de ver, ora al hecho de que pudo haber verdaderos balto-eslavos entre los portadores de los Campos de Urnas, ora a que los sorotaptos no pertenecientes a ninguna de las ramas lingüísticas conocidas debieron ser vecinos de los balto-eslavos en el ámbito centro-europeo, de donde deben haber partido en su viaje hacia la Península.

Las ideas de Coromines sobre la distribución de las distintas lenguas indoeuropeas y no indoeuropeas en la geografía peninsulares no están expuestas de manera sistemática en ningún lugar. Naturalmente hay que dar por descontado que trabajaba con los supuestos más obvios, concretamente los que nos constan positivamente, bien por las distintas epigrafías, bien por la información de los historiadores o geógrafos antiguos. Pero no hay duda de que en este punto tenía algunas ideas originales, de entre las que mencionaré los siguientes puntos:

Los celtas estarían sobre todo en el oeste peninsulares; también los habría en Celtiberia y en Cataluña. Dentro de la zona norte de la Península sólo faltarían por completo en Aragón.

En Aragón hay una abundante toponimia indoeuropea que, al no ser celta, la consideraba sorotáptica.

En zonas centrales de la Península, donde generalmente se pensaba que los elementos indoeuropeos eran exclusivamente célticos, encuentra huellas de la presencia de sorotaptos, concretamente en Burgos: *Calferus, Afrunus, Aplonius, Aplondus, Paesica, Plandica, Pelendones* (Coromines 1976a: 379).

J. Coromines tiene en su haber el no aceptar una división rígida de la Hispania en dos zonas exclusivas, respectivamente indoeuropea/no indoeuropea. Por ejemplo, llega a postular la presencia de una lengua indoeuropea en la Andalucía Oriental, responsable de diversa toponimia como *Oria,* Sierra de *Oria, Orce,* Sierra de *Orce, Urci, Cantoria,* que contiene el elemento vasco *ura* 'agua', pero derivado con elementos indoeuropeos (1976b: 90-91).

En el Oeste peninsular es donde encuentra Coromines una huella más palpable del sorotapto dentro de la Península Ibérica.[11] En efecto, la lengua de la epigrafía occidental que A. Tovar llamó "lusitano", U. Schmoll "galaico" y Untermann tiene por celta arcaico, Coromines la considera sorotáptica. A ella pertenecerían tanto las grandes inscripciones lusitanas como ciertos teónimos que en esa zona aparecen en epígrafes latinos, de entre los que menciona como ejemplo *Bandua, Ianoelicafae, Nirusae, Ianoalio, Paramego, Parameco, Aidi, Muriai, Picai, Paramaico, Cadabriai* (1976a: 363).

Incidentalmente añadiré que, aunque fuera de la Península Ibérica, Coromines (1975) creyó encontrar también documentos en lengua sorotáptica, si bien ya en una etapa tardía y a medio latinizar, en los llamados plomos de Arles.

Dada su condición primordial de romanista, es natural que Coromines estuviera especialmente interesado en los efectos que los diferentes substratos prerromanos han ejercido sobre las distintas lenguas romances. A continuación enumero las principales huellas que en ese sentido detecta Coromines. Advierto que los componentes léxicos no los puedo incluir exhaustivamente, sino que me limitaré a un elenco de ejemplos:

A) *Rasgos fonéticos*:
1) Mantenimiento de /f/ latina en las regiones oriental y occidental de la Península (substrato sorotáptico).
2) Pérdida de /f/ latina en castellano (substrato celta).
3) Sonorización de sordas tras nasales y líquidas (*nc* > *ng*), que debe explicarse según Coromines como causada por el substrato sorotáptico y no por un supuesto substrato osco, como pretendía Menéndez Pidal.

B) *Partículas*:
1) Adverbio occitano y catalán antiguo *er* 'ahora'. Sería sorotáptico, de ind-eur. **r̥,* cf. lit. *ir̃* 'y'.
2) Gallego y portugués *ainda* (sor, cf. lusitano *indi*).
3) Gallego y portugués *asemada* 'de golpe', 'de una vez' (sorotáptico, de la raíz **sem-,* cf. *semel*, etc.).

C) *Sufijos* (indoeuropeos, que podrían ser celtas o sorotápticos): - *īka* (cantiga), -*ēna* (colmena), -*isia* (belesa, pavesa), -*amio-* (aramio), -*aeco-* (laviego), -*ūko-* (tarugo), -*anka* (tranca), -*itia* (trocha).

D) *Elementos del léxico apelativo*:[12]
1) Nombres:
a) De origen celta: son numerosos. Véase el apéndice.
b) De origen sorotáptico: *garbanzo, agavanzo, carant, camariña.*
c) De origen vasco o ibero: *charneca*
2) Verbos:
a) Castellanos o panromances:
De origen celta: *cambiar, baratar.*
De origen sorotáptico: *arrancar* (cf. lit. *renkù pa-rankà* 'espigueo').
b) Catalanes:
De origen celta: *(a)gafar* (cf. airl. *gabim* 'coger', lit. *gabenù* 'llevarse algo').
De origen sorotáptico: *tancar* (lit. *tánkus* 'espeso, frecuente'), *brollar, pair.*
De origen vasco o ibero: *estalviar, xarrupar.*
c) Gallego-portugueses:
De origen sorotáptico: *abrenger* (cf. lit. *branktas* 'garrote para tensar una soga', got. *ga-prangan* 'oprimir'), *afastar.*

E) *Elementos onomásticos*:
1) De origen sorotáptico:
a) En Cataluña: *Navel, Navès, Durfort, Durban, Octogesa, Turissa, Tivissa, Pení, Llierca, Onyar, Torelló, Carerac, Codinac, Reixac, Talarn,* Pobla de *Segur, Salàs, Salasa.*
b) En otros lugares de España: *Fando, Faño, Fáñez, Numantia, Palantia, Termantio, Oalentia, Segontia, Alisontia, Betanzos, Daganzo, Iranzo, Collanzo, Olivenza, Caravanzo, Gormaz, Bormanicus, Aquae Bormiae*
2) De origen vasco:
a) En Cataluña: *Cotlliure*, *Tossa*, *Olorda*, *Bàscara*, *Bascanó*, *Bascàneu*.
b) En el Sur, una buena parte de la toponimia "meridional": a) *-igi*: *Alostigi*, *Astigi*, etc.; b) *-uba/oba*: *Corduba*, *Onuba*, etc. (de vasco *ono-a* 'la buena').
c) En otros lugares: *Idubeda*, *Orospeda*.
3) De origen ibérico (en Cataluña): *Tol-* (*Tolustre, Tolzó, Tolba* [< *Toluba]), *Eina, Aja* (< *Aginum*).

Apéndices

Apéndice I. *Los datos apelativos del* DCELC

A continuación ofrezco un inventario de los apelativos que Coromines considera en su *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* como de origen prerromano. Este inventario ha sido hecho con la pretensión de que sea exhaustivo, aunque sé muy bien que está condenado a no serlo, dado que la recogida de los datos la he realizado por el procedimiento manual tradicional, al no haber podido disponer de la versión informática que al parecer está en vías de realización. Ofrezco también un listado de palabras castellanas que Coromines considera en su diccionario "de origen desconocido" y que a mi juicio podrían constituir un banco donde buscar eventuales elementos de substrato.

1) *Palabras de origen sorotáptico*: aliso, beleño, cabaña, páramo, sima, trocha.

2) *Palabras de origen celta*: algorza, ambuesta, amelga, bálago, banzo, baranda, basca, becada, belesa, bellaco, berro, berrueco, bezo, bozo, braña, brenca, bresca, brío, brizo, broa, broca, brusca, bullaga, burcio, cabaña, cala, callao, cama, cándano, canga, cantiga, canto, colmena, combleza, estancar, huero, légamo, liria, mayueta.

3) *Palabras de origen vasco o ibérico*: agavanzo, artesa, arto, balsa, ballico, becerro, buega, cala, chamorro, charneca, chueca, garrapata, ibón, legaña, mogote, morcilla, morcón, narria, sabandija, sirle, sirria, chirle, socarrar, tamango, vega, vilorta, zahón, zamarra, zarza, zurdo, zurrar, zurrón.

4) *Palabras de origen prerromano*: abarca, acarrarse, alcarria, aliso, argaña, árgoma, arna, arroyo, artiga, ascua, atocha, aulaga, balsa, balsa, barca, barda, bardo, barra, barraca, barranco, barro, beleño, berrueco, borona, braña, bren, breña, broza, bruja, buril, cabaña, calabaza, cama, candamo, canto, caparazón, carba, carcoma, carraón, carrasca, caspa, cazurro, charco, churre, cibiaca, clota, colmena, crisol, cuérrago, escobio, galápago, galayo, galena, gancho, gándara, garabato, garcía, garlito, garma, garza, gazapo, grava, izquierdo, lasca, lastra, lavajo, lavanco, magüeto, manteca, mañero, maraña, mella, morcella, morcilla, mota, nava, ontina, páramo, pestaña, pina, podenco, quejigo, rebeco, retozar, roca, rosca, salpuga, sapo, sarna, segallo, sel, sima, tamo, tojo, torca, tormo, tozuelo, trocha, vera.

5) *Palabras de origen desconocido*: aballar, abanto, adiano, adieso, alacayuela, albín, alboquerón, aldorta, algavaro, almogama, almojaya, alrota, altamandria, amagar, añicos, ardalear, ardilla, asnacho, azanca, badulaque, bajoca, baldés, bale, barahunda, baranzo, baratar, barcia, barcino, barruntar, bauza, bayal, beca, bernia, bígaro, bisagra, bode, bogar, bonina, borguil, bornero, brasa, bricho, brisa, buche, burdo, burga, burgado, burla, buscar, cachera, cálanis, caloyo, cambil, camorra, camuesa, cancho, candongo, cangüeso, caracol, carajo, caroncho, carrillo, cazón, cazumbre, celán, centolla, cerrión, cimia, cisco, coca, cochinilla, colaña, colodra, condumio, corteza, chapa, chencha, chicharro, chorizo, chortal, debó, desgay, dujo, embuste, empeltre, engorrar, escarceos, escariador, espácico, espiche, estepa, expillo, gachas, garbías, garvín, goja, goldre, gorrión, guiropa, hiscal, hobacho, hopa, inquina, jabardo, jijallo, lapa, lima, macarse, majano, mandanga, mendrugo, mero, modorro, morusa, moyuelo, mugar, níscalo / mízcalo, orondo, palangana, parihuela, parra, parra, piara.

Apéndice II. *Listado de los principales trabajos de Joan Coromines relacionados con los substratos prerromanos de la península Ibérica*

DCELC, ETC, OnCat, TH, 1973, 1975, 1976a, 1976b.

Notas

1. De la misma etimología serían *Asteguieta, Astigarraga, Astobiza, Astorga, Astulez* y *Asturias.* Esta última a partir concretamente de *asta* 'peña' y *ura* 'agua': 'agua de peña'.

2. Plinio 19.90; Tácito H 4.26; IA 255.3.

3. Véase por ejemplo Villar (1996: 384-389).

4. Schulten (1974: 306-307, 317, 321); *RE*, 17.1937, col. 1691 (s.v. *Oba*); *RE*, 7.1931, col. 479 (s.v. *Subi*); 18.1916, col. 2031 (s.v. *Iponuba*); *RE*, 15.1955, col. 556 (s.v. *Uduba*).

5. Véanse esos datos repetidos en la 2ª edición de 1961-1962, vol. III, col. 6.

6. "[...] he aquí algunos [...], cuyos radicales parecen reaparecer en otras diversas regiones peninsulares" (Gómez Moreno 1925, 494).

7. "Pero en la reciente selección de geografía líbica, obtenida por G. Mercier, dejan de incluirse casi todos ellos [sc. los nombres de coincidencia hispano-africana], dando por supuesto que se deben a influencias ibéricas; de suerte que, si hubo comunidad de lenguaje primitivo, éste no era el líbico" (Gómez Moreno 1925: 494).

8. La lista de los correspondientes topónimos sardos la da en Serra (1955: 817-821).

9. J. Hubschmid (1962: 555) se hace eco de dos ellos mediante una breve mención en una reseña a un trabajo de U. Schmoll.

10. De este modelo menciona *Acinipo, Baesippo, Cedripo, Colippo, Irippo, Olisippo, Orippo, Ostippo, Serippo, Ventippo, Saeppo, Basilipo, Lacippo.*

11. Fuera de ella consideró sorotápticos los plomos de Arles (Coromines 1975).

12. Los ejemplos que da Coromines en sus diferentes trabajos pueden ser a veces contradictorios entre sí. Pero ello se debe a que Coromines cambia de opinión a veces entre una publicación y otra, a tenor de sus nuevas investigaciones o reflexiones.

Bibliografía citada

Obras de Joan Coromines

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1954-1957, 4 vol.

EDL = Entre dos llenguatges. Barcelona: Curial, 1976-1977, 3. vol.

ETC = Estudis de toponímia catalana. Barcelona: Barcino, 1965-1970, 2 vol.

OnCat = Onomasticon Cataloniae. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1989-1997 [1998], 8 vol. (Al cerrar el libro que el lector tiene en sus manos, todavía no está en el mercado el ùltimo volumen de esta obra, que sin embargo está terminada e impresa. Tomamos la ficha de la bibliografía que publica Josep Ferrer aquí mismo.)

TH = Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el sustrato y la toponimia romances. Madrid: Gredos, 1971, 2 vol.

1973 "Du nouveau sur la toponymie occitane: Recherches sur les noms de lieux préromans de Languedoc et de Gascogne". *Beiträge zur Namenforschung.* Neue Folge (Heidelberg) VIII, núm. 3-4 (diciembre), pp. 193-308.

1975 "Les Plombs Sorothaptiques d'Arles". *Zeitschrift für romanische Philologie* (Tubinga) XCI, núm. 1-2, pp. 1-53. (Reproducido en *EDL*, II, 142-216.)

1976a "Acerca de algunas inscripciones del Noroeste". En: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Salamanca, 27-31 Mayo 1974* (Salamanca: Universidad de Salamanca), pp. 363-385.

1976b "Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas". En: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Salamanca, 27-31 Mayo 1974* (Salamanca: Universidad de Salamanca), pp. 87-164.

Otras obras

Arbois de Jubainville, Henry d' (1889), *Les premiers habitants de l'Europe*. 2a ed. Paris, 2 vol.

Astarloa, Pablo Pedro de (1803), *Apología de la lengua Bascongada, ó ensayo crítico filosófico de su perfección y antigüedad sobre todas las que se conocen.* Madrid: Gerónimo Ortega.

Bosch-Gimpera, Pere (1940), "Two Celtic waves in Spain". *Proceedings of the British Academy* (Londres) 26, pp. 29-148.

— (1956), "Ibères, Basques, Celtes". *Orbis* (Lovaina) V, núm. 2, pp. 329-338.

Gómez-Moreno, Manuel (1925), "Sobre los iberos: El bronce de Ascoli". En: *Homenaje a R.M. Pidal*, vol. III (Madrid), pp. 475 ss.

— (1949), *Misceláneas: historia, arte, arqueología.* Madrid: Instituto Diego Velázquez/Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Holder, Alfred (1896-1907), *Alt-Celtische Sprachschatz.* Graz: Akademische Druck-und Verlags-Anstalt. (2a ed.: Graz: Akademische Druck, 1961-1962.)

Hübner, Aemilius (1893), *Monumenta Linguae Ibericae.* Berolini: Georgii Reimeri.

Hubschmid, Johannes (1960), "Toponimia prerromana". En: *Enciclopledia lingüística hispánica* I (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas), pp. 445-493.

— (1962), "Ulrich Schmoll, *Die südlusitanischen Inscriften*, Wiesbaden 1961, O. Harrassowitz, 56 S.". *Zeitschrift für Romanische Philologie* (Tubinga) 78, pp. 553-556.

Humboldt, Wilhelm von (1821), *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der baskischen Sprache*. Berlin. (Citamos por la trad. española de L. Rivero, *Los primitivos habitantes de España.* Madrid: Ediciones Polifemo, 1990.)

Krahe, Hans (1925), *Balkanillyrische geographischen Namen.* Heidelberg.

— (1929), *Lexikon Altillyrischer Personennamen.* Heidelberg.

— (1932), "Illyrisches". *Glotta* (Gotinga) 20, pp. 191-192.

— (1937), "Die sprachliche Stellung des Illyrischen". *Panonia*, 3, pp. 291-312.

— (1940), "Der Anteil der Illyrier an der Indogermanisierung Europas". *Die Welt als Geschichte*, 6, pp. 54-73.

— (1954), *Sprache und Vorzeit*. Heidelberg: Quelle & Meyer.

— (1955-1964), *Die Sprache der Illyrier* I-II. Wiesbaden: Harrassowitz.

— (1957), "Indogermanisch und Alteuropäisch". *Saeculum* (Friburgo / Munich) 8, pp. 1-16.

— (1963), *Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie*. Wiesbaden: Steiner in Komm.

— (1964), "Vom Illyrischen zum Alteuropäischen. Methodologische Betrachtungen zur Wandlung des Begriffes 'Illyrisch'". *Indogermanische Forschungen* (Berlín) 69, pp. 201-212.

Menéndez Pidal, Ramón (1968), *Toponimia prerrománica hispana.* Madrid: Gredos.

Mercier, G. (1924), "La langue libyenne et la toponymie antique de l'Afrique du nord". *Journal Asiatique* (París) 205, pp. 283-285.

Meyer-Lübke, Wilhelm (1925), "Zur Kenntnis der vorrömischen Ortsnamen der iberischen Halbinsel". En: *Homenaje a R.M. Pidal*, vol. I (Madrid), pp. 63-84.

Pellegrin, A. (1949), *Essai sur les noms de lieux de l'Argelie et de la Tunisie*. Tunisie: S.A.P.I.

Pokorny, Julius (1937), "Die illyrische Herkunft der westdeutschen apa-namen". En: *Mélanges Linguistiques offerts à Holger Pedersen* (København), pp. 541-549.

— (1939), *Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrien.* Halle: Niemeyer.
RE = Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart: J. B. Metzelerscher Verlag, 1894 ss.
SCHMOLL, Ulrich (1959), *Die Sprache der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische.* Wiesbaden: Harrassowitz.
SCHULTEN, Adolf (1930), "Die Etrusker in Spanien". *Klio* (Berlín) 23, pp. 369-374.
— (1943), *Los cántabros y astures y su guerra con Roma.* Madrid: Espasa-Calpe.
— (1974), *Iberische Landeskunde* I. 2a ed. Baden-Baden: Valentin Koerner.
SERRA, Giandomenico (1955), "Antichi rapporti della Sardegna col mondo mediterraneo". En: A. BADÍA, A. GRIERA, F. UDINA (ed.), *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica* (Barcelona: Abadía de Sant Cugat del Vallés), pp. 811-821.
TOVAR, Antonio (1949), "Pre-Indo-Europeans, Pre-Celts, and Celts in the Hispanic Península". *Journal of Celtic Studies* (Filadelfia) 1, pp. 11-23.
— (1950), "Sobre la complejidad de las invasiones indoeuropeas en nuestra Península". *Zephyrus* (Salamanca) 1, pp. 33-37.
— (1952), "Numerales indoeuropeos en Hispania". *Zephyrus* (Salamanca) 5, pp. 17-22.
— (1957), "Ilirios en Hispania". *Beiträge zur Namenforschung.* Neue Folge (Heidelberg) VIII, pp. 287-289.
— (1961), *The Ancient languages of Spain and Portugal*. New York: S. F. Vanni.
— (1963), "Les traces linguistiques celtiques dans la Péninsule Hispanique". *Celticum*, 6, pp. 381-403.
— (1964), "L'inscription du Cabeço das Fraguas et la langue des Lusitaniens". *Études Celtiques* (París) 11, pp. 237-268.
— (1977), *Krahes alteuropäische Hydronymie und die westindogermanischen Sprachen.* Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
— (1982), *Die Indoeuropäisierung Westeuropas.* Innsbruck: Innsbruck Universitätsverlag.
— (1985), "La inscripción del Cabeço das Fráguas y la lengua de los lusitanos". En: Javier DE LA HOZ (ed.), *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)* (Salamanca: Universidad de Salamanca), pp. 227-253.
TROMBETTI, Alfredo (1940), "Saggio di antica onomastica mediterranea". *Studi Etruschi* (Florencia) XIV, pp. 183-261.
UNTERMANN, Jürgen (1961), *Sprachräume und Sprachbewegungen in vorrömischen Hispanien*. Wiesbaden.
— (1985), "Lenguas y unidades políticas en el Sureste hispánico en época prerromana". *Forum Ibero-Americano*, 1, pp. 1-40.
VILLAR, Francisco (1996), *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa. Lenguaje e historia.* 2a ed. Madrid: Gredos.

FEDERICO CORRIENTE

Las etimologías árabes en la obra de Joan Coromines

1. Síntesis de los estudios de los arabismos iberorromances

El estudio de las voces de origen árabe en las lenguas iberorromances ha constituido una zona de contacto entre la romanística y la arabística de las más tempranamente trabajadas por estudiosos procedentes de ambos campos, aunque demasiado a menudo hasta la fecha, y por las razones que se detallarán en su lugar, con éxito menos completo del esperado y deseable.

Si prescindimos de las contribuciones anteriores a la segunda mitad del s. XIX, como las de López Tamarid, Diego de Urrea, Covarrubias, Aldrete, De Guadix y Martínez Marina, por hablar sólo de españoles, las cuales son a menudo interesantes y contienen muchos aciertos, pero también frecuentísimos errores, por falta de metodología e información, que desaconsejan su uso no crítico y limitan su valor casi exclusivamente al histórico, podemos comenzar la no muy extensa bibliografía moderna básica de esta materia con el *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*, cuya segunda edición, resultado de importantes perfeccionamientos introducidos por R. Dozy en el texto previo de W.H. Engelmann, vio la luz en Leiden en 1869 y, curiosamente, no ha tenido luego parangón exacto, si excluimos el *Glosario etimológico de las palabras españolas (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y bascongadas) de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco)* de L. Eguílaz, publicado en Granada en 1886, más rico en el despojo de fuentes, pero considerablemente más afectado por errores causados por la falta de metodología.

Con esto no queremos decir naturalmente que no se haya vuelto a tratar el tema de los étimos árabes de muchas voces del iberorromance, lo que desmentiría la abundante bibliografía existente, recogida por última vez dentro de la de R. Kiesler (1994: 85-113), y aun más completa y sistemáticamente en el elenco de J.M. Fórneas (1981), cuya actualización es, según nos dice su erudito autor, inminente. Ha habido, por el contrario, muchos estudios, algunos muy valiosos, incluso definitivos, sobre determinadas palabras o grupos de palabras de origen árabe en las diversas lenguas iberorromances, pero no se ha vuelto a publicar un solo libro de conjunto con la pretensión de poner al día los étimos emitidos en aquellas dos obras de fines del XIX, particularmente la más correcta de Engelmann y Dozy, para el conjunto del léxico de, al menos, una de estas lenguas.

Si prescindimos de los artículos monográficos en que algunos meritorios investigadores, como G. Hilty, J. Oliver, A. Steiger, M.L. Wagner, J.K. Walsh y H.L.A, Wijk , entre otros, se han ocupado de arabismos, no tenemos para el castellano más repertorios totales, durante la primera mitad del s. XX e incluso la mayor parte de la segunda, con sólo alguna parcial excepción, que los contenidos en las sucesivas ediciones del *Diccionario* de la Academia de la Lengua, que no brillaban precisamente por su exactitud y corrección, lo que movió a Asín, con vistas a la decimoséptima edición de dicha obra, a hacer en 1944 unas "Enmiendas a las etimologías árabes del 'Diccionario de la Lengua' de la Real Academia Española". Lo mismo se puede decir sin ningún paliativo, del gallego, del portugués, hasta la primera edición del *Dicionário etimológico da língua portuguesa* de Machado en 1952, y del catalán, al menos hasta la aparición del *Diccionari català-valencià-balear* de Alcover y Moll, escalonada entre 1926 y 1968, y bastante inferior en este aspecto al *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de J. Coromines, publicado entre 1980 y 1991.

Dicho más simplemente, no ha habido durante el s. XX, con la excepción reciente de nuestras "Apostillas" complementarias del 1985, que citaremos, ninguna revisión del elenco teóricamente total de los arabismos de una lengua iberorromance hasta las enmiendas de Asín y, diez años más tarde, la aparición del *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* de J. Coromines, lo que confiere a ambos trabajos, a pesar de sus enormes diferencias de enfoque y metodología, importancia de primera magnitud para el estudio del aspecto léxico de la interferencia arabo-romance en la Península Ibérica y para el análisis de las características y significación de la obra del gran lingüista y etimólogo catalán que, como veremos, supuso una mejora de enorme importancia en la calidad de las hipótesis existentes.

Efectivamente, en su artículo de 1944, Asín Palacios se hacía eco de la conciencia que existía en el seno de la Academia Española de las imperfecciones en este aspecto de las ediciones anteriores de su *Diccionario* y de la necesidad de que fuese revisado por un arabista, lo que le lleva a asumir la tarea y producir dichas enmiendas a las que, llamativamente si se tiene en cuenta el juicio

bastante negativo que, como se verá, merecen, ya no se introducirían alteraciones numérica o cualitativamente importantes en las ediciones de dicha obra que se han ido sucediendo hasta la actualidad. Bien es verdad que recientemente parece haberse reproducido cierta inquietud en torno a esta cuestión, que generó un encargo, más o menos oficial, que nos hizo el secretario perpetuo de la Casa, Dr. D. Víctor García de la Concha, de efectuar una nueva revisión del material en cuestión, para una futura edición, de donde ha salido el extenso artículo publicado en el *Boletín de la Real Academia Española* (1996), bajo el título de "Hacia una revisión de los arabismos y otras voces con étimos del romance andalusí o lenguas medio-orientales en el Diccionario de la Real Academia Española", cuya utilización, con nuevas correcciones, hemos también autorizado a la editorial Gredos, que nos lo había solicitado, para una próxima reedición del *Diccionario de uso del español* de María Moliner, en nuestro deseo de que alcancen al mayor número posible de personas interesadas en esta cuestión, sin pedir ni aceptar por ello en ninguno de ambos casos, como nos parecía honrado y natural, ninguna compensación económica o de otro tipo.

2. La "Escuela" española

De esta situación se desprenden dos corolarios llamativos: primero, que la Academia Española no ha contado nunca entre sus miembros arabistas lingüistas que se ocupasen eficazmente de los arabismos, segundo componente numérico del léxico del castellano, ni siquiera Asín, como resulta evidente al examinar su labor, lo que podría atribuirse a los lentos progresos de las ciencias lingüísticas, especialmente en nuestro país y en algunos entornos, y segundo, que, ni siquiera cuando esta situación cambia notablemente en la segunda mitad de este siglo, hubo en su seno durante otro medio siglo nadie con capacidad o interés por hacerlo o promoverlo seriamente. Hay, pues, motivo para felicitarse de que, al menos en este último aspecto, se haya dado ya el paso importante de reconocer la carencia y buscar el socorro, así como es inexcusable dar una explicación de las causas de la anterior larguísima negligencia, y no puede haber mejor ocasión para ello que una evaluación de la obra etimológica de Coromines, de características tan positivas, en comparación.

Somos conscientes de que esa explicación puede resultar irritante a algunas personas que, tal vez por motivos más imaginarios que reales, puedan considerarse diádocos aludidos y hasta, en cierto modo, corresponsables de la negligencia imputada de los estudios lingüísticos, a los que la etimología pertenece, dentro del arabismo español de los siglos XIX y XX y hasta nuestros mismísimos días, pero también lo somos de que sin penitencia, que hemos de hacer todos, no tendrá esta falta y carencia enmienda, al tiempo que los que nos encontramos en una situación personal y profesional en la que ya no podemos ni queremos esperar vanidades tan a menudo hueras como elogios, ascensos, premios u honores, ni casi temer nada más, antes del descanso final, no tenemos la menor excusa moralmente aceptable para un silencio que podría ser más cómodo y rentable, pero sería siempre complicidad irresponsable. Procuraremos, pues, evitando en la medida de lo posible tocar aspectos personales de lo que fue nuestra batalla, perdida por aislamiento, por mejorar dentro de la institución universitaria de nuestro país la calidad colectiva de dichos estudios, reflejar lo sucedido y diagnosticar sus causas.

Es de todos bien sabido que, tras su estrangulación en la cuna por la Inquisición, el arabismo español renace prácticamente ya en el XIX, muy enfeudado con Francia, como el resto de nuestra cultura moderna de entonces, con medios humanos y materiales más bien escasos y la urgentísima prioridad de recuperar la historia islámica de la Península Ibérica. No hay gran cosa que censurar, y sí, por el contrario, mucho que alabar, en la labor de Gayangos, Simonet, Codera y Ribera, entre otros, fundamentalmente orientada en esa dirección, con exclusión casi total de las preocupaciones lingüísticas, aunque no de las literarias, artísticas, arqueológicas, etc. El primero en dedicar abundante tiempo a cuestiones lingüísticas, y particularmente etimológicas, es Simonet, con su *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe*, publicado en 1888, dos años después de la citada obra de su colega y amigo Eguílaz (1886), con la que comparte méritos y deméritos metodológicos, aunque, como su título ya lo indica, no es un estudio de los arabismos del iberorromance sino, por el contrario, un documentalmente rico, aunque ideológicamente torcido intento de demostrar la importancia primordial del elemento autóctono, humano y lingüístico, en la cultura andalusí, minimizando apasionada, injusta e incluso disparatadamente la del árabe, a causa de un nacionalismo retrospectivo difícilmente apuntalable hoy con argumentos científicos.

Ninguno de estos autores del XIX, ni otros menos famosos entonces y hasta casi la mitad del XX, como señala Asín, emprenden el estudio general de dichos arabismos ni ninguna otra labor lingüística, con alguna muy breve excepción cual los estudios dialectológicos de M. Alarcón, y esto es algo incontrovertible, de lo que dio exacta y sincera fe persona tan notoria y poco dada a admitir objeciones, a sus maestros o a sí mismo, como García Gómez en su prólogo a nuestro *A grammatical sketch of the Spanish Arabic dialect bundle* (1977), señalando paladinamente su carácter de obra pionera, para España, en este campo, en tono elogioso que siempre le agradecimos, aunque sin considerarnos por ello servilmente amordazados para hacer la crítica de algunos aspectos de su obra, que él mismo nos había pedido y a la que nos obligaba su mismo diagnóstico de no ser

"capaz de casarse con nadie", y sin dejar de tomarnos en algún momento con humor, que no sarcasmo, su desaforada reacción, incongruente con hombre de su mérito, y que siempre le disculpamos como cosa de su edad y carácter, a quien hemos siempre justamente reconocido los no pocos méritos que le adornaban.

Es evidente que sin estudios lingüísticos no puede haberlos buenos etimológicos, dotados de la metodología adecuada, pero la pregunta es por qué, superadas las estrecheces y prioridades del XIX, en las universidades españolas del XX en que se cursan estudios árabes no se cultivan sus aspectos lingüísticos, clásicos y modernos, particularmente la dialectología, que floreció en Europa precisamente en estrecha relación con empresas coloniales, a las que nuestro país se había vuelto a dedicar a la postre. Nadie ha averiguado bien, que sepamos, y podría ser interesante hacerlo para entender este contraste con los casos de Francia, Inglaterra, Alemania, Austria, Italia y Rusia, si, cuando comenzó la ocupación efectiva del Norte de Marruecos, las autoridades españolas militares y administrativas recabaron o no la colaboración de los arabistas universitarios, y si fueron rechazadas y por qué motivo. Pero lo que sí está bien establecido es que, para aquellas necesidades prácticas, se comienza a utilizar un personal de distinta extracción generalmente, que acaba constituyendo un cuerpo de profesores e intérpretes de árabe y bereber, y que se produce una paradójica y antinatural mutua impermeabilización e incluso incomprensión entre los llamados africanistas y la Universidad hasta, si prescindimos de muy esporádicos viajes y becas a Oriente, casi la extinción del tardocolonialismo español y la aparición en escena de un nuevo elemento. Nos referimos ahora a la promoción por nuestro Ministerio de Asuntos Exteriores, a partir de los años cincuenta, de los intercambios de profesores y creación o activación de centros culturales españoles en el mundo árabe, donde algunos arabistas universitarios recuperan el contacto con el árabe como lengua viva y pasan página en algunos aspectos de esta anacrónica y absurda carencia, aunque no particularmente y con pocas excepciones en lo que se refiere al estudio científico de la dialectologia y la lingüística, porque arrastran aún buena parte de las orientaciones recibidas en las aulas de profesores reacios a estas disciplinas, o sencillamente incapaces de entenderlas, como aún confiesan algunos, más bien ingenuamente.

Conocemos las anécdotas de la frustración de prestigiosos arabistas, españoles y extranjeros, incapaces de comunicarse oralmente con arabófonos, y sospechamos que su reacción fuera, en algunos casos, la de condenar explícita o implícitamente toda salida de la torre ebúrnea de la filología medieval, que se limitaba a editar, traducir y estudiar los textos, de un modo un tanto artesanal y que hace aguas más a menudo de lo que se reconoce, por falta de base lingüística y *sens de langue*, pero nos parecería exagerado afirmar que no se hubiera abordado los estudios lingüísticos por una especie de anatema y temor a su inevitable conexión con el terreno de la dialectogía donde vuelve a interesar la lengua viva, fantasma y némesis de muchos arabistas, en nuestro país y fuera de él, que no dedicaron tiempo suficiente al aprendizaje total del árabe, también como lengua viva, diacrónica y diatópicamente compleja.

Probablemente, la respuesta a ese enigma del paradójico desinterés del arabismo español universitario por la lingüística, teórica o aplicada, esté en el carácter clánico y continuista de su llamada "Escuela", que hacía que los maestros, pocos, generalmente conservadores y endogámicos, orientaran a los discípulos a proseguir su propia labor, so pena de no encontrar dirección para sus tesis doctorales y apoyo en una futura carrera. Estos maestros, sólo cuando estaban ya consagrados, se permitían algunas útiles ampliaciones de horizontes, como el interés por el misticismo en Asín o por la poesía estrófica en García Gómez, pero, por lo demás, formaban una compacta familia, donde no se entraba si no se gustaba y, también se salía a causa de cualquier crítica interna o mínima discrepancia,[1] algo de lo que entonces se hablaba muy poco, pero que hoy no hay motivo ya para ocultar, una vez extinguida prácticamente esta "Escuela", y sucedida por personas o grupos de personas que pueden heredar algunos de sus rasgos, virtudes y defectos, pero han adquirido también otros nuevos, que no responden ya al viejo código genético. Es evidente que, por causa de aquellos rasgos, la "Escuela", particularmente en su último medio siglo, se había ido agotando y esterilizando, en la docencia y en la investigación,[2] como lo simbolizó mejor que nada el cierre por su propia cabeza visible de su órgano de expresión, la revista *Al-Andalus*, por falta de renovación y autocrítica, en consonancia con el entorno político que dominó la mayor parte de dicha época y que, al cambiar, propició su desaparición y sustitución por otras generaciones de arabistas, afortunadamente menos monocolores y más actuales, aunque, por supuesto y como humanas, no siempre carentes de las mismas antiguas virtudes, que eran bastantes, ni exentas de los mismos u otros defectos.

3. Miguel Asín

Lo que de todo ello nos interesa ahora, una vez expuesto el marco histórico e institucional que lo explica, es que cuando Asín aborda la tarea de revisar los arabismos del *DRAE*, lo hace con enormes carencias metodológicas, resumidas en su casi total falta de competencia y desinterés por la lingüística y por la lengua árabe, más allá de intentar traducir sus textos de forma a veces muy rudimentaria, y comete necesariamente muchísimos errores que, sin embargo, dado su prestigio, y el de su sucesor en la Academia Española, García Gómez, que prefirió profesar el dogma de la infalibilidad universal de su maestro, prolongable en sí mismo, no serían corregidos en las ediciones siguientes del *DRAE* hasta la

actualidad, salvo en pocos casos, como tuvimos ocasión de comprobar al abordar la tarea de revisión que se nos encargó. Para expresarlo de una manera aritmética, puesto que a algunos podría este juicio parecer injustamente duro, Asín omitió más de una tercera parte del material, puesto que su lista contiene aproximadamente un millar de palabras, mientras que la nuestra casi llega a 1700, aunque haya de rebajarse la cifra algo, al incluir ésta voces que no son arabismos, sino que proceden de otras lenguas orientales o se citan sencillamente para desmentir aquel carácter. Lo que es más grave, de ese millar de etimologías propuestas, casi tres centenares y medio, otra vez una tercera parte, son falsas o, al menos, inexactas, y de ello eran, incidentalmente, conscientes algunos de sus discípulos pero, como era regla de conducta entre ellos, errónea y suicidamente etiquetada de lealtad cuya violación era anatema, se guardaron muy bien de expresarlo, al menos públicamente: *magister dixerat*.

En anticipación de la sospecha en que podríamos incurrir de haber hecho una falsa estadística con la villana intención de satisfacer un rencor, que la misma cronología vital hace ya imposible, damos en un apéndice la lista de tales errores, confrontados no sólo con nuestras hipótesis, sino además con la opinión, generalmente preferible a la de Asín, de J. Coromines, con el fin también de que se pueda apreciar el resultado de una correcta metodología que bastó al romanista para quedar muy por delante del arabista en esta tarea, bien es verdad que no sin hacer considerables esfuerzos por familiarizarse con la lengua árabe y su dialectología,[3] algo que había dejado de preocupar a Asín más allá de un cierto y no muy lejano punto en que creyó conocerla ya suficientemente para sus objetivos. Con fines sinópticos y como análisis de una inexistente metodología, podemos clasificar los defectos de sus hipótesis etimológicas en los siguientes epígrafes (damos en negrita las entradas del *DRAE*):[4]

3.1. *Fallos metodológicos*

1) *Inexactitud gráfica o fonética*, a veces perjudicial para dichas hipótesis, muy característica del aprendizaje imperfecto o descuidado de una lengua y reflejado por formas como **al-kurra* 'la esfera', por *alkurah* (en **Alcora**), **al-jumra* 'la rojez', por *al ɹumrah* (en **Alfombra** 2), **al-'aḍār* 'vello de las mejillas', por *al'iḏār* (en **Aladar**), **qutun* y **qutuniyya*, por *qutun* y *qutuniyyah* (en **Cotón** y **Cotonía**), *fāliqa*, por el and. *fálqa*, cl. *filqah* (en **Falca**), **jawārizmī* por *ḫuwārizmī* (en **Guarismo**), **kūmiyya* por *kummiyyah* (en **Gumía**), **jammūdī* y **Jammūd*, por *ḥammūdī* y *Hammūd* (en **Hamudí**), **nāyb, *na'yf* y **nā'yb*, por *nā'ib, nā'if* y *nā'ib* (en **Nabab, Naife** y **Naipe**) y *ma'ūna*, por *mā'ūnah* (en **Mahona**). Bien es verdad que alguno de estos casos podría ser mera errata tipográfica, pero sólo alguno, mientras que este descuido por la exactitud se repite en voces de otras lenguas, que Asín conocía aún menos, como el turco,[5] vgr., **cahvé* por *kahve* (en **Café**), *qā'iq* por *kayık* (en **Caique**), **kūmina* por *gomene* o *gumena* (en **Gúmena**), **yanik ŷarī* por *yeni çeri* (en **Jenízaro**), persa, vgr., **sāl* por *šāl* (en **Chal**), **sibāhī* por *sepahi* (pues de esta lengua proviene **Cipayo**, y no del turco), e incluso en griego, vgr., **meloté;* por *mallōté;* (en **Marlota**).

2) *Postulación de alomorfos inexistentes* de ciertas palabras, de hecho deformaciones caprichosas, a menudo con la finalidad de aumentar el parecido de los supuestos étimos, como **al-šammīs* por *šamís* (en **Ajimez**), **alafa* por *ulfah* (en **Alafa**), *ifrād* por *fard* (en **Alefriz**), **al-funduqa* por *alfunduq* (en **Alhóndiga**), **al'ursa* por *'arṣah* (en **Algorza**), **al-jurŷa* por *alḫurǧ* (en **Alforja**), **'al'iyāra* por *'iyār* (en **Aliara**), *al-būr* por *bawr* (en **Albur**, étimo clásico muy rebuscado), **mi'dana* por *mi'dan* (en **Almádena**), **al-mijrāza* por *miḫraz* (en **Almarada**), **al-minhara* por *manhar* (en **Almenara**), **al-māŷila* por *ma'ǧal* (en **Almijara**), **al-mufriš* por *mifraš* (en **Almofrej**), **al-qās* por *qays* (en **Alquez**), **al-na'ya* por *nāy* (en **Anea**), **al-nā 'ūriyya* por *nā'ūrah* (en **Anoria**, aunque lo tiene bien en **Noria**), **al'uršān* por *'uruš* (en **Anorza**), **aṯ-ṯafara* por *ṯafar* (en **Atafarra**), **al-tarṣi'a* por *tarṣī'* (en **Ataracea**), **al-susāniya* por *sūsa/ān* (en **Azucena**), **batīja* por and. *battíḫa* (en **Badea**), **baršī* por *abraš* (en **Barcino**), **bazahār* por *bā(di)zahr* (en **Bezaar**), **bofta* por *baftah* (en **Bófeta**), **bugāzī* por *bāǧaziyyah* (en **Bogací**), **šafira* por *šafrah* (en **Chaira**), **šúqqa* por *šaqqah* (en **Chuca**), **jarnaqa* por *ḫirniq* (en **Farnaca**), **'urdà* por *'urdī* (en **Horda**), **jayyān* por *ḫawwān* (en **Jayán**), y **samriyyah* por *samāriyyah* (en **Zambra** 2), no siendo más respetuoso con otras lenguas, como el persa, vgr., **faramān* por *farmān* (en **Firmán**), **qabāya* por *qabāče* (en **Cabaya**) y **šimšira* por *šamšir* (en **Cimitarra**), o el bereber, vgr., **'ayārdan* por *irdən* (en **Ardurán**).

3) *Suposición de voces totalmente inexistentes*, al menos en la acepción postulada, inventadas con escaso o nulo fundamento, para estribar en ellas el étimo deseado, vgr., **al-dukar* (en **Adúcar**), **qayyāda* (en **Alcayata**), **al-fināq* (en **Alfeñique**), **al'asafān* (en **Algazafán**), **al-mīsāṯ* (en **Almizate**), **al-muḥaffir* (en **Almocafre**), **al-uṯāl* (en **Aludel**), **al-našq* (en **Añasco**), **jaryī* (en **Archí**), **sāŷ* (en **Azache**), **baqaŷ* (en **Bagaje**), **baggāza* (en **Bagasa**), **bambūh* (en **Bambú**), **qaddāra* (en **Alcadra**), **ṭaraqa* (en **Charca**), **garsa* (en **Garza**), **mugayyada* (en **Moheda**) y, para el persa, un fantástico **putkuda'* (en **Pagoda**).[6] En algún caso, supone un sintagma no documentado como el **qārib musatṭaḥ*, de donde extrae el étimo de **Caramuzal**.

4) *Utilización de étimos fonéticamente inapropiados* para el resultado postulado, abundantísimos por una total despreocupación por la regularidad o verosimilitud de las equivalencias y cambios fonéticos, bastando un mero y a veces escaso parecido en el sonido para sugerirlos o certificarlos; vgr., *šawkāt* para **Acicate**, *al-dubbāt* para **Adobe** 2, *al-dāra* para **Adra**, *al-ṣa'tariyya* para **Ajedrea**, *al-ḥiṣān* para **Alazán**, *al-biṭāna* para **Albadena**, *al-qaṭṭā'a* para **Alcotana**, *al'āmma* para **Alema**, *al-jānaqa* para **Alfaneque** 2, *al-ḥāŷŷa* para **Aloja**, *al-mudarriṭ* para **Almodrote**, *al-niqd* en **Añicos**, *al-qirata* en **Arracada**, *al-tafāḥa* en **Atafea**, *al-tarḥiyya* en **Atarjea**, *azhār* en **Azahar**, *bāṭilī* en **Baladí**, *waraqa* en **Baraja**, *ba'l* en **Bayal**, *barniyya* en **Bernegal**, *'ankaba* en **Cáncana**, *qamqām* en **Cáncano**, *kamjī* en **Caniquí**, *qarāb* en **Cárabo**, *qahqaha* en **Carcajada**, *qaṭ'ā'* en **Catán** 2, *qaḏur* en **Cazurro**, *šīḥ* en **Ceje**, *ŷallāb* en **Chalán**, *ŷizm* en **Chisme**, *jussa* en **Choza**, *šawl* en **Chulo**, *dī bāŷ* en **Dibujo**, *al-sikāk* en **Escaque**, *farṯ* en **Frez,** *ganam* en **Ganado**, *harīsa* en **Harija**, *wa-Allah* (sic) en **Hola**, *ḥawrā'* en **Hurí**, *sabīka* en **Jabeca**, *ḥabaṭ* en **Jabeque** 2, *ŷakāra* en **Jácara**, *ḥāṣina* en **Jácena**, *jaṭm* en **Jeta**, *qarāsiyà* (sic) en **Jirasal**, *ḥušša* en **Josa**, *šaṭḥa* y *futta* en **Jota** 2 y 4, *naqqāra* en **Nácara**, *naḥà* en **Najarse**, *wa-šā' Allāh* en **Ojalá**, *wa-Allah* (sic) en **Olé**, *ra's* en **Res**, *zanbaq* en **Sampaguita**, *taḥannu'* en **Taheño**, *walīḥa* en **Valija**, *šars* en **Zarza** y *tūrī* en **Zurito**.

5) *Utilización de étimos semánticamente inapropiados* para la voz supuestamente resultante de ellos; vgr., *'adasa* 'lenteja' para **Adaza**, una gramínea, *al-garīd* 'trino' para **Alarido**, *al-fassāq* 'malvado' para **Alfazaque**, 'especie de escarabajo', *al-ušna* 'especie de musgo' para **Alosna** o ajenjo, *al-jiršāf* 'suelo duro' para **Arrezafe**, según la Academia 'lugar de cardos', pero prob. en realidad una variedad de esta planta, y *bāraza* 'retar' para **Embarazar.** En bastantes casos Asín va más allá y altera convenientemente los significados para que encajen; vgr., da a **Maharón** un étimo **maḥrūn*, fabricado sobre *ḥarūn* 'repropio', olvidando que la voz castellana significa 'desgraciado'; inventa que *madhūn* signifique 'falsificado' para hacerlo étimo de **Almodón**, olvidando que esta harina era muy apreciada;[7] hace significar a *al-dārra* 'lo que exprime' en vez de 'lo que fluye' para que sirva de étimo a **Aderra**; hace *al-nušqa* 'lazo' (con que se puede atar a la oveja) étimo de **Andosco**; da a *qawwām* el sentido de *qā'im* 'administrador' para hacerlo étimo de **Coime** y convierte a *quwaymah* 'hora' en 'muchacha' para que lo sea de **Coima**.

3.2. *Fallos de conocimientos lingüísticos*

1) *Ignorancia sistemática de las diferencias de registro*, dialectal y estándar, lo que hace que aparezcan como árabes, se entiende pertenecientes a la lengua estándar, alomorfos estrictamente andalusíes; vgr., *šuwār* en **Ajuar** por *šiwār*, *jazāna* en **Alacena** por *ḫizānah, fasfasa* en **Alfalfa** por *fisfisah, nafāya* en **Anafaya** por *nufāyah, sarb* en **Azarbe** por *sarab, zarnīŷ* (sic) en **Azarnefe** por *zirnīḫ* y *ṣufar* en **Azófar** por *ṣufr*; así como andalusismos de origen oriental o árabe, pero no pertenecientes al estándar, vgr., en **Añagaza**, *naqqāzah*, literalmente 'saltarina' y dicho del cimbel, pero que nunca significó 'caza' en ninguna forma de árabe, y *aṣṣárğa* (mejor que el fantástico *al-sāriŷa* de Asín para **Azarja**), de origen arameo, o incluso andalusismos de origen hispánico, vgr., *ŷanka* en **Chanca** (en realidad, *čánka*), o el más sangrante *sāmārīz*, dado como étimo árabe de **Chamariz**, cuando en realidad dicha voz, extraída acríticamente de Dozy (1881), no es sino un morisquismo en algún dialecto norteafricano. El desconocimiento de la dialectología árabe y de los rasgos del andalusí le llevan a afirmar que **Chafariz** y **Jaraíz** reflejan el pl. *ṣahārīŷ* que en realidad se pronunciaba aquí *ṣaháriğ*, por no saber que el sg. era *ṣahríğ* en este dialecto, o a buscar para **Habiz** un étimo en el pl. *aḥbās,* sin reparar en que el granadino no usaba *imālah*, es decir palatalización vocálica, de segundo grado en voces de registro alto, y olvidando que el ár. *ḥabīs* 'afectado a un legado pío' está en todos los diccionarios.

2) *Ignorancia de la existencia de registros también dentro del estándar*, con lo que no sólo desconoce el principio de que los arabismos iberorromances proceden casi siempre del registro dialectal andalusí, y no de la lengua clásica, sino recurre a étimos rebuscadísimos, que encuentra en los diccionarios, orientales y clásicos, y a cuya rareza parece totalmente ajeno. Así recurre a las raíces *{d/ṯrm}* en **Adermar**, no atestiguadas en andalusí, al rarísimo *mibrat* 'azúcar blanco' en **Almíbar**, al meramente clásico *al-mifarr* en **Almifor**, a un rebuscado y además semántica y fonéticamente imposible *musdà* para **Almoceda**, a un rarísimo *al-waquī* (sic) para **Aloquín**, y lo mismo se puede decir de *al-qariq* para **Alquerque** 2, *'unduqa* para **Andorga**, *indirāŷ* para **Andrajo**, *al-wanya* para **Argüeñas**, *ba'dila* para **Badal** 2, *kallā'* para **Cala**, *kināna* para **Canana**, etc.

3) *Atribución errónea de determinados étimos* a lenguas de donde no proceden, aunque a veces hayan recibido también el préstamo, como **Mahona** (que no procede del turco, sino del árabe), **Cipayo** (que no procede del supuesto turco **sibāhī,* sino del persa *sepahi)*; el supuesto étimo persa de **Bagaje**, **baqŷa*, cuya forma correcta, *boqče*, es un reconocido préstamo del turco *boğçe*, o la confusa atribución, simultánea a turco y persa, en **Musulmán** de un **musulmā*

n, que procede en realidad del pl. persa *mosolmān* de la voz árabe, y que entró al turco como *müslüman*. Por el contrario, suprime a veces etimologías árabes que eran ya bastante seguras, como las de **Alacet, Alinde** y **Arancel**.

4) *Utilización de una confusa nomenclatura lingüística*, que la Academia ha mantenido hasta sus más recientes ediciones, con términos tales como árabe-turco (en **Caique**), árabe-persa (en **Maimón**), y árabe-siriaco (en **Zargatona**). Asín sabía seguramente que no existen tales lenguas híbridas y probablemente quería sólo decir que estas voces habían pasado de una lengua a la otra, pero hay que convenir en que el procedimiento no es recomendable y puede inducir a error al lector, generalmente no especializado, del *DRAE*.

5) *Graves errores de gramática árabe elemental* como los deverbales **al-takāṯar* por *takāṯur* en **Ataquizar**, **al-taraqqā* por *taraqqī* en **Atracar**, *al-musgà* por *muṣgī* en **Amusgar**, o de las reglas más básicas de la etimología, como la derivación directa que hace del sustantivo **Guata**, a partir del verbo árabe *wadda*ʿ.

Un análisis tan exhaustivo e incontrovertible de las deficiencias en la labor etimológica de Asín, no superior en conjunto a la bastante criticable de Eguílaz casi tres cuartos de siglo antes, puede parecer cruel y gratuitamente iconoclasta, ante el prestigio del maestro, sólidamente establecido entre sus discípulos y seguramente bien ganado por sus estudios de filosofía y misticismo islámicos, intempestivo, puesto que en el medio siglo transcurrido desde entonces los horizontes hubieran debido ser muy otros, e innecesario, puesto que las consecuencias de aquella labor fallida hace tiempo tendrían que haberse agotado. Pero la vigencia de la mayoría de las etimologías criticadas hasta las últimas ediciones del *DRAE* ya prueba justamente todo lo contrario.

3.3. *Deficiencias en su* Crestomatía *de 1959*

El hecho, y no es ningún secreto ahora desvelado, es que el arabismo en España ha sido durante décadas, y quizás lo es aún en parte, una institución voluntariamente muy peculiar, en la que los presupuestos habituales de cambio y progreso no siempre se han cumplido. Como se ve por su cantidad y calidad, aquellos errores de Asín no eran sólo anécdota, resultado de momentáneas distracciones o cansancio por una tarea asumida como obligación y hecha a disgusto, sino síntoma además de una grave desviación en la actitud y enfoque de algunos arabistas hacia los estudios árabes, no ausente fuera de nuestro país, pero agudísima en él, por la que, considerando que el exotismo de la materia les confiere ya una aureola especial de singularidad, genialidad y hasta infalibilidad, se tienen por exentos de interesarse no sólo por los progresos de otras humanidades a su alrededor, tan próximas como la lingüística, sus ramas y metodologías, entre ellas la ciencia etimológica, sino por tales disciplinas tan enojosas como la misma lengua árabe, su gramática, prosodia y versificación, dialectología y, en una palabra, todo lo que no sea un rápido pasaporte para poder traducir, mal que bien, los textos históricos y literarios con los que alcanzar pronta y fácil fama de grandes sabios y talentosos filólogos.

Es bien sabido que, sintomática aunque paradójicamente, la obra de Asín más difundida y, anacrónica y sorprendentemente, utilizada hasta la actualidad es su *Crestomatía de árabe literal con elementos de gramática*, aunque hecha con prisa sobre los litografiados *Elementos de gramática árabe para uso de los alumnos* de Codera. Plagada de errores elementales, metodológicamente letal, anticuada en concepción y terminología, duramente criticada fuera de España,[8] pero ditirámbicamente alabada dentro de la "Escuela",[9] es un claro exponente del tan hispánico rasgo de "defendella y no enmendalla". Utilizarla era y es un rasgo de identidad e identificación con aquélla, y ello ha impedido perniciosamente la publicación o al menos difusión suficiente de obras mejores,[10] de donde resulta que quienes no la han superado arrastran de por vida deficiencias que se reflejan en su docencia e investigación, particularmente etimologías, topoantroponimia y traducciones.

Como quiera que estas palabras pueden parecer, una vez más, a personas mal o parcialmente informadas, subjetivamente motivadas, no estará demás demostrar su verdad con unos cuantos ejemplos, espigados de distintos aspectos de la descripción lingüística:

1) *Fonología*. Describe las faringales */ḥ/* y */ʿ/* como emitidas por la laringe, */ẓ/* como oclusiva, */ḥ/, /ʿ/* y */ṣ/* como 'aspiradas' (p. 14), reparte a voleo la realización y elisión del fonema *hamz* (vgr. *ḥamdi Allāh* 'loor a Dios' en 22, pero **bi-ṭlāq* 'absolutamente' en 118, mientras ignora la vocal eufónica de unión en 55, *man 'r-raŷulu*, 'quién es el hombre' o la realiza mal en 21, *raŷulun usmuhu* 'un hombre cuyo nombre'), así como usa de forma aleatoria el morfema de indeterminación o *tanwīn* (ausente, vgr., en *muṣallà* 'oratorio' y *multaqà* 'encuentro' en p. 39, pero presente ante *ibn* 'hijo' en muchos nombres propios de l47-151 y en díptotos, como **ḡaḍbānun* 'enojado' en 125, los nombres propios**'uṯmānin* en 30ár./3, **abū 'umarin* en 27ár./7, etc.), da una falsa regla de geminación eufónica (en 19, ignorando los casos de asimilación regresiva con las velarizadas, vgr., *basatta* 'extendiste'), y deforma caprichosamente muchas palabras (vgr., p. 38 **sukar* y **susānah* por *sukkar* 'azúcar' y *sūsānah* 'azucena', 43 **šaqar* 'rubicundez' por *saqar* 'fuego infernal', 90 *bakr* 'camello joven' por *bikr* 'virgen', 92 **turz* por *turs* 'escudo' y *atbaʿa* 'seguir' por *ittabaʿa*,[11] 130 **qanūn* por *qānūn* 'ley', 133 **kimālī* por *kamālī* 'suntuario', 137 **madīdah* por *mudaydah* 'periodo corto', 4ár./11 **fundūq* por *funduq* 'alber-

gue', 18ár./11 **aššurtu* por *aššuraṭu* 'sayones', 30ár./20 *al-ḫāliyatu* 'vacías' por *al-ḥāliyatu* 'adornadas', a veces con grave alteración del sentido). En conexión con este apartado, es también de notar que utiliza sistemáticamente grafías incorrectas, como la *alif wasl* en posición inicial absoluta (vgr., en el artículo y voces tan frecuentes como el mencionado *ibn* e *ism* 'nombre'), copia el género masculino del francés, en lugar de seguir el uso árabe y español, de los nombres de las letras (vgr. **el alif*, **el lām*, etc., e incluso, en 17 y 18, **el hamza* y **el waṣla*) y da curso, como si de tecnicismos nativos se tratara a expresiones inventadas que repugnan al árabe, como **fatḥa tanwīn, *kasra tanwīn* y **ḍamma tanwīn*, de manera reprobable que, sin embargo, ha creado escuela, pues las usan hasta hoy, irreflexivamente y por la fuerza de una mala costumbre, muchos arabistas españoles.

2) *Morfología*. En las páginas 37-38 confunde totalmente los conceptos de nombre (sustantivo o adjetivo) y nombre de acción (= *maṣdar*), los nombres de instrumento y los de vaso (39-40), forma mal los diminutivos **kunaysah* y *mudayna* (en lugar de *kunayyisah* 'iglesuela' y *mudayyinah* 'ciudadela', en 40), considera adjetivo calificativo a *raǧulun* 'hombre', inventa un falso plural regular **madīnātun* 'ciudades' (que usa de paradigma en 48 y 50), ignora la vocal anaptíctica del plural regular femenino (lo que le hace postular un singular **faḍalah* en 127, derivado del pl. *faḍalāt* de *fadlah* 'cosa sobrante' en 35ár./14), ignora la distribución alomórfica de *imra'atun* y *mar'atun* 'mujer' (71), convierte el verbo de alabanza *ni'ma* en un sustantivo *ni'mun* (140), niega la existencia de ordinales superiores a diez (53), considera que el prefijo *wā* y sufijo *āh* son una marca de admiración, cuando sólo lo son de lamentación (60), hace adjetivos de los sustantivos *ḫayrun* 'bien' y *šarrun* 'mal' por su mera capacidad de suplir a los elativos 'mejor' y 'peor' y, en consecuencia, inventa un femenino **šarratun* 'peor' (77), usa mal los casos (vgr., 26ár./5 **qabla l'āna* por *qabla l'āni*) 'antes de ahora', personas (vgr., 5ár./17 *da'aw,* plural, por *da'awā*, 'ellos dos llamaron' en dual), o conjugaciones (vgr., **danayā* por *danawā* 'ellos dos se acercaron' en 6ár./3), y sustituye arbitrariamente unas formas verbales por otras (vgr., 145 **tawaḍḍa'a* por *tawāḍa'a* 'fue humilde', 146 *wālà* por *wallà* 'nombró para un cargo' 13ár./15 **dalà nafsahu* por *dallà* 'se descolgó', 16ár./7 **yalqà yadahu* por *yulqī*, 'pone la mano', 26ár./7 *yanšabuhā* por *yunšibuhā* 'los engancha', 32ár./19 **taḫallaṣahunna* por *taḫallaṣna* 'se libraron', etc.).

3) *Sintaxis.* En puntos fundamentales, da una falsa regla de concordancia, al suponer que la concordancia en femenino de singular es característica del plural fracto frente al sano e ignorar que el verdadero criterio es el de irracionalidad frente a racionalidad (p. 45), da un ejemplo equivocado, al tratar de explicar la *wāw* de situación (57: *akala waššamsu ṭala'at* 'comió a la vez que el sol salía', perfectivo, en lugar de *tatlu'u*, imperfectivo), desconoce la obligatoriedad de *inna*, en lugar de *anna*, tras *qāla* (73), la ausencia de relativo expreso tras antecedente indeterminado (76: **masaktu biqaṣ'atini llatī* 'me agarré a una tina que...') y, aunque da correctamente la regla de uso de la negación absoluta en 134, no la cumple en 118, 125, 24ár./15, 28ár./11, etc., donde lee incorrectamente *lā matma'un, lā ḡāyatu, lā himmatun* y *lā ra'yun.*

4) *En otros aspectos*, mezcla constantemente y sin advertirlo los registros clásico y andalusí, dando como clásicas pronunciaciones o formas que no lo son (vgr., en p. 38, *ḫazānah, liqāt, sutayḥa, šurkah, darqah*), o incluso inventándolas (vgr., **daḫālah, satwān* y *ḫifāf*, en la misma página, y **mirbāṭ* en 40, deducidas mera y audazmente de sus hipotéticos étimos de los arabismos **alacena, alicate, azotea, ajorca, adarga, adehala, zaguán** y **alifafe**);[12] lee mal nombres propios tan comunes en Alandalús como *Waddāḥ* y *Ḥudayr* (que convierte en *Widāḥ* y *ǧuḏayr*), confunde Sind con Indochina (43) y, para abreviar, comete frecuentes y graves errores de fraseología, edición e interpretación, de los que entresacaremos algunos particularmente graves y llamativos; así, vgr., en p. 71 y citado como ejemplo gramatical, *aḥmilu 'alà ra'sī ḥamlatan*, no puede significar 'llevo sobre mi cabeza una carga', pues esta carga es sólo la de un atacante y se hubiera debido usar *ḥimlan*, en 32ár./3 *aqsama billāhi ǧahda īmānihi,* no significa 'juró por Dios con la mayor fe posible', sino que ha de ser corregido en *aymānihi* '(con los más graves) juramentos', en 3ár./5 *dimmah* no es 'excremento' (sic en 103), sino un gato, mucho más susceptible de ser perseguido y llevado en las fauces por un perro, en la famosa historia de la babucha de Abulqāsim, en 132 (explicación del pasaje 32ár./16), *kafānā ba'du alīma naqimatihi* no significa 'tómenos Dios en cuenta el dolor de sus sufrimientos', sino 'líbrenos Dios en la otra vida de Su doloroso castigo', es decir, del fuego infernal, en 139 *andà* está mal reflejado como '(voz) más fuerte', puesto que el texto correspondiente (10ár./17), *bisawtin andà mina nnuwwāri ḡibba lqiṭār*, ha de traducirse 'con voz más fresca que las flores tras la lluvia',[13] en 145 para *ayna yaqa' min ḍarbihi,* está mal la glosa 'en qué parará esta música', ya que en el contexto de 10ár./15-16 donde se habla de la habilidad para tañer y cantar, sólo puede significar 'dónde quedará (su voz) con respecto a su tañido', en 25ár./10, el nombre propio de la heroína del relato, Ḥalwah, no es recogido como tal, sino sólo como nombre común' 'soledad', en 17ár./9 no tiene sentido *faḫaraǧa bnu Zuhrin*, puesto que este personaje no sale a ningún sitio en este pasaje, sino que hay que corregir con el contexto *faḥaraǧa* 'y se enojó', que falta en el glosario, y en 27ár./11 es absurdo leer *ta'nīb*, mal explicado en el glosario como 'hacer consumo de vino', cuando es

una errata obvia por *ta'qīb*, donde el texto dice que las posadas de Almería llegaron 'sucesivamente' a casi mil.

La *Crestomatía* (1959) es perfectamente coherente, en su falta de calidad lingüística, con las "Enmiendas" (1944), la *Contribución a la toponimia árabe de España* (1940),[14] el *Glosario de voces romances registradas por un botánico anónimo hispano-musulmán (siglos XI-XII)*, (1943)[15] y todos los escritos lingüísticos de Asín, en cuanto refleja ese peculiar punto de vista del "arabista filólogo", editor y comentador de textos que no se ha preocupado demasiado de entender bien, porque considera la lingüística y la gramática un engorro, en el que se puede perder demasiado tiempo: como es de esperar, cuando la misma persona intenta dar etimologías no conoce suficientemente bien ni la lengua fuente, ni la metodología. Opera, entonces, como los arabistas del s. XVI, o incluso, más o menos, como Isidoro de Sevilla: atiende a la mera similitud fonética del momento y, en menor medida, a la proximidad semántica, ignorando la evolución de ambos sistemas en lengua fuente y lengua objetivo, la exigencia de contacto significativo entre ambas en el tiempo y el espacio, los registros, los cauces y, en general, todos los detalles sincrónicos, diacrónicos y diatópicos, ya que, cuando algo no encaja, basta con forzarlo o, como mucho, anteponer un precavido "quizá".

Por increíble que parezca, hay aún en nuestro país algunos continuadores del "sistema" de Asín: con un diccionario árabe clásico en la mano, en el mejor de los casos el *Dictionnaire arabe-français* de A. de B. Kazimirski, van buscando palabras que suenen aproximadamente como las del castellano o topónimos de nuestra geografía y, cuando las encuentran, añaden, como mucho, alguna explicación *ad hoc* de lo que no encaja fonética o semánticamente, y publican estas nuevas "etimologías" con la mayor seriedad del mundo, repitiendo dicho proceso a veces durante muchos años, impertérritos, cuando no furiosos, ante las críticas que a veces les hacen, horrorizados, los realmente conocedores de la materia.[16] Otros, o los mismos en otros momentos, no tienen tan temeraria afición pero, *Crestomatía* de D. Miguel en mano, "aprenden" o "enseñan" árabe y dan a la luz unas peculiarísimas traducciones, a veces ingenuamente acompañadas del original que denuncia su calidad, olvidando que, a juzgar por esa misma obra, como acabamos de ver, las "Enmiendas" y algunas de sus propias versiones, ya el maestro tenía muchas dificultades para entender los textos menos obvios de esta lengua sin que sepamos, cuando acierta, si lo hace por conocimiento, intuición o auxilio.[17]

Precisamente porque, sólo en este sentido, las secuelas negativas de la "Escuela" sobreviven con cierta frecuencia y nos sonrojan a menudo, como españoles y con vergüenza ajena, nos ha parecido oportuno explicitar una crítica, conocida de muchos y en detalle desde hace decenios, pero nunca aireada por complejas razones de convivencia con un sistema, a pesar de las nefastas consecuencias que ha tenido y sigue teniendo ese silencio: ninguna ocasión mejor para ello que un encuentro en que se estudia la labor de Joan Coromines, hombre de una trayectoria personal y científica diametralmente opuesta a la de Asín y que, como veremos, demostró que había mejores maneras de aprender doctrina arabística para producir buenas etimologías árabes.

4. El trabajo de Joan Coromines

Cuando analizamos la labor de Coromines en el terreno de los arabismos iberorromances, y más concretamente, del castellano, al que nos atenemos fundamentalmente en este trabajo, no porque los del catalán no lo merezcan igualmente, sino porque su crítica es mucho más reciente y no se puede considerar aún completa, hay que decir dos cosas: una, que no fue infalible, como no lo es nadie, aunque a él le costara aceptar críticas debido a su carácter, tal vez disculpable por la amargura del injusto exilio, y otra, que hizo enormes progresos sobre la situación en que la cuestión había sido dejada por el arabismo español y hasta internacional y que, gracias a su preparación lingüística y su metodología depurada, nos legó el primer elenco total de arabismos del castellano que merece confianza en un altísimo porcentaje de casos. Y, ya que hablamos de números, no será inoportuno dar algunas cifras y la interpretación correspondiente.

Si aceptamos, como premisas de una comparación numérica, que la lista total de arabismos del castellano puede rondar los 1700, según nuestra última revisión, que todos prácticamente están reflejados en las entradas del *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* de J. Coromines, en ese sentido no alterado sustancialmente por su revisión en colaboración con J.A. Pascual, titulada *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, y que nuestras 'Apostillas de lexicografía hispano-árabe' de 1985 reflejan una actitud crítica similar, como es razonable suponer, a la aplicada aquí a las 'Enmiendas' de Asín, ya las cifras más inmediatas proclaman una diferencia cuantitativa importante, puesto que si detectamos tres centenares y medio de fallos en el millar de entradas de éstas, nuestras apostillas a J. Coromines alcanzan una cifra muy similar para un total mucho más alto. Pero es que, además y a diferencia del caso de la lista de errores en Asín, nuestras apostillas a Coromines contienen a menudo sólo información adicional y no invalidan el étimo sugerido: afinar el cómputo no es tarea fácil, porque supone cuantificar la proporción de error y acierto en corrector y corregido en cada caso pero, de todos modos, resulta evidente, y lo confirma el apéndice comparativo que añadimos de reacciones de Coromines a Asín, que el primero es muy superior en metodología y, por consiguiente, en éxitos al segundo, al que corrije y censura a menudo con una exactitud, claridad y rotundidez que jamás se ha visto en otros tratadistas de la misma materia, sobre todo en nuestro país.

Dejemos, pues, las cifras, que son sólo un modo de presentar hechos, no exento de posibilidad de manipulación, sobre todo cuando de estadísticas se trata y se han de construir sobre una muestra, que puede ser amañada. En el aspecto cualitativo, es evidente que Coromines comete muchos menos errores que los que hemos catalogado en Asín, como puede observarse en sus hipótesis sobre las mismas voces en las que éste yerra, distribuidas por los mismos conceptos.

A) En cuanto a fallos metodológicos:

1) *Inexactitudes gráficas y fonéticas*. Coromines corrige las señaladas en **Alcora, Alfombra** 2, **Aladar, Cotón** y **Cotonía, Falca, Gumía, Nabab, Café, Chal, Cipayo** y **Marlota**. No acepta, y por tanto no corrije sus grafías, los étimos propuestos para **Naife, Naipe** y **Gúmena**, omite las voces **Hamudí** y **Jenízaro**,[18] mientras que reproduce el error de Asín en **Guarism**o, y comete también él otras inexactitudes en **Mahona** y **Caique**, dejando entrever su muy limitado conocimiento del turco y la compleja problemática del origen de buena parte de su léxico.

2) *Suposición de alomorfos inexistentes* y otras deformaciones de supuestos étimos. Coromines corrige los yerros de Asín en **Alefriz, Alhóndiga, Algorza, Alforja, Aliara, Albur, Almádena, Almenara, Alquez, Anoria, Anorza, Atafarra, Ataracea, Azucena, Barcino, Bezaar, Chaira, Chuca, Farnaca, Horda, Jayán, Zambra** 2 y **Cimitarra**, mientras omite las voces **Alafa, Bófeta, Cabaya** y **Ardurán**, acepta los errores de Asín en **Anea** y **Badea**, y comete otros en **Ajimez, Almarada, Almijara, Almofrej** y **Firmán**.

3) *Suposición de étimos inexistentes*. Coromines los rechaza, al menos, y en varios casos da etimologías correctas para **Adúcar, Alcayata, Alfeñique, Azache, Bagaje, Bagasa, Bambú, Charca, Garza, Moheda, Pagoda** y **Caramuzal**, omitiendo **Algazafán, Archí y Alcadra**, y aceptando los errores de Asín u otros parecidos en **Almizate, Almocafre, Aludel** y **Añasco**.

4) *Utilización de étimos fonéticamente inapropiados*. Coromines en varios casos da etimologías correctas o rechaza, al menos, los inapropiados de **Acicate, Adra, Ajedrea, Alazán, Alcotana, Alema, Alfaneque** 2, **Aloja, Almodrote, Añicos, Arracada, Atafea, Atarjea, Azahar, Baladí, Baraja, Bernegal, Cáncana, Cáncano, Caniquí, Cárabo** 1 y 2, **Carcajada, Catán** 2, **Cazurro, Ceje, Chalán, Chisme, Choza, Dibujo, Escaque, Frez, Ganado, Harija, Hola, Hurí, Jabeca, Jabeque, Jácara, Jácena, Jeta, Josa, Jota** 2 y 4, **Najarse, Olé, Res, Valija, Zarza** y **Zurito**, mientras omite las voces **Jirasal** y **Sampaguita**, duda de **Adobe** 2, **Albadena, Cazo** y **Nácara**, y acepta los errores de Asín en **Bayal, Ojalá** y **Taheño**.

5) *Utilización de étimos semánticamente inapropiados*. Coromines da en varios casos etimologías correctas o, al menos rechaza los sugeridos para **Adaza, Alarido, Alosna, Arrezafe, Embarazar, Maharón, Almodón, Aderra, Coima** y **Coime**, aunque duda en **Alfazaque** y sorprendentemente acepta **Andosco**.

B) En cuanto a fallos debidos a insuficientes conocimientos lingüísticos, la situación es la siguiente:

1) En cuanto a la *indistinción de árabe estándar y dialectal*, concretamente andalusí, Coromines, como lingüista profesional, conoce bien la diferencia que los separa, y señala generalmente los casos en que un étimo sólo se explica a partir del dialecto, a diferencia del total descuido de este aspecto en Asín. Así lo hace en **Alfalfa, Azarbe, Azarnefe, Azófar, Azarja, Chamariz** y **Chafariz**, aunque ocasionalmente olvida consignar el origen dialectal, vgr., en **Ajuar** y **Alacena**, desconoce la necesidad de pasar por el andalusí para establecer ciertos étimos de voces castellanas como en **Añagaza** y **Chanca**, o sigue a Asín en aceptar una forma dialectal inexistente, en el caso único de **Habiz**.

2) Por lo que se refiere a *ignorancia de registros dentro del estándar,* que hacen aun más inverosímil un préstamo de dicha lengua, Coromines rechaza los étimos árabes rebuscados de Asín para **Almíbar, Andorga, Andrajo, Argüeñas** y **Cala**, duda al menos en **Almifor, Alquerque** 2 y **Badal**, omite la voz **Adermar**, probablemente como aragonesismo, y acepta los étimos erróneos de aquél en **Almoceda, Aloquín** y **Canana**.

3) Coromines corrige todas las *atribuciones erróneas* de Asín, en **Cipayo, Bagaje** y **Musulmán**, salvo en el caso de **Mahona** y, además, restituye los étimos árabes de **Alacet** (en **Alizace**), **Alinde** y **Arancel**, sobre los que Asín prefirió no pronunciarse.

4) Coromines, como lingüista avezado, suprime las *designaciones híbridas de lenguas inexistentes*, sin otra excepción que el desliz de un 'árabe-persa' en **Garrafa**.

Resumiendo, y frente a las deficiencias observadas en Asín, Coromines deja ver su competencia como lingüista y, especialmente, como etimólogo, al comprobar la corrección fonética, gráfica y gramatical de los étimos, la existencia de éstos y de alomorfos eventualmente postulados, al rechazar étimos fonética o semánticamente inapropiados, y casi siempre los rebuscados, y al comprobar las lenguas o dialectos de procedencia, identificarlos con una nomenclatura exacta e investigar el paso del étimo de unas a otras. No es imperativo deducir de aquí que además de ser casi infinitamente

mejor etimólogo que Asín, conociera mejor el árabe que éste, pero sí que, a diferencia de él, era consciente de sus limitaciones y comprobó sus datos o los consultó hasta ponerlos a un nivel casi siempre muy digno de corrección gramatical y lingüística.

Con ello, no queremos decir que hiciera una labor perfecta, en cuyo caso no habrían tenido sentido nuestras "Apostillas" de 1985, las cuales estribaban sobre la premisa de que, siendo su obra etimológica tan útil e importante que constituye un avance gigantesco sobre todo lo preexistente, debía ser pulida de pequeñas imperfecciones como las que señalábamos, para permitir que futuras generaciones pudieran seguirla utilizando sin apenas adiciones y correcciones, como ocurre con todos los grandes diccionarios. Sea esto posible o no algún día, lo cierto es que el futuro progreso de esta materia requiere una crítica también minuciosa de los ocasionales fallos de Coromines, hecha con respeto, sí, a un gran sabio, coherente con sus principios en todo punto y a todo coste, honrado y escrupuloso en su labor, pero también sin concesiones ni disimulos por motivaciones personales que en nada sirven a la ciencia.

Esta crítica tiene, de nuevo dos facetas, metodológica y lingüística. En la primera, apenas le podemos censurar un exceso de celo, típico del etimólogo convencido de los casi ilimitados poderes heurísticos de su ciencia, hasta el punto de no renunciar fácilmente a encontrar un étimo para cualquier palabra, por difícil que sea hallarlo, a través de largas elucubraciones que llevan a un paradójico resultado, bien conocido de cuantos han manejado a menudo sus diccionarios etimológicos, castellano y catalán, a saber que, cuanto más largo es el artículo de Coromines, menos convincente suele ser el étimo que sugiere, independientemente de su propio grado de convicción. Algunas veces, su esfuerzo pasa de lo dramático a lo casi cómico, como cuando afirma que **jauría** (artículo de una página y cuarto) venga del griego *khoreía* 'danza', porque, citamos literalmente, "en el aspecto semántico se comprende el paso de 'corro de danzantes' a 'jauría de perros', pues unos y otros actúan juntos y de concierto", o que **fideo** (artículo de dos páginas y media) venga del árabe *fid* 'desbordarse', 'por su propiedad de aumentar de tamaño al cocerlos'.

Tales etimologías desesperadas, de las que no se libra casi ningún etimólogo, debiéndonos incluir entre los pecadores, pueden provocar una sonrisa fácil en quien las recibe en estado neutral, no afectado por el entusiasmo de buscar étimos y empeño placentero en hallarlos, pero la conclusión no debe ser, en modo alguno, que haya que dudar de toda esta ciencia, sino que hay que ser muy crítico y autocrítico al practicarla, aun con la mejor metodología, y saber recuperarse, reconociéndolos, de los excesos en ella, inevitables para todos los que la cultivamos.

En cuanto a los fallos debidos a carencias lingüísticas en la obra etimológica de Coromines, debemos decir dos cosas: una, que, habiendo utilizado crítica y reflexivamente las etimologías de sus predecesores arabistas, queda generalmente por encima de ellos, aunque su conocimiento del árabe pudiese ser inferior, y otra, que, como es lógico en una persona que hizo la labor de todo un equipo, gracias a conocimientos bastante profundos de gran número de lenguas, no podía dominarlas todas por igual. Coromines conocía muy bien, es decir, con capacidad de hablarlas o, al menos, leerlas a buen ritmo, la mayor parte de las lenguas romances y las más importantes de Europa occidental, y menos bien otras relevantes para su trabajo. Entre ellas estaba el árabe clásico, que su obra permite diagnosticar conocía bien estructuralmente, es decir, en todo lo más importante del funcionamiento gramatical, pero no, seguramente, en el de su léxico, fraseología, sintaxis no elemental, forma interna, dialectología, etc. Podemos suponer que podía leer un texto árabe sencillo, con un diccionario, cierta lentitud y un cierto número de errores, lo cual, por otra parte, no es menos de lo que logran hacer algunos, bastantes, arabistas profesionales, debido a la peculiar definición que a veces tiene aprender o saber árabe entre nosotros, pero a ese grado de conocimiento no le podemos poner la etiqueta de dominio ni, mucho menos, competencia nativa, que no es imprescindible para hacer etimologías, pero sí las condena a quedar a un cierto nivel limitado de autoridad.

Por este conocimiento superficial del árabe y su dialectología, y aunque mucho más consciente que Asín de la importancia de ambas y de la necesidad de contrastar los supuestos étimos con su realidad, comete Coromines algunos errores, que afectan tanto a la validez de la etimología propuesta, como a datos secundarios contenidos en sus entradas. Veamos algunos, según una clasificación lingüística:

1) En el terreno de la fonética no peca a menudo, pues es uno de los aspectos más cuidados de su labor. Pero lo hace a veces, al ignorar algunas reglas, sobre todo dialectales, por la presión de obtener una solución impecable o por la del prestigio de etimólogos anteriores (incluido Asín, y a pesar de la muy limitada confianza que, motivadamente, depositaba en él como lingüista), como cuando explica la /e/ de **Acelga** por una influencia a distancia de /q/ sobre /i/ en el árabe *silqah*, o niega que **Riesgo** derive del árabe *rizq*, porque no sabe que esta vocal en sílaba cerrada tenía un alófono abierto que se refleja frecuentemente como /e/ en romance, y cuando acepta para **Aladroque** y **Bayal** las fonéticamente imposibles etimologías árabes *al'azraq* y *ba'l*, ante el prestigio de Steiger y Asín. También tiene serios problemas con la posición del acento, pues canoniza anacrónicamente el sistema oriental actual de acentuación no fonémica y lo identifica con la situación normal del árabe clásico o antiguo, cosa que no sólo no consta absolutamente, sino que no es, desde luego, cierta en algunos casos, y hace excesivo caso a los datos aún titubeantes de Steiger sobre la materia y sus consecuencias en la acentuación

del andalusí. Ello le lleva a afirmar que algunos arabismos reflejan la acentuación clásica, como **Adarga** de **addáraqa*, y otros, la dialectal andalusí, como **Alazán** de *al'az*‘*ár*, lo que choca con un principio sociolingüístico que admite pocas excepciones, según el cual toda lengua tradicional es realizada con el elenco fonémico del registro medio o bajo, y no con la que históricamente le correspondía. Otras veces inventa o malinterpreta una regla, como hace en **Tanda**, donde, para apoyar su étimo *tanẓīm* propone una acentuación en primera sílaba de la correspondiente forma árabe que nunca ha existido y que es desmentida por todos los arabismos, vgr., **Tabique, Tahalí, Talega, Taracea, Tarquín, Tarjea, Taujel**, etc.

2) En el terreno de la morfología no está libre de errores, algunos bastante elementales, como afirmar en **Neblí** que *šuḏāniq* ‘azor’ sea un plural cuadriconsonántico, negar el étimo, acertado por esta vez, de Asín, *farḍa* para **Farda**, porque sólo encuentra *farḍ* en los diccionarios y desconoce que de todo nombre verbal se puede formar un nombre de unidad con el morfema femenino, admitir en **Gafo** la forma **muqūfi*‘ por *muqawfi*‘, mera errata tipográfica del *Supplément* de Dozy, o de menor gravedad, como inventar para **Acicate** un étimo **sikkāt* que es imposible porque no existe ese pl. regular, o la acrobacia de extraer el sustantivo **Bata** del verbo árabe *wadda*‘, siguiendo en esto a Asín inoportunamente y contra sus propios principios de lingüista avezado.

3) Contra la sintaxis peca poco Coromines, y no podía ser de otra forma en una obra etimológica donde raras veces se cita sintagmas enteros, y teniendo en cuenta su cuidado en comprobar los datos. Lo hace, sin embargo, a veces, cuando ha de fabricar sus propios sintagmas, como en **Magaña** donde supone un **mar'a xanà* ‘mujer de burdel’ que necesariamente sería *mar'at*, en estado constructo de nombre con morfema femenino que rige a otro, y en **Fulano**, donde supone **šay' fulān* para ‘tal cosa’, lo que no es gramatical, porque *fulān* no puede funcionar como calificativo, para lo que existe el término *fulāniyy*.

4) Son relativamente frecuentes los casos en que sus étimos son altamente improbables por no haber tenido en cuenta el carácter exclusivamente clásico o incluso de registro rebuscado de los que propone; vgr., *qūr* para **Alcor**, *ḫumrah* para **Alfombra**, *dad* para **Dado**, *hubayyiğ* para **Hobacho**, *maṭram* para **Marrano**, *rabrab* para **Rebaño**, etc. Idéntico resultado tiene el desconocimiento de la gramática y léxico del árabe andalusí, que no puede criticársele por no estar entonces bien descrito aún, como cuando pretende derivar **Alfaques** de *alfakk* ‘mandíbula’, o **Mezquita** de *masğid*, pero a través del armenio, cuando no advierte que **Zatara** es una voz fantasma que nunca ha existido y que el culpable, **Çatara**, era errata por ***Catara**, del andalusí *ḫattára*, o cuando da complicadas explicaciones para **Ejarbe, Mohíno, Monfí** y **Moraga**, por no constarle las formas andalusíes *šárb, muhín, munfí* y *mawráq*.

5) En otros casos, sin embargo, hay que concluir que sus errores reflejan sencillamente un limitado conocimiento del árabe clásico, como cuando da el sintagma **rabbat alḥasan* ‘señora de hermosura’, en lugar de *alḥusni*, cuando acepta para **Ojalá** el imposible **wa-šā'a llāh* de Asín, en lugar del lógico optativo *law šā'a llāh*, o cuando no se le alcanzan los étimos de **Moheda** y **Redoma**, *mufīḍah* y *raṭūm* respectivamente, que hubiera podido localizar en los diccionarios que habitualmente utiliza. Con mayor razón, y pecando en la más distinguida compañía, son inseguros sus datos cuando se ocupa del bereber, persa, turco, hebreo y otras lenguas exóticas para los occidentales: así, por ejemplo, acepta **Acebuche** como bereber con la autoridad de Dozy y Steiger, aunque no lo es, y en cambio no detecta el étimo que sí lo es de **Tragacete**, no advierte que **Elchi** ‘embajador’, aún pronunciado así en turco hoy, no es una simple variedad de **Elche** ‘renegado’ y, para concluir con una relación que podría prolongarse, afirma en **Garbillo** que el árabe *ğirbāl* pudiera proceder del latín *crī bellum*, porque no conoce que dicha voz semítica está documentada ya en acadio.[19]

* * * *

Como quiera que el estudio precedente ha versado exclusivamente sobre los arabismos del castellano, por la sencilla razón de que era más fácil la comparación con estudios anteriores para hacer una evaluación de la calidad del trabajo realizado por Coromines, vamos a proceder a entresacar unos cuantos casos de nuestro reciente estudio “Arabismos del catalán y otras voces de origen semítico o medio-oriental”(1997), que nos permitirán, por una parte, confirmar que dicha calidad es similar en virtudes y defectos a la de su trabajo sobre el castellano y, por otra, que sus limitaciones en el dominio de la dialectología árabe fueron responsables de algunas etimologías fallidas dentro de su indudablemente impresionante labor de etimologista. Limitándonos a algunas voces espigadas de la primera letra del alfabeto, observamos:

afalagar: como en el caso del cs. *halagar*, lo deriva del ár. *ḫálaq* (sic) ‘allisar, aplanar, polir, tractar bondadosament’, donde se echa de ver en esa última acepción no documentada en los diccionarios clásicos que se está tratando de crear una proximidad semántica y se olvida que en los dialectos el antiguo verbo *ḫalaqa* sólo conserva su sentido más frecuente de siempre, ‘crear’. Desde nuestro artículo “Las *xarajāt* en árabe andalusí” (1987: 247), ha quedado establecido que el étimo verdadero es el ár. and. *ḫaláq* ‘palomo ladrón’, voz híbrida del ár. *ḫalā'* ‘despoblado’ y el sufijo rom. *{-ÁK},* pues se trataba en principio de una variedad salvaje, o tal se creía.

alabrent ‘el fadrí de papereria que fa els fulls, tirant al molí la massa de draps preparats i traient després de la tina la

quantitat de pasta necessària', tomado por el cs. *laurente*, es voz que desconcierta a Coromines hasta el punto de hacerle pensar en una metonimia del nombre occitano de la salamandra, *alabreno*. El caso es sencillo si recordamos que en ár. and. y como préstamo del rom. existía *labrál* 'lebrillo' y que en dicho dialecto el esquema {1a23á4} servía para expresar nombres de oficio de raíz cuadriconsonántica, como equivalente de {1a22á3} en las triconsonánticas, lo que implica que dicha voz significaba simultáneamente 'lebrillero', en total concordancia con la semántica del arabismo.

aladroc: como el catalanismo del cs. *aladroque*, es sabido que Coromines quería derivar esta voz del ár. *al'azraq* 'el azul', con dos reflejos fonéticamente irregulares y una dudosa antonomasia, lo que, en hombre de su ciencia y prudencia bien podemos calificar de etimología desesperada. Desde nuestras 'Apostillas' (1985: 122), quedó establecido que se trata del and. **ḥaṭrúk* 'bocazas' (cf. el sinónimo cs. *boquerón*), un híbrido de la raíz ár. *{htr}* 'charlar', con el sufijo despectivo rom. *{-ÓK}*.

alardó: en su artículo **alardo**, Coromines duda de la correcta acentuación de dicha voz dialectal de Pla del Llobregat, 'estacada petiteta que's fa per aturar la terra que el riu grata' (según Aguiló) y quiere conectarla semánticamente con la primera. Pero ya en nuestras "Nuevas apostillas" (1984: 8), aclaramos que se trata del and. **'arḍún*, híbrido del ár. *'āridah* 'larguero', con sufijo aum. rom., y posteriormente hemos detectado reflejos de la misma voz en los arabismos del cs. *alaria*, port. *lárias*, etc., referidos siempre a objetos con una pieza alargada o transversal.

alatzà: como en el caso de sus equivalentes cs. *alazán* y port. *alazão*, esta voz venía desafiando los esfuerzos de los etimólogos, que daban por bueno, incluido Coromines, un étimo ár. *az'ar*, a decir verdad no demasiado problemático, salvo por el hecho de no estar documentado en and. Últimamente hemos establecido que se trata en realidad de *aṣhab*, término mucho más frecuente para dicha acepción en clásico y dialecto, y cuyo reflejo cat. (apoyado por **atzabó, atzavara, etzibar** y **atzeni**, frente a lo normal para la /*ṣ*/ del árabe, que habría sido nª) se explica como defecto fonético conocido de los bereberes, que abundaron en Levante y Extremadura y eran conocidos como criadores de caballos.

àmec 'substància estireganyosa, groga i amarga que elaboren les abelles': como el cs. *(h)ámago* y pt. *âmego*, no se trata del lt. *amidum*, como señala dubitativamente Coromines, sino del and. *ḥamj* 'enmohecimiento', con pronunciación oclusiva /g/, característica de los yemeníes en los primeros tiempos de Alandalús.

atifells y **atuell** 'estri, eina': no se trata de un hipotético lt. *artificulus*, sino del and. *atífil*, ár. *aṭāfin* 'trébedes', metonímicamente aplicado a cualquier trasto, como explicábamos ya en las citadas "Nuevas apostillas" (1984).

Y finalmente el mall. **atzep** 'hombre pequeño y enfadoso; niñato' no deriva, como quiere Coromines, del ár. *azzibb* 'miembro viril', sino de *'azab*, en principio, 'mozo, soltero', pero muy difundido en el Mediterráneo como nombre de los miembros de una milicia turca, indudablemente mal leído en el cs. del *DRAE* como *abab,* y en el pt. *ababe* 'remero libre en las galeras turcas', voz que nos venía eludiendo, y nos hizo caer en error aún en el citado artículo sobre los arabismos del catalán, hasta haber encontrado muy recientemente su correcto étimo y pruebas de su difusión, que van hasta la *Jerusalén conquistada* de Lope, donde se habla ya de los *azapos*.

5. A modo de conclusión

Terminamos, pues, esta abreviada relación con la confesión de un error tan reciente, que debe de hacernos reflexionar sobre la dificultad de esta materia, y la necesidad de abordarla con humildad. Pues los párrafos precedentes, que es de temer hayan resultado menos amenos de lo que hubiera sido de desear, pueden ser interpretados de dos maneras. La primera, muy clásica, pero divergente de nuestro principio profesional y moral de utilizar la crítica y la autocrítica sólo como instrumentos para la búsqueda de la verdad, y nunca como atajo para un efímero y dudoso prestigio, sería que se hace o debe hacer objeciones muy duras a la labor etimológica de Asín, más suaves en el caso de Coromines, con la apenas disimulada finalidad de proclamar las excelencias de la propia labor y presentarla como estado definitivo e irrevisable de la cuestión.

La segunda interpretación de estos datos, que es la que nos gustaría transmitir, es inculcar a los científica y sinceramente interesados por esta ciencia que, si difícil es siempre la tarea del etimólogo, que requiere unos conocimientos prácticos y metodológicos simultáneamente extensos y muy profundos, lo es más la del que se ocupa de etimologías de lenguas no bien conocidas o conocibles, al menos, en los ambientes científicos occidentales. En el estado actual de la cuestión, que es imperfecto, porque seguramente hay más arabismos de los detectados, y puede no serlo alguno de los propuestos, o ignorarse detalles importantes de su penetración en el iberorromance, o su pasado en el semítico o más allá, no podemos esperar progresos sin un estricto respeto a la metodología y un más profundo conocimiento de la sincronía y diacronía de las varias lenguas implicadas.

Esa metodología está formada por un cuerpo relativamente breve de reglas que puede dominar una persona y comprobar que han sido aplicadas correctamente, pero no ocurre así con el grado de conocimientos lingüísticos prácticos igualmente necesarios para el éxito de esta labor. En este sentido, no es imposible, pero sí remoto y hasta espeluznante, que los progresos de las técnicas genéticas nos deparen en el s. XXI un individuo capaz de adquirir y utilizar dichos conocimientos, por lo que parece más seguro formar equipos en que diversos expertos en cada una de ellas aúnen sus saberes en una labor coordinada.

Sólo así y entonces podremos tener diccionarios etimológicos superiores a los de Coromines, o elencos particulares de arabismos mejores que los pocos actualmente disponibles. Hasta ese día, que no todos veremos, en la parte positiva de su labor, respetemos, admiremos y honremos, sin dejar de criticarlos justa y constructivamente, a los maestros a los que debemos la transmisión de la base de nuestros conocimientos y, por consiguiente, la posibilidad de haber podido ampliarlos hasta el punto de poder

Apéndice

Repertorio de étimos árabes criticados en Asín 1994, comparados con DCELC y Corriente 1996[2]

Entrada	Asín	*DCELC*	Corriente
Aceifa	*al-sayfa*	*sâ'ifa*	and. *ṣáyfa*, cl. *ṣā'ifah*
Acicate	*al-šawkāt*	quizá *sikkāt*	*(muzīl) assiqāṭ*
Adaza	*'adasa*	*dáqsa*	and. *'alása*, cl. *'alasah*
Adehala	**al-dajāla*	*daẖâla*	*et* (lt.) *iḥála* (ár.)
Adermar	*al-ṯ/darm*	-	
romand. **AD-ṯalm-AR*			
Aderra	*al-dārra*	*dírra*	and. *dírra*, cl. *dirrah*
Adobe 2	quizá *al-ḍubbāṭ*	quizá *ḍábba*	and. *ṭúb*
Adra	*al-dāra*	*dáẖr*	
dáwr			
Aduar	*adwār*	*dawwâr*	norteaf. *duwwār*
Adúcar	**al-dukar*	-	and. **ḥaddúqa* o **ḥatrúqa*
Aforra(miento)	*al-ḥurra*	de *ḥurr* (en **aforrar**)	de *ḥurr* (en **aforrar**)
Ajedrea	*al-sa'tariyya*	*šatriya*, del lt. *satureia*	and. *šaṭriya*, del lt. *satureia*
Ajimez	**al-šammīs*	*šimâsa*	and. *šamís*
Ajuar	*al-šuwār*	*šuwâr*	and. *šuwár*, cl. *ša/iwār*
Alacena	*al-jazāna*	*ẖazâna*	and. *ẖazána*, cl. *ẖizānah*
Alacet	-	*isâs* (en **alizace**)	and. *asás*, cl. *asās*
Aladar	*al'aḏār*	*'iḏār*	and. **'aḏár*, cl. *'iḏār*
Alafa	*alafa*	-	*'alafah*
Alamar	*'alam*[21]	quizá *'amâra*	and. *'alám*, cl. *'alam*
Alambor	-	-	and. *ḥarabúl*
Alara	*halhala*	*hálhal* (en **Fárfara** 2)	and. *ḡilála*, cl. *ḡi/alālah*
Alarido	*al-garīd*	-	-
Alazán 2	*al-ḥisān*	and. *az'ar*	and. *aṣháb*, cl. *aṣhab*
Albadena	*al-biṭāna*	-	and. *badán*, cl. *badan*
Albur 2	*al-būr*	and. *bûrī*, cl. *būrī*	and. *búri,* cl. *būrī*
Alcana (sic)	-	-	and. *qaná*, cl. *qanāh*
Alcayata	*al-qayyāda*	romand. **kayáta*, lt. *caia*	romand. **kayáta*, lt. *caia*
Alcoholar	*al-qufūl*	-	and. *kuḥúl*, cl. *kuḥl*
Alcora	*al-kurra*	*kúra*	and. *kúra*, cl. *kurah*
Alcotana	*al-qattā'a*	de **Alcotán**	de **Alcotán**
Alefriz	quizá *al-ifrāḍ*	*'ifrîz*	and. *ifríz*, cl. *ifrīz*
Alema	*al'āmma*	*ḥímà*	and. *ẖídma*, cl. *ḥidmah*[22]
Alfalfa	*al-fasfasa*	and. *fásfaṣa*, cl. *fiṣfiṣa*	and. *fásfas(a),* cl. *fisfisah*
Alfaneque 1	-	** b âz*	
al-fanâk	and. *ḥanakí*		
Alfaneque 2	*al-jānaqa*	ber. *'afarâg*	and. **alfaráq*, de ber. *afrag*
Alfarnate	*al-jarnaq*	-	romand. **alfarnát*
Alfazaque	*al-fassāq*	*fassâs*	and. *ḥazzáq*
Alfeñique	quizá *al-fināq*	*fānîd*	and. *fa(y)níd*, cl. *fānīd*
Alferraz	*al-farrās*	*farrâs*	*farrās*
Alfombra 1	*al-jumra*	*ẖúmra*	and. *alḥánbal*
Alfombra 2	*al-jumra*	*ḥúmra* (en **Alfombrilla**)	*ḥumrah*
Alfóndega	**al-funduqa*	and. *fúndaq* (en **Alhóndiga**)	and. *fúndaq*, cl. *funduq*
Alforfón	*al-furfūr*	gall. *alforfa*	gall. *alforfa*
Alforja	**al-jurŷa*	*ẖurǧ*	and. *ẖúrǧ*, cl. *ẖurǧ*
Alforza	*al-jurza*	*ḥúzza* de *{ḥzz}*	and. *ḥúzza*, cl. *ḥuǧzah*
Algara 2	*al-galāla*	*hálhala*	*ḡa/ilālah*
Algazafán	**al'aṣafān*	-	vieja errata por **Algafacán**
Algorza	**al'urṣa*	céltico *gorti*a	céltico *gortia*

Alhamí	quizá *al-ḥammā'*	de **Alhama**	de **Alhama**
Alhavara	*al-ḥuwwārà*	*al-ḥuwwārà*	and. **al-ḥawwára*, cl. *al-ḥuwwārà*
		Alhoja	*ḥā al- ŷŷa*
val. *aloixa*	-		
Alhurreca	*al-ḥurrāqa*	*ḥurráiqa*	and. *ḥurráyqa*
Aliara	**al'iyāra*	gr. *phiále*	gr. *phiále*
Alicatar	**al-qatā'a*	de **Alicate**	*alqat'*
Alicates	**al-liqāṭ*	norteaf. *laqqâṭ*	*laqqāṭ*
Alinde	-	*hind*	*hind*
Alioj	-	*yašb*	*yašb*
Almádena	**al-mi'dana*	and. *máṭana*	and. *mátana*
Almarada	**al-mijrāza*	and. **maráz̲a*	and. *maẖráz*, cl. *miẖraz*
		Almea 2	*' kāmiyya 'âlima* dial.
'ālme, cl. *'ālima*			
Almenara 2	**al-minhara*	*mánhar*	and. *manhár*, cl. *manhar*
Almíbar	quizá *al-mibrat*	*mîba* (del per.)	and. *míba*, cl. *maybah* (del per.)
Almifor	*al-mifarr*	quizá *mifárr*	*muhr*
Almizate	**al-mīsāṭ*	*mūsaṭ*	and. *masqát*[23]
Almocafre	**al-muḥaffir*	and. *mukáffir*	and. **abu káff*
Almoceda	quizá *al-musdà*	*músdà*	and. *muqsíṭa*
Almodón	*al- madhūn*	*madhûn*	and.
madhún, cl. *madhūn*			
Almodrote	quizá *al-mudarriṭ*	*madrûs* con cruce de lt. *moretum*	*maṭrūq*
Almofrej	**al-mufriš*	norteaf. *mafrâš*	
and. *mafráš,* cl. *mifraš*			
Almogama	*almuqāma*	-	and. *muǧammá'*
Almudi	**al-muddī*	and. *muďî*	and. *mudí*, cl. *mudy*
Aloquín	*al-waqui (*sic)	*waqī*	var. de **Adoquín**
Alosna	*al-ušna*	lt. *aloxinum*	-
Alquerque 2	*al-qariq*	incierto	lt. *carricare*
Alquez	**al-qās*	*qaẓis*	*qist*
Alrota	*al-rawṯa*	incierto	
romand. **ḥatróta*			
Aludel	*ā*	**al-uṯāl*	**al-uṯ l* roman
Amusgar	*al-musgà*	lt. **mussicare*	lt. **mussicare*
Anafaya	**al-nafāya*	**nafāya* (en **Añafea**)	and. *annafáya*, cl. *nufāyah*
Anaquel	*al-naqqāl*	*naqqâl*	*manāqil*
Andorga	*'unduqa*	de **Pandorga**	de **Pandorga**
Andosco	*al-nušqa*	*núšqa*	lt. *annotinus*
Andrajo	*indirāy*	de ***Haldajo**	and. *ḥaṭrač*
Anea	**al-na'ya*	**nāy(a)*	and. **'ayníyya*, 'como malla'
Anoria	**al-nā'ūriyya*	*nā'ûra*	and. *na'úra*, cl. *nā'ūrah*
Anorza	**al'uršān*	lt. *nodia*	lt. *nodia*
Añagaza	*al-naqqāza*	-	and. *annaqqáza*
Añasco	*al-našq*	*an-našq*	romand. **AD-nasaq-ÁR*
Añicos	*al-niqḍ*	prerrom. **ann-*	prerrom **ann-*
		Arancel	- *anzâl* (pl. de *nuzl*) and. *alinzál*, cl. *inzāl*
Archí	**jaryī*	-	tur. *harççi*
Arduŕan	ber. *'ayārdan*	-	norteaf. *əddṛa*, cl. *ḏurah*
Arfar	*raf'a*	lt. *arefacere*	romand. **AD-lahaṯ-ÁR*
Argán	**arŷān*	-	ber. *argan*
Argaya	*al-gāya*	prerrom. **arganna*	-
Argüeñas (sic)	*al-wanya*	lt. *angaria*	lt. *angaria*

Arrabá	**al-rabā‘*	**rabâ‘*	*rab‘ah*
Arracada	*al-qirata*	and. **qarrâṭ*	and. *raqqáda*
Arrejaque	**al-rašāq*	and. **rašâq*	and. *raššáq(a)*
Arrequive	**al-rakīb*	**rakîb*	*rabīk(ah)*
Arrezafe	*al-jiršāf*	De **Arrecife**	and. *allasáf*
Atacir	*al-ta’ṯīr*	*tasyîr*	*tasyīr*
Atafarra	**al-ṯafara*	*ṯáfar*	and. *ṯafár*, cl. *ṯafar*
Atafea	*al-ṭafāḥa*	*tatfîh*	ber. *tfiya*[24]
Atahorma	ber. *al-tafurma*	and. *tāfúrma*	and. *tafúrma*, del lt. *femina*, por ber.
Atambor	*al-ṭunbūr*	per. *tabîr*	*ṭunbūr*
Ataquizar	**al-takāṯar*	De **Taco**	and. *takbísa*
Ataracea	**al-tarsi‘a*	*tarsî‘*	*tarsī‘*
Atarjea	*al-tarḥiyya*	*taǧriya*	and. *taǧriya*[25]
Atavio	*‘attābī*	gót. *taujan*	-
Atracar	**al-taraqqā*	-	and. *atraqqá*
Azache	**al-sāŷ*	and. *ḫazzáǧǧ*	and. *ḫazzáč*
Azagador	-	De **Zaga**	-
Azahar	*azhār*	and. *zahar*	and. *zahár*, cl. *zahr*
Azarbe	*al-sarb*	and. *sarb*	and. *sárb*, cl. *sarab*
Azarja	*al-sāriŷa*	norteaf. *sârǧa*	and. **aṣṣárǧa*
Azarnefe	**al-zarnīŷ*	and. *zarnîḫ*, cl. *zirnîḫ*	and. *zarníḫ*, cl. *zirnīḫ*
Azófar	*al-sufar*	and. *sófar*, cl. *s ufr*	and. *súfr*
Azolvar	**al-ṣulba*	de *ṣallaba*	romand. **AD-s/ṯufl-ÁR*
Azucena	**al-susāniya*	and. *sussâna*, cl. *sûsana*	and. *sussána*, cl. *sūsana*
Azulejo	and. *al-zulayŷ*	and. *zul(l)áḏig*	and. *zulláyǧ(a)*
Badal	*ba’dila*	quizá *ba’dila*	*baḍ‘ah*
Badea	**batīja*	**batīḫa*	and. *baṭṭíḫa*, cl *bittīḫah*
Badén	*baṭn*	and. *batén*, cl. *baṭ n*	and. **baṭín*, cl. *baṭin*
Bagaje	**baqaŷ*	fr. *bagage*	-
Bagasa	**baggāza*	incierto	-
Bagatela	*bawāṭil*	it. *bagattella*	-
Baladi 1	**bāṭilī*	*baladī*	
Baladí 2	*baladī*	*baladî*	and. *baladí,* cl. *baladī*[26]
Baldar	*baṭṭala*	de **Balde**	de **Balde**
Baldosa 2	*balāṭ*	quizá **balâṭ al-lausa*	-
Bambú	ár. dial. **bambūh*	del port., de origen indio	-
Baque	*wāqi‘*	onomatopéyico	-
Baraja	*waraqa*	-	-
Barcino	*baršī*	incierto	-
Bata	**batta*	quizá *waddа‘*	*‘ubaydi*
Bayal	*ba‘l*	*ba‘lî*	lt. **badialis*
Been	*bahman*	-	-
Bernegal	quizá *barniyya*	it. *vernicare*	-
Bey	**bayk*	-	tur. *bey*
Bezaar	**bazahār*	norteaf. **bezuwâr*	and. *bazáhr*, cl. *bā(di)zahr*
Bocací	**bugāzī*	tur. *bogasy*	tur *boǧasɪ*
Bofeta (sic)	**bofta*	-	*baftah,* del per. *bāfte*
Cabaya	per.-ár. **qabāya*	-	-
Cable	*ḥabl*	fr.	-
Café	tur. **cahve*	tur. *kahvé*	tur. *kahve*
Caftán	ár.-tur. *qaftān*	tur. *qaftân*	per. *ḫaftan*
Caique	ár.-tur. *qā’iq*	tur. *qāíq*[33]	tur. *kayık*
Cala 2	*kallā’*	prerrom.	prerrom.
Canana	*kināna*	*kinâna*	quizá americanismo
Cáncana 2	**‘ankaba*	-	incierto

Cáncano	*qamqām*	de **Cáncer**	incierto
Caniquí	*kamjī*	port.	port. y concaní *khaṇkī*
Cárabo 1	*qarāb*	gr.	-
Cárabo 2	quizá *kalb*	incierto	-
Cáramo	quizá *jamr*	quizá *ḫamr*	and. *(bánt al)kárm*
Caramuzal	quizá **qārib musaṭṭaḥ*	tur. *karamusal*	tur. *karamusal*
Caravasar	per. **karawān saray*	per. **karawān saray*	per. *kārvānsarā*
Carcajada	*qahqaha*	onomatopéyico	onomatopéyico
Carraca 1	*ḥarrāqa*	-	and. *ḥarrák*
Catán 2	*qaṭ'ā'*	japonés	japonés *katana*
Cazo	*qas'a*	-	-
Cazurro	*qaḏūr*	prerrom.	-
Ceje	quizá *šīḥ*	cat. *setge*	cat. *setge*
Ceteraque	per.-ár. *šayṭarañ*	-	-
Cimitarra	*šimšira*	-	*ṣimṣāmah ṭāri'ah*
Cipayo	tur. **sibāhī*	per. *sipāhī*	per. *sepāhi*
Coima 1	*quwayma*	lt. *calumnia*	-
Coime	*qawwām*	lt. *calumnia*	-
Cotón & Cotonía	*qutun & qutuniyya*	and. *qutún & qutnîya*	*qutni(iyyah)*
Chafariz	*saḥārīŷ*	and. *ṣahrîǧ*	v. **Jaraíz**
Chaira	*šafira*	gall.	-
Chal	*šāl*	per. *šāl*	per. *šāl*
Chalán	*ŷallāb*	fr.	-
Chamariz	*sāmārīz*	port.	-
Chanca	**ŷanka*	lt. tardío	vasco *txangi* por and.
Charca	*ṭaraqa*	prerrom.	-
Charrán	*šarrānī*	quizás ár.	and. *šarrál*
Chisme	*ŷizm*	lt *cimex*	-
Choza	quizá *jussa*	lt. *pluteus*	-
Chuca	*šuqqa*	incierto	-
Chulo	quizá *šawl*	it. *fanciullo*	lt. *sciolus*
Damajuana	*damaŷāna*	fr.	-
Derviche	ár. per. *darwīš*	per. por el fr.	per. *darviš*
Dibujo	*dībāŷ*	fr.	-
Engarzar	*jaraza*	lt. * *incastrare*	*ḡarzah*
Embarazar	*bāraza*	quizá céltico	quizá céltico
Encaramar	*karma*	quizá *karâma*	quizá *karāma*
Enguatar	*waḍḍa'*	*wáḍḍa'*	-
Enjeco	*al-šakk*	*šiqq*	and. *iššáh*
Escabeche	*sakbāŷ*	*sakbâǧ*	pahl. **sikbāǧ*
Escaque	*al-sikāk*	*šāh*	and. *iššáh*
Falca	*fāliqa*	*fálqa*	and. *fálqa*, cl. *filqah*
Fanal	*fanār*	del it. y gr.	-
Faranga	quizá *farāg*	de **Haragán**	de **Haragán**
Fardacho	-	*ḥardûn* cruzado con gr.	and. *ḥardún* con cambio de sufijo
Farfán	quizá *farḥān*	*fir<u>ḫ</u>ân*	ber. *afər<u>ḫ</u>an*
Farfante	*farfār*	it. o fr.	como **Farfán**
Fárfara	*halhala*	quizá *halhal*	and. *falḡalála*
Farnaca	**jarnaqa*	*<u>ḫ</u>árnaq*	and. *<u>ḫ</u>árnaq,* cl. *<u>ḫ</u>irniq*
Farota	*jarūṭa*	*<u>ḫ</u>aruṭa*	quizá and. **ḥarrúǧ*
Farruco 1 & 2	*farrūq & fārūq*	dim. de Francisco	and. *farrúǧ* con cambio de sufijo
Firmán	per. **faramān*	per. **firmân*	per. *farmān*
Frez	*far<u>ṭ</u>*	lt. **frictiare*	-

Fustal	*fusṭāṭ*	quizá *fusṭâṭī*	cat. *fustet*, del ár. *fustuq*
Galbana 1	*gabāna*	quizá *gabâna*	*ḡalbān* 'petulante'
Galdrufa	**jaḏrūfa*	-	-
Ganado 3	*ganam*	de **Ganar**	-
Gárgara	*gargara*	onomatopéyico	-
Garrafa	*garrāfa*	ár.-per. *qarāba*	norteaf. *ḡarrāf*
Garza	*garsa*	prerrom.	-
Guadafiones	**waẓāfa*	gót.	*and. *waẓafiyya*
Guarismo	**jawārizmī*	*ḫuwārizmî*	*ḫisāb alḡubār*
Guata	*waḍḍa'a*	*waḍḍa'a*	*'ubaydī*
Guita	*jayṭ*	lt. *vitta*	-
Gúmena	tur. **kūmina*	gr. *egouménē*	-
Gumía	**kūmiyya*	norteaf. *kummîya*	norteaf. *kommәyya*
Habiz	ár. granadino *aḥbās*	ár. granadino *aḥbîs*	*ḥabīs*
Hala	*halà*	voz expresiva	voz expresiva
Hamudí	**jammūdī*	-	*ḥammūdī*
Harén	*ḥaram*	*ḥáram* por el fr.	*ḥarīm* por el fr.
Harija	*harīsa*	lt. *far*	-
Harre	*harrà*	voz expresiva	-
Hola	*wa-Allāh* (sic)	voz expresiva	voz expresiva
Horda	**'urdà* del tur. **ūrdi*	tártaro *urdu*	mongol *orda* por ruso y fr.
Hurí	*ḥawrā'*	per. *ḥūrī* por fr.	per. *ḥuri* por fr.
Jabeca	*sabīka*	var. de **Jábega**	var. de **Jábega**
Jabeque 2	*ḥabaṭ*	metáfora de **Jabeque** 1	metáfora de **Jabeque** 1
Jácara	quizá *ŷakāra*	de **Jaque**	de **Jaque**
Jácena	quizá **ḥāṣina*	ár. dial. *ǧasr*	and. *ǧásr*, cl. *ǧisr*
Jaco	*šakk*	del fr. (en **Chaqueta**)	-
Jaharrar	quizá *ša'rā'*	*ǧáyyar*	and. *ǧayyár*, cl. *ǧayyār*
Jaloque	*šarūq*	*šurûq*	and. *šaláwq*
Jámila	*ŷamīla*	*ǧamîl*	romand. **hamíḻa*, del ár. *ḥama'*
Jaraíz	*ḥahārīŷ*	*ḥahrîǧ*	and. *s/sahríǧ*
Jaramago	*sarmaq*	quizá *sarmaq*	-
Jayán	quizá **jayyān*	del fr.	del fr.
Jenízaro	tur. **yanik ŷarī*	-	tur. *yeni çeri*
Jeta	*jaṭm*	del lt. *seta*	del lt. *seta*
Jineta	*ŷarnayṭ*	quizá *ǧarnáḫṭ*	de **Jinete**
Jirasal	quizá *qarāsiyà*	-	-
Josa	*ḥušša*	del lt. *clausa*	del lt. *clausa*
Jota 2	*šaṭḥa*	quizá *šaṭḥa*	del lt. *saltare*
Jota 4	**futta*	del fr. *jotte*	incierto
Judía	*ŷūdiyā'*	quizá de **Judío**	quizá de **Judío**
Macabro	*maqābir*	del fr. *macabré*	del fr. *macabré*
Maharón	**maḥrūn*	*maḥrûm*	and. *maḥrúm*
Mahona	tur. **ma'ūna*	tur. **maǧûna* del ár. *ma'ûn*	ár. egipcio *ma'ūna*, cl. *mā'ūn*
Maimón	ár.per. *maymūn*	*maḫmûn*	*maymūn*
Marchamo	*marsam*	ár. dial. *maršám*	and. *máršam*
Marfil	quizá *'aẓm al-fīl*	*'aẓm al-fíl*	and. *'aẓm alfíl*
Marjal 1	*marŷ*	quizá *marǧ*	lt. **marecadicus*
Marlota	**malūta* del gr. **melotḗ*	*malluta*, del gr. *mallōtḗ*	*malluta*, del gr. *mallōtḗ*
Marmita	quizá *burma*	del fr.	-
Marmota	quizá *marbūda*	del fr.	Del fr.
Matachín	*mutawaŷŷihīn*	del it.	Del it.
Moheda	**mugayyada*	de **Moho**	and. *mufída*

Mojí	quizá *muḥśī*	*muḥšî*	and. *muḥší*
Monfí	*manfī*	*múnfī*	and. *munfí*
Moraga	quizá *muḥraqa*	*múḥraqa*	romand. *máwraq*
Muladí	*muwalladī*	*muwalladîn*	*muwalladīn*
Mulato	*muwallad*	de **Mulo**	De **Mulo**
Musulmán	tur. y per. **musulmān*	per. *musulmān* por el fr.	per. *mosolmān* por el fr.
Nabab	*nuwwāb* pl. de **nāyb*	*nūwâb* pl. de *nâ'ib*, por hindustaní y fr.	per. *novvāb*, de ár. *nuwwāb* por fr.
Naife	quizá **na'yf*	del fr. *naïf*	Del fr. *naïf*
Naipe	quizá **nā'yb*	incierto, no ár.	quizá *ma'īb*
Najarse	quizá *naḥà*	del gitano y sáns.	-
Narguile	*nārŷīl*	-	tur. *nargile* por fr.
Nesga	*nasŷa*	prob. ár. *násǧa*	and. **násqa*
Nuca	quizá *nujā'*	*nuḫâ'*, cruzado con *núqra*	*nuḫā'* cruzado con *nuqratu rraqabah*
Odalisca	tur. **ódah liq*	tur. *ōdaliq* por fr.	tur. *odalık*
Ojalá	*wa-šā'Allāh*	*wa šā llâh*	and. *law šá lláh*
Ole	*wa-Allāh* (sic)	voz expresiva	voz expresiva
Orcaneta	*irqān*	*ḥinnâ'* por el fr.	-
Pagoda	per. **putkuda'*	dravídico por port.	dravídico por port.
Paraíso	per. *farādīs*, pl. de *firdaws* por gr.	de origen iranio por el gr.	avéstico *pairidaēza* por gr.
Patache	**batša*	*battâš*	*battāš*
Percal	per. **pargal*	per. *pärgâlä* por fr.	per. *pargāle* por fr.
Peri	per. *peri*	-	per. *pari* por fr.
Quiosco	*kušk*	per. por tur. y fr.	tur. *köşk* (del per.) por fr.
Rasmia	quizá *rasmiyya*	de **Rámila**	quizá de and. *rázma* 'mordisco'
Recua	*rakūba*	*rákba*	and. *rákba*
Redoma	*raḍūma*	incierto	and. *raṭúma*
Rehalí	**raḥalī*	*raḥḥālîn*	*raḥḥālīn*
Rejalgar	*rahaŷ al-gār*	*rahǧal-gār*	*ráhǧ alḡār*
Res	*ra's*	lt. *res*	lt. *res*
Rima	quizá de **Resma**	lt. *rhythmus*	-
Rubia	*rub'iyya*	-	per. *rupiye*
Saboga	*ṣabūga*	céltico **sabauca*	céltico **sabauca*
Sampaguita	*zanbaq*	-	tagalo *sampaga*
Sándalo	*sandal* (del sáns.)	del gr.	-
Sarraceno	*šarqiyyīn*	-	aram. *sarqiyīn*
Sera	ár. and. *šayra*	incierto	-
Serafín	*šarīfī*	-	*ašrafī*
Siroco	*šarūq*	*šuruq*	and. *šaláwq*
Tabica	*ṭabīqa*	*ṭaṭbi̇qa*	and. *ṭaṭbíqa*
Tabor	*ṭābūr*	*ṭābūr* de tur. y polaco	-
Tabuco	quizá *ṭabaqa*	quizá *ṭabaqa*	and. *(bayt) aṭṭábiq*
Tagarote	quizá *tāhurtī*	incierto	quizá ber. *taqərrut*
Tahalí	*tahlīl*	*tahlîl*	*tahlīl*
Taheño	quizá *taḥannu'*	quizá *taḥannu'*	and. **(ma)ta ḥínna*
Tahur	quiza *zafūr*	quizá armenio	ár. *takfūr* del armenio *tagevor*
Tamiz	*tamyīz*	del fr.	-
Tártaro	*durdī*	lt. *tartarus*	and. *ṭartar*
Tarugo	quizá *tarquwa*	prerrom.	-

Tasquil	quizá *tasqīr*	de **Tascar**	De **Tascar**
Toldo	*ʒulla*	germánico	-
Tomín	*ṯumnī*	*ṯumn*	*ṯumn (addirham)*
Traque	quizá *ṭarq*	onomatopéyico	-
Traste	ár. per. *dastān*	del lt.	-
Turbante	tur. *dulband*	tur. *tülba/ent* del per.	tur. *tülbent*, del per., por el fr.
Uf	**uf*	poligenético	-
Valija	quizá *walīḥa*	italiano	italiano
Vega	quizá *buqʻa*	prerrom.	-
Xadraque	*ḥadra*	-	and. *šubdiyáqun* del lt. *subdiaconus*
Zafio	*ŷāfī*	cruce de *safīh* y *ṣāfī*	and. *(fallāḥ) sáfi*
Zafío	quizá *safīʻ*	var. de **Zafio**	*safīh*
Zafra 3	*ḥafar*	incierto	and. *sáfra*
Zafra 4	*ṣajra*	var. de **Zafiro**	-

Abreviaturas utilizadas

Ár(abe), *and*(alusí), *aram*(eo), *aum*(entativo), *ber*(eber), *cat*(alán), *cl*(ásico), *cs* (castellano), *dial*(ectal), *fr*(ancés), *gall*(ego), *gót*(ico), *gr*(iego), *it*(aliano) *lt* (latín), *mall*(orquín), *norteaf*(ricano), *pahl*(aví), *per*(sa), *pl* (plural), *port*(ugués), *prerrom*(ano), *prob*(ablemente), *rom*(ance), *romand*(alusí), *sáns*(crito), *sg* (singular), *tur*(co), *val*(enciano), *var*(iante).

Notas

1. En su personal manera de ver y expresar las cosas, es lo que dijo García Gómez, describiéndola en su contestación al discurso de ingreso del Dr. D. Juan Vernet en la Real Academia de la Historia (p. 30): "Agrupación absolutamente libre a la que se afilia quien quiere y es aceptado y de la cual quien quiere se desgaja y es desgajado", donde tan sólo hay que subrayar "es aceptado" y entender como "querer desgajarse" toda diferencia de opinión con las del maestro, como pudo amargamente comprobar, por no hablar de experiencias propias, alguno de sus más fieles colaboradores durante décadas.

2. Este juicio ha de entenderse con carácter colectivo y no afecta a la labor individual y a los respectivos campos de algunos miembros de altísima calidad de las universidades de Madrid y Granada, además de los arabistas de la Universidad de Barcelona, continuadores de la excelente escuela propia fundada por el Dr. Millás Vallicrosa, y cuya afiliación a la otra "Escuela" era mera cortesía, con algún ingrediente político, como casi todo lo de aquel periodo. El hecho de que, a diferencia de épocas anteriores, se editara muy pocas fuentes, no se produjese prácticamente ninguna muy necesaria obra didáctica, como gramáticas, crestomatías y diccionarios de calidad, ni casi ningún manual de síntesis de historia, literatura, etc., confirma que no había plan común ni coordinación de esfuerzos hacia metas importantes de docencia o investigación, sino acciones individuales, muy meritorias a veces, pero divergentes, esporádicas y no conjuntamente comprometidas con la garantía de un futuro mejor para estos estudios, lo que, a nuestro modo de ver, que no tiene por qué ser compartido, supone el desmoronamiento del concepto clásico de escuela. Como el resto de la sociedad española, la "Escuela" tuvo su última oportunidad de renovarse y sobrevivir con sangre joven e ideas nuevas en los setenta, pero optó casi unánimemente por lo contrario.

3. Que se echan de ver, vgr., en Coromines (1936).

4. Mantenemos los sistemas de transcripción usados por cada autor, a saber, el de la revista *Al-Andalus* por Asín, y el centroeuropeo por Coromines, pero modificamos el de nuestros trabajos sobre andalusí, prefiriendo la transcripción centroeuropea /ǧ/ y /ḫ/, en lugar de /j/ y /x/, con el fin de armonizarnos, en este aspecto y para esta ocasión, con el más difundido de nuestros precedecesores. Como vienen diciendo más voces que la nuestra, símbolos como /ŷ/ y /j/, preferidos por la "Escuela" como más "españoles", a más de ofrecer inconvenientes metodológicos y prácticos, no son coherentes con el uso de /z/ y /ṯ/, para los que aquélla aceptó, en cambio e inconsecuentemente, valores internacionales.

5. Todo parece indicar que utilizó un diccionario de esta lengua en grafía árabe, seguramente el Redhouse (pero sin atender a su transcripción latina), con los efectos devastadores que es fácil imaginar o comprobar en sus transcripciones a quien tenga siquiera un somero conocimiento de tan importante lengua islámica.

6. Parece tratarse del persa *botkade*, del pahlaví **but kadag* 'casa de ídolos', deformado a porfía por Devic, Eguílaz y Asín, pero tampoco es ése el étimo correcto.

7. Étimo que es correcto, por otra parte, pero en una acepción distinta.

8. V., vgr., la recensión que hace a su cuarta edición Hans Wehr en *Oriens* (Leiden) 8 (1955), 171-172, quien quiere emplear un tono nada incisivo, sin duda por respecto a un difunto prestigioso colega, e incluso esboza algún elogio ("la chrestomathie elle-même qui est habillement choisie.." y "Ces morceaux ... sont toujours qualifiés pour tenir en éveil l' interêt de l'étudiant"), pero no puede evitar juicios demoledores, como "les faits de la langue devraient être présentés jusqu' aux détails avec exactitude dans un livre pour étudiants", "Si la partie grammaticale était révisée de façon à remplacer une partie des phrases-types composées par l'auteur par d' autres exemples pris de la littérature, l'étudiant aurait plus de facilité à apprendre le style arabe", "Les règles ne sont toujours formulées d'une façon très heureuse" y, al final de la recensión, "On y trouve aussi des incorections dans la vocalisation", dando además una larga lista de errores, algunos muy graves, en parte coincidente con los que entresacamos, aunque parece que el examen hecho por Wehr al glosario y los textos fue menos profundo que el hecho al resumen gramatical. Esta recensión parece haber provocado que se introdujera a mano algunas muy insuficientes enmiendas en las ediciones del 59 y posteriores.

9. En el ya citado prólogo de García Gómez a nuestro *Sketch* (1977: x), se la describe, harto hiperbólicamente, como "método que sigue siendo el mejor europeo para la iniciación de un occidental en ese idioma".

10. Vgr., la de Busquets en su línea, o la de Ruiloba, para objetivos prácticos contemporáneos, por no hablar de las nuestras que, al incorporar conceptos tan "revolucionarios" como los de fonema, morfema y sintagma, no son por algunos consideradas, sintomáticamente, inteligibles ni apropiadas para formar a nuestros arabistas.

11. Este es uno de los errores de los que decimos que han creado escuela y son, por ello, particularmente graves, puesto que se le vuelve a encontrar en la p. 94 de la *Antología árabe para principiantes* de García Gómez (1966), que contiene demasiados vulgarismos y faltas de lenguaje sin corrección ni advertencia, y precisamente también en su glosario. La forma IV de ese verbo existe, pero sólo con el sentido de 'hacer seguir', siendo obvia la confusión gráfica.

12. Como etimólogo, puede siempre sorprender con su ingenuidad expeditiva, como cuando afirma que *miskīn* 'mezquino' deriva de *maskanah* 'pobreza', explicándolo como 'vaso de indigencia', e ignorando el origen arameo y, en definitiva, acadio de dicha voz, en otro rasgo característico de la "Escuela": el desinterés por las otras lenguas semíticas u orientales, en particular, el hebreo, en lo que entraba el ingrediente heredado de una vieja rencilla personal. Pero esta confusión de registros tampoco puede atribuirse a excesiva familiaridad con el andalusí: en 22ár./7 el pl. andalusí *arsál* de *rasúl* 'mensajero' no es reconocido, por lo que el califa no es visitado por los embajadores, sino por un 'envío', ya que se ha leído *irsāl*. Particularmente dañino resulta su prurito de utilizar arabismos preferentemente en sus ejemplos gramaticales, sin comprobar si la forma dada era clásica o, incluso, algo más que una hipótesis dudosa.

13. Es obvio que Asín no lo entendió bien, puesto que vocaliza *ḡabba* y de esta raíz sólo da este verbo' 'sorber' en su glosario. Tampoco entendió bien el pasaje O. Machado, cuya traducción utilizó Sánchez Albornoz (1946: I, 395).

14. A la que, por una ingenua fe, a la sazón, en la solidez de conocimientos en este campo del maestro, se deben muchos errores en la cita e interpretación de topónimos en nuestro *A grammatical sketch of the Spanish Arabic dialect bundle* (1977) que fueron luego corregidos u obviados en nuestro *Árabe andalusí y lenguas romances* (1992).

15. Reimpreso en facsímil en 1994, por nuestra indicación, ya que, a pesar de sus muchos errores, contiene material interesantísimo y poco asequible hasta hoy.

16. Daremos un solo y elocuente ejemplo de esa 'metodología', la pretensión de derivar Tarifa, no del antropónimo Ṭarīf, como transmiten los historiadores y confirma impecablemente la fonética, sino de *ṭar(a)f* 'punta', lo que es totalmente imposible a causa de la vocal y el acento. Este disparate, y otros de no inferior calibre que le acompañan con pretensión de originales 'nuevas ideas sobre la conquista árabe de España', cuyo detalle y autoría importan aquí y a la ciencia poco, pues hacemos el diagnóstico de una patología diacrónica, y no críticas personales, no dejan bien paradas, por supuesto, a las instituciones y personas que acogen y promocionan semejantes aberraciones, como lo prueba el hecho de que el mismísimo García Gómez, a pesar de su condición de paraninfo en la ocasión, se distanciara cuidadosamente de ellas, diciendo con la sorna que ejercía a veces con sus epígonos, que eran desconcertantes, pero que estaba "a dos dedos" de aceptarlas.

17. Adelantándonos a que se califique este aserto de infundada insinuación malévola, diremos que, al menos por lo que se refiere a su *Crestomatía*, es llamativo que la mayor parte de sus errores más elementales en la gramática y glosario, no se encuentren reflejados en los textos, cuya vocalización parece proceder de otra persona, probablemente un árabe de regular nivel de conocimientos, a quien, sin embargo, se le escapan algunos dialectalismos característicos e impropios de un no árabe, vgr., **danayā* por *danawā* , el plural verbal por dual, y la confusión de formas I y IV del verbo. Esto no es sorprendente, pues es obvio que Asín no tenía ninguna afición a esta labor: ya advierte que el glosario se lo preparó E. Lator y es muy probable que, por los síntomas observados, encargara a alguien también la vocalización de los textos, aunque naturalmente no lo podemos asegurar ni apuntar por qué no quiso reconocer igualmente esta colaboración; quizá le pareció humillante para todo un catedrático de lengua árabe reconocer la ayuda de 'uncle Ahmed'. En todo caso, creemos conveniente que se conozca estas circunstancias, pues no son mera maledicencia trasnochada, sino que han influido en la trayectoria de los estudios árabes en España y parece que van a seguir haciéndolo, a falta de un examen de conciencia y penitencia por el pecado de no haber querido en bastantes casos, pudiendo, en casi todos, poner coto a esta grave deficiencia estructural, el insuficiente conocimiento de la lengua. Quien dude de que la situación no es menos grave de lo que apuntamos, puede molestarse en cotejar con versiones más fidedignas muchos de los textos traducidos que constituyen el espinazo de la citada, difundidísima e influyente obra de Sánchez Albornoz (1946).

18. Según su principio, muy discutible, de no incluir en su obra gentilicios y voces asimilables a éstos.

19. Característicamente, dado su carácter, de todos conocido, mantiene el error en la entrada *Garbell* de su monumental y excelente *DECat* (IV, 357), aunque habíamos demostrado su origen semítico en nuestro artículo de 1980 (especialmente p. 187, nota 7), que no podía desconocer.

20. En muchos casos nuestra opinión no es original, sino aceptada de Coromines o, más raramente, de etimologistas anteriores, pero la damos, como indicio de confirmación frente a las de Asín. En unos pocos casos nos permitimos corregir nuestras hipótesis de entonces con otras posteriores que nos parecen preferibles.

21. Caso rarísimo en que Asín acierta frente a Coromines.

22. Etimología debida a nuestro maestro y excelente conocedor de la materia, E. Terés, en comunicación oral, mientras preparábamos la edición de sus ficheros topoantroponímicos que, por desgracia ya fallecido él prematuramente, complementados con las observaciones lingüísticas pertinentes, dimos a la luz, con la colaboración de los Dres. Carmen Barceló y Jorge Aguadé (Terés 1990-1992).

23 Voz granadina, cuyo reflejo normal cs. * **almaççate** ha sufrido contaminación fonética por **almizcle** y errata ortográfica, ***almiççate**.

24. Según J. Bustamante (1994).

25. Los datos obtenidos al estudiar el arabismo catalán *teginat* (y vars., v. Corriente 1997) confirman la propuesta de Coromines, adaptada al and., y obligan a corregir en nuestro *A Dictionary of Andalusi Arabic* (1997: 95) "to untile" en "to tile", y a suprimir **tašjí* en p. 298, siendo evidente que lo que daba nombre a la atarjea era el hecho de ir cubierta con ladrillos, y que en Alcalá, *trastejar* quiere decir 'poner tejas nuevas'.

26. Como ya vio Coromines, el étimo es el mismo para ambas acepciones.

Bibliografía citada

Obras de Joan Coromines

DCECH = Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1954-1957, 4 vols.

DECat = Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.

EDL = Entre dos llenguatges. Barcelona: Curial, 1976-1977, 3. vol.

1936 [1937] "Mots catalans d'origen aràbic". *Butlletí de Dialectologia Catalana* (Barcelona) XXIV, pp. 1-81. (Reproducido con adiciones y correcciones en *EDL*, III, 68-177.)

Otras obras

ALCOVER, Antoni M., MOLL, Francesc de B. (1930-1962), *Diccionari català-valencià-balear.* Palma de Mallorca: Imprenta de Mn. Alcover / Gràfiques Miramar [segun los volúmenes], 10 vol. (2ª ed. del vol. II: 1964; del vol. I: Palma de Mallorca: Moll, 1968.)

ASÍN PALACIOS, Miguel (1940), *Contribución a la toponimia árabe de España.* Madrid: Estanislao Maestre. (Reedición en Madrid: Versal, 1944.)

— (1943), *Glosario de voces romances registradas por un botánico anónimo hispano-musulmán (siglos XI-XII).* Madrid/Granada: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. (Facsímil, Zaragoza: 1994.)

— (1944), "Enmiendas a las etimologías árabes del 'Diccionario de la Lengua' de la Real Academia Española". *Al-Andalus* (Madrid/Granada) 9, pp. 9-41

— (1959), *Crestomatía de árabe literal con elementos de gramática*. Madrid: [C.S.I.C].

BUSQUETS MULET, Jaime (1954), *Gramática elemental de la lengua árabe.* Palma: Clumba.

BUSTAMANTE, Joaquín (1994), "Uno muere de atafea y otro la desea. La génesis de un error lexicográfico". *Al-Andalus-Magreb* (Cádiz) 2, p. 37-53.

CODERA, Francisco (1886), *Elementos de gramática árabe para uso de los alumnos*. Madrid: E. Fernández Feijoo.

CORRIENTE, Federico (1977), *A grammatical sketch of the Spanish Arabic dialect bundle*. With a prologue by Emilio García Gómez. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura.

— (1980), "Notas de lexicografía árabe". *Vox Romanica* (Berna) 39, pp. 183-210.

— (1984), "Nuevas apostillas de lexicografía hispano-árabe (al margen del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, de Joan Coromines)". *Sharq al-Andalus* (Alicante) 1, pp. 7-14.

— (1985), "Apostillas de lexicografía hispano-árabe". En: *Actas de las II Jornadas de Cultura Árabe e Islámica (1980)* (Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura), pp. 119-162.

— (1987), "Las *xarajāt* en árabe andalusí". *Al-Qantara* (Madrid) 8, pp. 203-264.

— (1992), *Árabe andalusí y lenguas romances.* Madrid: MAPFRE.

— (1996), "Hacia una revisión de los arabismos y otras voces con étimos del romance andalusí o lenguas medio-orientales en el Diccionario de la Real Academia Española". *Boletín de la Real Academia Española* (Madrid) LXXVI, pp. 55-118, 153-195, 371-415.

— (1997), "Arabismos del catalán y otras voces de origen semítico o medio-oriental". En: J. Aguadé (*et al.*) (ed.), *Estudios de dialectología norteafricana y andalusí* (Zaragoza: Universidad de Zaragoza) 2, pp. 5-81.

— (1997), *A Dictionary of Andalusi Arabic*. Leiden: Brill.

DOZY, Reinhard (1881), *Supplément aux dictionnaires arabes.* Leyden, 2 vol.

— et W. H. ENGELMANN (1869), *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*. 2ª ed. Leyden. (Muy mejorada y ampliada respecto de la 1ª ed., 1861, de Engelmann solo.)

DRAE = Real Academia Española, *Diccionario de la lengua española.* Madrid.

EGUÍLAZ, Leopoldo de (1886), *Glosario etimológico de las palabras españolas (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y bascongadas) de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco)*. Granada: Imprenta de la Lealtad. (Reimpreso en Madrid: Atlas, 1974.)

FÓRNEAS, José María (1981), "Elementos para una bibliografía lingüística básica sobre Al-Andalus". En: *Actas de las Jornadas de Cultura Árabe e Islámica (1978)* (Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura), pp. 45-107.

GARCÍA GÓMEZ, Emilio (1966), *Antología árabe para principiantes*. Madrid: Espasa-Calpe.

KIESLER, Reinhard (1994), *Wörterbuch der Arabismen im Iberoromanischen und Italienischen.* Tübingen: Francke Verlag.

MACHADO, José Pedro (1952), *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte.

RUILOBA, Fortunato (1973), *Gramática árabe-española con crestomatía de lecturas árabes*. Madrid.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, Claudio (1946), *La España musulmana.* Buenos Aires: El Ateneo

SIMONET, Francisco Javier (1888), *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe.* Madrid: Estudio Tipográfico de Fortanet.

TERÉS, Elías (1990-1992), "Antroponimia hispanoárabe". Ed. por Jorge Aguadé, Carmen Barceló, Federico Corriente. *Anaquel de Estudios Árabes* (Madrid) 1 (1990), pp. 129-186; 2 (1991), pp. 3-34; 3 (1992), pp. 11-35.

JOAN SOLER I BOU

Repercussió de l'obra de Joan Coromines en la llengua catalana actual

1. Introducció

1.1. *Límits i descripció del tema del treball*

El títol d'aquesta aportació a l'estudi de l'obra de Coromines és volgudament genèric: la quantitat i la qualitat de l'*obra* produïda per Joan Coromines és prou gran perquè hagi tingut repercussions de tota mena en *la llengua catalana actual*. D'entrada, doncs, serà bo que determinem amb més exactitud quin serà l'objecte concret d'estudi de la present conferència. Naturalment, es tracta d'estudiar fins a quin punt l'obra de Coromines ha repercutit en la llengua catalana actual, però en aquells aspectes que se circumscriuen al procés de fixació normativa, especialment en relació als documents de referència normativa produïts darrerament per la Secció Filològica de l'IEC (d'ara endavant SF), en l'exercici de les seves funcions acadèmiques. Això ens porta a haver de precisar la noció de *repercussió*, mot que sol implicar en molts casos l'existència d'una relació causa-efecte, que en aquest cas es produiria entre les observacions de Coromines i les decisions normatives. En aquest treball no em preocuparé primàriament d'establir l'abast d'aquesta relació causa-efecte (que en multitud de casos es troba modificada per factors socials externs) sinó de verificar quin és el grau de similitud, de convergència, entre unes i altres.

1.2. *Punt de partida*

El punt de partida d'aquest treball és, en certa manera, el conjunt de conclusions a què arriba el treball de Solà (1990). Solà, després de remarcar la importància de l'obra de Coromines en la clarificació dels problemes normatius del lèxic, i de constatar alhora que "en el terreny de la normativa [Coromines] no actua amb paràmetres totalment explícits o premeditats" (p. 89), dóna com a conclusió fonamental la següent:

> El *DECat* no pot ser utilitzat en molts casos, almenys directament, com a manual per resoldre dubtes urgents que sovint es troben embolcallats amb aspectes socials i tècnics que requereixen tot un altre mètode d'aproximació (i de vegades tota una altra mentalitat). Les persones que tenen responsabilitat lingüística han d'evitar de mitificar el *DECat* i de fer-ne un ús inadequat, però no poden negligir de cap manera de conèixer-lo *a fons* (pp. 89-90).

Tot i que Solà es refereix específicament al *DECat*, crec que aquesta remarca pot fer-se extensiva a la resta de les obres de Coromines.

Hi ha hagut altres treballs, com el de Bogner, Galí i Soler (1992), que s'han ocupat d'aspectes relacionats amb les observacions normatives de Coromines, els quals també formaran part dels elements de partida a tenir en compte en aquesta conferència.

1.3. *Llengua normativa, llengua estàndard*

Un cop establert que l'objectiu principal d'aquest treball és l'estudi de la contribució de Coromines a la llengua normativa i, per extensió, a la llengua estàndard, es fa necessari de remarcar que, certament, el concepte de "normativa" pot prestar-se a discussió; habitualment es parteix d'una concepció de la normativa que es basa en l'existència d'un codi de principis bàsics (cf. Solà 1994) i generals compartit per la comunitat i que serveix de base per a les seves diferents situacions de comunicació. La segona part d'aquesta aproximació al concepte de "normativa", és a dir, la que fa referència a les diferents situacions de comunicació, als diferents registres i als àmbits de la comunicació social, és la que relaciona el concepte de llengua normativa amb la seva dimensió social: l'estàndard.

Cal admetre que el dibuix és absolutament simple, però ens serveix per a la finalitat que perseguim: allò que solem entendre com a normativa és en realitat un conjunt d'orientacions (ortogràfiques, morfològiques, lèxiques, sintàctiques) que presenta, respecte a la llengua parlada, una certa falta d'exhaustivitat en la inventariació i en la descripció d'estructures. Aquestes estructures, pel fet de no trobar-se descrites satisfactòriament, o pel fet de comptar amb descripcions parcials, poden considerar-se "conflictives" des d'un punt de vista normatiu. Així, doncs, en uns casos podem parlar de "conflictivitat" normativa en aquells punts en què les obres de referència s'allunyen excessivament del seu component descriptiu; en altres casos, la solució normativa a certs problemes sembla no tenir en compte alguns aspectes (de qualsevol tipus: diacrònics, diatòpics, gramaticals...) que li fan perdre una motivació diguem-ne empírica que, des del punt de vista de la seva acceptació, resulta necessària.[1]

A aquesta falta d'exhaustivitat i a aquests "punts dèbils" podríem afegir-hi, encara, la falta de sincronització pràctica existent entre el problema i la solució, com una característica comuna de les corporacions acadèmiques que tenen responsabilitats normatives.

Els fets que acabem de comentar condueixen, a la pràctica, a la introducció de *diferències* entre les diverses fonts que pretenen l'exposició d'allò que considerem llengua normativa. Un estudi acurat (com el de Bonet 1989) dels textos gramaticals que habitualment són presos com a exponents de la llengua normativa condueix a la detecció de diferències i de plantejaments vacil·lants deguts a aportacions individuals que no sempre es troben resoltes arbitràriament.

Aquest mateix estat de coses es pot trobar en el lèxic. L'anomenat *lèxic conflictiu* correspon exactament a això. La característica de *conflictivitat* del lèxic prové, en darrer terme, de la diferent consideració que un grup reduït de mots sol merèixer. Aquestes diferències, tal com fa notar Vallverdú (1987), solen traduir-se en la presència o l'absència de determinats mots en les diferents fonts lexicogràfiques. Semblantment a les gramàtiques, no podem deixar de considerar que, malgrat aquestes petites diferències, aquestes obres continuen tenint com a finalitat principal l'exposició d'un conjunt de lèxic normatiu, i que aquesta finalitat es troba molt per sobre de la seva vocació descriptiva.[2]

1.4. *Les aportacions de Joan Coromines a l'estàndard normatiu*

Des d'una perspectiva històrica, la llengua normativa pot entendre's com a sinònim d'allò que Lamuela i Murgades (1984) anomenen *llengua codificada*, que fou presentada per Fabra com una proposta que, després d'un procés de maduració necessari, després dels ajustaments oportuns i de les revisions que es derivessin de l'acceptació o del rebuig de la comunitat, havia de conduir a la *llengua estàndard*. Avui aquest procés encara no està totalment acabat (en qualsevol cas no m'ocuparé de valorar-ho), però alguns indicis ens en mostren l'absoluta actualitat. Les famoses polèmiques que s'han produït durant els darrers deu anys (cf. Sabater 1991), o les revisions dels criteris d'incorporació de les variants regionals de la llengua als textos normatius[3] són dues proves diferents d'aquest procés.

És en aquest procés de determinació, afinament i compleció de la normativització que m'interessa de situar la figura de Coromines i analitzar-ne les aportacions principals. La meva intenció és, sobretot, de valorar l'aspecte *sincrònic* (entès el terme en un sentit molt ampli) de les aportacions de Coromines; és a dir, analitzar quines han estat les seves principals contribucions explícites a aquest procés a través de les observacions de caràcter normatiu que formen una part quantitativament petita de la seva obra, però que han tingut una ressonància sempre remarcable entre els professionals de la llengua i en la societat en general.

Tot i que tractaré algunes qüestions relacionades amb les observacions de Coromines sobre ortoèpia, ortografia, morfologia i sintaxi normatives, em centraré sobretot en l'estudi dels problemes referents al lèxic. La prioritització d'aquest aspecte pot semblar estranya; de fet, el lèxic és, de tots els components d'una gramàtica, el que presenta un nombre més alt de particularitats i el que, per tant, presenta unes possibilitats de generalització més reduïdes. Cal no oblidar, però, que en el cas que ens ocupa el lèxic és, amb diferència, allò que Coromines ha tractat d'una manera més general, abundosa i sistemàtica. Assumit el fet innegable que la principal preocupació de Coromines no era la discussió normativa, és precisament en el terreny del lèxic on la seva contribució esdevé absolutament brillant i imprescindible, tot i la importància de les seves contribucions, més aviat específiques, en tots els terrenys de la gramàtica.

El lèxic ha estat, a més, una de les fonts més importants de perplexitat per als usuaris de la llengua. El caràcter *conflictiu* de tal o tal mot o conjunt de mots ha esdevingut en molts casos matèria de discussions que, si bé des del punt de vista lingüístic no han estat gaire riques, sí que han tingut una importància social considerable. En aquests processos de discussió normativa el lèxic ha estat un dels elements de caràcter més emblemàtic: almenys és el que des del punt de vista social mereix una atenció més destacable. Les famoses polèmiques lingüístiques d'ara no fa gaires anys tenien en l'admissió o el rebuig d'alguns elements lèxics (*barco, caldo*, com a mots especialment destacables) un dels seus cavalls de batalla o, almenys, un dels seus senyals d'identificació externa més importants.

Un altre motiu liminar per a la prioritització de l'estudi del lèxic es pot trobar en el fet que l'IEC hagi decidit, en el seu ordre de prioritats, de publicar un diccionari *normatiu* (el *DIEC*) abans que una gramàtica, cosa que indica quina és la percepció que la institució acadèmica té d'aquesta qüestió. El *DIEC* representa, d'una manera o d'una altra la primera obra de referència *sistemàtica* de caràcter normatiu realitzada per l'IEC.

De més a més, la publicació del *DIEC* permet, també, de treure conclusions sobre la naturalesa de la fixació de determinats mots, i de contrastar les decisions normatives *reals* amb les observacions de Joan Coromines. La sintaxi, la morfologia, etc., però, no es troben en la mateixa situació, ja que la gramàtica normativa de l'IEC encara no s'ha enllestit. D'aquí que calgui recórrer a documents i fonts de referència menys directa.

1.5. *Les fonts d'aquest estudi*

Pel que fa a les observacions de Coromines en matèria de llengua normativa, em referiré principalment als comentaris continguts en el *DECat*, que constitueix el

seu treball de revisió més sistemàtica del lèxic. Tot i així, en molts casos també em referiré a qüestions abordades per l'autor a *Lleures*, obra que, malgrat la seva extensió més reduïda, presenta una gran quantitat de dades referents al tema que ens ocupa.

M'agradaria, aquí, introduir una remarca de caràcter metodològic: l'obra de Coromines és plena de matisos, i presentar-la en termes d'*acceptació* o *rebuig* de tal o tal mot no constitueix, en general, un bon sistema de recollir les seves impressions o les seves opinions sobre el lèxic.[4] Llevat d'alguns casos molt clars, la realitat sol ser que Coromines parla poc en termes absoluts sobre l'acceptació o el rebuig de tal o tal mot. A més, són abundants les seves observacions sobre (allò que després s'ha anomenat) els registres i les varietats de la llengua; tot i que no hi ha en el *DECat* el concepte de llengua estàndard. És per aquest motiu que, sistemàticament, recorreré a la citació literal,[5] com a principal recurs per a l'exposició de les opinions de Coromines, de manera que la major part dels matisos a què al·ludeixo puguin quedar recollits; en el cas del lèxic, acompanyo els quadres de presentació de l'estat de cada grup de mots amb un bloc de citacions, en un cos de lletra més reduït, referides als mots que tracto.

Al costat de les seves propostes en matèria normativa, Coromines manté uns usos personals que han influït *de facto* en els hàbits de molta gent a l'hora d'escriure i, sobretot, en les recomanacions fetes pels correctors i responsables de serveis lingüístics. Solà (1990) fa una descripció força detallada d'aquests usos. La consideració normativa que mereixen alguns d'aquests usos només es pot deduir de la documentació sobre les propostes d'estàndard publicades fins ara. A falta de la sintaxi i del lèxic, les úniques observacions fiables que es poden fer sobre això corresponen al terreny de la fonètica i de la morfologia.

Pel que fa als documents de referència normativa de l'IEC, la SF ha emprès, des de no fa gaire, la publicació de la seva documentació a través dels *Documents de la Secció Filològica* (I, II i III) i de publicacions específiques, com ara *Documents normatius (1962-1996)*. Això, juntament amb el *DIEC*, permet de prendre en consideració dades noves i d'una importància fonamental en el tema d'aquest treball.

Al costat d'aquests documents l'IEC també té en curs d'elaboració la *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana*, que ja ha vist publicades la seva primera i segona part (*Fonètica* i *Morfologia,* respectivament).

2. Influència de Coromines en la normativa

Quines eren les possibilitats *reals* de Joan Coromines com a membre de l'IEC d'intervenir en les decisions de la SF en matèria normativa? Al marge de qualsevol tipus d'observació externa, potser val la pena de remarcar que, objectivament, Coromines fou fins a la seva mort un membre de ple dret de l'IEC. La seva condició d'emèrit, que li fou atorgada automàticament en aplicació dels estatuts vigents (que daten de 1988) no el privava de cap de les seves atribucions (fins i tot les d'elegibilitat a tots els efectes) i li reportava l'avantatge d'ésser exonerat de les activitats corporatives (és a dir: de l'assistència obligatòria als plens i a les reunions de secció).[6] Malgrat aquesta condició, Coromines, com és ben sabut, no féu ús de les seves capacitats com a membre de la corporació acadèmica. Els motius d'aquesta inhibició cal, segurament, cercar-los en vells problemes de tipus personal –que no ens interessa, ni ara ni aquí, de tractar– amb antics càrrecs de l'IEC; almenys en un principi, car més tard la principal causa de la seva absència fou probablement el rigorós ritme de treball que Coromines s'autoimposà per a la compleció de les seves dues grans obres referides a la llengua catalana: el *DECat* i l'*OnCat.* Malgrat tot, la condició de Coromines li assegurà de disposar de tota la documentació referent a les decisions preses durant el procés de revisió lèxica que representà la compilació del *DIEC*.

Les propostes de Coromines són, doncs, contingudes de fet en les seves obres, principalment en el *DECat*, que, tot i no tenir ni de lluny una finalitat orientada principalment a la discussió i a la revisió normatives, conté nombroses referències en aquest sentit. El mateix títol de l'obra, que recull l'adjectiu *complementari,* s'ha volgut veure com un desig de Coromines de convertir la seva obra en una mena d'exegesi normativa. Mila Segarra (1997) es manifesta en aquest sentit:

> El seu títol [del *DECat*] ens és força aclaridor en aquest sentit: etimològic i complementari. Complementari de què, us demanareu. Sens dubte, del *DFa,* que no havia estat revisat amb profunditat des de 1932. I aquesta funció de complementarietat ha estat, de fet, la clau de l'èxit d'aquest diccionari, que ha estat consultat per escriptors, traductors, correctors i assessors lingüístics dels mitjans de comunicació, i que s'ha convertit en un punt de referència per a tots aquells que han volgut fer un repertori lexicogràfic entre 1980 i 1995: des del *Diccionari de la llengua catalana* d'Enciclopèdia Catalana (1982) fins al *Gran Larousse català* (1993) (p. 19).

Potser cal no exagerar l'abast d'aquesta complementarietat: el mateix Coromines relativitza la importància de la complementarietat en el seu diccionari en favor del caràcter crític pel que fa a la història i a la dialectologia:

> Aquest és un diccionari que complementa en molt els reculls lexicals anteriors; i això encara més que en mots nous, consisteix en nous significats i en dades de totes classes referents a la vida i ambient de les paraules. Tot essent complementari, però, és tant o més el caràcter crític el que hi apareixerà pertot en primera línia, més encara potser que en el meu primer diccionari castellà. Els aspectes històric i dialectològic sorgiran en aquest, així mateix, amb un relleu particular. En definitiva sempre serà l'etimologia l'objectiu final,

> la meta que ens proposem d'atènyer, i a les dificultats que oposi l'etimologia estarà proporcionada la quantitat i densitat de cada article (*DECat*, I, IX).

La complementarietat té, doncs, per a Coromines un sentit lexicogràfic, i no estrictament normatiu. Adverteix que qui vulgui consultar el *DECat* ha de tenir a l'abast el *DGLC* i el *DCVB*. Fa referència també als reculls d'Aguiló i Bernat Alart (no publicat). La complementarietat de Coromines té un sentit més transcendent que el de la mera discussió normativa, de fet, es refereix a la compleció d'una obra que, en relació a la llengua, s'emprengué durant aquest segle i que té per objectiu *científic* situar la lexicografia catalana dins de les primeres posicions de la romanística. D'una manera o d'una altra, per Coromines l'activitat de lexicògrafs com A. M. Alcover i Fr. de B. Moll correspon a aquest objectiu; fins i tot l'activitat ordenadora de la llengua de Pompeu Fabra és un element fonamental en aquesta *internacionalització* sense interferències de la llengua (o potser, més precisament, de la lingüística) catalana.

Aquestes observacions, però, no han de restar importància a les remarques de Coromines sobre normativa: tan sols contribueixen a donar un intent d'explicació de l'aparent falta de sistematicitat de Coromines en aquest tipus d'observacions, que ha estat posada de manifest diverses vegades.

3. Observacions i usos de Coromines sobre normativa

3.1. *Observacions ortogràfiques*

A "Tres converses sobre detalls ortogràfics" (*Lleures*, 60-69) Coromines proposa una modificació de l'ortografia d'un grup de mots que mantenen la dièresi en contra de la pronúncia més àmpliament habitual:

> En F. de B. Moll preguntava una vegada: ¿per quins cinc sous hem de posar dièresi en mots com *traidor, veinat (veinatge), heroicitat, romboidal, coissor, lluissor*, i d'altres, de combinació de dues vocals àtones, on no hi ha realment un hiatus? De fet és veritat; em sembla indiscutible que en aquesta mena de mots la pronúncia amb diftong, almenys predomina de molt (p. 63).

Després de fer les consideracions oportunes: sobre el fet que la pronúncia amb hiatus no és corrent, i sobre el caràcter antic d'algunes pronúncies diftongades, Coromines conclou:

> Ni tan sols és ben segur que els pocs casos de pronúncia amb hiatus valguin res com a prova, puix que també sentim alguns que diuen *roïneja* en el sentit de 'plovisqueja' amb tot i que deriva de *roina*. Finalment, ni tan sols la regla es va introduir en forma ben conseqüent, car hi fan excepció els derivats de *país*, i dintre d'aquests mateixos hi ha una excepció de l'excepció: *paisatge* i *paisà* sense dièresi però *apaïsat*. En un mot, això sembla sembrar de dificultats innecessàries el camí dels qui volen escriure en català. [...] Després de pensar-m'hi un temps més m'adhereixo, doncs, a la proposta d'En Moll que s'aboleixi l'ús de la dièresi en aquest grup de mots. Restarà solament traçar la línia de separació entre aquests i els que conservaran la dièresi, detall tècnic que no causarà dificultats. Car també hi ha combinacions àtones on tothom fa la dièresi, com en *arruïnat, ruïnós, gratuïtat, lluïment*; però sol haver-hi llavors una neta separació en l'ús comú entre uns i altres. Que escriguem *traïció* en contra de *traidor, traidoria*, no és objecció, per tant (p. 64).

Com és sabut, aquesta proposta que afecta una llista de mots més que no pas una norma ortogràfica no ha estat recollida.

Coromines també es refereix a *Lleures* al problema dels noms propis de singular en *-as*; hi proposa el canvi en *-es* d'alguns d'aquests noms ja que, als dialectes que fan distinció, "contradiu radicalment la pronunciació", i segueix: "És una de les dificultats que fan angúnia, perquè donen una aparença de justificació al retret injust que les nostres normes lingüístiques es van establir només de cara a Barcelona, amb desconeixement o menysteniment del que en aquest cas és ben bé la meitat del nostre territori lingüístic" (*Lleures*, 67). En aquesta qüestió, dit sigui de passada, és on Coromines fa una exposició més clara de les seves capacitats d'intervenció en relació als problemes de fixació normativa plantejats a l'IEC.[7] La proposta de Coromines sobre aquest punt és la següent:

1. No canviar els noms grecs en *-as* "Per diverses raons: [...] el gran i refinat prestigi de la cultura grega, el caràcter molt intel·lectual del coneixement d'aquestes figures, el fet que la forma d'aquests noms ha estat sempre molt fixada" (p. 67).
2. Canviar a *-es* els noms hebreus "de nivell molt popularitzat, com *Elies, Jeremies* i sobretot *Messies*: tant si s'usen amb caràcter apel·latiu (*busca un messies, va ser un judes*) com si continuen funcionant com a noms propis" (p. 68).

Coromines precisa la seva proposta en aquests termes:

> Hi ha dos extrems a evitar: imposar *-as* fins quan és quelcom que circula sovint i en el llenguatge de tots; i d'altra banda voler generalitzar *-es* a tots els noms coneguts de l'home culte. Això no sols ens conduiria a grafies xocants i desusades com *Enees* o *Epaminondes*, sinó fins a escriure amb *e Fineas* o *Úlfilas* o *Fortinbras* rei de Noruega i *Pocahontas* heroïna indiana. Per a aquestes reservaria el respecte minuciós de la forma, que significa no imposar-hi una tendència catalana." (p. 68)

Aquest problema, debatut durant molts anys al si de la SF, s'ha resolt finalment de la següent manera:

a) "hom escriurà, doncs, *-es* en les terminacions dels mots

apel·latius plans o esdrúixols l'etimologia dels quals fineix en *-as*: *àlies, bòrees, càrdies, galimaties, judes, mecenes, messies, pàncrees.*" Es declara únicament "admissible", encara, la forma *atlas*, "especialment en singular, tenint en compte l'ús gairebé unànime fins avui d'aquesta darrera forma" (*DocNorm*, 11-12).

b) "hom recomana d'escriure *-es* en les terminacions dels noms de persona hebreus, grecs i llatins que tenen *-as* en llurs formes gregues i llatines: *Ananies, Azaries, Atenàgores, Críties, Elies, Enees* [...]" (*DocNorm*, 12).

Com es pot veure, la SF no manté les matisacions de Coromines, probablement a fi de fer més fàcil l'aplicació amb caràcter normatiu de la modificació.

3.2. *Usos ortogràfics de Coromines*

Algunes de les peculiaritats ortogràfiques que presenten els textos de Coromines fan referència a determinats mots concrets, com ara, tal com assenyala Solà (1990: 81-82), el tractament de *hiat* (de fet, ell prefereix la forma *hiatus*) com a mot bisíl·lab, la qual cosa el porta a escriure "el hiatus" (*DECat*, I, 236b44). Solà també detecta formes com ara *planye's* (*DECat*, I, 747b47).[8]

Pel que fa a usos ortogràfics més sistemàtics, Coromines mostra preferència per *ens en / us en* (+ vocal) en lloc de *ens n' / us n'*. "No ens en informem gaire" (*DECat*, I, 67a13), "alguna cosa ens en ha restat (*DECat*, VII, 785a9).[9]

3.3. *Observacions ortoèpiques*

Les propostes sobre pronunciació elocutiva de *Lleures* ("Sobre l'elocució catalana en el teatre i en la recitació") constitueixen un dels primers punts de referència en la determinació d'un estàndard fonètic. Tot i que la formulació que en fa Coromines es pot considerar encara prèvia a l'estàndard i al reconeixement dels seus àmbits i registres, i tot i que el text de Coromines s'adreça fonamentalment a la pronunciació teatral,[10] es poden reconèixer en aquest treball moltes de les observacions que posteriorment han estat tractades en treballs específics, com el de Cuenca (1989) o fins i tot en la mateixa proposta sobre l'estàndard fonètic elaborada per la SF de l'IEC.[11] Coromines basa les seves indicacions elocutives en una triple motivació: *a)* la distinció respecte a la pronúncia familiar barcelonina, *b)* el bandejament de vulgarismes i *c)* la catalanitat de les normes proposades; i val a dir que malgrat l'aparent (i tan sols aparent) falta de sistematicitat d'aquest treball, s'hi recullen, amb una remarcable identitat de criteris, la gran majoria d'aspectes que després han estat objecte de propostes d'estàndard més modernes.

Una de les formulacions de Coromines que han estat més aplicades pels responsables de mitjans de comunicació orals (cf. Vallverdú 1987, i el llibre d'estil de Televisió de Catalunya) és la del sistema *binari* d'accentuació del català, que assenyala l'existència d'un accent secundari cada dues síl·labes a l'esquerra de l'accent principal. La formulació de Coromines sobre aquest punt és molt simple: "El sistema d'accentuació en català és binari; en els mots llargs, a part de l'accent principal, hi ha un accent secundari cada dues síl·labes". Coromines posa com a exemple mots aïllats, i no indica en cap moment si aquest sistema pot sofrir variacions dins d'una entonació discursiva normal. La SF, per la seva banda, no recull aquest punt en la formulació del seu estàndard fonètic, malgrat el fet que per Coromines aquesta qüestió sembla tenir un caràcter emblemàtic.

Coromines també es pronuncia sobre un dels problemes derivats de la diftongació en català, concretament el que presenten mots com ara *condició* o *ciència*, que ha constituït des de sempre un dels punts més foscos pel que fa a la formulació de propostes elocutives.[12] La vacil·lació és en la pronúncia heterosil·làbica (avalada per les normes de partició sil·làbica establertes per l'ortografia) o tautosil·làbica (avalada per l'ús de la majoria de parlants). En qualsevol cas, molt probablement aquesta interferència es deu a una mala interpretació d'aquestes normes, referides exclusivament al codi escrit (cf. Fabra 1918: § 10), que han passat a tenir incidència (o a augmentar aquesta incidència) en la llengua oral, de manera que han afectat hàbits fonètics molt estesos entre un gran nombre de parlants, i que presumiblement tenen una llarga tradició en determinats dialectes.[13] La flexibilitat que mostra Coromines, reservant les pronúncies heterosil·làbiques per a les realitzacions de to més elevat, és recollida per autors posteriors, com Marí (1987) i fins i tot per la proposta d'estàndard de l'IEC.

A continuació dono la relació de coincidències i diferències entre les propostes de Coromines i la proposta d'estàndard de l'IEC:

a) Coincidències Coromines/SF

"No ometre mai la *e* (o *a*) vora una *r* en mots com *però, veritat, feredat, escarabat*." (p. 95)

"no es pot transigir: dir *Vives, Balmes, Blanes, cine,* etc., amb *e* castellana, o en general pronunciar així qualsevol *e* inaccentuada (si no és en la combinació *ea*)."

"cal fer, sempre i plenament, sonora la combinació *tj* (o *tg*) *–fetge, sitja, jutjar*...–, i les combinacions *bl* i *gl* en els mots *poble, reblar, estable, regla, joglar*." (p. 95)

"bandejament rigorós [...] de les pronúncies apitxades (*metxe, viatxe, popple, arrecclá*)." (p. 104)

"Evitar totes les assimilacions vulgars, com *tot dos, etzistir, caddell, cat tros* (per *cap tros*), *sats* i *catsa* (per *saps* i *capsa*), *tens* (per *temps*), *prensa, imprenta.*" (p. 96)

"No dir mai *semana* per *setmana* (pron. *semmana*)." (p. 96)

[Evitar] "pronúncies deixades i populars, com *aquet home, am els amics*". (p. 96)

"No es pot tolerar qui [...] pronunciï la *l* com a dental, no velar." (p. 96)

"Finalment, dir *le ᵗsenyores, le ᵗjoies*, estaria malament i resultaria xocant àdhuc si es tractés d'un actor balear." (p. 105)
Admissió en certes combinacions pronominals de "el retoc levíssim consistent a pronunciar *els-e la, els-e les*". (p. 100)
b) Diferències Coromines/SF

"pronunciar *vull* i *cella,* i no pas *vui* ni *ceia*." (p. 95) [SF: admissible en àmbit general registre informal, característica de parlars orientals, singularment baleàrics.]

"No dir mai *un atre* o *un antre*, ni *prèmit*; ni *nosatros* o *nosatres* o *naltres*, etc." (p. 96) [SF: supressió de *l* en mots en *altre*, admissible en àmbit general registre informal; *t* adventícia no recomanable.]

"no es pot imposar la *l·l* en tots els mots (especialment certs termes abans savis que s'han fet molt usuals, com *vacil·lar, col·locació*) però sí que es podria imposar i convindria imposar-la en altres termes com *xarel·lo, til·la, col·legi, taral·lirot* o *cel·la,* en què la consonant doble és viva, encara que potser no sigui ben general en el llenguatge corrent." (p. 104) [SF: no fa aquesta distinció, dóna com a no recomanable la desgeminació "de mots com *col·legi, novel·la, il·lustre*".]

"resta la qüestió de la *tz*, que és un punt intermedi: per a certes persones d'edat pot encara sonar afectat de dir *civilitzar, organització* (i no *-isar, -isació*): es pot ser tolerant amb elles (salvant sempre l'ortografia)." (p. 104) [SF: *-isar* és la pronunciació característica dels parlars valencians, admissible en àmbit general i registre formal.]

es reserva la distinció *b/v* per a "una dicció rellevada, emfàtica, poemàtica, lírica [...]". (p. 103) [SF: confusió o distinció pròpies de l'àmbit general.]

Coromines també dóna les següents indicacions característiques de la fonètica catalana, que la proposta de l'IEC no recull:

"La *rr* ha de ser fortament i robustament vibrada, i no pas relaxada o fricativa com la fan molts; igualment la *r* final o davant consonant (*forta, taverna, mar*)." (p. 95)

"Cal articular fortament les consonants finals: *amic, pot, Joan, cap, tem* (gairebé com si fossin dobles)." (p. 95)

"No deixar caure la *-t* de *-st* (*just, he vist caure,* etc.)." (p. 95)

Aquesta major concreció, en alguns aspectes, de les orientacions de Coromines també es pot fer extensiva a l'expressió d'alguns fenòmens concrets força usuals com les pronúncies populars de mots com ara *corregir,* o casos com *aquet camí,* sobre els quals l'IEC no es pronuncia. L'IEC tampoc no dóna cap indicació sobre combinacions com *li ho* o *els n'ha*, que Coromines admet que "solem reemplaçar-les naturalment per *l'hi* i per *els en ha, ens en ha*" (p. 100).

3.4. *Morfologia*

Coromines practica, com és sabut, la flexió completa de *bastant* d'una manera sistemàtica, i accepta (cf. Solà 1990) el plural de *força, massa* i *prou*. La proposta d'estàndard sobre morfologia de l'IEC diu: "És admissible en l'àmbit general –només, però, en registres informals– l'adopció dels femenins *bastanta - bastantes*" (1996: 117); en canvi: "No són recomanables [...] els plurals *masses, prous* i *forces*". Coromines mostra també preferència pels plurals en *-os* en mots com *moriscos, bascos, textos,* formes que han estat declarades admissibles en l'àmbit general per l'IEC.

Un dels usos més característics de Coromines pel que fa a la morfologia verbal, no assenyalat per Solà, és la utilització constant de la forma subjuntiva del perfet perifràstic (*vagi fer, vagin estudiar*, etc.), en frases com: "No hi ha absolutament cap fonament que ens faci creure que al català el mot aràbic vagi ser transmès pel castellà" (*DECat*, III, 449a56). Aquest temps verbal, que no ha estat gaire recollit en les gramàtiques catalanes[14] i tampoc no ha estat estudiat amb gaire deteniment pel que fa a les seves característiques aspectuals,[15] és molt utilitzat per Coromines en tots els seus escrits.

3.5. *Observacions sobre sintaxi*

3.5.1. Per *i* per a

Com és ben sabut, una de les grans aportacions de Coromines a la normativa sintàctica catalana és la seva contribució a l'estudi de *per* i *per a* a "Nou converses sobre *per* i *per a*" (*Lleures*, 105-179); contribució que, un cop aclarida, sistematitzada i ampliada per Joan Solà, és a l'origen de la proposta denominada Coromines-Solà:

> En síntesi, la proposta de Coromines-Solà és molt senzilla: es basa en el fet que només hi ha oposició semàntica real o productiva entre *per* i *per a* (o només n'hi hauria d'haver) davant dels sintagmes nominals. Per tant, en tots els altres casos, es pot prescindir d'usar *per a* (Solà 1994: 85).

Avui crec que podem dir amb tota certesa que la proposta Coromines-Solà és considerada d'aplicació normativa en la majoria de l'ús social de la llengua. En algun cas (com en el del *Diari de Barcelona*),[16] la preposició *per a* fou totalment evitada, però en general els mitjans de comunicació han aplicat (davant la incertesa de la normativa acadèmica sobre aquest punt) la proposta esmentada.[17]

3.5.2. *Les passives pronominals*

La idea que la passiva morfològica no arrelà en català (ni en general en la resta de llengües romàniques) és una opinió força generalitzada en la lingüística romànica. En català, aquesta opinió va ser expressada ja per A. M. Alcover,[18] i Coromines a *Lleures* s'expressa en el mateix sentit quan diu: "És un fet molt conegut que en totes les llengües romàniques del Sud s'usa molt poc la passiva amb *ésser*". Coromines recull les limitacions

que presenten aquestes passives en present o imperfet amb verbs d'acció momentània o perfectius[19] que produeixen frases que són "pràcticament impossibles en les llengües romàniques del Sud." (p. 78).[20]

Respecte a les passives pronominals, Coromines (*Lleures*, 79-82) afirma que aquesta construcció "és la més manejable de les construccions de passiva", i que "és fals de considerar-la poc catalana", i fonamenta les seves opinions en citacions de Fabra i en el fet que "és molt usual des del català antic". Les observacions de Coromines no estan exemptes d'un to combatiu de defensa d'aquesta construcció sintàctica enfront de posicions com la d'Eduard Artells (1971).[21]

Entre els límits estilístics d'aquestes construccions, Coromines (*Lleures*, 79-82) assenyala que és millor no utilitzar les passives pronominals en casos com *demanin-se els prospectes* o *vegi's* (és a dir, amb subjuntius de valor imperatiu). També opina que cal "restringir molt l'ús d'aquest *es* impersonal o passiu en combinació amb altres pronoms febles", és a dir, en frases com *se'ns ha criticat* o *se'l veia sempre trist*[22] i recomana d'evitar-la en aquells casos en què "la llengua parlada usa amb valor impersonal la 3a persona del plural: diuen..., conten..., ens informen..., li atribueixen...". Coromines també assenyala com a calc del castellà l'expressió de l'agent introduït per *per* en aquestes construccions: *Se signà la pau pels plenipotenciaris*.[23]

3.6. *Usos sintàctics*

Moltes de les peculiaritats sintàctiques de Coromines foren tractades, en la seva anàlisi del *DECat*, per Solà (1990: 82-85). Solà remarca la utilització que fa Coromines del condicional i del futur amb valor de probabilitat:

"entre nosaltres hi *contribuiria* molt la moda..." (*DECat*, I, 77a8),

"al mateix impuls es *deuria* la creació del masculí *esc.*" (*DECat*, III, 448a60)

"però encara que això ja s'*esdevindria* en el segle XV, no crec que..." (*DECat*, I, 830a14).

"En aquests quatre mots [...] és notable que hi hagi sempre una *r*: crec que es *tractarà* d'una influència d'aquesta vibrant, que convertí la *-z-* en la vibril·lant." (*Lleures*, 256).

Entre les objeccions que s'han plantejat a l'ús d'aquesta estructura hi ha la d'Aramon (1957: 733), que assenyala que aquestes construccions són "fórmules gairebé desconegudes fins ara en la llengua parlada i sense tradició en la llengua escrita."

Al costat d'aquesta construcció, Coromines utilitza també la més "normativa" *deure* + infinitiu:

"Es podrà, ben cert, al·legar que, en perdre's la U, la -G- *degué fer*-se de primer implosiva [...] i aquesta pronúncia implosiva conduïa a la pèrdua del so." (*DECat*, III, 441b50)

"*Adesso degué començar* essent..." (*DECat*, I, 47b36)

Entre les característiques sintàctiques assenyalades per Solà (1990) podem destacar com a més emblemàtiques l'ús indiscriminat de *continuar* o *seguir* + gerundi (amb predomini de la segona construcció), l'ús de construccions amb o sense doble negació (potser amb predomini de la negació simple), i l'ús de *al* + infinitiu (tot i que usa més *en*), encara que no sigui en temps pretèrit.[24]

4. Observacions sobre lèxic

No cal dir que un dels punts de la llengua en què Coromines ha estat més determinant és en el lèxic.[25] En aquest apartat em dedicaré a: *a)* revisar algunes de les seves propostes sobre lèxic, *b)* donar compte de quin ha estat el tractament lexicogràfic d'aquestes propostes en alguns diccionaris i *c)* assenyalar quin ha estat el tractament normatiu (en el *DIEC*) d'una sèrie de mots que, en un moment o altre, han estat "lèxic conflictiu" o, en alguns casos, lèxic suspecte de no ésser prou genuí. En la majoria de casos les dades més rellevants per a la discussió d'aquests mots les ha fornides el mateix Coromines en *Lleures* i en el *DECat*. Tots els mots d'aquest apartat han estat d'una manera o d'una altra comentats en articles fora del *DECat*. La intenció d'aquesta restricció és de valorar fins a quin punt les observacions de Coromines han estat preses en consideració en el repertori normatiu de l'IEC. El *DECat* no ha servit directament com a font d'elaboració del *DIEC*, però les Oficines Lexicogràfiques sí que van prendre en consideració (almenys en un principi) una sèrie d'articles sobre les aportacions de Coromines en lèxic. D'aquesta manera, crec que l'admissió o rebuig d'un terme adquireix un estatus més deliberat. A fi de complementar la informació, també dono quin ha estat el tractament d'aquests mateixos casos en diversos repertoris lexicogràfics: *DGLC*, *DFM*, *DLC* i *GLC*; i també, com a punt de referència, indico quina és la situació del mot en el *DCVB*, encara que el caràcter bàsicament historicista i descriptiu d'aquest darrer diccionari fa que aquesta informació només es pugui considerar com de compleció, i no com un reconeixement d'ús en llengua normativa. Alguns d'aquests mots (de fet, la majoria) foren proposats per a la seva incorporació al *DIEC* pel Grup d'Estudis Catalans en *El barco fantasma*, fet que indico, en aquells quadres en què és pertinent, amb la inclusió d'un signe "+" a la segona columna dels quadres.[26]

L'organització de la presentació de les dades es basa en el tractament que aquests mots han rebut en el *DIEC*; així, s'estableix una casuística de cinc possibilitats:

a) Propostes d'admissió recollides en el *DIEC*
b) Propostes d'admissió no recollides en el *DIEC*

c) Propostes de supressió de mots no reflectides al *DIEC*
d) Propostes de canvi no recollides en el *DIEC*
e) Propostes de canvi recollides en el *DIEC*

4.1. *Propostes d'admissió recollides en el* DIEC

El *DIEC* ha recollit un cert nombre de mots que havien estat avalats per Coromines amb diferents graus d'intensitat en la seva defensa, graus que van des de la defensa decidida a la simple tolerància d'algun castellanisme estès en el llenguatge parlat. En general el factor que Coromines considera de màxima importància per a la proposta d'admissió d'un mot és l'ús (present o antic) i els testimonis que n'avalen la catalanitat.

El *DIEC* també recull altres mots que Coromines considera prou autòctons i d'ús molt general. Molts d'aquests mots presenten finals en *-o*, motiu pel qual, suposadament, han estat bandejats, i de vegades substituïts per corresponents normatius basats en estrangerismes; aquest és el cas de **caliquenyo**, en substitució del qual els repertoris normatius recollien únicament el substantiu femení *caliquenya*. Aquest femení ha estat recollit en tots els diccionaris de vocació normativa, i no ha estat recollit com a entrada secundària, juntament amb *caliquenyo*, fins al *GLC*. Coromines proposa la substitució de l'un per l'altre, però aquesta solució no és adoptada en el *DIEC,* que, per la seva banda, recull aquest mot amb la definició sintètica 'caliquenya'. El cas de **cigarro** és força similar; com també ho és el de **verdader**, que segons Coromines fou bandejat sense motiu i que "és mot irreprotxable i catalaníssim" (*DECat*, IX, 131b10), o la proposta d'admissió de **professó** o **quadro** (aquest darrer havia estat forma marcada com a *h*[abitual] a la 1ª edició del *DGLC*). Aquests mots són recollits en el *DIEC* amb definicions sintètiques: 'cigarreta', 'veritable', 'processó' i 'quadre' respectivament.

El mot **maduixot**, que no presenta les "objeccions" normatives o la "conflictivitat" de la resta del grup, la qual cosa fa pensar que les motivacions que no aparegui fins al *GLC* són més aviat cronològiques (Coromines fa aquesta proposta en el *DECat*). El mot es troba recollit en el *DIEC* amb la definició 'fraga'.

La proposta d'admissió de **ceguera** presenta un perfil similar: admissió en el *GLC* (però no en la 3ª edició del *DLC*) i en el *DIEC*, que li assigna la definició sintètica 'ceguesa'. Però cal destacar, com veurem més avall, la diferència de tractament que això representa respecte als mots *coixera* i *sordera*. L'adjectiu **guapo -a**, que és qualificat per Coromines com a "castellanisme que no crec possible condemnar amb abast absolut" (*DECat*, IV, 696b53), fou incorporat també al *GLC* i no a la resta de repertoris lexicogràfics. El *DIEC* recull aquest mot amb la definició de 'bell, bonic'.

Alguns mots es troben recollits en més d'un repertori a part del *DIEC*: en general, el *DFM* i el *GLC* (i la 3ª edició del *DLC*). En aquest grup podem trobar **caldo,** que ha estat incorporat al *DIEC* amb la definició 'brou'; l'extensió de l'ús semàntic del verb **cuidar** ha estat també recollida en el *DFM* i en el *GLC*, i finalment en el *DIEC* amb la definició 'tenir cura (d'algú o d'alguna cosa)'; el mateix cas presenten el substantiu **clero**, recollit en el *DIEC* amb la definició 'clerecia'; el substantiu **melancolia**, que el *DIEC* tracta amb la definició sintètica de 'malenconia'; i la forma **motllo**, definida com a 'motlle'. El substantiu **misto**, en canvi, ha estat acceptat pel *DLC* i pel *GLC*, però no pel *DFM*; en el *DIEC* aquest mot és definit sintèticament per 'llumí'. Tots els repertoris excepte el *DGLC* registren la forma **tartamut**, associada al terme principal *quec* (tractament que també fa el *DIEC*).

Finalment, tenim dos mots que presenten un grau d'acceptació força alt: **cervo**, per exemple, queda recollida, amb algunes diferències de tractament, a tots els repertoris (amb l'excepció del *DLC*), mentre que **rotllo** figura en tots. Aquests dos mots són també definits mitjançant sinònims, com a *cérvol* i *rotlle*, respectivament.

caldo: "[*brou*] és encara d'ús general a Mallorca i Menorca, però a quasi tot el territori continental ha quedat restringit a certs usos molt especials [...]. El *DFa.* exclou encara *caldo* del tot, i *AlcM* el declara «castellanisme inadmissible», actitud molt comprensible en gent de les Balears. Però [...] això ja no és realista, ni és una actitud viable en la llengua comuna. És ja inevitable de rectificar-la. [...] Altrament cal dubtar que vagi ser importació castellana en tot el territori de la llengua. [...] La meva conclusió és que *caldo* fou un mossarabisme autòcton en el País Valencià i les Terres de l'Ebre", des d'on "es propagà [...] pel Principat" (*DECat*, II, 421a41-b30).

caliquenyo: "A JRuyra, que n'era el més gran fumador conegut, li vaig sentir dir *-quenyo* sovint, fins el mateix Fabra, que alguna vegada, però molt menys, digué *caliquenya*. Només el *DFa* porta aquesta forma: es degué crear per fer-ho concordar amb *cigarreta,* en lloc del masculí *cigarrillo* (o *cigarret*) *caliqueño*; com que avui sembla haver-se abandonat *cigarreta*, afrancesat, per *cigarret* es podria deixar córrer el desusat *caliquenya*" (*DECat*, II, 429b37).

ceguera: "la forma que ha restat més usual fins avui, almenys en l'ús del Princ. [...]; *DFa.* no ha admès *ceguera* i els correctors [...] el proscriuen; no sé, però si amb gaire més raó que el fet de ser forma comuna amb el castellà; [...] no estem gens segurs en tot cas que tinguin raó de fer-ho ni que això es pugui mirar com un castellanisme" (*DECat*, II, 654a4).

cervo: "la variant *cérvol* en realitat és una forma popular bàrbara, afavorida pel prejudici infundat que els mots en *-o* són poc genuïns o acastellanats" (II, 687b15). Coromines al·ludeix aquí a una indicació del mateix Fabra a favor de donar preferència a la forma *cervo*: "Acabo indicant que conservo còpia de la llista enviada per Fabra, l'any 1948, d'esmenes i addicions al *DFa*., en què encomanava canviar-hi els encapçalaments d'article «*cérvol* (o *cervo*)» i «*cérvola*» en «*cervo* (o *cérvol*)» i «*cerva* (o *cérvola*)»" (*DECat*, II, 689a34).

cigarro: "Voto perquè s'abandonin les formes *cigar* i *cigarreta* usades quasi només per snobs i imitades innecessàriament del francès" (*DECat*, II, 695b54).

clero: "s'usà molt i des de molt antic, per llatinisme (és absurd

de dir que sigui un castellanisme [...])". Es decanta a "recomanar-ne l'ús lliure i sense més oposició" (*DECat*, II, 758b2; cf. també *Lleures*, 43-46).

cuidar 'tenir cura': "[aquest sentit de *cuidar*...] ha entrat plenament en l'ús comú, a totes les regions de la llengua per igual, i en els autors de llenguatge més genuí, fins els més tradicionalistes" (*DECat*, II, 1090a12).

guapo -a: "castellanisme que no crec possible condemnar amb abast absolut" (IV, 696b53), i assenyala l'ús que en fan escriptors com Oller i l'ús oral del mot com a "qualificatiu humà, estètic i amb menys resistència quan és femení" (*DECat*, IV, 697a45).

maduixot: "la varietat grossa [de la maduixa] s'anomena en català *maduixot*" (*DECat*, V, 357b5).

melancolia: "Jo diria que la forma tradicional i etimològica de cap manera no podria ser exclosa, i cal deixar entera llibertat a l'ús perquè es decideixi (sense impertinents intervencions dels correctors)" (*DECat*, V, 544b9).

misto: "objecte que no ha tingut en català altre nom que aquest o el castellanisme *cerilla*" (*DECat*, V, 625b50).

motllo: "la forma *motllo* [...] és absolutament general" a la majoria del domini, tret del País Valencià, on "predominen certament les formes en *-e*" (*DECat*, V, 713a54).

professó: "[*processó*] és exclusiva de gent d'església o de parlar rebuscat, i l'altra és l'única usada en el parlar viu" (*DECat*, VI, 822a43).

quadro: "en cat. s'ha usat bastant una variant purista *quadre* [...], però sempre ha predominat *quadro* [...] a l'acceptació definitiva del qual, amb caràcter preferent, ens hem inclinat sempre els millors, avui ja sense vacil·lar" (*DECat*, II, 400b7).

rotllo: "És evident que formes com *motllo, rotllo, bronzo, llustro, cotxo,* etc. no poden tenir *-o* per influència castellana." (*Lleures*, 199)

tartamut: "no hi ha raons sòlides per creure que *tartamut* sigui menys pur i genuí que el *QUEC*, terme recent, afectiu i imitatiu" (*DECat*, VIII, 322b38).

verdader: "és mot irreprotxable i catalaníssim" (*DECat,* IX, 131b10). "La idea de proscriure *verdader* no sorgí fins a 1901, d'un filòleg tan mal orientat com LlCareta, maniàtic caçador de «*Barbrismes*» que per a aquell seu diccionari desenterrà *vertader* en un text del segle XIV, declarant la guerra a *verdader* i *verídic* (!)" (*DECat*, IX, 135b8).

		DGLC	*DFM*	*DLC*	*GLC*	*DCVB*
caldo	+	–	caldo **brou**	caldo *3ª* **brou**	caldo **brou**	caldo (castellanisme)
caliquenyo	+	–	–	caliquenyo *3ª*	caliquenyo	caliquenyo
ceguera		–	–	–	ceguera **ceguetat**	ceguera
cervo	+	cérvol *1ª* cérvol/ cervo *2ª*	cervo **cérvol**	cervo *3ª* **cérvol**	cervo **cérvol**	cervo **cérvol**
cigarro	+	–	–	cigarro *3ª* . **cigar** **cigarret** *col·loq*	cigarro **cigarret**	cigarro (i avui més literari *cigar*)
clero	+	–	clero	clero *3ª*	clero *sin.* de *clericat*	clero
cuidar 'tenir cura'	+	–	cuidar	cuidar *3ª*	cuidar	cuidar
guapo -a	+	–	–	–	guapo -a *col·l.*	guapo -a
maduixot		–	–	maduixot *3ª* **fraga**	maduixot	–
melancolia	+	–	melancolia **malenconia**	–	melancolia[27] **malenconia**	melancolia **malenconia**
misto	+	–	–	misto **llumí**	misto	misto **llumí**
motllo	+	–	motlle/motllo	motllo *3ª* **motlle**	motlle/motllo	motllo V. motlle
professó	+	–	–	–	professó **processó**	professó V. processó
quadro	+	quadre [*h. -o*] *1ª*	–	quadro *3ª* **quadre**	quadro **quadre**	quadre V. quadro
rotllo	+	rotlle/rotllo	rotlle/rotllo	rotllo **rotlle**	rotlle/rotllo	rotllo V. rotlle
tartamut	+	–	tartamut **quec**	tartamut **quec**	tartamut **quec**	tartamut **quec**

verdader	–	–
–	verdader	vertader (o *verdader*)
	veritable	

Quadre I: *Propostes d'admissió recollides en el* DIEC.

4.2. *Propostes d'admissió no recollides en el* DIEC

En general, les propostes d'admissió no recollides en el *DIEC* corresponen molts cops a mots que tampoc no han estat recollits en la majoria dels repertoris lexicogràfics consultats; aquest és el cas de: **apremiar**, **biombo**, **cataracta** 'cascada', **curva** 'línia corba', **garbo** (i derivats), **lladrocini**, **pillo**, **sordera**, **toldo** i **tonto**. Al conjunt de citacions del *DECat* es pot comprovar com aquest oblit no correspon a una manca de convicció del mateix Coromines en la defensa de les seves propostes, ja que en la majoria de casos es mostra clarament favorable a la inclusió normativa d'aquests mots, i així ho fa constar explícitament. En un altre pla, però amb el mateix grau d'oblit en els repertoris lexicogràfics, podem situar les seves propostes dels neologismes **estilètica** i **jargó** (tot i que a aquest darrer s'hi aproxima molt la forma *jargot* del *DCVB*).

El *GLC* és, novament, el diccionari que presenta un nombre més alt d'incorporacions de les propostes de Coromines, en aquest cas de manera gairebé exclusiva. Així, aquest diccionari recull l'entrada **apreci** (remesa a *apreuament*), treu la marca *habitualment* a la forma **atmòsfera** i incorpora l'entrada **barco**, amb una definició encapçalada per l'expressió "forma col·loquial..."; també incorpora, com a entrades amb definició pròpia, **despedir** ('donar comiat; fer els adéus. [Sin. d'acomiadar]'), **fugar-se**, **gasto** (amb la marca *col·l*), i **llomillo**. Així mateix, també registra, com a entrades amb remissió, els mots **caute** (remès a *caut*), **coixera** (remès a *coixesa*; noteu, però, més amunt *sordera*), **despreciar** (remès a *menysprear*), amb *despreci* i *despreciable*, i **espaial** (remès a *espacial*).

El cas de **pillo** és una mica atípic; segons Coromines "*pillo* i *pilleria* han aconseguit pendre peu [...] en l'ús del català acceptat o acceptable" (*DECat*, VI, 538b37); però el cas és que els repertoris lexicogràfics només registren el diminutiu *pillet*, excepte el *GLC*, que no recull cap de les dues formes. El *DECat* no para esment en el fet que *pillet* es troba recollit en el *DGLC* des de la 1ª edició, mentre que *pillo* ha estat rebutjat sistemàticament.

apreci: "em sembla ben acceptable." (*DECat*, VI, 808a15)

apremiar: "trobo excessiva la guerra que s'ha fet a l'ús del verb *apremiar* en català correcte, puix que està fora de dubte que en la nostra llengua medieval era un mot genuí, d'herència llatina directa, i paral·lel del mot castellà i portuguès, no pas castellanisme." (*DECat*, VI, 792a17)

atmòsfera: "Com més anys passen més sembla que l'esforç per fer acceptar a la gent l'accentuació *atmosféra*, per més que teòricament motivat, pot restar infructuós. I no sé si realment val la pena." (*DECat*, V, 554b9)

barco: "creació portuguesa i castellana [...] i que potser aviat passà al català [...]; en tot cas avui està arrelat a tot el territori lingüístic (per bé que encara el rebutgi la llengua literària), i ja es troba en velles cançons populars; d'ací el diminutiu *barquet*, encara més general." (*DECat*, I, 641b28)

biombo: "És més genuí en cat. *paravent* [...] però especialment per als de luxe o fantasia i usats dins els edificis sembla un mot ben tolerable mentre no es tendeixi a deixar en desús l'altre: potser es podria establir com a normal la distinció indicada." (*DECat*, I, 803a12)

cataracta 'cascada': "estava ja en ús general en el s. XIX." (*DECat*, II, 390a23; cf. també la defensa del mot que fa J. Sales al pròleg de *Lleures*]

caute -a: "és només Bulbena [«un lexicògraf de tan poca autoritat»] el qui es decideix per l'apòcope, i el seu exemple arrossega els més recents, fins i tot el *DFa.*" (*DECat*, II, 646b24)

coixera: Coromines estableix paral·lelisme entre aquest mot i *ceguera* (cf. més amunt)

curva 'línia corba': "Com a terme geomètric el *DFa.* només admet *corba*, i no una forma de tipus savi; Moll m'escrivia el 6-VII-1935 que amb aquest caràcter li hauria semblat preferible dir *una curva*; jo m'he acostumat a dir *una corba* [...] i no observo que això es percebi com a xocant, tanmateix són molts els qui són del parer d'en Moll; potser la decisió més prudent fóra declarar admissibles totes dues formes, o bé marcar una certa preferència a favor de *corba* però admetent *curva* [...], i esperar que l'ús decideixi." (*DECat*, II, 923b49)

despedir: "El castellanisme és indiscutible, si bé cal reconèixer que no és fàcil de desarrelar. En el s. XIX l'usaren en el Principat i a les Illes fins autors de llenguatge tradicional i bastant pur, com Verdaguer." (*DECat*, III, 90,b57)

despreciar: "Combatut pels puristes i certament no sense raó; però tanmateix, tot reservant la preferència per a *menysprear* com a terme normal de la llengua literària, aconsello donar-li admissió com a substitut estilístic possible, sobretot en llenguatge familiar i oral." (*DECat*, VI, 808a28)

espaial: Coromines defensa aquesta forma contra *espacial* per l'homofonia amb *especial:* "almenys en el parlar d'una forta majoria de la gent de la nostra llengua [...] (fins entre els valencians i extremooccidentals *espacial* i *especial* sonen tan perillosament semblants, que hi ha confusió imminent [...]). [...] I el dia que s'organitzin trens «*espacials*» ja es veurà qui s'entén, parlant així. Digueu *espaial*, amics físics, i procureu que ningú torbi l'avenç dels catalans en aquest camp [...]." (*DECat*, III, 609a2)

estilètica: proposa el terme (i l'adjectiu *estilètic, estileta* o *estiletista*) per a 'part de la ciència lingüística que estudia l'estil i els recursos expressius de la llengua en general', com a "necessitat [...] urgent i inevitable" enfront d'*estilística* 'part de la tècnica literària i retòrica que exposa l'estil, i els recursos expressius, en literatura' (*DECat*, III, 777b15)

fugar-se 'fer-se escàpol': "em sembla excessiu condemnar-lo (silenciant-lo com fan els nostres diccs.) només perquè s'usa també en castellà, quan és una seqüela natural del transitiu [llatí] *fugare*." (*DECat*, IV, 222a53)

garbo (i derivats): "L'exclusió que en fa el *DFa.* jo no la mantindria", però assenyala que "amb això no dic que hàgim de donar-los entrada (i menys a *garbo*) en tota mena d'estils, contextos i ambients." (*DECat*, IV, 291b17)

gasto: "no hi ha cap motiu sòlid per condemnar aquesta forma com a castellanisme, i ho hem de considerar un excés purista, encara que en aquest cas hagi obtingut l'admissió de filòlegs molt seriosos, per més que sigui preferible literàriament *despesa, -eses*, tant en plural com en singular, com ho és *romanç* a *romanço*. (*DECat*, IV, 415a21)
invadir: "¿No fóra potser més prudent d'admetre com a legítims els dos duplicats [*invadir* i *envair*], tal com donem a triar entre *invitar* i *convidar*? No oblidant que la pressió ferrissa dels inseparables *invasió* i *invasor* ha de constituir sempre un entrebanc formidable contra la popularització i generalització d'*envair*." (*DECat*, III, 409a25)
jargó: proposa el terme (adaptat del francès, i els adjectius *ajargonat, jargonesc*) per 'llenguatge incorrecte, propi de certs grups a part' i aclareix: "Fabra havia decidit ja adoptar-lo [...], estiguérem d'acord que ens feia falta, i sé que després el va usar (però va ser oblidat en el *DFa.*) [...] *Murriesc* i *argot* són de significat anàleg, però no ben igual: tots expressen matisos necessaris". (*DECat*, IV, 881b3)[28]
lladrocini: "Segurament és excessiva la condemna de la forma *lladrocini* que implícitament fan els puristes en no registrar més que la forma *lladronici* (potser per la dèria de fugir del castellà) car al capdavall la forma *lladrocini,* fidel al llatí, era natural que fos restablerta [...] per influència de l'ús llatí i internacional, i de fet és la forma que jo he sentit més en cat. central". (*DECat*, V, 22a42)
llomillo: "castellanisme no recent [ja al s. XVI] ni gaire fàcil de desarrelar, per més que no hi ha dificultat a reemplaçar-lo per *llom de porc.*" També assenyala que *lomillo* és propi del castellà oriental, en lloc del castellà comú *solomillo.* (*DECat*, V, 244b34)
pillo: "*pillo* i *pilleria* han aconseguit pendre peu [...] en l'ús del català acceptat o acceptable" (*DECat*, VI, 538b37).
sordera: Coromines estableix paral·lelisme entre aquest mot i *ceguera* (cf. més amunt)

		DGLC	*DFM*	*DLC*	*GLC*	*DCVB*
apreci	+	–	–	–	apreci **apreuament**	apreci
apremiar		–	–	–	–	apremiar
atmòsfera	+	atmosfera/*h.* atmòsfera	–	–	atmosfera/atmòsfera	–
barco	+	–		–	barco[29]	barco (castellanisme)
biombo		–	–	–	–	biombo
cataracta 'cascada'		–	–	–	–	catarata
caute -a	+	–	–	–	caute **caut**	caut **caute**
coixera	+	–	–	–	coixera **coixesa**	coixera **coixesa**
curva 'línia corba'		–	–	–	–	curva
despedir	+	–	–	–	despedir	despedir
despreciar	+	–	–	–	despreciar **menysprear**	despreciar **menysprear**
espaial	+	–	–	–	espaial **espacial**	–
estilètica		–	–	–	–	–
fugar-se	+	–	–	–	fugar-se	–
garbo		–	–	–	–	garbo *cast.* garbosament garbositat desgarbat
gasto		–	–	–	gasto *col·l.*	gasto V. gast
invadir		–	–	–	invadir sin. d'envair	invadir **envair**
jargó		–	–	–	–	jargot
lladrocini		–	–	–	–	lladrocini V. lladronici
llomillo	+	–	–	–	llomillo	llomillo
pillo		pillet *cast.*	pillet	pillet *cast*	pillet	pillo pillet
sordera		–	–	–	–	sordera **sordesa**
toldo		–	–	–	–	toldo *cast.*
tonto	+	–	–	–	–	tonto (castellanisme)

Quadre II: *Propostes d'admissió no recollides en el* DIEC.

toldo: "Qualificar [...] de castellanisme l'ús de *toldo* [...] és incorrecte: almenys hauria calgut condicionar-lo com a mot tolerable." (*DECat*, VIII, 532b43)
tonto: "no és mot gaire castís en català [...], però em sembla excessiu condemnar-lo en termes absoluts com a castellanisme." (*DECat*, VIII, 561a51)

4.3. *Propostes de supressió no reflectides al* DIEC

Coromines també fa algunes propostes de supressió d'alguns mots que han estat recollits en diferents repertoris i que finalment han passat al *DIEC*, en general com a termes "principals" (és a dir, amb definicions que no remeten simplement a un sinònim). Algunes d'aquestes propostes pretenen rebutjar alguns mots no admesos pel *DGLC*. Aquest és el cas, per exemple, de **consumició**, que apareix a partir del *DLC* i que s'incorpora també al *GLC*; el d'**entorpir**, que apareix també al *DLC*; el de **llauna** 'cosa pesada', que apareix en tots els repertoris a partir del *DFM*; i finalment el de **tacany** 'avar', que queda registrat exclusivament pel *DFM*.

Altres objeccions de Coromines es fonamenten en la revisió d'algunes decisions normatives que ell considera inadequades a la vista de la consideració dels factors diacrònics i socials dels mots. Aquests mots foren incorporats ja a la 1ª edició del *DGLC* i la seva aparició en la resta de repertoris és absolutament sistemàtica. És el cas de l'accepció de **cabalós** 'abundós', del gal·licisme **cursa** (que no té en compte l'existència de l'autòcton *correguda*), de l'ampliació semàntica de **dragar** 'engolir', i dels substantius **feligrès**, **finca,** i **llumí**. En tots aquests mots Coromines considera que s'ha fet una incorporació innecessària, sense recórrer a les possibilitats que oferien les formes autòctones i més documentades en la llengua oral i escrita. En un cas, Coromines també objecta contra la inclusió indiscriminada de mots d'abast dialectal que, com **llimó**, podrien avalar un ús impropi d'aquest mot en la llengua general. Aquest és l'únic cas en què el *DIEC* assigna una definició sintètica a una entrada d'aquest apartat.

Com es pot veure en una anàlisi global del quadre, la tendència a la consolidació de les incorporacions als repertoris normatius és molt alta; en termes absoluts, no hi ha més que una "desaparició", la d'*entorpir* al *GLC*, probablement propiciada per les opinions de Coromines. En la majoria de casos, podem deduir que la incorporació es produeix a partir del fet que aquests mots es troben recollits, o bé en el mateix *DGLC*, o bé en el *DCVB*. L'impacte que podrien tenir les observacions de Coromines en aquest grup de mots és gairebé nul en termes absoluts, tant en el *DIEC* com en la resta de diccionaris.

cabalós 'abundós': "parlant de deus i corrents d'aigües [...] no és més que un calc desafortunat del cast. *caudaloso*, sentit que no ha tingut aquest mot en català." (*DECat*, II, 505a42)

consumició: no hi ha cap raó per "crear un **consumició* (ridícul: dolent en llatí i antitradicional en romànic), ni té res de criticable en català l'ús de *consumació*, que és una conseqüència irreprotxable dels fets catalans de sempre." (*DECat*, VIII, 144a32)

cursa: "fóra recomanable, o en tot cas un esforç lloable el d'intentar restaurar aquest únic ús genuí [el de *correguda*], i desprestigiar l'ús del gal·licisme *cursa,* en benefici de la unitat de la llengua." (*DECat*, II, 957a6)

dragar 'tragar': "enlloc ni mai no s'ha usat *dragar* en el sentit fisiològic de 'engolir, deglutir'" (*DECat*, VIII, 691a10), per la seva banda *tragar* "s'ha de mirar com un castellanisme i mot a postergar." (*DECat*, VIII, 690b35)

entorpir: "gros castellanisme, majorment inexcusable pel fet de ser un estrany a la llengua viva i parlada, i enterament inútil i superflu." (*DECat*, III, 392b45)

feligrès: i el derivat *feligresia* "són mers castellanismes, certament condemnables, i força recents, en lloc dels usuals *fidels, fills de la parròquia*." (*DECat*, III, 973a52)

finca: "¿No fóra possible de restaurar en tot el seu valor l'ús de *possessió* en lloc de *finca* en català central i en la llengua comuna literària? Fabra ja li posa a aquest l'estigma «cast.» Voto perquè tots plegats ens hi enjonquem." (*DECat*, VII, 896a22)

llauna 'cosa pesada': cal "evitar l'horrible barbarisme *llauna* o *llanda* [...]: *pesadura, jova* o *cosa pesada*, són bons per dir això." (*DECat*, IV, 946a29)

llimó: "l'ús d'aquest masculí en català central és un calc [...], que em sembla condemnable." (*DECat*, V, 215a49)

llumí: aquest mot es divulgà arran de la publicació d'una narració folklòrica algueresa. Coromines afegeix que "d'aquí va treure un savi diletant barceloní l'estupenda, espaterrant pensada d'usar aquest bord, pertanyent només a un parlar atapeït d'italianismes i sardismes, per reemplaçar el nefandíssim cat. *mistos*, culpable de terminar en *-o.*" (*DECat*, V, 303a1, cf. també *Lleures*, 46).

tacany 'avar': "Després [de l'Edat Mitjana] decau definitivament i solament l'usen alguns deixant que se li injecti el sentit de gasiveria i mesquinesa, que tant havia fertilitzat i descab-

	DGLC	*DFM*	*DLC*	*GLC*	*DCVB*
cabalós 'abundós'	cabalós	cabalós	cabalós	cabalós	cabalós
consumició	–	–	consumació **consumició**	consumició[30]	consumició sin. de consumació
cursa	cursa [fr.]	cursa [fr.]	cursa *gal·l*	cursa	cursa
dragar 'engolir'	dragar	dragar **tragar**	dragar **tragar**	dragar sin. de tragar	dragar tragar
entorpir	–	–	entorpir	–	entorpir
feligrès	feligrès *cast.*	feligrès *cast.*	feligrès *cast.*	feligrès	feligrès
finca	finca	finca [cast.]	finca	finca	finca
llauna 'cosa pesada'	–	llauna (fam.)	llauna	llauna	llauna
llimó	llimó **llimona**	llimona/ llimó	llimó **llimona**	llimó sin. de llimona	llimó **llimona**
llumí	llumí	llumí	llumí	llumí	llumí
tacany 'avar'	–	tacany	–	tacany sin. d'avar, de gasiu	tacany

Quadre III: *Propostes de supressió no reflectides al* DIEC.

dellat la picaresca castellana; qui sap si una espècie d'higiene contra aqueixa tinya carpetovetònica, va incitar la nostra gent a anar abandonant el mot." (*DECat*, VIII, 192b31)

4.4. *Propostes de canvi no recollides en el* DIEC

En algunes ocasions, Coromines ha plantejat la necessitat d'introduir canvis en les formes normatives d'alguns mots, en general pel fet de trobar més adequada la forma amb què determinats mots foren recollits a la 1ª edició del *DGLC* (cas d'**anex** per *annex* i d'**enzima** per *enzim*). En el primer d'aquests mots, el *GLC* restitueix com a forma optativa la forma *anex*; mentre que en el cas d'*enzima* cap repertori no ha recollit la proposta (malgrat la claredat amb què es troba expressada). De vegades Coromines troba objectables les formes d'alguns mots que s'incorporaren al *DGLC*; així doncs, proposa el canvi de *ciclop* en **cíclop**; el de *gasa* per **gassa**; i el de *petricó* per **patricó**. Com pot veure's, la forma *cíclop* és recollida com a única forma al *DFM* i el *GLC*, mentre que *gassa* és recollit com a entrada alternativa només al *GLC*. El cas de *patricó* ha estat completament obviat per tots els diccionaris.

anex (per *annex*): "en la meva opinió la grafia *connex* sí però *anex* del *DFa.* em sembla molt racional ja que *anex, anexió* etc. hi formen una família ja assimilada llarg temps ha." (*DECat*, V, 924b50)

cíclop (per *ciclop*): "[la forma *ciclop*] és una innovació introduïda per un grup de l'I.E.C." de "tendències antiverdaguerianes", i conclou que "es perd el temps amb aquestes esmenes innecessàries de formes tradicionals ja, i perfectament legítimes". (*DECat*, II, 693b32)

enzima (per *enzim*): es mostra contrari a l'abandó d'*enzima* a la 2ª edició del *DGLC*: "això [*enzima*] ha estat canviat no se sap per què ni per qui" i afegeix que el canvi és "contrari a l'etimologia" i "a les formes de les altres llengües cultes" (*DECat*, III, 414b17). Coromines arriba a insinuar que el canvi podria deure's a una errata. Això és poc probable, ja que el canvi és esmentat a l'*Advertiment* de Ramon Aramon que encapçala la 2ª edició del *DGLC*.

gassa (per *gasa*): "no hi ha raons sòlides per introduir tal pronúncia ni grafia." (*DECat*, IV, 412b33)

patricó (per *petricó*): s'establí la grafia *petricó* "sense altra base que la suposada forma castellana", que segons Coromines no existeix; i més endavant afegeix: "Devia escriure-ho així, a la babalà, algun inspector de mercats de l'ajuntament". (*DECat*, VI, 497b1)

		DGLC	*DFM*	*DLC*	*GLC*	*DCVB*
anex (per *annex*)	+	anex *1ª*	–	–	**anex** annex	**anex** annex
cíclop (per *ciclop*)		–	cíclop	–	ciclop	ciclop *"cíclop" per infl. cast.*
enzima (per *enzim*)		enzima *1ª*	–	–	–	–
gassa (per *gasa*)	+	–	–	gassa/gasa	gassa V. gasa	
patricó (per *petricó*)			–	–	–	–

Quadre IV: *Propostes de canvi no recollides en el* DIEC.

4.5. *Propostes de canvi recollides al* DIEC

Finalment, fixarem la nostra atenció en dues propostes de canvi que han estat recollides, bé que de manera diferent, en el *DIEC*. D'aquests dos casos, el primer pretén establir una forma ortogràfica més motivada; es tracta de **vitxo** (que Coromines proposa com a forma substitutiva de *bitxo*), que només ha estat recollit, amb anterioritat al *DIEC*, pel *GLC* i la 3ª edició del *DLC*. El *DIEC* li assigna la definició sintètica *bitxo*. L'altre cas és el substantiu **imbècil**, per al qual Coromines proposa un canvi de preferència respecte de la forma *imbecil* considerada com a principal. Aquest canvi, que en el cas d'alguns repertoris ja havia estat mig operat a través de la supressió de la marca *h*[abitual], és recollit en el *DIEC* en els mateixos termes formulats per Coromines; a l'entrada *imbècil* s'hi dóna la forma alternativa "o *imbecil*".

vitxo (per *bitxo*): és un mot "que escrivim malament amb *b-".* (*Lleures,* 208)

imbècil (per *imbecil*; canvi de preferència): "És clar que accentuar *imbècil* fou una imbecil·litat [Joan Solà interpreta que això vol significar 'una debilitat'] (causada precisament pel fet de manllevar-lo del fr.), però essent així que tothom està d'acord que no té remei, em sembla una actitud poc reflexiva declarar que *imbècil* és només tolerable ("habitual") i que s'hauria de dir *imbecil.*" (*DECat*, IV, 839b13)

	DGLC	*DFM*	*DLC*	*GLC*	*DCVB*
vitxo (per *bitxo*)	–	–	vitxo *3ª* **bitxo**	vitxo[31] **bitxo**	–
imbècil (per *imbecil*; canvi de preferència)	imbecil [*h.* imbècil]	imbecil [*h.* imbècil]	imbecil/ imbècil	imbècil/ imbecil	imbecil/ imbècil

Quadre V: *Propostes de canvi recollides al* DIEC.

4.6. *Anàlisi conjunta dels quadres*

De l'anàlisi dels cinc quadres de mots es poden deduir les següents línies generals:

a) En tots els diccionaris hi ha resistència a la supressió de mots, resistència que en el diccionari de l'IEC es produeix de manera especial.
b) Alguns repertoris lexicogràfics han estat més sensibles a recollir les aportacions de Coromines. En el cas del *GLC* el grau d'integració d'aquestes observacions és notable, molt més gran que en la resta d'obres. El *DFM* també recull algunes de les observacions de Coromines, però en molta menys quantitat.

c) El *DIEC* presenta, en general, les incorporacions de Coromines que han estat recollides anteriorment per algun dels diccionaris de vocació normativa.
d) Les incorporacions al *DIEC* solen ésser definides amb definicions sintètiques, la qual cosa els pot conferir, a la pràctica, un paper *secundari* respecte d'un terme suposadament principal, que correspon a la solució normativa anterior.

Les presses i els terminis d'execució a què fou sotmès el projecte d'elaboració del *DIEC* van contribuir, probablement, al fet de no considerar com a font d'informació directa el *DECat*. El *DIEC* fou elaborat, tal com escrivia l'aleshores president de l'IEC, "amb un ritme frenètic"; això ha estat remarcat també en alguns estudis sobre el *DIEC* (cf. Macià (1996)) com a factor que pot explicar algunes de les seves mancances. El procés d'elaboració del *DIEC* va prioritzar les tasques d'adaptació i modernització de l'obra pròpiament dita i l'admissió d'entrades noves (en la seva majoria lèxic *no conflictiu*) ja recollides en altres fonts lexicogràfiques o suggerides per especialistes de cada matèria.

5. Conclusions

D'acord amb les dades aportades, em sembla que es fa evident que Coromines és un punt de referència (un dels pocs punts de referència, si se'm permet de dir-ho així) *autoritzat* pel que fa a les propostes en relació al lèxic normatiu. Això per diversos motius, entre els quals podem destacar els tres següents:

a) el seu enorme coneixement dels aspectes diacrònics del lèxic,
b) el seu domini dels aspectes diatòpics del lèxic,
c) el seu discurs expositiu, especialment procliu a la proposta normativa.

L'aportació de Coromines a la llengua catalana actual, i en concret al procés de determinació i fixació d'algunes qüestions pendents sobre la normativa i l'estàndard ha estat fonamental, especialment en els aspectes fonètics i lèxics. La solidesa i l'abast de la seva obra fan que, tot i que no hagi estat orientada principalment a aquesta finalitat, sigui un material preciós per a la lexicografia sincrònica i per a la tasca de determinació de l'estàndard en general.

Malgrat que, tal com he dit al principi, Coromines no féu ús durant molts anys de la seva condició de membre de la SF de l'IEC i malgrat també la falta d'explicitud i de premeditació de les seves posicions pel que fa a la llengua normativa, la seva obra constitueix un fris de les seves principals preocupacions i de les seves opinions sobre normativa. A més, l'alt ressò i l'alt grau de credibilitat que mereix la seva figura l'han convertit en un punt de referència entre els professionals que tenen algun tipus de responsabilitat lingüística (correctors, assessors de mitjans de comunicació, etc.).

Com s'ha vist, la influència o, si es vol, el grau de coincidència que presenta l'obra de Coromines respecte a alguns repertoris lexicogràfics és remarcable. A mesura que el *DECat* s'ha anat publicant, es pot observar com aquesta coincidència s'acreix en les obres que s'elaboren o es revisen amb posterioritat a aquesta publicació.

Cal admetre també que en la transposició de les observacions i les notes de Coromines a l'activitat lexicogràfica prescriptiva de l'IEC és, però, on es pot constatar l'existència de certes llacunes. El *DIEC*, doncs, només recull les observacions de Coromines quan aquestes han estat recollides, al seu torn, en obres lexicogràfiques anteriors; fins i tot es troben llacunes en la incorporació d'observacions que han estat publicades en articles sobre el *DECat*. Per una mera pressuposició estadística, podríem pensar que si es pogués incorporar el *DECat* a les bases de dades lexicogràfiques[32] que l'IEC usa en els seus projectes de compilació de diccionaris, és de preveure que el nombre d'aportacions de Coromines a la resolució de qüestions sobre lèxic fóra molt més gran.

Efectivament, el *DECat* no ha estat objecte encara d'un buidatge sistemàtic a fi d'extreure'n les observacions completes de Coromines sobre el lèxic català. En aquests moments, ni tan sols disposem d'una nomenclatura fiable d'aquest diccionari. Crec que una anàlisi detallada i exhaustiva de totes les dades que configuren l'obra de Coromines podria aportar moltes dades i fins

Notes

i tot fer entrar en vies de solució algunes petites però significatives situacions de "conflictivitat" normativa que es produeixen en la llengua catalana. El *DIEC* és, efectivament, un primer pas en aquest procés que ja hem descrit com a dinàmic; en els passos següents fóra necessari de tenir-hi encara més en compte les aportacions de Coromines.

1. Solà (1994) és una obra especialment orientada a posar de manifest aquests problemes pendents de tractament en la codificació normativa, de la sintàctica en aquest cas: la concordança d'*haver-hi*, l'article neutre, els límits de l'ús de la preposició *a* en complements directes, les preposicions, *per* i *per a*, etc. La llista de problemes que "haurien de quedar resolts en un manual de normativa" (p. 17) és llarga i només m'interessa aquí de remarcar l'existència del problema.

2. Vallverdú exposa una sèrie de criteris pràctics per a la "detecció" del lèxic conflictiu a partir de l'anàlisi de les fonts lexicogràfiques, i per a la determinació del tractament que han de rebre en un mitjà de comunicació de massa.

3. Rico (1989: 89): "La manera com Fabra veia el paper de valencians i mallorquins en el redreçament de la llengua no pot formular-se ara en els mateixos termes. Res no pot justificar que els vocables de més freqüència en aquestes àrees no estiguin representats en un diccionari que s'anomeni «de la llengua catalana»".

4. Algun exemple de la trivialització a què pot conduir el filtrat-

ge i la reelaboració de les opinions de Coromines el podem trobar a Ruaix (1989); Ruaix usa diverses maneres de referir-se a les observacions de Coromines, com ara "tolerat per Coromines" (p. 170), "admès per Coromines" (p. 171), "variant tolerada per Coromines" (p. 171), "castellanisme tolerat per Coromines" (p. 173), "Coromines prefereix" (p. 174), "Coromines prefereix decididament" (p. 171), etc. Crec que aquestes observacions no són recomanables, ja que no podem oblidar que el *DECat* és un repertori de caràcter etimològic, la funció primordial del qual no és l'exegesi o la discussió normativa; a més, el caràcter discursiu dels comentaris de Coromines fa que aquests no siguin gaire reductibles a sistematitzacions, que per força representaran la simplificació de les seves idees. En aquest sentit, subscric l'opinió de Solà (1990: 67), que assenyala que la citació literal és "un procediment més honest intel·lectualment i d'un valor pedagògic més alt".

5. Les citacions del *DECat* aniran acompanyades d'una referència entre claudàtors, indicant: volum (en números romans), pàgina, columna (*a* o *b*) i línia; les citacions de *Lleures i converses d'un filòleg* s'indicaran entre parèntesis amb la forma *Lleures*, seguida del número de pàgina.

6. L'article 9 dels estatuts de l'IEC diu: "Són membres emèrits aquells membres que, havent estat membres numeraris, per raó d'edat són exonerats de les obligacions corporatives".

7. Diu Coromines: "L'Institut d'Estudis Catalans ha estudiat la qüestió diverses vegades amb vista a eliminar aquesta antinòmia (ho feia ja en vida de Fabra) però ha hagut de reconèixer que el cas és difícil i la solució s'ha anat ajornant. Com que no voldria que se'm pugui fer el retret de no haver-me esforçat prou en una qüestió no sense gravetat, després de pensar-hi molts anys, em decideixo a fer una recomanació, no pas pretenent resoldre el problema, però sí indicar una línia general prop de la qual podria trobar-se la solució" (p. 67).

8. Fabra (1956: 63) diu que "semblen admissibles, en un cert estil, les combinacions en què l'infiniu és pla (*conèixer, vèncer*)".

9. Aquesta possibilitat és reconeguda per Fabra (1956: 62): "Entre un pronom acabat en *s* i un mot començat en vocal, es troba algun cop usat *en* enlloc de *n* ".

10. Hi ha un passatge d'aquest treball que resulta especialment significatiu perquè Coromines reflexiona sobre el caràcter diguem-ne monolític o composicional de les normes de pronúncia, i ho fa amb un comentari que no deixa de tenir un cert to enigmàtic pel que fa a les seves mateixes opinions: "Potser podrà haver-hi discrepàncies sobre si seria o no desitjable que en català existís una fixació tan rígida i total com la francesa, i segurament tots dos criteris són defensables (per més que jo cregui que un dels dos és millor que l'altre), però en el que tothom haurà d'estar d'acord és que aquesta fixació total i rígida ara com ara no hi és" (p. 98). Tot i que Coromines fonamenta sobre el dialecte central les seves indicacions ortoèpiques per a actors, per exemple escriu: "Hi ha pronúncies no barcelonines que poden aspirar a un respecte especial", tot esmentant els casos d'actors valencians i mallorquins que poden incorporar els seus trets més generals.

11. Fa ja uns quants anys, Recasens (1984) proposava un projecte de determinació de l'estàndard fonètic a partir de l'anàlisi acústica dels sons de les diferents variants regionals, per a la descripció física dels dialectes catalans, cosa que "permetrà d'establir uns pocs estàndards regionals sobre els quals restarà articulada la fonètica normativa" (p. 61). Segons Recasens, el pla de recerca havia de concretar:

a) Trets comuns a totes les parles.

b) Trets comuns a més d'una parla, però no a totes.

c) Trets exclusius d'una parla i trets comuns a zones molt localitzades del domini.

El projecte de Recasens no s'ha arribat a portar a la pràctica, i la formulació de l'estàndard composicional té encara molt més a veure amb les opinions de Coromines que amb aquests tipus de propostes.

12. Per citar només un testimoni més o menys recent, segons Badia (1973: 21): "Les combinaisons de voyelles (à l'interieur du mot et en tant que phénomène de phonétique syntaxique) présentent un probleme très delicat et très complexe de la prononctiation du catalan. Nous ressentons à ce sujet le manque d'une étude sérieuse de prosodie".

13. Com a testimoni d'això, es pot adduir que Milà i Fontanals registrava en el català de Barcelona aquesta mena de diftongs, i assenyalava que només es pronunciaven heterosil·làbicament en casos de "pronunciación castiza". Vegeu: Manuel Milà i Fontanals, "Catalán contemporáneo", dins les seves *Obras completas III* (Barcelona: Alvaro Verdaguer, 1890), pp. 511-529.

14. He trobat alguna descripció d'aquest temps en el *Curs pràctic de gramàtica catalana* de Jeroni Marvà (1932: § 63): "El llenguatge vulgar usa encara de vegades un altre temps que és un **pretèrit perifràstic de subjuntiu**, el qual expressa com a irreal l'acció que, essent real expressaríem pel pretèrit perfet d'indicatiu."

15. Per a una aproximació a l'estudi d'aquest temps cf. Badia (1962, 1994) i Solà (1977a: 111-114).

16. Cf. Diari de Barcelona (1987: 29), la motivació que es dóna per a aquesta evitació és de naturalesa dialectal: "els escriptors de cada bloc dialectal tindrien una norma d'ús substàndard que els permetria utilitzar aquestes preposicions en correspondència amb la llengua viva del seu territori. Així, en el bloc occidental se seguiria usant *per* i *per a* en l'escriptura, mentre que en el bloc oriental s'eliminaria *per a* de la comunicació escrita i només s'hi faria servir *per*".

17. Cf. per exemple Avui (1997: 25).

18. Alcover escrivia l'any 1920: "les llengues romàniques, nades del poble i dels escriptors, brollaren a la vida sensa la forma passiva i sensa tal forma se troben encara".

19. La primera gramàtica catalana a recollir aquesta limitació és Badia (1962: § 191.3): "la pasiva no se usa en presente o imperfecto de verbos cuyo significado se entiende como momentáneo o que sucede en una sola vez y en un instante dado (= verbos perfectivos)".

20. Coromines afegeix, com a comentari més aviat estilístic, que aquesta mena de construccions de passiva morfològica s'han d'utilitzar "rarament i amb molta circumspecció". Aquesta i altres afirmacions porten Solà (1987: 92) a afirmar que "si els autors han de fer cas de la doctrina de Coromines, com sembla evident, és imprescindible de desenvolupar-la i precisar-la, car aquest autor s'expressa en termes essencialment vagues".

21. Aquest to general en l'article de Coromines respon a qüestions de caràcter conjuntural en les quals no volem entrar. De tota manera, cal dir, en honor a la veritat, que les remarques d'Artells sobre la passiva no són en absolut de condemna de les passives pronominals, ni de defensa a ultrança de la passiva morfològica, sinó que constitueixen una sèrie de consells de corrector sobre l'evitació de l'ús exclusiu del pronom *es* (sobretot per qüestions d'ambigüitat, usos abusius, etc.). Per a una bona semblança d'Eduard Artells i les seves opinions lingüístiques, cf. Solà (1977b: 130-145).

22. Aquesta restricció causa una certa estranyesa, i fins i tot els textos de Coromines no semblen seguir-la gaire. Entre molts exemples possibles, els dos primers que citem es troben a penes unes ratlles més avall d'allà on l'autor tracta aquesta qüestió, i un tercer pràcticament idèntic als exemples que l'autor dóna explícitament com a no recomanables (el subratllat és meu):

(i) *Se'n* troben en un centenar de pàgines del diccionari (p. 81)

(ii) l'ús que *se'n* feia llavors... (p. 81)

(iii) i potser *se'ls* reconeixerà el valor de venir... (p. 95)

23. Per a d'altres casos de límits estilístics cf. Badia (1962: §§ 112.2, 273.2, 275.2).

24. Per a un bon estudi d'aquesta última qüestió, cf. Solà (1994: 179-187).

25. No tractaré dels usos de Coromines pel que fa al lèxic (*inclús* com a adverbi, *degut a* amb valor conjuntiu, etc.); en la seva majoria aquests usos no es troben argumentats per l'autor enlloc. Per a una anàlisi detallada d'aquesta praxi, cf. Solà (1990).

26. La interpretació dels quadres és bastant senzilla, perquè es prescindeix de manera quasi absoluta de codificacions específiques, que difícilment podrien recollir un bon nombre de matisacions importants. Així, doncs, el mot tractat (columna de l'esquerra) és reproduït a la casella corresponent a cada diccionari en la mateixa forma en què es troba a l'esmentat diccionari. També es reprodueixen als quadres les marques ponderatives o valoratives (p. ex. *cast., vulg.*, etc., seguint les mateixes abreviatures de cada diccionari) i d'altres observacions d'interès (sense recollir, però, les notes que figuren com a etimologia, encara que siguin

del tipus *pres del cast.*, etc.). Quan no s'indica el contrari, les informacions atribuïdes a cada font no han sofert cap variació des de la 1ª edició. Com a observacions particulars cal tenir en compte que: *a)* un mot en negreta als quadres indica que és el terme principal (és a dir, el que s'utlilitza com a definició sintètica d'un altre, motiu pel qual se'l sol considerar "preferent"); *b)* una barra inclinada que separa dos mots indica que aquests formen part d'una entrada complexa; i *c)* un guió significa que el mot no està entrat.

27. L'entrada figura a l'apèndix.
28. El sentit d'aquest mot no queda recollit en cap d'aquestes dues entrades del *DIEC*:

murriesc -a 1 adj. Propi d'un murri.
argot 1 m. Llenguatge propi d'una determinada professió, d'un estament, d'una categoria de persones. *L'argot mariner*. *L'argot dels lladres*. 2 Tota manera de parlar especialitzada, distinta de les maneres comunes a tots els usuaris d'una llengua.

29. La definició comença per "Forma col·loquial...".
30. El *GLC* també entra **consumació** i li assigna *sin.* de *consumició* (i hi afegeix alguna altra accepció).
31. L'entrada figura a l'apèndix.
32. La quantitat dels materials fa que, avui, aquest buidatge sistemàtic s'hagi de fer a través dels mitjans electrònics. No hi veig cap problema tècnic. Si disposéssim d'una versió electrònica del *DECat* el fet de tractar aquest diccionari com una estructura de dades documental fóra un procés bastant trivial. I els beneficis que se n'obtindrien serien molt considerables de cara al desenvolupament de les activitats lexicogràfiques, ja siguin de caràcter normatiu o no.

Bibliografia citada

Obres de Joan Coromines

DECat = Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.

Lleures = Lleures i converses d'un filòleg. Barcelona: Club Editor, 1971.

OnCat = Onomasticon Cataloniae. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1989-1997 [1998], 8 vol. (Al moment de tancar el llibre que el lector té a les mans, encara no ha aparegut al mercat el darrer volum d'aquesta obra, que tanmateix està acabada i impresa. Prenem la fitxa de la bibliografia que publica Josep Ferrer aquí mateix.)

Altres obres

ARAMON I SERRA, Ramon (1957), "Notes sobre alguns calcs sintàctics en l'actual català literari". A: *Syntactica und Stilistica: Festschrift für Ernts Gamillscheg zum 70. Geburstag* (Tübingen: Max Niemeyer), pp. 1-33. (Citem per l'edició: Ramon ARAMON I SERRA (1997), *Estudis de llengua i literatura*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997, pp. 721-755.)

ARTELLS, Eduard (1971), *Llenguatge i gramàtica*, II. Barcelona: Barcino.

AVUI (1997), *Avui. Llibre d'estil*. Barcelona: Empúries.

BADIA MARGARIT, Antoni M. (1962), *Gramática catalana*. Madrid: Gredos. 2 vol.

— (1973), "Phonétique et phonologie catalanes". A: Georges STRAKA, Antoni M. BADIA I MARGARIT (ed.), *La linguistique catalane* (Paris: Klincksieck), pp. 115-179. (Citem per l'edició: Antoni M. BADIA I MARGARIT, *Sons i fonemes de la llengua catalana.* Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1988, pp. 15-66.)

— (1994), *Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: Proa.

BONET, Sebastià (1989), "Manuals de gramàtica i llengua normativa". A: Joan MARTÍ, Lídia PONS, Joan SOLÀ (ed.), *Actes de les Terceres Jornades d'Estudi de la Llengua Normativa* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 11-73.

BOGNER, Carme, Rosa GALÍ, Joan SOLER I BOU (1992), "El Diccionari de Coromines (*DECat*) i el lèxic conflictiu". A: Joan SOLÀ (ed.), *Sobre lexicografia catalana actual* (Barcelona: Empúries), pp. 153-181.

CUENCA, M. Josep (1989), "Sobre el català als mitjans de comunicació de massa". A: Vicent SALVADOR (coord.), *Teletextos (Lectures de teoria de la comunicació)* (València: Universitat de València), pp. 121-150.

DCVB = Alcover, Antoni M., Francesc de B. Moll (1930-1962), *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Imprenta de Mn Alcover / Gràfiques Miramar [segons els volums], 10 vol. (2ª ed. del vol. II: 1964; del vol. I: Palma de Mallorca: Moll, 1968.)

DFM = Pompeu FABRA, *Diccionari manual de la llengua catalana.* Barcelona: EDHASA, 1983.

DGLC = Pompeu FABRA, *Diccionari general de la llengua catalana.* 2a ed. Barcelona: A. López Llausàs, 1954.

DLC = Diccionari de la llengua catalana. 3a. ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993.

DIARI DE BARCELONA (1987), *Un model de llengua pels mitjans de comunicació. Llibre d'estil del Diari de Barcelona.* Barcelona: Empúries.

DIEC = Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari de la llengua catalana.* Barcelona / Palma de Mallorca / València: Edicions 3 i 4 / Edicions 62 / Editorial Moll / Enciclopèdia Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

DocNorm = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica, *Documents normatius 1962-1996 (amb les novetats del diccionari)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997.

FABRA, Pompeu (1918), *Gramàtica catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— (1956), *Gramàtica catalana*. Barcelona: Teide.

GRUP D'ESTUDIS CATALANS (1992), "Proposta del GEC a l'IEC". Al seu *El barco fantasma* (Barcelona: Llibres de l'Índex), pp. 193-259.

GLC = Gran Larousse Català. Barcelona: Edicions 62, 1990-1993.

IEC = Institut d'Estudis Catalans.

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. Secció Filològica (1990), *Documents de la Secció Filològica, I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— (1992), *Documents de la Secció Filològica, II*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— (1996), *Documents de la Secció Filològica, III*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

LAMUELA, Xavier, Josep MURGADES (1984), *Teoria de la llengua literària segons Fabra.* Barcelona: Quaderns Crema.

MACIÀ I GUILÀ, Jaume (1996), "Algunes observacions sobre el *Diccionari* de l'Institut d'Estudis Catalans". *Els Marges* (Barcelona) 57, pp. 71-83.

MARÍ, Isidor (1987), "Varietats i registres en la llengua dels mitjans de comunicació de masses". A: Maria Teresa CABRÉ, i altres (ed.), *Actes de les Segones Jornades d'Estudi de la Llengua Normativa* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 9-30.

MARVÀ, Jeroni (1932), *Curs pràctic de gramàtica catalana.* Barcelona: Barcino.

RECASENS, Daniel (1984), "Bases per a una fonètica normativa del català". A: Maria Teresa CABRÉ i altres (ed.), *Problemàtica de la normativa. Actes de les Primeres Jornades d'Estudi de la Llengua normativa* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 57-64.

RICO I BUSQUETS, Albert (1989), "Els diccionaris usuals i la llengua normativa. El cas dels mots dialectals". A: Joan MARTÍ, Lídia PONS, Joan SOLÀ (ed.), *Actes de les Terceres Jornades d'Estudi de la Llengua Normativa* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de

Montserrat), pp. 75-112.
RUAIX, Josep (1989), *Punts conflictius de català*. Barcelona: Barcanova.
SABATER, Ernest (1991), *Ni "heavy" ni "light": català modern!* Barcelona: Empúries.
SEGARRA, Mila (1997), "L'aportació de Joan Coromines a la llengua normativa". *Escola catalana* (Barcelona) 341 (juny), pp. 19-26.
SF = Secció Filològica de l'IEC.
SOLÀ, Joan (1977a), *A l'entorn de la llengua.* Barcelona: Laia.
— (1977b), *Del català incorrecte al català correcte.* Barcelona: Edicions 62.
— (1987), *Qüestions controvertides de sintaxi catalana*. Barcelona: Edicions 62.

JOSEP MORAN

La gramàtica històrica catalana en l'obra de Joan Coromines

Introducció

De tota l'àmplia producció lingüística de Joan Coromines, sens dubte una aportació ben valuosa i de les menys discutides és la que es refereix a la gramàtica històrica (és a dir a la fonètica i a la morfosintaxi històriques) de la llengua catalana principalment, però no exclusiva, perquè també ha tractat des d'un punt de vista diacrònic altres llengües romàniques o els nostres estrats lingüístics.

Però malgrat la importància d'aquesta aportació, ha passat bastant desapercebuda en els comentaris que des d'un punt de vista general hom ha dedicat a la seva obra i a la seva personalitat.

Això pot tenir d'antuvi dues causes:

a) La gramàtica històrica pertany al camp que se sol denominar de la "lingüística dura", que requereix una gran dedicació en l'aprenentatge i que no és fàcil, doncs, d'entendre per als qui no s'hi hagin dedicat. Requereix, a més, uns coneixements previs també laboriosos d'adquirir en el cas de les llengües romàniques, que són el llatí, clàssic i vulgar, i un domini de la filologia, és a dir de l'art de transcriure textos antics amb tota la problemàtica paleogràfica que això comporta.

A més, la lingüística històrica, o almenys la gramàtica històrica, no és moda. Com és ben sabut, la lingüística moderna parteix precisament de la lingüística històrica, i més concretament del descobriment de la regularitat del canvi fonètic, que posà les bases de la descripció científica de l'evolució de la morfologia i del lèxic. Per aquest motiu els estudis de caràcter diacrònic predominaren en la primera etapa de la lingüística moderna, en detriment dels estudis descriptius de caràcter sincrònic, limitats sovint a la preceptiva o a la descripció dialectal.

Contra aquest predomini reaccionà, en primer lloc, Saussure, el qual, malgrat que s'havia dedicat preferentment a la lingüística indoeuropea, de caràcter històric, cap al final de la seva vida establí la dicotomia entre lingüística sincrònica i lingüística diacrònica, és a dir evolutiva; aquesta dicotomia fou recollida i exposada amb caràcter pòstum pels seus alumnes en un llibre, que era un recull factici dels seus apunts, titulat *Cours de linguistique général*, publicat el 1916, que ha fet fama, en un capítol del qual s'afirma que la llengua sincrònicament forma un sistema (o estructura, com es digué més tard) en el seu conjunt, però que l'evolució, és a dir, la lingüística diacrònica, no és pas sistemàtica en el seu conjunt sinó caòtica.

Posteriorment, ha estat rebatuda aquesta opinió, no solament en el sentit que l'evolució no és menys sistemàtica que el funcionament sincrònic,[1] sinó també respecte del criteri real de Saussure, puix que aquesta afirmació contrasta amb d'altres seves que comporten més o menys explícitament una sistematicitat en el camp de la diacronia.[2]

És molt probable, en tot cas, que Saussure es referís a la manera de fer atomitzada i bastant arbitrària dels neogramàtics indoeuropeistes, particularment els de la Universitat de Leipzig, amb els quals s'havia barallat abans. Però Saussure no oblidà la lingüística romànica, també de caràcter diacrònic, que pot comptar amb un gran ajut de caràcter filològic, i per això en féu un elogi que ara és pertinent de reportar:

> La linguistique proprement dite, qui fit à la comparaison la place qui lui revient exactement, naquit de l'étude des langues romanes et des langues germaniques. Les études romanes, inaugurées par Diez, –sa *Grammaire des langues romanes* date de 1836-1838,– contribuèrent particulièrement à rapprocher la linguistique de son véritable objet. C'est que les romanistes se trouvaient dans des conditions privilégiées, inconnues des indo-européanistes; on connaissait le latin, prototype des langues romanes; puis l'abondance des documents permettait de suivre dans le détail l'évolution des idiomes. Ces deux circonstances limitaient le champ des conjectures et donnaient à toute cette recherche une physionomie particulièrement concrète (Saussure 1916: 18).

El cas és que a partir de Saussure els estudis de lingüística es decantaren més cap al vessant descriptiu i sincrònic, sovint amb un fort component teòric, de manera que l'interès vers la lingüística històrica, és a dir la gramàtica històrica, fou minvant a poc a poc a les universitats i centres de recerca superiors.

Jo mateix sóc testimoni d'aquest procés a casa nostra: quan estudiava la carrera de filologia entre 1970 i 1975 a la Universitat de Barcelona vaig poder adquirir uns coneixements sòlids de llatí vulgar, de lingüística romànica i de gramàtica històrica catalana; també de lingüística estructural, que llavors predominava en el camp de la lingüística sincrònica, i fins de lingüística generativa o transformacional, que llavors s'hi introduïa com a novetat. Però en acabar la carrera, quan vaig par-

lar amb un professor de la possibilitat d'obtenir un ajut departamental per a continuar els estudis de caràcter històric, la resposta fou que no valia la pena, que eren coses passades de moda i que em dediqués a la gramàtica generativa, que era la novetat del moment.

Si dic això, no és pas per fer cap retret personal, sinó simplement per a il·lustrar un estat de la qüestió, en relació amb la manca de coneixement general de l'aportació de Joan Coromines referida a la gramàtica històrica. Però aquesta disciplina continua essent ben útil: no solament és imprescindible per a la comprensió correcta dels textos antics, és a dir com a auxiliar de la filologia, sinó també per a comprendre millor i positivament l'estructura sincrònica real de la llengua en qualsevol estadi, inclòs l'actual, per damunt de les descripcions o elucubracions basades en teories de caràcter predominantment apriorístic.

b) L'altra causa a què ens referim, és que aquesta aportació de Coromines, molt valuosa com anirem veient, no es troba, però, exposada de manera sistemàtica en la seva totalitat, sinó dispersa al llarg de la seva àmplia obra, a vegades en articles puntuals dedicats a un tema concret, però més sovint repartida en estudis onomàstics o de textos antics, en recensions vàries, o incloses en forma de nota en les seves altres obres de caràcter lexicogràfic principalment, si bé la major part d'aquests estudis o recensions, publicats sovint en obres de difícil accés, foren aplegats i publicats de nou, ampliats sovint, en forma de llibre en *Estudis de toponímia catalana, Lleures i converses d'un filòleg* i *Entre dos llenguatges*.

El cas és que Coromines havia projectat una obra sistemàtica d'aquesta mena. Ell mateix ho manifestava el 1958 en un discurs que aportem directament, no solament com a testimoni d'aquest propòsit, sinó també perquè ens il·lustra bé respecte de la metodologia que considerava pertinent:

> En escriure aquesta nota estava redactant un tractat de gramàtica històrica catalana. Jo no concebo una obra així com una col·lecció d'etimologies conegudes de mots i formes de mots, ordenades sota els títols de les lleis fonètiques o dels processos morfològics, analògics i àdhuc sintàctics, com conceben una gramàtica històrica molts filòlegs; sinó com la combinació articulada de la descripció raonada d'un bon nombre de capes, tongades o estrats successius, històricament, en el descabdelladament d'una llengua –una sèrie de tallats horitzontals–, amb l'explicació de com i per què cada un d'ells evolucionà fins a convertir-se en el següent: estats, cada un, en equilibri més o menys perfecte.
>
> Quan tenim sobre el teler qualsevol llengua romànica que no sigui el francès (sobre el qual sabem més), la primera cosa que caldrà fer a algú que vulgui escriure una obra així, és un munt de recerques per arribar a traçar i afinar la forma de tots o de la majoria d'aquests estrats. Recerca directa damunt les fonts autèntiques, és a dir textos datats i ben localitzats, o bé llistes i masses de mots i noms propis; i això servint-se, sempre que pugui, de manuscrits visurats personalment, o en fotocòpies, microfilms o edicions facsimilars, o bé almenys usant edicions o còpies fetes per erudits ben coneguts, i posats a prova com a fidedignes. Com que això és el que faig ara per al català, serà oportú de donar una mostra dels resultats a què arribo en el curs d'aquesta tasca (*EDL*, I, 13-14).

Com hi podem comprovar, Coromines volia superar l'atomicisme de la lingüística històrica de caràcter neogramàtic, sense oblidar, però, els beneficis del mètode comparatista en què es basa la seva concepció de l'evolució, que sembla que era més orgànica. Per altra banda, reconeix la necessitat d'una informació segura i suficient de caràcter filològic, d'obtenció laboriosa, però possible, que, com deia Saussure, és una de les virtuts de la romanística.

La veritat és que Coromines posava el llistó molt alt, com se sol dir, no solament en l'aspecte filològic, sinó també en el descriptiu, perquè no és fàcil a la pràctica de presentar de manera articulada tots els fenòmens lingüístics, sobretot de caràcter fonètic, dins la seva complexitat i interrelació múltiple. Això és relativament fàcil quan es tracta d'una qüestió concreta, però no tant certament quan volem fer una descripció completa, és a dir, de caràcter general. Per força hem d'establir una ordenació i una classificació, encara que sigui amb les remissions i les descripcions de conjunt pertinents. Per exemple, en tractar de l'acció de la iod, per força haurem de fer una classificació del sons vocàlics o consonàntics que afecta.

Precedents

Però abans de fer una descripció concreta de l'aportació de Coromines a la gramàtica històrica catalana inclosa en la seva obra publicada fins ara, és interessant que fem una breu descripció o comentari de l'inici i de l'evolució d'aquesta ciència almenys fins al començament d'aquesta aportació.

Després de l'obra de Diez a què ens hem referit, el 1888 va aparèixer a Estrasburg (llavors pertanyent a Alemanya) la primera edició del *Grundriss der Romanischen Philologie* de G. Gröber; aquesta obra incloïa un capítol, redactat per Alfred Morel-Fatio, amb el títol "Das Catalanische" (*sic*), dedicat a la nostra llengua, de caràcter descriptiu i històric. Poc després, entre 1889 i 1906, apareixia també la gran obra de W. Meyer-Lübke, *Grammaire des langues romanes*, en què es refereix a la nostra llengua, si bé encara considerada com una variant de l'occità, anomenat provençal. Al mateix temps, entre 1904 i 1906, es publicava la segona edició del *Grundriss* de Gröber, amb el capítol dedicat al català ampliat i signat conjuntament per A. Morel-Fatio i J. Saroïhandy, que fou la millor obra de conjunt dedicada a la gramàtica catalana en aquell moment.

Pompeu Fabra, que estava ben al corrent dels avenços de la lingüística romànica, el 1906 va publicar un article que era una aportació interessant a un dels temes diacrònics més discutits i interessants de la nos-

tra llengua, titulat "Les *e* toniques du catalan" (Fabra 1906) i l'any següent, el 1907, una àmplia recensió a dues de les obres que hem esmentat abans: "Le catalan dans la *«Grammaire des langues romanes»* de W. Meyer-Lübke et dans le *«Grundriss der rom. Philologie»"* (Fabra 1907).

Seguidament van aparèixer diversos treballs dedicats a diverses qüestions,[3] més o menys polèmiques, com la subagrupació romànica del català[4] o els plurals en *-os*,[5] però no fou fins al 1923 quan aparegué un llibre dedicat íntegrament a la lingüística històrica catalana, que fou la *Sintaxi catalana* d'Anfós Par, basada en la llengua de Bernat Metge, publicat a Halle.

I l'any següent, el 1924, apareixia també la gran obra de P. Fouché, constitutiva pràcticament de la gramàtica històrica catalana; ens referim a la *Phonétique historique du roussillonnais* i a la *Morphologie historique du roussillonnais*, editades a Tolosa de Llenguadoc. Aquesta obra, a més de recollir totes les aportacions dels estudis anteriors, va poder comptar amb el material documental aplegat i ordenat pels erudits rossellonesos, sobretot per J. B. Alart i P. Vidal, és a dir que Fouché disposava d'un gran suport filològic, que li permeté de bastir una obra sòlida, com assenyalava Saussure per a la lingüística romànica. Cal dir que al mateix temps l'obra de Fouché presenta, d'acord amb els models lingüístics diacrònics de l'època, encara bàsicament neogramàtics, el caràcter clarament atomicista a què ens hem referit. Aquest caràcter i el fet de no haver tingut prou en compte la interrelació de les tendències articulatòries que determinen l'evolució fonètica ni l'abast total d'alguns fenòmens com la dissimilació, tot això fou retret durament per Maurice Grammont en la recensió que féu d'aquestes obres de Fouché, particularment de la *Phonétique*,[6] que sens dubte Coromines va conèixer oportunament i va tenir ben en compte en endavant.

El 1925 apareixia, a més, la famosa obra de W. Meyer-Lübke, *Das Katalanische*, dedicada preferentment a la descripció del català des del punt de vista de la seva independència lingüística respecte de l'occità i de la seva agrupació, gal·loromànica o hispanoromànica, tema polèmic en aquell moment que durà bastant de temps.

El 1931 era editada a Barcelona la *Gramàtica històrica del català antic* d'Antoni Griera, la qual no se sol tenir gaire en compte per la seva manca de qualitat científica i documental. Però entre 1932 i 1934 també es publicà, incompleta, una altra gran obra dedicada a la lingüística catalana, la darrera d'abans de la Guerra Civil nostra: *El dialecto de Alguer y su posición en la historia de la lengua catalana* de Heinrich Kuen (1932 i 1934), de caràcter dialectal, però que presenta moltes aportacions de caràcter diacrònic.

Aquesta és, succintament descrita, la base de què podia partir Coromines respecte de la gramàtica històrica catalana. També serà interessant en aquest sentit de recordar algunes dates i dades de la seva formació acadèmica com a lingüista.

Formació i primers fruits

Joan Coromines va començar conjuntament, com era habitual en l'època, les carreres de dret i filosofia i lletres el 1923 a la Universitat de Barcelona, i hi obtingué ambdues llicenciatures el 1927. L'any següent, el 1928, es doctorà a Madrid (únic lloc on llavors s'atorgava aquest grau a l'Estat) amb una tesi sobre el vocabulari aranès, publicada el 1931. A més, va tenir l'oportunitat de completar la seva formació a l'estranger: ja el 1925 havia tingut ocasió de conèixer Georges Millardet i Maurice Grammont a Montpeller, i, després de doctorar-se, amplià els seus estudis a Zuric el 1929 i a París el 1930.

La seva formació científica era molt sòlida pel que fa a la lingüística històrica en general i en les matèries afins com la fonètica, la geolingüística i la lexicografia, i no limitada a la romanística. No sabem, però, que tingués el mateix interès envers les noves tendències de la lingüística, de caràcter estructural, que llavors anaven sorgint, a partir del *Cours* de Saussure, però crec que hi devia estar al corrent, si més no de les tesis i treballs de l'escola o cercle de Praga pel que fa al funcionament estructural de la llengua tant sincrònicament com diacrònica, perquè la seva concepció de la gramàtica històrica tal com hem pogut veure abans s'adiu amb la d'aquesta escola i també amb els principis metodològics que Grammont (1923) havia exposat en la recensió de l'obra de Fouché a què ens hem referit abans,[7] encara que Coromines en les seves obres conegudes només es refereixi a Grammont. Fóra interessant en aquest sentit d'examinar la biblioteca i els papers de l'època de formació de Coromines, però aquesta és una altra qüestió, que en tot cas hauran de tractar a fons el seus biògrafs.

Després de completar els seus estudis s'incorporà seguidament, el mateix 1930, a les oficines lexicogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans, dirigides per Pompeu Fabra, activitat que segons els seus biògrafs compaginà amb la de professor de filologia romànica a la Universitat de Barcelona. També formà part, junt amb Pompeu Fabra i Antoni Griera, del comitè de redacció del *BDC* des del vol. XIX (1931 [1932]) fins al XXI (1933); en els volums XXIII (1935 [1936]) i XXIV (1937), hi figuren només Pompeu Fabra com a director i Joan Coromines com a secretari.

Coromines des dels primers temps de la seva producció científica es dedicà preferentment a l'onomàstica, sobretot a la toponímia, i a la lexicografia etimològica i diacrònica; respecte dels seus coneixements de gramàtica històrica, no solament li foren molt útils per a desenvolupar amb una base sòlida aquesta activitat, sinó que aprofità ja des del començament els estudis que hi dedicà per a exposar les seves aportacions en el camp de la fonètica i de la morfosintaxi històriques.

Això es demostra ja en les seves "Notes etimològiques" (1931); així, en comentar el mot *abrusar*, pot establir-hi en primer lloc un ètim *BRUSICARE per analogia a l'evolució fonètica comparativa de BASIARE, i seguida-

ment ens aporta en nota una llei fonètica o una precisió no formulada fins llavors almenys en català: "Per a -ūs̱- > -*us* en català, cf. cat. ant. *seús* SEGŪSIUS i el nom de lloc *Pertús, Portús* de PERTŪSIU (fr. *pertuis*)" (p. 20, n. 2); i encara afegeix, per reforçar l'ètim *BURSIARE > *BRUSIARE, que la metàtesi de la *r* és molt freqüent davant *s*: "bastarà citar els exemples, ben coneguts, de *préssec* PERSICU i de *bressar* en front del fr. *bercer* (*BERTIARE)" (p. 21).

Però la seva aportació en aquest cas no es limita a la fonètica. Precisament la nota següent, dedicada als demostratius neutres *això, allò*, per als quals estableix IPSUM i ILLUD, sols, accentuats en la síl·laba final, com a ètims respectius, entra plenament en el camp de la morfosintaxi diacrònica, és a dir de la gramàtica històrica.

En les notes següents de l'article a què ens referim, les contribucions d'aquesta mena són nombroses i vàries, a vegades de caràcter cronològic o exemplificadores, per exemple, en *bleix* > *BLASIU: "aquestes formacions en -i̯U, -i̯A es mantenen productives fins a una data avançada en el romànic primitiu, versemblantment fins més enllà del segle VIII, època de la colonització franca a Catalunya. Vegeu els exemples aplegats per Thomas, *Essais*, p. 74 i ss. Se n'hi podrien afegir molts que són propis del català, com *gruix* GROSSIU, *gresa* (forma estesa per la Selva i la Costa de Llevant, en lloc de *greda*) CRĒTEA; *freu* postula *FRETEUM en lloc de FRETUM" (p. 24, n. 4); i encara precisa respecte de BASIU > *bes*, que "la *s* d'aquest mot havia esdevingut sonora en romànic (i per això no es va palatalitzar), mentre que una *s* germànica entrada en català [com en el cas de *BLASIU, del fràncic *blàsan*] en una època en què ja estava clos el període de la sonorització de les consonants intervocàliques, havia d'ésser tractada com la *s* sorda romànica (= *ss* llatina)" (p. 25), alhora que en nota ens diu que hi ha, encara, *créixens* < gòt. *KRASJA, "que és important perquè ens forneix un altre exemple de -SJ- entre vocals donant *x*" (p. 25, n. 1).

Respecte de *Bòria* < *boaria* < *boveria*, derivat de *bou*, afirma que "el més interessant és la dislocació de l'accent que presenta *bòria*. Es tracta, al capdavall, del cas ben conegut de *faèna* > *fèina*: és a dir, que la vocal en hiatus tendeix a atraure sobre si l'accent que requeia en una síl·laba posterior, i un cop l'accent dislocat, la vocal següent o passa a formar diftong amb la nova tònica (*i, e*) o, si era massa oberta per a poder-ho fer (*a, ə*) desapareix" (p. 26). En nota aporta més mostres d'aquest fenomen de tipus fonètic: "*èina* (de *aïna*), *bèina* VAG͡INA, *jèia (jaïlla), rel (raïl)* i tots els imperfets en *-èia*, sense parlar de *réina, benèit, homèi*... Amb *o* o *u* com a primera vocal: *cúina, búina* (BOV͡INA), *dúia*, BAUDILIUS > **Boíy* > *Bói"* (p. 26, n. 2); i "el mateix cas de *bòria* (amb l'accent reculat de dues síl·labes) presenta el nom de lloc *Cànoves* de *Case(s)nòves*, amb caiguda de la *s* entre vocals, com en la fórmula *a can...* < *a ca(s)a d'en.* Cf., encara *Espinèlves* < *Espine(s)albes*" (p. 26, n. 3). No omet tampoc el recurs a la filologia quan diu que "una confirmació d'aquesta etimologia ens la forneix el nom del carrer de la *Bòria* a Barcelona, que abans es deia de la *Boeria*, segons llegim en l'historiador Pujades" (p. 26).

Cal dir que aquest fenomen de desplaçament de l'accent en català ja fou observat per Fouché (1924a: 15-16) i que hauria estat just de fer-ho constar, com fa el mateix Fouché amb els qui el van precedir, encara que Coromines hi aporti més informació i més precisió del fenomen. Però aquesta també és una de les característiques seves: cita la font bibliogràfica quan es tracta d'una dada concreta, però no sol fer-ho tan regularment quan es tracta d'un tema tractat anteriorment si no és per a criticar l'autor.

Les aportacions d'aquesta mena continuen en aquestes *Notes,* que no han estat publicades de nou en els seus reculls posteriors, si bé que aquesta informació reelaborada apareix també en el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* principalment. Però les mostres que hem donat sembla que són prou il·lustratives de l'aportació del Coromines jove (llavors devia tenir devers 25 anys) a la gramàtica històrica i de la seva sòlida formació com a lingüista.

El 1934 publica un article titulat "Miscel·lània" (*BDC*, XXII 1934: 240-253) dedicat a respondre a les objeccions a les seves "Notes" anteriors. És molt significativa la recensió que en féu Francesc de B. Moll[8] (*BDLC*, XIX (1933), 124-126) en el sentit que els exemples del tipus *faèna* > *fèina* aportats per Coromines per a justificar el trasllat de l'accent de *boería* a *bòria* no són pertinents puix que en aquest cas es tracta d'un desplaçament de dues síl·labes, i per això proposà com Wartburg un ètim BOVARIA,[9] amb accentuació proparoxítona, és a dir amb A tònica, que hauria donat l'evolució *boària* > *bòria*. Coromines accepta la primera objecció de Moll, però per raons d'evolució fonètica no accepta l'ètim BOVÁRIA, perquè "no hi ha exemple en català d'una *a* tònica, la vocal més plena i més oberta, absorbida per una *o* precedent. En *aïna* > *eina, baïna* > *beina,* en *jeia, reina, beneit,* en *Boi, cuina, buina*, en els imperfets, es tracta sempre d'una *i*" (p. 250); per contra, "la dislocació de l'accent dues síl·labes endarrera, que així cal admetre, no és, com ja feia observar en el meu article, un cas únic: hi ha també els noms de poble *Cànoves* (Vallès) i *Cànoes* (Rosselló), de *Caenòves, Casesnòves*. L'explicació és aquesta: en contraure's la *o* o la *a* amb la *e* o *a* àtona següent, resulta una vocal llarga: *bōríə, kānɔ́βəs*. Ara bé: en català i en llengua d'oc no hi ha altres vocals llargues que les accentuades, que, al mateix temps que duen l'accent, solen ésser un poc més llargues que les àtones" i en dóna altres exemples com *dezesset* > *deesset* > *dēsset* > val. *dèsset* 'disset' (p. 251).

En l'article següent d'aquesta mateixa "Miscel·lània", dedicat al mot *borja*, rebutja una proposta etimològica de Griera (el seu antic mestre i ara company a l'Institut) per les raons següents: "però és la fonètica la que s'oposa decisivament a aquesta etimologia [de Griera]. Passem per alt la dificultat de la correspondència cast. *-ga* : cat. *-ja*, que mossèn Griera aporta fent al·lusió a *canonge, monge*

(els quals no són de procedència francesa com diu ell, sinó que presenten el resultat genuïnament català de -ICU en fi d'esdrúixol, passant per *-i(g)u, -i̯u*, mentre que -ICA, -GA donen *-ga,* cf. *mànega* MANICA, *farga* FABRICA, *verga* VIRGA, etc.). Però que una *a* s'hagi convertit en *o* per efecte d'una labial precedent és un fet inoït en la nostra llengua, i que en tot cas només fóra concebible en posició àtona, però mai tractant-se d'una *a* accentuada" (p. 252).

Hem reportat àmpliament aquesta qüestió per tal com es tracta encara d'un dels punts més discutits de la fonètica històrica del català, a la qual molt aviat Coromines prestà atenció.

Però fou l'any següent, el 1936, quan aparegué, també al *BDC*, el primer treball que li va donar un renom merescut: "El parlar de Cardós i Vall Ferrera" (Coromines 1935). Es tracta d'una descripció molt completa i detallada del pallarès més pur; els geolingüistes aprecien bé el seu valor, però com que Coromines no es limita a fer una descripció sincrònica de caràcter estrictament taxonòmic sinó que relaciona les solucions que hi troba amb llur origen, les aportacions de caràcter diacrònic són nombroses. Només cal veure com apareix sovint citada aquesta obra en les gramàtiques històriques posteriors, és a dir, en les de Badia (1951) i Moll (1952).

Nosaltres ara i ací només ens referirem, com a mostra, a alguna d'aquestes aportacions més importants; en el camp del vocalisme constata la solució *e* oberta de A més iod davant R: AREA > [ɛra] 'era', i S: MAGIS > [mɛs] 'més' i el manteniment, a més, de la iod davant T, LACTE > [ʎɛjt] 'llet'; en el consonàntic la solució NN > [n] de caràcter nòrdic, que contrasta amb la més general [ɲ] (grafia *ny*), que presenten per exemple els derivats de CANNA: *eskaná* 'escanyar', *kaneʎ* 'canyell', i en el morfològic el comentari sobre l'alternança *a/e* en el radical dels verbs del tipus *traure > treure, jaure > jeure,* qüestió aquesta també discutida.

L'exili

En ocasió de l'exili de 1936 va tenir ocasió d'iniciar la transcripció, a base d'extrets, d'un text antic català molt important; ens referim al manuscrit 44 de la Biblioteca Nacional de París que, com és ben sabut, conté una traducció catalana antiga de la *Llegenda àuria* (*Legenda sanctorum*) de Iacopo de Varazze (Iacobus de Voragine), la qual traducció, pel fet que Coromines deduí que fou feta al Rosselló vers l'any 1260, ell la denominà amb el títol estrany de *Les "Vides de sants" rosselloneses*.[10] Com és ben sabut aquest treball fou publicat primerament, a l'Argentina (Coromines 1945), i després, traduït al català, a *Lleures* (276-362).

L'edició i l'estudi d'aquest text (després completat pels seus deixebles Ch. S. Maneikis Kniazzeh i E. J. Neugaard (1977)), ni que en fos només una mostra, també esdevingué un fet ben important en la lingüística històrica catalana no solament per les aportacions intrínseques, sinó també com a model de recerca. Només cal veure les nombroses referències que també hi fan les gramàtiques històriques que hem esmentat. Ultra constatar nombrosos fenòmens fonètics de caràcter dialectal de l'època, com ara la tendència a mantenir el diftong AU davant de l'accent (*ausir* 'oir'), reducció a *o* en posició tònica (*Pol, pobre)* i la solució -[z]- de [ð] < -D-, -C$^{e,\,i}$, -TJ- en posició pretònica (*devesir* 'dividir'), compartida amb l'occità, aquest text ens aporta també una gran informació de caràcter morfològic, tant pel que fa als elements de caràcter nominal, com per exemple respecte dels mots acabats en *-s* (*corses* 'cossos'), incloses les formes en *-os* (*ergullosos*), genuïnes en català, i en *-ig > -its* (*muytz* 'muigs') (*Lleures*, 310-314), com també als de caràcter verbal, per exemple la morfologia diacrònica de la 1a persona dels presents d'indicatiu i de subjuntiu (*am, parle, deg* 'deig', *ofir* 'ofereixo') (316-319), els perfets antics febles (319-322) i forts (322-324), participis febles i forts (325); i les solucions particulars d'alguns verbs (326-330) d'entre els quals assenyalarem *ésser, menjar* i *venir*; precisament per a l'imperatiu d'aquest darrer, *vine*, d'origen ben discutit, proposa un ètim: *vin-ne* (VENI INDE), que Montserrat Alegre ha pogut comprovar en l'estudi, en curs de realització, d'un text contemporani al d'aquestes "Vides". Fins i tot s'hi estén al camp de la sintaxi, el més abandonat de la gramàtica històrica, on manifesta, per exemple, que "el complement directe només es construeix amb la preposició *a* en el català genuí, antic o modern, quan el complement és un pronom personal tònic, o quan el complement segueix immediatament el subjecte, sense intercalació del verb, especialment en les locucions recíproques del tipus *l'un a l'altre* [...]: *sebelir los uns als altres* [...] però *amatz la un l'autre*" (330).

A partir de l'inici del seu exili americà i abans del començament dels seus grans repertoris catalans, és a dir, el *DECat* i l'*OnCat*, Coromines publicà una sèrie d'articles en llocs diversos, que més tard, com en el cas de les "Vides de sants", aparegueren de nou aplegats en forma de llibre sota els títols *Estudis de toponímia catalana* (1965-1966); *Lleures* (1971); i *EDL* (1976-1977) a partir dels quals és com aquests articles han tingut una major difusió. Per aquest motiu prendrem aquests títols com a base d'aquesta anàlisi.

Estudis de toponímia catalana

Pel que fa a *ETC*, I, a més de fer referència a la fonètica, és a dir a la fonètica diacrònica, com a requisit en els estudis etimològics[11] i del profit que se'n pot treure (p. 8), al llarg dels seus estudis de caràcter toponímic ens fa moltes aportacions interessants precisament de caràcter fonètic; per exemple, en estudiar els "Noms de lloc d'origen germànic" (*ETC*, I, 31-65) afirma que "el fenomen de rotacisme o canvi de *s* sonora entre vocals en *r*, que observem en els nostres dos noms [*Gisclasind > Gisclareny, Gumesind > Gombren(y)*], no és gens rar en

la toponímia de l'Alta Catalunya. El poble d'*Iravals*, a la Cerdanya francesa, és anomenat *Isavals* a l'Acte de Consagració de la Seu d'Urgell [...]; en la "Misc. Fabra" (p. 187) es recull el rossell. *enfarenat* < **enfasenat* = cat. *enfeinat,* oc. *afasendat* (FACIENDA); *xaruc* < oc. septentr. *chazuc* (CADUCUM) [...]. No manquen tampoc els casos en què el canvi de *s* sonora en *r* es fa darrere de consonant, com en el cognom *Tolrà* o *Toldrà* per *Tolzà,* de *Tolosà*" (p. 35); i també es refereix al fet que el canvi de *-n,* provinent de *-nd'*, en *ny* [de *Gisclasind, Gomesind* > *Gisclareny, Gombren(y)*], "no té explicació fàcil. Crec que es tracta d'una conseqüència de la vacil·lació entre *-n* i *-ny* en els casos en què aquesta final prové de NN; com en *engan* i *engany*, *Joan* i *Jovany*, *cana* i *canya* [...]" (p. 35).

També constata l'evolució -RICI > *-riu* dels noms germànics en genitiu llatí (que han d'ésser molt antics per aquest motiu), del tipus (VILLA) ARDARICI > *Arderiu* (pp. 40-51), fenomen que, com veurem, serà ben aprofundit posteriorment pel mateix Coromines.

Una altra precisió interessant és que "la *h* germànica en final de síl·laba, que en aquesta posició no sonava com a mera aspirada sinó amb el valor de l'*ach-Laut* alemany, és transcrita sempre en romànic per *c*: WAHTEN > *WACTARE > *guaitar,* BLEIH > it. *biacca*, i àdhuc, davant una semivocal, JEHJAN > jaquir" (p. 59).

Pel que fa al substrat pirinenc, de caràcter basc segons la terminologia de Coromines, aquest també en va descriure els trets de tipus fonètic, deduïts a través de la toponímia, que presentava la primera parla romànica pirinenca de les altes valls de Pallars i Ribagorça, els quals trets han estat àmpliament divulgats a través dels manuals d'història de la llengua catalana, com ara el manteniment de la *-o* final: *Corronco, Borito*, de la *-e* final: *Ausate, Escarbonate,* o la caiguda de -N- intervocàlica: *lo Solau* (SOLANU), *Cadius* (CATINOS), etc. (pp. 121-131).

Així mateix, en el segon volum d'aquests *ETC* i dins l'article "El problema de *Quatretonda* i *Quatremitjana* i la toponímia mossàrab del Maestrat" (*ETC*, II, 143-158) descriu, a partir de l'estudi de la toponímia antiga, les característiques fonètiques del mossàrab que hi havia hagut en aquesta comarca, com ara el manteniment del grup -ND-: *la Redonda, la Morranda...*; la solució $C^{e,\,i}$ > *tx: el Regatxol, Font de Vinatxos*...; -J- conservada: *el Picaio, foia*; -NI- > *ni* o *in* (sense palatalitzar): *la Sutarraina, la Llomaina*, etc. (pp. 152-157). Cal dir aquí també que és aquest un tema respecte del qual M. Sanchis Guarner ja havia publicat diversos estudis, que sens dubte Coromines coneixia encara que no en fa esment. No és estrany, doncs, que Sanchis no citi precisament aquest article de Coromines, que també devia conèixer, en la bibliografia corresponent al capítol "Els mossàrabs de València i Mallorca" de la seva *Aproximació a la història de la llengua catalana* (1980: 101).

Lleures i converses d'un filòleg

El 1971 apareixia aquest llibre, un dels més importants de Coromines, al qual ja ens hem referit, que, a més de les "Vides de sants rosselloneses" (pp. 276-362), inclou diversos articles dedicats directament a la gramàtica històrica catalana. Així, sota l'epígraf general ben explícit "Algunes lleis fonètiques catalanes no observades fins ara" (pp. 183-216), tracta els temes següents:

1. "Evolució del grup -TR- entre vocals." En aquest cas sí que esmenta els autors que han tractat aquesta qüestió: Meyer-Lübke, Saroïhandy, Moll (que considera anterior a Fouché) i Badia, encara que sigui per a manifestar la insuficiència de llurs teories; després de l'estudi pertinent, Coromines arriba a la conclusió que el grup -TR- primari, és a dir llatí, dóna regularment *-dr-* en posició immediata a l'accent, per ex. PETRA > *pedra*, LATRO > *lladre*. Però "quan el grup es trobava lluny de l'accent, la debilitat especial d'aquesta posició féu que la T s'eliminés, qualsevol que fos la data del grup (data llatina o data romànica)" (p. 187), per ex. CÚLCITRA > ant. *cócera* 'vànova'; "anàlogament el nom de persona *Pere* (PETRUS) i la preposició *rere* (RETRO) els hem d'explicar com a formes proclítiques, en combinacions com *Pere Marquet, Pere el Catòlic, rera la casa, rera seu*, pronunciats tots ells com un sol grup fònic, sense accent en el primer component; de la mateixa manera nasqué la variant *pera* de PETRA, tan freqüent en la toponímia, en noms com *Perafita, Peralada, Peramea*" (p. 187).

2. "Canvi d'*o* tancada inicial en *o* oberta." Després de referir-se a la problemàtica de l'evolució de les vocals en català en general i als qui no han encertat en l'explicació d'alguns exemples d'aquest canvi, que han atribuït a l'analogia, és a dir com a fenòmens esporàdics, Coromines afirma que "estem en presència d'un fet que es produeix en una massa considerable d'exemples, i sempre en les mateixes condicions: es tracta sempre del pas d'una *o* tancada a *o* oberta, i no hi ha mai canvi en sentit contrari; es tracta sempre d'una *o* en la síl·laba inicial de la paraula; i el fenomen té en quasi tots els mots la mateixa àrea geogràfica, que abraça la major part del Principat, tot el País Valencià i les Balears, però no la diòcesi de Girona ni la Catalunya francesa. Heus ací, doncs, inconfusiblement, tots els trets característics d'una llei fonètica" (p. 189), i a continuació en dóna els exemples corresponents amb la descripció en cada cas de l'extensió geogràfica del canvi, com per ex. *nom, com, prou, flor,* etc.

3. "*Ci-* en lloc de *ce-* pretònica." Es tracta d'un tancament, típic del català, que es produeix en mots com CERASEA > *cirera*, CAEMENTUM > *ciment,* CICONIA > *cigonya*, etc., que no es produeix generalment darrere una *s* etimològica (*segur, segon*), excepte en el català de Lleida (*sirà, siroll, sinyor*). Coromines atribueix aquest fenomen al caràcter fortament palatal antic de la *c* [ts], que ha heretat la *s* actual; per aquest motiu el

català de Lleida ha estès el canvi a aquesta posició (*sirà, siroll, sinyor*), però "en català oriental aquesta extensió ha esdevingut impossible, perquè les *ee* àtones, pronunciades *ə*, tenen un so massa obert ja, i massa poc palatal, per poder convertir-se en *i*" (p. 197). Cal dir que aquesta qüestió fou represa per A. M. Badia i Margarit (1959-1960),[12] el qual manifesta que la "llei Coromines *ce'- > ci'-*" té un fonament fonètic més sòlid si el seu punt de partença és que la diferència entre *c'* i *s-* no era de *localització* (més palatal/menys palatal), sinó de *modalitat* (africada/fricativa), diferència que, altrament, sabem que era ben real. Essent així les coses, la major tensió articulatòria muscular de *ts*, en una correspondència de tensió deguda al contacte íntim de dos sons veïns, portà la *e* següent a la seva expressió més aguda (= més tensa), o sia a la *i*: *tse > tsi* (i, després, *tsi > si*)" (pp. 8-9), encara que Badia no fa al·lusió al tancament dialectal del tipus *sirà, siroll*, amb *s-* etimològica.

4. "Finals genuïnes en *-o.*" És aquest un tema que havia esdevingut molt polèmic no solament des del punt de vista diacrònic (respecte de l'origen castellà d'aquesta terminació i de la influència històrica d'aquesta llengua en el català), sinó també sincrònic i normatiu (a causa de la conveniència o no d'acceptar els mots que presenten aquesta vocal final), amb la possibilitat d'ultracorreccions. Coromines fixa els set grups nominals catalans (incloent-hi els topònims) que per raons diverses presenten aquesta terminació; aquesta classificació ha estat molt útil per a aclarir el problema, fins i tot a nivell pràctic.

5. "Canvi de C i T palatalitzades en *d*, i de LD i L+C^{e} en *ul.*" Es tracta d'unes evolucions complexes, que fins llavors no havien estat precisades ni tractades en conjunt. Per això també s'hi refereix en comentar les gramàtiques històriques de Moll (1952) i Badia (1951) com veurem més endavant. Coromines comença recordant que "és sabut que la C$^{e,\,i}$ i el grup TI [i -D-], que quan són intervocàlics donen sempre *z* en castellà antic i en la llengua dels trobadors, en català continuaren evolucionant fins a desaparèixer del tot. Això és almenys el que s'esdevé en posició pretònica, car després de l'accent el tractament més estès és canviar aquestes combinacions en *-s-* sonora: DICENDO > *dient,* PRETIARE > *prear*; però ADVITIAT > *avesa,* -ITIA > *-esa*" (pp. 209-210). El problema en aquest cas és d'explicar precisament la solució zero catalana en posició pretònica, perquè aquesta caiguda no es produeix regularment en l'evolució -S- > -[z]-. Doncs bé, l'aportació, ben important, de Coromines en aquest sentit és d'establir "la possibilitat [confirmada filològicament] que la C$^{e,\,i}$ i TI sonoritzades [com també la -D-], abans d'arribar a zero o a *-s-* sonora, passessin per l'etapa ð, entenent per aquest símbol de l'alfabet germànic un so com el de la *th* suau anglesa (de *these* o *scythe*) o el de la *z* sonora castellana de *juzgar* i mots anàlegs; so que, afeblint-se més, pogué desaparèixer del tot, o accentuant el seu matís sibilant pogué canviar-se en una *s* sonora" (p. 210), com també -T'S o -D'S- > *dz* > -[ð]- en mots com PED(I)S UNGULA > *peüngla* o *peülla*, AD SAT(I)S > ant. *assau* i en les segones persones del plural, com CANTAT(I)S > *cantau* (p. 211). Aquesta aportació és essencial per a explicar tant la solució catalana *u* en posició final, del tipus PACE > *pað* > *pau*, PEDE > *peð* > *peu*, PRETIU > *preð* > *preu*, com també de les dels grups afins com LD i L+C$^{e,\,i}$, que Coromines començà i que serà completada per altres lingüistes, principalment pel seu deixeble Joseph Gulsoy.

El mateix volum de *Lleures,* i amb el títol "De gramàtica històrica catalana: a propòsit de dos llibres" (pp. 245-275), inclou una àmplia recensió de les gramàtiques històriques catalanes d'A. M. Badia i Margarit i de F. de B. Moll, aparegudes respectivament el 1951 i 1952. Aquesta recensió té un to molt crític, fins agressiu en ocasions malgrat els elogis, que devia molestar als interessats i que recorda el de la recensió que Grammont féu de l'obra de Fouché, a què ens hem referit abans. Deixant a part els aspectes introductoris, de caràcter estadístic i descriptiu, Coromines enceta els temes diacrònics amb un comentari sobre "Les *ee* i *oo* tòniques, especialment les obertes davant palatal" que comença amb l'afirmació ben rotunda que "a despit de tots els seus esforços Badia (pp. 134-145) no haurà convençut ningú de la possibilitat que la È i la Ò s'inflexionessin directament en *i, u*, davant palatal, sense diftongació prèvia, suposició que amb raó ja s'havia abandonat temps ha" (p. 248). La veritat és que Badia (1951: 136, § 48, II) no pretén convèncer ningú, perquè ell mateix diu "que només hem volgut plantejar el problema, per tal com [...] la nostra exposició és compatible amb les dues teories esmentades". Cal dir que alguna de les dades que aporta Coromines, com ara que l'antiga forma documentada d'Ulldemolins és OCTO MOLINOS (p. 249, n. 1) no s'ha vist confirmada documentalment,[13] i que malgrat que la teoria de la diftongació prèvia ha estat assumida per molts lingüistes com a fet provat precisament per la defensa que en fa Coromines, per les darreres recerques sobre aquesta qüestió sembla que no està aclarida del tot i que no es pot excloure la possibilitat d'una inflexió directa.[14] En el mateix paràgraf tracta "els casos escadussers de *é* tancada provinent de E llarga o I breu" (p. 250), que no creu que obeeixin a una regla general.

Seguidament exposa altres precisions fonètiques: "*Aix* i *eix*" (p. 250), on cita expressament la recensió de Grammont a l'obra de Fouché; "Pas de *óu* a *eu*" (*crou > creu*), que ell atribueix a una simple dissimilació, i al fenomen contrari, a l'assimilació, el d'*oi* a *ei* (*fonoi > fonei* 'fonoll') (pp. 251-252); "*Mai, munt*" que atribueix respectivament a *mais no > mai (no)*, amb vocalització en *i* de la S implosiva, i al pas *o > u* davant els grups de tres consonants dentals (pp. 252); "Caiguda de -T- intervocàlica?", que ell nega, salvant el valencià modern (pp. 252-253); "Tractament de les intervocàliques D, TI i C^{e,i}",

que ja havia tractat anteriorment (pp. 253-259); "La G intervocàlica", que considera que "es conserva, independentment de la posició respecte de l'accent", però no en dóna mostres (p. 259); "*Tj* moderna en lloc de la *j* del català antic" (p. 260); "Tractament de la LL llatina darrere vocal llarga", on recorda que a la Gàl·lia i a Catalunya "la LL es va reduir ja en l'Antiguitat a -L- darrere vocal llarga" en mots com VI(L)A > *vila* (cast. *villa*) (pp. 260-261), fenomen de gran importància històrica per a establir una cronologia de les diferències diatòpiques; "MN" (> *n*, no *ny*), per ex. DOMNA > *dona* (pp. 261-262); "Tractament de -P'L-", que generalment dóna *-bl-*: POP(U)LU > *poble* (pp. 262-263).

Comença els temes de caràcter morfològic tractant el "Datiu plural del pronom de tercer persona", on rebutja *lis* com a forma tan normal com *los* i el més general *els*, i nega que vingui del llatí ILLIS com diu Moll, i a més estableix per a *los* un "punt de partida *lur* (o *lor*)" d'ILLORUM (pp. 263-264); "*Cap*, indefinit", formació recent a partir de *no he vist cap* 'no he vist ni un sol cap, ni una persona' (p. 264); "Origen del cat. *fer*", el qual origen no pot ésser *FACERE com diu Moll, a causa de l'evolució vocàlica, sinó un derivat de *FAITU (FACTUM), que ha pogut donar *e* tancada (pp. 265-266); "Història dels participis forts i febles en *-üt* i *-gut*" del tipus *beüt* > *begut*, on fa precisions ben interessants, com "la lluita entre l'etimològic *benet* BENE(D)ICTUS (I breu), el posterior i analògic *beneït* i, amb reculada de l'accent, *benèit* (i *maleït* > *malèit*)" (p. 266); "Desinència a la segona persona del plural", és a dir *-ats, -ets, -its* > *-au, -eu, -iu*, canvi que, com hem vist, es produí a través d'un so *-ð-* (pp. 267-269); "Els tipus *creim, creis*" mallorquins, provinents de *deim, deits* (sense vocalització de *-ts*) (pp. 269-272); "El subjuntiu en *-i*", creat a partir de formes *tròbia* (o *tròpia*), *càntia*, etc. (pp. 272-273).

Respecte de la formació de mots, comenta "El sufix *-aire*", d'origen occità (< -ATOR) en el Principat, però que pot ésser mossàrab (< -ARIU) en la toponímia meridional: *Moraira, Columbaire*, etc. (pp. 273-274); "L'origen del sufix verbal *-eir*", a partir d'una "extensió de casos com *empegueir* al costat de *peguea*, cat. ant. *enriqueir*[...] al costat de *riquea* [...]. Doncs, derivació dels abstractes en -ITIA, si bé a la llarga el sufix verbal es féu independent del substantiu" (p. 274).

Dins el camp estrictament sintàctic, tracta l'"Enclisi o proclisi dels pronoms" àtons, que, segons Coromines "era independent del temps o mode del verb; el pronom es posava normalment, qualsevol que fos la forma verbal, immediatament darrere la primera paraula de l'oració [...]" (p. 275); i, finalment, la "Distinció entre *per tal com* i *per tal que*, i anàlegs", formacions catalanes de caràcter clàssic que manté la llengua literària (p. 275).

Entre dos llenguatges

El 1976 apareixien els dos primers volums d'*EDL*, el primer dels quals comença precisament amb un capítol dedicat a "Estudis de fonètica històrica" (pp. 13-108); es tracta d'uns treballs fins llavors inèdits, que són una mostra o prova de la gramàtica històrica catalana que, segons diu al començament, estava redactant, però que no degué enllestir. Per aquest motiu comença amb unes precisions metodològiques, que hem reportat al principi perquè són ben representatives de la "ideologia" lingüística de Coromines. Són uns treballs bastant elaborats, acompanyats dels mapes corresponents, de manera que, si bé, com ha dit Gulsoy (1993: 126, n. 6), Coromines no va poder donar forma final a la major part dels seus estudis de fonètica històrica catalana, aquests probablement són els que van assolir aquesta "forma final" o bé s'hi acosten més.

El primer d'aquests estudis és dedicat a la "Història de la confusió de dues parelles de consonants: *ç* i *ss*; *yl* i *ll*", que analitza i descriu amb precisió, tant pel que fa a la cronologia, a la geografia, com als mecanismes articulatoris, aportant-hi la documentació pertinent de què disposava. Es tracta, doncs, d'un estudi (de fet un estudi doble) ben important per la informació i per la metodologia; dit això, i amb la mateixa llibertat que Coromines comenta els treballs d'altri (però sense cap agressivitat), ens permetem de fer-hi alguna puntualització. En primer lloc, respecte del pas de [ts] a [s], sons representats generalment per les grafies *c, ç* i *ss* (àdhuc *-s-*) respectivament, Coromines afirma que "en el Baix Llobregat, un cas com *tres pesas de auro*, en un document de 1030, que vaig observar després de les meves conclusions generals, les confirma i aporta un *terminus ante quem* valuós per la seva data tan antiga, i la situació: arran de Barcelona hi hagué confusió des de l'any 1000" (p. 25); doncs bé, creiem que abans de l'adopció de la *ç* trencada, d'origen castellà, per a representar [ts] davant *a, o, u*, aquest so [ts] podia ésser representat, si més no ocasionalment, també per *s* o *ss* davant *a, o, u*, perquè la grafia *c* bàsicament representava el so [k] davant d'aquestes vocals. Llavors encara el sistema de representació en romanç de les sibilants africades era molt vacil·lant, per això crec que la cronologia que estableix per a la confusió a Barcelona i el seu territori no és probable perquè després s'hi adopta la *c* o *ç* (o *z*) fins i tot per a la representació de l'article salat (*Ces Corts* 'les Corts', *Çafont* 'Safont', *Dezpujol* 'Despujol'), que presentava encara la pronúncia [ts], malgrat la *s* gràfica etimològica (IPSU, IPSA).

Respecte de la confusió de *yl* i *ll*, Coromines afirma: "s'ha dit molt repetidament que Barcelona havia pertangut a la zona de *y* per *yl*. Això és una afirmació errònia, de la qual ja féu justícia Fabra fa seixanta anys [... a la] *Gramática de la lengua catalana*, 1912, § 12" (p. 32 i n. 21). De fet Fabra es va limitar en aquesta obra (1912: §10, no §12) a descriure l'ús de Barcelona, que presenta algunes restes de iodització per dissimilació, com en el cas de *llentia*; però a més creiem que podem assegurar sobretot a través de l'evolució del nom d'un dels carrers més antics de Barcelona, BASILIA > *Baseia* > *Basea,* que el "ieisme" era genuí a Barcelona, encara que

molt aviat s'hi va adoptar la solució lleista com a més prestigiosa.[15]

El segon treball d'aquesta sèrie és dedicat a "La palatalització de la *l* inicial: data, orígens i extensió antiga del fenomen"; es tracta com és ben sabut, d'un dels trets més característics del català, només compartit en la Romània per algunes parles dialectals lleoneses, i que Menéndez Pidal volia fer extensiu al mossàrab, de manera que aquest tret hauria estat plenament "hispànic". Coromines desmunta prou convincentment i documentadament aquesta hipòtesi menendezpidaliana, més hegeliana que lingüística, encara que potser no convencerà tothom l'atribució que fa d'aquest tret a l'acció possible del substrat "sorotàptic".

El tercer estudi d'aquesta sèrie és dedicat al "Tractament de la *a* tònica". Es tracta d'un tema també important en relació amb l'evolució complicada del vocalisme tònic català, i també respecte de l'evolució d'aquesta vocal en contacte amb I, és a dir amb una iod.

Cal dir, ni que sigui de passada, que aquest mateix volum d'*EDL* inclou també un capítol ben interessant dedicat a les "Aportacions catalanes i hispàniques a l'estudi de la fonètica històrica francesa" (pp. 109-126), on hi ha al·lusions interessants al català (vegeu l'annex).

La resta de treballs inclosos en aquests volums d'*EDL* no es refereixen expressament als temes propis de la gramàtica històrica, però com és habitual en les obres de Coromines, en qualsevol lloc i en qualsevol qüestió podem trobar observacions o precisions interessants en aquest sentit; per exemple, en el treball dedicat a la "Toponímia antiga de l'alta vall de Camprodon" (*EDL*, II, 68-131), on en relació amb el topònim *Dòrria*, provinent de *Duarria* (s. IX), es refereix a la "reducció de WÁ a *ò*, tan normal a tot el nord de Catalunya" i també a "la simplificació de RRY a *ry: sàrria* > *sària*; *bàrrio* > *bàrio*; *Borriana* i *Borriol* > *Boriana, Boriol*" (p. 95).

Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana

Són aquesta mena de precisions puntuals i ocasionals o exemples pertinents el que podem trobar sovint en el *DECat*. Només per donar-ne una idea quantitativa, direm que n'hem aplegat devers 450 cèdules o fitxes a base de resseguir els nou volums de què consta aquesta obra, sense tenir en compte les dades que es refereixen a altres dominis lingüístics o a fenòmens dels diversos estrats lingüístics.

El professor Emili Casanova (1997), en el seu estudi "L'aportació de Joan Coromines a la gramàtica històrica catalana", dóna una bona mostra d'aquesta aportació. Per part nostra també n'oferirem algunes de significatives. En primer lloc, el desplaçament romànic de l'accent (fenomen rar en català) a la *-i* final (-i > -í) que s'observa en les solucions baleàriques *noví* < *nuvi* < NOVIU (*DECat*, V, 987, s.v. *nuvi*), *diluvi* > *deloví*, també present en RUBEU > *robi* > *robí*, i en els topònims que contenen aquest mot *Font-rubí, Malrubí, Rubí,* etc. (*DECat*, VII, 403-404, s.v. *roig*). Continuant amb la ˊ-I final absoluta, Coromines es refereix també a l'apòcope en el cas de -ŪS̨ > *-us*, com SEGŪS̨U > *seús* > *saús* 'gos coniller' i PERTUSIU > *Pertús, portús* (*DECat*, I, s.v. *abrusar*), que ja havia tractat a les seves notes de joventut (Coromines 1931: 20-21). I en posició interna a l'evolució A̧ > *a* en els germanismes antics: *SLAITAN > *esclatar*, SAIPO, -ONIS > *sabó*, HAIGIRO > *agró*, WAIDJAN > **guadanyar* > *guanyar*; però no en els més recents: LAID > it. *laido* cat. *lleig* (*DECat*, III, 519, s.v. *lleig*).

Si passem al vocalisme tònic, és molt representatiu de la manera de fer de Coromines el comentari que fa respecte de la [ɛ] del mot *set* < SEPTE, que és una solució no regular. Després de rebutjar les teories que atribuïen aquesta [ɛ] a una analogia de *deu* < DĔCE, amb solució regular, i de constatar que la solució és enigmàtica, constata que no és l'únic numeral amb problema vocàlic: TRĒDĔCIM > *tretze* amb [e] en lloc de [ɛ], també *catorze*, amb [o] malgrat la ŏ de QUATTUOR, i SĒDĔCIM > *setze* amb [ɛ], àdhuc a les Illes, però [e] en algunes localitats del català central (Granollers, Reus, Tarragona). A continuació relaciona *set* amb *setze*, i constata l'ús freqüent dels numerals com a proclítics, particularment *set: setciències, Setcases,* etc.; i també es refereix a l'evolució *de(z)-e-set* > *deessèt* > *dēssét* > *dèsset*, que portà com a corol·lari un obriment més fort que mai en la pronúncia valenciana [ˊdɛsat] (*DECat*, VII, 867-868, s.v. *set*). Coromines, sense arribar a una solució definitiva en aquest cas, obre un camí molt interessant per a la recerca futura.

Com a mostra de la seva aportació en l'estudi de l'evolució consonàntica, podem donar com a exemple la interessant explicació que fa de l'evolució del mot *donzell* per a designar una planta, del ll. vg. AUSENTIU < cl. ABSINTHIUM, que va donar primer *ausèn*, cat. dial. *unzell*, "i amb *d-* afegida per la freqüència de combinacions com *una lliura d'onzell* (en receptes, etc.) i *herba d'onzell*; en el canvi de terminació pogueren cooperar la dissimilació *onsén* > *onsel* i la confusió amb *donzell* 'jove noble'" (*DECat*, III, 184a58-b6), però és que a més el grup -BS- d'ABSINTHIUM ha pogut evolucionar -BS- > -KS- > -[js]- > -[ʃ]- i donar la solució *eixenç/aixenç* també documentada antigament, evolució coincident amb la de -PS- > -[ks]- > -[js]- > -[ʃ]- en mots com IPSUM > IKSU > *eix*, CAPSA > KAKSA > *caixa* (*DECat*, III, 184-187).

Una altra precisió interessant és la que fa en relació amb la reducció -LM > *-m*, present en *Guillelm* > *Guillem*, ULMU > *olm* > *om*, PALMU > *palm* > *pam*, la qual reducció "solia donar-se quan aquest grup es trobava dins la mateixa síl·laba [...]; en canvi, quan aquests dos sons es trobaven en dues síl·labes diferents, la solució normal sembla haver estat *lm* o *rm*" (*DECat*, VI, 58a59-b3, s.v. *om*). Llàstima que Coromines no sempre té en compte les lleis que ell mateix ha descobert o precisat, perquè d'acord amb les condicions de la reducció del grup LM que acabem de veure, no és possible que el topònim *(Sant Pere) Sacama* d'Olesa de Montserrat pro-

vingui de *calma* 'altiplanície', com afirma a propòsit d'aquest mot (*DECat*, II, 437, s.v. *calma*), perquè aquí el grup pertany a dues síl·labes diferents. Com ja hem dit en altres ocasions, aquest topònim, que no designa un altiplà sinó contràriament un lloc espadat, es troba documentat antigament amb la forma CAMBA precisament en una obra tan coneguda d'antic com la *Marca Hispànica* de Pèire de Marca. En aquest cas també ha mancat el recurs a la filologia, ben recomanat per Coromines mateix. Són alguns defectes comprensibles en una obra tan extensa.

Onomasticon Cataloniae

Pel que fa a l'*OnCat*, podem dir que, dintre de les característiques d'aquesta obra, a què ens hem referit en altres ocasions,[15] també s'hi fan nombroses descripcions de tipus fonètic, perquè de fet en la toponímia tradicional també operen les lleis de l'evolució diacrònica, encara que en aquesta obra no es dóna generalment el cas de formulacions noves sinó més aviat d'aplicació les lleis descrites anteriorment. Per exemple, regressió de l'accent en hiat en el cas de *Bellveí* > *Bellvei* al Penedès (*OnCat*, II, 414, s.v. *Bellveí*); reducció de PAGU a *pau* "normal un cop perduda la -G-" pretònica (*OnCat*, VI, 173, s.v. *Pau*); i els nombrosos exemples de fenòmens irregulars o ocasionals però freqüents en la toponímia, com afèresi: *Rià* < *Arrià* < ARRIANU (*OnCat*, VI, 381, s.v. *Rià*), *Piera* < *Apiera* < APIARIA (*OnCat*, VI, 224, s.v. *Piera*); assimilacions: *e-a* > *a-a* a *Palafolls* < *Pelafolls* (*OnCat*, VI, 120-121, s.v. *Palafolls*); dissimilacions: *n-m* > *r-m* a *Font d'en Menna* > *Font d'Armena* (*OnCat*, II, 243, s.v. *Arm-*); metàtesis: *Montaguilar* > *Montigalar* (*OnCat*, II, 23, s.v. *Àguila*).

Consideracions finals

Després d'aquest repàs, que confiem que hagi estat prou il·lustratiu, la nostra conclusió és en el sentit que l'aportació de Coromines a la gramàtica històrica catalana és ben important, com hem dit al començament i com hem intentat de demostrar. No solament per les solucions concretes, sinó per les vies obertes de recerca que ens ofereix, i que en molts casos han estat ben aprofitades tant pels seus deixebles i col·laboradors directes americans com Joseph Gulsoy, Charlotte S. Maneikis Kniazzeh, Edward J. Neugaard i Philip D. Rasico, com també per tots els

Notes

1. Vg. Coseriu (1988) i Martí i Castell (1990). Em refereixo a aquesta qüestió a Moran (en premsa).
2. Vg. la nota 176 de l'edició crítica de Tullio de Mauro del *Cours* de Saussure (Saussure 1916 [1972]: 452-455).
3. Per a la relació de la bibliografia lingüística catalana anterior al 1939, vg. les obres següents: Antoni M. Alcover (1915) i les notes i relacions bibliogràfiqus publicades a Alcover (1928-1934) i Griera (1947).
4. Vg. Colón (1993).
5. Veg. Moran (1997a: 311-327).
6. *Revue des Langues Romanes*, LXII (1923), pp. 485-490.
7. Hem de tenir en compte que Grammont havia estudiat lingüística a París en el moment que hi ensenyava precisament F. de Saussure; vg. el cap. "Maurice Grammont" de Bergounioux (1994: 264-277).
8. Llavors devia tenir devers 30 anys puix que havia nascut el 1903.
9. Es tracta d'un canvi de sufixació -ÁRIA en lloc de ÍA.
10. Respecte de l'origen d'aquesta traducció, vg. Moran (1994: 82).
11. Cal dir que d'això s'adonà l'iniciador dels estudis a Catalunya dels treballs etimològics amb caràcter científic, Josep Balari i Jovany, que pensava redactar una gramàtica històrica catalana el 1894, a la qual va dedicar en cos i ànima el últims anys de la seva vida, segons diu Pere Quetglas en el seu "Estudi preliminar" dels *Escrits filològics* de Balari i Jovany (Balari 1990: 29-31, 48-49); vegeu una reproducció parcial del manuscrit inèdit de Balari a les pàgines 581-626.
12. Vg. també Rasico (1982: 75-87).
13. Vg. Pere i Amigó (1997: 25-27).
14. Vg. Batlle (1996).
15. Vg. Moran (1997b: 11-12).

Annex

Joan Coromines, "Aportacions catalanes i hispàniques a l'estudi de la fonètica històrica francesa". A: *EDL*, I, 109-126 (resums).

1. "El problema del tractament de l'*oi* francès com a *è* a la llum dels fets hispànics i dins el quadro general del vocalisme del francès mitjà" (pp. 109-120).

Solució general:

ll. cl. Ē, ĭ > ll. vg. E tancada [e] > fr. en posició lliure i seguida de iod *éi* (en normand > [ɛ]) > *ói* > *oé* (s. XIII) > [wɛ] > [wa] (s. XVI): TELA > *toile* 'tela', PĬRA > *poire* 'pera'; FĒRĬA > *foire* 'fira', PĬCE > *poix* 'pega'.

ll. cl. Ō, Ŭ > ll. vg. O tancada [o] > fr. davant iod *oi* >... > [wa]: ANGŬSTĬA > *angoisse* 'angoixa', DORMITŌRĬU > *dortoir.*

Solució particular:

Coromines tracta l'evolució del diftong antic francès *oi* en [ɛ] (gr. *ai*), com en *je venais* i els altres imperfets (-EBAM), i en *français* (< *françoise*), *monnaie* (< MONETA), *faible* (< FLEBILE). Hom ha cregut que es tracta de dialectalismes normands introduïts en el francès comú sense haver passat, doncs, per l'etapa *oi* > [wɛ]. Però filològicament sabem que molts d'aquests mots es troben documentats precisament amb la forma *oi*, com *venoit* 'venait', i a més eren escrits *oe* [wɛ] per Louis Meigret (a. 1550) en la seva ortografia de caràcter fonètic: *françoeze*, *parloet*, etc. El mateix fenomen és present en alguns mots amb O tancada més iod: COGNŌSCĔRE > *conoistre* > *connaître* 'conèixer', (PAGUS) TURŌNĬCUS > *Toroine* > *Touraine* 'Turena', etc.

La mateixa reducció *we* > *e* s'ha produït en castellà: FRŎNTE > *fruente* > *frente*, -TŎRĬU > *-duero* > *-dero* (*duradero, llevadero*), *curueña* > *cureña,* BORŎVĬA > *Burueva* > *Bureva*, etc. i fins en català: *nuit* > *nit.* En francès aquesta reducció es presenta després d'un grup d'oclusiva (o de *f*) més líquida: *croie* > *craie* 'guix', *cloie* > *claie* 'encanyissat', *frois* > *frais* adj. 'fresc'; o bé simplement després d'una

r: celt. RICA > *roie* > *raie* 'ratlla', *marois* > *marais* 'aiguamoll'. Tot això coincideix amb les formes castellanes *frente, fleco, cureña.*[1] Es tracta de desinències i terminacions verbals (*je venais, je viendrais; il paraît, il connaît*); més sufixos: com en castellà *-duero* > *-dero* i en francès en els adjectius ètnics *françois, anglois, polonois* > *français, anglais, polonais*; en el sufix col·lectiu -ETA > *-aie* (*aunaie* 'verneda', *chênaie* 'roureda', *saussaie* 'salzereda'); i en mots d'ús freqüent, exposats a un gran desgast fonètic: *monnaie, faible,* incloent-hi noms de lloc com *Auxerre* < *Auxoirre, Auchoirre* < ALTISIODURUM.

Aquestes són, doncs, les condicions en què es produeix la reducció dels grups de diftongs: grups de consonants que comporten un sil·labeig massa complex, mots o terminacions molt usats, desinències verbals. A més, dins l'evolució de la llengua francesa no és gens sorprenent que aquesta reducció es produís precisament al final de l'edat mitjana, època de la història d'aquesta llengua caracteritzada per la reducció en massa dels diftongs *ai* > *è, au* > *o, òu* >*u*...

2. "El resultat del grup de consonants TR entre vocals, en francès" (pp. 120-126).

Vocal + TR, -RR- > fr. *-rr-*, avui neutralitzada en [r], però degué haver-hi una diferència antiga entre *-rr-* i *-r-*, almenys durant l'edat mitjana, reflectida en la grafia. Tanmateix, al costat de *pierre* (< PETRA) hi ha mots amb -TR- etimològica que presenten *r* simple sense raó aparent: *père, mère, frère,* ant. *prouvoire* 'prevere'. En altres llengües romàniques el resultat és uniforme (cast. *piedra, padre;* occ. *pèira, paire*; rom. *piatra, batrîn* 'pare'), però on el francès antic tenia *r* simple, el català presenta la mateixa solució: *pare*, i allà on el fr. ant. tenia *rr* doble, el català ha conservat un grup *-dr-*: *pedra.*

En aquest punt (com en algun altre), el català s'acosta més al francès que a l'occità. L'explicació és la que el mateix Coromines ha establert per al català: tenim *dr* en català, i en francès *rr* doble quan es tracta de grups primaris, TR llatina; però *r* simple en català i en francès medieval si el grup era secundari T'R. La reducció -T(E)R- > -r- és deguda al fet que en el moment de caure la vocal medial E, la T s'hagué de trobar en un punt d'articulació enterament implosiu i molt feble: *pod'rai*; mentre que en el TR originari la T era ben explosiva i apta per a resistir un poc millor la tendència a l'afebliment general de les consonants intervocàliques. Cosa que va dur com a resultat una *rr,* d'un caràcter més prolongat. El català de l'Alguer presenta la mateixa solució -TR- > *-dr-* > *-rr-*: *pedra* > *perra, podria* > *porria.*

Aquesta regla explica les oposicions en francès antic del tipus *empereré* (< IMPERATOR), *empererriz* (< IMPERATRICE) (Chrétien de Troyes).[2]

llatí	PAT(E)R	MAT(E)R	FRAT(E)R	PRESBYT(E)RU	RETRO			
francès	*père*	*mère*	*frère*	*prouvoire* ant.	*rière (derrière, arrière)*			
català	*pare*	*mare*	*frare*	*prevere*	*rere (darrere, arrere)*			
llatí	LATRONE	PETRA	*PUTRIRE	NUTRIRE	VITRU/VITREU	*PETRONE	PATRINU	MATRINA
francès	*larron*	*pierre*	*pourrir*	*nourrir*	*verre*	*perron*	*parrain*	*marrain*
català	*lladró/lladre*	*pedra*	*podrir*	*nodrir*	*vidre*	*pedró*	*padrí*	*madrina*

Notes a l'annex

1. Les condicions de la reducció *ue* > *e* en castellà foren descrites per Menéndez Pidal (1940: 61-62, § 13,2), incloent-hi els exemples que reporta Coromines. [Nota de J. M.]

2. Coromines no es refereix en aquest treball a l'evolució de RETRO > *rière / rere*, que presenta -TR- > *-r-*, però sí que ho fa a *Lleures* (187), on atribueix aquesta evolució, com en el cas de PETRU > *Pere*, a l'ús proclític freqüent d'aquests mots, que ha comportat l'afebliment del grup consonàntic -TR-. [Nota de J. M]

Bibliografia citada

Obres de Joan Coromines

DECat = Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.

EDL = Entre dos llenguatges. Barcelona: Curial, 1976-1977, 3. vol.

ETC = Estudis de toponímia catalana. Barcelona: Barcino, 1965-1970, 2 vol.

Lleures = Lleures i converses d'un filòleg. Barcelona: Club Editor, 1971.

OnCat = Onomasticon Cataloniae. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1989-1997 [1998], 8 vol. (Al moment de tancar el llibre que el lector té a les mans, encara no ha aparegut al mercat el darrer volum d'aquesta obra, que tanmateix està acabada i impresa. Prenem la fitxa de la bibliografia que publica Josep Ferrer aquí mateix.)

1931 [1932] "Notes etimològiques". *BDC,* XIX, pp. 19-42.

1931 *Vocabulario aranés. Tesis doctoral.* Barcelona: Imprenta de la Casa de la Caridad.

1934 "Miscel·lània". *BDC,* XXII, pp. 240-253.

1935 [1936] "El parlar de Cardós i Vall Ferrera". *BDC,* XXIII, pp. 241-331. (Reproduït, sense el "Glossari", a *EDL*, II, 29-67.)

1945 "Las 'Vidas de santos rosellonesas' del manuscrito 44 de París". *Anales del Instituto de Lingüística (1943)* (Mendoza) III, pp. 126-211. (Reproduït en català amb alguns retocs i addicions a *Lleures*, 276-362.)

Altres obres

ALCOVER, Antoni M. (1915), "Pertret per una bibliografia filològica de la llengua catalana del temps més antic fins a 31 de desembre de 1914". *Bolletí del Diccionari de la llengua catalana* (Ciutat de Mallorca) VIII (apèndix).

— (1928-1934), Diversos treballs a l'*Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura* (Barcelona).

BADIA I MARGARTIT, Antoni M. (1951 [1981]): *Gramàtica històrica catalana.* València: Tres i Quatre.

— (1959-1960 [1964]), "L'articulació de la *C'* en català primitiu i la seva acció en el procés *CE'* > *CI'* (complement a una llei fonètica catalana observada fa poc temps)". *Estudis Romànics* (Barcelona) VII, pp. 1-9. (Reproduït a: Antoni M. Badia i Margarit, *Sons i fonemes de la llengua catalana.* Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1988, pp. 365-371.)

BALARI I JOVANY, Josep (1990), *Escrits filològics.* Edició a cura de Pere Quetglas. Barcelona: Alta Fulla.

BATLLE, M. del Mar (1996 [1997]): "L'evolució de les E i O + iod en català dins la Romània". *Caplletra* (València-Barcelona) 20, pp. 13-31.

BERGOUNIOUX, Gabriel (1994), *Aux origines de la linguistique française*. Paris: Presses Pocket.

BDLC = Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana (Palma de Mallorca).

BDC = Butlletí de Dialectologia Catalana (Barcelona).

CASANOVA, Emili (1997), "L'aportació de Joan Coromines a la gramàtica històrica catalana". *Escola Catalana* (Barcelona) 341, pp. 13-18.

COLÓN, Germà (1993), *El lèxic català dins la Romània.* València: Universitat de València.

COSERIU, Eugenio (1988), *Sincronía, diacronía e historia.* Madrid: Gredos.

FABRA, Pompeu (1906), "Les *e* toniques du catalan". *Revue Hispanique* (París-Nova York) XV, pp. 9-23.

— (1907), "Le catalan dans la *«Grammaire des langues romanes»* de W. Meyer-Lübke et dans le *«Grundriss der rom. Philologie»"*. *Revue Hispanique* (París-Nova York) XVII, pp. 1-45.

— (1912), *Gramática de la lengua catalana*. Barcelona: L'Avenç.

FOUCHÉ, Pierre (1924a), *Phonétique historique du roussillonnais.* Toulouse.

— (1924b), *Morphologie historique du Roussillonnais.* Toulouse.

GRIERA, Antoni (1947), *Bibliografía lingüística catalana.* Barcelona: Escuela de Filología.

GULSOY, Joseph (1993), *Estudis de gramàtica històrica.* València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

KUEN, Heinrich (1932-1934), "El dialecto de Alguer y su posición en la historia de la lengua catalana". *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura* (Barcelona) V, pp. 121-177; VII, pp. 41-112.

KNIAZZEH, Charlotte S. Maneikis, Edward J. NEUGAARD (ed.) (1977), *Vides de sants rosselloneses.* Amb prefaci i aportacions de Joan Coromines. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 3 vol.

MARTÍ I CASTELL, Joan (1990), *Gramàtica històrica. Problemes i mètodes*. València: Universitat de València.

MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1940), *Manual de gramática histórica española.* Madrid: Espasa-Calpe.

MOLL, Francesc de B. (1952 [1991]): *Gramàtica històrica catalana.* València: Universitat de València.

MORAN, Josep (1994), *Treballs de lingüística històrica catalana.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (1995), *Estudis d'onomàstica catalana.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (1997a), "Origen del plural dels noms acabats amb *-s* en singular". A: *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, I. Barcelona: Universitat de Barcelona/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 311-327.

— (1997b), "L'obra lexicogràfica i onomàstica de Joan Coromines". *Escola Catalana* (Barcelona) 341, pp. 11-12.

— (en premsa), "El temps de la variació lingüística (variació històrica)". *Caplletra* (València-Barcelona).

PERE ANGLÈS, Ramon, i Ramon AMIGÓ ANGLÈS (1997), *Onomàstica del terme municipal d'Ulldemolins.* Barcelona: Societat d'Onomàstica / Institut Cartogràfic de Catalunya.

RASICO, Philip D. (1982), *Estudis sobre la fonologia del català preliterari.* Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

SANCHIS GUARNER, Manuel (1980), *Aproximació a la història de la llengua catalana.* Barcelona: Salvat.

SAUSSURE, Ferdinand de (1916 [1972]), *Cours de linguistique générale.* Éd. critique préparée par Tullio de Mauro. Paris: Payot.

VENY, Joan (1978), *Estudis de geolingüística catalana.* Barcelona: Edicions 62.

CARMEN BARCELÓ

El mozárabe en la obra de Joan Coromines

He de comenzar manifestando que quienes nos interesamos por los avatares lingüísticos peninsulares conocemos los esfuerzos que Joan Coromines realizó para tratar de esclarecer áreas –a veces inexploradas– de la fonética, la dialectología y el léxico de las lenguas románicas, entre las que él incluyó la que los tratadistas denominan 'mozárabe'.

En 1963 publicó un artículo donde, en forma harto resumida, presentaba a través de la toponimia los rasgos más significativos del dialecto de las tierras valencianas, que denominó 'mozárabe oriental'. En aquel trabajo, reproducido en sus *Estudis de toponímia catalana* (II, 143-158), ofrece sus leyes fonéticas y acaba citando un pasaje muy discutido del *Llibre dels feyts* de Jaume I donde se pone en boca de los musulmanes de Peníscola una serie de frases –no catalanas– que el docto lingüista consideró "una mostra prou fidel de com era aquesta llengua extingida" (*ETC*, II, 158).

Significado del término *mozárabe*

En ninguna de sus grandes obras (*DCELC*, *DCECH*, *DECat* y *OnCat*) ofrece Coromines el significado de la voz objeto de nuestro análisis. De acuerdo con lo que él mismo expresa en los *Prefacios*, hemos de suponer que estaba de acuerdo con el del *Diccionario de la Academia de la Lengua Española*, según el cual *mozárabe* era el 'cristiano que vivía en los territorios de la Península bajo el gobierno de los musulmanes' para la primera acepción sustantiva; 'perteneciente o relativo a los mozárabes' para la adjetiva; y término técnico de la liturgia cristiana (es decir, misa, oficio y música de época visigótica).

Con posterioridad, en la edición número 20 (1984) la Academia ha incorporado nuevas acepciones, desglosando la adjetiva en tres apartados: el genérico ya señalado y otros dos; uno referente a cualquier elemento artístico o cultural islámico típico del mozárabe, y otro para aludir al conjunto de sus caracteres socioculturales (la tercera acepción de las ediciones anteriores ha pasado a ser en ésta la sexta).

Se ha introducido en esa vigésima edición un quinto significado que se encontraba ya de forma más o menos similar en el *Diccionario de términos filológicos* de Lázaro Carreter desde su primera edición (1953): "aplícase con mayor o menor exactitud a la lengua romance, heredada del latín vulgar visigótico, que, contaminado de árabe, era hablada por cristianos y musulmanes en la España islámica, bilingüe hasta muy entrado el siglo XII, y a algunas de sus manifestaciones literarias (por ejemplo, las jarchas). Esta lengua ha tenido bastante influencia en los arabismos pasados al español y en la toponimia peninsular" (*DRAE*, 1984, s.v.).

Los diccionarios de las otras lenguas peninsulares también recogen estas definiciones, pero es sabido que el catalán y el portugués han incorporado sólo en fechas recientes esta palabra castellana, adaptada como *mossàrab* y *moçárabe*, aunque era ya usada por los eruditos desde principios de este siglo.

El étimo de esta palabra, que se ha aceptado unánimemente durante décadas, es el participio árabe *musta'rib* que se ha venido traduciendo por 'el que sin ser árabe se hace semejante a los árabes'. Coromines parece estar de acuerdo, ya que la incluye en su *DCECH* (I, 307b4 'hacerse semejante a los árabes') y también en el *DECat* (I, 351b55 'tornar-se o esdevenir semblant als àrabs').

Conviene advertir que en los dialectos peninsulares la voz *mozárabe* se ha podido documentar tempranamente en tierras leonesas (siglo XI), en Aragón (siglo XII), y especialmente en la ciudad de Toledo, donde, desde su conquista en 1085 hasta el siglo XIV y por privilegio real, subsistió con este nombre una comunidad cristiana que había convivido antes con los musulmanes (Chalmeta 1985, s.v. *mozárabes*).

Contrariamente a lo que pudiera pensarse, para referirse a los cristianos que vivían en sus tierras los autores árabes de la Edad Media no usan la voz *musta'rib* sino palabras coránicas (alusivas a creencias religiosas no islámicas) o términos de la jurisprudencia musulmana. Otras veces utilizan los apelativos genéricos '*aʕam* y su adjetivo derivado '*aʕamī*, con los que la lengua árabe señala el carácter ajeno a la comunidad arabigoislámica que tiene cualquier cosa, concepto o individuo y que en la Edad Media se aplicó especialmente al pueblo y lengua persa.[1]

Hemos de destacar que Ibn Hiśām de Sevilla (m. 577/1181-1182), en su tratado sobre las faltas del lenguaje árabe en la Península ibérica, nos dice que para los andalusíes *'aʕam* son "los negros especialmente, cuando esto no es así sino que son los bizantinos (*rūm*), persas (*furs*), beréberes (*barbar*) y todo el mundo, excepto los árabes" (Pérez 1992: II, 235, 4).

Ante la ausencia del término en los textos árabes de al-Andalus y la abundancia de citas en las fuentes cristianas, algunos historiadores medievalistas consideran hoy que la voz debió ser puesta en circulación por los habitantes cristianos de los territorios norteños –quién sabe si con matiz despectivo. Es evidente que la usaron entre ellos tomándola de los mismos mozárabes que vivían en sus campos y ciudades y es bastante probable que éstos se autonombraran así (Urvoy 1993: 122-125).

A pesar de los trabajos hechos por los estudiosos modernos, la historia de la comunidad cristiana a la que se aplica este término apenas es conocida. Sólo aparecen referencias a ella en momentos de tensión entre grupos islámicos y cristianos, siendo escasa la información sobre los más diversos aspectos: sociales, literarios, religiosos, económicos, culturales o lingüísticos.[2]

Se sospecha que hubo una fuerte emigración mozárabe desde al-Andalus hacia territorio leonés, pues abunda la onomástica de evidente origen arabigo-islámico en documentos de esta zona fechados en el siglo X[3], y por ello se imputa a aquellos emigrantes la difusión de muchos arabismos tempranamente atestiguados en español.

La comunidad mozárabe mejor conocida es la toledana que, gracias a un privilegio real premiando su ayuda a conquistar la ciudad en 1085, mantuvo varios siglos una personalidad propia diferente a la de sus convecinos[4]. Bien documentado está también el establecimiento de comunidades mozárabes en Zaragoza y otras localidades aragonesas en recompensa al apoyo dado a Alfonso I el Batallador en su aventurada incursión por al-Andalus en 1125. Y está atestiguado en fuentes árabes y latinas que los gobernantes almorávides expulsaron a África a los grupos que habían colaborado en la empresa del monarca aragonés.[5] En esa centuria precisamente sitúan los historiadores la extinción de aquellas comunidades cristianas en las tierras islámicas de la Península.

El mozárabe en la historia lingüística de al-Andalus

Tal vez no sea superfluo recordar ahora algunos aspectos que atañen a la historia lingüística peninsular. Es archisabido que la expansión del Islam se produjo tanto a costa de las tierras del Imperio persa sasánida como de territorios cristianos otrora del Imperio "romano". Provincias imperiales, como Siria, Egipto, Tripolitania, Numidia, Tingitania, Hispania y otras muchas, pasaron a poder de los musulmanes en poco más de un siglo desde que fue conquistada Damasco el año 635. Las poblaciones indígenas que se sometían quedaban bajo el control de los musulmanes con libertad para mantener, a cambio de una serie de impuestos específicos, su religión y organización social y por ende su lengua.

Es bien conocido también que cristianos indígenas actuaron como funcionarios de la administración, durante los primeros tiempos, en muchos de los territorios ocupados. Sin embargo, bajo el gobierno del omeya ʻAbd al-Malik (685-717), se ordenó traducir la documentación por ellos producida y utilizar exclusivamente el árabe en los escritos administrativos. Esta arabización oficial afectó también a los grandes monopolios, como la acuñación de moneda y la fabricación de tejidos de lujo (Cahen 1972: 35).

Con ello no se hacía más que imitar al vecino Imperio bizantino, pero de este modo se favoreció el nacimiento de una cultura árabe porque, como dice Claude Cahen (1972: 110), este idioma sirvió "de vehículo común a los pueblos, hasta entonces separados lingüísticamente". Aquellos musulmanes no sólo no abandonaron su habla natal, sino que la enseñaron a las poblaciones sometidas e hicieron de ella un instrumento de valor universal. Y además con ello no sólo se benefició su cultura; también la lengua árabe incrementó el caudal de sus voces, por vía culta o en las etapas bilingües, con multitud de vocablos no semíticos (griegos, persas y latinos) que quedaron incorporados para siempre a su amplio y variado léxico.

A ese trasvase cultural había contribuido, ya antes de la expansión musulmana, una labor ininterrumpida de traducir obras griegas al siríaco y al persa en territorios no-helenizados de Oriente. Después, es bien sabido que bajo el gobierno del califa abasí al-Ma'mūn (813-833) se creó una "Casa de la Ciencia" (*Bayt al-ḥikma*) donde se realizó la traducción sistemática al árabe de las antiguas obras maestras de la Antigüedad (griegas y latinas). A partir del siglo X, Egipto y el Occidente del imperio árabe-islámico recibirían, totalmente terminadas, todas estas traducciones árabes hechas en Oriente de Aristóteles, Platón, Hipócrates, Galeno, Dioscórides, Euclides, Arquímedes, Ptolomeo y Orosio –entre otros muchos–, además de los comentarios y estudios en árabe que éstas habían propiciado (Cahen 1972: 117-121).

Cuando las primeras producciones orientales comienzan a llegar a al-Andalus, a partir del siglo IX, la comunidad cristiana que vivía en Córdoba mostraba ya síntomas de una fuerte arabización cultural, según ponen de manifiesto las únicas fuentes latinas que nos han llegado sobre este período (Levi della Vida 1965: 675-683). Arabización cultural y también lingüística según se desprende de las crónicas musulmanas y cristianas del siglo XI (Pérès 1962). De ahí que filólogos romanistas, como Wright (1993), postulen hoy que durante doscientos años (siglos IX y X) hubo en al-Andalus una situación bilingüe, que acabaría, pasada una etapa muy inestable en el siglo XI, en un monolingüismo árabe entre los andalusíes del siglo XII, fueran éstos cristianos, musulmanes o judíos.

Parece avenirse esta propuesta con lo expresado por Coromines a propósito de la voz *roder* 'bandolero',[6] pues nos dice que los *rotair* mozárabes comenzarían por "ser antics muntanyencs cristians, rebels contra l'islamisme (en els temps en què Omar Ben Hafsun, a la fi del S. IX, es mantenia contra els àrabs de Granada); després el mot degué passar a moros revoltosos, després a moris-

cos d'aquells que s'havien alçat contra Jaume I i Pere el Gran" (1986: 25).

Igual argumento se halla respecto al arabismo castellano *cáicaba*, pues nos dice: "hubo primero el paso de *qaiqáb* a *caicón* en el lenguaje mozárabe desde fecha muy temprana, probablemente ya antes del período de renacimiento mozárabe-muladí del tiempo de Omar Ben-Hafsún y los suyos. Luego, con la violenta y avasalladora reacción musulmana, el habla hispana de los mozárabes –idioma romance si bien con préstamos semíticos– va cediendo ante el árabe, y entonces es cuando el supuesto mozárabe andaluz *caicons* o *caicones* pasó de nuevo al árabe granadino" (*DCECH*, I, 738b9).

Aclara Coromines en otro lugar que "per mossàrab entenem correntment no sols romànic pur sinó també certes alteracions i mescles que s'hi produïren, sigui espontàniament o per obra de l'àrab" (*OnCat*, III, 290b35). Pero esta opinión suya –muy generalizada– de que el mozárabe era un idioma romance con préstamos o influencias semíticas no está documentada.[7]

Dos vocabularios árabes de época medieval recogen la voz *Musta'rabī* –esto es 'mozárabe'–. En el de P. de Alcalá (redactado para la conversión de los musulmanes granadinos en 1505) se da como equivalente del castellano 'arábigo, cosa de Arabia o de los árabes' (Lagarde 1883: 104a22) y en el atribuido falsamente a Ramón Martí (datado en el siglo XIII) se traduce con el sinónimo latino 'arabicus' y con la glosa catalana *Alcaraviat* (Schiaparelli 1871: 249 s.v. *Arabicus*, 185 s.v. *Alcaraviat*).[8] Como los redactores de estos glosarios no incluyen la sinonimia de 'cristiano' o de 'quien habla una lengua románica (incluido el latín)' junto a la voz 'mozárabe' podemos deducir que era para ellos término aplicado a un individuo arabizado cultural y lingüísticamente, al igual que para los árabes de hoy en día el arabista occidental es un *musta'rib*.

Ya a fines del siglo XVIII, Esteban de Terreros opinaba que *mozárabe*, en castellano, "significa lo mismo que arabizante [...] y que no es el significado vivir entre Arabes, aunque se siga de esto el que arabizen. Los mozárabes, pues, Españoles no se llaman así porque estuviesen *mixtos*, ó *mezclados* con los Arabes, como comúnmente se entiende, por falta de conocimiento de la lengua Arábiga, si no porque se acomodaban en la lengua, jenio, y leyes civiles á los Arabes con quienes vivían, y de quienes tomaron este nombre" (1786-1793 s.v. *mozárabe*). Y doscientos años después de Terreros, la edición número 21 del *Diccionario* (1992) de la Academia de la Lengua Española propone para *mozárabe* el étimo árabe *musta'rab,* que traduce por 'arabizado' (*DRAE*, II, 1410b).

Llegados a este punto cabe preguntarse por qué la Academia abandonó la opinión tradicional, por qué se han silenciado estas fuentes conocidas desde antiguo y, a través de una vaga e imprecisa definición 'que se asemeja a los árabes', se ha venido intentando ocultar o matizar el significado etimológico de esta voz que alude a persona que sabe árabe, que habla y lee árabe (como confirma de forma harto elocuente no sólo la abundante documentación redactada en árabe por los mozárabes toledanos, sino las traducciones al árabe de los Evangelios y los Cánones de la Iglesia).[9]

Antecedentes de los estudios sobre el mozárabe

Para responder a esta cuestión, ya que el tema que nos convoca aquí es el de la lengua –y más en concreto el de la lengua 'mozárabe' y su tratamiento en la obra de Joan Coromines–, es indispensable trazar antes un breve esbozo de cómo se ha tratado de documentar y cómo ha triunfado la idea de que haya existido una lengua romance, hoy desaparecida, hablada por la comunidad de cristianos que vivía sometida al poder político de al-Andalus.

Hemos visto que las personas que eran llamadas mozárabes en la Edad Media recibían este nombre no porque hablaran una lengua románica ni porque fueran cristianos, cosa que no era signo diferenciador de sus convecinos aragoneses, toledanos o leoneses, sino porque estaban arabizadas en su cultura y su lengua, hecho que han señalado siempre todos los tratadistas hispanos hasta finales del siglo XIX.

Fue el malagueño Francisco Javier Simonet, catedrático de Literatura Árabe en la Universidad de Granada, quien postuló a fines del siglo XIX que "el pueblo mozárabe conservó bajo el largo período de la dominación sarracénica su lengua nacional latino-hispana" (1888: XXXIX). Redactó a este propósito un *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe*, trabajo premiado por la Academia de la Lengua[10] y que, con el tiempo, se habría de convertir en obra de obligada referencia en el estudio de este dialecto extinguido. En opinión de Coromines es un "libro importantísimo, anticuado, pero todavía indispensable" (*DCECH*, I, LXII).

Simonet, que no había de editar su *Glosario* hasta 1888, pudo remitir el estudio prelimiar y las tres primeras letras que ya estaban impresas al más prestigioso arabista de la época, el holandés Reinhard Dozy. En la introducción a su *Supplément aux dictionnaires arabes,* que Coromines considera "obra tan básica para el estudio del mozárabe como del árabe vulgar y el de la Baja Edad Media" (*DCECH*, I, XLVI), el sabio europeo agradece al profesor de Granada la ayuda prestada en el cotejo de manuscritos y en otras varias consultas, así como por darle luz para dilucidar "l'étymologie des mots, très-souvent surannés, que les Arabes ont empruntés aux dialectes romans de la Péninsule ibérique" (1881, I, XIV). Destaquemos ahora –aunque lo ampliaremos después– que las fuentes del *Glosario* de Simonet (1888) son mayormente árabes: los tres vocabularios bilingües medievales conservados (árabe, latín y castellano); dic-

cionarios de los modernos dialectos árabes hablados en el norte de África y Oriente en el siglo XIX; crónicas y diccionarios geográficos o bio-bibliográficos árabes medievales; y diversas obras científicas de autores andalusíes, en su mayor parte manuscritas. Con carácter complementario hizo uso de registros y documentos cristianos (en latín o en romance).

Así pues, lo que Simonet recogió en los textos árabes fue un conjunto de voces, a las que atribuyó una etimología griega, latina o ibérica, que podía ser útil –en todo caso– a los historiadores y lexicógrafos de la lengua árabe, pero que era de valor escaso –y sólo auxiliar– para los romanistas.

Esta tesis, ultraconservadora y producto de la moda comparatista de su época, no hubiera tenido mayor repercusión científica de no haber concurrido en su auxilio las hipótesis del valenciano Julià Ribera i Tarragó, quien, desde su cátedra de Lengua Árabe en la Universidad de Madrid y en sendos discursos de ingreso a las Academias de la Historia y de la Lengua Española en 1912 y 1915, sostuvo que esa lengua románica de la que había exhumado tantos testimonios léxicos el Sr. Simonet no era sólo de uso exclusivo entre los mozárabes, sino que era utilizada comúnmente por todos los andalusíes, cristianos, musulmanes y judíos, basando su demostración en textos muy discutibles y en datos erróneos.[11]

Estos postulados vinieron a coincidir en el tiempo con el desarrollo de los estudios lingüísticos sobre el sustrato y sus posibles influencias en el léxico y en la fonética; y en la Península se daban los requisitos básicos para llevar a cabo ese tipo de estudios. Con la tesis de Ribera se eliminaba de un plumazo uno de los más graves escollos con que podía topar la teoría sustratista: que no hubiera existido una importante comunidad cristiana en tierras de al-Andalus que mantuviera viva su lengua desde el siglo VIII hasta la llegada de los conquistadores cristianos, influyendo después en los otros romances peninsulares. Era innecesario e incluso irrelevante probarlo si –como decía el sabio valenciano– todos los andalusíes (es decir, musulmanes, cristianos y judíos) hablaban romance, pues –a falta de mozárabes o cristianos– habría sido la propia comunidad musulmana la responsable de la transmisión de influencias. Se comprende, por ello, que Menéndez Pidal no viera inconveniente en aceptar la desaparición de los cristianos andalusíes desde época almorávide (a finales del siglo XI) hasta su casi extinción con los almohades en el siglo XII (1926: § 89). La presencia de musulmanes (mudéjares y moriscos) en muchas tierras hispanas desde el siglo XII al XVI desarmaba cualquier argumento esgrimido en contra de los mutuos préstamos románicos.

Pero a partir de la década de los sesenta los vientos han corrido en sentido contrario. Cada vez hay más pruebas en los trabajos de historiadores y arabistas de que en las etapas de conquista de Aragón, Valencia, Baleares, Murcia o Granada los cristianos hallaban aquellas zonas pobladas por musulmanes arabófonos, sin que se tenga noticia de grupos mozárabes romanizados y, a la vez, se confirma la política de la monarquía castellana de vaciar de andalusíes la mayor parte de las nuevas tierras adquiridas.[12]

No es extraño por tanto que Coromines afirmara en 1971 (249, nota 2) que en la isla de Ibiza el árabe vulgar "llegaría a suplantar al romance mozárabe poco antes de la conquista". Y que recientemente, en el artículo dedicado a *Llucena* (Castellón), nos advierta que Lucena de Jalón, a unos 50 km al sur de Zaragoza, "ja no és zona de substrat mossàrab, pero sí d'imela aràbiga" (*OnCat*, V, 105a19).

Geografía de los dialectos mozárabes

Pero para consagrar definitivamente la hipótesis "mozárabe" hizo falta el concurso de Menéndez Pidal y después el de otros muchos, entre los que se encuentra Coromines. Don Ramón, a lo largo de su dilatada vida y obra, trató de demostrar la influencia ejercida por el sustrato en la formación y fragmentación dialectal de las lenguas románicas peninsulares, entre las que incluyó el "mozárabe" y, aunque señaló la decadencia y desaparición de los núcleos cristianos en al-Andalus a mediados del siglo XII, ofreció ejemplos de algunas variedades regionales de esta desaparecida lengua (1926: § 90).

Con los datos de las fuentes árabes aportados por los arabistas trató de reconstruir la fonética de aquella lengua, dotándola de unas leyes que han provocado muchas y estériles controversias entre sus propios discípulos y seguidores debido a la inestabilidad que presentan. Abrió, pues, una etapa en los estudios de la filología románica en la que muchos, con ayuda de nuevos materiales hallados en la toponimia, la fonética y el léxico peninsulares, se aplicaron a encontrar aquellas influencias sustráticas y a tratar de determinar con mayor precisión las características comunes o diversas de la denominada "lengua mozárabe".[13]

Pero no sólo hubo peculiaridades fonéticas que estudiar. Los historiadores de los romances peninsulares hallan una confirmación palmaria de que aquella lengua influyó de forma espectacular en el léxico hispano en muchas entradas de los dos diccionarios de Joan Coromines, castellano y catalán. En los artículos correspondientes nos explica el paso de los étimos latinos de estas voces por la peculiar fonética de los llamados "dialectos mozárabes".

¿Por qué *dialectos* y no *dialecto*, en singular? Responder a esta pregunta exige volver al *Glosario* de Simonet, a quien se debe todo el embrollo posterior. En las primeras páginas de su obra afirma, de forma interesada y equívoca, que las fuentes árabes designan con el nombre de *lisān al-'aŷam* o 'lengua de los bárbaros' al "dialecto o lenguaje especial hablado por la población mozárabe" y más ordinariamente con el de *al-'aŷamiyya* o 'lengua extranjera' (1888: VIII).

Seguidamente el catedrático malagueño dice que los farmacólogos andalusíes también escriben con frecuen-

cia *'aŷamiyyat al-Andalus* –que él traduce por 'idioma bárbaro de los Españoles'–. Resalta además que, dentro de esa lengua *al-'aŷamiyya* que –según él– equivale a *Mozárabe*, los mismos autores mencionan "algunos vocablos hablados especialmente en tal ó cual poblacion y así mismo distinguen varios dialectos", citando Simonet a este propósito las únicas *aljamías* que aparecen en los autores utilizados: Aragón, Zaragoza, Valencia y el *Ŝarq al-Andalus* (1888: VIII-IX), es decir la España Oriental.

Esta explicación, válida sólo para gentes ayunas en cultura islamo-arábiga, es natural que influyera en la opinión de los romanistas. De ahí que, por la época y ambiente en el que se formó, Coromines estuviera totalmente convencido de esta fragmentación dialectal. Con su peculiar estilo, se quejaba de la tendencia de otros estudiosos a presentar aquella lengua bajo la óptica castellana "y a olvidar" –dice– "que el mozárabe no era un dialecto del español central, sino otra lengua hispano-romance no menos afín al portugués y el catalán" (1971: 250, nota).

Como la población mozárabe (al igual que los supuestos musulmanes bilingües) vivía en las tierras de al-Andalus, la extensión geográfica de sus dialectos se ajusta a estos límites, cada vez más reducidos por efecto de las diferentes etapas cronológicas de la conquista cristiana. De los escritos de Coromines se desprende que en su pensamiento la lengua "mozárabe" era hablada, además de en Toledo y tierras manchegas, en toda la mitad sur de Portugual, Andalucía, Extremadura, Murcia, País valenciano y áreas aragonesas del sur. Zona que se amplía si se trata de "toponímia de fonètica mossàrab", pues en ese caso comprendería también, además de las Baleares, "l'extrem sud del Principat, tota la vall catalana de l'Ebre i els seus afluents altres que el Segre" (*ETC*, II, 151-152; véase también el mapa IV, sección C de *ETC*, I, 263).

No puedo explicar la causa de que apenas utilizara los materiales de la comunidad mozárabe de Toledo, que nunca cita de primera mano sino a través del vocabulario confeccionado por Oelschläger (1940). Coromines nos previene que "en los docs. mozárabes escritos en árabe [Oelschläger] no distingue las palabras originales de las posteriores agregadas al dorso de la escritura, y a veces cita como españoles vocablos puramente árabes" (*DCECH*, I, LVII); a pesar de ello lo califica de "léxico utilísimo, aunque sin definiciones".

Textos de la "lengua mozárabe"

No en balde Coromines recomienda a quien quiera escribir una obra sobre hechos históricos de cualquier lengua románica la "recerca directa damunt les fonts autèntiques, és a dir textos datats i ben localitzats, o bé llistes i masses de mots i noms propis; i això servint-se, sempre que pugui, de manuscrits visurats personalment, o en fotocòpies, microfilms o edicions facsimilars, o bé almenys usant edicions o còpies fetes per erudits ben coneguts, i posats a prova com a fidedignes". Es más, nos dice que eso era lo que él hacía (*EDL*, I, 13-14).

Pero en muchos casos no siguió su propia advertencia, pues si uno se toma la molestia de comprobar las citas, como por ejemplo la primera documentación de la castiza voz española *escuela* que ofrece en su *DCECH*, comprende cuánto camino queda por hacer. Porque la voz *escola*, recogida en el vocabulario antes mencionado de un doc. mozárabe de Toledo de 1192 no es más que un espejismo. Quien acuda a la edición del documento verá que el vocablo se halla en una escritura árabe de compra-venta, sin anotaciones en escritura latina al dorso, emitida a favor de un cristiano de oficio *Maestre-escola* (>myšṭrih-škūla<). Un mal hado ha hecho posible que el primer testimonio castellano aportado por Coromines sea el segundo componente de una palabra latina, escrita con letras árabes, cuya moderna transcripción *escola* es la que aparece en cursiva en el resumen previo realizado por el arabista González Palencia, editor de estos documentos (1926-1930: I, 174, n.º 228).

Afortunadamente las referencias al mozárabe de Toledo en la obra del lingüista catalán no son muy abundantes. No ocurre así con el de otras áreas, pues para ellas utilizó léxicos árabes, como el *Glosario* de Simonet (1888) y el *Supplément aux dictionnaires arabes* de Dozy (1881), pero sorprende que entre las "fuentes castellanas" utilizadas para su *DCECH* (I, LXVII) figuren el tunecino Abenalŷazzar (m. 1004) y Abenalbéitar (m. 1248), que –aunque nacido en Málaga– pasó casi toda su vida en Oriente.

Y sorprende, no tanto porque considere a un autor norteafricano fuente del castellano, parangonándolo con San Isidoro, el *Poema del Cid* o Berceo, sino por su tenacidad en comprobar personalmente las referencias de otros. En el índice cronológico de fuentes castellanas (*DCECH*, I, LXVII) asegura haber empleado sistemáticamente la obra del médico judío Abenbuclárix (h. 1106) y la del botánico anónimo sevillano (h. 1100), del que extrajo un glosario el arabista Miguel Asín (1943). De esta segunda obra parece que no utilizó el ms., sino el vocabulario editado.

Junto a la abreviatura que usa para indicar la lengua árabe cita las fuentes usadas, entre ellas, el *Supplément* de Dozy (1881). Tras señalar éste y otros diccionarios (como los glosarios medievales de Leyden, Florencia y fray Pedro de Alcalá), no oculta que "las demás fuentes, salvo algunas de menor importancia, las cito de segunda mano, sacándolas de las tres primeras" (*DCECH*, I, LXIX-LXX) es decir los diccionarios de la lengua árabe de Dozy (1881), Freytag (1830-1838) y Lane (1863-1874).

Todo esto nos lleva de nuevo al *Glosario* de Simonet (1888), cuyas fuentes son éstas que señala Coromines y otras más de las que ya he hablado antes muy brevemente. Una de las objeciones más importantes que puede presentarse hoy a la selección documental de Simonet es que buena parte de sus materiales no fueron

de uso exclusivo en al-Andalus y desconocidas por tanto en otros ambientes de lengua árabe. Y de no menor importancia sería establecer la fiabilidad que merecen sus transcripciones de voces romances, ofrecidas casi siempre sin contexto ni sinónimos, extraídas de fuentes manuscritas inéditas y sin indicación del folio donde se hallan.

Los glosarios árabes medievales

Conviene que nos detengamos aquí para analizar con cierto detalle el valor que estas fuentes pueden tener al estudiar la "lengua mozárabe". Investigadores hay que, como Griffin (1958-1960: 276-277), incluyen en el habla árabe y no en la "lengua mozárabe" las voces de posible étimo latino recogidas en los vocabularios árabes medievales.

Y todavía se puede ir más lejos, porque las palabras allí documentadas, ya sean patrimoniales árabes ya préstamos románicos, se desconoce si fueron privativas de al-Andalus. Hay que rechazar de plano las voces extraídas por Simonet de diccionarios modernos de los dialectos árabes del norte de África y de Oriente, sin cronología y que pertenecían ya al acervo lingüístico de esta lengua, por más que Coromines vea influencias del "mozárabe" hasta en Egipto (*DCECH*, V, 550b16).

En cuanto a los glosarios considerados andalusíes, el conservado en la ciudad holandesa de Leyden correspondería según Simonet (1888: CLX), que acepta el criterio de Dozy, a los primeros años del siglo XII. Coromines, siguiendo erróneas opiniones posteriores, lo considera "escrito el siglo X u XI en Portugal, a juzgar por la fonética de algunos elementos romances; el más antiguo de los glosarios hispanoárabes, pero el menos rico en elementos vulgares" (*DCECH*, I, LIII). Desde 1977 se sabe con certeza que fue redactado en la ciudad de Toledo, a fines del siglo XII, por un cristiano arabófono que quería estudiar latín (Koningsveld 1977: 37-43). Los préstamos románicos en este glosario son muy escasos.

Algo más abundantes son los que estudió Griffin y ofrece un *Vocabulista in arabico* conservado en Florencia,[14] que Simonet atribuyó al teólogo y misionero catalán Ramón Martí (m. h. 1287). Aunque duda de esta autoría, Coromines no ve inconveniente "en conservar su nombre como etiqueta provisional, que señala una época y lugar indudablemente ciertos" aunque sus materiales "mozárabes" "están más fuertemente arabizados y alterados que los de fray Pedro de Alcalá por corresponder a una época en que el árabe conservaba en España una vitalidad más robusta" (*DCECH*, I, LIV).

Respecto al último glosario citado, que utiliza la nomenclatura castellana del vocabulario de Nebrija, fue compuesto en 1505 por Pedro de Alcalá con ayuda de informantes arabófonos para enseñar el árabe –al parecer– a catequistas enviados a la recién conquistada Granada. Muchas de las voces incluidas entre las de etimología románica son en realidad transcripción pura y simple de palabras castellanas.[15]

Las sinonimias científicas

El otro grupo de fuentes que Coromines utiliza de manera exhaustiva son los tratados de farmacología redactados por autores árabes, casi todos oriundos de al-Andalus. Además de los exhumados por Simonet de manuscritos inéditos, hace abundante uso de los elementos léxicos que publicó en forma de glosario en 1943 Miguel Asín extrayéndolos de un único manuscrito de autor anónimo, que él creyó un sevillano de principios del siglo XII. El valor de estas fuentes radica en que ofrecen sinonimias en varias lenguas de sustancias vegetales, minerales o animales utilizadas como remedios curativos.

Hay que detenerse de nuevo para exponer algunos principios básicos, a veces olvidados en trabajos sobre el "mozárabe". Cualquier mediano conocedor de la historia de la ciencia medieval sabe que farmacólogos y médicos de cualquier cultura redactaron sus tratados incluyendo los términos técnicos que griegos y latinos emplearon en sus obras; voces griegas o latinas que los lexicólogos califican de "farmacéuticas". Tampoco ignorará que los términos antiguos con significado (como *pentafilon*, *basilisco*, *aristoloquia*) eran traducidos a las diversas lenguas, de modo que es fácil encontrar una sinonimia culta en casi todos los tratadistas del género orientales u occidentales.

Por su parte, cuando a veces los árabes utilizaban la transcripción de esas voces técnicas, añadían –antes o después– la expresión genérica "es *ʿaŷamiyya*", para señalar al posible lector que ese vocablo no pertenecía al léxico árabe. Algunos autores, por pura erudición, indicaban con frecuencia su procedencia lingüística, que a menudo es incorrecta y que puede abarcar tanto el griego antiguo como el bizantino, persa, lenguas de la India, nabateo, siríaco, hebreo, arameo, bereber y latín (clásico y vulgar); lenguas que en autores posteriores acaban por aparecer unificadas bajo el epíteto general de *ʿaŷamiyya*.

En estas obras científicas no había, por tanto, interés por recopilar voces de una lengua viva. Se trata de copia de materiales de muy diversa procedencia y cronología, conservados en obras de transmisión culta y erudita.[16] Y dicho sea de paso, en los escritores de al-Andalus el conjunto de nombres no árabes que designan drogas procede en su mayor parte de autores orientales de los siglos IX y X,[17] cuyos tratados sobre sinonimias son compilaciones de lo que otros autores anteriores habían comentado sobre el tema. No olvidemos que la acumulación de citas formaba parte de la ciencia islámica.

Simonet silenció este contexto científico árabe y la aportación siríaca y persa a esta disciplina. En cuanto a los escritos de la tradición grecolatina, afirmó sin ningún fundamento que los mozárabes los tradujeron del latín a

la lengua de sus dominadores (1888: LIV-LV) y dejó sobreentender al lector que los autores andalusíes eran tratadistas que poco debían a otros escritores anteriores. Sentó la premisa de que el término *'aŷamiyya* era el "romance hispano" y, por este expediente, incluyó en su glosario nombres recogidos por los autores árabes con este epíteto, pero que en realidad son griegos, persas, nabateos, siríacos o de otras procedencias y aunque no falten los latinos, éstos responden a tradición culta y no a una pronunciación viva.[18]

El método de Simonet consistió en leer, según le pareció y muchas veces con apoyo de sus dudosas o falsas etimologías, el ductus consonántico árabe de la obra e incluso de las notas marginales, en manuscritos cuya cronología y autoría manipuló a su antojo.[19] Un solo testimonio puede haber generado dos o más entradas en su *Glosario*, sin advertencia casi nunca de que son variantes o posibilidades alternativas de lectura (Barceló 1997: 273, 275). Y tampoco faltan voces inventadas, como el *pelegrí* 'peregrino' que figuraría en Ibn Ẏulŷul (h. 987), del que no ofrece contexto ni remite a folio alguno. En este caso, tras una atenta lectura del ms. utilizado por Simonet sin encontrar la palabra, llego a la conclusión que deformó el ductus de un nombre de lugar bien conocido: *Balaguer*.[20]

La trascendencia de este método es grande. Ya Menéndez Pidal anotaba en sus *Orígenes* (§ 91, nota 1) que "Valencia y Mallorca en tiempos mozárabes hablaban dialecto igual al del centro de la Península y no semejante al de Cataluña", a partir de una cita que transcribe Simonet de Ibn Buklāriš según la cual la voz *báina de sírvo* era propia de la aljamía de Zaragoza y Valencia (1888: IX y CVI nota 3). No sé si lo recogerá alguno de los mss. de la obra de Ibn Buklāriš que se conservan fuera de España, en los que deberá aparecer bajo el artículo árabe *cuerno de ciervo* según Simonet, pero no consta en el que se conserva en Madrid.[21]

Simonet opinaba que el "mozárabe", como el castellano antes del siglo XII "presenta un carácter indeciso y fluctuante entre las formas latinas y vulgares, pareciéndose más que hoy á los demás dialectos peninsulares, Portugués, Gallego, Catalán y Valenciano" (1888: CI, nota), opinión que ya hemos visto compartía Coromines. Pero no encontró en las fuentes más referencia expresa a que existiera otra variedad de aljamía en al-Andalus sino la Aragonesa u Oriental y en Granada sólo un caso de la especial pronunciación del nombre del 'lirio cárdeno' (1888: IX y nota).

Del llamado "botánico anónimo sevillano" puedo asegurar que más del 90 % de sus artículos no corresponden al "mozárabe". De la lectura de esta obra anónima, de la que extrajo Asín (1943) su léxico romance, se desprende que ni el compilador ni sus copistas marroquíes de fines del siglo XVI y XVIII sabían otras lenguas, como griego (clásico o bizantino), latín, siríaco o persa, ni casi nada de etimologías. Ni tampoco Asín reconoció las evidentes voces griegas y persas.[22]

Con igual método que habría usado Simonet para identificar palabras romances en el ductus árabe del ms., Asín sólo se fijó en las traducciones que acompañan la transcripción de palabras de la *'aŷamiyya* o de origen extranjero como, de acuerdo con la tradición científica árabe, ocurre con las griegas del *Tratado* de Dioscórides.[23] También y tal como hiciera Simonet, entendió que el genérico *'aŷamiyya* era el "romance de al-Andalus" (Asín 1943: XXXVIII).

Es cierto que en el glosario obtenido a partir de esta obra anónima se encuentran 19 menciones a una lengua *ifranŷiyya*, que Asín identifica con el francés (1943: XXIII) o catalán (1943: XXXIX); en otras 20 voces se cita la *'aŷamiyya* 'de la frontera', esto es la zona aragonesa; y sólo en tres ocasiones la de Toledo.[24] Poca cosecha si se compara con el total de 726 vocablos que logró descubrir.

Pero también es verdad que usa el término *'aŷamiyyat al-Andalus*, con el que se aludiría sin ninguna duda al romance hablado en la zona musulmana peninsular. Sin embargo esta expresión la introducen a partir del siglo XI los autores de sinonimias cuando citan voces calificadas de latinas o del latín vulgar por el sabio cordobés Ibn Ẏulŷul (nace en 943) en su famosísimo comentario a la obra de Dioscórides, tomada alguna –como él mismo señala– de un monje griego llegado a al-Andalus para ayudar en aquella tarea.[25]

Entre los autores foráneos se encuentra Ibn al-Bayṭār. Aunque nació en Málaga, se marchó en 1220 para llegar a Egipto, donde fue herbolario del sultán, y de allí en 1238 a Siria, en cuya capital murió en 1248. Como ha quedado dicho, su obra figura entre las fuentes 'castellanas' consultadas por Coromines (*DCECH*, I, LXVII, *Abenalbéitar*).

Pero en la obra de aquel sabio de origen andalusí, como en la de tantos otros, los nombres de plantas proceden de sabios que vivieron y escribieron antes que él, andalusíes y orientales. El volumen de sus materiales románicos dice mucho sobre la importancia que el elemento "mozárabe" tiene en esta obra: sobre 1.400 artículos, en trece ocasiones asegura que una voz es latina y unas treinta que es *'aŷamiyyat al-Andalus* (contabilizadas por Simonet [1888: XXV, nota 1], aunque recoge unas 200 procedentes de esta obra en su *Glosario*).

Además, Meyerhof (1939: XXXV) asegura que Ibn al-Bayṭār desconocía los nombres de las plantas en *'aŷamiyya*, pues éstos (griegos, persas, beréberes, latinos, etc.) aparecen en transcripción árabe tan deforme, en la copia manuscrita que este autor hizo del libro de sinonimias del médico judío Maimónides (m. 1204), que hoy resulta difícil identificarlos.

Cronología de los materiales

Si los materiales de Ibn Buklāriš, Ibn al-Bayṭār y el "Anónimo sevillano de h. 1100" no pueden asignarse sin

un estudio previo a la época y lugar en que estos autores vivieron (por tratarse de obras compilatorias), lo mismo puede decirse con mucha más razón de los procedentes de un texto que Coromines, al igual que Simonet, llama "Nomenclatura Farmacéutica".

Su autor, según el catedrático de Granada, fue un conocido médico tunecino muerto en 1004 a los 80 años. Se trataría de Ibn al-Ẏazzār, discípulo del no menos famoso oculista judío, nacido en El Cairo, Isḥāq bn Sulaymān (el *Isaac Judaeus* de los médicos medievales de Occidente). Pero como Simonet parece haber trabajado de forma harto arbitraria, según se ha visto, conviene que comprobemos su aserto.

Para justificar la inclusión de materiales de este y otros autores no andalusíes en su *Glosario*, Simonet, sin ningún apoyo histórico, sostuvo que "en los dialectos de Berbería, de Egipto y de Levante, penetró razonable caudal de voces latinas é hispano-latinas, importadas por nuestros Mozárabes, Moriscos y Judíos, por las relaciones mercantiles y por los libros arábigos que, procedentes de la España musulmana, han ido a parar á aquellos apartados países" (1888: LXXVI). Creía que Ibn al-Ẏazzar tomó los términos de origen latino de su coetáneo Ibn Ẏulŷul, único autor andalusí a quien, según Simonet, cita el tunecino en su obra (1888: CXLIV). Ésta se encontraría en los mss. conservados en la biblioteca de El Escorial (1888: CXLIII y notas).

La "Nomenclatura farmacéutica" se halla en un códice formado por varios fragmentos –revueltos– de diversas obras de medicina, escritos todos –al parecer– en los siglos XIV-XV. En el catálogo se dice que en el cuarto fragmento, acéfalo, ápodo y en desorden, hay una nota en español que lo considera el *I'timād* de Ibn al-Ẏazzār, pero advierte Renaud que su contenido no corresponde a esa obra y autor (Derenbourg 1941: nº 887, 4). Y no sólo eso, en esta "Nomenclatura farmacéutica de Ibn al-Ẏazzār" citada por Coromines, Menéndez Pidal (1926: § 42$_3$, nota 3; § 24$_6$d, nota 1) ya advirtió la existencia de alguna voz castellana y moderna.

Mientras se averigua a qué época y autor responden estas sinonimias (ordenadas alfabéticamente por la última letra de los medicamentos), sus materiales no podrán servir para probar la existencia de determinadas voces "mozárabes" en el siglo X. Igualmente, sería deseable que no se adujeran al debate vocablos "mozárabes" tomados de notas marginales de varios mss. que Simonet dató *ad hoc*, atribuyendo su autoría a sabios andalusíes.[26]

Tampoco existe certeza de si las voces "mozárabes" que aparecen en obras andalusíes bien datadas son del patrimonio peninsular, a menos que se investigue. Por ejemplo, en la obra árabe del autor oriental Yuḥannā bn Sarābiyūn (más conocido como *Serapión*), que escribía en siríaco a finales del siglo IX, se recogen algunas voces que Simonet, tomándolas de los sabios andalusíes, incluye en su *Glosario* como "mozárabes": *capára* y *al-caparra*, *exquíl* o *ixquílla*, *marruyo puntóxo* o *ventóxo* (s.v. *marrúy*) y *yerbathúra* (s.v. *yerbathúl*).[27]

En cualquier caso y resumiendo lo hasta ahora expuesto, puede afirmarse que el material que se ha venido extrayendo de los glosarios y las obras científicas árabes tiene en común los siguientes rasgos: no tenemos seguridad sobre su procedencia lingüística; es de cronología ignota; no está probado su uso exclusivo en al-Andalus; y, además, pertenece a la cultura en lengua árabe.

Otras fuentes del "mozárabe"

Nadie realizó una crítica de las fuentes ni una comprobación de los materiales, aunque la podía haber hecho cualquier investigador mínimamente formado. Por no haberse hecho esto a tiempo, la tesis *sui géneris* del "mozárabe" se consagró pronto; hasta el punto de que tiene hoy un apartado propio en los manuales de historia de cualquier lengua peninsular.

A los vocablos repertoriados por Simonet (1888) y Asín (1943) vino a sumarse la edición de las "jarchas mozárabes", interpretadas en los dos versos finales de unas pocas poesías, en hebreo y en árabe, de compositores judíos y musulmanes de al-Andalus. Aunque este material tenga los mismos rasgos comunes que acaban de ser expuestos (origen y uso lingüístico desconocido, cronología ignota y pertenecer a la cultura en lengua árabe), abrió la puerta a la especulación –y en algún caso convencimiento– de que los mozárabes poseyeron una poesía propia, mucho más antigua que las primeras muestras de la primitiva lírica romance; teoría que sólo unos pocos comparten en la actualidad.[28]

Se buscaron también apoyos en la "toponimia mozárabe". Vengo insistiendo en que ésta es la etiqueta que aplican algunos a todo aquello que no tiene explicación científica o no les es posible demostrar (Barceló 1995: 1132-1133). Los nombres de lugar etiquetados como *mozárabes* no justifican la existencia de hablas románicas en al-Andalus; ni los topónimos derivados del árabe son prueba de que hoy se hable esta lengua en España y Portugal. Como he dejado escrito (Barceló 1995: 1133; 1991: 39-40), me parece arbitrario seleccionar los nombres de lugar 'mozárabes' a partir de la clasificación hecha por Coromines (*ETC*, I, 251), quien incluye "tots els noms no aràbics però anteriors a la Reconquesta, l'origen pre-romà, romà o germànic dels quals no es pot provar clarament. És, però, probable, que un cert nombre d'ells siguin preromans i no pas romànics".

Es norma entre los estudiosos de la toponimia, en zonas donde se han producido cambios lingüísticos, atender a las sucesivas adaptaciones en las lenguas receptoras, pues sus hablantes influyeron sobre los nombres de lugar al someterlos a su fonética, a la inevitable analogía morfológica y a la posterior etimología popular. Por ello se debe conocer el estadio evolutivo de la lengua en el momento de producirse la adaptación, pero también y en igual medida se debe tener presente la evo-

lución político-social e histórica de la zona analizada así como los testimonios documentales de los topónimos.

Para las tierras valencianas, que creo conocer bien, Coromines nos propone siempre dos opciones: "què hem d'esperar en aquests paratges com nom d'un poble, sinó quelcom heretat dels moros valencians? –sigui aràbic: *Albal, Alfafar, Museros, Manises, Vilamarxant*, etc, sigui mossàrab: *Patraix, Espioca, Carpesa, Sollana, Torís, Picassent*" (*OnCat*, VI, 116b24; hemos adaptado la puntuación del texto citado: J.S.). En esta búsqueda en dos direcciones (cuando no hay solución por el 'mozárabe' se explica por el 'árabe' tenga o no tenga étimo razonable) poca ayuda ha podido prestar a Coromines una lista de poblaciones valencianas del siglo XVI, que cita siempre por la edición del conocido historiador Joan Reglà.

Dice que esta lista de "pueblos valencianos moriscos" fue "compilada per Boronat en el S. XVI, i reproduïda per Reglà" (*OnCat*, VI, 463b58) en una reimpresión de artículos suyos sobre la expulsión de los moriscos que se hizo en 1964. Quizás Coromines, de edad muy avanzada cuando redactaba el volumen VI del *OnCat*, no recordaba quién era Boronat (a quien atribuye la compilación del S. XVI) y que en esa lista se encuentran también las poblaciones cristianas.

La verdad es que Reglà (1964: 119) señaló haber tomado el listado de la conocidísima obra *Los moriscos españoles y su expulsión* del valenciano Pascual Boronat i Barrachina (1901, I, 428-442). Éste, a su vez, afirma haber copiado aquella de Manuel Dánvila (Boronat 1901, I, 443 y XVII), quien por su parte la copió de Tomás González, que fue el que con serias deficiencias la editó por primera vez en 1829. Lapeyre (1959: 33-34), a quien también cita Coromines en otras ocasiones, ya comentó todos estos extremos y dató el censo, sin apenas pruebas, en 1609.

Con esa defectuosa lista en la mano,[29] Coromines documenta el étimo del nombre de lugar *Sacrés*, al que añade el onomástico valenciano *Sacarés*, pues ambos procederían "del ll. SĔQUESTRĀRE 'segrestar', en el sentit de constituir en penyora" (*OnCat*, VI, 463b53). Para justificar el sentido de su etimología nos aclara que en esa lista figuran la morería de Segorbe y otras localidades moriscas donde, en lugar del nombre del señor, se puso "El Secresto", "cosa que devia ser freqüent en terres de moriscos, on l'Estat, o el rei, no es podien fiar gaire dels senyors (més accessibles a tractes fraudulents amb els pagesos de l'altra confessió)" (*OnCat*, VI, 464a8).

Para descartar su hipótesis le habría bastado conocer un poco mejor la historia valenciana, pues el secuestro de la morería de Segorbe, que se hizo antes de 1585 sobre las rentas y frutos de la Duquesa (prima de Felipe II), afectaba tanto al ducado como a la ciudad, que estaba poblada de cristianos y era sede episcopal. No creyó oportuno comprobar si tal nombre –propio de la jurisprudencia medieval cristiana– existía en otros lugares, quizá porque

> Així ens expliquem millor la mutilació o deturpació del nom: puix que l'àrab repugna a les estructures consonàntiques complicades: reducció *str* a *-st* (o a *-s*); anaptixi *-kré-* > *-karé-*; i *-e-́* canviada en *-a-́*; resultat, doncs, intermitent, alternat amb anticipació de la *r* (que també hi és en el cat. *segrestar*, *-grest*). Però degué haver-hi també un canvi més fort, en un nom arabitzat des de més antic: el de ST en *ç,* que estudiàrem Amado Alonso [...] i jo –moss. *canač(o)* CANASTU [...]– amb casos com *Monachil* de MONASTERIUM, i *saugaçro/sargazo* (*OnCat*, VI, 464a12; suprimimos una coma después de *casos*: J.S.).

El léxico "mozárabe" y sus leyes fonéticas

Vemos que para explicar la evolución, desde un supuesto étimo latino SĔQUESTRĀRE a las formas onomásticas documentadas, Coromines utiliza unas leyes fonéticas del "mozárabe"; pero, como los cambios esperados no se cumplen, recurre entonces a la interferencia de la lengua árabe, que "repugna a les estructures consonàntiques complicades". Sin embargo, para un lector que conozca la evolución de las lenguas románicas y algo más que el alifato árabe, este tipo de juego de manos despierta la sospecha de que algo raro ocurre cuando las demostraciones requieren exposiciones tan intrincadas y prolijas.

Porque son muchas las explicaciones que en la obra de Coromines requieren el concurso del árabe, como ocurre en el caso de *Paiporta*, localidad cercana a Valencia, cuyo étimo habría sido un latín PRŎPĔ HORTAM 'prop de l'Horta'. Su evolución

> Partint de **propi̯órta* fou: *α*) **proî̯porta*, i quan s'accentuà l'arabització del País *β*) la primera *r* ja atacada per dissimilació davant l'altra R, desaparegué del tot perquè els arabòfons eren incapaços de pronunciar un grup inicial de cons. + líquida (recordem FRAGA > *Afraga o Fraga*, FRANCUS i FRANCIA > *afranc*/*Afrang*); *γ*) l'àrab, però, també repudiava el diftong *oi* –només *a̯i* era diftong admès en llur sistema fonètic– i també causà el canvi de *Poip-* en *Paiporta* (δ) cooperant-hi arabisme i dissimilació (*o -ó* > *a - ó*) (*OnCat*, VI, 116b5).[30]

Concluye categóricamente que la etimologia PROPE HORTAM, "simple, i ben demostrada, i sense objeccions, es pot acceptar decididament sense pensar en tals ni cap més alternatives" (*OnCat*, VI, 117a14). Ciertamente, el estudio de la toponimia requiere mucha prudencia, por eso me abstendré de comentar estas rebuscadísimas y frágiles explicaciones que no se basan en leyes sino en el tópico de la incapacidad articulatoria de los arabófonos.

Pero el socorro de la lengua árabe para explicar evoluciones fonéticas a partir del "mozárabe", que se encuentra en centenares de epígrafes del *OnCat* de Coromines, también se halla con frecuencia en cientos de artículos de sus dos diccionarios. Es obvio que para él los dialectos "mozárabes" tuvieron gran importancia en la formación del léxico peninsular y que estuvieron muy influidos por la lengua árabe. Pero en honor a la verdad hay que dejar claro que también desechó centenares de posibles expli-

caciones a través de aquellos dialectos románicos.

Ya quedó dicho que el léxico 'mozárabe', obtenido casi todo por Simonet de documentos, diccionarios y obras cultas en lengua árabe, permitió a Menéndez Pidal establecer sus principales leyes fonéticas.[31] Coromines mostró su desacuerdo con alguna de aquellas normas. Así, en la pretendida palatalización de L- inicial, afirmaba que la insistencia de Menéndez Pidal y de Galmés de Fuentes "a repetir arguments ja eliminats, revela un partit pres que potser no podrem esvair, i que arriba fins a acceptar (en l'article tardà del mestre, que ho estén fins a Castella!) historietes incontrolades, de gent sense crítica, que en altre temps hauria desdenyat", porque "la suposada documentació mossàrab [...] del fet consisteix tota ella en grafies enganyoses i etimologies errònies" (*EDL*, I, 52 y 51).

El léxico "mozárabe" en Coromines

Para mostrar la huella del léxico "mozárabe" en la obra de Coromines, he seleccionado unas pocas voces que designan legumbres. De ellas habla en su trabajo de 1947 sobre los problemas del diccionario etimológico (que no he podido consultar) cuyos resultados, a veces aumentados o modificados como él mismo confiesa, se hallan en los artículos correspondientes de sus dos diccionarios, el *DCECH* y el *DECat*.

Es sabido que el territorio peninsular ofrece *grosso modo* dos zonas, oriental y occidental, con léxico diferente en lo que respecta a ciertas legumbres, ya sean de la especie botánica *phaseolus* (alubia, judía-habichuela/mongeta, bajoca), *pisum* (pèsol/guisante), *cicer* (garbanzo/ciuró) o *lathyrus* (almorta/guixa), si bien algunas de este género tienen un evidente étimo común, como *fríjol*/*fesol*, *yero*/*erb*, *lenteja*/*llentilla*-*llentia*, *haba*/*fava*, *arveja*/*arvella* o *algarrobilla*/*garrofí*.

En Botánica la nomenclatura taxonómica poco dice sobre el étimo de las plantas pues, por ejemplo, el grupo *phaseolus* incluye especímenes cuyos nombres no derivan de él. Esto es así porque, desde que el griego Dioscórides compusiera su *Tratado* en el siglo I, quienes se aplican a esta ciencia han tratado de conocer las virtudes terapéuticas de las plantas y han divulgado su uso en la alimentación humana. Estos sabios, a lo largo de la Historia, han recogido ejemplares originarios de una determinada zona para llevarlos a otras muy alejadas: unas veces manteniendo el nombre de orígen o traduciéndolo a su idioma; otras veces dándoles uno nuevo o aplicándoles otro ya existente.

Volviendo a la obra de Coromines y al elemento "mozárabe" que hay en ella, me centraré en las voces castellanas *judía* y *habichuela*, y en las catalanas *bajoca* y *pèsol*. En cuanto a la "judía", que se estudia como derivado de 'judío', supone que sea "alteración de un representante mozárabe de PHASEOLUS [...]: de ahí **fasiólo* > **fusiólo*, con la asimilación típica del mozárabe, luego castellanizado en **husihuelo* y por etimología popular *judihuelo*" (*DCECH*, III, 531b42).

Respecto a la voz *habichuela*, que Coromines documenta por primera vez en 1733, nos dice que "no siendo *-ichuela* sufijo corriente y empleándose el vocablo en el Sur de España, cabe sospechar que sea alteración de un mozárabe **favichela* < *FABICELLA, pues el anónimo mozárabe de h. 1100 cita una legumbre llamada *faḏiĉyêla* o *faḏiĉîla*, que en unas partes describe como del género de los yeros y en otras como semejante al altramuz [...]: el sufijo dialectal *-chela*, desusado en castellano, sería reemplazado por *-chuela"* (*DCECH*, III, 294a25). Pero en nota aclara que la forma del anónimo "resultaría de **favichiela* por disimilación de las labiales" (294b8).

De la voz catalana *bajoca*, que no está bien documentada hasta el siglo XIX, Coromines nos dice que en su acepción vegetal "avui a Barcelona [la] mirem com a valenciana i de les Terres de l'Ebre" (*DECat*, I, 558b4). Como estamos en zona comprendida en el ámbito andalusí, tras una digresión sobre el origen "mozárabe" de *Bijauca*, partida del término alicantino de Tàrbena, como hablando consigo mismo escribe:

> Una altra forma de mossàrab seria, si hem de fer cas de la seva aparició en el *Vocabulista* ("RMartí"), *bāqillā* «faba», car la terminació en *-illa* és impossible estructuralment en àrab [...]; però també la combinació *qi* sembla incompatible amb un mot romànic heretat del mossàrab; potser serà un mot de la llatinitat africana i provinent de *FABICELLA a través del bereber, base d'on vaig derivar el cast. *habichuela* (passant per *favichela*), en el *DCEC*: hi hauria eliminació de FA- o bé de -BI- (admetent que F- > b- o zero es justifiqui en alguna varietat camítica) (*DECat*, I, 559b52; añadimos el segundo paréntesis de este texto J.S.).

También, en nota a su artículo sobre *pèsol* ("del ll. PĬSŬLUM, diminutiu de PĬSUM"), comenta el término *tapissots o abundàncies (arvejo)*, citado en unas *Memòries d'Agricultura* de 1817. Se pregunta "si podria ser metàtesi d'un **pissaptot* derivat del mossàrab *pissabt*, *biššaut* en el nostre Abenbeclarîš (1106), provinent de PISUM SAPIDUM, i del qual vénen els arag. *bisalte*, *bisalto*, cast. dial. *bisán*, cast. GUISANTE, i altres variants [...]: diminutiu català o bé d'un plural aràbic **pisabtât* amb velarització de la â darrere l'emfàtica. Metàtesi provocada per influència dels parònims *tirabec* i *tramús*" (*DECat* VI, 473b36). Aquí propone el mismo étimo que para su equivalente castellano *guisante*, con evolución y posterior interferencia del árabe a partir del "mozárabe".

No pretendo resolver la etimología de estos nombres ni de otros. Sólo intento decir que la documentación aducida no permite aquí el argumento: el vocablo *pišša*ut no se encuentra en la obra de Ibn Buklāriš, al menos en el ms. de Madrid que lo daría como nombre equivalente de la 'alubia',[32] ni se documenta en otros autores árabes; en cuanto a la voz *bāqillā* del *Vocabulista* latino-arábigo de Florencia (Schiaparelli 1871: 381,4), aunque no es patrimonial en árabe, era ya término usado durante los siglos VIII y IX entre los traductores y tratadistas del Oriente Pró-

ximo.[33]

Respecto a la *judía*, choca que sus primeras menciones, en fuentes médicas o botánicas castellanas, correspondan al siglo XVI y que entre las documentadas en "mozárabe" no se encuentre esta voz, pues la *fayŷāla* del Anónimo sevillano (cfr. Asín 1943: n.º 229) es el nombre de una planta que se identifica con una especie de dragontea (árabe *lūf*, griego ὰρον). En el pasaje citado por Asín parece error de copia, ya que se describe en otro lugar de la obra donde parece reproducir a algún autor oriental del S. IX. Según este texto, el expresado vegetal recibía los nombres de *fabālla*, "es decir, 'habilla'" por su semejanza con el haba, y de *fūl maŷūsī* 'haba zoroástrica'.[34]

Argumentaciones como éstas o de otra índole podrían hacerse en casi todas las voces, pertenecientes o ajenas a la familia de las legumbres, en las que Coromines encuentra relación con étimos latinos a partir de sus datos y leyes fonéticas del "mozárabe" (cfr. cast. *alcornoque*, *alconcilla*, *bizma*, *capacho*, *cenacho*, *chiquero*, *guisante*, *macho* II, *marisma*, *marchito*, *panoja*; cat. *allitendre*, *endonsada*, *mareny*, *marutxell*, *petxina*, *senalla*, *xebat*, *xibiu*). Sean castellanas o catalanas, se apoyan unas en otras (*chícharo-xítxero, chinche-xinxa, urchella-orxella, trapiche-trapig*, etc.). Y, en el caso de las legumbres, puede quedar la impresión de que existió bastante influencia del "mozárabe" sobre nombres que hoy se usan para designar productos alimenticios de primer orden en la dieta mediterránea, algunos de ellos originarios de América.

Sobre la metodología

Como ejemplo de los métodos seguidos por Coromines para documentar y analizar algunos nombres me referiré ahora al *jaguarzo*. En el artículo del *DCECH* (III, 481b-483b) dice en el resumen inicial:

"JAGUARZO 'arbusto de la familia de las cistíneas semejante a la jara', se llamaba *šaqwâs* en el árabe de España, pero como es ajeno al árabe de los demás países y difícilmente puede ser voz semítica, el origen es incierto; en vista de que ciertas variedades de cisto se llaman *sargaça* en portugués y tienen hojas parecidas a las del chopo, quizá venga del lat. SALICASTRUM 'sauce borde o agreste', de donde en mozárabe **xaugaçro* y *xaguarço*. *1a. doc.: śaqwâs*, Abentarif, y *śakwas*, Abenalauam, ambos del S. XII; *xarguaço*, h. 1560, Clusio; *xaguarça*, 1608, Dodoneo; *xarguaço*, 1610 Escolano; *xuagarzo*, *Aut*.; *jaguarzo*, Acad. 1899".

Tras los testimonios dialectales, escribe que "datos anteriores al S. XVII sólo los conozco en autores árabes" y remite a Dozy y Simonet. En efecto toda la información que recogen Coromines y Simonet (1888: 574-575 *xacuáço* y 493 *rosál*, donde se cita *xacuáç* y *xacuás*) la aportó por primera vez Dozy (1881) en su *Supplément*, donde además de los textos árabes recoge las citas de Clusio, Dodoneo y Escolano, además de Victorius y Colmeiro. Escolano (Primera parte, lib. 4, cap. 4, 689) utilizó en su capítulo sobre las yerbas y plantas que nacen en el reino de Valencia las obras de Dodoneo y del botánico francés Clusio (lib. 1, cap. 35).

Remitiendo a este autor, dice Escolano que "en otro capitulo (lib.I.c.34) trae seys especies đ cisto macho, que es en Castellano cergaço [...] Y a la vltima de que trata en el siguiente capitulo, no le sabe otra madre que la vega de Valencia, a quatro millas de la ciudad. Lo proprio siente de dos suertes de xaras, en lo de Xatiua, que entre nosotros se nombran Xaracas, o Xaguarços" (Primera parte, lib. 4, cap. 4, 689).

Pero este curioso testimonio léxico –valenciano que no castellano– ha pasado desapercibido.[35] En el *DECat* Coromines afirma que "no té cap fonament la indicació d'Escolano d'un pretès àrab **xaraca* «espècie de xara» (recollida per Eguílaz, p. 428), mera invenció per insinuar subreptíciament una infundada etimologia del nom del poble de *Xaraco*" (*DECat*, IX, 449b58). Es evidente que no leyó la obra y que haciendo decir a Escolano lo que no dice, pretendía desprestigiar a Eguílaz. Tanto éste, como Baist y Steiger, aceptaron que *śaqwās* era el étimo árabe de esta planta, cosa que rebate Coromines ya que las vacilaciones ortográficas "denuncian un vocablo advenedizo en árabe, y lo mismo sugiere su estructura cuadrilítera; por lo demás, no sólo falta en los diccionarios árabes corrientes" sino también en los del dialectal norteafricano (*DCECH*, III, 482a45).

Sin embargo, el *śaqwās* figura descrito en el "Anónimo sevillano de h. 1100" entre las plantas leñosas de hojas blancas. Aunque su autor la identifica con la estopa, no la recogió Asín (1943: n.º 429, 1) porque el compilador medieval dice que su nombre es árabe (al-Jaṭṭabī1991: 62 n.º 66) si bien en otro lugar lo da como rumí o bizantino (82 n.º 115), señalando que otra variedad del cisto se llamaba en persa *al-śaqqās* (1991: 82 n.º 115) y como persa recoge la variante *al-śakkās* (1991: 440 n.º 1260).

No sé si esta planta leñosa de los autores árabes es el jaguarzo de los castellanos que recibe el nombre científico de *Cistus Clusii L.* con el que se distingue de otros cistos, siendo Clusii el nombre de quien la identificó, es decir el botánico francés citado por Escolano. Coromines debió comprobar esta primera documentación que aporta (tomada de Dozy) y, tal vez, habría podido argumentar mejor una etimología sin necesidad de hacer uso del "mozárabe".

A modo de conclusión

No debe caber duda: los cristianos arabizados de al-Andalus conservarían su lengua materna derivada del latín durante centurias. Ahora bien, en el estado actual de las investigaciones, ha de ser revisada la información de que se dispone sobre esa lengua; no a través de la obra de Joan Coromines, sino con el auxilio de nuevos métodos y descartando todo aquello que provoque dudas razonables.

Porque en el tema 'mozárabe' no hemos de caer en la

confianza de Coromines –por exceso y sin fundamento– sobre la veracidad del *Glosario* de Simonet (1888) ni aceptar sin reservas el *Glosario* del Anónimo sevillano de h. 1100 editado por Asín, a quien en sus escritos sobre toponimia Coromines acusa de falta de conocimientos filológicos.[36]

La información sobre el "mozárabe" procedente de los textos árabes se ha de someter a una crítica constructiva y profunda. Entre tanto, el "mozárabe" en la obra de Coromines podrá sernos de utilidad para descubrir algún punto oscuro en la historia de las lenguas peninsulares; porque allá donde él recurre al auxilio de ese dialecto románico subyacen –a veces– cuestiones fonéticas o morfológicas de las lenguas peninsulares que no han sido estudiadas o explicadas.[37]

Lo que aquí he expuesto es –en parte– fruto de una serena reflexión sobre la inmensa tarea llevada a cabo por Joan Coromines. Dotado de unos más que amplios conocimientos lingüísticos, tal vez, en su incansable búsqueda de nuevos materiales, no tuviera tiempo suficiente para contrastar la información; o tal vez, por su profunda creencia en los sustratos y su desmesurado deseo de explicarlo todo, ni siquiera se planteara que la lengua "mozárabe" fue un invento de Simonet a partir de las fuentes árabes de que dispuso.

Y no nos importe que desde el más allá Coromines nos acuse de no tener al "mozárabe" como panacea etimológica. Más nos valdrá ser como Alcover y Moll, para quienes

Notas

1. Sobre los nombres usados por los autores andalusíes, Simonet (1903: VIII-IX). Sobre el término *'aŷam*, Gabrieli (1985).

2. El mayor cúmulo de datos en Simonet (1903).

3. Véase ahora otras explicaciones en Aguilar (1994) y Mediano (1994).

4. La bibliografía sobre la comunidad mozárabe toledana es muy amplia, cfr. Pastor de Togneri (1970: 351-390; 1975: cap. IV).

5. Las consecuencias de la campaña de Alfonso VI a través de las fuentes árabes en Lagardère (1988).

6. Sobre el étimo de *roder*, Colón (1993: 267-270, 273).

7. Los documentos árabes de los mozárabes de Toledo prueban todo lo contrario: era un idioma árabe, con préstamos románicos. Pueden verse en González Palencia (1926-1930). Un reciente análisis de sus rasgos dialectales árabes en Ferrando Frutos (1995).

8. Ningún diccionario etimológico de las lenguas peninsulares recoge estas primeras documentaciones en árabe.

9. Sobre la producción cristiana en árabe véase Koningsveld (1997: cap. 3 y 4), así como la introducción de M.-Th. Urvoy (1994).

10. Así consta en la portadilla de la edición, aunque no he podido averiguar en qué año fue premiado el trabajo ni dentro de qué modalidad.

11. He señalado alguno en Barceló (1997: 267-270).

12. Sobre Aragón, Stalls (1995: 177-178, 233-234) y Viguera (1991); sobre Valencia, Barceló (1984: 125-133); sobre Valencia, Baleares y Murcia, Burns (1984: cap. VII), entre otros muchos trabajos suyos sobre el tema; para Andalucía, González (1988: 537-550).

13. Galmés de Fuentes (1983) recoge diferentes opiniones de otros discípulos de Menéndez Pidal, las discute y realiza una descripción de los diversos "dialectos mozárabes" usando materiales de fuentes árabes y cristianas.

14. Los préstamos románicos fueron estudiados por Griffin (1958-1960). Corriente (1992: 142) calcula que contiene unos 330 romancismos sobre un total de 12.000 voces aproximadamente (+ 2,7 %). Del *Glosario* de Leiden, sobre miles de palabras, yo he podido calcular unas 50.

15. Corriente (1981: 5-6 y nota 3 [para las transcripciones de topónimos y voces castellanas (unas 85)] y 22-27 [para voces latinas, griegas, persas y neoárabes (76 en total)]; pero no figuran en estos listados alguna otra voz que es mera trasliteración, como *cizercha* (italiano *cicérchia*, voz documentada ya en esta lengua en el *Palladio volgare* de h. 1340). Corriente (1992) calcula unos 400 romancismos sobre un total aproximado de 7.500 voces (+ 5,3%) y advierte que este porcentaje "parece abultado por el considerable número de voces castellanas no asimiladas que ha incorporado".

16 Véase la opinión de Villaverde (1987).

17. Así *yarbaṭū* ya está recogido en el diccionario botánico de Abū Ḥanīfa al-Dīnawarī (m. 895), al igual que *qabis ṭurḏāl*, el 'cabs torḏil' de Asín (1943, n.º 102.4)

18. He dado algún ejemplo en Barceló (1997: 272-273).

19. Véase más adelante lo que indico sobre las fuentes.

20. Biblioteca Nacional (Madrid), ms. CCXXXIII, fol. 6v, art. 68 (griego *Smilax*) que identifica el autor con un tipo de acónito que crece "en la región de la frontera superior, en Balaguer [>blgy<], Monzón, Lleida y Pallars".

21. En el ms. n.º CXXVII de la Biblioteca Nacional de Madrid figura la voz *'aŷamiyya* en el art. n.º 683 *šaʰm al-ayyil* bajo las formas >šābh d ŷr< y >šābh ŷrbūnh<; no figura la 'báina de sírvo' en el ms. de Madrid (art. n.º 569 *qarn al-ayyil*). En el *Glosario* de Simonet, *sírvo*, además de *çérvo* y *chérvo*, remiten a *báina* (1888, 28-29, *'sírvo'* aparece escrito en árabe con /s/ >sarbuh<) y a *sébo* (1888, 512, con /ṣ/ >ṣarbuh< y /ŷ/, >ŷarbuh< y variantes >ŷarw< y >ŷarbūnuh<). Sobre las diferencias en las voces de etimología latina de los mss. de Ibn Buklāriš cfr. Villaverde (1987).

22. He dado algún ejemplo en Barceló (1997: 272-273).

23. Como ocurre con el pseudo-romance 'franne firrino' de Asín que comento en Barceló (1997: 272)

24. El cómputo corresponde –salvo error u omisión– a las citas explícitas.

25. De todo ello hablo en Barceló (en prensa). Sobre el monje Niqulā que hablaba griego y latín, J. Vernet (1968: 447-448; 1979: 471-472).

26. Como el pseudo Ibn Ṭarīf que habría anotado en Almería la traducción árabe del tratado de Dioscórides (Simonet 1888: CL) que se conserva en el ms. n.º CXXV de la Biblioteca Nacional de Madrid. Guillén Robles (1889: 61b-62) dice que el papel es más moderno que el texto, con una suscripción que situa la copia en Almería y una nota de adquisión en 1172; añade que las notas árabes son de otra mano diferente a la del copista Ibn Ṭarīf.

27. Guigues (1905: 99 (*kabar*), 250 (*isqīl*), 354 (*marua yantasa*), 240 (*yarbaṭura*)).

28. Entre ellos, Galmés de Fuentes (1994).

29. Entre otros errores de lectura: *Vilar de Caves* (= Canes), *Torre de Ubefora* (= En Basora), *Luchent* (= Ludient), *Bibau* (= Rubau), *Aranivel* (= Aranyuel), *Rasal* (= Rafal), *Guadaseguras* (= Guadaséquies), *Aleyba* (= Alèdua), etc. Coromines, hablando de esta lista, dice justamente en el art. Alèdua (*OnCat*, II, 113a39) a propósito de la forma *Aleyba:* "però com és una còpia plena d'errades i descuits, no podem estar segurs si era això o alguna cosa semblant com ara *Aleyua* o *Aleydua*".

30. En el argumento β hay quizá una errata: el ejemplo de la dificultad árabe de pronunciar el grupo inicial de cons. + líquida no quedaría demostrado si se tratara de los casos que aduce. Debía pensar en *Farga* por *Fraga* y *Afrañg* por *Francia* (cfr. el mismo ejemplo en *OnCat*, I, 86). En cualquier caso, los ejemplos no son válidos pues en árabe andalusí el grupo de dos consonantes recibía además de la vocal disyuntiva externa, una vocal epentética: *Albīra-Labīra* (*Elvira*, Granada); *Afrāga-Farāga* (Fraga).

31. Antes que él, Simonet ya había recogido en su *Glosario* las "alteraciones" fonéticas, dando una lista de los cambios operados, res-

pecto a los étimos latinos, en las voces 'mozárabes' que él descubrió (1888: CLXXV-CLXXXIII).

32. El ms. de Madrid dice: "se conoce en aljamía por >šrṭ<" (sin >b<). Simonet (1888) tomó la preposición árabe del régimen verbal *bi-* por la primera letra de la palabra (b) y para hacer que esta voz fuera romance hispano modificó el trazo de >r< por >w<.

33. Es palabra a la que se le supone un origen arameo (no probado), recogida ya en el diccionario botánico de Abū Ḥanīfa al-Dīnawarī (m. 282/895).

34. Véase al-Jaṭṭabī (1991: I, 464, n.º 1322 y II, 649, n.º 1990). El texto árabe del n.º 1322 dice que "entre las especies del *lūf* se halla la planta conocida por la *fabālla* entre nosotros [...], con granos del tamaño del dirham barmaquí". Como estas monedas fueron acuñadas por los primeros ministros de la corte oriental del siglo VIII, miembros de la familia persa de los Barmaquíes, hay que suponer una autoría para esta noticia coetánea temporalmente a la circulación de las monedas y posiblemente oriental.

35. No he podido contrastar esta información con la aportada en la obra del botánico Charles de Lécluse (1576). Esta obra ha sido aprovechada por Colón (1978: 90-91).

36. Es difícil comprender por qué quien realizó una buena labor filológica haciendo el *Glosario* del anónimo sevillano se equivocara tanto en su *Contribución a la toponimia árabe de España* (1944). Cfr. *OnCat*, I, 303. En *OnCat* (II, 75b7) Coromines lanza la sospecha (que reitera a lo largo de la obra) de que "l'ancià Asín no deixà gaire més que un munt de notes" que aprovechó su sobrino Jaime Oliver Asín. Miguel Asín tenía setenta y tres años cuando murió en 1944; su *Glosario* se editó en 1943, un año antes de su muerte.

37. Por ejemplo, el auxilio del "mozárabe" es recurrente en Coromines para explicar voces castellanas o catalanas con una prepalatal africada sorda.

Bibliografía citada

Obras de Joan Coromines

DCECH = Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1954-1957, 4 vol.

DECat = Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.

EDL = Entre dos llenguatges. Barcelona: Curial, 1976-1977, 3 vol.

ETC = Estudis de toponímia catalana. Barcelona: Barcino, 1965-1970, 2 vol.

OnCat = Onomasticon Cataloniae. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1989-1997 [1998], 8 vol. (Al cerrar el libro que el lector tiene en sus manos, todavía no está en el mercado el último volumen de esta obra, que sin embargo está terminada e impresa. Tomamos la ficha de la bibliografía que publica Josep Ferrer aquí mismo.)

1947a "Problemas del 'Diccionario Etimológico'. I". *Romance Philology* (Berkeley) I, núm. 1 (agosto), pp. 23-38.

1947b "Problemas del 'Diccionario Etimológico'. II". *Romance Philology* (Berkeley) I, núm. 1 (noviembre), pp. 79-104.

1963 "El problema de 'Quatretonda' i 'Quatremitjana' i la toponímia mossàrab del Maestrat". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (Castellón de la Plana) XXXIX, núm. 4 (octubre-diciembre), pp. 340-352. (Reproducido en *ETC*, II, 143-158.)

1971 "El nuevo Abencuzmán". *Al-Andalus* (Madrid/Granada) XXXVI, 2, pp. 241-254.

1986 "Uns brins de mossarabisme valencià". *Caplletra* (Valencia) 1 (otoño), pp. 21-27.

Otras obras

AGUILAR, Victoria (1994), "Onomástica de origen árabe en el Reino de León (siglo X)". *Al-Qantara* (Madrid) XV, pp. 351-363.

ALCALÁ, Pedro de (1505), *Vocabulista arauigo en letra castellana.* Granada. (Citamos por la edición de LAGARDE 1883: véase.)

ASÍN PALACIOS, Miguel (1943), *Glosario de voces romances registradas por un botánico anónimo hispano-musulmán (siglos XI-XII).* Madrid/Granada: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2 vol. (Facsímil, Zaragoza: 1994.)

— (1944), *Contribución a la toponimia árabe de España.* Madrid / Granada: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

BARCELÓ, Carmen (1984), *Minorías islámicas en el país valenciano. Historia y dialecto.* Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura; Valencia: Universidad de Valencia.

— (1991), "Penàguila: un topònim àrab". *A Sol Post* (Alacant) 2, pp. 39-44.

— (1995), "La toponímia àrab". En: Vicenç M. ROSSELLÓ, Emili CASANOVA (ed.), *Materials de Toponímia (Mestratge de Toponímia. 1990-1991)* II (València: Comercial Denes / Generalitat Valenciana / Universitat de València), pp. 1131-1147.

— (1997), "Mozárabes de Valencia y 'lengua mozárabe'". *Revista de Filología Española* (Madrid) LXXVII, pp. 253-279.

— (en prensa), "Romance Lexicon in Pharmacological Tratises written in Muslim Spain: its origin and transmission".

BORONAT Y BARRACHINA, Pascual (1901), *Los moriscos españoles y su expulsión*. Valencia: Francisco Vives y Mora, 2 vol.

BURNS, Robert I. (1984), *Muslims, Christians and Jews in the crusader kingdom of Valencia.* Cambridge: Cambridge University Press.

CAHEN, Claude (1972), *El Islam, I. Desde los orígenes hasta el comienzo del Imperio otomano.* En: *Historia Universal Siglo XXI* (Madrid: Siglo XXI) 14.

CHALMETA, Pedro (1985), "Mozárabes". En: *Encyclopédie de l'Islam* VII (París), 2a ed.

COLÓN, Germà (1978), *La llengua catalana en els seus textos*. Barcelona: Curial.

— (1993), "Visió romàntica sobre alguns 'mossarabismes' del català". En: Rafael ALEMANY, Antoni FERRANDO, Lluís B. MESEGUER (ed.), *Actes del Novè Col.loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant/Elx, 9-14 de setembre de 1991)* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat) II, pp. 253-299.

CORRIENTE, Federico (1981), "Notas de lexicografía hispanoárabe. III. Los romancismos del Vocabulista". *Awraq* (Madrid) 4, pp. 5-30.

— (1992), *Árabe andalusí y lenguas romances.* Madrid: MAPFRE.

DERENBOURG, Hartwig (1941), *Les manuscrits arabes de l'Escurial décrits d'après les notes revues et complétés par H. P. J. Renaud. Tome II, fasc. 2 (médecine et histoire naturelles)*. Paris.

DOZY, Reinhard (1881), *Supplément aux dictionnaires arabes.* Leyden, 2 vol.

DRAE = Real Academia Española, *Diccionario de la Lengua Española.* Madrid, 1984 (20a ed.); 1992 (21a ed.: utilizamos la ed. en 2 vol.).

ESCOLANO, Gaspar (1610-1611), *Década primera de la Historia de Valencia.* Valencia: Pedro Patricio Mey. (Facsímil, Valencia: Universidad de Valencia, 1972, 6 vol.)

FERRANDO FRUTOS, Ignacio (1995), *El dialecto andalusí de la Marca Media.* Zaragoza: Universidad de Zaragoza.

FREYTAG, G. W. (1830-1838), *Lexicon Arabico-Latino.* Halle, 4 vol.

GABRIELI, Francesco (1985), "Adjam". En: *Encyclopédie de l'Islam* I (París), 2a ed.

GALMÉS DE FUENTES, Álvaro (1983), *Dialectología mozárabe.* Madrid: Gredos.

— (1994), *Las jarchas mozárabes. Forma y significado.* Barcelona: Crítica.

GONZÁLEZ JIMÉNEZ, M. (1988), "Los mudéjares andaluces (ss. XIII-XV)". En: Emilio CABRERA (coord.), *Actas de V Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía. Andalucía entre Oriente y Occidente (1236-1492)* (Córdoba: Diputación Provincial de Córdoba), pp. 537-550.

González Palencia, Ángel (1926-1930), *Los mozárabes de Toledo en los siglos XII y XIII.* Madrid: Instituto Valencia de Don Juan, 4 vol.

Griffin, David A. (1958-1960), "Los mozarabismos del *Vocabulista* atribuído a Ramón Martí". *Al-Andalus* (Madrid/Granada) XXIII, pp. 251-262; XXIV, pp. 85-124, 333-380; XXV, pp. 93-169.

Guigues, Pierre (1905), "Les noms arabes dans Sérapion, 'Liber de simplici medicina'. Essai de restitution et d'identification de noms arabes de médicaments usités au Moyen Âge". *Journal Asiatique* (París) V, pp. 473-546; VI, pp. 49-112.

Guillén Robles, Francisco (1889), *Catálogo de los manuscritos árabes existentes en la Biblioteca Nacional de Madrid.* Madrid: Imp. y Fundición de Manuel Tello.

Jaṭṭābī, M. A. al- (ed.) (1991), *'Umdat al-ṭabīb fi ma'arifat al-nabāt.* Rabat: Academia del reino de Marruecos, 2 vol.

Koningsveld, P. Sj. van (1977), *The Latin-Arabic Glossary of the Leiden University Library*. Leiden: New Rhine.

Lagarde, Paul de (ed.) (1883), *Petri Hispani. De lingua arabica libri duo.* Gottingae. (Edición de Alcalá 1505: véase.)

Lagardère, Vincent (1988), "Communautés mozarabes et pouvoir almoravide en 519 H / 1125 en Andalus". *Studia Islamica* (París) LXVII, pp. 99-119.

Lane, Edward William (1863-1874), *An Arabic-English Lexicon.* London, 8 vol.

Lapeyre, Henri (1959), *Géographie de l'Espagne morisque.* Paris. (Citamos por la trad. española de Luis C. Rodríguez, *Geografía de la España morisca.* Valencia: Diputación Provincial de Valencia, 1986.)

Lázaro Carreter, Fernando (1968 [1953]), *Diccionario de términos filológicos.* 3a ed. Madrid: Gredos.

Levi della Vida, Giorgio (1965), "I mozarabi tra Occidente e Islam". En: *L'Occidente e l'Islam nell'Alto Medioèvo, Settimana di studio del centro italiano di Studi sull'Alto Medioèvo* (Spoleto) II, pp. 667-695.

Mediano, Fernando R. (1994), "Acerca de la población arabizada del Reino de León (siglos X y XI)". *Al-Qantara* (Madrid) XV, pp. 465-472.

Meyerhof, Max (1939), *Un glossaire de matière médicale composé par Maïmonide.* Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.

Oelschläger, Víctor R. B. (1940), *A Medieval Spanish Word-List. A Preliminary Dated Vocabulary of First Appearances up to Berceo*. Madison: University of Wisconsin.

Orígenes = Menéndez Pidal, Ramón, *Orígenes del español.* Madrid: Espasa-Calpe, 1926; 1929 (2a ed.); 1950 (3a ed.) (Citamos por la 3a ed.).

Pastor de Togneri, Reyna (1970): "Problemes d'assimilation d'una minorité: les mozarabes de Tolède (de 1085 à la fin du XIIIe siècle)". *Annales ESC* (París), pp. 351-390.

— (1975), *Del Islam al cristianismo. En las fronteras de dos formaciones económico-sociales*. Barcelona: Península.

Pérès, Henri (1962), "Les éléments ethniques de l'Espagne musulmane et la langue arabe au Ve/XIe siècle". En: *Études d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal* (Paris: G. P. Maisonneuve et Larouse) II, pp. 717-731.

Pérez Lázaro, José (ed.) (1992), Ibn Hišām al-Lajmī, *Introducción a la corrección del lenguaje y a la enseñanza de la elocuencia.* Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas/Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe, 2 vol.

Reglà, Joan (1964), *Estudios sobre los moriscos.* Valencia: Universidad de Valencia. (Reimpresión en 1971.)

Schiaparelli, Celestino (ed.) (1871), *Vocabulista in Arabico.* Firenze.

Simonet, Francisco Javier (1888), *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe.* Madrid: Est. tip. de Fortanet.

— (1903 [1967]), *Historia de los mozárabes de España deducida de los mejores y más auténticos testimonios de los escritores cristianos y árabes.* Madrid: Real Academia de la Historia. (Reimpreso en Amsterdam: Oriental Press, 1967, citamos por esta ed.)

— Stalls, Clay (1995), *Possessing the Land. Aragon's Expansion into Islam's Ebro Frontier under Alfonso the Battler, 1104-1134.* Leiden: E. J. Brill.

Terreros y Pando, Esteban de (1786-1793), *Diccionario castellano con las voces de ciencias y artes y sus correspondientes en las tres lenguas francesa, latina e italiana.* Madrid: Imp. de la Viuda de Ibarra.

Urvoy, Dominique (1993), "Les aspects symboliques du vocable 'mozarabe'. Essai de réinterprétation". *Studia Islamica* (París) LXXVIII, pp. 117-153.

Urvoy, Marie-Therèse (1994), *Le Psautier mozarabe de Hafs le Goth.* Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.

Vernet, Juan (1968), "Los médicos andaluces en el 'Libro de las generaciones de médicos' de Ibn Ẅulŷul". *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona) 5, pp. 447-448. (Reproducido en sus *Estudios sobre historia de la ciencia medieval.* Barcelona / Bellaterra, 1979, pp. 469-486.)

Viguera, María Jesús (1991), "Un mapa de documentos mudéjares y moriscos de Aragón y Navarra". En: *Homenaje al Prof. Jacinto Bosch Vilá* (Granada: Universidad de Granada) I, pp. 429-434.

Villaverde, Juan Carlos (1985), "Sobre el estudio del mozárabe en fuentes árabes: a propósito de Ibn Buklāriš". En: Ana M. Cano González *et al.* (ed.), *Homenaje a Álvaro Galmés de Fuentes* (Oviedo: Universidad de Oviedo; Madrid: Gredos) III, pp. 703-721.

Wright, Roger (1993), "Sociolinguistique hispanique (VIIIe-XIe siècles)". *Médiévales: langue, textes, Histoire* (París) 25, pp. 61-70.

ALBERTO BLECUA

Joan Coromines, editor del Libro de buen amor

> Ésta es una obra cuya preparación no había entrado siempre en mis planes. Sin embargo, no hay en ella nada de improvisado. Desde el momento en que me convencí de que debía hacerlo, he trabajado en este libro con todas mis fuerzas. [...] Una edición crítica, con comentario extenso y renovado a fondo, era una posibilidad difícil pero accesible para mí. Era más, evidentemente uno de los huecos mayores, uno de los desiderata más urgente, de la filología hispánica medieval, que nadie se decidía a rellenar.

Con estas palabras abría el sabio maestro su monumental edición del *Libro de buen amor* que vio la luz en 1967. Y en efecto, Coromines había utilizado con asidua cita el texto del Arcipreste en su *DCELC*. Aunque nunca había editado ningún texto castellano medieval a pesar de su profundo conocimiento de los mismos, fue idea feliz decidirse por editar y anotar esa obra que ofrece inmensas dificultades al lector normal y numerosísimas al filólogo especializado. Todos debemos estarle en extremo agradecidos por la preparación de esa obra que no constaba en sus metódicos y hercúleos planes de trabajo.

Dicho esto, que no es una hipérbole laudativa y sí un justo reconocimiento a esa obra magnífica, quisiera en esta conferencia hacer algunas observaciones a los presupuestos, o mejor postsupuestos, de su edición, con los que, ya lo anticipo, no estoy en total acuerdo. No entro en detalles sobre la anotación de voces o pasajes, que es donde Coromines no tiene competidores, sino en el método y problemas de crítica textual. Me refiero a la filiación de los manuscritos, al problema de las dos redacciones, a la lengua del arquetipo y a la métrica. Trazaré antes una breve historia de las ediciones hasta la suya.

Manuscritos y ediciones

En l790 Tomás Antonio Sánchez publica por vez primera el texto con el título de *Poesías del Arcipreste de Hita* en el tomo IV de la *Colección de poesías Castellanas anteriores al siglo XV.* Reprodujo allí un manuscrito, el más completo, el llamado *S*, que se guardaba en la Biblioteca de Palacio y que había sido copiado por Alfonso de Paradinas, salmantino, hacia 1415. El códice se había conservado desde la copia en el Colegio de San Bartolomé de Salamanca hasta que Carlos III trasladó parte de la Biblioteca a Palacio Real. Hoy se encuentra de nuevo en la Universidad de Salamanca. Desde l753 se tenían noticias de este manuscrito. Ya antes, sin embargo, el P. Sarmiento había conocido otros dos códices, más incompletos: uno era el que poseyó Gayoso, hoy en la Biblioteca de la Real Academia Española, copiado a finales del siglo XIV (1389) –el llamado manuscrito *G*– y otro que se conservaba en la catedral de Toledo y hoy se guarda en la Biblioteca Nacional de Madrid, de principios del siglo XV, que se conoce con la sigla *T*. De estos manuscritos existen varias copias de los siglos XVIII y XIX e incluso un conato de edición anterior a la de Sánchez basada en *G* y *T* (Ducamin 1901). La edición de Tomás Antonio Sánchez se reeditó con correcciones de don Florencio Janer en el tomo LVII de la Biblioteca de Autores Españoles en 1864. Al abrirse el siglo presente, Jean Ducamin (1901) publica con exquisito cuidado una edición paleográfica del texto de *S* con las variantes de *G* y *T* a pie de página, lo que permitía valorar las distintas lecturas de los mss. Y en ese momento es cuando surgen los problemas. Como los otros editores, Ducamin escogió *S* porque es el ms que conserva el texto en su mayor parte, mientras que *G* y *T* presentan numerosas lagunas por pérdida de folios. Pero *G* y *T*, además de estas lagunas por desgaste físico, traen un texto más breve que *S*. Este ms, copiado por Paradinas, en el *explicit* data la obra en 1343 mientras que *T* –en *G* faltan estos folios– lo hace en 1330. Tanto *S* como *T* dan numerosos dialectalismos –leonesismos en general–, y *G* un estado de lengua más arcaico y de rasgos castellanos. Como sucede en los ejemplos anteriores, los errores de los mss en cuanto a la métrica son numerosos. Aparte de errores claros, los mss traen hemistiquios de 7+7, 8+8, 7+8, 8+7, aunque la tendencia es 7+7 y 8+8 en varias series de estrofas y a la rima consonante. El texto más breve de *G* y *T* y la diferencia de datación llevó a la crítica, a partir, sobre todo, de la reseña de Menéndez Pidal (1901) de la edición de Ducamin, a considerar la existencia de dos redacciones del *LBA*: la primera representada por *G* y *T*, y la segunda por *S*. En 1913 Cejador publica la primera edición anotada de la obra utilizando los tres mss. No creía Cejador en las dos redacciones y databa la obra en 1343 de acuerdo con *S*. La edición, con todos sus defectos, significó un enorme avance al poner en manos de un extenso público un texto prolijamente anotado. No era, sin embargo, una edición crítica. Cejador toma como base a *G* y, en su ausencia, a *S*; no incluye variantes, pero enmienda con ayuda de los otros mss o por conjetura

aquellos pasajes que considera dañados; corrige la métrica cuando se dan hemistiquios de menos de 7 sílabas o de más de 8 –aunque Cejador, erróneamente, al no admitir apenas la sinalefa, enmienda más de lo debido. La selección de variantes y las conjeturas son, en general, muy atinadas. La edición de Cejador –salvo la antología de María Rosa Lida (1941), modélica y llevada a cabo con otros criterios filológicos– fue canónica hasta que Chiarini (1964) publica el *LBA* de acuerdo con el método neolachmanniano aplicado por primera vez a un texto castellano (Corominas, por razones explicables al haberse anticipado a su edición, fue injusto con él, porque Chiarini, discípulo de Contini, conocía muy bien el método filológico). Como Cejador (1913-1931) y Arnold (1940), Chiarini, tras un metódico análisis de las variantes, tampoco cree en las dos redacciones del *LBA*, lo que le permite aplicar rigurosamente el método neolachmanniano al trazar un *stemma* de dos ramas *S* y *GT* –relación esta última ya dilucidada por Lecoy (1938). El texto base es *S*, cuyas grafías se mantienen; y se seleccionan las variantes de acuerdo con el *stemma* y con los habituales criterios de selección y enmienda, en particular, la *lectio difficilior* y la *res metrica*. Chiarini, como Cejador, admite las variantes octosilábicas. En todos sus aspectos –introducción, texto, aparatos de variantes, notas– la edición de Chiarini es modélica. En 1965 Criado de Val y Naylor dan a luz una cuidada transcripción paleográfica de los tres mss y de los fragmentos hasta entonces conocidos (no es, desde luego, una "edición crítica", como reza en la portada). Dos años más tarde, como se ha indicado, Joan Coromines (1967), tras largo tiempo de experiencia en la lengua de Juan Ruiz, publica una monumental edición del texto. La mayor novedad de ésta –aparte de la anotación exuberante– radica en el aspecto más conflictivo de la edición de textos medievales: la métrica. Coromines, que cree en las dos redacciones –Juan Ruiz habría llevado a cabo la segunda redacción a partir de un texto muy estragado, arquetipo a su vez de la rama *GT*–, parte del principio de la regularidad métrica en cada verso y en cada estrofa o series de estrofas (7+7 u 8+8), vaivén métrico que se adapta a determinados momentos de la obra, como ya había insinuado Lecoy. Por lo que se refiere a la lengua, Coromines reproduce una grafía fonológica arquetípica del castellano del s. XIV y considera a *G* el único MS válido en este aspecto. El resultado, a causa del principio de regularidad métrica, es un texto muy reconstruido, sobre todo en aquellas partes en las que sólo se da un testimonio. La distinta concepción de las ediciones de Chiarini y Coromines suscitó varias reseñas y estudios codicológicos, como la de Macchi (1968) y Várvaro (1968-1969, 1969-1970), que apoyan la tesis de la única redacción –el último no de forma explícita–, o la de Ayerbe-Chaux (1971), partidario de la doble composición. A raíz de ambas ediciones las ediciones críticas, divulgativas, modernizadas y facsimilares se suceden. Pero nos detendremos en el texto de Coromines.

Los problemas textuales

El casi centenario artículo de Menéndez Pidal (1901) al aparecer la extraordinaria edición paleográfica de Ducamin (1901) sacó a la palestra crítica uno de los debates más importantes y continuados sobre el *LBA*: la cuestión de las dos redacciones. Ya había apuntado esta posibilidad Tomás Antonio Sánchez (1790), pero fue la autoridad de don Ramón en la defensa de las dos versiones la que todavía prevalece en la mayoría de la crítica. El argumento germinal es la doble cronología de la fecha de composición: el año 1330 de *T* y el año 1343 de *S*. Este argumento se corrobora con la ausencia en *G* y *T* –que como veremos pertenecen a una misma familia– de cerca de un centenar de coplas y del prólogo en prosa. Se han aducido algunas variantes redaccionales pero sin gran insistencia, punto que es, desde luego, de capital importancia, porque resulta extraño que un autor vuelva sobre su obra y se limite a añadir unas cuantas coplas sin retocar aparentemente ningún verso. Los escasos partidarios de la única redacción –Arnold (1940), Chiarini (1964), Macchi (1968)– consideran que el libro se compuso en una de las dos dataciones, 1330 o 1343, y que las coplas añadidas no son tales sino supresiones del subarquetipo al que se remontan *G* y *T*.

El problema es complejo porque afecta de raíz a la teoría y praxis de la crítica textual. El método filológico, que se aplica a lo particular, sólo puede dar certeza de determinados errores, pero siempre es refutable si no se utiliza con criterios de probabilidad o, si se prefiere, de verosimilitud. De hecho, quienes tendrían que demostrar la existencia de las dos redacciones son quienes las han propuesto y con argumentos más sólidos que un simple cambio de fechas y de unas presuntas adiciones. En el caso del *LBA* se mezclan conceptos sobre la individualidad de la obra y su transmisión con los característicos de la vida manuscrita de un texto medieval de tradición oral o refundido como puede ser la de la épica o las crónicas, extrapolando estos últimos casos a los primeros. El *LBA* es un texto con rasgos juglarescos –así lo dice su autor ("por vos dar solaz a todos fablévos en juglería", 1633b)– y lleno de oralidad y gestualidad, pero no es, en mi opinión, ni en la de los editores –por lo menos en su praxis editorial–, un texto de transmisión oral. En los cantares de gesta, en los romances, en las crónicas incluso, todas las versiones son válidas, aunque, de hecho, los editores, incluyendo a don Ramón, han pretendido siempre acercarse lo más posible al estadio más primitivo. En el caso del *LBA*, si realmente existen dos versiones, habrá que intentar la reconstrucción de ambas, como se hace habitualmente con las versiones de las crónicas o con los textos cultos del Renacimiento para acá. Pero no es ese el caso en la práctica editorial desde Cejador. Todos seleccionan variantes de los tres mss con mayor o menor rigor, pero, salvo en las adiciones presuntas de *S*, no parece que tengan en cuenta la posible doble redacción. Y es que, en efecto, las variantes entre los testimo-

nios no presentan los rasgos característicos de las variantes de autor de acuerdo con las experiencias que tenemos de las llamadas variantes redaccionales. En el *LBA* todas las lecciones de los mss pueden explicarse como variantes de copista. ¿Podrían ser de autor? En efecto, retoques leves por sinonimia o métrica, pero hasta incluso las adiciones –o mejor, supresiones, como veremos– no presentan ningún rasgo distintivo que permita defender esta hipótesis con otros argumentos un poco más sólidos que los presentados que corresponden a los de la posibilidad remota. Y la filología, sin olvidar que no es una ciencia exacta y que debe tener presente lo anómalo, tiene que partir de unas generalizaciones basadas en la experiencia de la transmisión de los textos medievales. A nadie, por ejemplo, se le ha ocurrido hablar de dos redacciones en el *Libro de Alexandre*, sino de una tradición castellana y otra leonesa de una única versión. Ni de *El conde Lucanor*, que presenta muchas más variantes y más importantes que las del *LBA*. Ni de Berceo.

Hay que decir en honor a la verdad que si los defensores de las dos redacciones no han presentado pruebas sólidas en defensa de su tesis, los partidarios de la redacción única tampoco han alegado –aunque, como ya he indicado, no les hacía falta– pruebas contundentes en apoyo de la suya, como es, por ejemplo, la existencia de un arquetipo común transmisor de errores. Incluso se ha dado la paradoja de que el mayor defensor de un arquetipo plagado de errores ha sido Corominas, quien, para defender la tesis de las dos redacciones y, a la vez, justificar sus continuas enmiendas métricas y de todo tipo, llega a la conclusión de que *S* se remonta a un ascendiente con numerosos errores sobre el que Juan Ruiz llevó a cabo alguna tímida corrección e incorporó los presuntos añadidos. Los ejemplos de errores comunes de *SGT* que adujo Chiarini (1964) para demostrar la existencia de un arquetipo común a las dos ramas, como ya señaló Várvaro, no se ajustan a lo que la teoría de la crítica textual define como errores auténticamente comunes, esto es, conjuntivos. Y no es fácil demostrar la existencia de errores comunes en las ramas altas porque lo normal es que los errores que transmite el arquetipo sean mínimos y se confundan con los accidentales de copista o hayan sido subsanados, cuando son patentes, por una de las ramas. En la realidad, como hemos de ver con el propio caso del *LBA*, el criterio cuantitativo en la distribución de errores funciona correctamente. Por ejemplo, si se tratara en todos los casos de errores accidentales la distribución de los mismos entre todas las ramas debería ser similar. Así, demostrada, porque es evidente, la existencia de la rama α, esto es, el subarquetipo al que se remontan *G* y *T*, lo normal sería que *SG* y *ST* presentaran el mismo número y calidad de errores comunes no significativos que *S*α. Pero esto no ocurre. En cambio, la proporción de errores entre *S* y α es notablemente más elevada y de tipología más significativa. Por fortuna, en el caso del *LBA* se pueden aducir ejemplos de errores comunes conjuntivos y separativos que se ajustan a las exigencias ortodoxas de la teoría. Doy a continuación los errores comunes –significativos y proporcionales– de *G* y *T* para demostrar la existencia de un subarquetipo α, admitido en general por la crítica –aunque alegando no tanto los errores comunes como las semejanzas frente a *S*–, y la del arquetipo *X* al que se remontan *S* y α.

Errores separativos de α

1) 370d çerca la conclusión *S*: fecha la conclusión *GT*

Error de α que desconocía la fórmula jurídica latina *circa conclusionem* y repite la fórmula, correcta, de 370b. Los versos 370bcd leen:

> que fecha la conclusión en criminal acusaçión
> non podía dar liçençia para fer compusición:
> menester es la sentençia çerca la conclusión.

2) 373c sinon solteros sanos, mançebos e valientes

solteros *S*: rezios *GT*

Error de α que rompe el paralelismo con el verso anterior (y es, además hipométrico):

non visitas los presos nin quieres ver dolientes

3) 1230c la flauta diz con ellos, más alta que un risco

flauta *S*: rrota *GT*

La *rota* es instrumento ya mencionado en esta enumeración de (1229b). No así la *flauta*, cuya descripción es indubitable ("...más alta que un risco; / con ella el tanborete: sin él non vale un prisco"). Probablemente en un ascendiente de α aparecía el leonesismo *frauta*.

4) 1212 A Don Carnal resçiben todos los carniçeros
e todos los rabís con todos sus aperos;
a él salen triperas taniendo sus panderos:
de muchos que corren monte llenos van los oteros.

G y *T* invierten el orden necesario de los dos últimos versos. Probablemente α o un ascendiente saltó 1212c –muy similar en grafía y sintaxis a 1212b– y lo incluyó al final de la estrofa para no borrar.

5) 1384d segura nobleza *S*: muy noble riqueza *GT*

Error de α. La copla reza:

> Con paz e seguraça es rica la pobreza,
> al rico temeroso es pobre la riqueza;
> sienpre tiene reçelo e, con miedo, tristeza;

la pobredat alegre es segura nobleza.

6) 1390ab Muchos leen el libro e tiénenlo en poder
que non saben qué leen nin lo pueden entender

saben...pueden *S*: saben...saben *GT*

7) 1233a Dulçema *S*: Gaita *GT*

Enmienda *facilio*r de α para subsanar probablemente un *Dulce canon* por salto a la copla anterior.

8) 1247c querria levar tal huésped luego la clerezía S:
querrian (querién G) levar los clérigos aquesta mejoría GT

Error claro de α que cambia el verso 1247d (querrién la mejoría *S*: le dan possadería *GT*), lo que le obliga luego a alterar el 1251c (la su posadería *S*: la su casa vazía *GT*).

9) 1539c por oyr luenga misa non lo quieren errar *S*
por yr luego a misa non lo quieren tardar *GT*

Evidente *lectio facilior* de α con subsanación posterior. En la coplas siguiente continúan las alteraciones trivializadoras (1541a de grado *S*: luego α).

10) 1542d muda el trentanario, del duelo poco se siente *S*
nunca dél (en él *T*) trentanario, dél (e dél *G*) mucho se siente *GT*

Errores comunes de X

Incluyo en este apartado tres errores comunes del arquetipo. El primero de ellos reviste interés particular porque prueba que *S* y α se remontan a un arquetipo desencuadernado.

1) 1648 *SG*

Gozos fueron siete,
años çinquaenta
e quatro çiertamente
ovo ella por cuenta.
¡Defiéndenos sienpre
de mal e de afruenta,
virgen genta!

1649	*S*	*G*
	todos los xristianos	
	aved alegría	
	en aquel dia	señalada mente en aqueste dia
	que nasçio por saluar nos	Nasçió jesu xristo
	de la virgen maria	de santa maria
	en nuestra valia	coronada

De cómo los scolares demandan por Dios

1650

Señores, dat al escolar,
que vos viene demandar

Los editores han intentado subsanar las irregularidades métricas de la copla 1649 al considerarla la última de los gozos anteriores. Pero parece claro que, como ya apuntó Morreale (1969-1971, pertenece a otra composición distinta dedicada a la Natividad y que podría reconstruirse, con ligeros matices, de esta manera:

Todos los christianos
aved alegría
señalada;
en aqueste día
nasçió por salvarnos
de santa María
coronada.

Es evidente que esta copla o es la primera del poema a la Natividad o es la última. O lo que es lo mismo: en el arquetipo faltaba ya uno o más folios en esa zona, puesto que el salto se ha producido en las dos ramas, *S* y α. Como es frecuente en la transmisión manuscrita, esta parte final del arquetipo debía estar desencuadernada. Más adelante, en *S* vuelve a ocurrir un salto similar entre las coplas 1684 y 1685. La reconstrucción del formato del arquetipo es muy hipotética pero como *G* interrumpe el texto en la copla 1660 después de la laguna de 1649 o 1650, esto es, unos cuarenta y cuatro versos, y *S* lo hace en 1684, unos 160 versos, podría pensarse en un formato de unos cuarenta y cinco a cincuenta y cinco versos por folio. Vendría a apoyar esta hipótesis el que la última serie de *S* –coplas 1685-1709– tras el corte de 1684 ocupa 110 versos y la de *G* –coplas 1710-1728– 57 o 114 si se copiaron como dos versos por línea –que es lo que trae *G*– o como uno. La última serie de *G* –los cantares de ciegos– podría ser, en efecto, añadidos de la rama *G* o α; sin embargo, por lo indicado, probablemente se hallaban ya en el arquetipo y han desaparecido de *S* por pérdida de los últimos folios de un ascendiente de esta rama. En todo caso, está claro que la rama α se remonta al arquetipo en un estadio más fragmentario que el de *S*, lo que no encaja bien con la teoría de las dos redacciones y de la prioridad de la rama α. Queda claro también que estas coplas de ciego deben figurar al final de la edición de acuerdo con la tradición editorial propuesta de Ducamin.

2) 58a

Todos los de Roma dixo el sabio griego *S*
Todos los de Roma dixeron al sabio griego *G*

La lección correcta es

A todos los de Roma dixo el sabio griego

como enmendó al margen un lector de *S*. El error se produjo por haber dejado el arquetipo la primera letra del

verso y de la copla en blanco para incluir una capital.
3) 1386c ansí como el gallo, vós ansí escogedes *S2T*
galgo *S1G*

La lección auténtica es *gallo* como leen *S* y *T*. Sin embargo, *S* escribió inicialmente *galgo*, que corrigió después, lo que prueba que en *X* se hallaba ya el error que la rama *T*, como *S*, enmendó por el contexto: dos versos más adelante se narra la fábula del "gallo y el zafir".

Verosímilmente son errores las lecciones a) 1092c afrue *S* lidiar *G* (sugiero *servir*, con abreviatura mal entendida) y b) 89a diçia *S*: vieja *G* (sugiero *d'oi ya*). Y numerosas de las fallas métricas por restitución de la vocal apocopada o elidida.

Errores no significativos de X

Doy, como en el caso de α, una serie de errores que podrían ser accidentales, pero su proporción es tan elevada, que algunos de ellos tienen que remontarse al arquetipo.

1) 379c lingua: linga *SG*

2) 385c illuc: illyc *S*: ylit *G*

3) 704d cobrimos *TAS*: encobrimos *SG9*

4) 847d yaga *Sán*: aga *SG*

5) 889ab La ira, la discordia a los amigos mal faz,
pone sospechas malas en el cuerpo de yaz
pecho *Cor*: fecho *S*: cuerpo *G*

Es evidente corrección de *G* que se encontró con una lectura similar a *S*. En la fuente latina *pectus* (Rubio-González 1977: 775).

6) 897c onrava *Sán*: onra *S*: onrado *G*

7) 906b tome [n]...asome[n] *SGT*

8) 1043a que *Sán:* de *SG*

9) 1043b vien: bien *SG*

10) 1061d grey *Sán*: ley *SG*

11) 1109d trava[va]: trava *SG*

12) 1174d mu[n]da: muda *SG*

13) 1218c muy mal *G*: muy bien *T*: muy *S*

En *X* se leía, por la dispersión de variantes, *muy*, como *S*, que las ramas *G* y *T* suplieron por su cuenta.

14) 1307a Aun(Non *S1*) quise porfiar *S*: Non quise yo *(yo om.T)* porfiar GT

15) 1378b tremor *Sán*: temor *SGT*

16) 1411b quería *T*: querría *SG*

17) 1449a començó *G*: començaron *ST*

Presumible error de *X* subsanado por la rama *G*.

18) 1518b enbota: en bota *S*: en boca *G*: en la boca *T*

Parece claro que en *X* aparecía la voz sin aglutinar, lo que motivó el error de α.

19) 1536d dize *T*: dize*n* *SG*

Presumible enmienda de *T*.

20) 1590b doliéndonos de su mal *S*: doliéndosenos de su pobredat *T*

Trivialización de S –como demuestra la lección hipermétrica de *T*–contra la rima, al encontrarse con un pasaje estragado.

El problema de las dos redacciones

Tras el análisis de la filiación –un arquetipo *X* del que proceden las ramas *S* y α- y del comportamiento de cada rama –*S*, α, *G* y *T*–, que aquí no incluimos, queda patente que ninguna de las variantes reúne en principio las condiciones de las de autor y sí las de copista. Las tres ramas *S*, *G* y *T* se comportan de forma muy similar en sus variantes, motivadas habitualmente por errores paleográficos o métricos, subsanados *ope ingenii* por los copistas, o por sinonimias o modernizaciones de palabras o frases. Cuando sólo se enfrentan dos testimonios –*S*/*G*, *S*/*T*, *G*/*T*– las lecciones adiáforas son más numerosas. En cambio, en los pasajes en que lo hacen los tres testimonios –esto es *S*/α– la adiaforía disminuye de forma considerable tanto en cantidad como en calidad:

369d del ximio buena *S*: dél muy buena *GT*
372b a los otros *GT*: lo que ves e non *S*
796d postilla *S*: masiella *G*: manzilla *T*
905a aventuras *GT*: desaventuras *S*
907b mucha *S*: grande *T*: grant *G*
1128c luego mucho *S*: muy mucho *GT*
1129c tomados *GT*: perdonados *S*
1151d maestros *S*: e prestos GT
1197d Val de Vacas *GT*: Tornavacas *S*
1203d al plazo conplido (cunplido *T*) *GT*: el plazo ya venido *S*
1204c non es para *S*: sola non puede *GT*
1206b sobre *GT*: entre *S*

1208c meto *GT*: creo *S*
1210c fue por toda la tierra grand roído sonado *S*: fue por todo el mundo... entrado *GT*
1232c chançones *S7*: chançonetas *GT8*
1240c ý van *S*: salen *GT*
1251b fraile *S*: monje *GT*
1252b mandan *S*: dan te *G*: darte ha *T*
1256d lo que *S*: quanto ellas (ellos *G*) *GT*
1292b mieses *S*: panes *GT*
1357d ligeramente *S*: de buena mente *GT*
1402b alegría *GT7*: plazentería *S*
1405d seía (seya) *S*: dormía *GT*
1408a bavieca *S*: nesçio *GT*
1408c mal e locura *GT*: mal con nesçedad *S*
1441c gulhara *S*: gulpeja *GT*
1444d avedes *S*: tenedes *GT*
1591b noble *GT*: rico *inter. S*
1534b azar *S*: encuentro *GT*
1535d derrámalos *S*: liévagelos *GT*
1539d chico *GT*: poco *S*
1541a de grado *S*: luego *GT*

Como puede observarse, las variantes pertenecen al tipo normal de las de copista. Propiamente las auténticamente adiáforas son escasas, pues en la mayoría de los ejemplos puede privilegiarse una u otra por el método habitual de la *selectio*. En el caso de las adiáforas entre *S*/*G* y *S*/*T*, como se ha indicado, el número y la calidad aumenta considerablemente, lo que es explicable al tratarse de pasajes más extensos y de la suma de innovaciones de una y otra rama. También, en estos casos, pueden seleccionarse unas y otras lecturas de acuerdo con el *usus scribendi* del autor y de su época. En resumen, la tipología de las variantes no presenta características especiales que difieran de las tradiciones de textos medievales transmitidos en una sola redacción –la inmensa mayoría– y obedecen a las causas generales de las variantes típicas de copista y no de autor, lo que no hace sino corroborar lo dicho acerca del arquetipo: que la rama α se remonta a un arquetipo más incompleto que la rama *S*.

Para solventar esta ausencia de variantes de autor –los ejemplos que alega Coromines son claramente de copista (827b, 831b, 836b y 980c)–, sorprendente en quien vuelve trece años después sobre un textos y no retoca nada, la única justificación de las dos redacciones consiste en defender que Juan Ruiz o utilizó una copia muy estragada, pero despreocupado por el arte, se limitó a añadir el cambio de la fecha y las coplas que faltan en α, tesis por la que aboga Coromines para enmendar los numerosos y presuntos errores métricos, o alguien se limitó a insertar en un manuscrito de la primera redacción los supuestos añadidos de la rama *S*. Veamos estos añadidos.

En α faltaban la oración inicial (1-10), el prólogo en prosa, unas 20 estrofas entre 139 y 329, y las estrofas 75 (*GP*), 90-92, 910-949, 983-984, 1016-1020, 1318-1331 y 1661-1709 (Várvaro 1969-1970: 555). Hasta los más acérrimos defensores de la doble redacción, reconocen que varias de las coplas son necesarias y estaban ya en la primera. De las consideradas como añadidos de la segunda, las coplas 90-92 y 983-984 se caracterizan por incluir el anuncio de la inclusión "deyuso" de unos cantares que faltan también en *S*. Como estas coplas no añaden contenido de mayor interés que ser presentación de las coplas, lo lógico es pensar que un copista de la rama α las suprimió para evitar la incoherencia de que se anuncie algo que no se cumple. Por lo que respecta a las coplas 910-949 y 1318-1331, donde se relatan sendos episodios amorosos en perfecta coherencia con el resto, lo más verosímil es que se trate de supresiones voluntarias para aligerar el texto de episodios repetitivos y, sobre todo, para explicar el extraño salto del *yo* de don Melón al del Arcipreste, aunque no deja de sorprender que el número de coplas que faltan sean 40 y 14 respectivamente, que se corresponderían con la pérdida de tres folios en el primer caso y uno en el segundo. En cuanto a las coplas 1-10 y al prólogo en prosa, lo lógico es pensar también en un accidente mecánico de pérdidas de los folios iniciales, pues como ya se ha señalado, la rama α utilizó un arquetipo con más hojas perdidas que la rama *S*. Y, desde luego, el prólogo en prosa no parece un añadido tardío, pues es fundamental para la interpretación cabal de la obra desde sus presupuestos intelectuales. Y el cambio de las fechas –1330 (*T*) y 1343*(S)*– no es prueba de dos redacciones. Tanto podría ser una como otra, pero creo, con Joset (1974), que dadas las características innovadoras de *T* y, además, en la misma copla –"fue acabado este libro" por "fue conpuesto el romançe" de *S*– este último tiene mayor garantía textual.

Creo, pues, que la hipótesis de las dos redacciones es un fantasma crítico que no se ajusta a lo que conocemos sobre la transmisión de los textos medievales ni a lo que se deduce del arquetipo de la obra. Confieso, sin embargo, que los problemas que plantea este arquetipo no son los habituales. Al final, en efecto, estaba desencuadernado como demuestran las lagunas de *S* y α; es lógico que desaparecieran también los folios iniciales que ya no llegaron a α con la oración inicial y el prólogo en prosa, y con una plausible laguna en *S* en la oración inicial. Es, en cambio, sospechosa la pérdida de las coplas 910-949 y 1318-1331 que se corresponden exactamente con dos episodios completos, y, por supuesto, es anómala la desaparición de las cantigas cuya introducción se anuncia. Estas últimas ya no estaban en *X*. O nunca se escribieron o en el original se incluyeron en hojas sueltas, perdidas en la copia de la que procede el arquetipo. Probablemente –y creo que Margherita Morreale (1969-1971) lleva razón–, nunca llegaron a componerse, porque la inclusión de unas cantigas amorosas no se avenía bien con el carácter de una obra que "los cuerpos alegre y a las almas preste" (13d). Sí se incluyen, en cambio, el cantar cazurro de la panadera (115-120) y las cantigas de serranas (959-971, 987-992, 997-1005, 1022-1042) –que alegran "los cuerpos"– y los poemas de musa sacra –que convienen a "las almas". Los poemas graves de amor profano, en la tradición del llamado 'amor cortés', no encajaban entre esos dos mundos opuestos que,

desde el prólogo, son objeto de la *quaestio* que vertebra la obra. Y, coherentemente, no aparecen tampoco en el apéndice poético que se añade al final del libro.

La lengua del arquetipo

El problema del tinte lingüístico de los manuscritos y del original de la obra del Arcipreste ha interesado y con razón a los editores y a los filólogos en general. La crítica está de acuerdo en señalar leonesismos en *S* y *T*, considerando estos rasgos como obra de Paradinas en el caso de *S* y como del copista en el caso de *T*. María Rosa Lida (1941) insinuó que podrían estar ya presentes en el arquetipo (*sic*) de *S* y *T*, insinuación que recoge también Chiarini (1964) que llega a señalar algunos posibles rasgos occidentales en *G*. De ser así, el arquetipo del *LBA* presentaría ya matices leoneses. Coromines, naturalmente, confirma los leonesismos de *S* y *T*, pero niega ese rasgo dialectal a los ejemplos propuestos por Chiarini para *G*. En general, unos y otros los admiten, porque son evidentes, en los episodios de las serranas e incluso, como apunta Juan Gutiérrez (1986), el color dialectal leonés teñiría otras zonas del libro. Todos ellos utilizan los datos positivos, esto es, las lecciones con rasgos dialectales –leoneses o no– de los manuscritos. De esta manera se confunde rasgo de copista con rasgo de la rama a la que se remonta su modelo, uno de los yerros habituales en los estudios de tradición textual. Para resolver el problema es preferible partir de lo negativo, es decir, de los errores que cometen los manuscritos conservados provocados por rasgos dialectales mal entendidos en su modelo. O lo que es lo mismo: las ramas presentan ya dialectalismos. Dado que resulta muy difícil considerar exclusivamente leonesas determinadas formas que no corresponden a la tradición castellana, o mejor, a la norma alfonsí –de ahí que Coromines pueda considerar vulgarismos los ejemplos aducidos por Chiarini al analizar la lengua de *G*–, me limitaré al caso más seguro de la metátesis *r*/*l*. Los ejemplos son los siguientes:

1) 679d fabrare *G1* fablare *G2*

Si el copista de *G* tuviera tendencias leonesas, como se advierte en *G1*, sería imposible que a lo largo de toda su copia no aparecieran de una manera nítida y con cierta regularidad. Por el contrario, y en esto estoy de acuerdo con Coromines, *G* pertenece a otra área lingüística. Por ese motivo procura soslayar estos presuntos dialectalismos del modelo, como en el caso anterior. En su antígrafo aparecía la forma *fabrare* que copió instintivamente y después, al advertir el desliz, tachó.

2) 819b pueblo pequeño *G*
poble coytado *S*

El texto correcto es el de *G* de acuerdo con la fuente (‘plebs parva’, Rubio-González 1977: 535). Sin embargo, en un ascendiente de la rama *S* ya se cometió el error, típico de un leonés, de leer *pueblo* por *pobre*. Como *pobre pequeño* no tenía sentido, se enmendó en *coytado*.

3) En 1008a *peligro* rima con *-iglo* en *SG*; en 1711c ocurre lo mismo, pero sólo en *G*.

4) 1111b postas *S*: puestas G
La rima (*-ostas*) exige la lección sin diptongar de *S*.

5) 1111d las plazas *S*
los prados *G*

El error de *G* no habría podido producirse si en un ascendiente no aparecía *prazas* o *plados* (en 1186a prados *G*: plados *ST*).

6) En la copla 1114 rima *enplea* (*enprea* en *S*) con *lanprea* (*lanplea* en *S*), *prea* y *correa*.

7) 1144a clérigos sinples *SG*
sienpres *T*

En este caso no se trata de un leonesismo de *T*, sino de un error de lectura de un ascendiente que leía *clérigos sinpres* (como en 1348a).

8) 1180a obras *GT*
oblas *S*

En esta ocasión la lección de *S* es la del copista que aparece en el folio 1180a, que no es Paradinas. Si Coromines da como argumento que las distintas –y discutibles– manos de *G* no alteran la lengua y, por consiguiente, reproducen fielmente la del modelo, otro tanto se podría alegar en el caso de *S*, donde, además, es clara la presencia de una mano distinta.

9) 1248d poblados *SG*
provados *T*

También en esta ocasión el error de *T* se ha cometido sobre un leonesismo, *pobrados*, que no entendió y lo confundió con el participio de *provar*, por lo que utilizó la grafía *-v-* en vez de la *-b-* que era la que hubiera escrito si se tratara de una metátesis y no de un error de lectura.

10) 1362b flaqueza *G*
fraqueza *S*
franqueza *T*

De nuevo *T* comete un error motivado por el leonesismo de un ascendiente.

11) 1299b en sola una copla puso todo el tratado *G*
copya *T*

palabra S

En este último caso, la lección correcta es, sin duda, *copla*, como leen *G* y *T*. El error de *T* es, sin embargo, inexplicable si no se presupone la forma leonesa *copra* –con *r* larga. La lección de *S* tampoco se explica si en su modelo existiera *copla* que era lo exigido por la métrica y por el sentido. Parece evidente que se encontró con una lección similar a la de *T* y, al no poder reconstruir el original, como hizo *G*, optó por la enmienda conjetural *palabra*. En principio la lección *copra* se remontaría a *X*.

12) 973c desque vi que la mi bolsa que se pueblava mal *G*
parava *S*

Muy probablemente se trata de una *lectio facilior* de *S* ante un *puebrava* o *pobrava* mal entendido.

13) 1230c flauta *S*: rrota *GT*

Error claro de α que presumiblemente tenía *frauta* en su rama.

14) 1404d blanchete *S*: pranchete *G*: branchete *T*

En cambio en 1401a todos leen *blanchete*. En uno o en otro caso *G* comete un leonesismo.

A la vista, pues, de estos casos de errores, resulta evidente que las ramas *S, G* y *T* presentaban ya rasgos dialectales, al parecer leoneses. El problema, de solución difícil, es determinar el grado en que estos dialectalismos aparecían en cada rama, o lo que es lo mismo, la intervención de los copistas de *S* y *T*. ¿Añadieron o suprimieron color dialectal? El cambio de *S* en el caso 11) *–copra* por *palabra–* se remontaría al arquetipo, pero no podemos afirmar que las coincidencias, numerosas, de *S* y *T* en dialectalismos se hallaran en él y, aun siendo así –lo que es muy probable–, tampoco podemos saber si, salvo en el caso de las serranas, se hallaban ya en el original o son debidas al copista de *X*.

Por lo que se refiere a algunos casos de inflexiones vocálicas muy patentes que enfrentan a *S* y *G* hay que andar con cautela para no generalizar, como hace Coromines. Es cierto que en algunas rimas se exige la cerrada *o* > *u* como es el caso de 516c (*cuyda* de *G* frente a *coyda* de *S* –verosímilmente *cuda*, como enmienda Menéndez Pidal (1901) para mantener la consonancia en *-uda*), pero en otros es *coyta*, como en 439 (donde *coyta* rima con *cotas*, *arlotas*, *paviotas*). En varias ocasiones la rama *G* comete errores al malinterpretar *o*. Dos ejemplos:

512b a coyta (acoyta) e a grand priessa el mucho dar
acorre *S* acorre a grand dinero *G*

Un ascendiente de *G* leía *acoita* –lo que llevaría, además a una grafía aglutinada en *X*, de hecho un error por confusión con *acoytar–*, a cuyo error coadyuvó el *acorre* de la rima.

823b a do fuer logar *S*: de buen bogar *G*

En la rama *G* un copista leyó *bogar* por *logar*.

1183c entonçe *G*: estos *ST*

Muy probablemente en *X* se leía *estonçe* como enmienda Coromines.

1043 vien: bien *SG*
992h yot *S*
1001d cuedo *S*: cuido *G*
1138d sinos *S*: sy nos *T*: signos *G*
1139c sygnos *SGT*
1258a mio señor *S2G*: mi señor *S1T*
1302a Mio señor *SG*: El mi señor *T*
1295d Otonio *G*

Ante esta situación, aunque lo más correcto en relación con el *stemma* fuera reproducir los dialectalismos comunes de *S* y *T* e incluso los singulares de ambos, como sugiere Juan Gutiérrez (1986), es preferible optar en una edición por la restitución a un estado de lengua próximo al castellano alfonsí y relegar al aparato crítico las variantes dialectales más conspicuas de *S*, salvo en el caso de ciertos pasajes de las serranas. No sabemos cómo era, en efecto,la lengua del Arcipreste, pero sí que el del arquetipo, para ciertos rasgos, se hallaba más próximo a *S* y a *T* que a *G*.

Para terminar, quisiera aventurar una hipótesis sobre los dialectalismos de las obras literarias medievales y, en particular, el *Libro de buen amor*. La mayoría de los textos anteriores al siglo XV presentan en mayor o menor grado rasgos que al no concordar con el castellano alfonsí se consideran dialectalismos. Sin embargo, cabría preguntarse cuál era la grafía de aquellas obras hispánicas en romance que manejó Juan Ruiz. Sus modelos literarios –pensemos en la lírica galaico-portuguesa, en Berceo, en el *Libro de Alexandre–* no eran, precisamente, obras que respondieran al castellano de las obras de Alfonso X. ¿No será la lengua del tal Juan Ruiz una 'coiné' motivada por la variedad dialectal de sus modelos vulgares?

Los problemas de la métrica

El otro gran problema que plantea el *LBA* es el métrico. Por lo que respecta a las rimas, tan ricas, no hay duda de que aunque el Arcipreste tiende mayoritariamente a la consonancia, en varias ocasiones admite las rimas asonantes (749 *-arda*, *-ada*; 752 *-ança*, *-aça*; 1181 *-almos*, *-amos*; la lista completa en Chiarini (1964). Y también que, salvo en unos pocos ejemplos en que puede aplicarse la ley de Mussafia, los finales de hemistiquios y versos en esdrújulos y agudos se computan como bisílabos. Es evidente igualmente que el Arcipreste tiende, en la cuaderna vía, a la regularidad isosilábica en cada

copla –esto es cuatro versos 7+7 u 8+8–, para lo que admite todas las licencias poéticas de sinalefas, dialefas, diéresis, sinéresis, apócope, dobletes léxicos, etc.. Doy una serie de ejemplos de estos casos:

a) Dialefas

145a avía de morir *S7*

238b fazía tan gran sueno *S7*

528a en ti sienpre aver *SG7*

539a ya el vino usava *SG*7

542b que non ay encobierta *SG7*

754a que muchos se ayuntan e son de un consejo *SG7*

740a Dixo doña Endrina *SG7* (pero en 745a [Señora
doña Endrina *SG*], podría presentar sinalefa)

755a si él non vos defiende *SG7*

811a yo le estó deziendo *SG*7

817b ca engañar al pobre *SG7*

821b encúbrese en cabo *SG7*

1275d enpos éste estava *S*
d'éste *G*

En el caso siguiente, muy interesante, tanto puede hacerse sinalefa como dialefa, y conformar hemistiquios de 7 o de 8 en 826d:

826c fue mucho engañado *SG*
826d fue mucho enamorado *SG*

b) Sinalefas

350b la comadre contra el lobo *SG8*

612 que non á muger en el mundo *SG7*

866c en los ojos tiene arista *SG8*

866d coida que es amada e quista *SG8*

827b como el diablo al rico omne, ansí me anda seguiendo *SG*

En el primer hemistiquio quizá hay que leer *dïablo*, que es la norma.

427 ante que disçípulo ser *S*
seer *G*

Hay que leer *disçiplo*, trisílabo. En este caso, como en otros, *seer* es una simple grafía (541c, 623d ser *S8*: seer *G9*)
541c desque pecó con ella, temió mesturado ser *S*
seer *G*

c) Diptongo e hiato

Las más frecuentes son los casos de imperfecto en *-ía*, *-ia*, *-ié*, que alternan por razones métricas:

145a avía de morir *S7*

238b fazía tan gran sueno *S7*

495a Fazía muchos clérigos *S*
Fazié *G*

Muy probablemente hay que leer *clergos*.

1063f de los jodíos mal *S*
de los judiós muy mal *G*

En el caso de *G* podría formarse hemistiquio octosilábico, como en el siguiente:

1098c non avié maravilla *G*
avia *S*

d) Apócope

Los casos son numerosísimos y corroborados por las grafías (*val, nol, tien, diz, faz, vien, diom, sys*), y alternan con las formas plenas. Doy algunos ejemplos en los que podría practicarse o no, según los manuscritos:

6499a Si le conortan non lo sanan, al doliente los joglares *S*

Tanto podría leerse *Si·l* como *no·l*, o los dos para conformar un hemistiquio heptasílabo.

728c con los locos fázese loco *S*
se faze *G*

Hay que leer (o computar) *fázes* o *se faz*.

1282a Este tiene tres diablos *SGT*
tien dïablos *Cor*

Podría admitirse la enmienda de Coromines o considerar el hemistiquio octosilábico, leyendo *dïablos* como es habitual. Y lo mismo ocurre con el ejemplo siguiente:

514c quien non tiene miel en la orça, téngala en la boca *S*
<la> *G*

Muy probablemente, una gran parte de los hemisti-

quios irregulares de 8 y 9 sílabas está motivada por las tendencias de los copistas a la recuperación de la forma sin apocopar.

e) Dobletes métricos

Notable es el caso de *tan* y *atán*, *tal* y *atal*, cuya alternancia está condicionada por razones métricas:

1234c tan grandes alegrías nin atán comunales *SGT*

698a fallé una tal vieja *G*
atal *S*

En este caso probablemente hay que leer como *G*, pues es más probable la dialefa en *fallé una* que en *una atal*.

Juan Ruiz alterna también por las mismas razones métricas *fazer* y *far* o *fer* (en una ocasión *T* confunde *ser* con *fer*, que cambia en *fazer*). La forma *far* aparece en ocho ocasiones en *S*, *G* o *SG* –no en *T*– siempre en rima, pero debía de aparecer con alguna frecuencia en otras posiciones. Es segura su presencia en el caso siguiente:

370c non podían dar licencia para aver compusición *S*
fazer *T*

Todos los editores, incluido Coromines, siguen la lección de *S,* dado que la de *T* es eneasílaba. Sin embargo, la construcción judicial latina es, sin duda, *facere compositionem*. Como *T* la mantiene, hay que suponer un *fer* o un *far* en el original.

Notable es también el caso de *coraçón*, que hay que leer trisílabo en la mayoría de las ocasiones, pero otras probablemente funciona métricamente como bisílabo (*cor'çón*), como en el ejemplo

902c sin coraçón e sin orejas *SGT*

Alterna también por las mismas razones las formas perifrásticas de futuro con las aglutinadas (*pelarvos han / vos pelarán*). En el caso de *comerás*/*conbrás*, la primera forma trisílaba parece evidente solución de copista, mientras que la bísilaba es la exigida para la regularidad.

Esta amplísima libertad de licencias métricas de Juan Ruiz, frente a la rigidez de la poética de Berceo, unida a los cambios y presuntos errores de copistas que escriben al lindar el siglo XV permite reconstruir gran parte de sus versos de forma regular. La crítica no está de acuerdo, en cambio, en el carácter y en el modo de esta regularidad. Sí parece seguro que, salvo en alguna ocasión extraña –por ejemplo, en el uso de algún refrán– Juan Ruiz no admite otros hemistiquios que los de siete y ocho sílabas –aunque si se aplican los criterios propuestos por Macrí (1969), la situación cambia en cuanto al lugar de la cesura.

Las discrepancias críticas nacen de si Juan Ruiz tiende a un absoluto isosilabismo –hemistiquios de 7+7 o de 8+8– o bien practica la fluctuación –7+7, 8+8, 7+8, 8+7. Coromines ha sido quien con mayor cuidado ha estudiado el uso de las variantes heptasilábicas y octosilábicas de acuerdo con el desarrollo de la acción. En efecto, Juan Ruiz no utiliza ambas posibilidades al azar sino que las distribuye en determinados lugares de la obra. El sabio maestro lleva sus conclusiones hasta límites no aceptables en buena lógica textual: para él sólo se dan hemistiquios regulares de 7+7 o de 8+8, formando conjuntos distribuidos en coplas, lo que le lleva en su edición a correcciones que superan los límites de lo admisible. Hay, es cierto, numerosos casos, en los que una ligera enmienda –por apócope habitualmente– reconstruye la regularidad métrica. Pero no siempre puede enmendarse la presunta irregularidad. Daré unos ejemplos de cómo esta hipótesis de Coromines, válida con las excepciones correspondientes, no se sostiene si se generaliza (doy entre antilambdas, como antes en 514c, los fragmentos que Cor[omines] suprime):

350b la comadre contra el lobo *SG8*

Coromines admite que es verso largo de autor.

541c desque pecó con ella, temió mesturado ser *S*
seer *G*
<con ella> *Cor*

824c Señora doña Rama, yo que por mi mal vos vi *SG*

754a como al avutarda, pelarvos an el pellejo *G*
vos pelarán *S*
pelarvos <an> *Cor*

848a Es maldat e falsía las mugeres engañar *SG*
<las> *Cor*

1184c púsose muy privado en estremo de Medellín *S*
aína *G*
<en> estremo en Medellín *Cor*

1212d de muchos que corren monte llenos van los oteros *SGT*

Coromines lo da como verso largo de autor.

1317a Fiz llamar Trotaconventos, la mi vieja sabida *SGT*
Llamar Trota conventos fiz *Cor*

1327d muy loçano e cortés, sobre todos esmerado *S*
muy cortés, sobre todos, loçano e esmerado *Cor*

1339d quien a monjas non ama, non vale un maravedí *SGT*

Coromines enmienda en *non val maravedí*, contra el *usus scribendi* del autor y de su época.

1398b diez ánsares en laguna que çient bueyes en prado

SGT en laguna diez ánsares *Cor*
1567d que defenderme pueda de tu venida mortal *ST*
que m' pueda defender de / tu venida mortal *Cor*

En general, la división hemistiquial (7/7, 8/8, etc.) no plantea problemas rítmico sintácticos, pero hay casos en los que ritmo y sintaxis no se avienen:

337b de mayor descomunión por costitución de legado *SG*

Si la cesura se lleva a cabo lógicamente en *descomunión* / *por*, el segundo hemistiquio es eneasílabo (8+9). Coromines la sitúa para salvar la métrica (8+8) tras *por*, al igual que en otras ocasiones en que la copulativa *e* en el centro del verso puede contarse al final del primer hemistiquio o al principio del segundo. Probablemente en este caso hay que leer *cost'tución* o admitir una compensación silábica tras el hemistiquio agudo.

Continuos problemas de irregularidad plantean los parlamentos con verbo *dicendi*, en los que vacilan los copistas con mayor frecuencia que en otros pasajes, cometiendo numerosas hipermetrías; quizá, en algún caso, sean adiciones. Tampoco los refranes se ajustan siempre a la métrica ni al ritmo:

569d buen callar çient sueldos val en toda plaça *SG*
el buen / vale *Cor*

Pero parece claro que *callar* rima con *val*, como es propio del refrán, y que el verso carece de la estructura del alejandrino. Métrica, pues, no sujeta a regularidad absoluta, híbrida de juglaría y clerecía, plantea problemas poco menos que irresolubles.

Conclusión

En crítica textual no existe una edición definitiva. Todas son, como decía Contini, "hipótesis de trabajo". La edición de Coromines (1967) significó un hito importantísimo, y también la de Chiarini (1964). Y sus mejores frutos son las reseñas que suscitaron. El *Libro de buen amor* ha conocido desde entonces esa nueva crítica que echaba de menos el gran Coromines. Por eso llevó a cabo esa edición, magnífica en numerosos sentidos, pero que adolece en el aspecto de la crítica textual. Yo jamás habría podido llevar a cabo mi edición (1992), de cuyo prólogo sobre problemas textuales esta conferencia ha sido un resumen centrado en las discusiones, pacíficas, con la obra del maestro, sin la de los anteriores editores. Desde Tomás Antonio Sánchez (1790) a las más recientes, ni sin los múltiples artículos que han dedicado a la materia Margherita Morreale y tantos otros. La gran labor de esos gigantes del saber, como lo es a quien hoy rendimos homenaje merecidísimo, no reside en que los sigamos ciegamente, sino que, a pesar de ser enanos comparándonos con su altura intelectual, sepamos aprovechar sus aciertos y, con espíritu crítico, subámonos a sus hombros para ver más

Bibliografía citada

Obras de Joan Coromines

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1955-1957, 4 vol.

RUIZ, Juan, *Libro de Buen Amor*. Edición crítica de Joan Corominas. Madrid: Gredos, 1967.

Otras obras

ARNOLD, H. D. (1940), "Recherches sur le *Libro de Buen Amor* de Juan Ruiz, Archiprête de Hita". *Hispanic Review* (Filadelfia) VIII, pp. 166-170. (Reseña a LECOY 1938.)

AYERBE-CHAUX, Reinaldo (1971), "La investigación del texto del *Libro de buen amor*". *Thesaurus* (Colombia) XXXVI, pp. 28-83.

BLECUA, Alberto (ed.) (1992), Juan Ruiz, Arcipreste de Hita, *Libro de buen amor*. Madrid: Cátedra.

CEJADOR, Julio (ed.) (1913): Juan Ruiz, Arcipreste de Hita, *Libro de Buen Amor*. Madrid: La Lectura, 2 vols. (Clásicos Castellanos, 14 y 17. Nueva edición, 1931, en 2 vols.)

CHIARINI, Giorgio (ed.) (1964): Juan Ruiz, Arcipreste de Hita, *Libro de Buen Amor*. Milano-Napoli: Riccardo Ricciardi.

CRIADO DE VAL, Manuel, Eric W. NAYLOR (eds.) (1965): Arcipreste de Hita, *Libro de Buen Amor*. Madrid: CSIC.

DUCAMIN, Jean (ed.) (1901): Juan Ruiz, Arcipreste de Hita, *Libro de Buen Amor*. Toulouse: Edouard Privat.

GUTIÉRREZ CUADRADO, Juan (1986), "La lengua del *Buen Amor*": Barcelona (36 folios dactilografiados).

JANER, Florencio (ed.) (1864), *Poetas Castellanos Anteriores al siglo XV.* Madrid: Rivadeneyra (Biblioteca de Autores Españoles, LVII), pp. 225-282. (Reedición, con modificaciones, de Sánchez 1790: véase.)

JOSET, Jacques (ed.) (1974): Arcipreste de Hita, *Libro de buen amor.* Madrid: Espasa-Calpe, 2 vols. (Clásicos Castellanos, 14 y 17) [Sustituyó a la ed. de Cejador].

KELLY, Henry A. (1988), "Juan Ruiz and Archpriests: Novel Reports." *La Corónica* (Kansas) XVI, pp. 32-54.

LBA = Libro de buen amor.

LIDA, María Rosa (ed.) (1941): Juan Ruiz, *Libro de buen amor*. Buenos Aires: Losada.

LECOY, Félix (1938), *Recherches sur le "Libro de buen amor", del Arcipreste de Hita.* Paris: Droz.

MACCHI, Giuliano (1968), "Tradizione manuscrita del *Libro de buen amor"*. *Cultura Neolatina* (Nápoles) XXVIII, pp. 264-298.

MACRÍ, Oreste (1969), *Ensayo de métrica sintagmática*. Madrid: Gredos.

MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1901), Reseña a la ed. de DUCAMIN. *Revista de archivos, bibliotecas y museos* (Madrid) V, pp. 182-185.

MORREALE, Margherita (1969-1971), "Más apuntes para un comentario literal del *Libro de buen amor*, sugeridos por la edición de Joan Corominas". *Hispanic Review* (Filadelfia) XXXVII, pp. 131-163; XXXIX, pp. 271-323.

RUBIO, Lisardo, Tomás GONZÁLEZ ROLÁN (ed.) (1977), *Pánfilo o El arte de amar = Phamphilus de amore.* Barcelona: Bosch, 1977.

SÁNCHEZ, Tomás Antonio (1790), *Colección de Poetas Castellanos anteriores al siglo XV.* Vol. IV: Arcipreste de Hita, *Poesías*. Madrid: Sancha. (Reeditado, con modificaciones, en Janer 1864: véase.)

VÁRVARO, Alberto (1968-1969), "Nuovi studi sul *Libro de buen amor*. *Romance Philology* (Berkeley) XXII, pp. 133-157.

— (1969-1970), "Lo stato originale del Ms. G del *Libro de buen amor* di Juan Ruiz". *Romance Philology* (Berkeley) XXIII, pp. 549-556.

XAVIER RENEDO

Joan Coromines, editor de textos catalans i occitans

Segons una antiga tradició musulmana, els teixidors han d'introduir deliberadament un error en el disseny de les seves catifes. D'aquesta manera eviten d'ofendre Déu, a qui està reservat en exclusiva el privilegi d'assolir la perfecció. Els gremis dels copistes, dels impressors i, com tindrem ocasió de veure al final d'aquest article, fins i tot el dels censors, tot i que probablement desconeixen aquesta antiga tradició musulmana, a la pràctica no s'estan d'aplicar-la. Les úniques diferències són, per una banda, que els copistes i els impressors cometen els errors sense adonar-se'n i, per l'altra, que generalment no es limiten, per sort o per desgràcia dels filòlegs, a un error per obra. Efectivament, en el llarg camí que porta un text de les mans de l'autor a les del lector el temps, l'atzar i la imperfecció humana tenen un ampli marge de maniobra per introduir errors o per fer desaparèixer fulls i manuscrits sencers i, en conseqüència, deturpar el text i fer-ne difícil la lectura correcta. La feina d'un bon editor és refer el camí, estudiar la transmissió de l'obra, desfer els errors, oferir al lector un text amb les màximes garanties possibles i, en definitiva, restablir en la mesura del possible l'equilibri perdut. Però tot això ho ha de fer essent conscient que, vulgues que no, sempre hi haurà errors que li passaran per alt o que, tot i haver-los detectat, no serà capaç de resoldre.

En l'obra colossal de Joan Coromines hi ha un petit apartat dedicat a l'edició de textos, en el qual hi podem trobar des de les *Homilies d'Organyà*, un dels textos escrits en català més antics que s'han conservat, fins a les *Obres Completes* de Pere Coromines, passant pel *Libro de Buen Amor* de Juan Ruiz o l'obra poètica de Cerverí de Girona. El fil conductor que uneix totes aquestes edicions les lliga també amb la resta de la seva vasta obra, ja que editar un text antic, investigar l'origen i la història d'una paraula o d'un topònim, o fer un estudi de gramàtica o de fonètica històrica són maneres diferents, però al capdavall paral·leles, d'estudiar fil per randa l'entrellat d'aquest magnífic teixit que és no només la llengua catalana, sinó també la llengua castellana i amb elles totes les llengües romàniques.

Els textos editats per J. Coromines, o editats sota la seva direcció, es poden dividir en tres blocs: un primer bloc format per les *Homilies d'Organyà*, les *Ordenances dels corredors de llotja* i les *Vides de sants rosselloneses*, tots ells textos editats per interessos fonamentalment lingüístics; un segon bloc format per textos que no només li van interessar des d'un punt de vista lingüístic, sinó també per raons literàries: les obres de Cerverí de Girona, altrament dit Guillem de Cervera, el *Llibre de les dones* d'Eiximenis i el *Libro de buen amor;* i finalment l'edició de les obres de Pere Coromines com a testimoni de respecte i veneració per l'obra del seu pare.

1. De les *Homilies* a les *Ordenances*

És obvi que un text tan venerable com les *Homilies d'Organyà* havia d'atreure l'atenció de J. Coromines. Si a això hi afegim que les primeres edicions d'aquest text –la de J. Miret i Sans (1904) i la d'A. Griera (1917)– són deficients, molt especialment la de Griera, no sorprendrà gens que J. Coromines es decidís a fer-ne una edició crítica. Tampoc no ha d'estranyar a ningú que les mateixes raons impulsessin un altre filòleg, Maurice Molho, a realitzar la mateixa feina si fa no fa durant els mateixos anys. Tanmateix, les dates de publicació d'aquestes dues edicions són molt diferents, ja que mentre que la de M. Molho va sortir en el *Bulletin Hispanique* l'any 1961, la de J. Coromines va trigar setze anys a ser publicada en el primer volum d'*EDL* (127-153). Entre l'aparició de l'edició de Molho i la de la seva Coromines només va publicar una ressenya crítica del text de les *Homilies* editat pel filòleg francès (1964: 45-54). En aquesta ressenya reconeixia que tant l'edició ja publicada com la seva són molt semblants en el conjunt i en la majoria dels detalls.[1] També hi assenyalava, però, les discrepàncies que hi ha en alguns passatges.[2]

Aquestes discrepàncies són, precisament, la pedra de toc que ens ha de permetre d'avaluar les virtuts i els defectes de dues edicions que superen, i de bon tros, totes les edicions anteriors. Cal dir que la majoria de les vegades les lectures noves proposades per Coromines estan molt ben fonamentades i que, per tant, se li ha de donar la raó. Per exemple, Coromines inclou en la seva edició alguns mots que, per error, no figuren ni en l'edició crítica ni en la diplomàtica de M. Molho;[3] interpreta correctament algunes abreviatures que Molho no havia entès prou bé;[4] corregeix alguns errors de transcripció[5] i algunes esmenes innecessàries de Molho,[6] o simplement les millora; i hi introdueix, amb prudència i ben poques vegades, les seves pròpies esmenes. Precisament una de les esmenes *ope ingenii* de Coromines ha estat confirmada amb la recent publicació de les *Homilies de Tortosa*

(Moran 1990), la cinquena de les quals coincideix gairebé al peu de la lletra amb la quarta de les *Homilies d'Organyà*. Em refereixo al passatge següent:

> *Quid prodest viro si tota domus claudatur et unum relinquatur in ea foramen?* -¿Qual pro té ad om, zo dit, qui ben tanca sa casa o son castel e i laxa un trauc on éntran los laires e rauben lo castel e la maisó? ¿Qual pro és ad om qui a pres altrui aver o per engan o per ladronici o per tolta o per fals jutgament, e pren sa penetència e no (ren) aquel aver? (Coromines 1989: 62-63)

> *Qid prodest viro si tota domus claudatur et unum relinqatur in ea foramen*? -Qal prod té ad om, zo dit, qi ben tanca sa casa o son castel e i laxa un trauc on entran los laires e raubon lo castel e la maisó? Qal prod és ad om qi à pres altrui aver o per engan o per ladronici o per tolta o per fals jutgament, e pren sa penitència o no (d') aquel aver? (Molho 1961: 205, 37-42).

En l'última frase d'aquest passatge hi ha una llacuna, que ha estat omplerta de maneres força diferents per tots dos editors. És evident que en aquest cas l'esmena de Molho desvirtua el sentit del text, que no és altre que el de preguntar-se quin sentit té que algú prengui fraudulentament els seus béns a una altra persona, i, tot i fer penitència per aquest pecat, no torni els béns il·legítimament sostrets al seu autèntic propietari. L'esmena que proposa Coromines és molt millor que la del filòleg francès perquè, essent gairebé tan simple, dóna al text el sentit que li pertoca. Ens ho confirma la versió d'aquest passatge present en les *Homilies de Tortosa*:

> *Quid prodest viro si tota domus claudator & unum foramen in ea relinquitur unum ab ostibus violetur?* Qual pros es ad ome que ben clau sa maisó & i laissa un pertús per on li lairón lai intron e raubon la maisón? Quals pros es ad ome que a pres altrui aver, o per engàn o per laironici o per tolta o per fals jurament, e pren sa peninténcia, e no red ren ad aquel (cui a pres l') aver? (Moran 1990: 99).[7]

De l'anàlisi sumària que estic fent de les dues edicions de les *Homilies* es desprèn com a conclusió que, essent totes dues excel·lents, probablement la de J. Coromines és la millor. Això no vol pas dir, però, que no hi pugui haver errors de detall que no apareixen en l'edició de Molho i fins i tot errors presents en totes dues edicions. Agafem, per exemple, un fragment de la sisena homilia:

> E ja veng la femna en aquela tera e trobà lo Seinor trastot poderós, e clamà-li mercè e dix: *Fili David, miserere mei*. -O Séiner, fil de la Verge, mercé ajes de mi!... Donces, s(einors), aquesta femna gran fe ag, per qué quan sa fila nomenà, e crezeg que de sola za paraula de N(ostre) S(einor) garia sa fila, molt gran savieza ag ab si aizela femna, per que qar en persona d'om conog Déu... (Coromines 1989:72-73).

> E ja veng la femna en aqela tera e trobà lo Seinor trastot poderós, e clamà-li mercé e dix: *Fili David, miserere mei.* -O Sèiner, fil de la Verge, mercé ajes de mi!... Donces, S(enniors), aqesta femna gran fe ag, per qe qan sa fila no menà e crezeg que de sola za paraula de N(ostre) S(einor) garia sa fila: molt gran savieza ag ab si aizela femna, per qe qar en persona d'om conog Déu... (Molho 1961:208,16-25).

En aquest passatge es comenta la trobada de la cananea, mare d'una filla endimoniada, i Crist (Mt 15, 23-28). Com és sabut, la fe de la mare fa possible el miracle de la curació de la filla. En el passatge que ens toca de comentar es lloa la gran fe de la dona cananea, que donava tant de crèdit al poder de la paraula de Crist que se'n va anar tota sola darrere del Salvador, creient que la seva paraula podia curar diguem-ne a llarga distància. Si aquesta és la interpretació més correcta i més lògica, és indiscutible que en aquest punt hem de fer cas de l'edició de M. Molho -a banda de ser la més respectuosa amb la disposició gràfica del text. Coromines, en canvi, postula un error paleogràfic i creu que "Ce n'est pas tant le fait de ne pas avoir amené sa fille qui constituait un grand acte de foi, c'est la croyance qu'il suffirait de la nommer pour que le Seigneur la guérisse" (1964:54). És evident que la proposta de Coromines també fa sentit, però és una *lectio facilior* que trivialitza la lectura de M. Molho.

Hi ha també alguns casos en què l'edició de J. Coromines incorre en els mateixos errors que la del filòleg francès. En un passatge de la sisena homilia, situat poc després del que acabem de comentar, es llegeix el següent:

> Et encara sí dix (8r) (la) femna: *Fili David, m(iserere) mei; filia mea, M(agister), a D(emonio) vexatur*. -O Séiner, fil de David, la mia fila à mal de demoni! S(einors), per aquesta f(emna) devem entendre les gentz qui eren meinscredents; e enaixí com aquesta f(emna) pregava per sa fila, tot exament Sancta Eglésia no cese de pregar per son poble que vinga a salvament... (1989:73,4-12).

Em sembla que no fa massa sentit que es digui que la dona cananea representa els infidels, majorment quan acabem de llegir que *aquesta femna gran fe ag* en Jesucrist. La consulta del manuscrit resol el contrasentit. Allà on Molho i Coromines llegeixen *femna* hi ha només una efa i dos puntets volats, i, tot i que normalment en el manuscrit de les *Homilies* aquesta és l'abreviatura per 'femna', en aquest cas la lògica ens obliga a llegir-hi 'fila', que, endimoniada com està, pot representar molt millor els infidels. No només la lògica recomana aquesta lectura, sinó també la *Glossa ordinaria* bíblica, que interpretava precisament així aquest passatge en indicar que, quan la mare prega per la filla, en realitat està pregant pel seu poble, que encara no s'ha convertit.[8]

Cap al final d'aquesta mateixa homilia hi ha un altre passatge greument desvirtuat per un error d'interpretació i de puntuació:

> Per la f(emna) qui clamave mercé a N(ostre) S(einor), devem entendre que pòs la Pasió e la Resurecció e la

> Ascensió de J(hesu) Crist. Per la predicació dels Apòstols credeg tot lo poble qui ere pagà... (Coromines 1989: 74-75).[9]

Dubto molt que un escorcoll sistemàtic de totes les glosses, postil·les i comentaris medievals sobre l'episodi de Crist i la cananea, pogués oferir-nos una interpretació similar a la que acabem de llegir. Costa de creure que algú pogués dir que la dona cananea, per més fe que tingués, representava la Passió, la Resurrecció i l'Ascensió de Crist. I és pràcticament indiscutible que no és pas això el que ens diuen les *Homilies d'Organyà*. El passatge s'entén molt més bé si partim de la base que *pos* no és pas una forma del verb *posar*, com pretenen M. Molho i J. Coromines, sinó un adverbi: l'adverbi *puis -pois* en l'occità de les *Homilies de Tortosa* (cfr. Moran 1990: 222). Probablement el *pos* de les *Homilies* és una mala lectura del *pois* que hi havia en el text occità que l'anònim autor-traductor de les *Homilies d'Organyà* tenia al davant. Amb aquesta esmena el passatge es pot puntuar d'una forma molt més satisfactòria:

> Per la f(emna) qui clamave mercé a N(ostre) S(einor), devem entendre que, po(i)s la Pasió e la Resurecció e la Ascensió de J(hesu) Crist, per la predicació dels Apòstols credeg tot lo poble qui ere pagà.

La dona cananea, que només va ser escoltada per Crist després que els apòstols intercedissin per ella, representa no pas la Passió o la Resurrecció, sinó el poble pagà, que només es va convertir després de la predicació dels apòstols. Ara el text té molt més de sentit i és molt més coherent tant amb els comentaris bíblics medievals, com amb el mateix passatge de l'Evangeli i fins i tot amb la història del cristianisme.

Com és obvi, aquests petits detalls no desmereixen en res les excel·lències de l'edició de les *Homilies* preparada per J. Coromines. Tanmateix, em sembla que posen en relleu alguns trets del seu *modus operandi* com a editor de textos, com tindrem de nou ocasió de comprovar a propòsit de les edicions de Cerverí i Eiximenis. Em refereixo al fet d'editar textos a partir d'un profund coneixement de la llengua, però no tan bo de la tradició literària a la qual pertanyen els textos en qüestió. En el cas de les *Homilies* aquesta tradició literària està formada per sermons, per comentaris bíblics i per tota la bateria de textos que, a finals del segle XII, feien servir els predicadors per preparar un sermó.

Els mateixos elogis que hem fet de l'edició de les *Homilies* es poden fer de l'edició d'un fragment de les *Ordenances dels corredors de llotja*, un text de l'any 1271 que J. Coromines va publicar per primera vegada el 1959, i a l'edició de les *Vides de sants rosselloneses*. Respecte a les *Ordenances,* que ara podem llegir en el primer volum d'*EDL* (154-165), només es pot dir que eren un text ideal per a un editor dels amplíssims coneixements lexicogràfics de J. Coromines.[10] En relació amb les *Vides de sants rosselloneses* (Kniazzeh-Neugaard 1977) cal dir d'entrada que, tot i que no és un text editat en la seva totalitat per ell, és indiscutible que J. Coromines va ser l'ànima de l'edició. A ell li devem el descobriment de la singularitat lingüística del manuscrit parisenc de les *Vides*, un esplèndid estudi lingüístic i l'inici de l'edició, que va ser continuada i acabada per dos deixebles seus nord-americans. Donat el gran interès del manuscrit parisenc, testimoni prou fidel de l'origen rossellonès de la traducció de finals del segle XIII, l'objectiu no va ser pas fer una edició crítica de la versió catalana, sinó editar el manuscrit de la Biblioteca Nacional de París tot corregint-ne els errors evidents a la llum d'un altre manuscrit de la mateixa traducció, conservat a la Biblioteca de Catalunya, i, és clar, del text llatí de la *Legenda Aurea*. El resultat és una edició molt correcta, amb esmenes prudents i ben fonamentades.

2. De Cerverí de Girona a Francesc Eiximenis

Tant Cerverí com Eiximenis van escriure molt i sobre matèries molt diferents, i això converteix les seves obres en documents lingüístics d'un gran valor, que són abundosament citats i comentats en les planes del *DECat*. Com que moltes de les obres d'Eiximenis eren –i, per desgràcia, ho continuen sent– inèdites, Coromines, com a bon filòleg, tenia còpies microfilmades de molts manuscrits eiximenians per poder-hi llegir allò que no tenia a l'abast en edicions modernes. Precisament per omplir un d'aquests buits va impulsar l'edició del *Llibre de les dones* d'Eiximenis, llegida el 1967 com a tesi doctoral per Frank Naccarato, alumne seu a la Universitat de Chicago, i publicada el 1981.

El cas de Cerverí és diferent, ja que des del 1936 existia una edició diplomàtica de la major part de la seva obra lírica, a cura de Francesco Ugolini (1936), i des del 1947 una edició de tota la seva poesia lírica i narrativa. El problema no és només que aquesta última edició va ser publicada sota els auspicis de l'Instituto Español de Estudios Mediterráneos, una mena de versió franquista de l'Institut d'Estudis Catalans, sinó que el seu editor va ser Martí de Riquer, un filòleg, no cal dir-ho, de gran competència, però afí en aquells moments al règim franquista. És indiscutible que això J. Coromines no li ho va perdonar mai. La seva edició de Cerverí està feta amb la intenció d'esmenar plana per plana l'edició de M. de Riquer, cosa que sovint fa amb encert, però que també tot sovint fa amb desencert, introduint-hi esmenes arbitràries i lectures equivocades. Em sembla que no es pot dir que la seva edició de Cerverí superi la de M. de Riquer. En tot cas només la supera en detalls concrets, en els quals Coromines posa a disposició de la crítica textual el seu gran domini de la llengua occitana per llegir correctament un vers, per interpretar amb precisió una paraula o per introduir l'esmena més econòmica. Aquesta crítica es pot fer

també extensiva a l'edició dels *Versos proverbials* de Guillem de Cervera, un autor que, segons Coromines –potser només per dur la contrària a M. de Riquer– no tenia res a veure amb Cerverí de Girona, quan avui dia gairebé tothom està d'acord, precisament gràcies a M. de Riquer, que són la mateixa persona. L'edició de Coromines supera, per descomptat, l'edició de G. Llabrés (1906) en molts d'aspectes, però no m'atreviria a dir el mateix respecte a l'edició d'A. Thomas (1886), tot i ser molt més antiga i haver estat feta només a partir del manuscrit conservat a la Biblioteca de Sant Marc de Venècia.[11]

No m'entretindré gaire explicant els encerts parcials de les edicions de Cerverí fetes per J. Coromines. N'hi ha un bon grapat, que no només es deuen, com ja he dit, al seu domini de l'occità medieval, sinó també a una notable familiaritat amb la literatura i la retòrica trobadoresca, pròpies del gran romanista que era. Per exemple, la seva edició de *La cançó de les letres* (Cerverí 1988: I, 289-296) supera de bon tros la de M. de Riquer. I per fer-ho es basa tant en el coneixement del correcte funcionament de les declinacions com en la familiaritat amb les *Leys d'Amors*, cosa que li permet de triar per raons lingüístiques i alhora retòriques les millors lliçons dels manuscrits i de rebutjar moltes de les esmenes proposades per M. de Riquer.[12] La gran familiaritat amb l'occità li permet de fer esmenes *ope ingenii* que resolen versos que ni Ugolini ni Riquer havien estat capaços de solucionar. Aquest és el cas del vers quinzè de la famosa *Gelosesca: "*E puys *runfla* e polsa ses mesura" (Cerverí 1988: I, 232), on J. Coromines substitueix l'hàpax *rimfla* del manuscrit *Sg* i de les edicions anteriors per una forma verbal d'allò més comuna i quotidiana, perfectament d'acord amb el caràcter del poema.[13] De vegades les bones lectures estan basades en una revisió del manuscrit, a càrrec d'algun dels seus deixebles, que va posar a la llum detalls que havien passat inadvertits als editors anteriors i que potser J. Coromines ja havia intuït des del seu despatx. És evident en aquest sentit que el vers 37 del poema *No val jurars* només té sentit en l'edició de J. Coromines: "ne ricx *dos, pres* per dar fals jutjamens" (1988: I, 247), mentre que en l'edició de M. de Riquer aquest vers no s'acaba d'entendre: "ni ricx *despres* per dar fals jutjamens" (1947: 247).

Però, per desgràcia, aquests encerts tenen la seva contrapartida en una cadena d'errors que obliga a llegir aquesta edició amb molta cautela. La confiança excessiva de Coromines en els seus coneixements i en les seves intuïcions, més que no pas en els sòlids principis de l'ecdòtica, va ser probablement la causa de molts d'aquests errors. I això, evidentment, és molt perillós perquè dóna peu a esmenes equivocades i correccions abusives. Per exemple, una comparació entre les edicions de *Lo vers de cels qui fan perdre·l món* de Riquer (1947: 230-233) i Coromines (Cerverí 1988: I, 56-62) dóna la impressió, si més no en alguns versos, d'estar llegint poemes molt diferents. El primer vers en l'edició riqueriana fa: "Princep enic e bisbe negligen", mentre que Coromines l'edita així "Princep *cenic* e bisbe negligén". La lectura *cenic* és una esmena *ope ingenii* de Coromines, basada en el fet que en el manuscrit *Sg* el que es llegeix és *princepc enic,* i aquesta *-c*, segons l'editor, només es pot explicar postulant que no es tracta pas de l'última lletra del substantiu, sinó de la primera de l'adjectiu que ve a continuació, que, per tant, no és *enic* sinó *cenic*, paraula que, segons Coromines, seria l'adaptació occitana del mot grecollatí *cynicus*. Per altra banda, el vers setè fa, segons Riquer, "Jove antich e desobedien", mentre que en l'edició de Coromines fa: "Jove *anic* e desobedién". En aquest cas la lliçó *anic* és una altra conjectura de collita pròpia de l'editor, basada en el fet que, com que costa de trobar un sentit al sintagma *jove antich*, "Es tracta d'una grafia catalana en lloc de *enic*" (1988: I, 61). Les esmenes proposades per Coromines –n'hi ha unes quantes més que no assenyalo– no són gens convincents, ans al contrari. Per tant, la prudència més elemental aconsella de cenyir-se al manuscrit, tal com va fer Riquer, a qui probablement també li costava d'entendre el sentit del sintagma *jove antich.*[14] A més, la localització de la font concreta d'aquest poema –el *De duodecim abusionibus saeculi tractatus*, que durant molt de temps es va atribuir erròniament a sant Agustí i a sant Cebrià– permet de confirmar les lliçons que figuren en el manuscrit i que Riquer va respectar. El tractadet llatí és una llista comentada de dotze tipus o situacions que provoquen la ruïna del món. El novè tipus de la llista és precisament el *rex iniquus*, és a dir el *princep enic* de Cerverí.[15] I el tercer tipus és l'adolescent desobedient i maleducat, que no fa cas dels consells de les persones grans, per la qual cosa proverbialment se'l posa entre els vells, ja que, com ells, no vol ser dominat.[16] Es tracta, doncs, del *jove antic*, sintagma que ara sí que té sentit.

Errors com els que acabo d'assenyalar no són, per desgràcia, infreqüents, ni en aquesta edició ni en la dels *Proverbis*. Un recent i magnífic article de M. Cabré (1993-1994), dedicat a analitzar el paper de l'etimologia com a mecanisme retòric present en diversos poemes de Cerverí, em dóna peu per comentar-ne algun cas més. La segona estrofa de *Lo vers de paratge*, per exemple, és una glossa de la coneguda interpretació etimològica de *miles* que ofereix sant Isidor a les seves *Etimologies*: "Miles dictus, quia mille erant ante in numero uno, vel quia unus est ex mille electus" (IX,3,32). En l'edició de Riquer l'estrofa es llegeix així:

> El nom dels cavalers es
> car un a un, dos a dos,
> ne leg hom mil coratyos,
> arditz, francs e gen apres;
> e car d'aquels mil foron veramenz,
> an nom *miles* entre·ls ben entendenz (1947: 185).

Coromines, tot i veure el joc etimològic gràcies a les notes de Riquer, va considerar-lo rebuscat i arbitrari tal com el presenta l'edició de Riquer, i va optar per proposar una esmena de collita pròpia al segon i al tercer vers que desvirtua el sentit del poema i el desconnecta de la

tradició en què se sustenta:

> E ·l nom dels cavalers és
> -car u n'à un o *n*'à dos,
> nelex hoc mil!-: coratyós,
> arditz, francs e gen-aprês...;
> e car d'aquels, mil fóron, veramenz
> an nom "miles" entre ·ls ben entendez (1988: II, 49).[17]

Coromines també defensa les seves esmenes basant-se en l'etimologia, però en aquest cas ho fa relacionant el nombre mil amb la multitud de virtuts que han de tenir els cavallers i amb els "noms binaris, ternaris i múltiples (mil en termes d'exageració ponderativa)" (1988: II, 52) que solien tenir els cavallers medievals. I aquesta interpretació és evident que ni té massa sentit en ella mateixa ni, per descomptat, no té l'aval de sant Isidor i de molts altres autors medievals.[18]

No voldria acabar el comentari de l'edició dels poemes lírics i narratius de Cerverí sense parlar del *Maldit ben-dit* (Cerverí 1985: 39-80). Aquest llarg poema només es conserva complet en el Cançoner dels Comtes d'Urgell, mentre que a la còpia del Cançoner de Venècia hi manquen els cent vint-i-set primers versos. Per altra banda, Eiximenis va citar cent vuitanta-tres versos escampats al llarg de diversos capítols de la part final del *Terç del Crestià.* Coromines va estudiar amb deteniment –potser amb més deteniment que cap altre editor del poema– els versos de Cerverí citats per Eiximenis. Segons Coromines, el manuscrit que va usar el frare gironí era ple de llacunes i molt defectuós, cosa que el va obligar a introduir-hi interpolacions i retocs de tota mena i a esmenar-lo libèrrimament (*EDL*, I, 231-232). Malgrat tot, Coromines dóna prou crèdit a la versió eiximeniana i introdueix més d'una de les seves lectures en la seva edició. Si tant valorava la versió d'Eiximenis, no entenc per què, tenint en compte que hi ha quatre còpies del *Terç* que ens la transmeten, Coromines no en va fer una edició crítica abans o en el mateix moment de preparar l'edició de tot el poema.[19] Si s'hagués fet aquesta edició, s'hauria pogut veure que en molts de casos no tots els manuscrits eiximenians diuen el mateix i que més d'una lliçó que Coromines considera pròpia del *Terç* pot ser únicament un error o una innovació del manuscrit del *Terç* que en aquell moment s'ha pres com a referència.[20]

Per altra banda, de vegades Coromines dóna per bons versos que són trivialitzacions evidents. Per exemple, els versos 45-46, segons el manuscrit urgellenc, diuen:

> qu'eu ay libres ausits
> e mans homs savis dits (Riquer 1947: 324).

Coromines considera una corruptela sense massa sentit aquests dos versos (1985: 41, n. 37) i decideix editar-los segons la lliçó del *Terç*: "qu'eu ay savis ausits / e mans libres legits". Sorprèn que Coromines prengués aquesta decisió perquè a l'Edat Mitjana ni en català, ni en occità –ni probablement en cap llengua romànica– la fórmula 'oir un llibre' no era de cap manera una corruptela, ja que aleshores molts de llibres s'oïen a les escoles (més que no pas es llegien com fem ara) a través de la lectura i el comentari en veu alta que en feia el mestre. Per tant, em sembla que la lliçó del *Terç* s'hauria de rebutjar com una *lectio facilior*.

També costa d'entendre com és que s'han donat per bons els versos 136 b/c –"si d'armes vos temets, / fogits e scaparets /"– que només apareixen en el *Terç*. Aquests versos culminen un llarg passatge en què es presenta una llista, perfectament ordenada, de desgràcies i calamitats que, malgrat tot, es poden salvar: en primer lloc els elements –l'aigua, els llamps, el trons, les pluges i els vents–; en segon lloc els animals feréstecs; en el tercer, la febre i el dolor; en el quart, el diable; i en el cinquè, el vi i els daus. Contra cadascun d'aquests mals hi ha un remei o una compensació, fins i tot contra el joc i els daus, ja que unes vegades s'hi perd, però d'altres s'hi guanya. Contra les dones falses, tanmateix, no hi ha cap remei. En les planes del *Terç* aquest passatge no es llegeix ben bé d'aquesta manera, com es pot comprovar llegint acarades la versió d'Eiximenis i

	Cançoners d'Urgell i Venècia	*Terç del Crestià*
	De foch vos gardarets:	De foch vos guardarets
	ab ayga ·l sobrarets;	ab aygua ·l sobrarets;
	d'ayga ·us porets gardar	d'aygua us porets guardar
	si sabets be nadar,	si sabets ben nadar;
115	e de lamps e de trons	e de lamp e de trons
	ab far oracions;	ab far oracions;
	de pluges e de vents	de pluges e de vents
	ab dobles vestiments;	ab dobles vestiments;
		de males gents ab murs,
	de bestias ab bran;	e de serps ab conjurs,
120	e de serps ab pregan	de besties ab brams
		e de mals peys ab ams;
	e de febres guarrets	e de febres guarrets
	si bons metges avets,	si bons metges havets,
	e dolors examen	e dolors semblantments
	fugira ab enguen;	ffugiran ab enguents;

125	e diable atretal	e diable atretal
	ab un libre missal.	ab creu e ab missal.
	Si volets dir de vy,	
	que fa mal atressi,	
	s'aygua podets aver	
130	no·us pora dan tener.	
	Si volets dir de dats,	Si us han daus esglayats
	que·n va hom despullats,	e us han tots despullats,
	si una vets hi perdets,	si una veu perdets,
	altra·y gasanyarets;	altra gasanyarets;
135	s'eu hi suy desastruchs,	si vos sots malestruchs,
	vos hi serets astruchs.[21]	altre y sera astruchs.
		Si d'armes vos temets,
		ffogits e escaparets.
	Mas en femna no vey	Mas en femna no vey
	falsa mas mals, ne crey	que y trops negun remey.[22]
	que·y vis res mas falsia,	
140	ja tant no y gardaria	

(Riquer 1947: 324-325)

l'edició de Riquer, basada en els manuscrits dels Comtes d'Urgell i de Venècia:

En la versió del *Terç* trobem canvis considerables en els versos dedicats a les dones, els daus, les bèsties i les serps; desapareixen els quatre versos dedicats al vi i apareixen dos versos nous, dedicats a explicar com protegir-se de la por a les armes. La modificació dels versos dedicats als daus probablement ha estat provocada per la voluntat d'eliminar una rima només possible en occità *-dats-*. És molt probable que l'ampliació dels versos dedicats a les serps i a les bèsties tingui el seu origen en una mala lectura de la paraula *bran*. La desaparició dels versos dedicats al vi es podria explicar com un intent d'evitar unes rimes arcaïtzants i occitanes (*atressi*/*tener*). L'escurçament dels versos dedicats a les dones obeeix, sobretot, a un desig d'eliminar radicalment els matisos i d'accentuar el caràcter misogin. Respecte als versos dedicats a les armes em sembla que es pot dubtar seriosament que siguin obra de Cerverí, i que és més raonable sospitar que es tracta d'una innovació d'Eiximenis o del manuscrit en què es basava. Una innovació, per altra banda, no massa afortunada, ja que, a més del caràcter pleonàstic del segon vers, aquest apariat trenca una gradació de calamitats que comença amb els elements i acaba amb el vi i els daus, que preparen l'entrada en escena de les dones.

Pel que fa a l'edició dels *Proverbis* de Guillem de Cervera no podem dir res que ja no haguem dit respecte a l'edició dels poemes de Cerverí. La venerable edició d'Antoine Thomas té el gran mèrit d'haver descobert el substrat sapiencial que hi ha al darrere d'aquesta obra. Les seves sàvies notes connecten moltes de les estrofes de Cerverí amb versicles bíblics, amb versos dels *Disticha Catonis* o amb autors ara poc coneguts de la literatura didàctica medieval, com sant Martí de Braga o Guillem Peraldus, l'autor de la divulgadíssima *Summa de vitiis et virtutibus*. Aquestes connexions ens porten al bell mig de la tradició escolar medieval, amb freqüents incursions en el món de la predicació. Crec indiscutible que una edició ben feta dels *Proverbis* hauria de partir no només d'un acurat estudi de la tradició manuscrita i de l'establiment d'un *stemma* fiable, sinó d'una profunda familiaritat amb la *Bíblia*, amb les glosses bíbliques medievals i amb la tradició didàctica i homilètica. Moltes vegades la fixació del text dependrà precisament del coneixement del seu context, que permetrà de triar amb les màximes garanties la lliçó d'un manuscrit en comptes de la d'un altre, o fins i tot introduir una esmena *ope ingenii* sòlida, econòmica i ben fonamentada. J. Coromines, però, ben poques vegades va tenir en compte aquestes tradicions i es va basar molt més en el seu domini de la llengua i en les seves intuïcions, i això sovint li va fer cometre greus errors.

Agafem, per posar un exemple, l'estrofa 620, on Coromines fa una esmena *ope ingenii* que, quan es coneix la font bíblica, es revela completament fora de lloc. En canvi, com altres vegades, la vella edició de Thomas dóna una versió molt més correcta d'aquesta estrofa:

> E nuyl temps no feras / Als Dieus detrecció,
> Ne no malesiràs / Aycels qui princep so
> (Thomas 1886: 70).

Segons Coromines, en el segon vers de l'estrofa, "com que no hi pot haver aquí res de pagà, és clar que *als* ha de ser erroni, i amb una *-s* provocada per la de *Déus"* (Guillem de Cervera 1991: 181 n.). L'esmena que proposa, doncs, afecta només els dos primers versos, que edita d'aquesta manera: "en nuyl temps no faràs / a Déus detracció, /" (1991: 181). La consulta del versicle bíblic que aquí s'està traduint[23] deixa ben clar, però, que *als dieus* –o *als deus*, com es llegeix en el manuscrit urgellenc– és la lliçó correcta.

Si passem a l'estrofa 962, podem veure com el text està mal puntuat i mal interpretat per desconeixement de

la font, que en aquest cas és clàssica, per bé que segurament va arribar a Cerverí a través de sermons o de llibres de frares mendicants de la mena de Joan de Gal·les. En l'edició de Thomas aquests versos es llegeixen així:

> Es es dreits fil d'aranya / Que re fort no atura,
> Que mentenen no franya / Mas frevol creatura (1886: 93).

Segons Coromines, l'estrofa està connectada amb l'anterior i s'ha d'editar així: "ez ès dreits fils d'aranya / que re fort no atura / que mantenén no franya, / mas frêvol creatura. /" (1991: 272). I en nota a peu de plana la mig tradueix d'aquesta manera: "I ets com una vera teranyina que no deixa de rompre's tot seguit si és..." (1991: 272). Aquí Cerverí en realitat està traslladant al vulgar un símil dels *Dictorum Factorumque memorabilium* (VII, 2) de Valeri Màxim, segons el qual les lleis són com teranyines, que "retenen los mosquits e lexen pessar les grans moscaces e animals; per semblant forma les leys strenyen los pobles e los miserables e no liguen los richs ne los poderosos".[24] És obvi, per tant, que la forma verbal del primer vers és la tercera persona, i no la segona, del present d'indicatiu del verb *ser*, i que, en aquest mateix vers, *dreits* no és pas un adjectiu, sinó un substantiu: el Dret. És obvi també que aquesta estrofa, malgrat el que afirma Coromines, no té cap relació amb l'anterior, que tanca un cicle de reflexions sobre la mort que s'inicia en l'estrofa 958.

J. Coromines va dirigir també l'edició del *Llibre de les dones* d'Eiximenis. D'entrada cal dir que es tracta d'una edició que es presenta com a crítica i que de crítica en té ben poc, ja que prescindeix de quatre manuscrits –dos de la Biblioteca Nacional de Madrid, un de la Biblioteca de Catalunya i un de la Biblioteca Nacional de París, a més de les traduccions medievals al castellà a través de l'aragonès.[25] L'edició només té en compte tres manuscrits –un d'ells reduït a un fragment de dos folis– i l'incunable imprès a Barcelona per Joan Rosenbach el 1495. Costa molt d'entendre, quan es deixa completament de banda –i, per tant, s'ignora– més de la meitat de la tradició manuscrita, com es pot dir de l'incunable que està "monstruosament deturpat a cada pas" (*EDL*, I, 180) i del manuscrit *A*, custodiat a l'Institut de França de Chantilly, que "és copiat probablement de l'autògraf en forma directa" i que "és una còpia molt acurada" *(EDL*, I, 167). No disposant de microfilms de tots els manuscrits del *Llibre de les dones*, em limitaré a posar dos exemples que em sembla que demostren prou clarament que ni l'incunable, per més sotmès que estigui a un procés de modernització lingüística, està tan deturpat, ans al contrari, ni el manuscrit *A* és tan bo com per agafar-lo com a base de l'edició sense corregir-lo gairebé mai. Per exemple, en un passatge del capítol XI es pot llegir, segons l'edició Naccarato-Coromines, aquesta observació misògina:

> Per amor d'aquesta bellea temen, ço diu aquest, tostemps pendre colp per la cara, e ésser apellades o estimades *reylles*, e neguen tostemps los anys, per molts que n'agen (Eiximenis 1981: I, 22).

El suposat hàpax *reylla* es difumina de seguida amb una consulta al manuscrit *G*, conservat a la Biblioteca de Catalunya i no tingut en compte per res en la fixació del text, ja que allí s'hi pot llegir clarament la paraula que hi pertoca: *velles*. En el capítol següent del *Llibre de les dones* hi ha una frase, tal com està editada, absolutament incomprensible:

> Dona per natura desiga haver enfans, e y ha gran inclinació, emperò *sobra* son bon desig ab sa honestat, en tant que·s té per confusa de son bon desig manifestar (Eiximenis 1981: I, 23).

L'aparat indica que en l'incunable en comptes de *sobra* es llegeix *cobra*, mentre que en el manuscrit *B*, custodiat en la Biblioteca Universitària de Barcelona, es llegeix *cobre*. La consulta del manuscrit *G*, de la Biblioteca de Catalunya, dóna també com a resultat la lliçó *cobre*. La lectura correcta és, sense cap mena de dubte, *cobra* o *cobre*, perquè dóna al text el sentit que li pertoca: la dona té per naturalesa un gran desig de tenir fills, però, com que aquest desig es podria confondre fàcilment amb el desig estrictament sexual, el cobreix amb la seva honestedat, de manera que li costa molt de manifestar-lo.

Em sembla que no cal posar gaires més exemples, sobretot quan es té més la certesa que no pas la sospita que aquests errors són més de F. Naccarato que no pas de J. Coromines. Per altra banda, tampoc no podem estar massa segurs de les transcripcions de Naccarato, de manera que allò que d'entrada sembla un error de crítica textual podria molt fàcilment acabar essent una mala lectura.[26]

Amb una edició feta sobre unes bases tan febles és realment difícil donar crèdit a l'article que Coromines va dedicar a les prosificacions de poemes didàctics en el *Llibre de les dones* (*EDL*, I, 166-240). El dia en què tindrem aquesta obra d'Eiximenis ben fixada descobrirem no només que el text no dóna per tant, sinó que, a més, darrere de molts dels passatges en què, segons Coromines, hi hauria un poema didàctic prosificat, hi ha en realitat un tractat escolàstic escrit en prosa i en llatí. Aquests suposats poemes, per tant, probablement no han existit mai, de la mateixa manera que mai no van existir els poemes èpics que haurien estat prosificats i incrustats en les cròniques de Jaume I, Desclot i Muntaner.[27] I les reconstruccions que ens n'ofereix Coromines són el resultat d'un procés en què la prosa eiximeniana ha estat modificada i retocada amb bones dosis d'arbitrarietat. Efectivament, si es compara atentament el text original amb la reconstrucció que proposa Coromines es veu que hi apareixen gal·licismes i occitanismes que la prosa del menoret gironí no reclama per res, que es canvia la sintaxi i fins i tot l'accentuació, i que Coromines es treu de la màniga versos sencers.[28]

3. L'edició de les obres de Pere Coromines

Per acabar ens queda per analitzar l'edició de les obres de Pere Coromines, el seu pare. Es tracta d'una feina feta en tres etapes: en primer lloc les *Obres completes* de l'Editorial Selecta (1972); en segon lloc els *Diaris i records de Pere Coromines*, editats conjuntament amb Max Cahner als anys 1974-1975 i, finalment, l'*Obra completa en castellano*, publicada per l'Editorial Gredos el 1975. Amb aquestes obres la feina de J. Coromines va ser molt més simple que la que va tenir editant Cerverí de Girona o Eiximenis, donat que disposava de còpies autògrafes de moltes de les obres, a més d'exemplars de gairebé totes les edicions i traduccions. La seva intervenció es va limitar a ordenar els textos, anotar-los i, en els casos d'edicions o autògrafs escrits en ortografia prefabriana, introduir-hi retocs gramaticals i ortogràfics.[29] Respecte a aquests canvis cal dir que van ser lleus i potser no massa sistemàtics, ja que per una banda se substitueix *volguer* per *voler*, *martres* per *màrtirs*, *reflexe* per *reflex* o *per lo menys* per *almenys*, però, per altra banda, es manté sistemàticament l'article neutre *lo* o vulgarismes com *llegitimitat* o *llògica*. Però si la intervenció de J. Coromines sobre aquestes obres va ser lleu, d'altres persones van introduir en l'edició de les *Obres completes* retocs sense gaires escrúpols, o potser amb massa escrúpols. Em refereixo als censors, que en van anar eliminant gairebé sistemàticament totes les referències polítiques, i fins i tot literàries, de caràcter nacionalista. Em sembla que aquest fet fins ara s'havia mantingut en secret, tan en secret que potser ni el mateix J. Coromines no se n'havia adonat.[30] I això és força sorprenent, perquè l'any 1966 la consulta a la Sección de Inspección de Libros per poder publicar un llibre va deixar de ser obligatòria i va passar a ser optativa. Això vol dir, probablement, que l'Editorial Selecta, sense el coneixement de J. Coromines, va presentar les *Obres completes* a la Sección de Inspección de Libros, que hi va fer les retallades i els retocs que va creure convenients. S'ha de dir que els censors van fer la seva feina a consciència, perquè van revisar a fons tant les obres d'un contingut polític notable, com ara les *Cartes d'un visionari*, *La mort de Joan Apòstol* o l'opuscle *Elogi de la civilisació catalana,* com les obres en què hi ha ben poques referències polítiques, com és el cas de *La vida austera*. Vegem-ne uns quants exemples:[31]

> 1a) Seria millor que fos tot l'Estat espanyol el que es llevés en massa per a destruir l'obra putrefacta de l'uniformisme funest. *Però si no'ns volen escoltar*, *catalans*, *en nom de Déu*, *via fora*. Tant si ens segueixen com si no, el nostre dret és el mateix, per tant que'ns pervé del sol fet de l'existència de la Nació Catalana, *que amb ells o sense ells s'ha de llibertar* (P. Coromines 1921: 188).
>
> 1b) Seria millor que fos tot l'Estat espanyol el que es llevés en massa per a destruir l'obra putrefacta de l'uniformisme funest. Tant si ens segueixen com si no, el nostre dret és el mateix, per tal com ens pervé del sol fet de l'existència de la nació catalana (P. Coromines 1972: 1000).
>
> 2a) L'errada política d'unió *amb Espanya* patrocinada pels aragonesos havia de produir alhora la decadencia de Catalunya i la desnaturalisació de les empreses mediterrànies, *junyint-nos per força a la rerassaga d'un poble africà que no podia compendre ni la nostra concepció federalista, ni els nostres sentiments de llibertat* (P. Coromines 1922: 12).
>
> 2b) L'errada política de la unió patrocinada pels aragonesos havia de produir alhora la decadència de Catalunya i la desnaturalització de les empreses mediterrànies (P. Coromines 1972: 1517).
>
> 3a) El nostre *poeta nacional* ha cantat les proeses d'Alcides en la seva epopeia de l'*Atlàntida* (P. Coromines 1908: 94)
>
> 3b) El nostre gran Verdaguer ha cantat les proeses d'Alcides en la seva epopeia de l'*Atlàntida* (P. Coromines 1972: 691).

No poso més exemples perquè, tot i haver-n'hi molts més, amb aquests n'hi ha prou per donar una idea dels interessos i les preocupacions dels censors que van donar els últims retocs a les *Obres completes* de Pere Coromines. És molt probable que això es fes tenint presents tant els antecedents polítics de Pere Coromines, que ja havia tingut seriosos problemes amb la censura durant la dictadura de Primo de Rivera,[32] com els recentíssims problemes que el mateix Joan Coromines havia tingut amb el règim franquista.

Aquest article ha començat parlant de teixidors i s'acaba parlant de censors. Tant els uns com els altres s'equivoquen, ja que no s'ha d'evitar el miracle de la perfecció per no ofendre Déu, com tampoc no cal fomentar la imperfecció per evitar d'ofendre Déu o l'estat. J. Coromines, tanmateix, hauria fet bé de tenir present la tradició dels teixidors musulmans en la seva feina com a editor de textos. Dit d'una altra manera, hauria d'haver estat més humil, hauria d'haver confiat menys en els seus grans coneixements i més en la crítica textual, i hauria d'haver tingut més respecte amb els textos copiats i publicats per d'altres editors a l'Edat Mitjana o en el segle XX. No tinc cap dubte, però, que, si J. Coromines no hagués esperat

Notes

1. Je me borne à confronter les deux efforts éditoriaux et je constate que le résultat du sien non seulement est tout à fait satisfaisant dans son ensemble, mais que nous avions parfaitement coïncidé dans une grande majorité des détails (Coromines 1964: 45).

2. Cito sempre les *Homilies* segons el text publicat per Coromines el 1989. Tant a l'hora de citar aquesta edició com la preparada per Molho indico sempre entre parèntesis, al final de cada passatge, la plana i les línies. Només deixo d'indicar les línies quan un passatge salta d'una plana a una altra.

3. Cfr., per exemple, aquest passatge del tercer sermó: "que él los dizie de la sua Passió e de la *sua* Ressurrecció" (56, 6-7), en què M. Molho no va introduir el possessiu que dono en cursiva (204, 18); o aquest altre del mateix sermó: "e com éls més li manazaven, él màs li cridave" (56, 19-20), en què a M. Molho li va passar per alt el segon pronom feble (204, 23-24).

4. En un passatge del primer sermó M. Molho va interpretar com un *si* l'abreviatura de *Seinors* que es fa servir al llarg de totes les *Homilies* (193, 11). Com que aquest *si* no fa sentit i sembla una mera repetició del *si* que ve a continuació, M. Molho l'edita en l'edició diplomàtica, però el rebutja en la seva edició crítica (202, 13). Coromines va veure de seguida que es tractava d'una abreviatura i llegeix i edita correctament *seinors* (46, 19).

5. Coromines, per exemple, edita *monçonges* (69, 3) allà on Molho llegeix *mençonges* (207, 32); *resusc(i)tarà* (56,3) per comptes de *resusetarà* (204, 16); *Mont Oliet* (66, 17-18) en comptes d'un inexplicable *Mont Olif* (206, 45); o *la propheta* (47, 18) o *les prophetes* (70, 9) -substantiu femení present també a les *Homilies de Tortosa* (cfr. Moran 1990: 210), cosa que, per altra banda, acaba de confirmar la lectura de J. Coromines- en comptes de *la prophecia* (202, 23) o *los profetes* (207, 41).

6. Crec que Coromines té tota la raó quan considera correcte el passatge *Per qué él s'aproxmave a la Passió que devie red(r)e en Jherusalem* (71, 17-18), que el filòleg francès edita "*Per qe él s'aproxmave a la Passió qe devie (pendre) en Jherusalem*" (208, 6-7). Coromines, doncs, rebutja la substitució de *redre* per *pendre* prenent com a punt de referència frases com ara 'retre el seu cos' o 'retre el deute a natura'.

7. Aquest passatge serveix, de passada, per corregir un error que fins ara havia passat inadvertit. El 'fals jurament' de les *Homilies de Tortosa* fa molt més sentit, sens dubte, que el 'fals jutgament' de les *Homilies d'Organyà*.

8. "Rogat pro filia, id est pro populo suo nondum credente ut ipse a fraude diaboli absolvatur." Cito segons una edició de la *Bíblia*, amb la *Glossa ordinaria* i les postil·les de Nicolau de Lira, impresa a Basilea l'any 1498 per Johannes Petri i Johannes Froben.

9. Coromines acompanya *pòs* amb una nota a peu de plana on n'interpreta el sentit: "que posi (que deu posar)" (1989: 74 n.).

10. Només hi he detectat un error. Es tracta de l'inexistent topònim *Menanova* que apareix en l'ítem 13: "Ítem carga d'alum d'Alap, de Tirimsè, e de Bugia, e de Menanova, e suquereyn [...]" (*EDL*, I, 156). Em sembla que es tracta d'*alum de mena nova*, que deu ser un alum d'una textura específica. El *DCVB* ens ofereix una cita molt reveladora en aquest sentit: "Alum de ploma a aytal la conexensa que sia canonat, e que sia ben plomós e luent e que no tinga altra mena" (I, 564).

11. Molts dels errors d'aquestes edicions de Coromines es poden atribuir al fet d'haver estat fetes durant els últims anys de la seva vida, quan estava completament concentrat a acabar les diverses obres enciclopèdiques que tenia projectades des de feia molts d'anys, i no tenia gaire temps, ni gaire salut, per viatjar a París, Venècia o Madrid -o fins i tot per anar a la Biblioteca de Catalunya- per poder consultar directament els manuscrits de Cerverí. Són edicions fetes bàsicament a partir de fotocòpies, no sempre prou llegibles, de vegades amb el suport d'observacions d'alguns dels seus deixebles, que sí que havien consultat els manuscrits. I això explica, i alhora disculpa, molts d'aquests errors.

12. En *Lo vers del serv* el bon coneixement de la lírica trobadoresca i de les *Leys d'Amors* permeten a J. Coromines de decantar-se, amb encert, per la lliçó *rima trencada* en l'onzè vers (Cerverí 1988: I, 121-123), en comptes de la *rima doblada* que proposa M. de Riquer (1947: 257). Darrerament M. Cabré (1993-1994: 90) ha donat suport a aquesta lectura amb nous arguments.

13. El mateix es pot dir de la insòlita forma *oniatz*, que apareix en el cinquè vers del poema *Amors, vos toylla* en les edicions d'Ugolini i Riquer: "doncs lay oniatz cil que tan, las, esper" (Riquer 1947: 321). La lectura de Coromines no pot ser més simple i exacta: "doncs, lay on jatz cil que tan, las!, esper" (Cerverí 1988: I, 25).

14. Riquer va localitzar un passatge del capítol 192 del *Tirant lo Blanch* que sembla un resum del poema de Cerverí. Tot i que en realitat aquest poema no és la font directa de Martorell, com que és evident que tots dos han de venir, en última instància, d'una font comuna, la lliçó *rey inich* del *Tirant* convida a respectar la lliçó del manuscrit *Sg*. En canvi, en el cas de *jove antich* el passatge del *Tirant* serveix de poc perquè el que s'hi llegeix és "jove sens obediència" (Martorell 1969: II, 35).

15. "Nonus abusionis gradus est, rex iniquus. Etenim regem non iniquum, sed correctorem iniquorum esse oportet" (Migne 1891: 956).

16. "Tertius abusionis gradus est adolescens sine obedientia, quo mundus a recto rationis ordine depravatur. Qualiter namque in senectute aliis ministerium imperabit, qui in adolescentia se senioribus exhibere contemnit? Unde et in proverbio apud veteres habetur, quod dominari nequeat, qui prius alicui servitutem praebere denegat [...]" (Migne 1891: 949-950).

17. Coromines tradueix aquesta estrofa així: "en el nom dels 'cavallers' hi ha (les idees) de coratjós, ardit, noble, beneducat (etc.): car un en té una d'aquestes qualitats, o en té dues i fins i tot (n'hi ha que) en tenen mil!; i com que d'aqueixos (noms dels cavallers) n'hi ha verament un milenar [...]" (Cerverí 1988: II, 52).

18. L'anàlisi que dedica M. Cabré (1993-94: 90-98) a *Lo vers de serv* i, més concretament, al joc etimològic que hi ha en l'última estrofa demostra clarament que tampoc no té sentit l'esmena *ope ingenii* que, malmetent el sentit del vers i de tot el poema, introdueix Coromines en el vers 51 (Cerverí 1988: I, 122 i 127).

19. En aquesta edició crítica s'hi hauria d'haver incorporat el manuscrit del *Terç* de l'Arxiu de la Catedral de València, que cap editor del poema –ni Llabrés, ni Riquer ni el mateix Coromines– no ha tingut mai en compte.

20. Per exemple, en el vers 60 Coromines edita "que·l trameta missatge" bo i basant-se únicament en el *Terç* i rebutjant la lectura del manuscrit dels Comtes d'Urgell, on es llegeix "que·l tramatra missatge". Ara bé, l'examen de tots els manuscrits del *Terç* revela que només en els manuscrits de la Biblioteca Universitària de Barcelona i de la Nacional de Madrid es llegeix "que li trameta", mentre que en els de la Biblioteca de Catalunya i de l'Arxiu de la Catedral de València es llegeix "que·l trametra missatge", és a dir el mateix que en el manuscrit dels Comtes d'Urgell. Es podrien citar uns quants exemples més com aquest.

21. En la seva edició Coromines intercala aquí els dos versos procedents del *Terç del Crestià*. La seva proposta d'edició és la següent: "s'una vets hi perdets / altra·y guasanyarets, / s'eu y suy desastruchs / vós hi serets astruchs; / *si d'armes vos temets*, / *fogits e scaparets.* /" (1985: 45-46).

22. Cito segons l'edició crítica del *Terç* que estic preparant per ser publicada en les *Obres Completes de Francesc Eiximenis*, que editen la Universitat i la Diputació de Girona.

23. "Diis non detrahes, et principi populi tui non maledices" (Ex 22, 28).

24. Cito segons la versió que es dóna d'aquest símil a les planes de la versió catalana del *Breviloqui* de Joan de Gal·les (1930: 32).

25. Per no parlar de les diverses obres que com l'*Scala Dei* del mateix Eiximenis, el *Cercapou*, d'autor anònim, o l'*Scala de Contemplació* d'Antoni Canals contenen diversos capítols del *Llibre de les dones*.

26. Si es compara el principi del passatge del capítol LIII que cita J. Coromines al primer volum d'*EDL* (173) amb la transcripció de Naccarato (Eiximenis 1981: 86), es pot veure un exemple clar de mala transcripció per part de Naccarato.

27. Es molt probable que Coromines, que va poder seguir en la seva joventut els debats que aleshores es van produir sobre aquesta qüestió, escrivís aquest treball influït pels vells articles de M. de Montoliu o F. Soldevila.

28. El mateix es pot dir de l'assaig de reconstrucció d'un himne litúrgic popular que Coromines publica en una noteta a peu de plana del segon volum de l'edició de les *Vides de sants rosselloneses* (Kniazzeh-Neugaard 1977: 344).

29. Max Cahner, coeditor dels *Diaris i records de Pere Coromines*, va resumir així els criteris amb què J. Coromines va editar les *Obres completes* del 1972 i que van seguir vigents en aquesta nova edició: "normalització ortogràfica i rectificació d'uns pocs vulgarismes lèxics o morfològics que el mateix Pere Coromines hauria corregit si els textos haguessin estat publicats per ell. En tot cas, no es tracta d'una correcció general del text seguint els principis normatius del català literari actual" (P. Coromines 1974: 11).

30. No em consta que Coromines hi faci referència en les seves obres, i és indiscutible que, si l'hagués detectat, l'hauria denunciat.

També em fa sospitar que ho ignorava un passatge del *DECat* en què es cita un fragment de la *La vida austera* segons la paginació de les *Obres completes*, però, no adonant-se que el fragment en qüestió havia estat lleument censurat, es reprodueix en la seva versió original, que és la següent: "A dintre d'aqueixa tònica nacional tan difícil de rompre bruscament, si no es vol caure en el perill de passar per extravagant o *bútxara* [...]" (II, 360b-361a). En la versió de les *Obres completes* (1972: 677), però, l'adjectiu *nacional* havia desaparegut.

31. En cursiva, els passatges de les edicions anteriors a la Guerra Civil suprimits o retocats per la censura.

32. A la Biblioteca de Catalunya es conserven en una mateixa còpia mecanografiada les obres *Sindulf el Castellà. La mort de Joan Apòstol. La mort de En Joan Alsina*. En el primer full hi ha una nota, acompanyada d'un segell de la Capitanía General de la Nación, que diu el següent: "Revisadas estas narraciones queda prohibida su publicación y venta de las mismas".

Bibliografia citada

Obres de Joan Coromines

EDL = Entre dos llenguatges. Barcelona: Curial, 1976-1977, 3 vol.

DECat = Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial/"La Caixa", 1980-1991, 9 vol.

1964 "Sur les Homélies d'Organyà". *Bulletin Hispanique. Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux* (Bordeus) LXVI, núm. 1-2 (gener-juny), pp. 45-54.

1989 "Les Homilies d'Organyà. Edició crítica, millorada i comentada per Joan Coromines". A: *Homilies d'Organyà*. Edició facsímil del manuscrit núm. 289 de la Biblioteca de Catalunya (Barcelona: Fundació Revista de Catalunya), pp. 41-80.

Altres obres

Cabré, Miriam (1993-1994), "L'*entenció del nom*, recursos etimològics a l'obra de Cerverí de Girona". *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (Barcelona) XLIV, pp. 79-100.

Cerverí de Girona (1985), *Narrativa.* Edició a cura de Joan Coromines. Barcelona: Curial. (Autors catalans antics; 1)

— (1988), *Lírica.* Edició a cura de Joan Coromines Barcelona: Curial, 2 vol. (Autors catalans antics; 5, 6)

Coromines, Pere (1908), *La vida austera*. Barcelona: L'Avenç.

— (1921), *Cartes d'un visionari*. Barcelona: Anton Lòpez.

— (1922), *Elogi de la civilisació catalana* (Extret del llibre del IV Certamen del Centre de Lectura de Reus, MCMXXI). Reus: Gràfics Navas.

— (1972), *Obres completes*. Pròleg de Domènec Guansé. Recopilació i notes de Joan Coromines. Barcelona: Selecta. (Biblioteca Perenne; 27)

— (1974-1975), *Diaris i records.* Edició a cura de Max Cahner i Joan Coromines. Barcelona: Curial, 3 vol. (La mata de jonc; 3, 4 i 5)

— (1975), *Obra completa en castellano.* Recopilada y anotada por Joan Corominas. Madrid: Gredos.

DCVB = Alcover, Antoni M., Francesc de B. Moll (1930-1962), *Diccionari català-valencià-balear.* Palma de Mallorca: Imprenta de Mn. Alcover / Gràfiques Miramar [segons els volums], 10 vol. (2ª ed. del vol. II: 1964; del vol. I: Palma de Mallorca: Moll, 1968.)

Eiximenis, Francesc (1981), *Lo libre de les dones.* Edició crítica a cura de Frank Naccarato. Barcelona: Curial / Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, 2 vol. (Biblioteca Torres Amat; 9, 10)

Griera, Antoni (1917), "Les Homilies d'Organyà". *Vida Cristiana* (Barcelona) XXI, pp. 132-38, i XXII, pp. 172-178.

Guillem de Cervera (1991), *Versos proverbials*. Edició crítica i comentada a cura de Joan Coromines. Barcelona: Curial. (Autors catalans antics; 9)

Joan de Gal·les (1930), *Breviloqui*. Edició a cura de Norbert d'Ordal. Barcelona: Barcino. (Els Nostres Clàssics; 28)

Kniazzeh, Charlotte S. Maneikis, Edward J. Neugaard (ed.) (1977), *Vides de sants rosselloneses.* Amb prefaci i aportacions de Joan Coromines. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 3 vol.

Llabrés, Gabriel (ed.) (1907), *Cançoner dels Comtes d'Urgell*. Barcelona: Societat Catalana de Bibliòfils.

Martorell, Joanot, Martí Joan de Galba (1969), *Tirant lo Blanc*. Edició a cura de Martí de Riquer. Barcelona: Seix Barral, 2 vol. (Biblioteca breve de bolsillo)

Migne, J. P. (ed.) (1891), *De duodecim abusionibus saeculi tractatus (Perperam Cypriano et Augustino ascriptus*). A: *Patrologia latina,* tom IV. Paris: Apud Garnier fratres, columnes 947-959.

Miret i Sans, Joaquim (ed.) (1904), "El més antig text literari català". *Revista de bibliografia catalana* (Barcelona) IV, pp. 30-47 i 215-220.

Molho, Maurice (1961), "Les Homélies d'Organyà". *Bulletin Hispanique. Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux* (Bordeus) LXIII, núm. 3-4 (juliol-desembre), pp. 186-210.

Moran i Ocerinjauregui, Josep (1990), *Les Homilies de Tortosa*. Barcelona: Curial /Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Textos i Estudis de Cultura Catalana; 20)

Riquer, Martí de (ed.) (1947), *Obras completas del trovador Cerverí de Girona. Texto, traducción y comentarios*. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos. (Publicaciones sobre filología y literatura).

Thomas, Antoine (1886), "Les *Proverbes* de Guylem de Cervera. Poeme catalan du XIIIe siècle". *Romania* (París) XV, pp. 25-110.

Ugolini, Francesco (1936), *Il canzoniere inedito di Cerverì di Girona*. Roma: Reale Accademia Nazionale dei Lincei.

JOAN VENY

Joan Coromines i la dialectologia catalana

Introducció

Sento una gran satisfacció d'haver estat convidat a aquest cicle de conferències sobre l'obra de Joan Coromines, un dels millors especialistes en lingüística històrica d'aquest segle, que ha inscrit el seu nom en lletres d'or en el món de la romanística. El deute de la nostra cultura envers la seva obra és immens. Amb el pertret d'una preparació multilingüe envejable, una sòlida formació en lingüística romànica, un profund coneixement dels dialectes catalans i extracatalans, antics i moderns, la familiaritat amb el llatí i altres llengües antigues i la seva sagacitat per a arribar a les arrels de la llengua ha aixecat un colossal edifici de tres plantes, que, per la seva grandiositat, exigiria tres vides: 1) el diccionari etimològic castellà, 2) el diccionari etimològic català, i 3) l'*Onomasticon Cataloniae*. El primer, que va arraconar el diccionari de García de Diego, va ser com "una bendición para el castellano", com ha dit el seu col·laborador José Antonio Pascual (1997), i encara no ha estat superat; va ser com el banc de prova del segon, el català, que ha situat la nostra lexicografia a l'altura de les més avençades; l'*Onomasticon* teixeix, a un nivell global, els fonaments de la toponímia catalana. A aquest edifici s'hi han d'afegir annexos diversos corresponents a contribucions esparses en articles i llibres, entre les quals no es pot negligir la temptativa d'un airejament i obertura de la normativa aleshores vigent.

La meva exposició se cenyirà, d'acord amb el títol de la conferència, a l'estudi de la seva obra dialectològica, especialment catalana. Ocorre, però, que aquesta matèria abriga un ventall temàtic i metodològic tan variat que gairebé es confon amb la lingüística. Des del moment que un dialecte és un sistema lingüístic, la dialectologia ha d'abordar la fonètica, la morfologia, la sintaxi, el lèxic de la varietat estudiada, i això a un nivell tant sincrònic com diacrònic. En el cas del lèxic, l'enfocament interdisciplinari s'imposa sovint, atesa la connexió de la paraula amb la cosa que designa i la circumstància que l'envolta: cal, doncs, transitar, encara que sigui per camins secundaris, per la biologia, la geografia, la història, l'antropologia. En la meva anàlisi abordaré aquesta diversitat de facetes. No em limitaré a una exaltació ditiràmbica de la seva obra com a dialectòleg, sinó que intentaré teixir una consideració desapassionada, serena de la seva obra, posant en relleu els aspectes positius, que són molts, però sense amagar-ne les possibles febleses i mancances, fidel al seu missatge: "Els nostres deures" –deia– "de cara al futur han de pesar més que l'apologia del passat. No hi ha progrés en ciència si no és *girant-se d'esquena* als qui ens han ajudat a pujar" (*DECat*, I, XII; la cursiva és meva). Missatge certament acceptable en el seu contingut però massa aspre i atrabiliari en la seva forma. En lloc de *girar-nos d'esquena* als mestres, diria que aquests ens *fan esqueneta* per a pujar a cims més alts.

L'enquesta dialectal

Un bon dialectòleg –i Coromines ho era– ha de conèixer els parlars vius, sobre el terreny, en la seva salsa, produïts per l'informador al costat del ramat o de l'arada o mentre aquell gira l'herba. Cal, per tant, desplaçar-se als espais dialectals que s'han d'estudiar. Pau Vila va escriure: "La geografia es fa més amb els peus que amb el cap". La frase té el mateix valor si afegim a *geografia* el determinant *lingüística*, que designa l'estudi global dels dialectes. Escauen també les paraules de l'Arxiduc Lluís Salvador: "No es pot escriure sobre un lloc si no és el sol d'aquest lloc el que n'eixuga les pàgines". Aquesta comunió amb el parlant i amb l'espai on aquest ha adquirit el seu concepte del món és l'aspecte més humà del quefer dialectològic.

Joan Coromines, conscient de la necessitat d'una recollida fidel i meticulosa de dades de boca dels parlants, va recórrer totes les àrees dialectals del nostre domini lingüístic (l'algueresa sembla que és l'única excepció), arran sobretot de les enquestes toponímiques, que aprofitava diligentment per a anotar en les seves llibretes mots, expressions, variants sentides a l'informador, però també arran dels seus treballs monogràfics com l'estudi sobre els parlars de Cardós i Vall Ferrera, el llenguatge mariner de Sant Pol de Mar (on passà una vintena d'estius) o, ja en extramurs lingüístic, sobre el dialecte aranès.

El contacte amb el subjecte s'obtenia a través del batlle de la població, per via epistolar o telefònica. No sempre, al llarg de tants pelegrinatges i demandes de col·laboració, va ser compresa la noble finalitat del seu treball i es va trobar amb alguna situació hostil o, si més no, amb més d'un entrebanc. Hi hagué casos de rebuig inicial, a causa d'algun malentès, que després seria superat, com el del pagès de Valldellou (Osca) (parlem de fa prop

de vuitanta anys) que no havia accedit a l'entrevista perquè es pensava que "el sinyó *inqueniero* li parlaria en castellà (-) i faria un paper ridícul perquè ell a penes m'entendria i l'*inqueniero* naturalment no l'entendria a ell que li hauria de contestar en castellà" (Coromines 1971: 114); o de total incomprensió, com l'hostalera que li negà hostatge o el guàrdia civil d'un poblet del Pirineu que, un cop assabentat que Coromines era filòleg i estudiava paraules, li va dir que allí parlaven molt malament i li va recomanar que anés a Burgos i Valladolid on "sí que se habla bien" (Gulsoy 1995: 53). Els dialectòlegs topen, en el treball de camp, amb problemes d'aquesta mena. Els enquestadors de l'*Atles lingüístic del domini català*, tot i trobar, en general, entre pagesos, mariners i menestrals, una predisposició a col·laborar, vàrem topar amb algunes negatives amb l'excusa de donar menjar als animals, regar l'hort o potser d'entreveure la possible presència d'un inspector d'Hisenda. Pitjor el cas d'Aníbal Otero, enquestador de l'*Atlas lingüístico de la Península Ibérica* que, explorant els parlars de la frontera hispanoportuguesa, fou empresonat com a espia a causa dels signes fonètics de les seves llibretes d'enquesta, interpretats com un llenguatge críptic i misteriós propi d'un agent al servei de l'enemic; després seria alliberat gràcies a una gestió de R. Menéndez Pidal.

Un cop localitzat l'informador (o informadors) adequat, es procedeix a l'interrogatori. La fase inicial és la més delicada: cal crear un clima de confiança que traspassi el paper de mestre al subjecte i el d'aprenent a l'interrogador. Coromines, amb la seva faceta d'home cordial, ho aconseguia, segons ens explica J. Gulsoy (1995), que l'acompanyà en alguna de les seves campanyes; vegeu-lo somrient al costat del subjecte d'Arcavell (1936) a l'*Àlbum Joan Coromines* (Ferrer-Pujadas 1997: 202). Per a l'enquesta dialectològica cal la guia d'un qüestionari. Saroïhandy, l'estudiós francès que va investigar els parlars de la frontera catalanoaragonesa, en va prescindir, però cal reconèixer que, si es volen obtenir dades homologables d'una àrea, aquell és imprescindible. I així pensa Coromines, insistint, però, en una evidència: que les millors dades són les obtingudes a través de converses espontànies, especialment –diu– pel que fa a la conjugació verbal. Aquesta circumstància es donava al llarg de les enquestes toponímiques: durant les converses amb els informants, "en prenia notes" –ens diu–, "escoltant-los i dialogant, encara més que interrogant-los" (*DECat*, I, X). Heus ací una defensa tàcita de l'enquestador pràcticament mut ("escoltant-los")[1], o de la conversa dirigida ("dialogant"), tal com manen els cànons de la dialectologia. En el cas de l'enquesta toponímica, l'informador, concentrat en les designacions dels turons, barrancs i comellars de la contrada, es manifestava relaxat, amb "expressions" –diu Coromines– "deslliurades de tot prejudici de finor o forasteria" (*DECat*, I, X). En cas de no obtenir la resposta desitjada, Coromines s'inclina per la traducció del castellà o, en el seu cas, del francès, especialment per a la qüestió verbal. A voltes, fa reunir diversitat de subjectes, quan té dubtes o informació contradictòria sobre un mot o un topònim,[2] observa les reaccions dels interrogats per a treure'n conseqüències (*sangarta:* "la sonrisa con que lo pronunció mi sujeto, me llevan a interpretarlo como regresión de *sangartilla*", *TH*, I, 256, n. 5) o n'elogia els millors, fins dedicant-los algun dels seus llibres.[3]

Les referències puntuals als llocs on va sentir una paraula, una frase són constants, moltes vegades amb precisió de l'any: "*embons* és la forma que he sentit en el Maresme (Sant Pol, 1936)" (*DECat*, s.v. *embornals*); però d'altres, li falla la memòria (habitualment tan feliç): a propòsit de *codonyac* 'codonyat': "recordo" –diu– "haver-la sentida a la Pobla de Cérvoles (Garrigues), però també en altres indrets que ara no puc precisar" (*EDL*, III, 215, n. 58); sovint reprodueix el context: "A Formiguera diuen que els insectes molestos són «*múskəs*, *muskíʎə* i *tavàs*» (1960) (*DECat*, s.v. *mosca*); qualsevol detall és a retenir: "la oí [la *macarulla* 'agalla de roure'] en Saldes (Berguedà) como nombre de una perra muy pequeña" (*TH*, II, 127). La contemplació de la "cosa", del referent no manca tampoc, com veurem més endavant (cf. *Dialectologia cultural*).

La seva agudesa auditiva li permet percebre matisos de sons, com la palatal fricativa intervocàlica de *bruixa* realitzada [ʃ] o [jʃ] ([brúʃə, brújʃə]) a Cardós i Vall Ferrera, amb caràcter polimòrfic, és a dir, que un mateix parlant oscil·la en l'articulació d'una o altra variant (*EDL*, II, 48); o el fonema /o/ que fluctua fonèticament entre [o] i una [u] oberta (*EDL*, II, 40); o la pronunciació "adés *friguleta*, adés *feriguleta*" registrada a Conat (Conflent) (*DECat*, III, 892a, s.v. *farigola*).

També trenca amb prejudicis com el de la inexistència de [ə] neutra àtona en català occidental: a Cardós i Vallferrera revela el nostre dialectòleg freqüents realitzacions de la [a] pretònica com a vocal neutra (per ex., [səβó] 'sabó') o una articulació que s'hi acosta,[4] aspecte confirmat per les enquestes de l'*ALDC*. La vastedat de les seves enquestes sobre el terreny el mostrava a voltes escèptic davant certes formes recollides per altri però que ell no havia sentit: a propòsit d'*embosta*, transcrit amb *o* oberta al *DCVB* per a alguns punts del català oriental, considerava que era una extensió gratuïta de la pronúncia balear al català continental, afirmació que va provocar la rèplica contundent per part de Fr. de B. Moll (*DCVB*, s.v. *ambosta*).

Però, atesa la immensa extensió del camp dialectològic, inabastable per una sola persona, Coromines recorre a la informació complementària, fornida per bons coneixedors de certes àrees, com J. Giner Marco i Enric Valor per al valencià, Josep M. de Casacuberta i Àngel Satué per a l'aragonès, Josep Condó per a l'aranès; o als fitxers del projectat *Diccionari dels dialectes catalans,*[5] de l'Institut d'Estudis Catalans (*DECat*, V, 176b, s.v. *llet*), i sobretot al *DCVB*, sense el qual l'obra etimològica de Coromines se n'hauria ressentit profundament; també, a manca d'altra informació, al petit vocabulari eivissenc, inserit com a apèndix en l'obra del diletant Pérez Cabrero (1909), *Ibiza. Guía del turista*; també farà sondejos personals, resultat de les seves nombroses lectures, en

escriptors de caire més o menys dialectalitzant (vegeu *Dialectologia filològica*).

Dialectologia cultural

Les disciplines territorials, com la dialectologia i la toponímia, que estudien els noms d'elements estretament lligats a l'espai, a la naturalesa, s'imposen com a objectiu ineludible el coneixement d'aquestes coses, de les "Sachen" que representen, comprenent-hi també elements de cultura espiritual (cançons populars, endevinalles, parèmies, creences, etc.). Justament en dialectologia va fer època l'escola de la cultura material, de *Wörter und Sachen* ("Paraules i coses"), impulsada pels romanistes alemanys i que té com a precursor l'Arxiduc Lluís Salvador, suara esmentat, amb la seva monumental obra *Die Balearen in Wort und Bild* ("Les Balears per la paraula i el gravat"). Així com les característiques del relleu fan llum sobre l'etimologia d'un topònim,[6] igualment les d'un insecte, un mol·lusc, una planta, un ocell ens poden obrir el camí per arribar al seu origen, a la seva motivació. Coromines, a més de sentir tendresa per aquestes criatures de la naturalesa, com també feia Fabra durant les seves excursions, cuidava, sempre que podia, aquell aspecte per tal de poder arribar a desentranyar les arrels profundes dels mots: en estudiar l'etimologia de *ballaruga* 'agalla del roure' troba que as Migjorn Gran és un caragolet molt petit que els informants li ensenyen (*DECat*, s.v. *ballar*); per a la del *tacó* 'pedaç, *Bothus podas'* es fa comprar un exemplar d'aquesta espècie;[7] per a corroborar l'origen onomatopeic de *tòtil* 'mena de gripau', ja proposat anteriorment per Fr. de B. Moll, recorda "haver-ne sentit cantar molts cap a l'alt Vallès, c. 1924" (*DECat*, s.v.).

Moltes vegades no es tracta de remuntar-se gaire lluny en l'origen d'un mot o d'una variant. Els parlants, com ja deia Gilliéron, analitzen les paraules, les observen metalingüísticament i les modifiquen. Aleshores l'especialista ha d'intentar desentrellar la xarxa d'associacions que han provocat el canvi, que pot tenir per impulsor una característica o habitud del referent. Així, per a la modificació de *sargantana* (o una variant d'aquest mot) en les formes de la Franja *soriaque, zurriaga*, o en la de l'aranès *suriac*, apel·la a un fet ben observat, "los movimientos convulsivos de la cola de la lagartija separada de su cuerpo" que l'han fet comparar amb el moviment de la corda o cuir d'unes xurriaques (*TH,* I, 282). Recordo que els casos d'etimologia popular han estat reduïts a una tipologia per Buyssens (1965) i per mi mateix (Veny 1990).[8]

En l'exemple que veurem no és el primer pic que Coromines desfà etimologies gairebé consagrades pels grans mestres i basades en suposats fets de cultura popular. Menéndez Pidal, seguit per Rohlfs, creia que *paniquesa*, nom aragonès de la 'mostela', amb les variants ribagorçanes i pallareses *paniquella, paniquera*, procedien de *pan y queso* pel costum de donar 'pa i formatge' al temut mustèlid per a obtenir la seva benevolença i evitar que fes destrossa en l'aviram dels muntanyesos. Coromines, en canvi, opina que provindria d'una forma *PICQUINELLA, amb un sufix diminutiu que, amb un precedent mossàrab, explicaria variants en *-ella* (documentada en mossàrab), *-era*, *-esa* (-LL- > *-s-* en ribagorçà antic: VILLA > *Visa*), *-ietxa*, i un radical modificat per homonimització amb *pa(n) i queso* en domini aragonès, generadora d'una etimologia folklòrica (*DECat*, s.v. *paniquella)*.

Algunes vegades, tanmateix, les seves observacions no són correctes: respecte del *cagamànecs* 'bitxac comú, *Saxicola torquata*', Coromines diu que "fa de mal creure que el nom li vingui d'excrements que s'entretingui a posar en els mànecs de les eines en el moment (!) que reposen els pagesos, *AlcM* ; més aviat de la forma de l'excrement, comparable a un mànec" (*DECat*, s.v. *cagar*). El mostre etimòleg es deixa portar per la comparació amb noms com el cast. *cagaestacas*, però no hi ha dubte que aquesta vegada la raó tomba de la part de Moll. Aquella habitud l'hem recollida en les enquestes de l'*ALDC* (*cagamànics*, "s'ajocaven damunt del mànec de les aixades", Llobera del Solsonès) i la repeteixen els ornitòlegs.[9]

Qualque vegada l'error té més gruix. A partir de l'anàlisi lingüística arriba a atribuir una propietat a un ésser, inexistent: a propòsit del peix anomenat *petard* 'grivieta, trugeta, *Symphodus rostratus*', creu que és un derivat de *pet* i, d'acord amb aquesta convicció, arriba a dir que "emet descàrregues elèctriques" (*DECat*, s.v. *pet*), cosa que mai ha fet aquest làbrid (i sí en canvi que ho fa la *vaca tremolosa* o *tremoló)*; fa temps vaig demostrar (Veny 1985) que aquell vocable deriva del cat. antic *pot* 'llavi', sufixat amb *-ard* (< germ. HARD), augmentatiu, és a dir, *potard* > *petard* '(tord) del llavi gros', car l'allargament del seu musell és la seva característica més destacada respecte dels altres làbrids.

Classificació dialectal

Gràcies als vastos i precisos coneixements de Coromines sobre la nostra llengua històrica, adquirits en llur major part sobre el terreny, la dialectologia s'ha enriquit amb bones aportacions i nous punts de vista. Així, l'aranès, que era inclòs per Barnils (1919) dins el català occidental, i, més tard, mots d'aquella vall tenien cabuda en el *Diccionari enciclopèdic de la llengua catalana* (1930-1935), aplicant un estricte criteri administratiu, com ha fet el diccionari aragonès d'Andolz (1977) per a l'aragonès, després de l'estudi del mestre quedava clar que no constituïa una varietat catalana sinó gascona, o occitana, si voleu, bé que menys diferenciada del català que la resta de parlarts gascons (*EDL*, II, 5 i 9). També ens hi oferia una primera subdivisió dialectal de l'aranès en tres àrees.

Partint sempre de la indiscutible unitat del català, a l'hora de destriar varietats, Coromines (1954: 58-59) accepta la bipartició del català en dos grans blocs, l'occidental i l'oriental, proposada ja per Milà i Fontanals fa més de cent trenta anys: "La diferència més gran continua essent encara entre català oriental (incloent-hi el català de França i de les Illes) i d'altra banda el català occidental i el valencià". Aquesta partió ha estat acceptada per la major part d'investigadors (Griera, Alcover, Moll, Sanchis Guarner, Badia), alguns dels quals han intentat trobar explicacions històriques a aquesta divisió. Jo mateix vaig engruixir els tres trets inicialment considerats ([a, e] i [o, u] diferenciades o neutralitzades, E tancada del llatí vulgar convertida en [e] o en [ə], [ɛ]) amb quinze trets més (Veny 1978). Els qui s'hi han oposat (Viaplana, DeCesaris, Recasens) potser no han entès que es tracta d'una macrodivisió, que coneix fonaments històrics i que és presentada amb caràcter de predomini de trets i de la seva "simultanea presenza", com diria Ascoli; ningú no posa en dubte que es poden fer subdivisions dialectals –i així s'ha fet– que posin en relleu les característiques de cada àrea destriada (Veny 1986; i encara 1988b). Ha de quedar clar que classificar dialectes no és com classificar papallones: tractant-se de fets humans, socials, històrics, la complexitat és enorme i la classificació serà sempre aproximativa, amb fronteres difuses i amb molt de convencional.

Una altra aportació en la presentació cartogràfica dels dialectes és el traçat de franges de transició entre el rossellonès i el català central –el que he anomenat *català septentrional de transició*–, així com entre el nord-occidental i el valencià amb el Maestrat, la comarca morellana i part dels pobles catalans de Terol (Coromines 1954: 56-57); idees que il·lustren la seva concepció de "contínuum" lingüístic que fa difícil el traçat de fronteres lineals, car les isoglosses no se superposen, i que en el darrer cas aquestes (article *lo*, desinència *-o*, etc.) reforcen la progressió del nord-occidental cap al sud, cap a València, descarregant un cop dur sobre els qui, amb insensata rapataneria, encara basen el valencià, com a llengua diferenciada, en l'evanescent entitat mossaràbiga.

Dialectologia filològica

Anomenem així els coneixements que adquirim sobre els dialectes a través de la lectura dels textos escrits, medievals o moderns (Veny 1993a: 8). El punt de partida és una bona edició del text. Atès, però, que els historiadors, atrets sobretot pel contingut del document i no per la forma, no donen en general massa importància a aspectes gràfics i que fins i tot poden tendir a acostar el text a la normativa (per ex., substituir *cante* per *canta*, *dunar* per *donar*, *patix* per *pateix*, etc.), cal que, per a un estudi lingüístic, el text en qüestió sigui editat segons les pautes filològiques més exigents. Coromines és ben taxatiu a aquest respecte: "Tot text del segle XIII", diu, i podem afegir del s. XIV, i XV, i XVII, i XIX, i XX!, "que no vagi ser publicat per un filòleg necessita una nova edició" (*EDL*, I, 154).[10]

Coromines és conscient de la unitat de la llengua catalana, fet que provoca la sorpresa dels romanistes estrangers que s'acosten al seu estudi: resulta difícil, a partir de l'anàlisi lingüística d'un text medieval, deduir la procedència regional d'un escriptor. L'especialista, el dialectòleg, tanmateix, pot filar prim i detectar en els textos antics algunes clivelles dialectals. En aquest sentit, Coromines ha estat pioner. L'edició parcial i estudi de les *Vides de sants* rosselloneses (1945), del s. XIII,[11] completada després pels seus deixebles C. M. Kniazzeh i E. J. Neugaard (1977), constitueix la primera pedra de la dialectologia medieval i una gran aportació a la història de la nostra llengua. El precedent de M. Niepage (1909) sobre documents mallorquins es basa en textos anteriorment editats i no prou controlats. L'exemple de Coromines ha estat seguit després per mi mateix (Veny 1971) i per M. Dolors Farreny (1986) per al lleidatà, per J. Miralles (1978) per al mallorquí, per Ponsoda (1996) per al valencià meridional, etc. Pel que fa a l'aportació de Coromines, aquest demostra en l'obra esmentada que un seguit d'elements fonètics, gramaticals i sobretot lèxics (diftong *au,* L > *u*, *em* 'som', *cilla* 'cella', *peirer* 'paleta', *panna* 'paella', *gravilla* 'graella', *codena* 'cotna', *cogot* 'nuca', *demest* 'entre', *teta* 'mamella', *feda* 'ovella', etc.)[12] constituïen trets específics del català rossellonès del s. XIII, vivents encara avui, molts d'ells de factura occitana. Es tracta, doncs, d'un dialecte de transició cap a la llengua d'oc "estiregonyat" –diu– "entre una hegemonia lingüística nòrdica i les forces autòctones i del migdia" (prefaci a Kniazzeh-Neugaard 1977: XIII, n. 1). Aquestes característiques eren les generals en el rossellonès medieval i només "els nous corrents lingüístics procedents del sud, cada vegada més robustos, van anul·lar de mica en mica aquelles característiques mig occitanes o, més exactament, les van anar empenyent" cap al Capcir. I així conclou: "El capcinès actual no és més que el rossellonès comú de l'Edat Mitjana" (1977: XVI). En un altre lloc (1954: 58) encara deia més: "[Els occitanismes] a finals de l'Edat Mitjana i en la Moderna desaparegueren progressivament fins que al segle XVII s'havien esborrat quasi del tot". Aquesta afirmació és massa absoluta, tot i l'adverbi atenuador, car no hem d'oblidar que les relacions occitano-rosselloneses foren constants, amb la seqüela lingüística consegüent. Molts mots occitans es van mantenir al Rosselló des del s. XII (el mateix Coromines n'ha citat exemples) i d'altres hi van entrar posteriorment al s. XVII, com, per exemple, *rovill* 'rovell, òxid', *cavalla* 'egua' (Veny 1980), resultat d'immigracions constants de més enllà de les Corberes, ostensibles en l'ingent nombre de motius de la Catalunya del nord d'estructura clarament occitana: *en Boier* ('bover'), *Lairot* ('lladregot'), *en Parrata* (*parrat* 'pardal'), *cal Peira* ('pedra'), *en Potxes* ('butxaca'), *en Trencamaixes* ('trenca barres'), *el Relico* ('relíquia'), etc. i molts antropònims gentilicis i toponímics d'origen occità

(*el Gavatx, la Gavatxa, cal Gascó, el Benassac, la Besuna, en Cone,* etc. (Tirach 1997: 158-171).

És evident que les dades dialectals hodiernes s'han de controlar amb les dades de la llengua antiga, o a l'inrevés. "En dialectología el dato aislado geográficamente y sin apoyo en la lengua antigua es siempre sospechoso" (*TH,* I, 260). La manca de la guia de la llengua antiga pot desorientar en el camí de la recerca. I així Coromines rectifica certes apreciacions d'Elcock sobre supervivents d'IPSE en aragonès, inexistents segons Coromines, però cercats amb deler pel filòleg britànic, suggestionat per la necessitat de confirmar la seva tesi que pretenia explicar *sargantana* a partir de LACARTA, variant de LACERTA, mitjançant la substitució del segment *la-*, interpretat com article, per l'article salat, *sa* (*TH*, I, 260). Temps enrere, vaig tenir la intuïció de relacionar el cat. *pestriu, pastril* 'tipus de mussola' amb el llatí PISTRIX 'animal monstruós'; alliçonat per aquell enunciat axiomàtic del mestre, fins que no vaig poder estintolar la proposta en documentació antiga, no vaig publicar el treball (Veny 1979).[13]

La consulta de manuscrits inèdits és freqüent en Coromines. Així, l'*Inventari de la llengua catalana*, de Julià Bernat Alart, que conté sobretot documents d'arxiu, sovint dels segles XI i XII, poc utilitzats o a voltes explotats sense indicar-ne la font (Gulsoy 1979: 250-253), o el *Libro Lucero de Benasque*, del qual féu un extracte en condicions físiques adverses ("a pesar del frío y la falta de luz", *TH*, I, 235).

Les fonts d'informació anteriors al s. XIII, redactades en llatí medieval, no escapen tampoc a la sagacitat de Coromines que hi troba el pristi funcionament de la llei -DJ-, -GJ- > [j] en el *curriamen* d'un document de 1018 del monestir d'Ovarra ("duos sellas aput *curriamen*"), corresponent a un actual *correiam* del dialecte ribagorçà, amb una [j] mantinguda, com a *puiar* 'pujar', deu segles després, fins avui en aquest dialecte i evolucionat a [dʒ] a la resta del català (*corretjam*).

La relació entre apel·latius i onomàstica és ben estreta. Noms de lloc i de persona corresponen a (antics) noms comuns. El valor d'aquells rau en el fet que apareixen en textos llatins o llatinitzats dels segles X-XII quan encara no comptem amb textos redactats en vulgar. Permeten, per tant, datacions més antigues. Només unes mostres.

L'antropònim *En Macarulla* (doc. de 1260-1270) retrotreu quatre segles la datació del nom de la cassanella o agalla de roure. El top. *Moià* (< llatí MODIANU) sembla ser un supervivent del canvi -DJ- > [j], que hauria estat comú en el català preliterari i avui sols viu en ribagorçà i pallarès; hi afegiria encara *el Muial* (Bages) (< MODIALE) (Veny 1996: 27).

La toponímia també enriqueix els nostres coneixements d'història cultural (antigues colonitzacions, canvis de conreus, contactes de llengua, etc.). L'estudi acurat d'uns dos-cents topònims menors del Pallars, no explicables ni pel llatí ni pel cèltic, el porta a una conclusió impactant per a la història de la nostra llengua: en aquella àrea s'hauria parlat una varietat de basc fins l'any 1000 (*ETC*, I, 93-151). Igualment, els nombrosos noms de lloc *Vinyes, Vinyals,* de la Cerdanya, a més de mil metres d'altura, on avui no es cultiva la vinya, són, per a Coromines, indici, més que d'un canvi climàtic, de la pràctica de l'economia tancada substituïda després per una economia d'especialització (*TH,* I, 180-181).

He dit abans que la dialectologia filològica té en compte tant els textos antics, medievals, com els postmedievals i moderns. És per això que el seu diccionari etimològic català és farcit de referències a mots emprats pels nostres escriptors, especialment pels que donen testimoni, en major o menor escala, de la seva procedència dialectal i que enriqueixen, amb atractiva policromia, el nostre patrimoni lingüístic: Vayreda, Bosch de la Trinxeria, Pons i Massaveu, Bertrana, Santamaria, Ruyra, Bartomeu Ferrà, Maria Antònia Salvà, Josep S. Pons, Garcia Girona, etc., mentre que són rebutjats Bofill i Mates o Llorenç Riber per l'ús d'un llenguatge molt literari, allunyat del carrer o del camp.

Fonètica històrica

Dialectòleg i diacronista alhora, amb brots de substrat neogramàtics, Coromines no podia obviar el funcionament més o menys sistemàtic d'unes tendències de la llengua o dels seus dialectes, és a dir, d'unes "lleis". I a aquestes arribava a través de la consideració de tots els casos particulars, conscient, amb el seu mestre G. Millardet, que "l'analyse du détail est la condition préalable de toute synthèse scientifique" (1910: 215).

Així, a propòsit de l'obertura de certes *o* tòniques en síl·laba inicial, els seus antecessors, estudiosos de gramàtica històrica (Fouché, Badia, Moll), es limitaven a citar uns pocs casos (*crosta, roig...)*, que explicaven per certes atraccions formals. Coromines, en canvi, recollia una "massa considerable d'exemples" (fins prop de trentacinc enfront de vuitanta d'intactes). El canvi *o* tancada > *o* oberta afectava el Principat, el País Valencià i les Balears, però no el territori de l'antiga diòcesi de Girona, on es mantenia la [o], ni al Rosselló, on aquesta passava a [u], seguint l'evolució pròpia d'aquest dialecte (*crusta*, com *musca*, etc.). Coromines anunciava aquest canvi com una de les "lleis fonètiques catalanes no observades fins ara"; no donava raó del canvi sinó de la resistència a l'obertura dels altres mots explicada per la seqüència de certes combinacions consonàntiques o el veïnatge de consonants geminades (*llosc, forn, bony, poll,* etc.) (*Lleures,* 189-195). Investigadors posteriors intentaran trobar una justificació a l'obertura: Badia (1963-1968), en la recerca d'un compensació a la pèrdua de sonoritat; Mascaró (1984), en la presència d'una *i* o *u* postònica.

Altres vegades reuneix exemples de canvi amb un tret en comú, en els quals intueix la presència d'una força comuna, sense arribar a formular una llei. És el cas de la [o] àtona inicial que tendeix a la centralització en [ə] (cat. oriental) o en [a] (cat. occidental): *clotell > cla-*

tell. Coromines dóna compte del canvi o > [ə] "al costat de *l* (*clatell, altrança* 'ultrança'*, (si) mel (convé*) 'si molt convé'" (*DECat*, s.v. *falç*) o per dissimilació o...o > ə ... o (*lo Donzell > la Donzell*: *EDL*, II, 130-131). Al llarg de lectures i contactes amb la llengua viva he pogut recollir prop de dos-cents casos normatius, dialectals i onomàstics on es dóna aquella mutació, sense necessàriament aquell context que, al meu parer, no és determinant, car la *l* velar tendeix més aviat a velaritzar la vocal, per tant, a passar la [ə] a [o] o [u] (cf. *escàndel > escàndol*). Algunes mostres de la centralització: *clatell* (< *clotell*)*, pasterol* (< *posterol), patracol* (< *protocol*)*, (em)balum* (< *volum*)*, claveguera* (< **cloveguera), ancins* (< **oncins*)*, llambric* (< *llombric*)*,* nord-occ. *baldar-se* 'gronxar-se' (< *boldar-se*), *calostre* (< *colostre*)*, tafaner* (< *tofoner*), etc. És evident que determinats contextos poden contribuir, per assimilació o dissimilació, al canvi, però sembla que, quan hi ha un nombre tan gran de casos, es pot parlar, si no d'una llei, d'una tendència molt forta a la centralització. Penso estudiar més endavant aquest tema.

Altres vegades l'explicació és feta d'una manera més simple –i més convincent– que les exposades anteriorment, com és el pas de *ou* > *eu* (*crou* > *creu*). Coromines rebutja amb raó la hipòtesi de Kuen, tan complexa, producte de laboratori, i proposa simplement una diferenciació vocàlica del diftong (com la del fr. antic *flour* > *fleur*), format per dues vocals velars en benefici d'una vocal anterior: *crou* > *crəu* > *creu.* Les recialles fonètiques de *crou* a punts de Mallorca (Aguiló 1997) i l'alternança *veu, vou* (< VOCE) i *deu, dou* (< DEBET) reforcen la seva explicació.

El coneixement de la fonètica històrica serveix per a explicar concordances amb el gascó com a veritables manlleus i no com a simples paral·lelismes (*TH*, II, 99 n. 2). Les lleis també s'apliquen als topònims d'acord amb la fonètica dialectal antiga (*TH*, I, 17-18).

Els canvis fonètics, com els lingüístics en general, tenen un espai de naixement des del qual, al llarg de generacions, es van estenent i guanyant terreny, procés que, fins al desplegament dels mitjans de comunicació, s'ha realitzat lentament per via geogràfica. En aquesta línia és valuosa l'aportació corominiana sobre la desafricació de [ts] > [s], procedent de C' llatina (CAELU > *tsel* > *sel*), que, mitjançant documentació, comprova que arrenca de l'est i va progressant cap a l'oest (*EDL,* I, 108-109). Aquest estudi en certa manera obre les portes a una explicació de la divisió català occidental / català oriental basada en una tendència més renovadora d'aquest enfront de la més estancada d'aquell (*hòmens / homes, a, e / ə, o*, *u* / *u*), com vaig insinuar (Veny 1978: 19-20), en lloc de cercar les raons en el substrat (Sanchis Guarner 1956) o en la romanització (Badia 1981).

Igualment dóna compte de la persistència del diftong *eit* (< ACT), en casos com *feit* i *lleit,* fins a finals de l'edat mitjana en català occidental i rossellonès, i actualment al Pallars, la Ribagorça central i baixa i el Capcir i, més esporàdicament, en alguns mots d'altres àrees, com per ex. *lleit* al Maestrat i Ports de Morella (*EDL*, I, 105-106); afegim-hi *guareit*. També del tractament -ORIU > ɛ, propi del pallarès, troba Coromines resultats a Andorra i certs parlars de la Cerdanya (*pla de les Passaderes*) (*EDL*, II, 41 n. 6).

Pel que fa a l'aragonès, no són menys importants les seves observacions: respecte a la palatalització de la L dels grups llatins PL, CL, GL, FL, Coromines creu que la palatalització devia ser general en aquella àrea, ateses les grafies del tipus *gllesia* dels documents medievals, però no la de la L- inicial, com afirma Menéndez Pidal basant-se en grafies del Poema de Yúçuf, palatalització que a l'oest del ribagorçà només ha afectat els parlars de transició, fins a Benasc; també observa un retrocés cap a l'est de l'assimilació ND > *n*, considerada forta a la part catalana i feble i local a la banda aragonesa (*TH,* I, 197-199).

Morfologia i sintaxi

En morfologia verbal, Coromines ha fet llum sobre diversos problemes d'abast normatiu però també dialectal. És el cas del present de subjuntiu en *-i,* propi del català oriental. Moll (1952: 220) hi veia l'origen en el desig de desfer la confusió de formes del present de subjuntiu i d'indicatiu (*cante*), canviant la *-e* final en *-i* a partir de la situació en hiat ("que cante aquesta cançó"). Coromines hi veu un altre camí: formes antigues com *tròpia* haurien actuat sobre les altres en *-a* (*faça*) canviant-ne la desinència en *-ia* (*fàcia*)[14] i després s'hauria debilitat en *-i*. Aquesta idea, correcta en la seva essència, ha estat després desenvolupada, ampliada i corregida en alguns detalls pel seu deixeble J. Gulsoy (1976).

L'explicació de les formes baleàriques *creim* 'creiem'*, creis* 'creieu', *veim* 'veiem', *veis* 'veieu' també ha estat innovadora. Segons ell (*Lleures,* 261-262), no procedeixen del llatí CRÉDIMUS, CRÉDITIS, sense derivació en les llengües romàniques, que exigeixen CREDÉMUS, CREDÉTIS, sinó que són resultat d'una atracció analògica del model dəjm, dəjs (< *deïm, deïts*), com també *queim* 'caiem', *reim* 'riem', etc. Els coneixements de llatí vulgar (recordem que Coromines va traduir *Lateinische Umgangsprache*, de Hoffmann (1958)), la comparació romànica i la llengua antiga el posen en el bon camí.

La sintaxi no ha estat una parcel·la particularment afavorida pels estudis dialectològics del català; al revés del que ha passat a altres dominis, com el való enriquit amb una voluminosa *Syntaxe du parler wallon de La Gleize*, de Louis Remacle (1952-1980). Potser perquè la diferenciació és menor o, almenys, manco perceptible que la fonètica o la lexical. Coromines no evita tanmateix de fer alguna observació d'aquest caire. Dóna a conèixer el fenomen, l'exemplifica i n'explica l'origen. Així, a propòsit de la partícula *se* (*ce*) de l'alt Pallars, equivalent a 'què, el que', usada en interrogatives indirectes precedint un pronom, adjectiu o adverbi interro-

gatiu ("no li diuen *se* quant han de pagar"), retreu el seu ús en aranès i el considera procedent de *ço*, dissimilat en el decurs (*ço com*) en *ce* (*EDL*, II, 66-67).

Cal no oblidar tampoc l'aportació de dades dialectals que fa Coromines per tal d'aclarir els usos de *per* i *per a*, reproduint frases col·loquials, caçades al vol, de parlants d'Alaquàs, Vilafamés, Açanui o Bonansa (*Lleures,* 159-166).

L'etimologia

Coromines es va plantejar aviat el dilema entre el científic i el divulgador, entre la recerca aprofundida i la simple tasca vulgaritzadora. I es va decidir per la primera opció, a través de l'estudi bàsicament del lèxic en la seva vessant semàntica i etimològica, que oferia enriquiments històrics, culturals, fàcilment assequibles al gran públic. I és així que en la seva fase americana donà a conèixer l'origen nàutic d'un bon estol de mots de l'Amèrica hispànica, com *arribar* 'arribar', *playa* 'paratge obert i pla', *farallón* 'penyal', *botar* 'llençar, tirar'; la influència de la ramaderia en el lèxic argentí (*pechar* 'empènyer') o el reflex del caire militar de la colonització espanyola a ultramar (*campaña* 'camp'); també el coneixement dels dialectes peninsulars li permet lligar amb aquests, mots americans (*garúa, piola, chicote*) que havien estat considerats de substrat precolombí (*TH*, I, 292-302).

És sobretot en els seus diccionaris etimològics on es pot manifestar amb plenitud el científic que enfondeix problemes intricats que exposa planerament als estudiosos o encuriosits per la llengua. Vegem aquesta faceta vertebrada en el català.

Coromines és un gran col·lector de materials dialectals. Les seves lectures i les "eixides toponímiques", que diria Mn. Alcover, li han permès de carrejar cap al seu fitxer una ingent quantitat de mots desconeguts marcats amb el diacrític + que precedeix moltes paraules del seu diccionari etimològic. I és així com noves unitats lèxiques han vingut a augmentar el patrimoni lèxic de la nostra llengua: *llauges* 'sabates fines' (argot), *guill* 'tipus de mineral'*, mosquilla* "mosca petita o col·lectiu"*,* l'antic *alfacara* 'tipus de terra', cat. ant. *escassà* 'coix', etc. És de doldre que, a causa d'una ordenació alfabètica a voltes deficient, li hagin passat per malla mots presents en altres obres anteriors, com *mifa* 'òliba', *escaibre* 'baldufa'*, xesclet (cerclet), bacanard* 'beneit'*, bessa* 'branca grossa', *bateó* 'bolet', *xopina* 'mesura de mig litre de capacitat', *jaumet* 'corc'*, garrabís* 'calamarsa'*, barloc* 'barreja de neu i fang'*, sell (sellard)* 'garbera'*,* etc.

Però Coromines no és únicament un gran col·lector de mots, sinó que intenta arribar a la seva entranya, unes vegades remota, altres més propera, i resseguir-ne les peripècies. És el nostre més gran etimologista, com ho és també de la Península Ibèrica. Sense la seva obra, el castellà es trobaria a un nivell baix en qüestions etimològiques, com el que oferia el *Diccionario etimológico español e hispánico*, de V. García de Diego (1954); el portuguès, l'occità i altres llengües també se n'han sentit beneficiades. I el català, gràcies a ell, deixa enrere propostes lleugeres de Griera, Montoliu o Barnils. L'etimologia és una ciència –i també una art– marcada per la dificultat, com reconeix el mateix Coromines: "Si son tan pocas las obras humanas que se acercan a la perfección, la misma índole de la labor lexicográfica [etimológica] hace que en ella el acierto constante sea un sueño" (*TH*, II, 18). Tot i que les ensopegades sovintegen –ni el més expert dels filòlegs se n'allibera–, Coromines reconeix que els errors ensenyen (*TH*, II, 103), però que cal no deixar-se portar per una excessiva audàcia.[15] Per a ell, és bàsica la informació extreta de la llengua antiga, amb materials, però, controlats pels dialectes (*TH*, II, 30). En tot cas, cal tenir en compte els dialectalismes de tot el domini, no com fa Prati que, per a l'italià, sols té en compte els del nord i centre d'Itàlia (*TH*, II, 10). En suma, no s'ha de fer "etimología esquemática a la antigua, sino historia de las palabras" (*TH*, II, 10). Cal seguir la vida dels mots, impulsada per factors geogràfics, històrics, socials i interns de la llengua mateixa; vida a voltes dramàtica, on hi ha morts, mutilats, malalts, immigrats, viatgers, mots fantasmes, mots amb "pedigree" i sense. Cada paraula és una biografia jalonada de canvis formals i/o semàntics, amb una xarxa associativa que el lexicògraf no ha de perdre de vista. Així, la consideració del camp derivatiu l'ajuda a trobar els lligams etimològics correctes: *eixordiga* no prové directament d'*ordiga*, sinó del verb *eixordigar -se* 'punxarse amb les ortigues', on li escau el prefix derivat del llatí EX. I també li serveix per a comprovar l'arrelament o no d'un mot: per ex., *fondo* coneix derivats com *fondària* i *enfondir*, que asseguren les seves arrels i vitalitat. El recurs a les atraccions paronímiques, la metàfora, la metonímia, el calc, etc. justifiquen els canvis de forma i contingut dels mots estudiats, a voltes amb l'auxili de noves eines terminològiques, com la *metacedeusi* o canvi de parentela d'una paraula (el llatí CRATICULA, quan CRATES desapareix, es relaciona amb GRADUS i genera GRADICULA, origen del cat. *graella*), el *floreig verbal* (*DCELC,* I, XX, n. 1), que designa fenòmens del tipus *anar a Badalona* 'badar',[16] la *transglutinació*, com en el cas del mall. *sól·lera*, variant de **sol·la* < **lol·la* < **lodla* < llatí ALAUDULA (*TH,* I, 258 i n. 8); el *sorotàptic*, referit a la llengua dels indoeuropeus hispànics preceltes, introductors a la Península de la cultura de les urnes (*DCELC,* IV, 1801*b*; *TH*, II, 241, n. 6); alguns termes de fonètica irregular, com *repercussió* de *r* (*murtra* < *murta*: *DECat,* V, 173b, s.v. *llet*) o de geolingüística, com (*valencià) transsucònic* per al valencià de més enllà del Xúquer (*DECat,* s.v. *llagosta*). En el *DECat*, redactat a una edat avançada, apareixen a voltes expressions col·loquials, potser impròpies d'una prosa científica: *parem el carro!* (VII, 243a, s.v. *rènec*), *si m'embrutes t'emmascaro* (III, 573b53-54, s.v. *esdernegat*), etc.

D'aquesta manera, devem a la ploma de Coromines, carregada d'erudició i sagacitat, l'etimologia de mots dialectals (alguns d'ells traspassats a la normativa) com *farigola, eixonar* 'collir olives; desfullar'*, ruixó* 'àncora peti-

ta’, *boldró* ‘redol de sembrat més alt; grup’, *deler, acobitiar* ‘acollir’, *carant* ‘corrent d’aigua molt pendent’, *acubar-se* ‘ofegar-se, desmaiar-se, *cruiar* ‘obrir una esquerda’, *barnilla, biot* ‘bassal’, *bogal* ‘balder; generós’, *embornals* o *embons* ‘foradets al llarg de l’orla d’una barca’, *lladriola (guardiola), llibant* ‘corda gruixuda’, *pelegrí* ‘suro de la primera pela’, *sadorn* ‘herba de muntanya’, *aritja* ‘arítjol’, rossellonès *refatjaire* ‘adobacossis’, etc. El nombre de troballes de mots, sovint dialectals, d’ascendència aràbiga posat en relleu per ell no és gens menyspreable: *farnaca* ‘llebre jove’, mall. *xalea* ‘flamarada’, *atzabó* ‘nuvolada, remor de tempestat’, *xàldiga* ‘espurna’, *farida* ‘inclinació, instint’, val. *tarquim* ‘llot, solatge’, *fleitera* ‘formatgera’, *fardatxo* ‘llangardaix’, *corfa* ‘escorça, pell’ etc. (*EDL,* III, 68-177); i no ho és menys el dels mots d’origen grec, especialment referents al lèxic mariner: *arjau, paramitjal, estamenera, escar, gúa,* etc. (*EDL*, III, 178-230).

De vegades els mots són poc permeables al setge etimològic, però el savi etimologista s’esforça per trobar-hi qualque sortida: així per a *rentell* ‘mosquit’ arriba a formular sis propostes totes enginyoses; les seves variants “m’hi han fet pensar tota la vida” –ens diu (*DECat*, s.v.). D’altres, que podrien semblar dubtoses, com la de l’ocell *lluer* (< llatí *LUCANINU), reben el reforç provinent de nous materials.[17] D’altres havien estat formulades anteriorment per altres investigadors, però, havent renunciat Coromines a consultar la bibliografia apareguda després de l’inici de la redacció del seu *DECat* per a garantir-ne l’acabament, no cal dubtar que es tracta d’aportacions independents que, pel fet de coincidir amb la primera proposta, no ha de fer més que enorgullir l’autor d’aquesta d’haver estat a l’altura del mestre. Almenys així m’emprèn a mi a propòsit de l’eivissenc *tol·lar* ‘mirar insistentment, entrellucar’, que el 1975 ja ho relacionava amb els mots bíblics *tolle tolle!* (Veny 1977), el mateix que feia Coromines tretze anys després; o a propòsit de *neunella* ‘úvula; apèndix xifoide’ que, tot refusant la derivació de *NEBULELLA (Moll) i de UVULA (Wartburg), proposava (Veny 1980) partir de **lleulella*, procedent del llatí LIGULA ‘llengüeta, cullera’ més el sufix *-ella*, que és l’ètim proposat més tard per Coromines.

Tenint en compte les dificultats que sorgeixen en transitar pel terreny etimològic, no és rar que Coromines alguna vegada s’hagi perdut en una selva tan espessa, sobretot considerant que afrontava no uns quants mots, sinó tots els mots de la llengua catalana. Sembla que va desencaminat en els casos de *bassetja* ‘fona’, *vaivé* (Colón 1997), *isaga* ‘classe de raïm’ o en noms d’ocells com *merita* ‘fredeluga’ o de peixos com *petard, garneu, gallimó, enfú, baila,* etc. Pecats venials que no entelen la glòria del gran etimologista.

Adstrat

Veurem com Coromines aplica una visió romànica dels problemes del català. Per a l’estudiós catalanista, almenys les llengües d’adstrat han de ser tingudes en consideració: al nord, l’occità, i a l’oest, l’aragonès i el castellà, especialment amb les seves varietats aragonesa i murciana. Permeteu-me unes referències a l’aragonès i a la frontera amb el català en l’obra de Coromines.

Ell ja havia fet exploracions dialectològiques a l’Aragó, en col·laboració amb Casacuberta (1936), i més endavant havia establert els noms dels municipis de la Catalunya aragonesa (1959). Les ressenyes sobre obres d’aquella àrea esdevenen articles substanciosos. I quan una nova agressió central intentava segregar Lleida de Catalunya, Coromines, patriota acèrrim, no dubta a acceptar de pronunciar una conferència (13 febrer 1967) sobre “El català, llengua de la Ribagorça”, on fa l’apologia d’aquesta varietat per l’arcaica puresa dels seus parlars (*disnar* ‘dinar’, *ferre* ‘ferro’, *emprar*, diferència entre *moixó* i *aucell*) i el fet de constituir, com a marca lingüística, “la nostra primera línia”, “la nostra cuirassa” enfront de l’expansió castellana (1971: 115).

Les observacions sobre els parlars de la Ratlla d’Aragó són valuoses. Així, nota la diftongació antiga de *o* oberta a la Vall de l’Isàvena, del tipus *buen / buana* (< llatí BONU / BONA) amb harmonia vocàlica deduïda dels documents, diftongació avui extingida –diu– a causa de la catalanització d’aquesta àrea durant els segles XII i XIII (*TH*, I,195-196). I pel que fa al parlar de Benasc, que qualifica de “parlar veritablement mixt” (*ETC*, II, 48) intueix que posseeix un 50 % d’elements castellanoaragonesos (*TH*, I, 234), percentatge que considera més alt en una altra publicació (“la vall de Benasc [...] ja és més que mig catalana”, *EDL*, I, 57). Anàlisis posteriors, amb base estadística, encara que sense propòsit encasellador, no permeten compartir aquest optimisme: segons J. Rafel (1980), la diftongació de *e* oberta afecta un 62 % dels casos estudiats (*pierna, martiello*), per tant, casos d’afinitat aragonesa, enfront del 37 % de no diftongació (*melsa, pell*), és a dir, casos d’afinitat catalana; en la diftongació de la *o* oberta les xifres són menys afalagadores: 76 % de formes diftongades (*fuente, uello*), enfront de 24 % de no diftongades (*foc, nou*). Una obra recent, *La franja de la Franja*, d’Antoni Babia (1997), per la seva tendenciositat, representa un pas enrere en l’estudi objectiu, desapassionat del benasquès. Deixem-lo com un parlar de transició, fill del llatí, marcat pel “continuum” dels parlars de frontera, que oscil·la entre català i aragonès i que posseeix la seva personalitat (per ex., *cantats* enfront de cat. *cantau, canteu*, i de l’arag. *cantaz*).

Respecte a Açanui i pobles de la vall de Sosa de Peralta, Coromines parla d’un 60 % de formes catalanes; l’estudi monogràfic de R. Sistac (1993) fa d’Açanui i Calassanç parlars de transició, amb un fons castellanoaragonès acrescut per les relacions primer amb l’aragonès de Graus i Fonz, i després amb el castellà de Montçó, Barbastre i Binèfar; a l’oest, Alins té una fesomia clarament aragonesa enfront de la indiscutible cata-

lanitat de Gavasa i Peralta de la Sal.

El nostre dialectòleg desfà igualment idees emeses lleugerament (Saroïhandy) sobre l'antiga catalanitat dels parlars de l'est del Cinca, fundades en l'observació de la llengua escrita d'aquesta àrea, que era el català, però no la llengua parlada (*ETC*, II, 49-50)

Devem també a Coromines aclariments sobre fets de fonètica mal interpretats: la interdental de pobles com Açanui no és d'influència castellana, sinó resultat d'una evolució interna; altrament no s'explicarien topònims com *Pilzà* (z = ɵ), ni mots com *seze* 'setze', *en zo de* 'en ço de, a les terres de', sense rèplica en aquella llengua.

Finalment, Coromines ha aixecat la llebre sobre alguns aragonesismes del valencià: *aconténer*, *carcallada* 'cop de rialla' (*DCELC*). Un inici de recerca, que he intentat continuar amb noves propostes (Veny 1988a). En la meva opinió, el val. ant. *lolo, lola* 'avi, àvia' ve de l'aragonès, *sinse* 'sense' és tributari d'aquesta variant usada a Terol a l'edat mitjana, i mots com *mentira, lligallo* 'camí ramader'*, grill cantador* 'grill' (enfront de *grill* 'llagost') arribaren a València amb els colonitzadors aragonesos.

Substrat

Tot i que la nostra llengua té per base el llatí vulgar, aquesta llengua de colonització va rebre elements lingüístics de les poblacions indígenes anteriors a la romanització. Aleshores, com deia, cal arribar a l'entranya més profunda de la llengua, que sovint es troba en la toponímia. Un bon etimòleg és també toponimista. Coromines no creu casual que la major part d'etimologistes italians provinguin del camp de l'onomàstica (Battisti, Alessio, Prati, Migliorini, Olivieri) (*TH*, II, 7 n. 2). He al·ludit abans a les seves riques troballes sobre pervivències del basc, acrescudes amb noves propostes sobre celtismes, tant topònims com apel·latius, del català i de les llengües iberoromàniques, molt endarrerides en aquest camp respecte al francès, l'italià i els dialectes alpins (*TH*, II, 196-197). Les aportacions corominianes sobre apel·latius i topònims (*tancar, toll, basca, baranda,* etc.) (*TH,* II, 231-234) han estat punt de referència per als celtistes estrangers més reconeguts (Pokorny, Schmoll, etc.) (*TH*, III, 195 n. 1).

Alguna volta, però, les seves perquisicions, bé que amb resultats provisoris, són difícilment acceptables, com el probable origen del pleuronectiforme *tacó* 'pedaç, puput, *Bothus podas*', relacionat amb el gàl·lic TECCONE; crec haver demostrat que es tracta simplement d'un ús metafòric de *tacó* 'pedaç' (*pedaç* justament n'és un geosinònim) (Veny 1997). No cal cercar la veritat a moltes llegües si la tenim a dues passes.

Quant al sorotàptic, pel qual el nostre filòleg tenia una especial proclivitat, prefereixo escoltar la paraula dels preromanistes i, d'una manera especial, dels prehistoriadors.

El mossàrab

Es tracta d'un dialecte romànic que va conviure amb els musulmans un cert temps, però que es va extingir i que als espais on aquests van dominar més temps va deixar algunes relíquies. Coromines ha fet aportacions valuoses en aquest camp. Probablement tenen aquesta ascendència *càrritx* 'planta *Ampelodesma mauritanicum', xítxero* 'pèsol'*, xinxa, muritxec* i *mussiguello* 'ratapinyada'*, alatxa* 'peix clupeid, *Sardinella aurita*'*, atxevo* 'esquer'*, catxap* 'conillet'*, carxata* 'bancal', *antribals* 'espècie de davantal de segador' (*Lleures*, 203, n. 8; *DECat*; Veny 1989), topònims de València i Mallorca com *Xella, Xerx, Cortitxelles, Montitxelvo, la Fotx, lo Munxelló, Portitxol, Pedruixella*, etc. (*Lleures,* 203, n. 8; *ETC*, I, 259-263, mapa IV; *OnCat*).

És evident que el mestre tenia una flaca descordada cap als mossarabismes, uns enunciats categòricament, d'altres amb to de possibilitat. Sovint s'hi mostra massa generós. Almenys alguns mereixen el nostre escepticisme. *Fondo, -a* coneix una àrea massa àmplia, arriba massa amunt (Rosselló) per atribuir-lo al mossàrab: aquest ha transmès elements d'àrea més aviat local. El valencià *cagarnera* pot deure's a una homonimització semàntica de *cadernera* amb *cagar*. *Baila* procedeix del llatí VARIA (i no de *LUPARIA), pels puntets que caracteritzen aquesta varietat de llobarro (*Dicentrarchus punctatus)* i per les formes congèneres portugueses amb *v-* (*varia, vaira, a-*) (Veny 1993b). *Portocristo* és un nom modern de la Cala o port de Manacor, creat a imitació de *Portocolom, Portopetro.* La possible arrel mossaràbiga dels hipocorístics valencians del tipus *Nelo, Ximo,* etc. fa somriure.

La lingüística romànica

Tot i que en aquest cicle de conferències n'hi ha una sobre Joan Coromines i les llengües romàniques, voldria dedicar unes paraules a la importància que donava el nostre lexicògraf a la relació de la nostra llengua històrica amb les llengües germanes.

Coromines coneixia bé, a diversos nivells, les llengües neollatines, a més de l'àrab i les llengües germàniques, així com les antigues com el llatí, el grec, el gòtic, el cèltic. Havia estat professor de Filologia Romànica a la Universitat de Barcelona (massa poc temps, ai!) i havia tingut el privilegi d'haver seguit els cursos de lingüistes famosos, que d'alguna manera havien treballat en el camp de la dialectologia, com Jud, autor amb Jaberg del gran *Atlante Italo-svizzero*, Gauchat, Millardet, O. Bloch, i especialistes en altres matèries tan lligades a l'estudi de la variació, com el fonetista M. Grammont. Amb un bagatge tan substanciós de ciència romànica, Coromines havia d'obrir camins nous amb un enfocament interromànic.

És sabut que de vegades no resten clares les fronte-

res entre llengua i dialecte. Rohlfs, en el seu estudi sobre el gascó (1935), considerava, seguint les petjades de Bourciez i Ronjat, que, per la seva forta personalitat respecte a la resta de l'occità, podia considerar-se una llengua a part. Coromines critica una tal interpretació que, diu, posa al mateix rang trets de detall amb fets capitals, d'estructura com, per exemple, el vocalisme. A més, retreu a Rohlfs que usi l'etiqueta *català* sense precisar de quin dialecte es tracta: la concordança gascó = català té valor diferent segons es tracti del valencià, el ribagorçà o el rossellonès (*TH*, II 101-102 i 106-107).

La comparació amb altres llengües romàniques el porta a opinar sobre algunes teories importants emeses per il·lustres romanistes: no creu en la teoria de Wartburg sobre la partió del gal·loromànic en llengua d'oïl i llengua d'oc, partint de la major intensitat de la colonització germànica al nord de la Gàl·lia; es mostra en desacord, una altra vegada, amb Rohlfs respecte al celtisme del pas U > *ü* o discrepa de Menéndez Pidal a propòsit del possible osquisme de les assimilacions MB > *m* i ND > *n* en les llengües iberoromàniques, explicades –juntament amb Rohlfs– com a evolució interna independent a Hispania i a la Península Itàlica (*TH,* II, 36 i 42-44). També es troba lluny –sembla– de l'idealisme de Vossler, del qual considera atrevida la hipòtesi que posa en relació el naixement de l'article partitiu en francès mitjà (*de la viande, de l'amour*) amb una societat mercantilista, pràctica, habituada a comptar-ho i calcular-ho tot (*TH*, I, 303); però ell s'hi acosta una mica quan, en mostrar l'afinitat del vocalisme i una part del consonantisme anglès i català, es pregunta: "Qui podria assegurar que un cert tarannà amic de les actituds familiars, una repugnància comuna envers l'actitud més tibada de la noblesa medieval francesa i castellana, tractant-se de dos pobles de mercaders i de tradicions planeres i democràtiques, no pogués donar naixença a hàbits paral·lels en la pronúncia de vocals i consonants relaxades, tant en català com en anglès?" (1954: 21-22).

La necessitat de la consideració dialectal traslluu a cada moment. Fa un elogi de la gramàtica històrica italiana de Rohlfs pels seus "lujuriantes capítulos de dialectología", pel seu "conocimiento extensísimo fresco y lozano del lenguaje vivo" (*TH*, II, 22) i retreu a Prati que no faci més cites dialectals (*TH*, II, 11); però alerta sobre la necessitat de controlar aquests materials amb dades documentals: "no es lícito estudiar un dialecto moderno sin haber procedido a un esquilmo detenido del lenguaje antiguo" (*TH*, I, 283). O a l'inrevés: "los textos antiguos, controlados, eso sí, mediante la dialectología" (*TH*, II, 30). En aquella afirmació traspua una censura a l'actitud massa radical de Gilliéron, "con todas sus intuiciones pasmosas y sus no menos asombrosas debilidades" (*TH*, I, 269), atent només als dialectes, amb desdeny total de la documentació.

El coteig del català amb altres llengües romàniques el duu a diversos resultats:

1) constatar la personalitat del català, dins la Romània, en alguns elements gramaticals i sobretot lèxics: el perfet perifràstic (tipus *vaig cantar*), *dropo* 'gandul' (< llatí HIDROPICUS), *ruc*, *espurna* (també a la franja fronterera aragonesa i gascona); i afegiria *jove* 'nora' (*Atlas Linguarum Europae,* volum pendent de publicació), *vaga* 'cessació del treball amb reivindicació' (Vernay 1994: 46), *pestriu, pastril* 'tipus de mussola' (< llatí PISTRICE) (Veny 1979);

2) destacar curiosos paral·lelismes amb dialectes d'altres llengües:

a) amb els italians: l'evolució E oberta > [e] (BENE > *bé*) i E tancada > [ɛ] (CEPA > *c[ɛ]ba* es troba també en cors: cf. ara Dalbera-Stefanaggi 1978: 97-98); la construcció *he mort* 'he matat', en italià meridional; *son* femení reapareix en dialectes del nord; *o-* inicial diftongat en *au-* (*auliva*), *antro* 'altre' presenta el mateix canvi a nasal que el cat. *antre* (*un antre*); el tipus cat. empordanès *li som pres, li ets pres* enfront de *li he pres*, *li has pres*, és propi del Piemont; el present de subjuntiu oriental *canti,* explicat a partir de *càntia*, coneix formes semblants en el toscà vulgar *andia, vadia, dìchiamo*, analògics de *abbia*, ant. *debbia* ; *en (amb) sense* té paral·lel en l'it. vulgar *in senza* ; etc. (*TH,* II, 74-77);

b) amb els parlars sobreselvans: el pallarès i ribagorçà *ratja* 'citzània' (< llatí [AVENA] ERRATICA) enllaça amb el sobr. *radi*; igualment *cauma* 'calor', *espona, sort* 'tros de terra', etc.;

3) clamar contra la desatenció de romanistes italians o italianistes (Zaccaria, Terlingen) vers el català i el seu paper d'intermediari en la introducció de certs manlleus a Itàlia (per ex., *cabreo* < cat. *capbreu*).

Sociolingüística

Coromines no sols té en compte l'aspecte geogràfic i històric de la llengua sinó que també enriqueix les seves substancioses anàlisis amb petites incursions de caire social. Tenim en aquest respecte consideracions de registre i estil sobre la convivència a Barcelona d'*abans* i *antes* en el darrer segle: primer (1880-1890), *abans* té l'estigma de pagès; més tard (1907-1917), *abans* perd la connotació de rústic, cohabitant amb *antes*; finalment (1925-1935), *antes* esdevé vulgar (*DECat*, I, 6a31-37); vegeu interessants observacions sobre l'ús de *tu, vós, vostè* a *Lleures* (88-90).

Valoracions semblants sobre estils de llengua es troben amb profusió en el seu diccionari etimològic català. D' *abassegar* diu que "és usual sobretot en estil literari". Parla de l' "artificiós *ai-las* dels esnobs de cenacle ribià, el caràcter calcat del qual es denuncia per la pronúncia incatalana –servil grafisme– amb *l-* i no *ll-* contra la catalana pura amb *ll-*", usat invariablement també com a calc del francès (*DECat*, s.v. *ai*). La variable "edat" compta sovint: són els vells de Cardós els que encara mantenen la dental de *vent* i *molt* enfront del seu emmudiment a la resta de generacions (*EDL,* II, 44*).* Atribueix al llenguatge de les criatures unes característiques especials pel que fa a modificacions formals fora de les lleis fonètiques: "el

lenguaje infantil es el que cede con mayor facilidad a toda clase de alteraciones fonéticas" (*TH*, II, 258, n. 7). La meva experiència geolingüística confirma aquesta asserció: la xarxa onomasiològica corresponent a (*jugar*) *a fet* presenta, només a l'àrea valenciana meridional, variants com *a cuit, a cuc, a cut, a la quit, a put, a la pit, a cuquet, a samacut*, que seria va intentar reduir a un tractament fonètic regular (*ALDC*, 643); o els significants corresponents a 'mal': al costat de l'intrús *pupa*, apareixen *nai, oioi, mimi, bua*, carregats d'expressivitat (*ALDC*, 25).

Les classes socials són també factors de diferenciació vertical que pot esdevenir horitzontal. El nostre romanista afirma que "a menudo han estado en lucha una pronunciación más distinguida y otra más populachera, predominando una u otra en forma que parece algo caprichosa" (*TH*, II, 51). És llàstima que en el cas de la iodització a Barcelona, la negués rotundament, contra el que expressen els documents antics i la toponímia. Això fa pensar que la classe alta o la més instruïda devia tendir al "lleisme" (*palla*) i la més baixa, la més modesta, al "ieisme" (*paia*), lluita que s'hauria resolt a favor del primer; aleshores mots com *abeia, fuiola, assoleiat*, etc. o el carrer de *Basea* no serien més que supervivències de iodització de la capa més popular (Veny 1978: 39-46).

Dialectologia i normativa

Coromines havia viscut la trajectòria difícil de compleció de la llengua normativa d'una manera directa, primer a través del seu pare, que era membre de l'Institut, i després treballant al costat de Fabra. Justament col·laborà amb aquest, amarat de l'experiència catalana, per a elaborar unes normes ortogràfiques de l'aranès, dialecte gascó situat en territori administratiu català, basades en la tradició occitana però amb concessions a la catalana (*ny* i no *nh*, *x* i no *ch*, *ll* i no *lh*) (*EDL*, II, 11), justificable potser per no haver vist encara la llum la *Gramatica occitana* d'Alibert (1935) però que no s'acaba d'entendre des d'una perspectiva global occitana, que és la que, en gran mesura, traspua en les darreres normes de la "Comission entar estudi dera normatiua lingüística aranesa", respectuosa amb aquells grafemes (*Nòrmes*).

La preocupació per la llengua estàndard, especialment en ortografia i lèxic, és forta i es fa ostensible en els *Lleures* i esporàdicament en algunes entrades del *DECat*. Coneixedor com ningú de la llengua històrica antiga i moderna, estava capacitat per a completar i corregir aspectes de la normativa, amb la qual, en principi, es mostrava respectuós.[18] La seva contribució se centra en aquests aspectes:

1) Proposta de modificació ortogràfica d'acord amb les tendències fonètiques tradicionals del català, coincidents en general amb l'occidental i sovint amb l'etimologia: *darrere* (i no *darrera)*, *escàlem* (i no *escàlam*), *racó* (i no *recó*), *romball* (i no *rumball*); *pendre* (i no *prendre*).

2) Criteri participatiu de la llengua. Cal també donar cabuda a les formes dialectals perifèriques, especialment valencianes i baleàriques: al costat de *alhora* cal admetre *a la vegada*, cal sumar a *aviat* el val. *prompte* i el mall. *prest*, *d'hora* s'ha d'enriquir amb el val. *enjorn* i el mall. *de matí*, el val. *a boqueta de nit* i *vesprada* i el mall. *capvespre* i *horabaixa* s'han d'afegir a *vespre* i *tarda* (aquest, amb un estigma, a més, clarament castellà), etc. També hi ha unitats fraseològiques "que mereixerien estendre's o generalitzar-se" (*Lleures*, 76): val. *fil per agulla* 'fil per randa', *com a figues en cofi* 'com a sardines', *de la ronyonada* 'del millor'. No sé si cal demanar una transdialectalització, una generalització de tals formes, però sí que la seva inclusió en el Diccionari General, així com d'altres dialectalismes, implica en principi que els usuaris de la llengua en certes àrees s'hi sentin representats, que les vegin reconegudes en l'estàndard i així s'acurci la distància entre llengua col·loquial i llengua normativa, aspecte reclamat sempre –o quasi– en benefici del català central, per no dir de Barcelona. Aquesta proposta d'obertura ha trigat a arribar a les esferes acadèmiques de la llengua fins que ha tingut un ressò important en el recent *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (1995).

3) Defensa d'usos alternatius, contra l'actitud uniformista pròpia del model francès i castellà: *corba / curva, quan tornaràs / quan tornis*, *seu / llur* (usat aquest encara a Osona, les Guilleries, el Lluçanès, el Ripollès, la Garrotxa, el Vallespir), etc. Són vàlids –diu Coromines– "per enriquir l'idioma o establir distincions ideològiques útils" (*Lleures,* 93).

4) Introducció d'unitats rebutjades per suposat castellanisme com el llatinisme *clero* 'clergat' o mots d'evolució popular documentats en la llengua antiga com *tartamut* 'quec', *verdader* 'vertader', *iglésia* 'església', *viuda* 'vídua' (*vídua* és un "clar llatinisme"); amb *misto* 'llumí' han estat "massa severs els puristes". S'evita així amb l'ús de *clergat, vídua*, etc. "innaturalitat i pedanteria". No hi haurà aquí –em pregunto– una manca de distinció entre registres de llengua, un més alt on escaurà d'usar *clergat* i *vídua*, i un altre menys formal on serà més adequat *clero* i *viuda*?

5) Lloança de certs mots dialectals enlairats a la llengua literària a través de l'ús que n'han fet il·lustres escriptors, com *rou* 'rosada', emprat per Costa i Llobera i Joan Alcover; recordem que aquesta era la recomanació de Fabra als escriptors, dels quals depenia que un dialectalisme passés a formar part de la llengua literària.

6) Davant el problema de la contaminació de la llengua, fa propostes més genuïnes, com *freginat* en lloc de **fritada*, *runar* en comptes de **basura*, que no sembla que hagin tingut ressò; o *xumet* per **xupete*, que ha conegut una certa difusió.

7) Alguna vegada, especialment en el *DECat*, redactat en una fase avençada de la seva vida, aplica el qualificatiu de *barbarisme* d'una manera inadequada, quan més aviat hauria de dir *dialectalisme*. Un exemple: a

propòsit de la distinció del mall. *so* (masculí) 'acte de dormir' / *son* (femení) 'gana de dormir', el primer és considerat "un cop lamentable, desastrós, en sorgir-hi una forma analògica, barbarisme passiu que destrueix l'ús afectiu de la llengua: una forma *so* extreta del pl. *sons*, contra la qual els bons mallorquins i menorquins haurien de reaccionar enèrgicament" (*DECat*, s.v. *son*). Una actitud condemnatòria totalment gratuïta. Aquesta variant *so* és un canvi analògic a partir del plural, com diu el filòleg,[19] semblant al pas de *blan* a *bla*, *segon* a *segó*, *aglan* a *aglà*, *gaudin(t)s* a *gaudí* i ningú ha titllat aquest canvi de barbarisme, amb l'única diferència que aquestes variants han passat a la llengua general per la seva extensió i aquella s'ha mantingut en el racó de les Illes. Respecte a la invitació als balears a reaccionar contra aquell ús, pareix que Coromines ha oblidat una altra vegada la distinció entre llengua col·loquial i llengua normativa, aquella més permissiva i lliure, aquesta més rígida, més tancada.

Conclusió

Després d'aquest periple per l'obra dialectològica de Joan Coromines, cal subratllar aquests aspectes:

1) ha estat un excel·lent i activíssim col·lector de materials dialectals de pràcticament tot el domini lingüístic;

2) ha engruixit amb milers de mots d'àrea regional, antics i modens, el patrimoni lèxic del català;

3) lluny de limitar-se a la definició d'aquests mots, ha intentat donar compte del seu origen i vicissituds i del seu context geogràfic, històric, cultural;

4) ha resolt problemes de fonètica i morfologia dialectal, puntuals o d'estructura, amb la qual cosa ha imprès un fort impuls a la gramàtica històrica i a la història de la llengua;

5) ha posat la primera pedra de la dialectologia medieval;

6) ha donat a l'estudi dels problemes del català una projecció romànica de la qual s'ha enriquit tant el català com les altres llengües romàniques, especialment l'occità, l'aragonès i el castellà;

7) en el plateret d'aspectes no tan positius, cal remarcar una desbridada propensió a resoldre certes qüestions etimològiques per la via mossaràbiga i sorotàptica i unes referències a voltes procaces envers alguns col·legues.

Havent-se ocupat de l'estudi de tants milers de mots i de tants fets lingüístics al llarg d'una vida de més de noranta anys, amb jornades intensives de treball, s'hi havien d'esmunyir errors i inexactituds. Són, però, nuvolets en un cel resplendent. Tanmateix, tals defectuositats ens ensenyen, ens estimulen i ens posen en el bon camí. En suma, estem davant la figura més rellevant

Notes

1. Per tal d'evitar la possible influència de la llengua de l'enquestador sobre la de l'enquestat, el dialectòleg americà Stanley M. Sapon va idear un qüestionari d'imatges, el *Pictorial Linguistic Interview Manual* (Ohio, 1957), aplicable a través d'una gravació magnetofònica.

2. Per exemple, a propòsit de les variants *Cerberís* o *Ceberís*, de la vall de Camprodon, Mossèn Pascual va cridar diversos individus perquè Coromines escoltés com pronunciaven el topònim (*EDL*, II, 99-102).

3. A més de dedicar el llibre *PVAran* a la memòria d'Hermenegild Escudé (Bossost), Josep Pont i Riu (Gessa), "els meus informadors més abundosos i constants", i Mossèn Josep Condó (Montcorbau), esmenta "per l'abundor, precisió i arcaisme amb què ho feren" els informadors Forquet de Sant Joan de Toran, els Romeva (Canejan), Tònn det Baron (Vila) i Joaquim Delseny (Arties) (p. 10).

4. "Entre *a* lleugerament relaxada i una ə idèntica a la del barceloní, amb el grau intermedi a/ə" (*EDL*, II, 34).

5. Antoni Griera publicà aquesta compilació lexicogràfica dialectal, sota el títol de *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya* (Barcelona, 1935-1947), les deficiències de la qual són posades en relleu més d'una vegada per Coromines: "esfuerzo malogrado" (*DCELC*, I, XLIV), "fraudulenta recompilació" (*DECat*, s.v. *maganyar*), "recopilación defectuosísima de segunda mano" (*TH*, I, 224).

6. "Siempre me había parecido oscuro el nombre de montaña *Arp* en los Pirineos de Seo de Urgel; lo creía vagamente prerromano. Hasta que, recorriendo aquellos montes durante el interrogatorio del pueblo vecino de Fórnols, al fijarme en los pastos que lo cubren, a diferencia de todos los circundantes, áridos o poblados de bosque, el contraste me hizo adivinar que se trata del lat. ARVUM 'pradera', y me confirmé en tal creencia al darme cuenta de que el pueblo lo emplea siempre con artículo, circunstancia reveladora de su carácter originariamente apelativo, que nunca hubiera descubierto en libros ni mapas" (*TH,* I, 168).

7. Llàstima que l'observació de l'espècie no el posés sobre el bon camí (cf. Veny 1997).

8. Cal distingir entre *homonimització formal*, quan en l'atracció d'un parònim no hi juga cap paper el seu significat (*uçol / mussol* ► *mussol / mussol), homonimització semàntica*, si hi intervé el significat (*uçol* ► dial *uisol* "perquè surt a un *ui sol*"), *homosemització,* quan canvia el significat d'un parònim (top. *la Peraguda* [< llatí PETRA ACUTA] ► *l'Apareguda,* relacionat –infundadament– amb bruixots i fetilleres).

9. Per exemple, Joaquim Maluquer (1973: 167): "acostuma a posar-se als cims dels branquillons i *als mànecs de les aixades –d'ací el nom popular valencià–".*

10. Per a l'estudi lingüístic del *Regiment de pestilència* de J. d'Agramont (Veny 1971), conscient dels errors tipogràfics i de transcripció de l'obra editada el 1910, vaig procedir a una nova edició a partir del manuscrit conservat a Verdú.

11. L'edició i estudi de Kniazzeh-Neugaard (1977) porta un "Prefaci" de J. Coromines, que cito en aquest estudi.

12. Cito mots de Coromines (1945), Kniazzeh-Neugaard (1977) i Veny (1980: 458-459).

13. Tanmateix, no sempre es pot comptar amb el suport de la documentació. Hi ha certs tipus d'animals marins que, pel fet de no figurar en tarifes a causa del seu escàs o nul valor econòmic –subjecte a variació segons modes de consum–, no han conegut fins molt tard el privilegi de l'escriptura; vegeu, per exemple, *catxel* = cast. *berberecho* (Veny 1989).

14. S'hi troba alguna afirmació inexacta, com que *dormi, temi*, formes rosselloneses de la primera persona d'indicatiu, procedeixin del llatí DORMIO, TIMEO.

15. Les crítiques van adreçades al *Dizionario etimologico italiano* de C. Battisti i G. Alessio (*TH*, II, 16).

16. Per a una àmplia exemplificació en català, vegeu Veny (1990 i 1991: 90).

17. *LUCANINU (amb el sentit de '(ocell) que canta a l'alba')

hauria donat **lluganín* i després **lluguerí, *llucarí,* d'on, amb canvi de sufix, *llucaret, llueret*, origen d'un pseudoprimitiu *lluer*. Aquest canvi, aquesta oscil·lació entre diminutiu i mot primitiu es troba en geosinònims del valencià meridional: *tiro / tiroret, nyic / nyiquet, mentiró / mentironet*, etc., estudiats per Josep Tormo en el seu *Atles lingüístic del valencià meridional i alacantí*, en curs d'elaboració.

18. "M'interessa fer constar que el meu parer restarà sempre provisional mentre no s'hagin pronunciat les instàncies més altes" (*Lleures,* 23-24).

19. O, millor, atès que el seu ús en plural és escàs, per atracció

Bibliografia citada

de la lingüística històrica catalana i d'un dels romanistes més brillants d'aquest segle.

Obres de Joan Coromines

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1954-1957, 4 vol.

DECat = Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.

EDL = Entre dos llenguatges. Barcelona: Curial, 1976-1977, 3 vol.

ETC = Estudis de toponímia catalana. Barcelona: Barcino, 1965-1970, 2 vol.

Lleures = Lleures i converses d'un filòleg. Barcelona: Club Editor, 1971.

OnCat = Onomasticon Cataloniae. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1989-1997 [1998], 8 vol. (Al moment de tancar el llibre que el lector té a les mans, encara no ha aparegut al mercat el darrer volum d'aquesta obra, que tanmateix està acabada i impresa. Prenem la fitxa de la bibliografia que publica Josep Ferrer aquí mateix.)

PVAran = El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó. Barcelona: Curial, 1990.

TH = Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el sustrato y la toponimia romances. Madrid: Gredos, 1971, 2 vol.

Coromines, Joan (1945), "Las 'Vidas de santos rosellonesas' del manuscrito 44 de París". *Anales del Instituto de Lingüística (1943)* (Mendoza) III, pp. 126-211. (Reproduït en català amb alguns retocs i addicions a *Lleures*, 276-362.)

1954, *El que s'ha de saber de la llengua catalana*. Palma de Mallorca: Moll.

1959, "Els noms dels municipis de la Catalunya aragonesa". *Revue de Linguistique Romane* (París) XXIII, núm. 89-90, 91-92 (gener-juny, juliol-desembre), pp. 35-63, 304-338. (Reproduït a: *ETC*, II, 43-141.)

1971, "El català, llengua de la Ribagorça". A: *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalana*. Barcelona: Pòrtic, pp. 111-115.

1977, "Prefaci". A: Kniazzeh, Charlotte S. Maneikis, Edward J. Neugaard (1977), vol. I, pp. ix-xxii.

Altres obres

Aguiló, Cosme (1997), "Un nom precatalà de filiació llatina ben documentat: *Es Camp Cucurutx* (Ariany, Mallorca)". A Josep Massot i Muntaner (ed.), *Estudis de Llengua i Literatura en honor de Joan Veny*, I (Barcelona: Universitat de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 451-457.

ALDC = Atles lingüístic del domini català. Universitat de Barcelona / Institut d'Estudis Catalans (en curs d'elaboració).

Alibert, Loïs (1935), *Gramatica occitana*. Tolosa: Societat d'Estudis Occitans.

Andolz, Rafael (1977), *Diccionario aragonés*. Zaragoza: Librería General.

Babia, Antoni (1997), *La franja de la Franja.* Barcelona: Empúries.

Badia i Margarit, Antoni M. (1963-1968), "Les vocals tòniques e i o en el català de Barcelona. Assaig d'anàlisi fonològica de la situació actual". *Estudis Romànics* (Barcelona) 12, pp. 119-172.

— (1981), *La formació de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Barnils, Pere (1919), "Dialectes catalans". *Butlletí de Dialectologia Catalana* (Barcelona) 7, pp. 1-10.

Buyssens, E. (1965), *Linguistique historique*. Bruxelles-Paris: Presses Universitaires de Bruselles / Presses Universitaires de Paris.

Casacuberta, Josep M. de, Joan Coromines (1936 [1937]), "Materials per a l'estudi dels dialectes aragonesos". *Butlletí de Dialectologia Catalana* (Barcelona) 24, pp. 158-285.

Colón, Germà (1997), "El Diccionari etimològic de l'Enciclopèdia. Entre la disciplina i la ciència". *Serra d'Or* (Barcelona) 449, pp. 71-72.

Dalbera-Stefanaggi, Marie-José (1978), *Langue corse. Une approche linguistique*. Paris: Klincksieck.

Diccionari enciclopèdic de la llengua catalana. Barcelona: Salvat, 1930-1935.

DCVB = Alcover, Antoni M., Francesc de B. Moll (1930-1962), *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Imprenta de Mn Alcover / Gràfiques Miramar [segons els volums], 10 vol. (2ª ed. del vol. II: 1964; del vol. I: Palma de Mallorca: Moll, 1968.)

Farreny, Maria Dolors (1986), *Processos de crims del segle XV a Lleida: transcripció i estudi lingüístic*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

Ferrer, Josep, Joan Pujadas (ed.) (1997), *Àlbum Joan Coromines*. Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar/Curial.

García de Diego, Vicente (1954), *Diccionario etimológico español e hispánico.* Madrid: S.A.E.T.A. (2ª ed., Madrid: Espasa-Calpe, 1985).

Griera, Antoni (1935-1947), *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya.* Barcelona: Edicions Catalunya, 14 vol.

Gulsoy, Joseph (1976), "El desenvolupament de les formes del subjuntiu present en català". A: R. B. Tate, Alan Yates (ed.), *Actes del III Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Cambridge, 9-14 abril 1973) (Oxford: The Dolphin Book), pp. 27-59.

— (1979), "L'obra filològica de Julià Bernat Alart". A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes oferts a R. Aramon i Serra* (Barcelona: Curial) 1, pp. 243-253.

— (1995), "Alguns records del mestratge de Joan Coromines". A: *Joan Coromines, 90 anys.* A cura de Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès. Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar/Curial, pp. 51-53.

Hoffmann, Johann Baptist (1958), *El latín familiar.* Traducido y anotado por Juan Corominas. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Antonio de Nebrija.

Institut d'Estudis Catalans (1995), *Diccionari de la llengua catalana.* Barcelona/Palma de Mallorca/València: Edicions 3 i 4 / Edicions 62 / Editorial Moll / Enciclopèdia Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Kniazzeh, Charlotte S. Maneikis, Edward J. Neugaard (ed.) (1977), *Vides de sants rosselloneses.* Amb prefaci i aportacions de Joan Coromines. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 3 vol.

Maluquer, Joaquim (1973), *Els ocells de les terres catalanes.* Barcelona: Barcino.

Mascaró, Joan (1984), "Aramon. Aramònic: una regla fonològica catalana no descoberta fins ara". A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes oferts a R. Aramon i Serra* (Barcelona: Curial) 4, pp. 123-129.

Millardet, Georges (1910), *Études de dialectologie landaise*. Toulouse: É. Privat.

Miralles, Joan (1978), *Un llibre de cort reial mallorquí del segle XIV*. Palma de Mallorca: Moll.

Moll, Francesc de B. (1952), *Gramática histórica catalana*. Madrid: Gredos.

NIEPAGE, Martin (1909), "Laut- und Formenlehre der mallorkinischen Urkundensprache". *Revue de Dialectologie Romane (*Brussel·les) 1, pp. 300-385.

Nòrmes = Comission entar estudi dera normatiua lingüística aranesa, *Nòrmes ortogràfiques der aranés. Tèxt provisional*. Barcelona: Departament de Cultura dera Generalitat de Catalonha, 1982.

PASCUAL, José Antonio (1997), "Bendición para el castellano". *La Vanguardia* (Barcelona), 3 de gener, p. 32.

PÉREZ CABRERO (1909), *Ibiza. Guía del turista.* Barcelona: Imprenta de Joaquín Horta.

PONSODA (1996), *El català i l'aragonès en els inicis del Regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Concentaina (1269-1295)*. Alcoi: Marfil.

RAFEL, Joaquim (1980), "Sobre el benasquès". A: J. BRUGUERA, J. MASSOT I MUNTANER (ed.), *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 587-618.

REMACLE, Louis (1952-1956-1980), *Syntaxe du parler wallon de La Gleize*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Universitè de Liège (Liège), Fasc. CXXVI, CXXXIX i CXLVIII.

ROHLFS, Gerhard (1935), "Le Gascon, Études de Philologie Pyrénénne". *Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie* (Halle) LXXXV.

SANCHIS GUARNER, Manuel (1956), "Factores históricos de los dialectos catalanes". A *Estudios dedicados a Menéndez Pidal* (Madrid) 1, 151-186.

SAPON, Stanley M. (1957), *A Pictorial Linguistic Interview Manual.* Ohio: The Ohio State University.

SISTAC, Ramon (1993), *El ribagorçà a l'Alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

TIRACH, Pasqual (1997), *Malnominació a la Catalunya Nord*, tesi doctoral, Universitat de Perpinyà.

VENY, Joan (1971), "*Regiment de preservació de pestilència" de Jacme d'Agramont (s. XIV). Introducció, transcripció i estudi lingüístic*. Tarragona: Diputació Provincial.

— (1977), "Aproximació a l'estudi del dialecte eivissenc". *Randa* (Barcelona) 5, pp. 5-41.

— (1978), *Els parlars*. Barcelona: Dopesa (3ª ed., 1982: *Els parlars catalans*. Palma de Mallorca: Moll).

— (1979), "De la 'bèl·lua' al 'tauró': supervivents catalans del llatí PISTRIX". *Randa* (Barcelona) 9, pp. 51-62.

— (1980), "Sobre els occitanismes del rossellonès". A J. BRUGUERA, J. MASSOT I MUNTANER (ed.), *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 441-494.

— (1985a), "Etimologia ictionímica: el català *petarc* 'Crenilabrus scina'". A: J. I. MELENA (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae* (Vitòria), pp. 753-761.

— (1986), "La dialectologia catalana: realitats i perspectives". A: J. VENY, J. M. PUJALS (ed.) (1986), *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Tarragona-Salou, 1-5 octubre 1985) (Montserrat: Abadia de Montserrat), pp. 383-423.

— (1988a), "Llei fonètica, onomatopeia i polisèmia en els noms catalans del 'grill'". A: Anna CORNAGLIOTTI *et al.* (ed.), *Miscellanea di Studi Romanzi offerta a Giuliano Gasca Queirazza* (Torino: Dell'Orso) II, pp. 1073-1095.

— (1988b), "Noves dades sobre la partió català occidental - català oriental". A: Ph. D. RASICO, C. J. WITTLIN (ed.) (1988), *Actes del Cinquè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica"* (Tampa -St. Augustine 1987) (Montserrat: Abadia de Montserrat), pp. 11-36.

— (1989), "*Catxel* 'Cardium edule', un nou mossarabisme del català". A: Günter HOLTUS, Georges LÜDI, Michael METZELTIN (ed.), *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón. / La Corona d'Aragó i les llengües romàniques. Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colon* (Tübingen: Günter Narr), pp. 463-475.

— (1990), "Cap a una tipologia de l'etimologia popular". A: *Profesor Francisco Marsá. Jornadas de Filología* (Barcelona: Universitat de Barcelona), pp. 137-152 (i Veny 1991: 69-95).

— (1991), *Mots d'ahir, mots d'avui.* Barcelona: Empúries.

— (1993a), *Dialectologia filològica*. Barcelona: Curial / Publicacions Abadia de Montserrat.

— (1993b), "Origine de l'ichtyonyme hispanique *baila* 'Dicentrarchus punctatus'". A: Gerold HILTY (ed.) (1993), *Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes* (Zürich, 6-11 abril 1992) (Tübingen: Francke) IV, pp. 761-774.

— (1996), *Onomàstica i dialectologia*. Barcelona: Abadia de Montserrat.

— (1997), "Les dénominations catalanes du 'Bothus podas' (Delaroche 1809) et d'autres pleuronectiformes". A *Les Zoonymes. Actes du colloque international* (Nice, 23-25 janvier 1997) (Nice:

ERNEST RUSINÉS GRAMUNT

Crítica internacional de l'obra de Joan Coromines

1. Introducció

La gran majoria de papers que s'ocupen de Joan Coromines s'inicien amb elogis generals a la seva obra i a la seva capacitat de treball. Un exemple d'aquest tipus de lloances, especialment destacable pel fet que prové d'un altre grafòman il·lustre, és la que va escriure Josep Pla (1970: 292): "jo tinc la impressió que és l'home que treballa més d'aquest país –que treballa d'una manera segura, compassada, llarga".

La repetició del procediment ha fet que iniciar els comentaris de l'obra de Coromines amb elogis generals hagi esdevingut gairebé un precepte. L'enormitat de la producció corominiana aclapara el lector, i sembla que per poder-ne emetre judicis calgui començar amb una declaració en la qual es deixi clara l'admiració que se sent per l'autor i la seva obra.

Tanmateix, l'obra de Coromines ha estat objecte de crítiques, en molts casos punyents, les quals, al costat de valoracions desmesuradament positives, acaben desconcertant el lector. Probablement, és a causa de la convergència de diversos components que en general es té una imatge poc clara de la producció de Coromines. D'una banda, la vastitud de l'obra provoca en el lector –incloent-hi els especialistes que en coneixen amb profunditat un aspecte determinat però no tots– la sensació que se li escapa la possibilitat de valorar-la justament. D'una altra banda, les crítiques que s'hi han fet –en molts casos centrades en aspectes parcials– fan despertar la sensació que en l'obra de Coromines hi ha alguna cosa que no acaba d'estar ben feta. Finalment, els elogis generals que s'emeten acaben de confondre el lector un cop ha llegit les crítiques.

En molts casos, els elogis generals de l'obra de Coromines sembla que siguin purs formulismes, poc sincers, preludis a tot un seguit d'observacions crítiques. Sovint, els comentaris als llibres de Coromines contenen –com, d'altra banda, és natural– tant elogis generals com crítiques puntuals; però en molts casos també es fan crítiques a mitges, com si l'autor no ho digués tot, com si es reservés per a ell el que verdaderament pensa. Això, segurament, fa que augmenti en el lector la sensació de desconeixement d'una obra que és ja de per si prou difícil de conèixer.

L'estudi de la recepció de l'obra del lingüista que ens ocupa pot ser útil per fer-ne una valoració ajustada, una valoració que tingui en compte les opinions d'una i altra banda.

En les pàgines que segueixen intentarem esbossar un recull de les principals crítiques que s'han fet a l'obra de Coromines. En primer lloc veurem quina era l'actitud de Coromines envers l'obra dels altres i el contextualitzarem en l'àmbit dels estudis etimològics. A continuació veurem en quins tipus es poden classificar les crítiques que s'han fet a l'obra de Coromines i quins són els aspectes que se n'han criticat. Acabarem amb unes conclusions.

2. L'esperit crític de Joan Coromines

Joan Coromines va tenir tot al llarg de la seva carrera un profund esperit crític, que va aplicar de manera pràctica en els seus estudis i que va exposar teòricament en diversos dels seus textos. En aquests textos es posa de manifest que l'esperit crític duu Coromines a examinar les obres de què s'ocupa amb rigor i exigència, i que, quan cal, en destaca els aspectes poc encertats o millorables.

A les "Addicions a l'article 'Mots Catalans d'origen aràbic'", que va publicar al *Butlletí de dialectologia catalana* l'any 1937, Coromines escriu el següent:

> Em desplauria molt que ningú pogués creure que amb aquestes notes pretenc rebaixar el mèrit de l'obra de Steiger. [...] En tota obra filològica s'esmunyen forçosament un cert nombre d'apreciacions discutibles o errades i s'hi poden notar algunes omissions. Quan es tracta d'un llibre mediocre ningú no es pren la molèstia d'insistir-hi, però si és un llibre destinat a servir de base per a les investigacions futures durant molts anys, és costum que cada erudit hi aporti els seus *addenda-corrigenda*, que són alhora un homenatge al valor excepcional del treball. Qui no ha publicat una llista de rectificacions al diccionari de Meyer-Lübke? Però cap dels qui ho han fet no han pretès negar que aquest diccionari és una obra mestra (Reproduït a *EDL*, III, 155).

Consideracions com l'anterior es van retrobant en d'altres escrits de Coromines. En un article de l'any 1958, escrit a propòsit de la publicació de les gramàtiques històriques d'Antoni M. Badia i Margarit i de Francesc de B. Moll, escriu Coromines:

> Com que és d'esperar que totes dues siguin reeditades, amb una revisió profunda, he enviat als autors dels dos llibres una recensió detallada i a fons, de la qual espero que es beneficiïn les edicions ulteriors. No em sembla oportú de publicar-la, per la seva mateixa extensió, i perquè podria donar una

> idea erradament desfavorable de l'esforç realitzat pels dos filòlegs, certament gran i mereixedor d'agraïment [...]. De les equivocacions de Badia són responsables sovint les aberracions més greus del seu mestre A. Griera. Havent guardat silenci durant tants anys davant aquestes, no seria equitatiu de rellevar totes les inexactituds del deixeble: una altra raó per no publicar una crítica a fons. Però no seria raó suficient per a mantenir un silenci complet. El cirurgià s'abstè piadosament d'augmentar les sofrences humanes en els casos perduts, però talla i burxa ardidament allà on hi ha vida i esperança. No he malgastat mai el temps a criticar llibres dolents, però tampoc no l'he plangut quan es tractava de suggerir millores en obres importants i útils, com algunes degudes a Rohlfs, Steiger, Schorta, Elcock. No diran Badia i Moll que no els poso en bona companyia (Reproduït a *Lleures*, 245-246).

Finalment, l'actitud crítica es retroba també en el pròleg al *DECat* (I, XI-XII):

> Convé explicar-se encara un poc sobre la nostra actitud amb els predecessors. A la formació científica i literària del fundador d'aquest llibre van contribuir un nombre molt gran de mestres, i entre ells tingueren una influència excepcional Pere Coromines, Pompeu Fabra i Jakob Jud; altres dos [...], Maurice Grammont i R. Menéndez Pidal, [...] van contribuir no pas menys a la meva formació de lingüista hispanista i indoeuropeista.

Després d'esmentar diversos noms, rebla de la manera següent:

> A quin d'ells no dec molt? I d'ells alguns també els he contradit sovint. [...] Potser algú trobarà que sóc sovint sever i implacablement crític posant de relleu errors que veig en les teories etimològiques, en les dades i en les filiacions que s'han donat com a bones en el diccionari Alcover-Moll i en algunes altres obres, en particular aquest repertori ingent i magistral que és el *FEW* de W. von Wartburg. Doncs, si sense aquestes dues obres immenses la nostra hauria estat més flaca, hi ha ingratitud per part nostra, pensarà algú. Tampoc envers aquells mestres estimats que he esmentat abans, no ens abstenim de combatre les seves idees quan veiem avui que no s'hi ha de creure. Els nostres deures de cara al futur han de pesar més que l'apologia del passat. No hi ha progrés en ciència si no és girant-se d'esquena als qui ens han ajudat a pujar [...]. Exhibim clamorosament la nostra admiració envers els generosos repertoris d'Alcover-Moll i del *FEW*, mostrem-los als estranys amb orgull de catalans o de romanistes, però justament per ser dignes d'ells i passar satisfets la torxa a la posteritat, caldrà que assenyalem un per un tots els errors que l'esforç previ d'ells ens ha permès de reconèixer-hi.

Dels textos en què Coromines exposa i justifica la seva actitud crítica, se'n poden destacar les idees següents: (a) en tota obra hi ha aspectes perfectibles; (b) les obres importants han de ser completades i esmenades en tot el que calgui (les mancades d'importància solen ser ignorades i no mereixen l'esforç de la compleció), i (c) el fet de tractar críticament una obra no comporta restar-ne mèrits. Notem, en tot plegat, també, l'actitud crítica de Coromines davant l'autoritat ("No hi ha progrés en ciència si no és girant-se d'esquena als qui ens han ajudat a pujar").

L'esperit crític de Coromines apareix també en els títols de les seves obres. En el cas del *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* això és evident. Però aquesta actitud també és present, de manera menys explícita, en el títol del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. El diccionari català és complementari respecte de repertoris lexicals anteriors, com explica Coromines en el pròleg del *DECat* (I, IX):

> Aquest és un diccionari que complementa en molt els reculls lexicals anteriors; i això, encara més que en mots nous, consisteix en nous significats i en dades de totes classes referents a la vida i ambient de les paraules.

Aquests "mots nous" són més de deu mil, segons Casanova (1990: 95).

Gulsoy (1987: 40) concreta el sentit de l'adjectiu que incorpora el títol del diccionari català:

> En realitat, però, allò del "complementari" del títol concerneix el *Diccionari Català-Valencià-Balear* [...], perquè "complementar" els immensos materials d'aquest diccionari històric i dialectal ha estat un altre objectiu del *DECat*.

Però el *DECat* també podria considerar-se en certa manera complementari dels diccionaris castellans del mateix Coromines i, de fet, quan l'estudi d'un determinat mot –o d'un seu aspecte– ja és en els segons, el primer ens hi remet; malgrat això, com diu Gulsoy (1987: 40), el *DECat* "replanteja el problema sovint amb un tractament més a fons".

Cal tenir en compte l'esperit crític de Coromines a l'hora de tractar les crítiques de què ha estat objecte la seva obra. Si en criticar les obres d'altri Coromines no tenia intenció de menystenir-les, tampoc no han de considerar-se com a menysteniments els comentaris que altres han fet de l'obra corominiana.

3. Joan Coromines i l'etimologia

3.1. *La crítica als treballs etimològics*

Tradicionalment, els treballs etimològics han generat crítiques. Yakov Malkiel (1993: 114) assenyala, en un seu llibre dedicat a l'etimologia, que

> Important etymologica, abounding in fresh data, new techniques, and illuminating solutions of age-old 'riddles', have for a long time tended to provoke unrealistically lengthy critiques, sometimes followed by authors' rebuttals.

El grau de subjectivitat que, en general, contenen les explicacions etimològiques fa que els treballs d'aquesta disciplina es prestin més que no pas els d'altres a ser criticats. Malkiel (1993: 136) interpreta que és justament el component subjectiu present en tot treball etimològic el que ha contribuït a fer que l'etimologia no gaudeixi avui del prestigi i de la presència en els àmbits acadèmics que va tenir durant el segle passat i a les primeries del present; parla de

> the high degree of subjectivity transparent in etymological pronouncements, a margin of arbitrariness which threatens to degenerate either into unforeseeable caprices, or into all too predictable prejudice: ethnic-racist, aesthetic, religious, socio-economic, broadly cultural, and the like, sometimes to the extent of ruling out any fruitful dialogue. In the past, certain etymologists, while temporarily amusing readers through the resultant bickering, have in the end been digging their own graves by undermining the seriousness and detachment of marginally admissible debates.

Alberto Zamboni (1976: 61), en un altre llibre dedicat a l'etimologia, parla de la "'querelle' sobre la etimología como ciencia o como arte", i coincideix amb Malkiel quan considera que "es este ineliminable aspecto empírico-intuitivo el que relega, o tiende a relegar, esta disciplina al campo de las actividades 'no científicas'".

Certament, en molts casos, l'etimologista disposa d'una sèrie de dades positives (com ara la documentació o l'evolució fonètica regular); però, davant de la possibilitat de decantar-se per una etimologia o una altra, sovint el criteri subjectiu més o menys argumentat és el que acaba resultant decisiu.

Aquest aspecte de la investigació etimològica, la subjectivitat, té una forta presència en l'obra de Coromines. Pel que fa a això, resulten fortament il·lustratives les paraules del seu col·laborador José A. Pascual (1989: 51):

> es va plantejar la seva feina amb el control estricte del positivisme més rigorós però [...] mai no ha dubtat a recórrer els camins més intransitables de les hipòtesis sobre l'origen del nostre vocabulari, quan no hi ha mitjà humà de sortir de la fosca més palesa.

En termes del mateix Coromines,

> la història de tota llengua és plena de llacunes irreparables –fins la de les llengües més treballades, com el francès–, irreparables en si, però que es poden suplir fins a cert punt per inducció gràcies al que ens permeten endevinar les llengües de la mateixa família (Pla 1970: 278).

Si els treballs etimològics han generat tradicionalment reaccions crítiques pel component subjectiu que presenten, és natural que els de Coromines també hagin tingut aquesta recepció.

Amb tot, cal dir que el caràcter crític dels treballs de Coromines fa que en molts dels articles dels seus diccionaris discuteixi diverses propostes, que en molts casos es decanti per una sense considerar-la la definitiva i que en molts altres casos deixi la qüestió sense resoldre, justament perquè considera que cap explicació no li és satisfactòria. En aquest sentit, Zamboni (1976: 61) elogia el caràcter crític dels diccionaris de Coromines:

> un diccionario etimológico verdaderamente completo, naturalmente, debe ser también crítico en el sentido que Coromines da al título de su obra [...], a fin de [...] no producir la errónea opinión de que las propuestas etimológicas son una especie de iluminación carismática que no admite réplica.

Aquest caràcter crític exerceix un control, que té com a objectiu justificar les decisions que es prenen; com assenyala María Teresa Echenique (1990: 60-61), Coromines

> ofrece la discusión detallada del étimo propuesto, mostrando pormenorizadamente por qué se aceptan o refutan opiniones ajenas y propias, tras haber pasado revista a cuantos juicios ha merecido el vocablo en cuestión.

Un cas a part en la producció de Coromines és el del primer volum de l'*OnCat*, llibre que, segons Carme Barceló (1991: 482), "conté multitud de propostes, sense descartar cap possibilitat etimològica, i arriba a abandonar la més elemental prudència".

3.2. *Coromines i la figura de "l'etimòleg pur"*

El fet que Coromines hagi treballat sobretot en l'etimologia comporta, com s'acaba de veure, que la seva obra hagi provocat reaccions crítiques. A més, però, s'ha dit que Coromines representa un tipus determinat d'etimòleg: "l'etimòleg pur".

És Yakov Malkiel (1993) qui esbossa el perfil de la figura del que ell anomena "etimòleg pur" ("pure etymologist"), un perfil que, sigui dit de passada, sembla haver estat traçat tenint al cap el cas de Coromines. Les característiques de l'etimòleg pur, negatives segons Malkiel, com veurem tot seguit, poden ser útils per comprendre i explicar la recepció de l'obra de Coromines.

Malkiel (1993: 113) afirma que

> experience shows that etymology is engaged in most effectively when paired off with some other, collateral interest, a combination which prevents reckless scattering of attention and gives etymological inquiries a more 'structured' appearance.

L'etimòleg pur, que, contràriament al que recomana Malkiel, centra tot el seu interès en els estudis etimològics, corre el risc de causar una mala impressió a la comunitat científica, és un romàntic, una mena de somniador descentrat i intuïtiu que no acaba d'adaptar-se a l'organització racional i el bon funcionament del seu entorn acadèmic –noteu que alguna d'aquestes característiques han estat atribuïdes a Coromines. D'això en

resulta que l'etimòleg pur se'ns apareix com un personatge entestat a fer una estranya barreja de dades acumulades amb moltíssima paciència i de solucions trobades de forma inexplicable, les quals es resisteix fortament a abandonar encara que se li presentin poderosos arguments en contra.

Després de fer aquest esbós teòric general, Malkiel afirma que Joan Coromines és una figura prototípica de l'etimòleg pur pel fet que tota la seva obra està encaminada a l'etimologia; a l'hora de comentar la producció corominiana parla de "one-sideness" i "monotony", trets que jutja com a resultat d'una "self-immersion, to the point of near-exclusiveness, in etymological controversies" (Malkiel 1993: 141).

Cal assenyalar, però, que per poder qualificar Joan Coromines d'etimòleg pur Malkiel deixa de banda alguns dels treballs del nostre lingüista, com ara les edicions de textos (esmenta l'edició del *Libro de buen amor*, però oblida les de Cerverí de Girona i Guillem de Cervera, la de la gramàtica pòstuma de Pompeu Fabra, la de l'obra del seu pare, Pere Coromines, etc.) o els articles sobre la llengua normativa (recordem, per exemples, les "Nou converses sobre *per* i *per a*", publicades a *Lleures*). Malgrat omissions com aquestes, però, el perfil que dibuixa Malkiel ens és útil per esbossar un retrat aproximat de la figura de Coromines i per entendre algunes de les mancances que s'han remarcat en la seva obra.

I és que sembla que les crítiques de l'obra de Coromines s'expliquen majoritàriament pel seu aïllament. Malkiel (1993: 142) diu que el treball intens de Coromines per resoldre qüestions etimològiques –que considera minúcies dels enigmes etimològics– el van menar a negligir gairebé completament "what was meanwhile (1930-90) going on in other branches of linguistics, both Romance and general". La conseqüència d'aquest fet és que les obres majors de Coromines "are not infrequently thrust on the archaic, pre-structural, and hence highly vulnerable, foundations of phonology and morphology". En l'opinió de Malkiel (1993: 143), Coromines passarà a la història com un lingüista unilateral, entusiasmat en l'estudi de la biografia de les paraules ("adventures of risky word biographies") sense tenir en compte els nous corrents d'investigació.

Malgrat els oblits de Malkiel pel que fa a determinades parts de la producció corominiana, les obres majors de Coromines són, certament, els diccionaris. Coromines mateix va dir explícitament, en l'entrevista que va concedir a Josep M. Espinàs per a la televisió, amb motiu del seu norantè aniversari, que la lexicografia havia estat el seu centre d'estudi:

> Jo pensava fer filosofia [*sic*] més aviat gramatical que lexical. Aleshores, seguia la cosa d'En Fabra. Però també, és clar, hi anava el lèxic, que era on hi havia més camí per fer, perquè la part gramatical ja estava molt ben estudiada (Pujadas 1997: 58).

La major part de la seva obra que publicà en forma d'articles gira al voltant dels diccionaris. De fet, molts dels seus articles són tasts del que després oferiria en les seves obres majors, i diversos dels textos que va presentar inicialment en forma d'article van passar a formar part, posteriorment, dels seus diccionaris, en molts casos ampliats amb noves dades.

4. La recepció de l'obra de Joan Coromines

Les obres de Joan Coromines que han estat més comentades són els diccionaris, és a dir, el *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, el *Diccionario etimológico castellano e hispánico* i el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. La darrera obra que va redactar, l'*Onomasticon Cataloniae*, no ha generat encara un nombre significatiu de comentaris, pel fet que es troba en procés de publicació.

L'estudi de la recepció de les obres majors de Coromines permet conèixer millor aquestes obres. Les ressenyes crítiques i els comentaris que han generat han de ser considerats com a "lectures" qualificades de l'obra de Coromines, que, a més de completar les possibles mancances o remarcar els possibles errors, ens permeten de conèixer-les de manera aprofundida.

Cal dir que la majoria de treballs que glossen els diccionaris de Coromines s'inicien remarcant la importància d'aquestes obres, les quals se situen en un lloc destacat de la romanística.

Arran del *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, per exemple, Colón (1962: 59) afirma que

> el diccionario del Sr. Corominas es un jalón importantísimo en las pesquisas etimológicas. No hay que decir que, junto a obras como el REW, FEW, ALF, AIS, se ha convertido en instrumento de trabajo indispensable para el romanista. [...] En pocos años, ha logrado realizar una obra que merece la admiración y el agradecimiento de todos los romanistas y muy especialmente de los hispanistas. Esa admiración crece todavía al pensar que el Sr. Corominas ha trabajado sin disponer de instrumentos que, en otros dominios románicos, están al alcance de todos.

Però la importància de les obres de Coromines no ha d'inhibir els especialistes d'estudiar-les críticament. Com diu Vicente García de Diego (1955: 381), no

> debe, por un lado, imponernos un temor excesivo el prestigio de las obras fundamentales para dejar de comprobar o discutir algunas de sus conclusiones, ni debe, por otro, amenguar nuestra admiración por ellas el que en un acerbo innúmero descubramos confusiones concretas, porque éstas no son suficientes para devalorar una obra de altos vuelos.

Al costat de judicis positius, doncs, els autors que s'ocupen dels diccionaris de Coromines emeten sovint judicis crítics. Les obres de Coromines, extenses, ambicioses, havien de generar indefectiblement comentaris en forma de crítiques. Ho assenyala Joseph Gulsoy

(1992: 41-42) mateix, deixeble de Coromines i estret col·laborador seu tant en la confecció del *DECat* com en la de l'*OnCat*:

> No hi ha cap dubte que el *DECat* serà un dels llibres més consultats de la lingüística catalana. La informació immensa que duu farà possible recerques de tota mena sobre la llengua antiga i els dialectes, i els ensenyaments que proporciona ajudaran a desenvolupar, o arrodonir o matisar l'estudi de moltes qüestions relacionades amb la fonètica i semàntica històriques de la llengua catalana. Altrament, el *DECat* serà també una de les obres més discutides pels filòlegs del nostre dia i d'altres venidors. Hom analitzarà críticament les etimologies que hi són proposades o suggerides, intentarà de millorar les explicacions o les solucions que s'hi donen, completarà la seva documentació amb nous testimonis i assenyalarà les omissions causades per error humà o altrament. I, de fet, l'activitat en aquests aspectes ja s'està desenvolupant amb prou empenta.

El treball ingent de Coromines obre molts camins per a estudis posteriors, i si bé en força casos estableix etimologies de manera concloent, en molts altres deixa problemes sense resoldre. El caràcter no definitiu, tancat, de les obres de Coromines és assenyalat ja en les ressenyes del seu primer diccionari castellà.

Vicente García de Diego (1955: 381), per exemple, escrivia el següent:

> Naturalmente, el Diccionario de Corominas no es, ni puede ser, la obra inacabada que no admita enmiendas ni necesite retoques, porque esa obra definitiva que algún día llegará a modelarse sólo puede ser la consumación de una larga obra colectiva [...]. Y es así porque ninguna obra de tales dimensiones y de tan complicados problemas técnicos puede soñar con una perfección indiscutida, quedando a cargo de muchos artífices el pulir sus perfiles y completar o rectificar sus detalles.

Coromines mateix va fer explícit en força ocasions que no considerava que la seva obra tanqués la possibilitat de seguir estudiant les qüestions que ell tractava; en tot cas, el que considerava era que la seva obra suposava un important pas endavant en els estudis. Així, arran de l'edició crítica del *Libro de buen amor* escrivia a Dámaso Alonso, l'any 1963, el següent:

> creo que el libro, sin aspirar a ser definitivo (un *Cid* a lo Menéndez Pidal), se acercará a esta meta tanto como permitía un texto tan arduo, reemplazará todas las ediciones existentes y será aceptado por muchos años como "la" edición crítica del Arcipreste (Pujadas 1997: 128).

La seva obra, doncs, es posava al servei de la comunitat científica, no per donar a conèixer únicament les seves solucions sinó per posar a l'abast dels investigadors materials que els podrien ser útils.

El fet que les obres de Coromines no ho resolguin tot no és, però, l'únic motiu que en justifica els comentaris crítics fets per altres autors. Segurament, el sever esperit crític del nostre etimòleg ha motivat com a reacció molts dels comentaris que s'han fet de la seva producció: l'actitud summament crítica que té Coromines envers els treballs d'altres també és present en els textos que s'ocupen de l'obra de Coromines. Il·lustren clarament aquesta actitud les següents paraules de Colón (1981: 133-134):

> El autor me ha hecho el honor de tener en cuenta [en el *DCECH*] alguna observación y de considerarla siempre con ojos críticos, unas veces para asentir, otras para disentir. Esa misma libertad es la que me reservo para examinar pormenorizadamente artículos del *DECH*.

5. Tipus de crítiques

Els textos en què es critica l'obra de Coromines es poden classificar en tres tipus: ressenyes de caràcter general, ressenyes detallades i monografies crítiques.

5.1. *Ressenyes de caràcter general*

Les ressenyes de caràcter general fan valoracions globals de l'obra de Coromines, i per tant en molts casos pequen de certa superficialitat. És en aquest tipus de comentaris on es troben els elogis genèrics de què hem parlat en la introducció, ja que sovint l'autor hi expressa la impressió que li ha provocat la lectura del llibre. Atès que no es fa un estudi detallat dels diversos aspectes de l'obra, el qual permetria valorar-la de manera ponderada, en molts casos el que resulta decisiu és l'opinió que l'autor tenia formada del llibre abans fins i tot de llegir-lo.

Atesa la grandiositat de l'obra de Coromines –grandiositat que comença per la quantitat– cal mirar amb circumspecció les ressenyes generals de les seves obres, ja que els llibres de Coromines difícilment es poden valorar justament amb una lectura superficial.

Els judicis que en general s'emeten sobre l'obra de Coromines –els que han calat en el gran públic– segueixen la línia de les ressenyes de caràcter general, on es troben grans elogis i petites crítiques que han esdevinguts tòpics i que han contribuït en certa mesura a mitificar Coromines.

5.2. *Ressenyes detallades*

Un segon tipus de comentari a les obres de Coromines és el que apareix en forma de llargs articles que es dediquen a corregir de manera minuciosa detalls de l'obra ressenyada. Aquest tipus de ressenya, que no només ha estat feta arran de les obres de Coromines, és el que Yakov Malkiel (1993: 114) ha anomenat "contradiccionari etimològic".

Són llargs articles considerablement atomitzats, que es dediquen a presentar nombrosíssimes esmenes de les obres que ressenyen (com ara avançament de primeres

documentacions, nous testimonis documentals, etc.).

En el cas de l'obra de Coromines, destaquen els articles de Leo Spitzer i de Harri Meier. Meier (1984) va fer una anàlisi llarguíssima del *DCECH* (més de dues-centes pàgines), pràctica que Malkiel considera censurable, ja que, de fet, comentaris d'aquest tipus no ens fan conèixer més l'obra ressenyada i no aporten gaire cosa útil (trobar una primera documentació no és especialment transcendent si no aporta dades que modifiquin la història de la paraula).

En determinats casos, aquest gènere de crítiques ateny un grau de complexitat que arriba a fer posar en qüestió la utilitat d'aquestes notes.

Prenguem de nou l'exemple de Harri Meier. Meier té un article titulat "Notas críticas al DECH de Corominas/Pascual" (1984). Doncs bé, aquestes notes són, al seu torn, comentades per José Mondéjar en un seu article titulat "Sobre unas *notas críticas* al Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico", on discuteix les notes de Meier. Entre d'altres coses, Mondéjar (1985: 412) comenta

> la antigua y decidida voluntad de Meier de buscar base latina a cuanta palabra o término románico, especialmente hispánico, se cruza en su camino, con resultado, a veces, seriamente discutible.

L'article s'acaba de la manera següent:

> Este pequeño manojo de observaciones a las *Notas* son muestra del interés con que se leen, y muestra de que la gran mayoría de ellas enseñan mucho en la discusión de los problemas semánticos –terreno en el que el DCECH hace alarde de una imaginación rayana en lo fantasmagórico–, si bien muchas de las bases latinas hipotéticas que se proponen [sc. en l'article de Meier] no son aceptables y, algunas otras, discutibles (Mondéjar 1985: 417).

5.3. *Monografies crítiques*

Els articles monogràfics –que s'ocupen d'un o d'un nombre no gaire elevat de casos– són els que aporten dades més interessants per conèixer l'obra que és objecte de comentari. Segons Malkiel (1993: 114), el que ha de fer el crític és examinar detalladament diverses pàgines escollides a l'atzar del llibre que vol ressenyar:

> The thing to do, for a book reviewer who is both imaginative and judicious, is to vindicate his opinion by examining under a powerful lens a randomly selected slice of, let us say, ten or, at most, twenty pages of the book under scrutiny.

Aquest tipus de ressenyes, exemples de les quals ens donen, per al cas de Coromines, entre d'altres, lingüistes com ara Georges Straka, Yakov Malkiel o Germà Colón, són les que permeten veure al lector discussions raonades i, per tant, les que permeten descobrir els trets essencials de l'obra comentada.

6. Crítiques

6.1. *Manca de treballs anteriors*

Per dur a terme els seus projectes, en molts casos Coromines va haver de partir gairebé de zero pel que fa a treballs anteriors en els quals es pogués basar, i és que, en els moments en què va iniciar els diccionaris, tant la filologia catalana com la castellana tenien grans mancances. Coromines, doncs, va haver de fer un sobreesforç per superar aquesta situació, sobreesforç que ha estat lloat pels crítics.

En el cas dels diccionaris castellans la manca de tradició és més evident que no pas en el cas del *DECat*, ja que mentre per a aquest tenia el suport del *DCVB*, per a aquells no tenia al darrere un diccionari històric de l'espanyol. Coromines, per tant, va haver de fer un esforç de recerca documental ingent, que ha estat reconegut fins i tot pels que no s'estan de remarcar repetidament els defectes de la seva obra. Walther von Wartburg (1959: 207) diu, per exemple, que

> le très grand mérite de l'ouvrage consiste surtout dans le fait que M. Corominas a osé entreprendre une telle besogne sans pouvoir se baser sur un véritable dictionnaire de l'ancien espagnol. Les matériaux qui lui ont servi à élaborer cet ouvrage il les a puisés pour la plus grande partie dans les textes mêmes. En ce qui concerne le castillan et les autres parlers ibéroromans c'est donc un ouvrage de première main et qui inspire la confiance.

La manca d'un diccionari històric de la llengua castellana va comportar que el diccionari de Coromines s'emprés com a diccionari històric. Com assenyala Pere Bohigas (1957: 250) en una ressenya al primer diccionari, Coromines

> acompaña las etimologías con la historia de los vocablos, de suerte que el Diccionario, a la par que etimológico, es histórico, respondiendo así a la orientación moderna de la lexicografía, de reconocer a la historia de las palabras tanto o mayor interés que a la pura investigación etimológica.

Una altra mancança que va haver de superar Coromines va ser l'absència d'atles lingüístics que permetessin estudiar el repartiment geogràfic de les variants lexicals.

Arran d'aquesta mancança, fóra bo de recordar un passatge d'una carta que Coromines va escriure als seus pares l'any 1926, en què explica com treballa amb l'*Atlas Linguistique de la France*, de Jules Gilliéron, amb vistes al seu *Vocabulari aranès*:

> He fet en un paper transparent d'un decímetre quadrat, amb una ploma molt fina, un mapa de Gascunya. Per cada mot o canvi fonètic que m'interessava aplicava un paper en blanc de la mateixa grandària sobre el croquis i d'un cop de ploma traçava el límit de cada forma. Els papers solts

> no diuen res, però adaptant-los sobre el croquis damunt d'un vidre puc saber en pocs minuts les característiques del parlar de la regió gascona que em convingui. N'he fet 200 i tants, és una cosa que em servirà per a tota la vida (Pujadas 1997: 62).

Tanmateix, segons observa Germà Colón (1994: 600), un cop es van començar a publicar atles que haurien estat útils a Coromines, va ignorar-los i per tant no se'n va beneficiar:

> El Sr. Corominas no ha abierto un atlas, primero porque al hacer la edición de 1954 apenas los había en el dominio español; y luego, cuando ya empezó a haberlos, porque los ha desdeñado, y punto. Es ése en su obra un hueco metodológico difícil de colmar.

6.2. *Presentació conjunta de dades objectives i interpretacions*

Una de les característiques dels diccionaris de Coromines que ha estat objecte de comentari és la disposició dels materials que presenten els articles. Com se sap, els diccionaris presenten en el cos dels articles les dades positives i els comentaris o interpretacions conjuntament. Aquest procediment és diferent del que presenta, per exemple, el diccionari etimològic francès de Wartburg.

És justament Wartburg (1959: 207-208) qui, en una ressenya al *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, comenta i valora aquest aspecte del diccionari:

> les matériaux amassés par M. C. ne se dégagent pas nettement du corps des articles. Ils sont cités au fur et à mesure de la discussion de sorte qu'il est souvent difficile de se faire des faits lexicaux hispaniques une idée nette et dégagée de toute idée préconçue. Un des principes essentiels de l'*FEW* est de tenir soigneusement séparés les matériaux et la discussion étymologique. Les avantages de ce procédé sont évidents: les phénomènes lexicaux ont leur éloquence propre, montrent par euxmêmes la riche éclosion de la vie lexicale; ce procédé est aussi l'expression du respect profond que nous vouons à la vie spirituelle d'une nation en tant qu'elle s'exprime par le vocabulaire [...]. D'autre part les problèmes que suggèrent ces matériaux en nous, les pensées qui en naissent et auxquelles nous donnons la forme d'un commentaire, se détachent nettement de l'ensemble d'un article.

Aquesta remarca ha estat feta també per altres autors, que se situen en la línia de Wartburg. Germà Colón (1981: 133), per exemple, comentant el segon diccionari castellà, diu que

> el método es el mismo que en la primera edición. Se ha perdido una buena ocasión de separar de modo tajante los datos filológicos objetivos de la discusión de opiniones, a menudo poco amena.

En un altre article, Colón (1994: 600), que presenta les línies generals que considera que hauria de seguir un diccionari etimològic espanyol, expressa quina opció considera que és metodològicament més adequada:

> Asimismo, y siguiendo, en cambio, el buen ejemplo del gran repertorio de von Wartburg y huyendo de lo que tenemos en casa [en una clara al·lusió als diccionaris de Coromines], en la presentación se separarán tajantemente los *datos filológicos objetivos* de los subjetivos *comentarios* del redactor y de la discusión: los primeros permanecerán, pero lo que son opiniones, puntos de vista de unos etimólogos en un momento determinado, corren peligro de verse superados por investigaciones ulteriores.

6.3. *L'agrupació en famílies etimològiques*

Coromines entra els mots en els seus diccionaris jerarquitzant-los en famílies etimològiques i donant una menor importància a aquells que presenten una etimologia clara i als derivats. Aquesta manera de procedir també ha rebut crítiques.

A l'agrupació dels articles per famílies etimològiques, Colón (1962: 61) no hi té

> nada que oponer; sólo que, a menudo, por el hecho de encontrarse una voz dentro de una familia sin encabezar artículo, la atención que se le concede es menor.

Aquest tractament comporta que en molts casos no es tractin derivats l'estudi dels quals pot ser interessant a l'hora de veure, per exemple, els préstecs entre llengües veïnes. D'aquí que Colón (1962: 61) conclogui que

> es verdad que algunos derivados no presentan interés etimológico alguno dentro del español, pero pueden tener mucha importancia en la historia de los préstamos y contactos entre las lenguas.

Tractant el mateix tema, Chris Pratt (1980: 38) afirma que

> son totalmente arbitrarios los criterios empleados para decidir qué compuestos y derivados han de incluirse y discutirse,

consideració amb la qual es mostra d'acord Gloria Clavería (1993: 596):

> el concepto de derivado y compuesto de J. Corominas se presta [...] a una buena dosis de ambigüedad porque junto a derivados romances aparecen derivados del étimo y no siempre queda clara la procedencia etimológica de cada término.

La selecció dels lemes, però, no ha estat considerada negativament de manera unànime. María Teresa Echenique (1990: 62) escriu que

> se consigue, con todo ello, buscar el punto de encuentro entre, por un lado, la relación formal de voces emparentadas, cuya justificación fonética está basada en la regularidad de las tendencias morfológicas y, por otro lado, la congruencia semántica.

Clavería (1993: 595-596), finalment, diu, arran del *DCECH* que

> desde el punto de vista lexicográfico, la agrupación de palabras por familias etimológicas es adecuada y conveniente sobre todo para evitar repeticiones innecesarias, pero la heterogeneidad de puntos de vista impide en ocasiones una visión de la evolución del léxico hispánico, en este caso agravada por la fragmentación que inevitablemente comporta la estructura de un diccionario.

6.4. *Desfasament*

6.4.1. Desfasament bibliogràfic

L'aïllament que es va imposar Coromines per poder dur a terme les seves empreses va comportar que no estigués prou al corrent del que s'estava produint mentre ell treballava.

La magnitud de les empreses que Coromines volia dur a terme el van abocar a una cruïlla en què tenia dos camins possibles (com ha assenyalat, entre altres, Badia (1997: 303)): (1) redactar gairebé tot sol les obres que volia fer –cosa que l'havia d'obligar a ignorar la nova bibliografia que es produïa mentre ell treballava– o (2) seguir les noves publicacions, incorporar-les a la seva obra i discutir-les; aquesta segona opció –que òbviament és la que va descartar– li hauria impedit acabar el que volia fer.

Les crítiques a aquest aspecte no s'han fet tan sols arran de les darreres obres de Coromines –és a dir, el *DECat* i l'*OnCat*–, sinó que ja es van fer arran de la publicació del *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*.

Yakov Malkiel, en una ressenya de l'any 1956, diu que l'ús de la bibliografia recent en el *DCELC* té un cert grau d'arbitrarietat i que Coromines no va consultar llibres que ja estaven publicats abans del 1947, mentre que en cita profusament d'altres de publicats el 1953 o el 1954 que Malkiel considera no gaire destacables. Segons aquest mateix autor (Malkiel 1956: 40), Coromines es va recloure en una "torre de vori" per redactar el diccionari, i el que trobava en els "raids" que feia en la bibliografia que es produïa mentre ell duia a terme la seva obra molt sovint l'irritava i provocava invectives per part seva.

Tanmateix, de les obres majors de Coromines, la primera, el *DCELC*, és la que ha estat menys criticada pel que fa al desfasament. Joseph Gulsoy (1987: 35-36) considera que

> els estudis etimològics castellans i hispànics en general, tan endarrerits abans dels anys 50, van registrar amb el *DCEC* avenços extraordinaris per ocupar un lloc entre els primers en la filologia romànica.

La preparació del primer diccionari castellà havia de suposar un esforç de recerca documental fora de mida. En una carta de l'any 1944 a Américo Castro, Coromines li explica el següent:

> La fase de recolección de materiales se está acercando al fin. Sólo para que tenga V. una idea de la mole de la empresa, y para que vea como no se trata ni de una obra fácil de recopilación superficial [...] ni de un vago propósito de realización incierta y remota, voy a anotar (perdone V. la ostentación) las principales revistas que llevo totalmente extractadas en fichas (exceptuando sólo algunos tomos que faltan en Argentina y en Chile) [...] [Coromines inicia aquí una enumeració de revistes que arriba a les vint-i-quatre]. Esta lista algo enfadosa me permitirá ahorrarle otra lista bastante más larga de libros sueltos, si le digo que los que tengo esquilmados no me han proporcionado una cantidad de papeletas inferior a la sacada de las revistas. Llego ahora a unas 75.000, sin contar las que me quedaron en Europa, que, en número de más de 100.000, espero recuperar dentro de unos meses (Pujadas 1997: 86).

Per contra, els comentaris al *DCECH* són més crítics pel que fa a aquesta qüestió, i posen de manifest que aquesta obra presenta poca actualització respecte de la seva predecessora. Així, Meier (1983: 48-49) considera que

> las "Indicaciones bibliográficas" [...] muestran deficiencias que no habría sido difícil eliminar o mitigar: a las más de mil entradas de la bibliografía anterior se añaden apenas dos docenas [...]; falta, para los últimos 25 años, casi toda la bibliografía esencial sobre etimología hispánica y románica [...].

La mateixa idea ens presenta José L. Pensado (1987: 301), tot i que d'una manera menys explícita, quan, parlant també de la bibliografia del *DCECH*, apunta que

> nos hubiera gustado se advirtiese la fecha tope de recepción al objeto de poder explicar la presencia o ausencia de cualquier trabajo.

Aquestes mancances són les que permeten afirmar de manera contundent a Colón (1981: 135) que

> no es temerario aseverar que, con los medios bibliográficos que la filología hispánica tiene hoy a su alcance, la mayoría de los artículos deberían retocarse en medida variable.

Entre les obres que es troben a faltar en la bibliografia dels diccionaris castellans, s'indiquen el *Diccionario Histórico* de la Real Academia Española, l'*Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía* de Manuel Alvar, els darrers volums del diccionari de Wartburg, els *Estudios etimológicos galaico-portugueses* de Pensado. Pel que fa al *DCVB*, Meier (1983: 49) diu que "se olvida resaltar los notables progresos realizados [...] en el *Diccionari* de Alcover/Moll".

Meier (1983: 49) arriba a la conclusió que Coromines i Pascual "no han podido seguir sistemáticamente, o al menos en una medida visible, la discusión etimológica de estos últimos decenios", cosa que té com a resultat, segons Colón (1981: 135), que el *DCECH* ha "perdido muchos puntos para seguir desempeñando la función de instrumento de trabajo indispensable [...], función que fué la suya al aparecer por primera vez en 1954".

El *DECat* també ha estat criticat pel que fa al seguiment de la bibliografia. El que s'observa en els comentaris que se n'han fet és que aquesta obra presenta un estat de la recerca semblant al que presentaven els seus predecessors castellans, amb l'afegit que aquesta obra és de publicació sensiblement posterior. Antoni M. Badia i Margarit considera que el *DECat* presenta un moment dels estudis de la nostra lingüística anterior al del moment en què es va publicar, i que per això hauria estat preferible que es publiqués durant els anys cinquanta; així, Badia (1997: 305) assenyala que hauria preferit "le voir rédiger autour de 1950 (à l'époque du *DCELC*), et non vers 1975".

Pel que fa a l'*OnCat*, el primer volum conté una bibliografia que també s'ha considerat que no està al dia. Carme Barceló (1991: 481-482) diu, pel que fa a la bibliografia, que "es tracta fonamentalment de llibres de caràcter local" i retreu que "hi manquen els treballs d'E. Terés, F. Corriente, J. Vallvé, M. Barceló i A. Poveda, entre molts d'altres".

Casanova (1990: 98) en constata el desfasament i assenyala que els autors no han seguit "al día las aportaciones documentales y propuestas de otros lingüistas". Barceló (1991: 483) resulta molt més explícita i contundent quan diu, referint-se al tractament dels arabismes, que "els autors ignoren la bibliografia moderna, val a dir la dels últims quaranta o cinquanta anys, i, per descomptat, les fonts àrabs"; "abans de publicar els volums següents" –rebla Barceló– "caldrà una atenta lectura de tota la bibliografia apareguda els últims cinquanta anys sobre Al-Andalus (llengua, toponímia, onomàstica, institucions, història, etc.)".

6.4.2. Desfasament lèxic

Però les crítiques que consideren els diccionaris de Coromines desfasats no es limiten a fer referència al seguiment, o, millor dit, al no seguiment dels estudis filològics sinó que tenen en compte també el cabal lèxic a què dóna cabuda l'etimòleg en la seva obra. En aquest sentit, s'acusa Coromines de mostrar-se poc obert a les innovacions lèxiques.

Tot parlant de "las aportaciones de los otros romances", Colón (1981: 141) troba que "el *DCECH* las considera de manera muy desigual: a menudo voces internacionales son presentadas según unos conocimientos bastante vetustos". Per la seva banda, Pratt (1980: 38) informa de l'"escaso interés por las acuñaciones modernas que demuestra *DCEC*". Metzeltin (1992: 446) ens aporta una visió més explícita i concreta d'aquest aspecte de les obres de Coromines:

> La desactualidad del DCELC/DCECH se echa de ver p. ej. en la importancia dada a la discusión de arabismos o mozarabismos hoy desaparecidos [...] o de valor histórico [...], mientras que no se citan ni la luna de miel [...], ni la biosfera (registrada en los años treinta [...]), ni el nazismo [...].

Aquests retrets no són, a criteri de Solà (1990: 80), pertinents, perquè no pot estranyar "en una obra d'aquesta naturalesa, que hi manqui esment o informació de termes o modes molt recents".

6.5. *Aspecte filològic*

6.5.1. Les primeres documentacions

Un altre aspecte de l'obra que ha estat comentat és el de les primeres documentacions. Els diccionaris de Coromines no tenen com a objectiu oferir primeres documentacions –i l'autor mateix ho fa explícit en algun dels seus textos–; ara bé, en determinats casos, que un mot estigui documentat primer en una llengua que en una altra pot ser decisiu per determinar si prové d'una llengua o d'una altra.

El primer diccionari va generar com a reacció la publicació d'articles molt detallats i atomitzats. María Teresa Echenique (1990: 69) ho explica clarament:

> tras la publicación del *DCELC* comenzó una labor complementaria, por parte de varios autores, de adelantamiento sistemático del momento de aparición de voces en los textos escritos. Si bien es cierto que, en ocasiones, tales trabajos encubren críticas más o menos veladas al estudio realizado, no lo es menos que la gran mayoría de los filólogos entiende que la labor emprendida por Joan Coromines no persigue como finalidad la fechación primera de los vocablos.

En efecte, més d'un estudiós ha avançat, en més d'una ocasió, les dates que ens donen els diccionaris etimològics que ens ocupen; però aquestes puntualitzacions no es mostren neutres i donen pas a consideracions més connotades.

En aquest tema, com en tants d'altres, Germà Colón es mostra punyent. Ell i Coromines parteixen de principis distints: mentre el segon no mostra una confiança absoluta en les primeres documentacions pel fet que la seva coneixença és contingent, el primer afirma que "sí, creo en los testimonios de los textos y en las deducciones en ellos basadas, siempre y cuando se efectúen con la debida discreción y tras examen ponderado" (Colón 1981: 134).

Colón, sempre atent a aquesta qüestió, justifica les seves crítiques als diccionaris de Coromines:

> sería pueril pedir al diccionario etimológico todas las primeras documentaciones de un vocablo; eso es cometido del histórico. [...] Desde luego. No se justifica, sin embargo, el cerrar los ojos ante los datos que filólogos y lingüistas han ido reuniendo [...]. Las primeras fechas no son una piedra de toque para probar la validez del libro; en algunos casos sí son decisivas para la investigación etimológica. A menudo la documentación filológica resuelve la cuestión (Colón 1981: 139 n. 25).

Les successives al·lusions de Colón al tema han fet que Coromines parli de "la superstición del dato documentado en la lengua literaria, que ya alcanza extremos inconcebibles en nuestro filólogo valenciano" (*DCECH*,

IV, 577a37).

Chris Pratt (1980: 39) també s'ocupa de la qüestió:

> dado su escaso interés por el vocabulario neológico, resulta decepcionante (aunque sí es de esperar) que las fechas de la primera documentación de los anglicismos registrados en *DCEC* se ofrezcan a ojo de buen cubero: "Siglo xix", "Siglo xx"; "DRAE, 1926 ó 1936", o "todavía no, *DRAE*, 1899" son algunas de las fechaciones de los anglicismos registrados. Incluso se ha demostrado que fechaciones tan aproximadas son erróneas, siendo a veces el error de casi cincuenta años.

Contràriament a Pratt, Bohigas (1957: 252-253), comentant el *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, observa que

> la amplitud con que ha concebido su Diccionario, ha permitido a Corominas prestar atención a múltiples aspectos de la lengua, a cultismos, barbarismos y neologismos, y a campos descuidados de la lexicografía española.

Gloria Clavería (1993: 598-599) fa una crítica que afecta més la qüestió del mètode; en el *DCECH*, informa que "se aprovechan a menudo las obras lexicográficas antiguas como fuentes documentales", fet al qual presenta objeccions ja que "por un lado, encontramos que la primera datación de un latinismo en una obra lexicográfica puede representar la primera adopción de un préstamo que no se difunde hasta época más tardía" o, contràriament, pot passar que el mot documentat per primera vegada en una obra lexicogràfica hagi aparegut "en fecha anterior en textos literarios".

Aquesta crítica potser no seria tan aplicable al cas del *DECat*, en el qual sembla que juga un paper important el buidatge de textos literaris, a més del de textos no literaris.

Un exemple de les conseqüències que pot tenir el fet d'obviar la documentació és que una etimologia pot ser invalidada totalment gràcies a la documentació. És el cas de mot *volcà*, el qual Coromines considera que va passar al català per via lusitana mentre que Colón considera que va arribar al català per via de l'espanyol.

6.5.2. Ús subjectiu de la documentació

La forta personalitat del nostre etimòleg sembla portar-lo a traslladar la seva actitud subjectiva envers d'altres persones al terreny de la seva obra. Això, per exemple, és el que li retreu Georges Straka (1985: 13 n. 28) quan parla de la *Gramática histórica catalana* d'Antoni M. Badia (1951),

> que el senyor Coromines no sembla apreciar i que a tort silencia en la seva bibliografia (llevat d'un esment marginal en referir-se a la gramàtica històrica de F. de B. Moll i a la seva pròpia recensió d'aquests dos llibres). Hom cercarà debades en la bibliografia de l'obra no solament les altres publicacions de Badia, sinó també, per exemple [...], els importants treballs de G. Colon, etc.

Gulsoy (1987: 45) respon aquesta crítica i, del llibre de Badia, en diu que "no fou consultat per J. Coromines" mentre considera una "omissió inexplicable" el fet de no esmentar algun treball de Colón.

Referint-se al conjunt de les notes bibliogràfiques del *DCECH*, Colón (1981: 137 n. 15) conclou que "son mucho menos completas de lo que cabría esperar", mentre Meier (1983: 47), contràriament, afirma que "para los especialistas de todos los países es una fuente ya indispensable, en primer lugar por la rica bibliografía". Pel que fa al *DECat*, té, aproximadamet, unes 1400 entrades bibliogràfiques, xifra que sembla mostrar-nos, certament, una bibliografia aclaparadora quantitativament.

S'ha remarcat que Coromines empra de vegades les dades bibliogràfiques com a suports per a les seves propostes arribant, en alguna ocasió, a manipular-les o a ignorar-les segons els seus interessos. Vegem dos exemples d'aquesta qüestió.

En l'article *azot* 'nitrogen' Coromines presenta la següent etimologia:

> pres del fr. *azote* que, junt amb el cast. *ázoe*, són mots refets pels químics i alquimistes segons una falsa etimologia que els feia interpretar com a derivats privatius del gr. *ζωή* 'vida, existència' (perquè el nitrogen és impropi per a la vida): en realitat *azote*, que primer s'havia aplicat al mercuri, era pres del cast. *azogue*, arabisme que designava aquest altre element químic (*DECat*, I, 525a45-52).

Aquesta mateixa etimologia havia estat exposada per Coromines al *DCELC*, i comentada per Walther von Wartburg en un article de l'any 1959. Wartburg documenta l'origen del mot que Coromines considera una falsa etimologia: el mot és creació conscient d'uns químics francesos en una obra titulada *Méthode de Nomenclature chimique*, de l'any 1787, on els autors expliquen explícitament que han creat el mot mitjançant la -*α* privativa del grec i el substantiu *ζωή*.

Malgrat aquesta indicació, l'etimologia proposada per Coromines en el seu primer diccionari castellà reapareix en el *DECat*. I Georges Straka (1985: 14) torna a comentar l'etimologia, observant que "el senyor Coromines s'obstina a mantenir l'explicació que havia donat en el seu DCEC".

Straka (1989: 458) ens forneix un altre exemple en el seu comentari a l'article *plaça*. És en aquest article on trobem el mot *placer* 'terme nàutic per a plana elevada i extensa en el fons del mar', que Coromines considera d'origen català. Per donar fe de la seva afirmació, l'autor del *DECat* es recolza en dades orals recollides per ell i

> dans la seule attestation écrite qu'il cite [...] et qu'il a tirée d'une nouvelle de l'écrivain majorquin Baltasar Porcel: "és peix fi, acudeix al placer entre l'illa de P. i..." (*Solnegre,* 1960), il s'agit d'un toponyme cubain (dans le texte de Porcel, *Placer* avec majuscule et en italique) désignant un endroit entre l'île de Pinos (abrégé par Coromines, sans doute intentionnellement, en P.) et Batabanó.

Davant del que sembla una clara manipulació del text en què es basa l'article comentat hem anat a cercar el text original de Porcel: efectivament s'hi llegeix *Placer*; és, però, Pere Gimferrer (a *Serra d'Or*, 1972, p. 414) qui dóna la cita tal com la llegim en el *DECat*. Sigui una negligència de Coromines per no haver anat a consultar el text original o una manipulació intencionada, com sosté Straka, aquest exemple, juntament amb l'anterior, ens il·lustra prou de la crítica que hem tractat en aquest punt.

6.5.3. Fonts, buidatges i datació d'obres

S'ha assenyalat que Coromines no ha buidat de manera completa diverses de les fonts que empra i, sobretot, els repertoris lexicogràfics; això porta a afirmar a Germà Colón (1981: 136 n.11) que "no hay obra lexicográfica que esté despojada sistemáticamente". És en el *Panorama de la lexicografia catalana*, obra en la qual Colón i Soberanas aprofiten qualsevol ocasió per criticar els diccionaris que ens ocupen, on s'afirma que Coromines examina els textos "a corre-cuita", amb la qual cosa "ja s'ha acabat el treball filològic" (Colón i Soberanas 1986: 49 n. 57).

En el cas del diccionari català, les obres lexicogràfiques dels segles XV a XVII han estat despullades de manera poc sistemàtica. Entre d'altres repertoris, del *De regimine principum* d'Arnau Estanyol (1381) falten significants en el *DECat*; el *Thesaurus puerilis* d'Onofre Pou (1575) tampoc no ha estat ben buidat, arran de la qual obra Colón i Soberanas (1986: 94) ens informen que "Coromines, en parlar de *bacallà*, copia aquest cop l'entrada del nostre Pou, tot equivocant la forma, la qual hi és *abadejo* i no **abaejo*". El *Gazophylacium catalano-latinum* de Lacavalleria (1696) tampoc no ha estat buidat exhaustivament en el *DECat*. Obres com la traducció de la *Matèria mèdica* de Dioscòrides, feta per Laguna (1555), o el *Vocabulario del humanista* de Juan Lorenzo Palmireno (1569) no han estat tingudes en compte.

També s'han criticat les versions dels textos que Coromines empra com a fonts. Així, referint-se als diccionaris castellans, diu Colón (1962: 66): "los textos de Don Juan Manuel [...] los toma Corominas de fuentes muy poco fidedignas". En alguna altra ocasió es fa notar que no comprova les dades en els originals quan treballa amb segones fonts; així, veiem com, a tall d'exemple, Pensado (1987: 330) puntualitza respecte al *DCECH* que

> en la palabra *bloque* [...] se cita un gall. *brocica* 'holgazanería, ociosidad' que aparece en el diccionario de F. J. Rodríguez, sin duda es una errata por *brauca*, y es de advertir que no ocurre en tal diccionario sino en el de E. Rodríguez [...].

Arran d'aquest aspecte dels diccionaris que ens ocupen, Colón i Soberanas (1986: 215 n. 329) acaben concloent que "el seu aspecte documental [...] és sovint delusori".

S'han criticat també les datacions de les obres que ens donen els diccionaris; així, "el Sr. Corominas fecha con gran libertad textos catalanes antiguos, como el *Consolat de Mar*, *Costums de Tortosa*, *Furs de València*" (Colón 1981: 144 n. 37). Respecte a aquest tema són diverses les puntualitzacions que se li fan. Entre d'altres, al *Panorama de la lexicografia catalana* llegim: "és abusiu que el DCELC de Coromines dati en 1472 (o el 1471) els mots enregistrats per Esteve" en el *Liber elegantiarum* (Colón i Soberanas 1986: 44). Parlant del diccionari castellà i referint-se en aquest cas a la datació de neologismes, Chris Pratt (1980: 40) afirma que

> no cabe duda de que constituye un problema importante el hecho de que el único diccionario etimológico aceptable dé fechas de una forma tan descuidada y casi negligente en relación con los anglicismos y la gran mayoría de los neologismos también.

6.6. *Estil de redacció*

L'estil en què estan redactades les obres de Coromines ha estat valorat tant positivament com negativament. Bohigas (1957: 251), per exemple, diu, arran del diccionari castellà, que Coromines

> ha huído del extremo laconismo de algunas ilustres obras que le han precedido, como el Diccionario de Meyer-Lübke o el todavía no terminado de Wartburg para el francés. Esto facilita su consulta y hace asequible esta obra a un público más amplio que el de los puros lexicógrafos.

Bohigas (1957: 253) elogia també la prosa del pròleg de Coromines:

> Hemos de llamar la atención sobre la exposición, sencillamente magistral, del *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana*. El prólogo es una magnífica síntesis de metodología lexicográfica y un ejemplo de prosa científica. Toda la obra es un modelo de claridad. El rigor científico más estricto se hermana con una admirable diafanidad de expresión. Bello ejemplo para quienes con su bárbara jerga pseudocientífica pretenden disimular su rudeza de espíritu y falta de ideas.

Arran també del primer diccionari castellà, Malkiel (1956: 44) parla del to de diari autobiogràfic, "in which a tense author pokes fun, gives free rein to sarcasm". Aquestes característiques comporten un estil prolix, el qual hauria pogut desaparèixer en una revisió de l'obra: Malkiel (1956: 49) afirma que els quatre volums s'haurien pogut comprimir en dos.

Aquest estil personal de Coromines s'ha trobat a faltar en el primer volum de l'*OnCat*, la redacció del qual va anar a càrrec de Josep Mascaró.

Badia (1989: 37) confessa que li agradaria que "els volums que seguiran de l'*Onomasticon* signifiquessin un retorn a l'estil, elegant i planer ensems, del *Diccionari Etimològic i Complementari*". També Casanova (1990: 90-

91) es pronuncia sobre aquest aspecte: si considera la prosa de les altres obres de Coromines "rica, amena y sugerente a pesar de tratar temas tan arduos, difíciles y densos", diu que "esta virtud [...] no la ha seguido en el primer volumen del *Onomasticon*". Aquest fet, segons Casanova (1990: 98), "se debe a que el redactor del volumen es Mascaró", la qual cosa farà que la primera entrega de l'obra "no durà l'empremta dels altres volums, d'elaboració més personal seva [de Coromines]" (Badia, 1989: 36).

En els seus diccionaris, i sobretot en el català, Joan Coromines no estalvia comentaris als col·legues i, de fet, aquests comentaris, juntament amb passatges que prenen un to memorialístic ple de confessions personals, són els que han donat als seus textos un estil no gens feixuc.

Els atacs de Coromines han rebut resposta dels qui han estat objecte de la seva artilleria. Germà Colón –un dels objectius més sovintejats pel nostre etimòleg– comença un article amb uns mots prou explícits: "Quan Déu va crear el món tingué la sorpresa de veure que el Sr. Joan Corominas ja hi era, i per això aquest ho sap tot" (Colón 1991: 319).

Més endavant, i en el mateix article (Colón 1991: 319-320), diu:

> L'animadversió amb què Corominas em tracta em fa més agradosa la companyia de "perseguits" il·lustres com Francesc de B. Moll, Antoni M. Alcover, Yakov Malkiel, Walther von Wartburg, Georges Straka, Martí de Riquer, Michael Metzeltin, etc. Haig de dir que no són solament lingüistes i filòlegs objecte de les seves fòbies: els més importants literats catalans, com ara J.V. Foix o Josep M. de Sagarra, no en surten millor lliurats. Pel que a mi fa, he reunit un pomell antològic de les amabilitats que m'adreça constantment.

El text de Colón que conté les paraules que acabem de transcriure s'ocupa de rebatre l'article *volcà* del *DECat,* del qual acaba dient que "cada paràgraf conté sia una errada, sia un atac personal" (1991: 337). Acabem dient que l'article del diccionari que es comenta conté, en nota, la següent dedicatòria: "A En Colon dediquem una *Xenie* de Goethe, amb versió catalana: [...] 'A UN FILÒLEG: L'anatomia fas tu del llenguatge només quan ja és cos; / l'esperit i la vida per tu resta clos!'" (*DECat*, IX, 363a31-37) –el destinatari considera que "la traducció, poèticament reeixida, no és massa literal" (Colón 1991: 320 n. 3).

Malgrat que les qüestions personals tenen un lloc en les obres de Coromines, aquest és un aspecte marginal. Com diu Coromines mateix, "el papel que los detalles personales desempeñan dentro del *Diccionari* es muy modesto" (Piñol 1994: 43).

7. Conclusions

Com hem vist, l'obra de Joan Coromines, justament perquè és una de les grans obres que s'han fet en l'àmbit de la lingüística romànica, ha estat objecte de força comentaris, molts dels quals tenen un to marcadament crític. Les característiques tant de la disciplina en què més va treballar Coromines –l'etimologia– com del tipus d'obra que va produir expliquen en gran mesura la recepció que va tenir. D'una banda, s'ha remarcat que l'etimologia és una branca de la lingüística en què la subjectivitat de l'investigador té un paper rellevant, i tot treball amb elements de subjectivitat és clarament susceptible a la crítica. D'altra banda, els trets que defineixen la personalitat de Coromines també han donat peu a crítiques; ha estat considerat un cas prototípic de la figura de l'anomenat etimòleg pur, individualista, aïllat, entestat a defensar en molts casos innecessàriament hipòtesis complexes.

Pel que fa a les crítiques concretes que s'han fet de l'obra de Coromines, com hem vist, s'han fet objeccions metodològiques a la presentació conjunta de dades positives i interpretacions en els articles i a la jerarquització dels lemes dels diccionaris, que comporta que en determinats casos no s'aprofundeixi en l'estudi de mots que es presenten en els apartats de compostos i derivats en forma de llista.

Una altra crítica que es troba en la majoria de comentaris als llibres de Coromines és el desfasament que presenta quant a la bibliografia. S'ha remarcat que Coromines no té en compte estudis que li haurien estat molt útils. Aquesta mancança, si bé no és justificable, sí que és explicable; parafrasejant una coneguda expressió podríem dir que, d'alguna manera, "l'escriure li va fer perdre el llegir".

L'aspecte filològic dels diccionaris de Coromines també ha estat criticat. Com hem vist, en molts casos s'observa que Coromines no té cura de certs detalls filològics, com ara la datació d'obres, el despullament de textos i l'ús de bones edicions. En alguns casos, aquests aspectes són, certament, detalls que fan que els articles continguin errors sense gaire importància. En altres casos, però, el fet de no tenir en compte una documentació determinada d'un mot, per exemple, pot ser decisiu per a la història del mot en qüestió.

Finalment, pel que fa a l'estil de Coromines, s'han fet elogis de la seva prosa científica, que atorga un to amè als articles dels diccionaris. Tanmateix, també se n'han fet crítiques, i s'ha considerat que abunden els passatges prolixos en les pàgines de les seves obres. A més, Coromines inclou tot al llarg de la seva producció comentaris crítics, en molts casos punyents, sobre col·legues; aquesta característica ha acabat per estar present també en les pàgines dels que justament l'havien criticada.

De tot plegat es pot concloure, en primer lloc, que l'estudi de la recepció de l'obra de Coromines és molt útil per tenir un coneixement ponderat dels seus llibres. En segon lloc, s'observa que per valorar justament la producció corominiana no n'hi ha prou amb comentaris generals –positius o negatius–, sinó que cal veure què hi ha de bo i què de no tan bo. I per arribar a saber-ho hau-

Bibliografia citada

Obres de Joan Coromines

DCECH = Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1954-1957, 4 vol.

DECat = Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.

EDL = Entre dos llenguatges. Barcelona: Curial, 1976-1977, 3 vol.

Lleures = Lleures i converses d'un filòleg. Barcelona: Club Editor, 1971.

OnCat = Onomasticon Cataloniae. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1989-1997 [1998], 8 vol. (Al moment de tancar el llibre que el lector té a les mans, encara no ha aparegut al mercat el darrer volum d'aquesta obra, que tanmateix està acabada i impresa. Prenem la fitxa de la bibliografia que publica Josep Ferrer aquí mateix.)

Altres obres

BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1989), "L'*Onomasticon Cataloniae*, de Joan Coromines". *Serra d'Or* (Barcelona) 359, pp. 35-37.

— (1997), "Joan Coromines (1905-1997)". *Revue de linguistique romane* (Estrasburg) 61, pp. 300-308.

BARCELÓ, Carme (1991), "Coromines, Joan, i Mascaró Passarius, Joan, *Toponímia antiga de les Illes Balears* (*Onomasticon Cataloniae*, I)". *Llengua & Literatura* (Barcelona) 4 (1990-1991), pp. 481-483.

BOHIGAS, Pedro (1957), "Una etapa en la filología española". *Arbor. Revista general de investigación y cultura* (Madrid) XXXVI (1957) pp. 250-253.

CASANOVA, Emili (1990), "El *Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines". A: Dónoan (*et al.*), *Joan Coromines: Premio Nacional de las Letras Españolas* (Barcelona: Anthropos; Madrid: Ministerio de Cultura), pp. 71-107.

CLAVERÍA, Gloria (1993), "La información lexicográfica en el *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* de J. Corominas y J. A. Pascual". A: *Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes* (Tübingen), pp. 591-604.

COLÓN, Germán (1962), "El *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* de Corominas. Notas de lexicografía y etimología hispánicas". *Zeitschrift für Romanische Philologie* (Tübingen) 78, pp. 59-96.

— (1981), "Elogio y glosa del Diccionario etimológico hispánico". *Revue de Linguistique Romane* (Estrasburg) 45, pp. 131-145.

— (1994), "Sobre los estudios de etimología española". *Actas del congreso de la lengua española* (Madrid: Instituto Cervantes), pp. 597-610.

COLON, Germà, Amadeu-J. SOBERANAS (1986), *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

DCVB = Alcover, Antoni M., Francesc de B. Moll (1930-1962), *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Imprenta de Mn. Alcover / Gràfiques Miramar [segons els volums], 10 vol. (2ª ed. del vol. II: 1964; del vol. I: Palma de Mallorca: Moll, 1968.)

ECHENIQUE, María Teresa (1990), "*Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Breve diccionario etimológico de la lengua castellana. Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*". A: DÓNOAN *et al.*, *Joan Coromines: Premio Nacional de las Letras Españolas* (Barcelona: Anthropos; Madrid: Ministerio de Cultura), pp. 55-69.

GARCÍA DE DIEGO, Vicente (1955), "El Diccionario de Corominas". *Boletín de la Real Academia Española* (Madrid) XXXV, pp. 379-382.

GULSOY, Joseph (1987), "El *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*: els objectius". *Caplletra. Revista de Filologia* (València) 2, pp. 35-47.

— (1992), "El diccionari etimològic català de Joan Coromines: uns aclariments". A: Karl I. KOBBERVING, Arseni PACHECO, Josep MASSOT I MUNTANER (ed.), *Actes del sisè col·loqui d'estudis catalans a Nord-Amèrica (Vancouver, 1990)* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 37-59.

MALKIEL, Yakov (1956), "Linguistic Problems in a New Hispanic Etymological Dictionary". *Word: Journal of the Linguistic Circle of New York* (Nova York) 12, pp. 35-50.

— (1993), *Etymology*. Cambridge: Cambridge University Press.

MEIER, Harri (1983), "El diccionario etimológico de Corominas-Pascual". *Anuario de Letras* (Mèxic) 21, pp. 47-69.

— (1984), "Notas críticas al DCEH de Corominas/Pascual". *Verba: Anuario Galego de Filoloxia* (Santiago de Compostel·la: Universidade de Santiago de Compostela), Anexo 24.

METZELTIN, Miguel (1992), "Etimología e historia del léxico". A: *Lexikon der Romanistischen Linguistik* (Tübingen: Max Niemeyer) VI, 1, pp. 440-457.

MONDÉJAR, José (1985): "Sobre unas *notas críticas* al Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico". *Romanische Forschungen* (Frankfurt) 97, pp. 412-417.

PASCUAL, José A. (1989), "La contribució al castellà". *Cultura* (Barcelona), octubre, p. 51.

PENSADO, José L. (1987), "Sobre el *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, por J. Coromines con la colaboración de J. A. Pascual". *Verba* (Vigo) 7, pp. 301-342.

PIÑOL, Rosa Maria (1994), "Entrevista a Joan Coromines". *La Vanguardia* (Barcelona), 27 de març, pp. 42-44.

PLA, Josep (1970), "Joan Coromines, filòleg, de la Universitat de Xicago (1905)". Al seu *Homenots: Segona sèrie. Obra completa* (Barcelona: Edicions Destino), vol. 16, pp. 257-293.

PRATT, Chris (1980), *El anglicismo en el español peninsular contemporáneo*. Madrid: Gredos.

PUJADAS I MARQUÈS, Joan (1997), "Notes biogràfiques". A: Josep FERRER I COSTA, Joan PUJADAS I MARQUÈS (ed.), *Àlbum Joan Coromines* (Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar / Curial Edicions Catalanes), pp. 53-176.

SOLÀ, Joan (1990), "Joan Coromines i la llengua normativa". Al seu *Lingüística i normativa* (Barcelona: Empúries), pp. 63-90.

STRAKA, Georges (1985), "Consultant el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*". *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat) X, pp. 5-19.

— (1989), "En marge de quelques articles du *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*". A: Günter HOLTUS, Georges LÜDI, Michael METZELTIN (ed.): *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón. La Corona d'Aragó i les llengües romàniques. Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colón* (Tübingen: Gunter Narr), pp. 453-462.

WARTBURG, Walther von (1959), "Remarques sur les mots français dans le Dictionnaire de M. Corominas". *Revue de Linguistique Romane* (Estrasburg) 23, pp. 207-260.

ZAMBONI, Alberto (1976), *L'etimologia*. Bologna: Zanichelli. (Citem per la trad. castellana de Pilar García Mouton, *La etimología*, Madrid: Gredos, 1988.)

JÜRGEN UNTERMANN

Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua

Joan Coromines, en primer lugar, fue un romanista cuya gama de interés científico abarca las épocas comprendidas entre el latín vulgar tardío y las lenguas románicas actuales, y dentro de ese período, es de todos conocida su particular dedicación a la etimología –documentada en su monumentales diccionarios críticos etimológicos de la lengua castellana, castellano e hispánico y de la lengua catalana. Comparado con eso, es de menor densidad en páginas impresas pero no menos importante el sector de su obra que se refiere a la toponimia hispánica, tanto de Cataluña como de las regiones lindantes de Francia y de extensas zonas de Castilla y Galicia –aquí también, su interés se centra en el problema de la etimología, la cuestión del origen de los nombres y de la motivación de su forma originaria. Dentro de esta temática, en la mayor parte de los casos el punto de partida de la historia de los topónimos hay que buscarlo en época medieval, en formaciones árabes, vascas e hispano-románicas, pero no es desdeñable el número de lugares cuyos nombres aparecen por primera vez en fuentes antiguas, en los textos de autores griegos y romanos o en inscripciones latinas, ibéricas o celtibéricas. Para darles a ustedes una idea de la cantidad de este material: se trata de al menos quinientos nombres prelatinos de lugares distintos, cuyos testimonios más antiguos y más auténticos, leyendas monetales en escritura ibérica, se remontan al siglo tercero antes de JC. Además, hay una centena de nombres de divinidades indígenas, atestiguados sobre todo en el sector noroeste de la Península a través de inscripciones votivas en escritura y lengua latinas, aunque en parte muy poco latinizadas, y varios centenares de antropónimos, que se encuentran tanto en las más de mil inscripciones prelatinas ibéricas o celtibéricas como en la epigrafía latina de los primeros siglos después del cambio de era. Otra gran parte de lo que sabemos de la toponimia antigua lo debemos a las obras de los geógrafos antiguos, en particular a las de Plinio, Estrabón y Ptolomeo. En suma, un material riquísimo, en su mayor parte bien reunido, editado y comentado por filólogos y lingüistas de los últimos 150 años.

Son precisamente estos nombres los que constituyen el tema de mi conferencia, sobre todo los topónimos, pero desde luego también los antropónimos y los teónimos en la medida en que juegan un papel en las reflexiones e hipótesis con las cuales nos vemos confrontados en la obra de Coromines. Es verdad que en comparación con la actividad total de nuestro gran sabio, es un sector bastante pequeño, pero a pesar de eso merece un tratamiento especial por varios motivos, entre otros por la metodología que aplica y por el hecho de que hace claramente visibles las limitaciones de la investigación etimológica tal y como suele ser practicada por los romanistas.

Lo que voy a exponer se divide en cuatro capítulos: primero me parece útil enumerar y caracterizar sucintamente las publicaciones más importantes, en las cuales se ve de manera explícita cómo Coromines se ha dedicado a la herencia onomástica que nos ha transmitido la antigüedad. El segundo capítulo recordará los principios metodológicos, tal y como Coromines los estableció para el estudio etimológico de topónimos en general. En el tercer capítulo trataré de reconstruir a grandes líneas la visión que tuvo Coromines de la etnografía hispánica antes de la romanización de la Península. Finalmente un ensayo de análisis de las restricciones que obstaculizaron a Coromines en la evaluación correcta del material antiguo, evidenciando la incompatibilidad –tal vez natural e inevitable– entre las visiones científicas de un romanista y el empleo de criterios y métodos en los que se basan las ciencias de la antigüedad y la lingüística histórica y comparativa al estudiar las lenguas de aquellas épocas.

I

Pasemos, pues, a un breve resumen de los artículos de Joan Coromines en la medida en que tienen una cierta transcendencia para nuestro tema. Hasta 1970 aparecieron en dos publicaciones misceláneas: los *Estudis de toponímia catalana* (*ETC*) de 1965 y 1970 y los *Tópica Hespérica* (*TH*) de 1971.

Hay que hacer constar ante todo que ningún artículo mayor de Coromines está dedicado exclusivamente a problemas de la onomástica antigua, ni de antroponimia, ni de toponimia: siempre se refiere a esa época y la comenta en el marco de estudios sobre lexemas o topónimos actuales. Para sus etimologías el nombre antiguo nunca constituye el punto de partida para la historia de un lexema apelativo o toponímico, sino sólo el testimonio más antiguo en una secuencia de estados intermedios reconstruidos, que llevan de la palabra moderna al último nivel del origen de esta palabra; en otros términos: se abstiene consecuentemente de entrar en lo que tienen que hacer los historiadores y filólogos clásicos y los representantes de la lingüísti-

ca histórica y comparativa, cuando se sirven de los nombres disponibles atestiguados en época prerrománica para sacar conclusiones sobre las lenguas respectivas o sobre la estructura étnica de aquellos tiempos. Por lo tanto, no es fácil formarse una idea coherente de los sistemas lingüístico, etnográfico e histórico dentro de los cuales Coromines ha visto los nombres antiguos que cita como argumentos.

La *tour d'horizon* de la obra de Coromines la empiezo con la conferencia titulada "Introducció a l'estudi de la toponímia catalana", leída en 1932 en Barcelona y publicada por primera vez en los *ETC* (I, 7-30), que es, de hecho, una perfecta introducción metodológica, que sigue siendo hasta hoy de la mayor actualidad y muy digna de ser leída detenidamente.

El primer gran trabajo en el cual hace uso de la onomástica antigua en buena medida, apareció en 1955 en lengua inglesa. Más fácilmente accesible es la traducción castellana, publicada en *TH* (II, 195-235) con el título "Enseñanzas de diccionario etimológico castellano sobre el hispano-celta": ofrece una síntesis muy detallada de sus puntos de vista sobre la complejidad de los testimonios de lenguas indoeuropeas prelatinas en la Península, preguntándose si se trata sólo de lenguas celtas o más bien de lenguas celtas y de una lengua indoeuropea pre-celta, para la cual adopta la denominación de *sorotáptico* –una denominación poco afortunada, sobre la cual se hablará en la tercera parte de la conferencia.

Tres años después aparece un volumen de homenaje al romanista alemán Gerhard Rohlfs, al cual Coromines contribuye con un extenso artículo, incluido en *TH* (I, 68-113) bajo el título "Para el origen de algunos antiguos nombres de lugar castellanos de aspecto céltico" (Coromines 1958, 1961). Destaca este trabajo por la agrupación sistemática de ciertos tipos de topónimos modernos, que reflejan tipos preexistentes en el substrato celta de la Hispania antigua –en particular topónimos que terminan en *-ua* y el grupo *Aranda, Peñaranda, Miranda*.

En cuanto al contraste entre romanistas y filólogos clásicos, mencionado más arriba, es reveladora la primera parte del artículo titulado "De toponomástica hispana", dedicado en 1960 a Dámaso Alonso y reimprimido en *TH* (I, 9-67). Es una reseña muy larga del libro de Antonio Tovar sobre la Cantabria prerromana, y salta a la vista que Coromines casi no menciona ninguna palabra atestiguada en la antigüedad, mientras que la argumentación de Tovar se basa preferentemente en esta clase de testimonios.

Es notable la puntualización con respecto a la definición de los términos *celta*, *sorotáptico*, *vasco* e *ibero* como etiquetas de lenguas y como clasificadores de elementos onomásticos, que Coromines da en la ponencia que leyó en 1960 en Munich con ocasión del Congreso de Ciencias Onomásticas. Una versión corregida y ampliada se encuentra en los *ETC* (I, 93-151), donde lleva el título algo laxo de "La survivance du basque jusqu'au bas Moyen Âge".

Tal vez el tratamiento más rico y más profundo de los problemas planteados en la prehistoria lingüística del sector indoeuropeo hispánico lo presenta Coromines en su reseña, redactada en 1961 (*TH*, II, 236-282), de la gran obra pionera de Ulrich Schmoll (1959) sobre "Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische"; esta vez Coromines rehúye menos que en otros trabajos el incluir los testimonios onomásticos antiguos que juegan por su parte un papel predominante en la argumentación de Schmoll. Sin embargo, es notable que reprocha a Schmoll el no haber respetado debidamente la argumentación romanística, que se basa en palabras y topónimos modernos (*TH*, II, 243): evidentemente, para él no era fácil comprender que se puede estudiar la prehistoria de las lenguas hispánicas partiendo exclusivamente del material transmitido por fuentes de la antigüedad.

En una contribución titulada "Du nouveau sur la toponymie occitane" (1973), Coromines se ocupa de dos asuntos enteramente distintos: de los topónimos de la región francesa Haut Comminges, situada donde el río Garona entra en territorio francés, y de los nombres celtas y paraceltas del departamento francés del Aude. En primer lugar se refiere a la onomástica aquitana –antropónimos y teónimos– ampliamente transmitida por inscripciones latinas, de la que debemos un análisis magistral a Joaquín Gorrochategui (1984). En cuanto a los celtas en el Aude, sus resultados se corresponden perfectamente con la tradición antigua sobre una invasión de la tribu gala de los *Volcae Tectosages*, que se refleja también en antropónimos celtas atestiguados en las inscripciones ibéricas de la Galia meridional.

Ahora bien, se ve que lo que el profesor Coromines nos enseña sobre el empleo de los nombres propios atestiguados en fuentes de la antigüedad está disperso de manera poco sistemática y muy desigual, no sólo por todos los grandes artículos que acabamos de enumerar, sino desde luego también por muchas pequeñas contribuciones que forman parte de la bibliografía del autor. Se comprende, pues, que sea imposible dar una descripción coherente de cómo Coromines utilizó la onomástica antigua. Por lo tanto, me ciño a encuadrar esta descripción en dos aspectos de mayor envergadura: en sus principios metodológicos generales y en su visión de la paleoetnología de la Península Ibérica.

II

A los principios metodológicos para la investigación onomástica está dedicada la segunda parte de mi exposición. Coromines los ha elaborado y plasmado detenidamente en uno de sus trabajos sobre las lenguas indígenas de la América del Sur, aparecido en 1944, donde propone por primera vez y de forma más explícita una lista de nueve reglas que hay que observar al tratar los nombres propios, en particular topónimos, de una cierta época y una cierta región. En este caso se trata de una región exótica –el artículo se llama "Toponomástica cuyana" (*TH*, I, 120-156)– pero las mismas reglas serían aplicables sin ninguna modificación esencial a materiales de Europa,[1] y desde luego también al tratamiento de topónimos transmitidos de

la antigüedad europea. Me parece que vale la pena citar literalmente los nueve puntos, cada vez con un breve comentario para ilustrar su importancia para el tema que estamos tratando aquí, y con algunas notas para discutir los casos en los cuales el propio Coromines propone etimologías que no son conformes con los principios que postula.

El primer principio

(1) "Es básico el criterio del área geográfica de las diferentes lenguas. No deben buscarse nombres mapuchos donde no hubo Aucaes ni cacanes adonde no llegaron Diaguitas..."

Es fundamental también para la onomástica de la Hispania antigua. Ya el gran sabio Manuel Gómez Moreno llegó a establecer que las lenguas prelatinas se dividen en lenguas no-indoeuropeas e indoeuropeas, que cubren dos áreas claramente distintas. Investigaciones basadas en la onomástica y epigrafía indígenas confirmaron y reforzaron esta visión, hasta llegar a una línea que corre a través de la Península, formando una gran curva, desde la desembocadura del río Guadiana, en el suroeste, hasta el actual País Vasco, en el norte: separa esta línea la Hispania indoeuropea o –como yo diría más bien– la Hispania celta de la Hispania ibérica, evidentemente no-indoeuropea; la lengua indoeuropea está documentada en el centro, norte y oeste de la Península; por su parte, la lengua ibérica aparece a lo largo de la costa mediterránea y entre el río Ebro y los Pirineos.

Lenguas prelatinas atestiguadas por inscripciones y topónimos antiguos

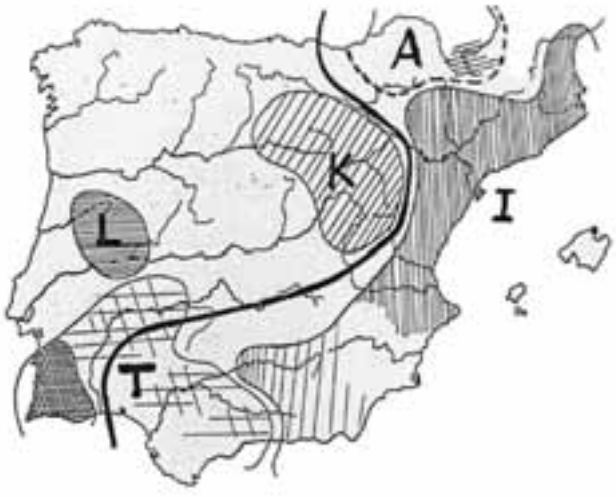

Al oeste de la línea fuerte: «Hispania indoeuropea (celta)»
Al este de la línea fuerte: «Hispania no-indoeuropea»

A: Área de onomástica aquitana
I: Área de inscripciones ibéricas
K: Área de inscripciones celtibéricas
L: Área de inscripciones lusitanas
T: Inscripciones y onomástica tartesias

Estudios de los últimos decenios permitieron precisar este esquema en dos detalles: hoy sabemos, primero, que la línea mencionada en el extremo suroeste atraviesa una región con restos onomásticos particulares y con inscripciones que no son ni ibéricas ni celtibéricas, cuya lengua llamamos tartesia o lengua del suroeste; y segundo, hoy se sabe que el extremo rincón norte del sector ibérico es una zona de transición, llamada vascona, entre el ibérico y el aquitano, atestiguado al norte de los Pirineos entre el río Garona y el Golfo de Vizcaya.

Repito que esta subdivisión de la Hispania prelatina se basa en una gran cantidad de argumentos inequívocos tomados tanto de la onomástica como de la epigrafía. Partiendo de esa base, todas las etimologías que operan con un origen no-indeuropeo de una palabra en el sector noroeste, y todos los nombres interpretados como celtas en el sector ibérico se convierten en problemas, que exigen cada uno una solución adecuada.

Veamos un ejemplo. Según la epigrafía prerromana, en el territorio de la Cataluña actual se habló exclusivamente la lengua ibérica, y todos los topónimos y antropónimos atestiguados por otras fuentes antiguas lo confirman perfectamente; en vista de ello, hay que ser muy escéptico ante intentos de atribuir topónimos medievales o modernos de esta zona a la lengua celta.[2] Hay un solo topónimo cuya etimología es impecable: *Verdú*, cerca de Tàrrega (provincia de Lérida), que puede proceder de un topónimo celta *Virodunum*, bien conocido como nombre antiguo de Verdun en Francia y compuesto de dos palabras claramente celtas, *viro* 'hombre' y *dunum* 'fortaleza'. En este caso es lícito discutir seriamente su origen celta: se trataría de buscar una hipótesis adecuada que integre su presencia en nuestra visión de la distribución de etnias en la Hispania antigua. Es, por ejemplo, famosa y muy notable la hipótesis, aunque descartada por Coromines (*ETC*, I, 79 y ss.), de que este nombre apunta a la inmigración en época medieval de un pequeño grupo de pobladores, que venía de la Galia, al norte de los Pirineos. Distinto es el caso del topónimo *Besalú*:[3] aunque es verdad que no es imposible que remonte a una forma **Besaldunum*, dado que el primer componente *Besal-* no encuentra ningún apoyo en el léxico de las lenguas celtas, y dado que todos los topónimos celtas con *-dunum* presentan una vocal delante de la *d* (como el *Virodunum* mencionado), es absolutamente inverosímil que *Besalú* sea un nombre celta: es decir, la reconstrucción del elemento típicamente celta *-dunum* no está apoyada ni por la forma del topónimo actual ni mucho menos por argumentos geográficos, que prohíben claramente la existencia de nombres celtas en Cataluña.

También en otros casos Coromines está violando sus propias reglas, por ejemplo al tratar del topónimo *Bicorp*, nombre de un pueblo en el oeste de la provincia de Valencia: debe de haber sabido muy bien que todos los testimonios antiguos aseguran que el país valenciano en la antigüedad perteneció al dominio de la lengua ibérica, y a pesar de eso propone una etimología celta, sólo porque esta etimología es una de las posibles, pero no porque sea

la única posible: explica *Bicorp* como compuesto de la palabras celtas **bedo-* 'cauce, foso' y **curu-* 'curvo', justificándolo por el hecho de que la población está situada en el valle tortuoso del río Mengual, y no se toma la molestia de decir por qué la *e* se convirtió en *i*, por qué desaparece la *d* de *bedo*, ni por qué la *u* final fue sustituida por *p*, y –lo más importante– bajo cuáles condiciones históricas un topónimo puramente celta hubiese podido penetrar en un territorio puramente ibérico. En resumen: una etimología de esta índole no es más que un juego mental, que no perturba la homogeneidad ibérica de su entorno lingüístico.

El segundo principio

*(2) "*Las terminaciones características*. En todos los países hay terminaciones típicas de una zona, que caracterizan, por decirlo así, su 'paisaje toponímico'."*

Uno de los mejores ejemplos de un paisaje toponímico en la Hispania antigua es la región tartesia ya mencionada en el suroeste, caracterizada tanto por su epigrafía prerromana como por un repertorio onomástico particular con terminaciones típicas. Entre éstas destacan *-ippo*, *-uba*, *-oba* e *-igi*: son bien conocidos *Olisippo*, hoy Lisboa, *Corduba*, hoy Córdoba, y *Astigi*, hoy Écija. No cabe duda de que hay que buscar en estas formas indicios de una lengua particular, a la cual hay que aplicar la primera regla de Coromines. Por eso, no se comprende por qué el propio Coromines selecciona unos pocos topónimos de esta zona para atribuirlos directamente a la lengua vasca, que se habla mil años más tarde a una distancia de 700 kilómetros, en el rincón opuesto de la Península: dice, por ejemplo (1976a: 124) que *Ossonoba*, el nombre antiguo de la ciudad portuguesa Faro, se compone de dos palabras vascas: *oso* 'entero, sano' (con cambio de sentido a 'más allá de') y el nombre de la ciudad actual Huelva, en la antigüedad *Onoba*, que a su vez contendría la palabra vasca *on* 'bueno'; *Ossonoba* significaría, pues, 'más allá de Onoba'. En otro lugar (*ETC*, I, 98) identifica los topónimos andaluces *Astigi* y *Alostigi* con las palabras del vasco actual *aitz* 'roca', *orotz* 'ternero' y *tegi* 'casa'. Una vez más, se trata de etimologías sin exactitud fonética que buscan los vestigios del vasco en una región geográfica y en un marco lingüístico en el que esta lengua nunca se habló; una vez más, un juego mental sin valor para la historia de los idiomas prelatinos de Hispania.

El tercer principio

*(3) "*Las leyes gramaticales. *Para establecer una etimología no basta encontrar en el diccionario de un idioma indígena un vocablo que se parezca al topónimo en estudio y que ofrezca un significado oportuno. Debemos antes conocer la estructura gramatical del idioma de origen para no incurrir en error."*

Ya se ha hablado de la etimología del topónimo **Besaldunum*, reconstruido a base de la forma actual *Besalú*, y hemos visto que no puede contener el lexema celta *-dunum*, porque falta una vocal entre el primer componente *besal* y la palabra *dunum*, y por lo tanto está en contraposición con las leyes gramaticales de las lenguas celtas antiguas.

El cuarto principio

(4) "La fonética histórica*. Además* es *condición indispensable, para asentar sólidamente una etimología, la de que las diferencias fonéticas existentes entre la forma actual y la que suponemos fuese su forma originaria se ajusten rigurosamente a las normas de la fonética histórica."*

Tal vez sea éste un principio que Coromines respeta en mayor grado que los otros, y abundan las pruebas que se podrían aducir, procedentes tanto de sus grandes diccionarios como de sus trabajos sobre onomástica. Sin embargo, a menudo hace caer en descrédito este principio cuando recurre a procedimientos que se sustraen a la rigurosa aplicación de las leyes fonéticas tal y como él mismo la postula. Son procedimientos como la disimilación y la haplología los que, en la medida en que no contradicen a las leyes fonéticas, ofrecen escapes cómodos para desembarazarse del rigor de ellas, siempre que parezca oportuno para una cierta hipótesis etimológica.

Un hecho de disimilación puede darse cuando en una palabra hay dos sonidos iguales que hacen incómoda la pronunciación; en tal caso uno de los dos puede ser modificado o bien desaparecer, como por ejemplo en la palabra castellana *propio,* que viene del latín PROPRIUS. En cambio, se llama haplología la omisión de una sílaba entera, cuando dos secuencias iguales o muy parecidas de sonidos siguen la una a la otra (en las gramáticas del español encuentro como ejemplo *contendor* al lado de la forma correcta *contendedor*).

Me ciño a dos casos. Primero el topónimo *Ágreda*, nombre de la ciudad al pie del Moncayo en el este de la provincia de Soria: Coromines primero la hace remontar, de manera impecable, a formas prelatinas como **ákraita* o **ákrita*; sin embargo, en lo que sigue no puede liberarse de la *communis opinio*, indudablemente errónea, según la cual *Ágreda* es la ciudad celtibérica que acuñó las monedas con la leyenda *arekorata*. Por ello, supone que la primera sílaba ha sido originariamente *ar-*, y que se ha perdido la *r* por disimilación[4] respecto a la *r* de la segunda sílaba. Llega, pues, a una protoforma **arekrita* que explica como 'cerca de un límite', perfectamente compatible con la situación geográfica de esta ciudad, como línea divisoria de aguas entre Ebro y Duero, o como frontera entre dominios, aunque Coromines se equivoca cuando dice que era el límite entre iberos y celtíberos. De todos modos, le queda por resolver el problema de armonizar *-kreta* con la secuencia *-korata* de la leyenda monetal, y para vadear este estorbo se sirve de un truco poco hones-

to (*TH*, I, 83 y ss.): cita la leyenda en cuestión no con la transcripción correcta de Gómez Moreno, *arekorata*, sino con la incorrecta y totalmente desfasada *areqrats* del historiador alemán Adolf Schulten, notorio obstaculizador del progreso científico en la historia antigua hispánica.

Es semejante el tratamiento del topónimo *Aranda* (*TH*, I, 82 y ss.): Coromines parte de la convicción de que contiene una palabra **randa* 'límite, frontera' y lo explica como producto de una haplología a partir de **are-randa* 'junto al límite', y mantiene esta hipótesis no obstante los numerosos e inequívocos testimonios del elemento *arant-* en nombres de lugares y, sobre todo, de ríos: en fuentes antiguas se atestiguan la ciudad *Arandis* (con sus habitantes llamados *aranditani*), que fue fundada por los inmigrantes celtíberos en el sur de Portugal, y la leyenda monetal celtibérica *aratis*, que Coromines no conoce. En la actualidad tenemos los ríos y pueblos *Aranda, Arándiga, Arandilla, Aranzuelo* en distintas partes de la Celtiberia. Coromines pasa por alto que la haplología no funciona según leyes fonéticas, sino que es un fenómeno casual e individual, y que no es en absoluto creíble que este mismo proceso tuviera lugar de manera idéntica en tantos nombres y en tantas regiones distintas. Hay que contar, pues, con una forma originaria **arant-*, tal vez un hidrónimo, transferible a poblaciones situadas al lado de cada río en cuestión. El único motivo por el que Coromines lo niega es su insistencia en ver en *Aranda* un topónimo que debe significar, cueste lo que cueste, 'junto al límite'.

El quinto principio

*(5) "*Formas documentales. [...] *Será necesario, antes de seguir la investigación, indagar cuál es la forma originaria del nombre* [...]*, lo cual sólo podrá averiguarse con un examen crítico de formas documentales, una vez que éstas estén bien publicadas, a base de manuscritos."*

En el caso de las lenguas indígenas de América se trata de manuscritos más o menos coetáneos de la investigación actual. Al tratar la toponimia antigua de Europa, como ya hemos visto, disponemos de una enorme cantidad no sólo de manuscritos de los autores latinos y griegos, sino también de numerosas inscripciones que atestiguan directamente una gran parte de la onomástica de aquellas épocas.

Una vez más, no son raros los casos en los que Coromines desdeña su propio principio para salvar una etimología que le gusta: al tratar el origen del nombre de la ciudad francesa *Béziers* aduce como forma latina *Biterris* (*ETC*, I, 86), atestiguada por monedas visigodas del siglo quinto d. de C., e ignora (o quiere ignorar) los testimonios anteriores, concretamente *Betarra* en letra griega sobre monedas de época republicana (muy parecido al *Baitarra* atestiguado por el lexicógrafo Esteban de Bizancio) y *Baeterre* en inscripciones latinas de época imperial, halladas en la misma ciudad de Béziers. Prefiere como punto de partida la forma tardía *Biterris*, sólo porque puede identificarlo con *Beders*, nombre actual de un lugar en la Cerdaña, y justificar su etimología, según la cual dicha forma es idéntica al vasco *biderris*, compuesto de *bide* 'camino' y *erri* 'pueblo'.

El sexto principio

*(6) "*Fonemas característicos*. Puede bastar la presencia de cierto fonema o combinación fonética para orientar nuestras indagaciones hacia determinada lengua o grupo de lenguas. El criterio puede ser de carácter positivo o negativo."*

En los estudios de onomástica de la Hispania antigua se ha discutido mucho acerca de la aparición de la letra *f* en nombres indígenas, sobre todo del noroeste hispánico, escritos en escritura latina. Ni Tovar, ni Schmoll, ni Coromines dudaron en atribuirlo a una lengua indoeuropea precelta, Coromines a la lengua que llama *sorotáptico*, sin que los pocos testimonios puedan ofrecer argumentos suficientes para reunirlos en un repertorio lexical coherente y atribuible a una cierta lengua.

En cambio, aunque es verdad que la *f* es ajena al sistema fonético de las lenguas celtas antiguas, sí aparece en la lengua irlandesa medieval como continuador de una *w* antigua. Tal vez no sea casual que en territorio gallego aparezcan dos teónimos que admiten etimologías que cuentan con un paso de *w* a *f*: son dos grupos de divinidades indígenas, los *lares Findenetici* de una inscripción de cerca de Chaves (*CIL*, II, 2471), y las *Fiduenae* de una inscripción rupestre, en el distrito portugués de Paços de Ferreira.[5] Ya Schmoll (1959: 99) puso en relación *find-* con el indoeuropeo y celta **wind-* 'blanco', atestiguado fuera de Galicia en territorio celta por el *mons Vindius* en Asturias y los topónimos *Vindinum*, hoy Le Mans en Francia, y *Vindobona*, hoy Wien-Viena en Austria; y para las *Fiduenae*, evidentemente diosas silvestres, se recorre a la comparación con la palabra indoeuropea y celta **widu-* 'bosque, madera'. Si estas hipótesis etimológicas no se revelaran como erróneas, tendríamos en la lengua hispano-celta de Galicia un fenómeno muy avanzado de evolución fonética y a la vez la prueba de que la lengua prelatina de esta región era un dialecto puramente celta, y de que debemos abandonar la hipótesis de que la letra *f* sea el síntoma de una lengua indoeuropea precelta que hubiese llegado al Noroeste mucho antes de la inmigración de los pueblos celtas.

El séptimo principio

*(7) "*Comparación semántica. [...] *La utilidad de recurrir a la comparación de topónimos, aunque sean de países distantes, para justificar una etimología desde el punto de vista del significado."*

Se impone invocar aquí como ejemplo el topónimo *Complutum*: es el nombre antiguo, atestiguado por monedas celtibéricas, por el autor romano Plinio y por inscrip-

ciones e itinerarios romanos,[6] de la ciudad que más tarde recibió el nombre árabe *Alcalá*, hoy conocida como Alcalá de Henares, al este de Madrid. El topónimo contiene el prefijo **kom-* 'junto' y la raíz **plou-/pleu-* 'correr' (referido a líquidos) y significa 'confluencia': de hecho Complutum está situada allí donde confluyen los ríos Henares y Jarama.

Aplicando el principio formulado por Coromines, importa hacer constar que la etimología propuesta para *Complutum* encuentra un apoyo en otras denominaciones parecidas. En las provincias centro-europeas romanas hay dos ciudades que llevaban el nombre latino *ad Confluentes*, más tarde germanizado en *Koblenz*: una en Suiza, donde confluyen el río Aare y el Rin, y otra más grande y más famosa en Renania, donde confluyen el Rin y el Mosela. La misma forma latina subyace en la forma actual *Cofrentes* en el País Valenciano, entre los ríos Júcar y Cabriel. Podríamos añadir los topónimos alemanes *Münden, Gemünd, Gemünden*, derivados del verbo *münden*, que significa 'desembocar', para abundar en el hecho de que los puntos de confluencia de dos ríos siempre dieron lugar a topónimos que expresan esta situación.

El octavo principio

(8) Los datos geográficos*.*

Este principio[7] remite a topónimos cuyo significado se puede constatar gracias a particularidades geográficas del lugar en cuestión, y por lo tanto coincide en parte con lo que acabo de exponer en el punto anterior. Bastará mencionar aquí topónimos modernos del tipo *Peñarroja*, *Campoblanco* o *Río Tinto*.

Para Coromines, observaciones de esta índole son de transcendencia fundamental, porque gracias a ellas se puede paliar el inconveniente de la falta de significado, que, como es sabido, dificulta la búsqueda de etimologías de nombres propios:[8] ya en su conferencia de 1932 (*ETC*, I, 8) había hecho constar de manera muy clara que la investigación etimológica siempre necesita dos puntos de apoyo, la forma exterior fonética y el significado de la palabra. En la mayoría de sus intentos de etimologizar topónimos, Coromines se da por satisfecho cuando puede combinar una forma originaria, que le parezca fonéticamente adecuada, con un significado que describa la situación geográfica del lugar en cuestión.

El noveno y último principio

(9) Los datos históricos*, que Coromines no explicita de manera general.*

Podría imaginarse que se trata de casos en los que las fuentes históricas transmiten datos que ayudan a explicar la génesis de un topónimo. En la Hispania antigua hay varios nombres de lugares para los que se pueden aducir relatos de los historiadores griegos o romanos más o menos fidedignos: en el norte, las ciudades *Graccurris* en las orillas del río Ebro y *Pompaelo*, hoy Pamplona, son nombres de homenaje a generales romanos. De Graccurris se dice que cambió su nombre en honor de *Sempronius Gracchus* y que antes se llamaba *Ilurcis*; tanto este nombre como la segunda componente de *Graccurris* pertenecen al léxico de la lengua ibérica. Igualmente, *Pompaelo* se compone de la palabra ibérica *illun* 'ciudad' y el antropónimo romano *Pompeius*; el geógrafo griego Estrabón[9] dice explícitamente que *Pompaelo* significa *Pompeiópolis*, 'ciudad de Pompeyo', del famoso rival de César en las guerras civiles al final de la época republicana.

Otro ejemplo: no se trata de hechos históricos sino de instrumentos de propaganda, cuando los saguntinos transmiten el mito de su doble origen. El historiógrafo romano Livio[10] cuenta que los habitantes de Sagunto *oriundi a Zacyntho insula dicuntur mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis*, 'dicen que son descendientes de la isla de Zacynthos (en el Mar Egeo) y están mezclados con gente que vino de Ardea, de la tribu de los Rútulos (en Lacio, cerca de Roma)'. Se trata evidentemente de una leyenda local destinada a demostrar las vinculaciones de Sagunto con el mundo griego e itálico; nótese de paso que este mito fue enigmático hasta el desciframiento de la escritura ibérica, mediante la cual se reveló que Sagunto tuvo dos nombres representados en sus monedas, *Saguntum* y *arse*; los saguntinos abusaron del primero para hacer constar la descendencia griega de la ciudad, y del segundo como prueba de que vinieron de Italia, lo que, por lo tanto, les daba derecho a reclamar la ayuda romana contra los cartagineses.

III

Las reflexiones de Coromines sobre la etnografía prerromana ya las comentó mi amigo y colega salmantino Francisco Villar, en este ciclo de conferencias, y lo hizo de manera muy detallada y a fondo. Sin embargo, les ruego que me permitan añadir aquí unas palabras sobre el mismo tema que se referirán en particular a los problemas expuestos en mi conferencia.

En lo que dice Coromines sobre los topónimos como testimonios de etnias prerromanas de la Península, salta a la vista un conflicto entre sus propios resultados por un lado y, por otro, las hipótesis aceptadas y propagadas por las autoridades de la prehistoria y de la lingüística comparativa, representadas en lo esencial por dos nombres, el prehistoriador Pere Bosch Gimpera y el lingüista Antonio Tovar.

Hay que subrayar, ante todo, que Coromines, cuando construyó el cuadro étnico de la Hispania antigua por su propia cuenta, llegó a puntos de vista que hoy en día empiezan a ser reconocidos como muy cercanos a la verdad histórica. Hizo constar (*TH*, II, 205, 207 y ss., 242) que la región con la presencia más pura de la lengua celta como substrato prelatino es el noroeste peninsular, en particular el norte de Portugal, Galicia, el reino de

León y Asturias; son menos densos, según Coromines, los vestigios celtas en territorio celtibérico, y son mucho menos frecuentes en las demás partes de la Península. Lo deduce casi exclusivamente de palabras de los dialectos locales respectivos y de topónimos modernos, cuyas etimologías le invitaban a operar con étimos de aspecto celta, y sólo de vez en cuando incluye en sus argumentos un nombre propio de la antigüedad. Hay que notar, además, que no hace uso alguno de las inscripciones celtibéricas –un hecho sobre el cual volveré más tarde.

En cuanto a otras lenguas indoeuropeas prelatinas, Coromines se muestra muy prudente, contando incluso con la posibilidad de que la lengua celta fuese la única que entró en la Península, e incluso tiene en consideración que los rasgos lingüísticos que no están conformes con los del celta normal puedan explicarse como restos de una fase muy arcaica (*TH*, II, 206, 254 y ss.) en que todavía no se habían producido todos los cambios que caracterizan a las demás lenguas celtas antiguas y medievales. Se trata especialmente de la muy discutida pérdida del sonido *p* entre vocales y en inicio de palabra –irlandés *athir* 'padre' en contraste con latín *pater*. Coromines se inclina por tal hipótesis porque se ve obligado a confesar que es muy difícil identificar concluyentemente elementos indoeuropeos que de ninguna manera pueden ser celtas y por lo tanto nos obligan a entenderlos como testimonios de un substrato indoeuropeo anterior a la llegada de los portadores de los idiomas hispano-celtas.

El hecho de que Coromines, a pesar de estas visiones muy justificadas y cada vez más justificables, constantemente hable de indoeuropeos preceltas, se debe sin duda alguna a la *communis opinio* que entonces dominaba en la prehistoria arqueológica y lingüística. Me parece que de ello son culpables especialmente los prehistoriadores, tanto los españoles y catalanes como los alemanes. Dichos científicos observaron que en la primera mitad del último milenio a. de C. tuvo lugar la expansión de una cultura material que parecía tener su punto de arranque en la Europa central y que llegó hasta los Pirineos e incluso hasta Cataluña y zonas colindantes de Aragón, atravesando toda la Francia oriental y meridional. Se caracteriza esta cultura por sepulturas en forma de urnas de barro que contenían las cenizas de los muertos y que se reunían en cementerios más o menos grandes, llamados en alemán *Urnenfelder*, que se traduce al castellano correctamente por 'campos de urnas'.

Siguiendo los esquemas teóricos de la primera mitad de nuestro siglo, los investigadores no vacilaron en deducir que la expansión de los Campos de Urnas fue un fenómeno inseparable de la migración de pueblos, y dado que la expansión empezó en la Europa central se estableció el dogma de que estos pueblos habían hablado una lengua indoeuropea. Hoy en día sabemos muy bien que culturas definidas por medio de objetos visibles no coinciden forzosamente con hablantes de una lengua concreta, y que toda extensión de una determinada cultura material no debe identificarse con una migración de pueblos. Ahora bien, los prehistoriadores de entonces no dudaron en dar por hecho que la llegada de los Campos de Urnas correspondió a la llegada de lenguas indoeuropeas, y no les supuso problema alguno que tanto en el sur de Francia como en Cataluña los primeros testimonios lingüísticos evidenciaran dominios incontestables de lenguas no-indoeuropeas. Sin embargo, estas hipótesis habían ganado un prestigio tan grande que nadie, y tampoco Coromines, se atrevió a dudar de una invasión de portadores de lenguas indoeuropeas: sólo se discrepó en los nombres que se dieron a dichas lenguas: celta, ilirio, indoeuropeo arcaico, o simplemente "la lengua de los campos de urnas" o "lengua sorotáptica".

El término *sorotáptico* necesita una breve digresión: a lo que sé, fue Bosch Gimpera quien introdujo el término, de aspecto más científico, *sorotaptos*, compuesto de las palabras griegas *sorós* 'urna funeraria' y *thaptós* 'enterrado'. Fue aceptado plenamente por Coromines,[11] quien lo utiliza como si fuese el nombre de una lengua como el latín, griego, francés, etcétera. En principio, nada se puede objetar a tal convención, pero hay que tener presente que fuera de la Península el término *sorotáptico* fue totalmente ignorado, y que también la investigación prehistórica peninsular actual evita emplearlo o incluso lo ha olvidado.

Sea como fuere, es de mayor interés la realidad histórica que se esconde detrás de lo que Coromines llama *sorotapto*, y con eso pasamos a la segunda autoridad, Antonio Tovar, que tuvo una influencia considerable en sus pensamientos. Uno de los puntos de partida de Tovar fueron las inscripciones llamadas lusitanas y varios teónimos atestiguados en el oeste de la Península. La rúbrica "inscripciones lusitanas" se refiere a tres textos relativamente extensos escritos en letra latina y lengua indígena, indudablemente indoeuropea, que aparecieron sobre bloques de piedra en tres lugares, situados en la provincia de Cáceres y en los distritos portugueses de Castro Daire y de Sabugal, es decir, en el oeste de la Península entre los ríos Tajo y Duero. Dado que en estas inscripciones hay palabras que contienen la letra *p*, Tovar estaba convencido de que esta lengua no era celta sino un idioma indoeuropeo particular, importado a la Península por inmigrantes que vinieron antes de la gran oleada de los hispano-celtas, cuyos representantes más notables fueron los celtíberos. Por consiguiente, cuenta con dos lenguas indoeuropeas totalmente distintas, el celtibérico, que pertenecía al grupo celta, y el lusitano-galaico, que debería ser adjudicada a otra rama de la familia indoeuropea.

Observarán ustedes que este resultado es radicalmente opuesto a lo que resultó de las indagaciones independientes de Coromines, según las cuales el oeste y noroeste constituían el sector celta más puro de la Península. Es una pena ver cómo Coromines, bajo la presión del gran prestigio de Tovar, renunció a sostener sus propias ideas, mucho más adecuadas, sobre la distribución de rasgos celtas en la herencia prelatina hispánica. Hoy se ve cada vez más claramente que tanto la epi-

grafía lusitana como el gran número de topónimos, etnónimos, teónimos y antropónimos antiguos, conservados entre el curso inferior del río Tajo y el norte de Galicia, constituyen una región celta de pura cepa, no menos que la Celtiberia o el centro de la Galia antes de la conquista romana.

No es sino una consecuencia natural de esta conversión el que Coromines se apresurara a descubrir en el noroeste hispánico elementos que, al no ser evidentemente celtas, no resistieron a ser clasificados como sorotápticos. Ya hemos mencionado el papel que juega la letra *f*; en otros casos son combinaciones aisladas, por lo demás nunca convincentes. Así pues, resulta que ni siquiera Coromines logró demostrar de manera concluyente (tal vez, en el fondo del alma, no quería demostrarlo) que debajo de la capa celta hubiese un substrato indoeuropeo suficientemente definible, que merecería recibir la denominación de *sorotáptico* o algo por el estilo.

Es menos comprometida la actividad de Coromines en el campo de las lenguas prelatinas no-indoeuropeas: la lengua que nosotros llamamos ibérica la suele llamar vasco-ibérico, aunque parece ser de la opinión de que la lengua vasca actual no desciende directamente de la lengua ibérica.[12] Sin embargo, ya hemos visto que de vez en cuando se muestra inclinado a proponer etimologías puramente vascas para topónimos que se encuentran en zonas ibéricas fuera del dominio histórico de la lengua vasca, sin respetar en absoluto el repertorio disponible del léxico de la lengua ibérica.

IV

Con esta crítica ya estamos abordando el cuarto capítulo de la conferencia, dedicado al análisis de lo que impidió a Joan Coromines hacer un uso adecuado del material onomástico que se nos ofrece en las fuentes antiguas. Ante todo, hay que tener presente lo que ya he dicho al inicio de esta conferencia: Coromines es un romanista cuyos objetos principales son las lenguas vivas, palabras y nombres que se emplean en la actualidad, y su instrumento principal es la etimología retrospectiva que detrás de una cadena de sonidos actual descubre las cadenas anteriores, siempre guiado por una secuencia continua de leyes fonéticas, hasta llegar a un punto que puede ser identificado como acto de creación, es decir, como origen de la palabra en cuestión. Es éste un instrumento autónomo que en rigor no necesita otros datos que la forma y el significado de las palabras actuales. Desde luego, Coromines sabe, y lo manifiesta en las reglas 7 y 8 de su catálogo metodológico, que es indispensable buscar y tener en consideración el testimonio más antiguo de la palabra que se debe estudiar; pero se nota que parece fácilmente dispuesto a violar sus propias leyes cuando una etimología retrospectiva le gusta más que lo que cabe deducir de una forma atestiguada.

Ello permite comprender no sólo la prioridad de las reflexiones etimológicas en el trabajo científico de Coromines, sino también su relación desequilibrada o incluso aversión a la epigrafía prelatina. Aunque es verdad que varias veces menciona con elogio las obras de Antonio Tovar y de Michel Lejeune sobre las inscripciones celtibéricas, prácticamente nunca cita una inscripción de este corpus ni mucho menos algo de la epigrafía ibérica, y a veces se impone la sospecha de que este desdén fue síntoma de una profunda ignorancia en este terreno.

Dice, por ejemplo, que la supuesta forma primitiva *uirouias* del topónimo actual *Briviesca* está atestiguada en un 'texto celtibérico'(*TH*, II, 272); de hecho es la leyenda de una moneda celtibérica (*MLH*, A.71); en otro lugar, en 1961 (*TH*, II, 274 n. 36), dice que *Árecrăta* está "documentada muchas veces en monedas e inscripciones": hay sólo una ceca que emite monedas con las leyendas *arekorata*, *areikoratikos* (*MLH*, A.52) y en 1961 había sólo una inscripción celtibérica, el bronce de Luzaga,[13] en la cual se cita este topónimo.

El documento más revelador del desdén con el que Coromines trató las fuentes antiguas se encuentra como apéndice en las *Actas del primer coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas* celebrado en 1974 en Salamanca (1976 b): es un comentario dedicado a varias pequeñas inscripciones del noroeste y al gran texto lusitano que se encuentra en un bloque de piedra en la cumbre del Cabeço das Fraguas, cerca de la ciudad portuguesa de Guarda. En las "Actas del tercer coloquio" de la misma serie, igualmente a título de apéndice, la inolvidable María Lourdes Albertos (1985: 503-505) ya había confrontado con la realidad las caprichosas deformaciones con las que Coromines reprodujo lo que se lee en estas inscripciones por lo demás perfectamente legibles. Aquí bastará, por lo tanto, con repetir sólo dos de los textos maltratados.

El primero es una inscripción latina hallada en el Bierzo, que pertenecía en la antigüedad al dominio de la teonimia galaica. Debe leerse según la autopsia de María Lourdes Albertos:

COSSVE NEDOLEDIO FLAVINVS FLAVI A(ram).P(osuit)

'Al [dios] Cossus Nedoledius [un señor] Flavinus [hijo de] Flavus erigió un altar.'

Coromines convierte el texto en:

COSSVE NIDOIEDIO IPAVINVS KLASA A(nimo) P(osuit),

y dice que se trata, salvo la fórmula al final, de un texto escrito en la lengua sorotáptica, y lo traduce al latín basándose en etimologías extremadamente atrevidas (p. 369):

Marti De-orsum-equitanti Equi-stabul-arius militans animo posuit

'Al [dios] Marte, quien cabalga de arriba hacia abajo, el guardia de la caballeriza siendo soldado cordialmente erigió.'

El segundo es la inscripción lusitana del Cabeço das Fraguas, cuya lectura está definitivamente asegurada por mis propios estudios –en particular son clarísimos los puntos que separan las palabras del texto. El pasaje crítico se encuentra en la segunda y tercera línea, y reza:

COMAIAM.ICCONA.LOIM/INNA

Coromines está convencido de que hay un adjetivo sorotáptico *micco* que significa 'pequeño', y por lo tanto lee (p. 370):

COMAIA MICCON ALOVNI, / INNA

haciendo cortes entre la segunda A y M, y entre la primera N y A, y con respecto a lo que sigue añade: "leo ahí ALOVNI INNI [...] y no Loiminna, que no tiene sentido" (p. 373; la duplicidad *inna* / *inni* es de Coromines: J.S.).

No es mi intención burlarme de la gran personalidad que fue Joan Coromines: lo que quiero hacer visible, ya como resumen final de mi conferencia, es la postura particular e inconfundible que ha mantenido frente a los testimonios onomásticos de la antigüedad: para él siempre están subordinados a la mirada retrospectiva que practica en sus reflexiones etimológicas. O más bien, para decirlo de manera un poco más complaciente y adecuada a su ingenio: se saca la impresión de que había plantado un jardín y de que lo había protegido con una valla impenetrable, un jardín lleno de las flores que son las etimologías, creado y cultivado por él en el suelo de las lenguas romances durante toda su laboriosa vida. Dentro de esta valla no tolera nada que pueda poner en peligro el florecimiento de las etimologías, y, en particular, no tolera las piedras de la antigüedad que podrían molestar o incluso destruir las flores. Estas piedras las selecciona cuidadosamente: unas las echa fuera, otras las talla hasta que se integran en el concepto del jardín, unas pocas las deja tal como están, porque no perturban la armonía de su plan arquitectónico. Todo eso no pone en duda que debemos profundo respeto y permanente gratitud a Coromines, quien nos ha regalado este grandioso jardín de etimologías, reunidas en sus grandes diccionarios. Este regalo es mucho más importante que los pequeños

Notas

1. Repite sucintamente las mismas reglas aplicadas a la Hispania Antigua en Coromines (1976a: 88).
2. Muchos ejemplos, pero de valor extremamente desigual, los reúne en *ETC* (I, 73-82).
3. Comúnmente reclamado como celta; véase *ETC* (I, 79-80).
4. No por haplología, como dice Coromines.
5. Rodríguez Colmenero (1993: nº 40) interpreta *Fiduene* como nombre de mujer.
6. Monedas celtibéricas: *MLH* A.74, *konbouto*; Plinio n.h. 3,24: *Complutenses*; Ptolomeo 2,6,56: *Komplouton*; *CIL* II 4913, 4914: (Alcalá de Henares) abreviado *Compl.*, itin. Antonini e itin. Ravennatis.
7. Expuestos con palabras algo diferentes también en Coromines (1976a: 94 y ss.).
8. Véase en particular Coromines (1976a: 98).
9. 3, 4, 10.
10. 21,7,2.
11. Véase p.e. *TH* (II 203-205, 241 n. 6, 252 y ss.), *ETC* (I, 95-96).
12. Véase p.e. *ETC* (I, 96-98).
13. *MLH* (K 6.1); sólo en 1988 se publicó una pequeña tésera, en la cual una vez más aparece este topónimo.

Bibliografía citada

Obras de Joan Coromines

ETC = Estudis de toponímia catalana. Barcelona: Barcino, 1965-1970, 2 vol.

TH = Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el sustrato y la toponimia romances. Madrid: Gredos, 1971, 2 vol.

1932 "Introducció a l'estudi de la toponímia catalana". En: *ETC*, I, 7-30.

1944 "Toponomástica cuyana. Orientaciones". *Anales del Instituto de Etnografía Americana* (Mendoza) V, pp. 95-126. (Reproducido en: *TH*, I, 120-156.)

1955 "New Information on Hispano-Celtic from the Spanish Etymological Dictionary". *Zeitschrift für celtische Philologie* (Halle) XXV, núm. 1-2, pp. 30-58. (Reproducido en: *TH*, II, 195-235.)

1958 "Suggestions on the origin of some old place names in Castilian Spain". En: *Romanica. Festschrift für Gerhard Rohlfs* (Halle: Max Niemeyer), pp. 97-120. (Reproducido en *TH*, I, 68-113.)

1960a "De toponomástica hispana. Juicios, planes y tanteos". En: *Studia Philologica. Homenaje ofrecido a Dámaso Alonso por sus amigos y discípulos con ocasión de su 60º aniversario.* Vol. I (Madrid: Gredos), pp. 373-411. (Reproducido en: *TH*, I, 9-67.)

1960b "La toponymie hispanique préromane et la survivance du basque jusqu'au bas Moyen Âge (Phénomènes de Bilinguisme dans les Pyrénées Centrales)". En: *VI. Internationaler Kongress für Namenforschung. München, 24-28 August 1958. Kongressberichte.* Vol. I (München: Bayerischen Akademie der Wissenschaften), pp. 105-146. (Reproducido en: *ETC*, I, 93-151.)

1961 "Acerca del nombre de río 'Elsa' y otros celtismos". *Nueva Revista de Filología Hispánica* (México) XV, núm. 1-2 (enero-junio) (Homenaje a Alfonso Reyes), pp. 45-50. (Incluido en: *TH*, I, 68-113.)

1973 "Du nouveau sur la toponymie occitane: Recherches sur les noms de lieux préromans de Languedoc et de Gascogne". *Beiträge zur Namenforschung*. Neue Folge (Heidelberg) VIII, núm. 3-4 (diciembre), pp. 193-308.

1976a "Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas". En: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Salamanca, 27-31 Mayo 1974* (Salamanca: Universidad de Salamanca), pp. 87-164.

1976b "Acerca de algunas inscripciones del Noroeste". En: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Salamanca, 27-31 Mayo 1974* (Salamanca: Universidad de Salamanca), pp. 363-385.

Otras obras

ALBERTOS, María Lourdes (1985), "Notas a los trabajos del prof. Corominas, presentados al I Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Salamanca 1974)". En: Javier de la HOZ (ed.), *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)* (Salamanca: Universidad de Salamanca), pp. 503-505.

CIL = Aemilius Hübner, *Corpus Inscriptionum Latinarum*. *Vol II: Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Berlin: Walter de Gruyter, 1869. Supplementum: Berlin 1892.

GORROCHATEGUI, Joaquín (1984), *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: Universidad del País Vasco/Universidad de Salamanca.

MLH = Jürgen Untermann (ed.), *Monumenta Linguarum Hispanicarum.* Band I-IV. Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1975-1997.

RODRÍGUEZ COLMENERO, Antonio (1993), *Corpus-Catálogo de inscripciones rupestres.* Sada: Ediciós do Castro.

SCHMOLL, Ulrich (1959), *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische*. Wiesbaden: Harrassowitz.

JOAN SOLÀ

L'obra de Joan Coromines

1. L'ardida piràmide

1.1. *L'obra major i l'obra complementària*

Joan Coromines mateix des de feia anys, mentre l'anava construint, qualificava la seva obra d'"ardida piràmide", una obra que avui ens aclapara amb tota la seva monumental presència. Coromines, comptant-hi els diccionaris i la resta de treballs, ha publicat una quantitat de lletra equivalent a tres vegades l'obra completa de Josep Pla. Els adjectius que tothom ha fer servir per referir-s'hi han sigut de l'estil de: *sobrehumana, gegantina, hercúlia, grandiosa, increïble.* Un dels conferenciants del cicle, Joan Veny, deia que és una obra que calen tres vides per fer-la. I no hi ha pas cap mena d'exageració en aquests qualificatius: hi ha, simplement, una incapacitat de valorar aquesta obra amb els instruments amb què les persones normals prenem la mida de les obres dels nostres consemblants.

Però la quantitat no és pas la nota més colpidora de l'obra de Coromines. Jo diria que és molt més important la intel·ligència privilegiada que la sustenta; el seu poder d'atracció irresistible per als especialistes i per als no especialistes; la seva capacitat d'engrescar i d'estimular els professionals de la lingüística, de les llengües romàniques i, especialment, del català.

Recordem breument les peces fonamentals d'aquesta producció (prescindirem aquí de les edicions de textos, de les traduccions, etc.). El lector les pot veure en detall a la Bibliografia de Josep Ferrer que es publica en aquest volum.

a) L'obra major

Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. 4 vols. (1954-1957). Esdevingut, ampliat, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. 6 vols. (1980-1991).

Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. 9 vols. (1980-1991). Hi falten els índexs, d'aparició imminent.

El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó (1990).

Onomasticon Cataloniae (1989-: 7 vols. fins a 1997; vol. VIII i índexs, d'aparició imminent).

[*Gramàtica històrica catalana*]

La darrera obra esmentada no es va arribar a redactar de manera sistemàtica, però l'autor havia recollit materials abundosos per fer-ho, a part que totes les seves obres contenen, de fet, prou informació perquè algú pugui un dia fer realitat aquesta última il·lusió del nostre personatge (vegeu la conferència de Moran i l'article de Joan Ferrer).

b) L'obra complementària

Coromines havia publicat una quantitat respectable d'estudis tècnics sobre aspectes diversos de la lingüística. Aquests estudis i d'altres d'inèdits formen els llibres següents:

Estudis de toponímia catalana. 2 vols. (1965-1970).
Lleures i converses d'un filòleg (1971).
Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances. 2 vols. (1972).
Entre dos llenguatges. 3 vols. (1976-1977).

1.2. *Amplitud d'interessos*

L'objectiu últim de la seva dedicació vital va ser la llengua catalana, en un sentit ampli que incloïa de fet tota la cultura. Però la seva mirada abastava alhora totes les llengües romàniques, perquè ell creia fermament que només així es podia estudiar una llengua particular. Coneixia, en efecte, totes les llengües romàniques amb gran detall i de vegades amb una competència superior: aquest era el cas de la llengua i la cultura occitanes, castellanes i franceses. Però la complexitat històrica dels territoris d'aquestes llengües i de la catalana en particular el van portar a conèixer, sovint amb una profunditat notable, una gran quantitat d'altres llengües, principalment (però no pas exclusivament) el grec i el llatí, el germànic, l'àrab, el basc i les llengües preromanes de la península Ibèrica. No cal parlar de llengües instrumentals com ara l'anglès, ni d'altres com ara el rus: aquestes les parlava totes dues. En èpoques del que ell en deia *lleure*, encara li vagava d'aprendre, per exemple, sànscrit: i així pogué traduir d'aquesta llengua una obra com el *Vikramórvaçi* de Kalidassa (1970), que Jürgen Untermann ens qualificava, tot sopant, de difícil. I llengües com el gallec, per les quals sentia una inclinació entranyable, no cal dir que no li havien de representar cap

esforç suplementari: durant els últims anys de la seva vida es cartejava en aquesta llengua amb col·legues de Galícia.

Però la seva sensibilitat no s'acabava aquí. Diversos conferenciants ens han fet veure de manera detallada que Coromines era un exquisit coneixedor de literatures diverses, fins al punt de poder-ne opinar amb contundència. La catalana ocupava novament un lloc de privilegi: les seves idees estilístiques han sigut una de les revelacions del cicle; però no ha sigut menys alliçonadora l'ordenació del seu pensament sobre els aspectes normatius de la llengua.

Repetim ara que, amb tot, la nineta dels ulls de la seva vida era la llengua catalana. I, dins d'aquesta, ocupava encara un lloc central l'estudi de l'onomàstica; simplement, crec jo, perquè la seva immensa capacitat intel·lectual no podia acontentar-se amb un objectiu menys dificultós. L'onomàstica és la parcel·la més difícil de la lingüística històrica.

Potser escauria aquí de fer al·lusió al seu irreductible patriotisme, ja prou conegut i posat de relleu aquests anys. Ell, que no consentia mai de perdre ni una sola tarda per assistir a homenatges ni, als últims anys, a congressos, sí que va trobar temps per reivindicar la catalanitat de la llengua de la Ribagorça quan el govern central, en un dels infinits intents d'esborrar la nostra personalitat, pretenia segregar Lleida de Catalunya, l'any 1967 (vegeu la conferència de Veny). Amb la mateixa contundència es manifestava a favor de les característiques diferencials del gallec, que, com és sabut, ha vacil·lat aquests anys entre una ortografia acostada al castellà o bé al seu germà portuguès: "a miña simpatía é para o galego, nunca para o castelán", escrivia en un article sobre ortografia gallega, l'any 1976 (revista *Grial*, treball reproduït a la revista *Agália* (Orense) 48, 1996, pp. 411-416).

1.3. *Què li exigia aquesta amplitud d'interessos*

Crec que valdrà la pena de recordar, ni que sigui esquemàticament, un sol passatge dels seus escrits en què el nostre lingüista exposava quina preparació havia de tenir qui pretengués dedicar-se a la toponímia. L'exposició és de 1965, al primer volum dels *ETC* (pp. 7-30). Una tal persona havia de conèixer:

– les formes antigues dels noms (amb buidatge de documents)

– altres topònims (pròxims o llunyans) que es puguin agrupar amb els noms que es pretén estudiar

– la gramàtica històrica del català, que ens guiarà fonèticament i morfològicament

– el vocabulari antic de la llengua

– la geografia dels llocs afectats, que ens guiarà semànticament

– altres llengües emparentades i la lingüística romànica en general

– el llatí (a fons), el grec, l'àrab, el germànic (amb els seus diversos dialectes, incloent-hi les llengües eslaves)

– el celta, l'ibèric i el basc.

Fins i tot en el terreny del lèxic comú de la llengua, l'etimologia, entesa a la manera del nostre autor, ja és una ciència extremament complexa. Demana resseguir tots els aspectes de la paraula: la pronunciació actual, amb les variants que hi hagi; els fenòmens morfològics i sintàctics pertinents; la documentació cronològica que pugui il·luminar-ne l'origen i les vicissituds; els detalls geogràfics, etnogràfics i històrics; la relació del terme estudiat amb termes d'altres llengües pròximes i fins i tot llunyanes. A més a més, cal posar-hi a contribució les opinions d'altres investigadors.

Com hem vist en aquest cicle i veurem encara avui, Coromines era ben conscient de l'envergadura de l'empresa, però també es creia amb capacitat per dur-la a terme, i fins i tot podia exhibir alguna vegada aquesta capacitat, en un to que en els seus llavis no transmetia pedanteria sinó simplement emoció. A l'article *Sauleda* de l'*OnCat* diu: "Aquest article demostra en grau eloqüent els esculls en què han de naufragar els recercadors de la toponomàstica, que no compten amb el gran conjunt de qüestions, i amb la segura i copiosa documentació, i el vast saber que ha posat en joc l'*Onomasticon Cataloniae*" (VII, 63a1).

2. Resultat de l'empresa

2.1. *Necessitat d'una anàlisi múltiple*

La multiplicitat d'aspectes que presenten els treballs de Coromines fa que no els pugui judicar una sola persona. Per això en aquest cicle hem demanat el concurs d'una bona colla d'especialistes. Però encara hi ha més d'un aspecte interessant que no s'ha pogut abordar: el principal és el paper que juga el basc en aquesta obra (aspecte que, finalment, s'inclou en aquesta edició). Abans de veure les diferents opinions dels conferenciants, serà bo de recordar un text que aquests dies ha sigut adduït per Ernest Rusinés. Havent fet un comentari minuciós de l'obra de l'arabista Steiger, ple d'addicions i esmenes, diu Coromines:

> Em desplauria molt que ningú pogués creure que amb aquestes notes pretenc rebaixar el mèrit de l'obra de Steiger. [...] En tota obra filològica s'esmunyen forçosament un cert nombre d'apreciacions discutibles o errades i s'hi poden notar algunes omissions. Quan es tracta d'un llibre mediocre ningú no es pren la molèstia d'insistir-hi, però si és un llibre destinat a servir de base per a les investigacions futures durant molts anys, és costum que cada erudit hi aporti els seus *addenda-corrigenda*, que són alhora un homenatge al valor excepcional del treball.

Sembla un comentari destinat a ser aplicat a l'obra mateix de qui l'ha escrit. I de fet, són ben semblants les paraules que Vicente García de Diego diu comentant el primer diccionari de Coromines: "el prestigio de las obras fundamentales" no ens ha d'inhibir "para dejar de comprobar o discutir algunas de sus conclusiones, ni debe [...]

amenguar nuestra admiración por ellas el que en un acerbo innúmero descubramos confusiones concretas, porque éstas no son suficientes para devalorar una obra de altos vuelos" (vegeu la conferència de Rusinés).

2.2. *Resum i idees principals de les conferències*

Les diferents conferències d'aquest cicle m'han deixat una impressió que es pot expressar perfectament amb la doble citació que acabo d'adduir. Però més d'un lector potser agrairà una síntesi de les conferències. Adverteixo que en algun cas, aquí i en la resta del meu text, aprofito informació oral (de les conferències) que pot no constar als textos que ara es publiquen. Resumeixo també els treballs d'Echenique i d'Henríquez; i el de Casanova, encara que no es publiqui. Dono els resums de les conferències en l'ordre en què es van fer.

ALBERTO VÁRVARO creu que Coromines és un lingüista dels primers d'Europa. Subratlla l'amplitud d'interessos que tenia el nostre científic, malgrat que el seu objectiu central i últim era la llengua catalana. Valora principalment el primer diccionari castellà i en destaca el fet que emprengués una obra d'estudi global del lèxic, sense deixar-ne cap sector al marge, i que ho fes en un temps tan curt: d'aquesta manera els especialistes van tenir tota l'obra a les mans simultàniament, cosa que la singularitza respecte de tantes altres obres que han quedat inacabades o s'han publicat en un període enormement llarg de temps. La significació d'una operació d'aquesta mena, al marge de l'altíssim valor de l'obra en si mateixa, és que estimula la investigació i l'intercanvi d'opinions: és així que la ciència progressa. Però, paradoxalment, el mateix Coromines no va poder o saber aprofitar en la segona edició, ampliada, ni en els dos diccionaris catalans tot el cabal d'aportacions que ell havia desencadenat. Això va ser degut a les circumstàncies biogràfiques de Coromines ("ironia de la història") i al fet que el lingüista volgués acabar els diccionaris catalans, ni que fos contra rellotge. Várvaro diu que hauria sigut preferible que Coromines hagués renunciat a escriure els altres diccionaris i hagués reelaborat aquella primera obra intensament fins a fer-ne una peça modèlica pel mètode i pel contingut. Tal com Coromines va haver de treballar, prescindint de bibliografia recent, la seva obra reflecteix l'estat de la ciència només dels anys cinquanta d'aquest segle.

JOSÉ MANUEL BLECUA i GLÒRIA CLAVERIA destaquen la inexhaurible riquesa d'informació del diccionari castellà i la dificultat que va suposar en el seu moment de recollir-la. Fan ressaltar que el procediment de Coromines (sc. de fer un diccionari total i en un sol lliurament) permeté a l'autor d'explorar zones senceres del lèxic castellà que no havien sigut estudiades. La informatització que la Universitat Autònoma de Barcelona duu a terme del diccionari permet d'aprofitar el cabal immens d'informació de l'obra. El treball de Blecua i Claveria destaca exclusivament els aspectes positius de l'aportació de Coromines: no es proposa de fer conèixer també els aspectes en què el lingüista ha reeixit menys; simplement donen, en apèndix, una llista de les crítiques i les recensions de l'obra.

LLUÍS BONADA ha ordenat i completat un aspecte que ell mateix havia començat a divulgar en diversos comentaris anteriors i que ara s'ha revelat de gran interès: la coneixença que Coromines tenia de qüestions estilístiques i l'amplitud de lectures que l'avalaven, tant en català com en altres llengües, especialment en llatí, francès i occità. El nostre lingüista, doncs, pot opinar i opina llargament en especial sobre escriptors i sobre detalls ben concrets de la vida de la llengua catalana: "qüestions aparentment, només aparentment, estranyes a l'etimologia i a la lexicografia", diu. Aquesta conferència completa la de Joan Soler de manera espectacular.

FRANCISCO VILLAR i JÜRGEN UNTERMANN es complementen admirablement per proporcionar-nos una visió clara i realista de la coneixença que es tenia fa unes quantes dècades i que es té avui de la complexitat del terreny dels substrats de la península Ibèrica. En general, sembla que Coromines no es movia en aquest terreny, encara tan fosc, amb la mateixa competència que en el terreny de la romanística. Però ambdós coincideixen a destacar la valentia del nostre autor d'enfrontar-se també amb aquestes qüestions, en principi o aparentment marginals a la seva tasca, però de gran importància per poder fornir una idea global i compacta del lèxic de les dues llengües analitzades; i li reconeixen aportacions de gran valor. Untermann aprecia especialment les teories de Coromines sobre la distribució dels dominis lingüístics preromans de la península, que diu que vénen a coincidir amb les idees més consolidades avui; i lamenta que el nostre autor se'n desviés per causa de les teories de Bosch Gimpera i de Tovar. Villar ens traça amb claredat les vicissituds i l'evolució de les teories, baixa a gran detall pel que fa a l'aportació de Coromines (per exemple, en el seu Apèndix I) i, prudentment, evita de qualificar la posició del nostre lingüista en la dita evolució de les teories. Untermann, en canvi, assenyala alguna contradicció entre les teories del nostre científic i la seva pràctica. Tant Villar com Untermann ens proporcionen elements de judici sobre la intricada qüestió del sorotàptic: motivació, rerefons i estat actual d'un concepte sobre el qual, tanmateix, l'oient (ara el lector) no acaba de veure la llum definitiva.

FEDERICO CORRIENTE ens ha descrit minuciosament l'evolució lentíssima dels estudis hispànics de l'àrab d'al-Andalús, estudis que es trobaven molt primparats en l'època de formació de Coromines, bé que no tant en els darrers anys de la seva activitat. Corriente lloa generosament les aportacions de Coromines en aquest terreny difícil; diu que generalment superen de molt les dels mateixos pretesos especialistes i que això és degut concretament a la seva preparació lingüística i al seu mètode de

treball. És prudent o benigne a l'hora de valorar l'actitud de Coromines davant les aportacions recents d'arabistes ja més solvents (entre els quals és de justícia de dir que hi ha sobretot el mateix Corriente).

EMILI CASANOVA ha valorat les aportacions de Coromines en el lèxic català: el nostre lingüista no sols ha contribuït a la coneixença del nostre lèxic com no ho havia fet mai ningú, ni en qualitat ni en quantitat, sinó que ha posat el català a l'altura de les llengües romàniques més ben documentades. Especialista com és ell mateix en aquest lèxic, ha pogut fer puntualitzacions diverses sobre els límits de la informació de Coromines i sobre detalls diversos discutibles.

JOAN SOLER ens ha traçat un panorama ben precís de les aportacions de Coromines en el terreny de la llengua d'ús o generalment qualificable de normativa. Aquesta exploració permetrà de fer de les opinions de Coromines una interpretació i un ús més correctes: fins ara predominava el mite global acrític. La conferència deixa veure també alguna cosa sobre l'estat actual de la lexicografia catalana: poca sistematicitat en uns projectes, rutina general en la transmissió de la nomenclatura considerada normativa, i en definitiva poc aprofitament d'aquest autor, que qualifica de brillant i imprescindible.

JOSEP MORAN ha aprofitat l'ocasió per fer una breu història de l'evolució de l'estudi de la gramàtica històrica catalana des de finals del segle passat. Deixa clar que aquest és un dels terrenys en què Coromines ha fet més i més sòlides aportacions. Ha passat revista als nombrosos treballs de l'autor en aquesta matèria i als incomptables detalls escampats per tota la seva obra. Coromines no va poder elaborar una obra unitària en aquesta matèria, tot i que va deixar alguna monografia que ens indica la seva visió original de l'afer. Moran matisa alguna afirmació de Coromines.

CARMEN BARCELÓ ha fet veure i ha documentat llargament la història d'un malentès: el malentès de la llengua mossàrab. Ras i curt: el mossàrab no existeix, segons la professora. Coromines no seria sinó una anella d'una cadena més o menys rutinària de creences, començada a construir per dos arabistes poc sòlids, sovint del tot arbitraris i que actuaven amb partits presos: Simonet i Ribera. L'altra anella de la cadena no és ni més ni menys que Menéndez Pidal, un dels màxims filòlegs de la Península, i mestre de Coromines. El malentès es reforçà amb la polèmica sobre el substrat, tan viva en les èpoques de joventut del nostre personatge. Aquest, doncs, es veié atrapat en l'ambient i acabà fent un ús del concepte de mossàrab absolutament peculiar i general. Barceló fa veure diverses cabrioles a què es veu forçat a recórrer: aixopluga sota aquest concepte "todo aquello que no tiene explicación científica o no le es posible demostrar", diu; i fa veure que en diverses ocasions el nostre lingüista utilitza dades amb massa poca precaució. D'alguna manera, doncs, aquest terreny inestable i perillós és el mateix que ens dibuixava Corriente: llargues dècades d'idees preconcebudes i de manca de lingüistes de debò en la filologia àrab.

ALBERTO BLECUA i XAVIER RENEDO recalquen no sols els amplíssims coneixements lexicogràfics de Coromines sinó el domini prodigiós que tenia del castellà antic i de la llengua i la cultura occitanes. Coneixements que, units a la seva fèrria voluntat de trobar explicacions estrictament lingüístiques a tots els fenòmens, el conduïa sovint a entotsolar-se al marge dels principis de la crítica textual o d'altres elements de judici, i aleshores podia emetre hipòtesis que la meitat de les vegades són realment encertades i fins espectacularment sagaces, però que l'altra meitat de les vegades són discutibles o pitjors que les d'altres editors dels textos afectats. Amb tot, en les edicions catalanes hi ha clarament dues èpoques: les edicions primerenques (fetes fonamentalment per interessos lingüístics) són francament sòlides, però ho són menys o poc les dels últims anys (algun cop inspirades en la dèria de contradir un altre editor) i les que en aquesta època va encomanar a deixebles. Si l'edició de textos representa només una part petitíssima en la seva obra colossal (i, al final de la seva vida, un aspecte decididament marginal, concentrat com estava en la redacció de les grans obres), amb tot és també un altre aspecte de l'entrellat amb què Coromines manifestava un coneixement profund i globalitzat del castellà, del català i, a través d'aquestes llengües, de les altres llengües romàniques.

JOAN VENY destaca els extensos coneixements de Coromines, el seu mètode precís i sobretot el fet de mirar la llengua de manera global i de comparar-la sistemàticament amb altres llengües romàniques. "Coneixedor com ningú de la llengua històrica antiga i moderna", diu, són valuoses les seves aportacions en el camp de les lleis fonètiques i en la descripció de zones dialectals. Veny matisa o corregeix ara i adés algun detall en la immensa obra de l'autor.

ERNEST RUSINÉS ha fet veure que les crítiques a l'obra de Coromines han sigut gairebé sempre parcials, sectorials, i que s'han fixat primordialment en aspectes negatius. Globalment, i fins en un mateix autor, trobem que hi ha sempre grans elogis, fins simptomàticament desmesurats, però a la vora de crítiques sovint punyents: i això deixa en el lector la sensació que no acabem de tenir una visió global i objectiva d'aquesta magna obra. Rusinés conclou amb aquestes paraules exactes: la valoració global i detallada de l'obra és "una tasca que encara està per fer". El conferenciant enumera detalladament tots els retrets que els crítics han fet a Coromines (els veurem més avall). Tots els conferenciants fan esment del caràcter abrupte del personatge i específicament del tracte a què sotmet els col·legues, i Rusinés insinua que aquest caràcter pot ser la causa del to de moltes crítiques dels col·le-

gues cap a ell.

MARÍA TERESA ECHENIQUE ens aclareix la dificultat que hi havia i encara hi ha per abordar l'estudi de l'etimologia basca, i deixa assentat que Coromines "constituyó el punto de partida de la labor etimológica en forma sistemática en el ámbito de la filología vasca", de manera que ha esdevingut "un autor bien conocido, difundido y ampliamente citado entre los estudiosos del euskera": "una rareza en el ámtio intelectual de alcance hispánico". Echenique subratlla la *sistematicitat* i la *metodologia argumental* com a aspectes més rellevants i positius de la seva aportació, i la manca de coneixement de l'*ús* d'aquesta llengua com a aspecte feble (que li impedia "establecer las necesarias relaciones semánticas con términos formalmente pròximos" d'aquesta llengua).

MARIA DO CARMO HENRÍQUEZ SALIDO fa un treball d'un caràcter diferent dels altres. L'autora subratlla fonamentalment la convicció ideològica i pràctica de Coromines pel que fa a la unitat de la llengua catalana ("la seva única llengua"), d'una banda, i a la unitat del gallec amb el portuguès, d'una altra; destaca la importància que la segona edició del diccionari castellà de Coromines va tenir per al galaicoportuguès i fa veure com les fonts d'aquesta llengua que l'autor va afegir a la dita segona edició pertanyen a autors que defensen l'esmentada unitat.

Molt sintèticament, hi hauria els següents aspectes principals a valorar en l'obra de Coromines.

a) Les llengües preromanes

Sembla que aquí Coromines va fer aportacions prou sòlides, però que també tenia llacunes prou notables que intentava salvar amb la seva portentosa habilitat lingüística (sobretot un domini excepcional de la fonètica). El sorotàptic fou una idea que anà afermant mentre d'altres especialistes l'anaven posant en dubte.[1]

b) L'àrab i l'anomenat mossàrab

En àrab, malgrat la situació del país, Coromines estava prou ben preparat i va saber actuar amb prou habilitat per quedar per sobre fins i tot dels especialistes en aquesta llengua. En canvi, es va deixar atrapar per l'ambient creat al voltant de la hipòtesi del mossàrab, i ell és probablement l'autor que més ha contribuït a consolidar-la: segons Barceló, es tracta d'una hipòtesi que no es pot demostrar en absolut.

c) El basc

Coromines va integrar de ple el basc en l'estudi de les dues llengües hispàniques (per exemple, va determinar de manera precisa el paper que havia jugat aquella llengua en els Pirineus) i, a més a més, va posar els primers fonaments sòlids per a l'estudi de l'etimologia del basc mateix i va ser el motor que va impulsar d'altres científics a aprofundir en aquest terreny, concretament Tovar i Mitxelena: recordem les 670 pàgines de comentaris que va fer al *Diccionario etimológico vasco* d'Agud i Tovar (vegeu-ne el detall a la Bibliografia de Josep Ferrer que s'inclou en aquest volum: nº 62).

d) El català i el castellà

En el terreny més estricte del lèxic global d'aquestes dues llengües la seva obra és d'una qualitat excepcional, malgrat tots els matisos que s'hi hagin d'introduir. Pel que fa al català, és el coneixedor més profund, extens i fiable que hem tingut mai de la llengua de tots els temps. Els retrets més importants són el desfasament bibliogràfic i la manca d'aprofitament de les aportacions de col·legues coetanis. Però les obres de Coromines, enfocades sempre amb una visió panromànica, han fet aportacions també a les altres llengües romàniques i fins a alguna de més llunyana.

e) Altres llengües

Coromines va fer també contribucions importants al coneixement d'altres llengües; per exemple de l'italià (vg. *EDL*, III, 173-177) i del francès. Em limitaré aquí a manllevar de la conferència de Moran un resum de la qüestió del resultat dels grups llatins -TR- (primari) i -T'R- (secundari), que Coromines féu veure que és la mateixa en francès i en català:

f) Les edicions de textos

Evolució dels grups llatins -TR- i -T'R- en català i en francès (*EDL*, I, 120-126; *Lleures,* 187)

Llatí	PATRINU	MATRINA	LATRONE	PETRA	*PUTRIRE	NUTRIRE	VITRU
Francès	parrain	marrain	larron	pierre	pourrir	nourrir	verre
Català	padrí	madrina	lladró/-e	pedra	podrir	nodrir	vidre

Llatí	PAT'R	MAT'R	FRAT'R	PRESBYT'RU	RETRO
Francès	père	mère	frère	prouvoire	rière
Català	pare	mare	frare	prevere	rere

Certament un aspecte menor en la seva obra. Edicions molt ben fetes a la primeria, en els darrers anys de la seva vida potser en feia un ús excessiu com a camp d'experimentació de les seves habilitats lingüístiques, que realment eren espectaculars.

g) El caràcter de Coromines

Tothom està d'acord a dir que Coromines té amb els altres filòlegs un tracte que provoca irritació.

Potser aquí hi escauria aquesta apreciació global d'Enric Moreu-Rey (1991: 81, la localització de la qual agraeixo a Joan Veny): "La magnitud de l'obra, l'erudició i el pur patriotisme de l'autor, faran oblidar les objeccions poc nombroses, –onades perdudes en un oceà d'encerts".

Tot seguit reprendrem amb una mica de detall uns quants dels aspectes que acabem de veure.

2.3. *Opinió meva de les conferències*

Ernest Rusinés, havent analitzat les recensions i les crítiques que l'obra de Coromines ha tingut durant uns trenta-cinc anys, diu que el lector en rep una impressió desconcertant. El motiu del desconcert es resumeix així: la majoria de crítiques centrades en aspectes parcials desperten "la sensació que en l'obra de Coromines hi ha alguna cosa que no acaba d'estar ben feta"; però, d'altra banda, a la vora de crítiques fins i tot punyents, trobem elogis o valoracions desmesuradament positius; com si no hi hagués cap crític capaç de valorar globalment aquesta obra, i com si ningú no gosés dir amb tota claredat el que en pensa.

Una mica això mateix m'ha passat a mi durant les conferències, encara que amb matisos importants. Crec que els conferenciants s'han expressat amb prou llibertat i prou coneixement de causa, almenys de la causa del seu sector. I això sol ja justificaria l'esforç que s'ha fet durant aquests dos mesos. Però més d'una vegada sí que feia l'efecte que era difícil de fer una valoració objectiva de l'obra i que era més fàcil d'aprofitar l'ocasió per discutir aspectes concrets que en la comunitat científica no acaben de ser clars. I l'oient no sabia si, doncs, es judicava Coromines o bé es plantejava un problema que en certa manera a ell només l'afectava indirectament.

Podem dir també que l'*OnCat* ha rebut molt poca atenció durant aquest cicle (l'excepció més notable ha sigut Carmen Barceló), i això és clarament degut al fet que és una obra encara massa recent (i encara no coneguda en la seva totalitat), no pas al fet que la direcció del cicle no hi manifestés interès.

Hi afegiré que a l'oient (i ara al lector) li queda una altra recança, una recança punyent. Sembla que en la comunitat lingüística internacional només es valora l'aportació del nostre lingüista a la llengua castellana i a les teories relacionades amb els substrats, precisament dos aspectes que per a Coromines no eren centrals. La seva aportació al català, sens dubte la que tindrà més durada i repercussió per a la nostra comunitat de llengua, no pot interessar o no interessa o es coneix només tangencialment a fora del nostre domini lingüístic. He sentit dir alguna vegada, concretament a Philip Rasico, que algun especialista es desempallega de l'afer dient: "D'aquests altres materials, que se n'encarreguin els catalans". A pesar de la bona voluntat d'algun especialista no català, a la llengua catalana li passarà exactament com als pobles que la parlen: que haurà de lluitar contínuament per garantir-se un lloc modest en la comunitat internacional; i això que un dels objectius de Coromines era garantir per sempre més un lloc central per a la nostra llengua entre les romàniques. (En aquest aspecte és significatiu el que diu l'autor al final del fragment [4e] que dono més avall.)

3. Trets principals de l'obra i de la persona

3.1. *El mètode*

Diversos conferenciants han remarcat la importància que ha tingut el fet que Coromines redactés diccionaris complets i en un període relativament breu de temps; i, alhora, que l'autor arremori al voltant de cada qüestió tota mena de dades: històriques, geogràfiques, fonètiques, semàntiques, literàries, comparatives, etc. Aquest procediment té dos avantatges. En primer lloc, permet a l'autor d'oferir una panoràmica coherent i global de tot el lèxic d'una llengua. En català, per exemple, Coromines ha anat traçant, de manera insistent, zones diferents dins el domini lingüístic; ha anat relacionant, de manera repetida i pertot, fenòmens fonètics i morfològics, paraules comunes amb topònims, etc. Malgrat l'asistematicitat que en principi imposa una obra redactada per ordre alfabètic, doncs, els diccionaris de Coromines ens arriben a donar sistemes complets de fenòmens, delimitacions precises d'àrees dialectals, que els investigadors posteriors podran anar reconstruint només espigolant-ne les notícies disperses. Personalment, diria que aquesta visió global és un dels trets que el lector més agraeix.

En segon lloc, aquest procediment permet als investigadors de tenir a les mans tot el pensament de l'autor alhora, totes les seves afirmacions, les relacions, etc.: en una paraula, les fites que l'autor ha anat establint. I els investigadors poden intervenir-hi matisant o discutint tal o tal afirmació, amb seguretat pel que fa al pensament de l'autor. És a dir: aquesta mena d'obres ens ofereixen, com si diguéssim, "fets discutibles", "fets reanalitzables", "afirmacions clares", fets i afirmacions que són la base de tota possibilitat de diàleg i de progrés científic.

Un aspecte del mètode és la manera com l'autor dóna la matèria. Algun investigador ha dit que és preferible la manera de treballar de Wartburg, que dóna primer les dades empíriques i després hi afegeix comentaris. Cal tenir en compte que hi ha diccionaris romànics famosos

que adopten un estil estrictament lacònic: ofereixen exclusivament les dades empíriques i poca cosa més, tot en llistes compactes i plenes d'abreviatures. Coromines, en canvi, adopta un procediment d'exposició i discussió essencialment extens, de vegades potser prolixament extens, i dóna les dades empíriques a mesura que les va necessitant, amb la qual cosa al lector se li fa difícil d'aïllar les dades dels comentaris i fins i tot, ben sovint, de localitzar les dades. (La conferència de Várvaro dóna més informació sobre aquest contrast.) Coromines creia que només així un investigador podia desenvolupar tot el seu pensament i explicitar-lo al màxim, i que només així els altres podien saber clarament en què podien discrepar. El nostre autor exposa aquesta convicció al pròleg del *DCELC*. Un cas prou clar i relativament breu d'aquest procediment i dels resultats que proporciona al lector pot ser, per exemple, el tractament del topònim *Bonansa*, a l'*OnCat* (III, 68-69). Com que no a tothom li és fàcil d'accedir a les obres al·ludides, i perquè es vegi clarament la diferència entre els articles de Coromines i els dels grans diccionaris romànics, dono tot seguit una mostra de l'article *rovell* en tres d'aquestes obres i en la de Coromines. Els articles de les obres [1] i [2] són sencers; el de [3] ocupa 541 línies (en 5 pàgines): en dono l'inici i un fragment del final; el de [4] ocupa 825 línies (en 7 pàgines): en reprodueixo fragments que revelen diferents detalls d'interès.

[1] Wilhelm Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1911-1920 ([4]1968)

7348. **rōbigo, -ine** „Rost".
Log. *ruindas*, campid. *arruinu*, engad. *arrüggan*, puschl. *rarrigen*, obw. *ruina*, afrz. *roil, roille*, nfrz. *rouille*, gask. *arüño*, prov. *roilh, rorzhilh*, kat. *rovell*, sp *robín*, arag. *rebuñ*. — +*AERUGO 243*: engad. *arrüggan*, — Ablt.: wallon. *areni* „rosten", mom. *enrubli* „rosten"; wallon. *reni* „Schmutz", „Abfall", „wertlose Sache" Haust 205, arag. *enrebuñado* „rostig" García de Diego, RFE. 9, 140. — Diez 278. Der Grund für das frz., prov. *-il* statt *-in* ist noch zu suchen, **RUTILIARE* für frz. *rouiller* Gröber, ALLG. 3, 238 genügt für die prov. Formen nicht, wenn man sie nicht für Entlehnungen aus dem Frz. halten will, eher ginge **RUBICULARE*, das aber lat. schwierig ist, noch schwieriger **RUBICULUM* Gamillscheg; **RUBIGINARE* Herzog Zs. 27, 126 bedarf der Erklärung des Suffixwechsels; campid. *arruinu* zu *AERUGO 243* ist schwieriger; it. *rogna* Diez 274 s. *737Ia*.)

[2] Oscar Bloch, Walther von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris [5]1968 [1ª ed., 1932, de Bloch; col·laboració de Wartburg a partir de 1950.]

ROUILLE, lat. pop. **rŏbĭcŭla*, altération, par substitution de suff., du lat. class. *rōbīgō, rōbīginis* f. a. fr. a aussi le masc. *rofu[l]* ; de même l'a. pr. a des formes des deux genres *roilh, roilh, ruilha, roilha*, et le masc., bien que moins fréquent que le fém., est usité dans de nombreux patois. L'esp. *robín* continue *rōbīginem*. — Dér. : **rouiller**, vers 1165 ; **rouillure**, 1461 ; **dérouiller**, 1196, **-ement**, vers 1600.

[3] Walther von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, vol. 10, Basel 1989

a) **rōbīgo**, *-inem* rost.

1. a. α. Afr. *ruyn* m. „rouille" (Metz ca. 1190), *ruhien* (lütt. 13.–14. jh., HaustMéd liég; RAr Belge 1933, 122) [31]), Fraize *éreyan* [1]), Vosges *grœyă* (p 78), *greyă* (p 76), pountr. *rœyă* Horning 119, Belm. *groyă*, Bar. *grœyă*; Erezée *rune* f., Din. *rougne*.

Ablt. — Agn. *roynous* adj. „rouillé" Fouke. - Awallon. *runin* m. „rouille" (PMor, RF 3, 258), *ruisin* (13. jh.), nam. *ruinis* pl. „ordures, saletés, balayures", *rènins*. — Lux. *rènî* (-ir.ɛ) „rouille" (p 192); verv. *rèni* „objet sans valeur", Perwez *runis* „saletés, détritus", Jodoigne „vieille paille qui reste, d'année en année, au fond du gerbier", Nivelles *rognis* „débris de paille hachés par le battage" [2]), Warenne „détritus", *rogni* sg. „homme de rien", Mahn. *p'tits rènis* pl. „menus objets", *vîs rènis* „vieux objets", *vî rèni* sg. „vieille femme", Erezée „vieux réduit; objet de rebut", Vielsalm *rèni* „repaire de vauriens".

Zuss. Affandr. *enrunnié* adj. „rouillé" Gillon [3]), ahain. *enrugni* Froiss, awallon. *enrunié* (ca. 1380), Hesb. *èroni, èvori* Warn 74, Neufch. ardw. *arâni*, Giv. *arunî* Stav. Spa, lütt. verv. *arbni* v. „rouiller", *èrèni*, Jam. Awenne *aràni*, nam. *èruni, èrigni*, Erezée, Marche-en-Famenne *èroni*, Perwez *èroné*, Din. *arougni*. — Lütt. *arènihèdje* m. „action de rouiller; rouille", *èrènihèdje*, Din. *arànîšâlžy* „rouille" (p 187). — Lütt. *arènihêre* f., *èrènihêre*, nam. *èrunichûre*. Bast. *arigni'lé* v. n. „rouiller", *arègni'lé*, Marche *èrun'lé*. — Lütt. *disarèni* v. a. „ôter la rouille", verv. *duzèrèni*; lütt. *dirèni*, nam. *diruni*.

β. BPyr. *rruñe* m. „rouille du fer" (p 691, 686), Bearn. *arroumhe* L., *roumhe*, BPyr. *arruño* (p 693, 694), HPyr. *ruño* (p 687). Ablt. Bearn. *arroumhous* adj. „rouillé"; *arroumhi* „v. a. rouiller; v. n. se rouiller", *roumhi*.

b. Vd'Azun *urŕ* f. „rouille", HPyr. *urí* (p 697, alt), Lavedan *ouri*. Ablt. Lavedan *aurià* „v. a. rouiller; v. r. se rouiller", *auriá*. Arrens, Lavedan *aurio* f. „rouille". RohlfsGasc.

2. a. α. Afr. *roil* m. „oxyde de fer" (Edm; Mirag: Renart), *rooil* FetR, *ruyl* Ruteb, *royl* GlVat 2058, *ruil* (13. jh., Z 10, 297; IbnEzra), *rulle* SThib. afr. mfr. *roul* (ca. 1270 VatiqFresn, Li; Gdf: InvCh 1380, 3135; CentNouv; AncThéât), npr. *romilh* (13.-14. jh.),

b) Der rost wird im lt. bezeichnet als AERI GO IZU AESI oder FERRUGO, je nachdem er an kupfer (kupfererz) oder eisen auftritt. Daneben steht noch RŌBIGO, -*inis*, abl/t, von RŌBUS „rot", also nach der farbe. In den rom. sprachen, ausgenommen im sp., ist diese terminologie vereinfacht worden. In den meisten gegenden lebt nur eines der drei wörter weiter, und, wo sich zwei erhalten haben, stimmt die differenzierung nicht mit derjenigen des lt. überein. Dies hängt auch damit zusammen, dass zum teil der etymologische zusammenhang mit dem namen des metalls den sprechenden abhanden gekommen ist, so weit lt. ces untergegangen ist. Ebenso ist das adj. RŌBUS nur in wenigen it. mund-

[4] *DECat*, VII

a) ROVELL, 'oxidació', mot germà de l'oc, *roulh* i el fr. ant. *roillí* (avui *rouille*) 'oxidació'; que en definitiva provenen del ll. ROBIGO, -INIS, id., però amb la terminació alterada com si fos *ROBICULUS, alteració no ben explicada; d'una formació com aquesta ve també *rovell* en el sentit de rovell d'ou, que és propi del català, és probable que aquest, igual que l'it. ant. i dial. *ruèccio* 'vermellós' vingum d'un lt. vg. o tardà *RUBICELLUS (adj., i distàm de ROBIGO, però mot afí), i que en català i en les llengües de França es barregessin més o menys els dos mots, ajudant-hi especialment l'adj. *rovellós* 'rovellat', que sortiria de *rovanyós* ROBIGINOSUS, derivat de ROBIGO. □ 1ª *doc.*: *rovell* 'oxidació', s. XIII; "rovell d'ou" c. 1390.

«Los comensaments de natura són cinc: lo primer és la ordial matèria; lo segon ---; cinquè és en les coses corrompudes innaturals, axí com pudridura, tems, suor, *rovell*, mort e les altres semblants a aquestes», Llull (*Doctr. Pueril*, § 77.1, ed. Gili, p. 193); «l'espe-

b) Fins avui continua usat, en tot el domini, i quasi pertot en la forma fonètica que hem d'esperar com a resposta de la pronúncia *rubéḷ* del cat. central: o sigui amb *ḷ́* tancada en els dialectes occidentals i amb *ɔ́* neutra a les Illes; amb *ḷ* en aquestes i en el Nord del cat. or., amb *ḷ* a les altres zones: *robéḷ*, del ferro, a l'Alt Pallars (Tavascan, Estaon, Àreu, *rubéḷ* Tor); «*robéll*: orín, herrumbre» val. central (CRos, 1764, p. 203); *rovéḷ* val. S. (Onil, 1963); id. a Calaceit i Favara, *robéḷ* a Maella (illa on tota I > *é*), Casac. 1923.

En formes més dialectals, tenim: mall. *rovɔ́ḷ* (*BDLC* VIII, 241); *ruvɔ́ḷ* a Eivissa («*ruvey*: herrumbre», Pérez Cabrero) i Menorca (Migjorn Gran, 1964). Però en ross. diuen *ruḷ́*: «l'aiga de la 'Font dels Ous Covats' deixa *ruḷ́*» (Rià, 1960), «aquesta aiga fa *ruḷ́*: és pas com aquella, que és blanca» Banyuls de la Marenda (1959). Alart en l'*InvLC* dóna *rubill* com a forma normal del rossellonès modern.

c) I no ho dic solament per aquelxa eloqüent *b*- de Leiçarraga, que sembla retrobar-se en altres llocs de la zona de subitania francesa,[2] car també em sembla eloqüent la semblança de l'*ardoi* de Rentería, i de la forma bc. sept. comuna *ardoi*, *-oil*, amb el nom basc del 'ferro': *burdun/burrin/burdin*. I aquí reincideixo jo en el meu herètic suggeriment (vegs. aquí III, 984b59-985a11 i n. 18, i *Onp. Hesp.* II, 300) que en aquelx *burrin/burdin/burdun* tinguem un avatar (o almenys, difem. quelcom de metempsicòtic) del ll. hispànic FERRIGINEM 'ferritja, rovell de ferro': no pas, ben entès, gènesi de nivell romànic sinó, podem dir, cèntabro-augustà. Sotmeto humilment aquesta pertinaç insinuació meva a l'autoritat de Mitxelena i Tovar, matisant-la vlhota en el sentit que almenys en el basc *berdoila* 'rovell', hi hagi, si no el pare, almenys el compare, co-pare o padrí del gascó *arroudilhe*, més aviat que a la inversa, i que existeixi un lligam profund entre *berdoila* i *burdun/burdin*, almenys en llur *-rd-*.

En definitiva: científicament no es veu (i ara ja no ens podrem retreure de no haver-ho explorat) cap indici clar que hi hagi alguna relació entre la *-d-* del girondí o gascó *arroudilhe* i la *-r-* del llgd. i capcinès *rozell/rozilh*: resta possible que hi sigui, tampoc no queda del tot refutada la teoria de Schuchardt (que implicaria antiguitat i força autòctona en aquesta forma en *-d-*, i per tant hauria augmentat les probabilitats d'un nexe amb la *-z-* llgd.-capcinesa i la necessitat de fer-ne cas en l'estudi de la present etimologia). Però

d) Trobo excessiu suposar un ll. vg. *ROBĪCELLUS; i pitjor cercar gaire connexió entre aquest femení i el gènere femení del fr. *rouille*. Ja hem vist que en llengua d'oc la forma femenina ha estat sempre, i és encara, incomparablement més rara que la masculina. Havent-hi en aquest moment una palesa unitat general en el grup fr.-oc.-cat., el fet que en català no hi hagi més que el masculí, i a penes altra cosa en llengua d'oc, imposa la inducció que el femení, dins aquest conjunt, és secundari.

Tinguem present que el *TdF* tradueix l'oc. dialectal *rouzo* fem. per «rouillure» més que per «rouille»; la distinció que fa Vayssier deu importar al mateix; i en un cas així la capacitat de percepció semàntica de tot un Mistral té dret a gran respecte. ¿Per què *rouille* no tindria caràcter postverbal, a diferència de *roül/rouilh/rovell*? En el Bloch-W. llegim del masculí que «bien que moins fréquent que le féminin»; però «fréquent»? La freqüència patuesa, en un estat lingüístic com el de França importa ben poc; si és en l'època clàssica, molt poc més, si és en francès mitjà, qui sap. Crida l'atenció que aquí Bloch-Warburg s'abstinguin de donar (notablement en aquesta obra) les dates inicials de *rouille* i *roül*. I al capdavall el que importa més aquí és el conjunt geogràfic i romànic. Ni tan sols el fet que -IGO, -IGINIS, tingui gènere femení com el fr. mod. *rouille* és segur que tingui un verituble significat en termes romànics (en cast., en oc. etc. aquell sufix passa al gènere masculí).

M'inclino a creure que aquí estem en presència de fets de romànic antic, no pas de llatí vulgar.

En tot cas és interessant en aquesta qüestió el que passa en les llengües romàniques no gàl·liques. El llatí ROBIGO, -INIS, s'ha mantingut, amb evolució fonètica sense anomalia, en sard *ruindzu/arruinu*, en retoromànic (*ruina/ravegn/arvigna*, *-ugan*), REW, 7348 i va deixar descendència en la faixa oriental del domini castellà; per més que en cast. propi, en it. i en port. hagin predominat els altres tipus AERUGINE/-RUGINE (*ruggine*,[3] *orín*) o FERRUGINEM (*ferrugem*); però hi hagué la continuació directa i normal de ROBIGINEM en l'arag. ant. *ronín* [1300. Fueros de Tilander i altres de

El mètode i la forma del diccionari de Coromines

e)

A tot això encara hem callat sobre un aspecte cabdal de la qüestió, que el català hauria hagut d'imposar a l'atenció dels romanistes. En el nostre *rovell* hi ha dos mots, no pas un: l'altre és 'centre esferoidal i vermellós dels ous', on la germanor amb el *rubecebro* dantesc no admet posicions escèptiques: tinguem present que el rovell d'ou es diu *VERMELL d'ou* a Mallorca (*BDLC* III, i se'n diu *un royo* a l'alt-aragonès d'Ansó (Casac., *BDC* XXIV, 179) i en el francès d'estar per casa en diuen *un rouge d'œuf*.

Per què no s'ha tingut en compte? Perquè no existeix en francès ni occità, en els quals regna des d'antic el tipus MEDIOLUM (fr. *moyeu*, gascó *mijò* etc.). Posició de mals romanistes. Tampoc en altres llengües romàniques (it. *tuorlo*, cast. *yema* etc.). Tanmateix es

f)

És, doncs, una forta conjectura partir del supòsit que des del principi existí a tota la zona it.-fr.-oc.-cat. arag. de la Romània una parella de parònims *rubigine/rubicla* que assemblant-se pel color i les aplicacions, tingueren poc o molt PERROT els sentits de 'vermell' adj., 'vermell d'ou', i 'rovell de metall etc.': ¿no s'usaven també el rovell de metall (Roig), tant com el rovell d'ou, per a untures, cosmètics, cures de mals de l'home i de les bèsties? (»prendràs 20 *rovells d'ous* e mesclar-los-as ab de bon vi» mana la farmacologia veterinària del nostre anònim de Klagenfurt, c. 1400, *AORBB* III, 233). Ja no sorprèn endevinar que la llen-

g)

Si cedim la paraula a la bellicosa veuarra de Bertran de Born el sentirem planyent escarnidorament: «Francès son *roillós* / de portar las garnisós» ('les français sont rouillés de porter l'équipement'), i el femeller Raimbau de Vaqueiras del que es planyi és que «ai vestits *roillis*» (Rayn. V, 105b).

tenen almenys algun avantatge sobre els altres: per exemple, que Coromines dóna al començament de cada article un resum de la informació, que sovint ja és suficient per al lector; i que numera les línies, detall molt útil a l'hora de fer referències. Els índexs dels dos diccionaris catalans que actualment preparen Joan Ferrer, Josep Ferrer, Joan Pujadas i Lluís Hernàndez pal·liaran un dels inconvenients més clars d'aquestes obres: el fet de no poder-hi localitzar fàcilment (de vegades ni amb paciència notable) les nombroses formes que figuren a l'interior d'un article.

Aquest mètode és també el que permetia al nostre autor de fer les típiques digressions no estrictament necessàries per a l'etimologia: els seus diccionaris tenen valor memorialista, com ja sabia tothom i aquests dies ha quedat encara més palès. Al text [4] podem observar algun dels detalls característics (o de les llicències) que l'autor es permetia: a les línies 53 i 60 del fragment (c) veiem l'estil personalíssim de redacció; al final d'aquest mateix fragment destaca la utilitat de l'exposició extensa del pensament; al fragment (e) Coromines se'ns mostra queixós de la poca atenció que el català mereix als investigadors d'altres dominis lingüístics; al fragment (g) veiem els qualificatius que l'autor adjunta a l'esment d'un escriptor. Als textos que donaré més endavant el lector veurà altres detalls d'aquesta llibertat de redacció.

3.2. *Valentia, tenacitat i llibertat*

Un dels trets més indiscutibles del nostre filòleg era la valentia amb què es movia en el vast terreny que hem dibuixat més amunt: un terreny que va des d'algun mil·leni abans de Jesucrist fins als nostres dies i des del cor d'Europa fins als extrems de la península Ibèrica. Els diversos autors ho expressen de diverses maneres, sempre grandiloqüents. L'un diu que es va enfrontar amb tot el lèxic de les llengües castellana i catalana com ningú no ho havia fet abans, i que així va estudiar moltes zones fosques i difícils d'aquestes llengües. Un altre diu que tenia una tenacitat singular i un esperit indefallent davant les dificultats: tant que precisament sempre triava les alternatives més àrdues. Per exemple, a l'hora d'editar Eiximenis, s'encara amb el manuscrit més difícil, el rossellonès. Un altre diu que Coromines no es fa mai enrere, que persegueix una etimologia fins que arriba a sotmetre-la: de fet, en els seus diccionaris catalans ell mateix diu força vegades que tal o tal terme l'ha amoïnat tota la vida i que l'ha resseguit de punta a punta del domini lingüístic. Vegem aquest seguiment tenaç d'un rastre de llarg a llarg del domini lingüístic en el següent cas espectacular (*DECat*, VII, 584: *saga*):

[5]
Francisco Villar va dir, no recordo si a la conferència

Assagador o més aviat *assegador* 'camí tradicional de bestiar' ha estat sovint interpretat com un derivat de *saga*, potser amb raó, però almenys és cosa ben dubtosa. Mot propi sobretot del P. Val., si bé també usat en algun punt de Ribagorça, i potser d'Aragó i Andalusia.

Corrent per la ruralia valenciana se sent pertot arreu, amb extrema freqüència, des de l'extrem Sud al del Nord, però més desconegut d'enlloc del Princ. etc. En tinc cases preses (1932-1970) de 84 localitats, com a usat perrot apellativament en la conversa i com a genèric toponímic o pretopònim: des de Rossell, la Jana, Traiguera, Bel, Vallibona, Morella, Sorita, fins a les portes d'Alacant (Onil, Castalla etc.). Sovint en indicacions com «un *assegador* que va de ··· a ···», «per allí passa l'*assegador* del Puçol ···»; sovint coincideix amb la partió entre dos termes municipals (p. ex. a Bel), o seguеix la carena d'una serra (Cervera); sovint

En efecte això és el que he pogut comprovar, i en una proporció considerable: amb *a* a 19 poblacions, a 2 ho vaig sentir de totes dues formes, i en 63 només amb *e*. Socialment, allà on això em consta, amb *a* era més sovint en boca de gent instruida o amb contacte oficial, mentre que amb *e* ho sempre de gent ben rústica (la que jo cercava). Geogràficament es nota diferència: 1) Maestrat Morella-Alcalatén: 9 llocs en *a*,

o en els col·loquis posteriors, que el diccionari castellà de Coromines era el millor del seu gènere en qualsevol llengua. A la meva manera de veure, el diccionari català té encara més valor, un valor que malauradament potser

no tots els romanistes poden apreciar del tot, com he dit més amunt. Algú ha dit també que Coromines potser s'arribava a creure que el seu mètode era omnipotent.

Hi ha crítics que atribueixen un valor negatiu a aquest tret de Coromines, com acabo d'insinuar: el consideren una obsessió que no condueix a res si no és a donar voltes i voltes sobre un tema desesperat. Així s'expressava, per exemple, Carmen Barceló; i Corriente arribava a dir que com més llarga és una discussió de Coromines menys ens convenç. Aquí hi ha un aspecte que potser val la pena d'intentar exposar. Jo crec que Coromines tenia almenys dues personalitats, que sovint eren indestriables en la pràctica però que es poden separar en teoria. Hi havia, primer, el científic rigorós que s'ajustava a una metodologia que sovint s'havia fabricat i imposat ell mateix: un procediment ordenat a través de les etapes i les vicissituds de les paraules, sempre amb el suport de les dades empíriques i dels principis lingüístics.

Però hi havia també un esperit apassionat del seu propi mètode i de les seves pròpies capacitats intel·lectuals, que ben sovint sobrepassaven les de les persones més ben dotades. I aleshores aquest segon personatge fabulós s'abellia, d'una banda, d'amidar-se les forces amb els escriptors de tots els temps i de qualsevol llengua: i així, s'adelitava refent, esmenant o inventant versos de les literatures clàssiques castellana, catalana i occitana, o "transcrivint" textos tal com ell creia que havien de ser, o citant un passatge de memòria (però sense advertir-ho al lector en cap dels dos casos); i, d'una altra banda, li plaïa de jugar i barallar-se amb totes les llengües, antigues o modernes, com si es tractés de companys de barri d'infantesa. Només als gegants i als éssers imaginaris els és concedida la potestat d'inventar-se, quan els cal i els abelleix, algun altre ésser fabulós per poder-s'hi mesurar les forces. Al nostre gegant li calgué inventar-se el sorotàptic i continuar exhibint el mossàrab en les seus multifacètics viatges pels turons i les valls de la Península, mentre en algun ambient aquestes creacions començaven a ser objecte de riota. Els pigmeus que vam tenir la sort de conèixer-lo i de tractar-lo una miqueta, l'anomenàvem entre nosaltres, amb una barreja d'afecte i aclaparament, "el gran Sorotapte".

Efectivament, ell tenia una confiança il·limitada en els seus procediments lingüístics, especialment en les lleis fonètiques, que manejava com el guerrer l'espasa o l'entomòleg el bisturí; i en la seva capacitat de manipular llengües de les més diverses, des de l'alemany antic fins al grec clàssic o l'indoeuropeu. Ell es permetia, doncs, d'anar amunt i avall de la història lingüística d'Europa imaginant una arrel o una forma indoeuropea que, per mil viaranys que ell li marcava inflexiblement, arribava a l'enlluernadora forma pirinenca descoberta per ell. Aquest seria el cas, per exemple, del curiós i estrany topònim *Estanyofinestro*, "vessant de bosc aglevat" tocant al poble de Boí, que no té res a veure ni amb 'estany' ni amb 'finestra' i que derivaria d'un genitiu plural indoeuropeu: SALTUS STALLŌN FENESTRŌN 'clotada dels estalls (o corralets) feners' (*TVB*, 17). Seria també el cas de l'ètim de *Cadaqués*: després d'un setge implacable a aquest topònim, i veient que no s'hi feia llum, recorre a imaginar una frase que hauria pogut perfectament, diu, escriure-la Tucídides (*OnCat*, III, 174: *Cadaqués*):

[6]

> Sovint havien de trobar-se amenaçats pels temporals en tombar l'ardida punta del Cap de Creus, i havien d'anar a ὁρμίζεσθαι —'ancorar'— a Port Lligat i Cadaqués, arreceran[40]t-s'hi κατὰ καιροῦς θαλασσίους o sigui 'segons el temps de la mar'. Com veurem, estic parafrasejant frases de Tucídides, que ens mostren com això [45] era l'escalogia grega usual i genuïna. Aquest nostre *Cadaquér* seria, doncs, el port KATA-KAIRUS.

Seria també el cas de l'etimologia de l'indret andorrà el *Tarter*, per al qual ha de recórrer fins i tot als sants pares de l'església, i l'home s'apassiona en defensa de la seva hipòtesi que aquest lloc deriva en definitiva del mot llatí TARTĂRUS 'l'infern' (*DECat*, VIII, 326-331). I jo em pregunto si un home no té dret a aquestes diguem-ne expansions, a aquests malabarismes. Em pregunto si un home s'ha de mantenir tota la seva llarga vida empresonat dotze hores diàries entre veritats incontrovertibles que el poden arribar a asfixiar. Em pregunto, més concretament, i ara la pregunta s'adreça al senyor Untermann, si l'investigador ha de quedar lligat per sempre a les conclusions a què ell mateix havia arribat en altre temps, si realment topa amb fets que ell creu que s'han d'interpretar d'una altra manera: i la veritat és que Coromines estava convençut (contra el que avui es considera vàlid) que a Catalunya hi havia illes cèltiques (o precèltiques) en lluita amb "l'antic fons ibèric" (*OnCat*, VII, 80: *Segre*; 91: *Sellemana*; observem en aquest segon fragment com juga amb les llengües i les cultures):

a) Recordem que no lluny de la conca inicial del Segre veiem NLL com *Alf*, *Portè* i *Porta*, que es revelen com deixes sorotàptiques per llur P- conservada, o la *-f-* contrastant amb la *-b* cèltica del seu parió *Alb*. [40]

b) Deixem aquests corollaris a qui «possa cantar con miglior plettro». Quant al nostre Sellemana, és fàcil endevinar que pogué ser un fort dels celtes d'aquells nuclis d'invasors de la Conca de Tremp, que precedits de [45] sorotaptes, s'hi haurien de defensar de l'antic fons ibèric: d'aquest els noms d'*Orcau*, *Gavet*, *Carreu*, *Corroda*, *Carrànima* que hem anat estudiant.

Sellemana hauria estat anomenat 'el Fort de la bona-ventura, de la Bona-Nova', que podríem dir (esterg[50]int un nom del portuguès colonial). Recordem també el gran descabdellament del sistema cèltic de missatges, que tenim documentat per *vereda* 'missatge que es passa de poble en poble' i 'zona servida per tals missatgers' (*DECat* IX, 140*b*58, 144*b*6 ss., 145*a*32, 46 [55] etc.).

[7]

Les preguntes anteriors no deuen tenir resposta; perquè aquí estic barrejant dues coses difícils d'agermanar: l'esperit científic i allò que Badia Margarit anomenava passió. Podria semblar que bromejo, que banalitzo un tema de la màxima transcendència. Però jo crec que hi ha uns científics que senten més que uns altres la passió per l'objecte que estudien. I també crec que per al lector, fins i tot per al lector que aspira a ser filòleg, aquesta emoció no és pas ni sobrera ni secundària. Però encara s´hi pot afegir una altra consideració: la tenacitat i la metodologia amb què Coromines persegueix un rastre quan no hi ha manera d'orientar-se, són fets que tenen valor per si mateixos. Potser hi ha un exemple paradigmàtic del que estic dient: l'etimologia de la paraula *xiruca*. Lluís Bonada (1992) va explicar la història d'aquesta marca de calcer: es tracta del nom gallec *Chiruca*, hipocorístic del nom corresponent al nostre *Mercè*. Als anys quaranta es féu a Barcelona una obra de teatre que duia aquest mateix títol, *Chiruca*, que va tenir molt d'èxit. La dona del fabricant d'aquestes botes, Esteve Fontfreda, es deia Mercè i ell va adoptar aquell hipocorístic gallec com a marca en homenatge a ella, potser en part atiat per la fama de l'obra teatral. Però Coromines no sabia aquesta història, i com que, segons tots els crítics, ell no donava mai una etimologia per impossible, doncs li va buscar el rastre en basc i hi va posar a contribució les coneixences que tenia d'aquesta llengua i de les lleis lingüístiques. ¿Una feina inútil o un exemple de mètode, independentment de la "veritat", que més d'una vegada és contingent? Cert, jo crec que només llançant-se a camp obert cada dia, sense fer-se enrere davant cap dificultat, pot un científic arribar a fer nombroses aportacions sòlides, ni que sigui amb moltes marrades, vacil·lacions o errors: és la manera humana de fer. I és per aquí que l'obra de Coromines ens dóna sorpreses i lliçons contínues: des de panorames majors, com la seva concepció del mapa lingüístic de la península, fins a detalls humils, com ara la notícia que el riuet de Sant Miquel del Fai, anomenat *Russinyol*, s'escriu amb *u* i no amb *o* perquè la síl·laba *ru-* és evolució de *riu* (*OnCat*, VI, 356b40).

Però vejam. Aquí hi ha un altre factor que, en un home de caràcter enèrgic i apassionat per la lingüística, no podem pas menystenir. Aquest factor, ell l'anomena *envit*, i els l'he volgut donar literalment perquè em penso que és una definició o un testimoni de primeríssima categoria del que vull dir (*OnCat*, II, 484):

> I tanmateix
> quedem amb la impressió que tot i anar a les palpen-
> tes en la tenebra dels parlars pre romans, ens hem acos-
> tat a la realitat desconeguda, i bé hi hem arribat del
> tot, almenys en un dels dos paràmetres.
>
> Com que arribar-hi en tota la línia potser no és
> possible raonablement, podríem deixar ho aquí, enlai-
> re. Si no fos l'envit que posen al lingüista les ganes
> de saber.

[8]

En aquest ambient universitari aquestes paraules són francament alliçonadores: ¡i el nostre lingüista les escrivia a l'edat de 89 anys!

Com ja he dit més amunt, Coromines era molt conscient de la seva capacitat; però algun desprevingut es podria creure que alguna vegada (o sovint) actuava de manera quixotesca o arrauxada llançant-se alegrement a empreses arriscades. Dec a Francisco Villar aquest fragment del preàmbul de la seva primera ponència al congrés de Salamanca de 1974, que ens revela un Coromines perfectament conscient tant del risc que assumeix com de la necessitat del científic capdavanter d'assumir aquest paper:

> Eligiré mis ejemplos, no entre los más seguros, sino entre aquellos que muestran más los métodos, nuevos o ya comprobados, de que me sirvo; y como no hablo para el gran público sino para investigadores experimentados o para jóvenes que aspiran a serlo, no rehuiré los terrenos inseguros, y aun quizá me complazca en ello algo más de lo que aconsejo a los jóvenes que hagan (1976: 87).

Només treballant incansablement i donant llibertat a la seva memòria i a la seva intel·ligència Coromines podia aconseguir de transmetre'ns plenament tot el que sabia, tot el que havia recollit, tot el que era; ni que topés amb múltiples limitacions (més d'un cop li faltava algu tipus d'informació, empírica o bibliogràfica). Una altra opció hauria sigut escriure poc o escriure i reescriure una sola obra, com volia Várvaro. Tots dos camins són vàlids, però les conseqüències són, inevitablement, diferents. En definitiva, Joan Coromines ens ha deixat, a la vora de tresors immensos, la llavor i el corcó de la intel·ligència, de les grans intuïcions, de la valentia personal, del desafiament a l'ambient.

(M'he referit diverses vegades a un dels intruments principals de la metodologia de Coromines: l'habilitat en el maneig de les lleis fonètiques. Independentment dels resultats, el lector no pot deixar de quedar enlluernat per aquest tret de l'obra que ens ocupa, que sovint va junt amb l'esment d'una multitud de formes, reals o hipotètiques, de les llengües més diverses. Doncs bé: no recordo que els seus comentaristes o crítics hagin fet mai referència a cap d'aquests dos fenòmens. seria interessant que algú els abordés.)

3.3. *Estil i tarannà*

Aquí no em tornaré a referir a la manera seva de donar els materials, sinó a certs elements o detalls en principi aliens al contingut bàsic dels seus diccionaris. Un dels trets més sorprenents dels seus diccionaris és el fet que hi inclogui comentaris de tota mena sobre fets, creences i personatges. D'aquesta característica ja se n'ha divulgat moltíssims exemples i al nostre cicle Lluís Bonada ens n'ha donat un floret excel·lent. Ara em vull referir només a un aspecte d'aquesta qüestió, l'aspecte de credibilitat que aquest ta-

rannà dóna a les notícies que ens transmet.

Als diccionaris ell parla sempre en primera persona (encara que de vegades la posa en plural) i ens descriu els detalls, vitals per a ell, relacionats amb la paraula de què ens parla. Quan ell era petit, a Barcelona s'usava la paraula *pollastrada*, que era una "gran menjada de pollastres", un tec considerable per a grans celebracions, aleshores que els pollastres eren menja gairebé només nadalenca. Doncs bé: "entre les víctimes de Montjuïc, en moments d'optimisme, «un va proposar que, si no'n mataven cap de nosaltres hi féssim una *pollastrada*»", diu citant un text de *Presons imaginàries* del seu pare, Pere Coromines (*DECat*, VI, 650b2), i hi afegeix en nota (652a52):

> † Com que els cinc que van afusellar eren d'altres calabossos, varen complir-ho; quan jo tenia uns cinc anys el meu pare em va dur a la que feren a la masia d'En Sala i Cortacans, cap a Sta. Creu d'Olorda. Impressió inoblidable de la bona i pobra gent.

[9]

Mentre arreplegava els noms de la Vall de Boí, va passar per l'indret anomenat les *Llastres de la Morta*, amunt del llac de Cavallers i abans d'arribar a l'estany Negre. Escoltem com ens ho explica (*OnCat*, V, 44):

> *LLASTRA*
>
> *La Llastra*, partida del terme de Sueca (Ribera Baixa del Xúquer), que J.Coromines va recollir en les enquestes de l'*Onomasticon Cataloniae* (XII 15 17)
>
> *DERIVATS*
>
> *Llastres de la Morta*, a la Vall de Boí. Són uns grans espadats que ha de salvar el camí que va de la Vall d'Aran entre l'Estany Travessani i el de Cavalls, agües amunt de Caldes. Hi van trobar morta una dona malalta que provava d'arribar al Balneari. Per poc no ens hi troben morts al meu gua Escuder, i a mi, quan ens hi deturà tota una nit en un «cornàs» inundat una terrible tempestat de vents i llamps el 1977, baixant del cim del Montardo.

[10]

En un altre indret ens diu això que segueix: "En el Ayuntamiento de Benasque extracté, a pesar del frío y de la falta de luz, la mayoría del contenido del todavía inédito *Libro Lucero de Benasque*" (*TH*, I, 235; trec la referència de la conferència de Joan Veny). Més amunt (text [5]) hem vist la contundent experiència que hi havia al darrere de la paraula *saga*. Alguna vegada no pot avalar documentalment una afirmació i també ens ho diu amb naturalitat i detall (*OnCat*, VII, 27a53):

> Per a la pron. actual no ens vaga ara de comprovar en la llibreta de camp de l'enq. de 1935 a Alp (IX, 11-121) en què ho vaig oir; tinc nota posterior d'haver-hi oït *soltégat* amb *é* i amb *-t*, si bé no puc respondre'n del tot perquè pot ser de les setmanes de desembre-genet 1936-7 que vaig passar a La Molina, quan, fent instrucció com soldat alpí, recorríem aquelles nevades obagues, però llavors, per la guerra, els pastors no hi eren. De tota manera la variant amb *-t* existeix, baldament sigui secundària.

[11]

¿I qui es podria resistir davant aquest altre testimoni, de la paraula *sas*? (*OnCat*, VII, 56 i 59: *sas, sarda, seix*):

a)

> D'altra banda, el sentit del mot s'oposa radicalment a qualsevol relació amb una paraula que signifiqui «penyal». El *sas* pot ser de terra sola o bé mesclada amb còdols, però no és penyalós; pot ser una terrassa o un serrat de poca alçada, però mai no és un cim o una altiplanície rocosa; pot ser un ermàs, però ratament és completament àrid; generalment és cobert de matas, i generalment dedicat al conreu de cereals (com ara els d'Alguaire i molts d'altres) o de vinya.
>
> Al llarg de les meves enquestes per a l'*Onomasticon Cataloniae* he vist personalment molts *sassos* (o he demanat que m'ho descrivissin pagesos, dels pobles als termes dels quals pertanyen) en més d'una trentena de llocs de la Llitera, el Segrià i el Baix Cinca, que porten el nom de *El Sas* (o bé un diminutiu d'aquest nom), i sempre es tracta d'un *udzer* que no és penyalós. En molts d'aquests pobles el mot és viu com a

b)

> Després d'haver trepitjat desenes de *sassos* i *serxos* no crec que ningú pugui posar en dubte la certitud del meu testimoni sobre el color grisenc comú a gairebé tots. D'altra banda, qualsevol que hagi llegit les descripcions que hem donat en aquestes pàgines comprendrà fàcilment que aquestes terrasses mig-desèrtiques, pedregoses i sovint recobertes de matolls, difícilment poden tenir un color gaire diferent.[14]

[12]

3.4. *Filòleg viu d'una llengua viva*

Ja ens ho adverteix ell al pròleg del *DECat* (I, IX): "Aquest és un diccionari que complementa en molt els reculls lexicals anteriors; i això, encara més que en mots nous, consisteix en nous significats i en dades de totes classes referents a la vida i ambient de les paraules". El lector de Coromines no queda indiferent, no queda afectat només en l'enteniment: les impressions li penetren fins a les profunditats de l'ànima, perquè Coromines no construeix pas un museu on les paraules s'arrengleren, ertes, exangües i apàtrides. Protagonista excepcional de la vida de les seves paraules, ens les explica, ens les pronuncia i les usa personalment amb un amor tendre i com-

movedor que no trobarem en cap altre lingüista. Un cas emocionant del que acabo de dir és aquest fragment de la paraula *vedat*, en el qual les línies 34-39 són un exemple exquisit de la capacitat literària i de la sensibilitat lingüística del nostre filòleg (*DECat*, IX, 61: *vedat*):

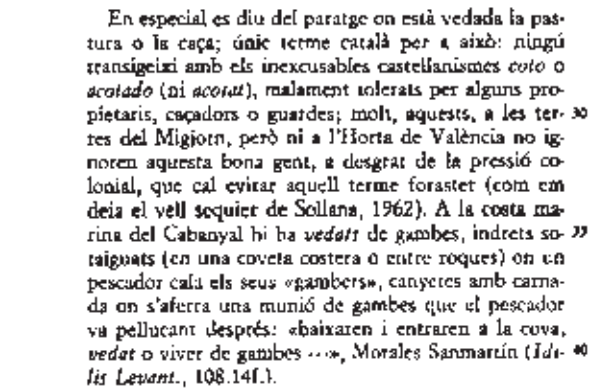

En especial es diu del paratge on està vedada la pastura o la caça; únic terme català per a això: ningú transigeixi amb els inexcusables castellanismes *coto* o *acotado* (ni *acotat*), malament tolerats per alguns propietaris, caçadors o guardes; molt, aquests, a les terres del Migjorn, però ni a l'Horta de València no ignorem aquesta bona gent, a desgrat de la pressió colonial, que cal evitar aquell terme forastet (com em deia el vell sequiet de Sollana, 1962). A la costa marina del Cabanyal hi ha *vedats* de gambes, indrets sotaiguats (en una coveta costera o entre roques) on un pescador calà els seus «gambers», canyetes amb carnada on s'aferra una munió de gambes que el pescador va pellucant després: «baixaren i entraren a la cova, *vedat* o viver de gambes ...», Morales Sanmartín (*Idiotis Levant.*, 108.14f.).

[13]

Però els seus diccionaris no són tan sols de la llengua viva, són també d'un autor que viu personalment de punta a punta d'aquests diccionaris, que s'emociona amb les paraules i amb els poetes que ens les han transmeses, que s'irrita contra un crític que li ha dit unes quantes veritats o li ha posat en qüestió algun dels seus principis omnipotents. Per a ell la llengua és meta, inici i camí, objecte d'estudi, espasa de combat, mà blana que acaricia i sirventès que fulmina. En una paraula: els seus diccionaris, malgrat la paradoxa que això podrà semblar en un home tan cantellut de vegades, els seus diccionaris són humans. Qui hagi pujat als vint anys a la incomparable fortalesa de Siurana, des del Gallicant, pel camí ral que voreja el riu i passa pel Salt de la Reina Mora, i hagi després dormit, sota la límpida estelada d'agost, al refugi de pedra viva que hi ha allà dalt, no s'estranyarà pas que Coromines ens transcrigui uns versos del poema que hi té Josep Carner en una placa, versos que tots hem sabut de memòria, versos que ell transcriu gratuïtament, sense haver-ne de fer cap ús en l'article de l'*Onomasticon*, simplement perquè el nom de Siurana els hi fa venir a la pensa i no s'hi pot ni s'hi vol resistir: "Allà dalt és Siurana, aspra i ardida, / coronada d'espais, de llum cenyida / ... / I només pot finar, l'aspra Siurana, / feta rocall per a armament de fones" (*OnCat*, VII, 142b21). Vet aquí un aspecte emocionant del nostre filòleg. I quan defensa la paraula *caliquenyo*, també es complau a recordar els seus amics, no sabem si en suport de la seva proposta o simplement perquè sí: "A JRuyra, que n'era el més gran fumador conegut, li vaig sentir *-quenyo* sovint, i en general a tothom, fins el mateix Fabra, que alguna vegada, però molt menys, digué *caliquenya*" (*DECat*, II, 429b44).

Aquesta emoció de Coromines per la llengua, especialment la poètica, compta amb innombrables exemples esquitxats per tota la seva obra. Però aquests dies n'he descobert (gràcies a Narcís Garolera) un cas que ens confirmarà l'amplitud d'horitzons del nostre filòleg. Al final de l'estudi dels topònims *Catadau, Catarroja* i *Catamarruc*, Coromines insereix aquest text (*OnCat*, III, 334):

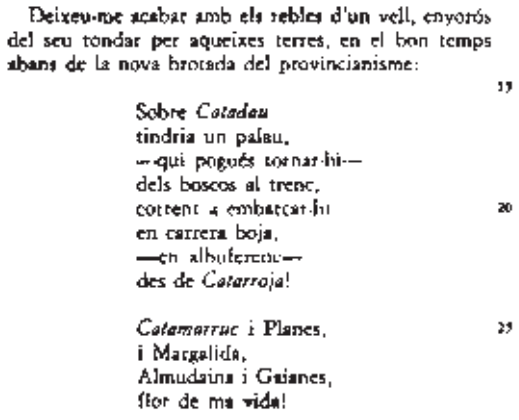

Deixeu-me acabar amb els rebles d'un vell, enyorós del seu tondar per aqueixes terres, en el bon temps abans de la nova brotada del provincianisme:

Sobre *Catadau*
tindria un palau,
—qui pogués tornar-hi—
dels boscos al trenc,
corrent a embarcar-hi
en carrera boja,
—en albufereta—
des de *Catarroja*!

Catamarruc i Planes,
i Margalida,
Almudaina i Guianes,
flor de ma vida!

[14]

A part que recorden la cançó muntanyenca *Dalt de la Jungfrau* (i Coromines era un muntanyenc com pocs n'hi ha hagut), aquests versos crec que tenen unes altres ressonàncies. Martí de Riquer (1964: 350) observa que Jaume Gassull construeix uns quants versos amb els noms dels llocs d'on provenen els pagesos que clamen contra Bernat Fenollar (a *La brama dels llauradors*):

Torrent, Alaquàs i de Vistabella,
Picanya, Mislata, de Quart i Aldaia,
i de Benatússer, Montcada i Godella,
d'Albal, d'Alfafar, Patraix i Xilvella,
i d'Almussafes també i d'Alboraia,
i de *Catarroja*, Russafa i Sollana,
també d'Espioca, Carpesa i Paiporta,
de Massamagrell i de Meliana,
de Benimaclet i de Borriana
i per abreujar, de tota la Horta.

Riquer hi fa aquest comentari: "Gassull ha sabut donar aquella gràcia especial que tenen els topònims en poesia, com féu dos segles abans Cerverí de Girona [...] i farà tres segles després Jacint Verdaguer, sobretot al *Canigó*". Són massa coincidències per no creure que Coromines s'inspira en aquesta tradició: als versos de Gassull hi apareix un dels tres noms que estudia Coromines (cursiva meva); Cerverí de Girona i Verdaguer són dos dels autors més coneguts i apreciats del nostre autor.

Deixeu-me ara revelar un mig secret. Coromines defineix la paraula *grumeig* tal com veiem a la línia 31 del text següent (*DECat*, IV, 682):

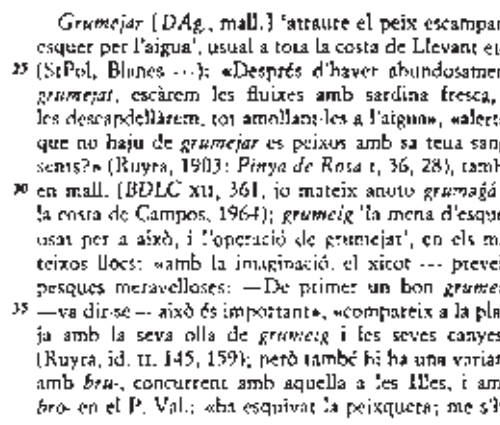

Grumejar [*DAg.*, mall.] 'atraure el peix escampant esquer per l'aigua', usual a tota la costa de Llevant etc. (StPol, Blanes ---): «Després d'haver abundosament *grumejat*, escàrem les fluixes amb sardina fresca, i les descapdellàrem, tot amollant-les a l'aigua», «alerta, que no haju de *grumejar* es peixos amb sa teua sang, sents?» (Ruyra, 1903: *Pinya de Rosa* I, 36, 28), també en mall. (*BDLC* XII, 361, jo mateix anoto *grumagá* a la costa de Campos, 1964); *grumeig* 'la mena d'esquer usat per a això, i l'operació de grumejar', en els mateixos llocs: «amb la imaginació, el xicot --- preveia pesques meravelloses: —De primer un bon *grumeig* —va dir-se— això és important», «compareix a la platja amb la seva olla de *grumeig* i les seves canyes» (Ruyra, id. II, 145, 159); però també hi ha una variant amb *bru-*, concurrent amb aquella a les Illes, i amb *bro-* en el P. Val.: «ha esquivat la peixquera; me s'ha

[15]

Una vegada Joan Ferrer i Narcís Garolera li van preguntar per què posava als seus diccionaris tants detalls d'aquests que acabem de retreure o dels que ens ha exposat Lluís Bonada. Era una pregunta retòrica que tots li havíem fet alguna vegada quan no sabíem què dir-li. I ell, redreçant pausadament aquella testa venerable, me'ls va dir només, amable i tranquil: "grumeig..., grumeig...". És a dir: peixet perquè els lectors no es cansin, no s'avorreixin, no vegin en la llengua una cosa pesada, que seria el pecat summe per a un home com ell. Es tractava, simplement, d'ajustar-se al triple ideal dels clàssics: convèncer, commoure i seduir; de no fer una obra adusta per a ús exclusiu d'un reduït cercle d'iniciats. Perquè si la filologia no ens ha de servir per fruir de la llengua (i de la vida en general), ¿per a què la volem? Jo penso que aquest tret de Joan Coromines no és altra cosa que això: la fruïció que el nostre autor sentia amb les paraules de la seva, de la nostra llengua, fruïció que de tant en tant el desbordava; i ell tenia prou llibertat per actuar així: per donar-nos unes obres plenes de dades, plenes de saviesa, però també pletòriques del buf diví de la paraula. Vull insistir només en el grandíssim estímul que això representa per a la majoria de lectors, professionals o no d'aquestes matèries, encara que l'estímul no fos estrictament necessari per a la mitja dotzena mal comptada de grans especialistes. I és per aquest motiu que jo continuo defensant (ara a pesar de l'opinió d'Alberto Várvaro) aquest tret de l'obra de Coromines; per aquest i per la raó que Lluís Bonada elabora en la seva conferència.

Potser no caldria repetir un dels trets negatius que més han sigut posats de relleu per tothom, i que més l'han també perjudicat a ell mateix: el tracte duríssim que gastava amb una colla de col·legues. O, potser encara pitjor, el menyspreu que tingué per la seva producció o per les seves opinions. És una veritable llàstima que tingués aquest caràcter tan esquerp i agre. Algun dels conferenciants, no sé si a la sala o durant el sopar, ha mig volgut disculpar aquest tret per la duresa de la vida que el filòleg hagué de fer. El cas més espectacular el constitueix, com és sabut de tothom, el de Germà Colón, un dels investigadors de la lexicografia romànica més sòlids que existeixen. És tan espectacular que el mateix Joseph Gulsoy, deixeble màxim i incondicional de Coromines, l'ha arribat a qualificar d'"incomprensible".

Voldria, tanmateix, aprofitar aquesta avinentesa per recollir un parell de frases que aquests dos filòlegs es van adreçar i que poden servir per acabar de comprendre aquesta característica de Coromines. Colón digué de Coromines aquesta frase realment brillant: "Quan Déu va crear el món tingué la sorpresa de veure que el Sr. Joan Coromines ja hi era, i per això aquest ho sap tot". I Coromines va exposar el concepte que tenia de Colón amb aquesta no menys inspirada sortida: "A En Colon dediquem una *Xenie* de Goethe, amb versió catalana: [...] «A UN FILÒLEG. L'anatomia fas tu del llenguatge només quan ja és cos; / l'esperit i la vida per tu resta clos!»". (Vegeu la documentació de tots dos textos a la conferència de Rusinés, § 6.6.)

Però la mà de Coromines no sempre era rasposa; de vegades sabia acaronar amb un afecte intens, com ara quan inclogué al diccionari els versos que havia escrit per la mort de la seva dona Bàrbara (*DECat*, V, 473b39). O quan agraeix a un dels seus tipògrafs la feinada enorme que li ha donat. A propòsit de la paraula *linotipista*, fa aquest excursus: "Insisteixen els autors a posar aquí el nom de Teodor Grau, petit honor envist el que mereix l'home a qui es deu la difícil composició d'aquest llibre" (*DECat,* IV, 959b16). No sé si Coromines va manifestar agraïment també en lletres de motllo a un altre linotipista a qui em consta que també sentia profunda gratitud però que, desaparegut el filòleg, no ha rebut el tracte que es mereixia. Em prenc la llibertat d'agrair des d'aquí a Lluís Crespo la intensa i eficaç col·laboració amb el nostre lingüista.

4. L'obra perfecta: entelèquia i paradoxa

Sobretot en cultures com la nostra, que han viscut sempre fent-se perdonar, és freqüent de sentir a un client d'una llibreria que pregunta a la dependenta: "Escolti, ¿aquest és el millor diccionari?", o bé: "¿Hi és tot, en aquest diccionari, senyoreta?".

La primera, i sovint l'única, cosa que fan molts catalans quan els ve el nom de Coromines a l'orella és preguntar si és el lingüista català més important de tots els temps, si al seu diccionari hi ha recollida tota la llengua; o, tant o més que preguntar-ho, simplement ho afirmen. I això els deu proporcionar un mandrós corfort de llarga durada.

Entre els retrets més persistents que s'han fet a l'obra (jo diria sobretot a la persona) de Coromines hi ha el fet que el nostre filòleg havia treballat els últims anys sense tenir en compte la investigació que es produïa, sovint la que es produïa estimulada precisament pels seus diccionaris mateixos; i que, a més a més, no havia pas buidat tots els documents existents als Països Catalans ni havia consultat les edicions de textos recents ni havia fet un despullament exhaustiu de certes fonts lexicogràfiques, a part, és clar, que alguna vegada s'equivoca o s'entesta a

defensar un punt de vista que d'altres han mostrat inviable, o desoeix un col·lega que li dóna una atestació més antiga d'un vocable. Tant se val si, per un altre costat, hom li reconeix un bagatge bibliogràfic i textual literalment aclaparador i (això indiscutiblement) una arreplega quantitativament i qualitativament monstruosa de llengua viva. Ja he dit que aquests retrets són, en una proporció important, la torna de l'actitud severa i cantelluda amb què Coromines tracta també els altres científics.

(Deixeu-me ara dir, encara que sigui de passada, que el valor fonamental de l'obra de Coromines no serà potser, a la llarga, el grau d'encert en el terreny etimològic estricte, ni tan sols –i ara m'arrisco més– la seva metodologia, sinó que serà la immensa arreplega de dades de la llengua viva, dels escriptors i dels arxius: això té un valor perenne i, sobretot per al català però també per al castellà, incalculable. En el cas del català, a més a més, l'arreplega de la llengua viva s'ha fet en un moment històric crucial, quan encara hi havia pertot possibles informants autòctons, quan encara no s'havia produït l'immens trasbals que hem presenciat, a partir dels anys seixanta, en les maneres de viure i de parlar.)

Però ara m'interessa un altre aspecte de la qüestió. Almenys des de les aules d'aquesta institució que avui ens acull, hauríem d'aprendre a ser prudents en aquest terreny de la "perfecció" i dels "defectes" de les obres humanes. En primer lloc, el concepte d'obra perfecta és simplement una entelèquia impossible de definir. En segon lloc, si fos possible de comptar amb obres perfectes, això significaria precisament i simplement una catàstrofe de proporcions incalculables. Pot semblar una paradoxa, però no ho és: automàticament totes les persones que es dediquen a les branques de les ciències afectades per tals suposades obres perfectes esdevindrien mers funcionaris transmissors d'aquells coneixements definitius, perfectes, inigualables i sobretot insuperables.

No. La ciència no és això sinó una cosa diametralment oposada, i prou més atractiva i humana: com més investiguem, més veiem les profunditats marejadores però irresistibles de la ciència a què ens dediquem, i més els altres tenen terreny per opinar i investigar; i aquests altres coneixements incideixen, al seu torn, sobre els primers, i així successivament sense treva possible. Aquesta és l'estricta realitat que sap perfectament tota persona que de debò investiga i treballa. Canvien els interessos i els punts de vista d'una generació a l'altra, canvia la tecnologia: una cosa que avui ens sembla important o imprescindible, demà ens apareixerà mancada d'estímul. No té absolutament cap sentit el concepte d'obra acabada, definitiva.

Hauríem també, almenys nosaltres, d'anar amb compte usant els conceptes d'*imperfecció* i d'*error*. ¿Direm que és una imperfecció el fet que un científic no hagi tingut temps de controlar absolutament tots els detalls del procés d'una obra, o direm que això és simplement que la vida i les forces de les persones són limitades? ¿Direm que ha comès un error el químic que intenta comprovar la bondat d'una hipòtesi i finalment ha d'abandonar-la, o direm simplement que els coneixements humans no són altra cosa que aquesta dialèctica de comprovació, abandonament i represa?

El cicle dedicat a Joan Coromines, diria jo que ens ha fet més realistes, més humans, i per tant més savis, a tots els que hem tingut la fortuna de seguir-lo, a tots els que hem assistit a tretze llargues conferències en què cada responsable ha parlat lliurement i ha treballat honradament la seva parcel·la d'anàlisi de Coromines. Ara no tenim al davant un monstre fred, informe i amenaçador. Ara hem comprès una mica quina pot arribar a ser la capacitat d'una persona excepcionalment dotada i fèrriament i amorosament dedicada a un camp de la ciència. Però hem vist també que la capacitat humana és la que és, i els mateixos conferenciants han confessat reiteradament de mil maneres, fins i tot posant al descobert els seus aspectes discutibles, que Joan Coromines els supera a tots, els aclapara a tots però, alhora, els fa esqueneta a tots en aquest camí enlluernador de la multiforme ciència lingüística.

5. El futur de l'obra de Coromines

Aquest cicle de conferències ara s'editarà perquè tothom hi pugui tenir accés. Però el llibre es completarà amb una sèrie de treballs que el faran encara més útil. A més de les conferències, al llibre hi haurà un estudi de María Teresa Echenique sobre el basc en l'obra de Joan Coromines i un altre de Maria do Carmo Henríquez Salido sobre el gallec: aquestes aportacions no es van poder incloure en el cicle, que ja resultava excessivament llarg. A part aquests treballs centrals, l'edició contindrà els següents: un recorregut biogràfic de Coromines, fet per Joan Pujadas, que ajudarà el lector a situar-se en cada moment de la llarga vida del filòleg; la bibliografia completa de l'autor, feta per Josep Ferrer; una relació de materials pendents d'edició i propostes d'estudis a fer en l'obra de Coromines, a càrrec de Joan Ferrer; i una semblança literària de Coromines, feta pel seu col·laborador José Antonio Pascual. Finalment, hi haurà un índex de totes les paraules i les persones esmentades en tot el llibre. Esperem que aquesta obra serà útil en el futur immediat per estimular a treballar de manera més seriosa en l'obra o a partir de l'obra del filòleg més il·lustre i universal que hem tingut, que és alhora un dels primeríssims lingüistes europeus d'aquest segle.

Amb el títol d'aquesta secció, com acabo d'insinuar, no pretenc referir-me únicament al futur de l'obra del filòleg, sinó al futur dels estudis lingüístics, sobretot catalans, a partir de l'aportació de Coromines. A tall simplement d'inventari provisional em permeto d'enumerar alguna de les coses que es podrien fer per afavorir alhora la millor coneixença de la seva obra i els estudis de lingüística del país. Almenys dues persones han donat ja idees en aquest sentit: Joan Ferrer (al treball que s'inclou en aquest volum) i qui els parla (a *Serra d'Or*, 1997). Aprofito aquestes aportacions.

a) La primera cosa que cal fer és publicar les llistes

de suport imprescindibles per al lector dels seus dos diccionaris catalans: una llista bibliogràfica i una altra d'abreviatures i signes de referència (l'*OnCat*, a causa del neguit del nostre autor per acabar-lo, en conté una quantitat inusual i ben sovint altament entrebancadora).

b) La segona cosa en ordre d'urgència són els índexs generals de l'un i de l'altre diccionaris. Aquests índexs poden ser mínims o més ambiciosos. De moment caldrà fer els mínims: els que continguin ordenades i amb referències precises totes les paraules. Una de les característiques de la manera de fer de Coromines és la gran quantitat d'altres paraules que poden sortir dins un article qualsevol, a part les que es relacionen amb la paraula que encapçala l'article. Em consta que aquests índexs ja s'estan fent (fins i tot amb més ambició) i que se n'encarreguen tres persones que ja han demostrat repetidament la màxima fiabilitat i tenacitat en la dedicació al nostre personatge: Joan i Josep Ferrer, i Joan Pujadas. Uns índexs d'ambició molt més àmplia potser estan condicionats a la tercera tasca.

c) La tercera tasca que s'haurà d'emprendre és la informatització de tot el material de Coromines. Joan Soler reconeixia que l'IEC havia treballat amb presses excessives en la confecció del seu recent diccionari, però tot seguit ens feia saber que tampoc en el projecte lexicogràfic més ambiciós, reposat i car que té en curs l'esmentada entitat no hi entra la integració d'aquest material. Opino que això avui seria un error imperdonable. Com que la informatització (que, repeteixo, ara ja caldria que fos de tot el material de Coromines, no tan sols dels seus diccionaris catalans) és un projecte car, difícil i llarg, serà imprescindible d'unir esforços amb el projecte en curs de la Universitat Autònoma de Barcelona (vegeu la conferència de José M. Blecua i Glòria Claveria). Una operació d'aquesta mena, si es pot fer amb una bona planificació, és, d'una banda, imprescindible per emprendre altres projectes com els que tot seguit afegiré; però, alhora, estalviaria o reduiria al mínim esforç aquests altres projectes. La informatització dóna la possibilitat única de fixar el punt d'arribada de Coromines en cada moment (per a cada paraula o fenomen) i d'afegir-hi tot el que els altres investigadors hi han aportat després o paral·lelament (cosa que vindria a satisfer les exigències d'esmena i compleció del material, tan clarament expressades per Germà Colón en repetides ocasions i per diversos conferenciants del cicle).

d) Quarta operació. Per la significació que té en la globalitat de la llengua i per la que tenia en l'ànim de l'autor, la següent operació en ordre d'importància seria aplegar i ordenar tota la informació de l'obra de Coromines sobre gramàtica històrica catalana. Moran ens ha traçat un panorama prou clar d'aquesta matèria i no sembla que l'operació hagués de ser d'una dificultat excessiva, i probablement tampoc no requereix imprescindiblement la informatització prèvia de l'obra completa de l'autor.

e) Altres operacions possibles, realitzables, per exemple, amb tesis doctorals o amb estudis equivalents. En primer lloc, s'haurà d'intentar fer una valoració global d'aquesta obra, valoració que Rusinés ens deia que encara està per fer: situació de l'obra en l'època, establint bé els estats de la ciència en cada període, els principals protagonistes i els principals corrents, etc.; metodologia de recollida de materials i de redacció; tarannà de l'autor; conjunt de criteris; fonts; aportació original per al català, per a les altres llengües i per a certes teories generals; etc. Caldrà valorar algun aspecte no atès fins ara, com he dit més amunt: la fiabilitat del seu instrument fonètic i dels esments de llengües. I sobretot, caldrà estudiar un aspecte important, al·ludit ara i adés: l'ús personal que Coromines fa de la llengua catalana; estil, estructura i riquesa lèxica. En segon lloc, caldria publicar els seus treballs dispersos en revistes i encara no tornats a fer accessibles. S'hi podria afegir algun inèdit: caldria veure quins interessaria d'incloure-hi.

f) Ara també seria el moment de proposar-se d'escriure la seva biografia definitiva, que no seria gaire feixuga comptant amb les notícies ja conegudes i amb el material del seu arxiu. Caldria pensar si no convindria de fer una biografia de nivell més popular a la vora d'una de més ambiciosa i més documentada. També caldria establir la llista dels materials bibliogràfics de la seva biblioteca: José Manuel Blecua ens va dir que en aquesta biblioteca hi ha probablement peces úniques a Europa, avui introbables.

g) Fins i tot en els terrenys que aquests dies han sigut objecte d'exploració no s'ha de pensar pas que s'ha dit tot. Per exemple, és fàcil de veure i de comprendre que diversos conferenciants no s'han pogut referir gaire o gens a la seva última gran obra, l'*OnCat*, simplement perquè és d'aparició massa recent i no s'ha tingut temps de llegir-la ni de sospesar-la, a part que encara en falta un volum. Qui sap si alguna de les opinions principalment de Corriente, Villar, Untermann o Barceló podrà ser matisada i reformulada. Em referiré breument, amb exemples, només a un dels terrenys explorats, el de la repercussió de l'obra de Coromines en la llengua catalana actual. Ni amb la magnífica conferència de Joan Soler no s'ha dit tot en aquest terreny, a part que cal tenir en compte les dates d'aparició i de confecció dels diccionaris que ell esmenta (per exemple, el *Gran Larousse català* es va elaborar quan només hi havia publicat fins al volum VI del *DECat)*. Soler no s'ha referit, per exemple, a paraules o formes com les quatre que comento a continuació.

Peató: "rebutjat amb raó per Fabra com a nom acastellanat: es diu amb avantatge *gent de peu*", diu Coromines (*DECat*, VI, 352b32). De fet, és un mot que no ha entrat als diccionaris més representatius, que duen *vianant* (no pas la forma proposada per Coromines). *Peveter*, en canvi, defensat amb *v* contra la forma amb *b* de Fabra (*DECat*, VI, 505b55), sí que ha entrat al *DIEC* i en d'altres. Coromines defensa (i usa: *DECat*, IV, 959b17; VII, 43b10) la forma *envist* 'en comparació de', en lloc de la forma separada *en vist* (*DECat*, IX, 241b23), que és la que porta la gramàtica pòstuma de Fabra (§ 82). Coromines diu que n'havien parlat ell i Fabra i que

aquest finalment semblava d'acord amb ell, però que a la gramàtica pòstuma hi havia una indicació poc clara sobre la resolució final de Fabra: el cas és que a la dita gramàtica no hi ha cap advertiment sobre l'afer, i Coromines afirma que al diccionari de Fabra no es recull el mot amb cap forma: però resulta que sí que hi figura des de la segona edició (1954), en la forma *en vist*, que és la que recull el *DIEC*. *Condir*: llatinisme d'"algun text [...] dels Ss. XV-XVI"; "però importa distingir això del grosser i intolerable castellanisme *cundir* (localment *condir*) [...] d'origen ben diferent, [...] que no ha estat mai català" (*DECat*, II, 872a31), però que ha entrat al *DIEC*.

6. Agraïments

Crec que no és cap presumpció ni exageració d'afirmar que el cicle que avui s'acaba ha sigut de veritable utilitat. Les tretze conferències a què hem assistit fins ara ens han deixat una veritable sensació de plenitud, de grandesa; ens han fet veure que la lingüística pot ser d'una serietat i alhora d'una amenitat que molts potser no s'haurien imaginat mai. I no cal dir que ens han fet descobrir la polièdrica figura de Joan Coromines amb tota la seva esborronadora però també humana gegantesa. Jo m'he pogut permetre d'adoptar un to més laudatori i positiu, simplement perquè a mi no m'ha tocat d'explorar cap sector de la seva obra però també perquè ara veiem amb tota la claredat possible que la vàlua del personatge no pot ser posada en dubte absolutament des de cap angle que es miri.

Fins al moment mateix d'inaugurar el cicle, però, els organitzadors no ens vam sentir tranquils, perquè es tractava d'un cicle molt llarg, de continguts molt específics, que començava en una època poc favorable acadèmicament i que no es feia allà on molts es pensen que s'hauria de fer tot, a Barcelona. Desafiant totes aquestes circumstàncies, els patrocinadors van voler jugar fort a favor del projecte, i és just que avui els n'expressi reconeixement: a l'Ajuntament de Sabadell, a la Fundació Caixa de Sabadell i a la nostra Universitat.

Però l'excel·lent funcionament diari no hauria sigut possible sense unes quantes persones de totes tres institucions que hi han col·laborat des de posicions més o menys visibles. No puc esmentar-les nominalment perquè ni jo mateix no he arribat a conèixer totes les que sabia que hi treballaven preparant els currículums, la publicitat, les fotocòpies; encarregant-se de l'administració i dels desplaçaments dels professors que han vingut de lluny. Potser sí, però, que puc esmentar les dues persones que hem vist diàriament al nostre servei, la senyora Mercè Sànchez i el senyor Josep M. Lledó.

Finalment, encara és més evident que el cicle no ens hauria omplert de satisfacció sense la voluntat i la resistència que heu demostrat els assistents durant tretze dies de pluja d'idees, de vegades fins de xàfec d'idees. Jo no m'acabava de creure que poguéssiu resistir tant, malgrat

Notes

1. Crec que val la pena de consignar amb generositat el valor exacte que l'autor dóna al terme *sorotàptic*, l'explicació i la justificació que fa d'aquesta proposta i fins la relativitat amb què la llança. Alguna vegada m'ha semblat que algun autor no s'ha adonat plenament del que Coromines pensava sobre aquest concepte. (Per als lectors que no ho sabessin, cal dir que el terme és una invenció de Coromines. Les explicacions de Coromines que transcriuré tot seguit es poden ara completar admirablement amb el que diu Villar en la seva conferència. La primera definició del terme i les explicacions complementàries es troben al *DCELC*, IV, 1081b1-36 (any 1957): "SOROTÁPTICO. Neologismo de que me sirvo en algunos pasajes de este diccionario ["después de la p. 1012a" del vol. IV, diu a *TH*, II, 241], y que propongo adoptar como denominación del dialecto indoeuropeo arcaico propio de los *Urnenfelder*, invasores de España. A éstos llamo *sorotaptos* y a los campos o cementerios de urnas, que constituían su característica, doy el nombre de *sorotafios*. Del gr. σόρος 'urna funeraria' + τάφειν 'enterrar' (y su adjetivo verbal θαπτός). Lo único seguro que se sabe de estos invasores es que procedían del Centro de Europa y que al entrar en España, por Cataluña y el bajo Aragón, en fecha muy antigua (hacia el siglo VIII antes de J. C.), trajeron consigo una variedad antigua de indoeuropeo netamente distinta del celta, o por lo menos muy diferente de todos los dialectos célticos conocidos, y más arcaica. En lo demás no hay acuerdo: se les ha identificado con los ilirios, los venéticos, los ambrones, los lígures, mientras otros creen se trata de proto-celtas y otros se contentan con hablar de una forma arcaica de indoeuropeo. Es lo más prudente y lo único que razonablemente puede asegurar el lingüista. Pero entonces hace falta un nombre cómodo y manejable, como el de sorotaptos, que tiene la ventaja de no prejuzgar ninguna de las teorías en disputa, todas posibles, pero insuficientemente fundamentadas hasta ahora , y que además se adapta mejor que ningún término imaginable al hecho reconocido de que con esta oleada étnica entraron fragmentos de otras unidades lingüísticas indoeuropeas: celtas indudables, germanos y aun quizá baltoeslavos: con el vocabulario de estos últimos, vecinos seguros de la cultura sorotáptica, se han señalado, en efecto, persistentes y notables coincidencias". (Ara, al *DCECH*, V, 314a21ss.) L'any 1961 hi afegia aquestes altres explicacions (ara a *TH*, II, 241): el terme, "aplicable a la lengua de los indoeuropeos hispánicos pre-celtas, está fundado en la identificación del pueblo o pueblos que hablaban este idioma y los que introdujeron en España la cultura de las urnas. Acaso los arqueólogos y prehistoriadores arguyan que esta identificación está más sólidamente averiguada para Cataluña y el Oriente de España en general que para el resto de la Península. No me consta puesto que no soy arqueólogo; en todo caso es inobjetable para los lingüistas y además es casi indispensable, al menos por razones estilísticas. Es imposible emplear siempre locuciones tan poco manejables como «indoeuropeo hispánico precelta». «Paracéltico» se presta a más objeciones, ya que puede aplicarse también a lo ibero-vasco y a otros pueblos cuyos contactos con los celtas no fueron menos íntimos: germanos, lígures, ilirios, vénetos, etc.; en cuanto a llamar a este lenguaje «ilirio», «lígur», «ambrónico» o hasta «véneto-ilirio» será siempre rechazado por algunos o la mayoría de los lingüistas de las varias escuelas y, hasta si un día se llegara a la unanimidad entre los especialistas en este asunto, sólo uno de estos términos resultaría aceptable (nadie puede ahora estar seguro de cuál); además, lo probable es que aun éste se considerase verdadero sólo en parte, pues es muy posible que o bien varias tribus indoeuropeas contribuyeron a formar esta lengua (suponiendo que fuese sólo una) o que las tres penetraron y vivieron en España, o que quizá fue una cuarta anónima con ciertas afinidades con las tres.

Ahora bien, si en el mejor de los casos, el término sólo puede ser parcialmente cierto, y todos debemos reconocer cierto grado de verdad, por lo menos, en el nombre «sorotáptico», este término posee las ventajas evidentes de ser breve, cómodo y aceptable para todos los lingüistas, cualquiera que sea la teoría de que son partidarios". Altres referències al terme en l'obra de l'autor: *ETC*, I, 95, 99 (any 1958), *EDL*, I, 84 (1976); II, 149, 196, etc. (1976); *DECat*, III, 416a52ss (1982; i referències que hi dóna: aquí adopta les formes *sorotapte* per al gentilici i *sorotàptic* per a la llengua); IX, 508a55ss (1991); *DCECH*, V, 314a56ss.

Bibliografia citada

Obres de Joan Coromines

DCECH: Diccionari crítico etimológico castellano e hispánico. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.

DCELC: *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Gredos / Berna: A. Franke, 1954-1957, 6 vol.

DECat: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial / "la Caixa", 1980-1991, 9 vol.

EDL: *Entre dos llenguatges*. Barcelona: Curial, 1976-1977, 3 vol.

ETC: *Estudis de toponímia catalana*. Barcelona: Barcino, 1965-1970, 2 vol.

Lleures i converses d'un filòleg. Barcelona: Club Editor 1971.

OnCat: *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial / "la Caixa", 1989-1997 [1998], 8 vol. (Al moment de tancar el llibre que el lector té a les mans, encara no ha aparegut al mercat el darrer volum d'aquesta obra, que tanmateix està acabada i impresa. Prenem la fitxa de la bibliografia que publica Josep Ferrer aquí mateix.)

TH: *Tópica Hespérica. Estudio sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*. Madrid: Gredos, 1972, 2 vol.

TVB: "Toponímia de la Vall de Boí", I i II. *Butlletí Interior* de la Societat d'Onomàstica (Barcelona) XII (1983), pp. 1-20; XIV (desembre 1983), pp. 1-23. (Publicat també en extret, amb numeració seguida, sense data: pp. 1-20, 21-43, per on cito.)

1976 "Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas". A: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Salamanca, 27-31 mayo 1974* (Salamanca: Universidad de Salamanca), pp. 87-164.

Altres obres

Agud Querol, Manuel, Antonio Tovar (1989-), *Diccionario Etimológico vasco*. Donostia-San Sebastián: Guipuzkoako Foru Albundia = Diputación Foral de Guipúzcoa.

Bonada, Lluís (1992), "Joan Coromines acaba el *Diccionari Etimològic*. Un déu amb xiruques". *El Temps* (València) 404 (16.III), pp. 54-57.

DIEC: Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona / Palma de Mallorca / València: Edicions 3 i 4 / Edicions 62 / Editorial Moll / Enciclopèdia Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

Fabra, Pompeu (1956), *Gramàtica catalana*, Barcelona: Teide.

Gran Larousse català (1990-1993). Barcelona: Edicions 62.

Moreu-Rey, Enric (1991), "Bibliografia". *Butlletí Interior* de la Societat d'Onomàstica (Barcelona) XLVI (setembre), pp. 80-83 (nota sobre el vol. IX del *DECat* de Coromines: pp. 81-82).

Riquer, Martí de (1964), *Història de la literatura catalana*, III. Esplugues de Llobregat: Ariel.

Solà, Joan (1997), "El llegat de Joan Coromines". *Serra d'Or* (Barcelona) 447 (març), pp. 26-27.

MARÍA TERESA ECHENIQUE

La lengua vasca en la obra de Joan Coromines

1. Preliminares

Joan Coromines estuvo siempre atento, a lo largo de su extensa obra dedicada al dominio iberorrománico, a toda cuestión que admitiera la posibilidad de estar relacionada con la lengua vasca. Es lógico pensar que la existencia de un espacio lingüístico sobreviviente al proceso de romanización, que había ocupado en otro tiempo mayor extensión a la actual a lo largo de los Pirineos y que, por ello mismo, debió tener algún contacto con el latín que con el paso del tiempo se iba a convertir en la lengua catalana, fuera objeto de gran interés por su parte. Tal interés se centró fundamentalmente en el campo de la Onomástica y de la Etimología; a través del estudio de ambas disciplinas fue reconstruyendo el pasado pirenaico, separando cuidadosamente las capas lingüísticas que pertenecían a una u otra lengua, en estrecha conexión con el conocimiento derivado de los hechos histórico-lingüísticos. De esta forma llegó a determinar para un pasado remoto la existencia de una lengua afín al vasco, si no estrictamente vasca, a lo largo de los Pirineos hasta el Mediterráneo.

Además, Coromines prestó atención a consideraciones filológicas más amplias, entre las cuales, en el caso de la lengua vasca, destaca la hipótesis de que en el Alto Pallars llegó a hablarse un dialecto vasco hasta bien entrada la Edad Media. Coromines, que proseguía en esta cuestión la tesis presentada por R. D'Abadal, la apoyó con sólidos argumentos lingüísticos.[1]

Pero, con toda seguridad, sus teorías filológicas encuentran el mejor asiento en la discusión léxica, hasta el punto de que es en su obra etimológica donde se recoge y resume mejor su pensamiento sobre el elemento vasco y su incidencia en la formación del léxico románico peninsular, al tiempo que continúa estando vigente como punto de partida para tesis que se revelan a veces muy oportunas o, en otros casos, como contrapunto a visiones divergentes. Esta es la razón por la que, en las siguientes páginas, me voy a centrar en su tarea lexicográfica para tratar de delinear la impronta –considerable– que la obra de Joan Coromines ha dejado en la filología vasca.

2. Impacto de la publicación del *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* en el ámbito vasco

La aparición sucesiva de los tomos de la primera edición del *DCELC* constituyó el punto de partida de la labor etimológica en forma sistemática en el ámbito de la filología vasca. Esta afirmación, que puede resultar sorprendente a primera vista, ha sido reconocida muy exacta por vascólogos como Luis Michelena, y tiene una explicación bastante clara.

La lengua vasca ha carecido hasta época muy reciente (los últimos diez años) de un diccionario etimológico. Es cierto que la actividad lexicográfica relacionada con el euskera procede del momento mismo en que aparece la lengua vasca escrita, esto es, el siglo XVI, y es incluso cierto que la lexicografía vasca llegó a tener en otras épocas diccionarios de la más variada tipología, esto es, bilingües, trilingües o multilingües similares a los de otros dominios lingüísticos,[2] pero la indagación en el campo etimológico se contemplaba en la filología vasca como una tarea utópica, pues se hacía difícil retroceder en el tiempo absoluto de la historia, tal como requiere toda labor reconstructora, y la etimológica lo es, debido a la ausencia en sentido estricto de textos vascos anteriores al XVI.

La escasez de documentación, residual en época antigua, unida a la inexistencia de sistemas lingüísticos emparentados a los que se hubiera podido recurrir para estudiar el entramado léxico del euskera, debieron de ser determinantes para que la empresa etimológica en el dominio vasco no se desarrollara sino como fruto tardío.[3]

Bien es verdad que desde Hugo Schuchardt había ido teniendo lugar la discusión sobre la procedencia latina o románica de ciertos vocablos vascos, creándose con ello la base de al menos el tronco léxico de raíz neolatina (cuando no estrictamente latina)[4] inmerso en el euskera, que permitía, por otra parte, ir deslindando lo que la lengua vasca debía o no a esta procedencia. Pero, siendo todo ello valioso, y habiendo sido reconocido como tal en muchas ocasiones, pues no hay que olvidar el hecho de que Schuchardt dedicara más de una centena de trabajos a la lengua vasca, lengua que llegó a aprender y conocer admirablemente tanto en su amplitud cronológica cuanto en su conocida diversidad dialectal (como ha recordado Michelena),[5] lo cierto es que la parte latina y románica del euskera no dejaba de ser una parcela más de su léxico, quedando el resto sin la posibilidad de ser apresado por las herramientas razonadoras de la Filología y contribuyendo con ello, en gran medida, a mantener la sensación de soledad y aislamiento genético de la lengua vasca, cuyo pasado permanecía inasible e inaccesible a todos los efectos.

Ante un panorama tan escaso en realidades, no es difícil entender que la aparición del *DCELC* de Coromines, que no sólo prestaba su atención a los hechos románicos peninsulares, sino que era también capaz de adentrarse con gran detalle y prolijidad en el ignorado mundo vasco, fuera recibiendo con entusiasmo la reseña puntual de Luis Michelena, que nunca escatimó elogios hacia la obra de Coromines a lo largo de su vida, en el *Boletín de la Sociedad Vascongada de Amigos del País* (Michelena, 1954, 1955, 1958, 1960 y 1962).

No es extraño que el gran vascólogo saludara con vehemencia la labor del filólogo catalán. Hay que tener en cuenta que no sólo no había entonces ninguna aproximación a la labor etimológica de la lengua vasca, como he dicho hace un momento, sino que apenas acababa de plantearse una idea sugerida en tal sentido por Antonio Tovar en 1951. Y tal propuesta tenía lugar justamente cuando Coromines estaba ya en plena elaboración de su *DCELC*, siendo así que dicha tarea no debía ser desconocida para él, lo que hace presumir una relación de dependencia entre la propuesta de uno y la obra de otro. Pues, si bien es cierto que los cuatro volúmenes del *DCELC* fueron publicados entre 1954 y 1957, los trabajos de elaboración del mismo, que habían comenzado en Mendoza a principios de los años cuarenta, se habían encauzado definitivamente en 1947 y concluían precisamente a fines de 1951, durante una de las dos etapas norteamericanas de su exilio.[6] Fueron precisamente la publicación del *DCELC*, de un lado, y las reseñas hechas por Michelena, de otro, el motor del proyecto de un *Diccionario etimológico vasco* delineado por Antonio Tovar (con el apoyo más o menos explícito de Luis Michelena).

Tal proyecto, reivindicado repetidas veces por escrito, ha sido llevado a la práctica en años recientes por Manuel Agud en la publicación que desde 1988 ha ido apareciendo en el *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* como "Materiales para un Diccionario Etimológico de la Lengua Vasca" (en el que figuran como autores tanto Manuel Agud como Antonio Tovar, en reconocimiento a la mucha labor que realizó este último) y tiene por objetivo la creación de un corpus de materiales de referencia sobre todo lo dicho o publicado hasta el momento sobre etimología vasca, sin mayor pretensión crítica (tan sólo se ha eliminado de la presentación de materiales aquellos que son claramente desechables a la luz de la teoría lingüística actual). La presencia de Joan Coromines como autoridad en materia de etimología aplicada al dominio vasco es constante a lo largo de la obra, e incluso se dice en la "Introducción" hecha por Manuel Agud (1988: 257) que hay "una considerable aportación para las letras A, B y D, del Prof. Joan Coromines". De hecho, este proyecto fue conocido y hasta utilizado por Coromines y Pascual, quienes, en las "Indicaciones bibliográficas" que acompañan a la "Introducción" del primer tomo de la edición conjunta del *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, mencionan a Antonio Tovar y a Manuel Agud, así como a su *Diccionario etimológico vasco*, y llega a afirmar Coromines que, por amabilidad de sus autores, "he podido leer la primera redacción de esta obra (desde las letras *A-D* y en fragmentos hasta la *I*)" (*DCECH*, I, LXIV).

Por el carácter en cierto modo provisional que este *Diccionario etimológico vasco* tiene, dada la ausencia de labor crítico-etimológica en sentido estricto (cosa, por otra parte, anunciada por sus autores, con la finalidad de crear la base de datos suficiente para proceder en un momento posterior a una aplicación más rigurosa de los principios metodológicos de la Etimología) se ha dado noticia sobre la necesidad de abordar otro proyecto nuevo por parte de Joaquín Gorrochategui y Joseba Lakarra (1996), autores que, por otro lado, recogen ampliamente y analizan todo lo dicho por Joan Coromines en torno a la lengua vasca.[7]

No hay que olvidar, por otra parte, la información etimológica contenida en el *Diccionario general vasco / Euskal Orotariko Hiztegia* de Luis Michelena (1988-1997), obra póstuma del autor[8], de la que se han publicado diez tomos que alcanzan hasta la letra *L*, si bien es verdad que la información etimológica va siendo cada vez menor conforme se van publicando los tomos sucesivos, seguramente porque Michelena no llegó a incluir en su proyecto la totalidad de los materiales etimológicos previstos. De cualquier manera, es significativo que el propio Michelena fuese depurando y utilizando en su *DGV* las sugerencias de Coromines, que en buena medida (aunque no exclusivamente) procedían del ámbito románico. Añadamos que, en justa contrapartida, Coromines está también presente en las fuentes utilizadas por Michelena para su *DGV*, lo que ha hecho, en merecida correspondencia, que el filólogo catalán sea un autor bien conocido, difundido y ampliamente citado entre los estudiosos del euskera.

3. Fuentes vascas en la obra de J. Coromines

Y es que la labor de Coromines no había sido ajena al campo euskérico, por lo que resulta explicable su trascendencia para el ámbito vasco. De hecho, en sus diccionarios castellanos están presentes fuentes importantes de la lexicografía vasca, aunque con variaciones significativas entre la primera y la segunda edición.

En el *DCELC* (1954), Coromines citaba, en las "Indicaciones bibliográficas" que acompañan al prólogo, a los autores que habían sido utilizados para la elaboración de esta obra. Entre los que figuraban ya desde 1954 aparece R. M. de Azkue y su *Diccionario vasco-español-francés* (1905-1906) (no así el Apéndice publicado en la reimpresión que de esta obra hizo la Biblioteca de la Gran Enciclopedia Vasca, muy posterior en fecha de publicación, 1969), así como la *Morfología vasca* del mismo autor, publicada en Bilbao en 1925; está Baráibar y Zumárraga con su *Vocabulario de palabras usadas en Álava* (1903), está J. Caro Baroja y sus dos obras fundamentales para los objetivos del diccionario, a saber, *Materiales para el estudio de la lengua vasca en su relación con la latina* (1946)

y *Los pueblos de España* (1946); está el *Glosario etimológico de las palabras españolas (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y vascas) de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco)* (1886) de L. de Eguílaz y Yanguas; W. J. Van Eys y su *Dictionnaire français-basque* (1873), así como su *Grammaire compareé des dialectes basques* (1879); está el *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín* (1745) de N. Larramendi; cita a Larrasquet y su *Le basque de la Basse-Soule orientale* (1939), el *Dictionnaire basque-français (dialectes labourdin, bas-navarrais et souletin)* (1934) de Lhande, a López Mendizábal y su *La lengua Vasca* (1943) y, en colaboración con R. Bera, el *Diccionario castellano-euzkera* (1916), P. de Mugica (*Dialectos castellanos: montañés, vizcaíno, aragonés*, 1892), Navarro Tomás y su trabajo "Pronunciación guipuzcoana, contribución al estudio de la fonética vasca" (1920), G. Rohlfs (*Die Baskische Kultur im Spiegel des lateinischen Lehnwortes*, 1927, así como la referencia completa de las obras que había ido publicando en relación con el espacio gascón y pirenaico, fundamentales para la elaboración del *DCELC*); es exhaustiva la relación de trabajos de Schuchardt, está E. De Arriaga y su *Lexicón etimológico* (1896), así como *Revoladas de un Chimbo* (1920). Todo ello indica que, ya desde la primera concepción de un diccionario etimológico aplicado a la lengua castellana, Coromines había contado con el ámbito vasco y había acudido, para ello, a la recopilación de fuentes fundamentales, mostrando un conocimiento de las mismas que en verdad era poco frecuente en el hispanismo del momento.

En cualquier caso, resulta asimismo claro que hay un enriquecimiento de fuentes vascas en el *DCECH,* lo que quiere decir que Coromines y Pascual abordaron la edición conjunta de su diccionario magníficamente pertrechados de todas las fuentes relevantes y no sólo de una selección parcial por importante que ésta fuese. Así, en la segunda edición, una vez que Coromines había llegado a conocer más directamente el medio intelectual vasco, y toda vez que el propio J. A. Pascual constituía un buen elemento de información y engarce en tal sentido, se cita ya el *Boletín de la Sociedad Vascongada de Amigos del País* (publicado desde 1945) (donde Michelena había ido publicando las recensiones conforme iban apareciendo los tomos de la primera edición), la revista *Euskera* (Trabajos y actas de la Academia de la Lengua Vasca, publicada desde 1945) y el *Dictionnaire basque-français* (1870) de Maurice H.L. Fabre. Además, a partir de ahora se citan también las *Fontes Linguae Vasconum*, el *Vocabulario navarro* de Iribarren (Pamplona, 1952), se da cumplida cuenta de las obras principales de Michelena, a saber, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue* (1970), *Apellidos vascos* (1977, 2ª ed.), *Fonética histórica vasca* (1977, 2ª ed.) (hagamos notar que estas últimas son obras que no se habían publicado antes de 1954, lo que en este caso explica su ausencia en el *DCELC*, pero habla del conocimiento y valoración muy positiva de la obra de Luis Michelena en la edición del *DCECH*), así como la parte ya comentada más arriba del *Diccionario etimológico vasco* de A. Tovar y M. Agud. Como acabo de decir, en algunos casos las obras tenidas en cuenta en el *DCECH* son títulos que no se habían publicado con anterioridad a 1954, por lo que de ninguna manera Joan Coromines hubiera podido utilizarlas en la primera edición; pero, en otros, como puede apreciarse por la fecha de publicación (anterior en todos ellos a 1954), es clara su inclusión posterior como consecuencia de las reseñas de Michelena y de la relación constante que a partir de ellas mantuvo con el ámbito vasco. Se estableció, de este modo, una corriente fluida y permanente de intercambio científico entre Joan Coromines y el dominio intelectual vasco, que en aquella época empezaba a despegar hacia la vía de conexión con la lingüística propiamente dicha gracias a la labor de Koldo Mitxelena, beneficiosa para el ámbito etimológico románico hispánico y, al mismo tiempo, para la realidad lingüística sobreviviente a la romanización, que ha mantenido con el latín y sus derivados románicos contactos lingüísticos seculares, y que conocemos como lengua vasca, euskera o vascuence.

4. Recensión de la obra de Coromines en ámbito vasco

Cuando Joan Coromines publica su *DCECH*, el estudio vasco-románico tenía ya larga tradición en el mundo neolatino y el propio Michelena había continuado por ese camino valiéndose de la recogida y discusión de materiales hecha por Coromines para introducirlas como tímidas notas al final de cada palabra vasca en su *DGV* (obra que, si bien es cierto que comenzó a ser publicada tras la muerte de su autor en 1987, había ido gestándose paulatinamente a lo largo de muchos años anteriores), al tiempo que aportaba, a su vez, su personal y cuidada labor de argumentación. Las propias reseñas al *DCELC*, que Michelena fue publicando desde el mismo año 1954, le sirvieron ya como antesala de la tarea crítica etimológica de la lengua vasca, pues en ellas iba discutiendo la validez de cada una de las afirmaciones de Coromines a la par que las corregía, ampliaba, discutía y matizaba con datos provenientes de la misma lengua vasca y su riqueza dialectal, muy desconocida en ese momento y de la que él era magnífico conocedor.

Pero seguramente el origen del elogio micheleniano no procedía de una única razón, sino de varias a un tiempo. Estaba, en primer lugar, el hecho a todas luces excepcional de que un romanista peninsular hubiera dedicado su atención a la lengua vasca, recurriendo sistemáticamente a ella siempre que había alguna posibilidad de atribuirle un origen tal al léxico castellano (e, incluso, hispánico, como muy justamente quedaría recogido en el título de la segunda edición de la magna obra de Joan Coromines, haciendo así justicia a la amplitud geográfica real de su contenido). Ello constituía cierta-

mente una rareza en el ámbito intelectual de alcance hispánico y en tal sentido se manifestó expresamente Luis Michelena en ocasiones sucesivas, sin escatimar elogios; entre otras cosas porque, desde esta perspectiva, Coromines venía a contribuir a la elevación del nivel de los estudios dedicados a la lengua vasca, sacándolos de un cierto tono localista para situarlos en el lugar largamente esperado, a saber, en el de la discusión de su naturaleza en los medios académico-filológicos más reconocidos.

A ello, dicho sea de paso, no habían contribuido nada, en el ámbito peninsular, los trabajos de Griera, en los que resaltaban sus teorías particulares sobre la lengua vasca,[9] cosa que resultaba especialmente grave por la resonancia que tales trabajos tenían en el campo románico general. Prescindiendo de cuestiones de fondo y por ceñirnos a otras estrictamente etimológicas, pensemos que Griera hacía derivar formalmente una palabra vasca como *aaide* 'pariente' de latín PARENTE, vasc. *gau* 'día' de lat. DIURNU, vasc. *erreustasun* 'inquietud' de lat. ERRARE + TATIONE o, como recordó Michelena por ser uno de los casos más clamorosos, vasc. *erri* de lat. POPULU; todo ello sin el menor asomo de argumentación filológica, a pesar de que la lingüística comparada había dado ya frutos inmejorables entre los cultivadores de principios neogramáticos.

Porque la distancia que va de Griera a Coromines en el conocimiento y consideración paradigmática de los hechos de lengua del euskera puede constatarse en la simple comparación del tratamiento que uno y otro otorgan a las palabras vascas. La consecuencia lógica de todo ello es que Griera no tiene hoy espacio en el debate lingüístico en torno a la lengua vasca: sus puntos de partida, así como los de llegada, son erróneos en igual medida, al tiempo que el método empleado en sus trabajos resulta por completo inadecuado. No es el caso de Joan Coromines. Así, Michelena y otros estudiosos del euskera discuten todas y cada una de las etimologías vascas propuestas por él, considerando unas más valiosas o más atinadas que otras, aunque sin negar la validez subyacente en su planteamiento metodológico, que podrá ser superado por el tiempo, pero que ha sido concebido y aplicado correctamente desde el punto de vista de la práctica lingüística de su tiempo.

5. Información sobre palabras de origen vasco en el léxico peninsular

Una de las características de la obra de Joan Coromines es que, en repetidas ocasiones, proporciona información directa sobre voces vascas. Es lógico pensar que el euskera haya proporcionado palabras al románico peninsular e incluso ultrapirenaico, pues, al menos en lo referente a la variedad castellana, su estrecha convivencia desde los inicios es cosa de sobra conocida. Ello no quiere decir forzosamente que el castellano fuese lengua nacida de un cruce vasco-románico, pues parece estar más aceptada la idea de que vasco y románico hayan constituido siempre sistemas independientes.

Esta tesis ha sido sólidamente apoyada por Robert Trask, quien, precisamente para sustentar esta última consideración, discute la procedencia vasca de ciertas palabras castellanas, que, en su opinión, habrían sido incorrectamente valoradas como tales por Coromines.[10] Así, hay una serie de palabras de probable origen vasco que para Trask no lo serían, por lo cual desaprueba la opinión del *DCECH* de Coromines-Pascual en el sentido que hemos mencionado. Hay que decir, no obstante, que hay ocasiones en las cuales el propio Coromines llega a decir que no es la voz castellana la que procede de la vasca, sino justamente a la inversa (como en el caso de *sapo*, que no sólo no procede del vasc. *apo*, sino que es el vasc. *apo* la que procede del cast. *sapo*, y hay que añadir en justicia que el propio Trask lo recuerda); y, otras veces, cosa que sí es importante, Michelena incluye la palabra como entrada en su *DGV*, tal como sucede en el caso de *antxu*, *azkon*, *boina* o *ezker*, cuya implantación vasca es de tal envergadura que, a la vista de la documentación presentada por Michelena, resulta difícil no aceptar que sea voz de origen vasco, tal como había propuesto Coromines. En cualquier caso, que el castellano tenga voces de origen vasco no es en sí mismo relevante para aceptar o refutar la tesis de que el castellano haya nacido como el latín hablado por labios vascos, lo que puede hacerse mejor por otras vías (tal como ha hecho el propio Trask en más de una ocasión).

Al margen de cuestiones concretas, y por lo que se refiere a voces vascas como origen de otras castellanas, alguna objeción se podría hacer al empleo del asterisco o a su ausencia por Coromines. Si se trata de una voz que corresponde al latín vulgar, ello quiere decir que debería estar atestiguada, por lo que no necesitaría del asterisco. Si no está atestiguada, entonces es una forma operativa no real y es obligada la presencia del asterisco, como sucede a propósito de *anavia* 'arándano', cuyo planteamiento etimológico por Coromines es muy correcto, si bien la forma *anabia* citada como vasco antiguo debería ser portadora de asterisco por no estar documentada.

6. Voces de origen latino o románico con vida propia en la lengua vasca

En realidad, la obra de Coromines sirve, en relación con el euskera, no sólo para establecer el origen vasco de determinadas palabras castellanas, sino también para observar la inserción de términos latinos o románicos en la lengua vasca, donde hoy viven en muchos casos, debido a la condición de refugio de voces antiguas de tal origen que caracteriza al euskera.

En este sentido, podría valorarse aquí el estudio de voces románicas con un criterio areal, pues el léxico puede permitir llegar a ver mejor las diferencias y particiones históricas entre los distintos dialectos, y ello autoriza a aplicarlo certeramente a un campo extrarrománico; de hecho, podríamos considerar las voces latinas y románi-

cas en euskera como *Reliktwörter*, esto es, "palabras románicas residuales" (en el sentido que dio a ello Jud en 1946), si no fuera porque el contacto vasco-románico ha sido continuado y constante, por lo que hablar de reliquias es dudoso en este caso. De cualquier modo, resulta de sumo interés para el filólogo que voces tan presentes en la lengua castellana de otro tiempo continúen hoy teniendo gran vitalidad en la lengua vasca hablada. Es el caso de la voz vasc. *asmatu* 'creer'(claramente relacionada con la del cast. ant. *asmar*), el vasc. guipuzcoano *allegatu* 'llegar' (cuya vinculación a la del cast. ant. *allegar* podemos rescatar sin dificultad) y tantas otras que encontramos en el *DCECH* con la amplitud necesaria para situarlas adecuadamente en el tiempo y espacio históricos.

Así pues, por una parte aplicamos a las relaciones vasco-románicas cuanto sabemos desde la lingüística comparada para conocer mejor la historia, y, por otra, partimos de la propia historia lingüística para llegar a establecer más adecuadamente las vicisitudes de determinados vocablos.

7. El castellano como origen de voces vascas

También el *DCEH* propone el castellano como origen del léxico vasco.

Así, por ejemplo, Coromines piensa que el español [sic] *casco* es el origen de alguna forma romance francesa, italiana, catalana (de manera que no es sólo el catalán quien ha dejado su impronta en castellano, como algunos atribuyen a Coromines, *vide* Mondéjar 1985), así como la de vasc. vizcaíno, guipuzcoano, labortano, roncalés *kasko*, vizc. *kaski*, 'pedazo', guip., lab., b. nav., a. nav. *kasko* 'punta, coronilla de la cabeza', lab., a. nav. *kosko*, lab., b. nav. *kasko*, guip., vizc. *kasket* 'cráneo', para lo cual remite a Schuchardt. En el de Michelena puede verse la documentación completa de todas las variantes aducidas por Coromines, que, por otra parte, aunque Michelena no lo señale expresamente (ya he indicado antes que no siempre hay en él información etimológica), dejan abierta la posibilidad de atribuir el mismo origen a la voz vasca *kasket* (voz que aparece en primer lugar en el *DGV*, lo que presumiblemente vendría a apoyar que se trata de la forma más antigua), después generalizado como *kasketa* 'obstinación, empecinamiento', quién sabe si a través del francés o del más antiguo pirenaico, viniendo a confluir en su adaptación morfonológica con el préstamo reciente *tiket* 'tique', que, al recibir la presencia de actualizador, queda convertido en *tiketa*. En ambos casos se usa tanto la reconstrucción interna cuanto la comparativa.

No hay que olvidar que la amplitud cronológica permite o no establecer determinadas relaciones, pues los procesos evolutivos tienen sus límites, y éstos no se pueden forzar: tiene que haber una coincidencia en el tiempo entre los procesos fonológicos, o bien una precedencia o una subsecuencia en términos lingüísticos, es decir, una cronología relativa.

Sí resulta llamativo que, en alguna ocasión, como sucede con la voz vasc. *apopilo* (también castellana de zona vasca), Coromines-Pascual no llegasen a relacionarla con la castellana *pupilo*, ni con la pirenaica *pupilla* 'polilla', mientras mencionan la voz gallega *pobila* 'polilla' sin que ello les sugiera relación alguna entre ambas.

8. La ordenación léxica por familias en la aplicación a la lengua vasca

Por otro lado, es bien sabido que Coromines utiliza el criterio de familias etimológicas como principio ordenador del material léxico, lo que en ocasiones le ha valido críticas muy aceradas desde el campo románico.[11] Pues bien, este criterio ordenador lleva también al lingüista catalán a crear familias etimológicas de voces vascas. Sin entrar en la discusión de si tal criterio resulta acertado o no en términos generales en la tarea de elaboración de un diccionario etimológico,[12] hay que decir que quizá sea ésta la parte más débil de su atención al léxico vasco, pues la agrupación de las voces del euskera no puede establecerse con la misma facilidad de método que la de cualquier otra familia románica o, dicho de otro modo, quizá sea aquí donde más se nota la falta de conocimiento activo del euskera por parte de Coromines, pues la argumentación basada en cuestiones formales no va acompañada por las conexiones que un filólogo conocedor de la lengua vasca puede establecer en el plano semántico. Así, por ejemplo, en el caso de la voz *mogote*, Coromines considera unitariamente el grupo de palabras formado por las vasc. *mukuru*, *mukurru*, *mukirio*, *mukulu*, *mukullu* 'colmo, montón, bulto', cuya procedencia de un latín vulgar MUCLU[13] (v. *DCECH*, IV, 110a59-b11, s.v. *mogote*) partió de Schuchardt (que Coromines cita) y fue seguida por Meyer-Lübke. Con un conocimiento amplio de la lengua vasca, Michelena se mostró partidario, con García de Diego[14], de su procedencia a partir del latín CUMULUS (ya en latín, CUMULUS había llegado a ser sinónimo de ACERVUS 'montón'), a la que quedan además vinculadas con claridad formas vizcaínas como *gonburu* y *bonburu* 'colmo, la porción que sobra de la justa medida', que es, justamente, el sentido de *muku(r)ru* en los textos vascos antiguos[15], cosa que, como es lógico, había pasado inadvertida a Coromines.

Algo semejante sucede en el caso de *mozkorra*, donde, al margen de la tesis central, Coromines plantea la posibilidad de que la vizcaína *morrosko* proceda de una metátesis de *mozko(r)ra*. Seguramente un conocimiento más directo de la lengua vasca habría permitido a Coromines rescatar otras voces emparentadas y pensar en su derivación a partir de *morroe*, *morroi(n)* 'mozo' y 'criado', de **morrone*, con sufijo bien conocido *-sko* (sufijo que, dicho sea de paso, se documenta en repetidas ocasiones en la Reja de San Millán (Cartulario de S. Millán de la Cogolla), año 1025, en la palabra *andosco* (voz, por otra parte, analizada con gran detalle por Gorrochategui y Lakarra [1996: 121-122], que recurren precisamente al *DCECH* para determinar su amplitud

hispánica).

Una metodología aplicada con corrección puede, en ocasiones, suplir la ausencia de conocimiento activo de funcionamiento de un sistema lingüístico, sobre todo si se trata de lenguas que remiten a un tronco originario común, pero la etimología no es sólo argumentación de relaciones formales a la hora de aplicar principios filológicos; la semántica juega en ella un papel fundamental y es ahí donde Coromines muestra su aspecto más vulnerable, pues su desconocimiento del uso lingüístico del euskera le impide establecer las necesarias relaciones semánticas con términos formalmente próximos, sí, pero sólo accesibles a quien conoce la lengua en su realidad hablada, cosa que resulta difícil de apresar a través de otros medios, por correctos que sean desde un planteamiento lingüístico general.

9. Arabismos

Se ha discutido largamente sobre la procedencia de los arabismos que hay en la lengua vasca. La nómina no es excesivamente numerosa, y en ocasiones su entronque con el castellano, tanto si la voz ha sobrevivido en castellano moderno (como es el caso del cast. *azúcar*, vasc. *azukre*), como si remite a un romance antiguo (como sucede con la voz vasc. *alkandora*, *alkondara* 'camisa', documentada en Berceo, voz desaparecida hoy en castellano) parece claro, y Joan Coromines ha dado cuenta de ello en su *DCECH*. En cualquier caso, no se ha realizado hasta el momento el inventario exhaustivo de los arabismos insertos en la lengua vasca y no está ni mucho menos dilucidado el problema de si todos los arabismos que podemos encontrar en ella han penetrado a través del romance o son préstamos del árabe. La cuestión de si el vasco tiene arabismos independientes sigue, pues, abierta. Coromines ha contribuido a ello indirectamente en algún caso curioso. Así sucede con el vocablo vasco *arra* 'palma', que podría proceder sin dificultad del árabe *raHa*[16], que no es sólo voz vasca vizcaína como quería Azkue en su *Diccionario vasco-español-francés*, sino también guipuzcoano y conocido en el alto navarro de Oyarzun, por lo menos, como puede constatarse en el *DGV* de Luis Michelena, quien establece esta posibilidad de préstamo directo del árabe justamente como consecuencia al comentario de una de las voces a las que dedicó su atención en las reseñas a Joan Coromines, concretamente a propósito de la voz *raqueta* (Michelena, 1956, p. 371).

10. Valoración general de la obra de Joan Coromines en su relación con el ámbito vasco

La admiración que Joan Coromines despertó en Michelena vino de la mano de su fondo argumental. Porque el *DCELC* de Coromines es un diccionario crítico-etimológico (no histórico, por mucho que algunos, como recientemente Pellen (1997), se han empeñado en calificar) y, dado que la lengua vasca no posee textos en sentido estricto (hay, sí, "restos" insertos aquí y allá en diferentes épocas) hasta el siglo XVI, y el origen vasco atribuido al castellano para una voz tendría que remontarse, en el 99 % de los casos, a una etapa anterior en varios siglos, la atribución que en este sentido hacía Coromines se basaba en la argumentación teórica y no en la presencia textual. Esto es, el *DCELC*, que se define a sí mismo como crítico-etimológico, no como histórico, pone a prueba su propia naturaleza en la validez o incorrección de su hilo argumental, y ni su autor ni estudioso alguno del vasco se empeñan en descubrir si tal o cual voz se documentaba dos años o dos siglos antes, queriendo restarle con ello supuestamente algún grado de validez. Por fortuna, pues, en el caso del vasco no se puede achacar a Coromines que no dé la fecha más exacta de la primera documentación de una voz y, por lo tanto, la magnitud crítico-etimológica del *DCECH* se mantiene intacta y en la justa medida que le otorgó su autor.

Al propio tiempo, no hay que olvidar que Luis Michelena era indoeuropeísta además de vascólogo, por lo que su mente filológica estaba acostumbrada a argumentar sobre la base de principios lingüísticos teóricos que pocas veces encontraban el soporte adecuado en los textos. Pues bien, cuando se construye la tradición textual vasca, cosa que sucede del siglo XVI en adelante, estamos ya en época histórica avanzada en la que no pueden plantearse los problemas etimológicos que debieron afectar a un segmento temporal muy anterior en varios siglos. (Pensemos que la obra *Textos arcaicos vascos* de Luis Michelena (1964) se refiere a textos que llegan hasta el siglo XVI, momento en que se constituye la tradición textual vasca y que, para cualquier dominio románico, es ya época de plena producción literaria.)

Porque, efectivamente, es en el terreno de la argumentación donde Joan Coromines se bate con sus mejores armas. La recopilación minuciosa de materiales lingüísticos, la oportuna reflexión sobre los textos metalingüísticos, así como las propuestas finales, constituyen ejercicio estrictamente etimológico que nos da lo mejor del sabio catalán. Porque, al argumentar sobre las relaciones (formales y semánticas) que ligan una palabra con otra unidad que la precede históricamente, y en ello consiste en rigor la investigación etimológica, Coromines recurre sistemáticamente a las asociaciones en los términos establecidos por el método histórico-comparativo que es el que, hoy por hoy, se ha revelado como base adecuada de la investigación etimológica.

De lo que, en definitiva, se trata, es de reconstruir relaciones que han tenido lugar entre las palabras en el tiempo histórico; el recurso a lo vasco está siempre presente en Coromines en términos históricos. Porque no debemos olvidar que, si bien es verdad que vasco y románico son entidades tipológicamente muy dispares, entre ambos ha habido una relación y hasta convivencia de orden histórico-cultural que ha durado muchos siglos, pues las relaciones que unen dos términos pueden ser múltiples, y una de las ellas es la relación de préstamo (de una lengua extran-

jera, de un dialecto, de una lengua técnica). Y en este sentido, la labor etimológica puede corroborar que la relación vasco-románica fue de excepcional importancia precisamente en época del castellano antiguo, dada la estrecha vinculación del nacimiento de la lengua castellana al espacio vasco (y, por la misma razón, de la lengua vasca al naciente espacio románico).

Para el euskera, la labor etimológica de Joan Coromines ha tenido consecuencias muy positivas. Por un lado, ha servido para sistematizar la naturaleza del elemento latino-románico inserto en el euskera, cuya presencia había sido señalada con intermitencias desde Schuchardt, con lo que, entre otras cosas, ha venido a aliviar el aislamiento genético vasco de al menos los veinte últimos siglos. Destaquemos que esta tarea ha sido casi siempre emprendida desde el mundo románico, y Joan Coromines es un buen exponente de ello. Pero, además, y esto constituye un mérito de excepcional importancia para el filólogo catalán, Coromines fue capaz de bucear en la etimología estrictamente vasca, buscando relaciones internas (aquellas que habrían podido constituir el germen de léxico castellano o hispánico, de ahí su tratamiento en el y *DCECH*) y contribuyendo con ello a poner los cimientos de la labor etimológica de ámbito vasco. Es verdad que Coromines fue osado en ello, pero no es menos cierto que su audacia tenía un fundamento válido (el método filológico universalmente reconocido y aplicado) y así ha sido reconocido por el mundo de la vascología (sin que fuera éste el caso de Griera).

Ha dicho Zamboni (1988: 111) que "La posibilidad de establecer evoluciones fonéticas regulares y no contradictorias ('sin excepciones') implica, en suma, la posibilidad de inducir estadios lingüísticos no atestiguados históricamente, pero que presumiblemente existieron". Esto fue lo que Coromines introdujo en la lexicografía vasca en forma sistemática, a lo que hay que sumar que tal labor fue sometida a una depuradísima criba por otro eminente filólogo, Luis Michelena, que participaba de la misma formación y concepción lingüísticas, y que fue aplicando a la lengua vasca la argumentación de Coromines, al tiempo que, desde el interior del euskera, iba cerrando el círculo del campo léxico para llegar a establecer las conexiones, no ya con el mundo románico, sino con el propio sistema vasco y sus dialectos. Seguramente no es exagerado afirmar que si Azkue no lo hizo con anterioridad fue porque no tuvo el contrapunto que desde el mundo románico representó Joan Coromines para Koldo Mitxelena. En este último (profundo conocedor de la realidad vasca, a la vez que excepcional abarcador tanto del mundo románico cuanto del indoeuropeo) la obra de Coromines representó el motor de arranque que llegó a impulsar proyectos lexicográficos como el suyo propio, el de Tovar y Agud e, incluso, quién sabe si alguno que en un futuro próximo se anuncia como la suma de las premisas necesarias (Gorrochategui y Lakarra 1996, 136), tal como he dicho al principio.

Lo cual no quiere decir que Coromines no se equivocara. Quiere decir, simplemente, que los puntos de partida y de llegada, así como los segmentos intermedios, son materiales de primera magnitud para ser discutidos en términos lingüísticos. Son materiales perfeccionables, y eso es lo que Michelena hizo con ellos, por lo tanto son materiales filológicos, pero no son materiales desechables desde el inicio (como sucedía con Griera). Otra cosa es que haya errores de pequeño bulto, como ciertas inexactitudes a propósito de algunas grafías de palabras vascas (que ya fueron señaladas por Luis Michelena en las reseñas correspondientes), que en absoluto invalidan el valor general de su obra.

No es por ello extraño, como decía al comienzo de estas líneas, que Michelena estimase en muy alto grado la labor de Coromines, pues venía a llenar (siquiera fuese parcialmente) un vacío clamoroso de la filología vasca: la ausencia de un diccionario etimológico.

Quizá el balance final de la aportación de Joan Coromines al estudio filológico de la lengua vasca pueda parecer positivo en exceso. Hago mías las palabras que Luis Michelena (1955: 283) le dedicó en la segunda de sus reseñas al *DCELC* para justificar tal valoración:

> Siempre he sentido un profundo agradecimiento por los autores de diccionarios etimológicos que, a poco que se acerquen a las exigencias de su labor, ponen desinteresadamente a disposición de todos un valiosísimo cúmulo clasificado de noticias y, en el mejor de los casos, un instrumento inapreciable de trabajo. [...] Pero en este caso tenemos motivos especiales de agradecimiento. Los que, para usar sus mismas palabras, andamos más o menos extraviados por el laberinto euskérico, estamos en deuda con el señor Coromines por prestarnos tantas veces, en nuestras muchas vacilaciones, un sólido apoyo exterior: incluso llega a ofrecernos más de una vez la explicación directa de voces vascas. [...] No volveré a insistir, por ser completamente innecesario, sobre las cualidades excepcionales de este gran diccionario. Ya me referí a ellas en este Boletín (X, 373 ss.). Recorrer cada uno de los esperados volúmenes a medida que van apareciendo es una aventura llena de sorpresas y no por ello pierde la obra en lo más mínimo su valor permanente de punto indispensable de consulta, que es lo que asociamos siempre con la idea de un diccionario etimológico.

Qué más se puede añadir a las palabras de quien, andando el tiempo, llegaría a convertirse en el más importan-

Notas

1. En *ETC*, II, 98 y ss.

2. Véase, entre otros, Echenique (1997: 209-226).

3. De cualquier modo, la carencia de documentación anterior al siglo XVI no tendría por qué haber sido óbice para el desarrollo de una etimología aplicada a la lengua vasca, pues hay algún ejemplo llamativo en la lexicografía indoeuropea al que se han dedicado nada menos que tres diccionarios etimológicos, como es el caso del véneto antiguo, lengua extinguida tras el proceso romanizador y relativamente parca en documentación, al que han dedicado sus esfuerzos en este campo A. Prosdocimi, G. B. Pellegrini y J. Untermann.

4. Tronco muy numeroso y productivo, como puede apreciarse ahora en su contemplación conjunta, aunque necesitada aún de retoques y complementos, en el libro de Santiago Segura y Manuel Etxebarria Ayesta (1996).

5. Véase su prólogo de Vinson (Michelena 1984).

6. Véase Duarte y Coromines (1990: 13-30).

7. Dicen textualmente Gorrochategui y Lakarra (1996, 136): "En este terreno más cercano de la reconstrucción interna vasca hay una tarea de gran envergadura aún por hacer; consiste ésta en la elaboración de un diccionario etimológico de la lengua vasca en el que se dé cuenta especialmente del léxico autóctono, no tomado en préstamo de una lengua de historia bien conocida como el latín o romance. El *DELV* de Tovar y Agud se centra particularmente en este sector alóctono del léxico, mientras que para el léxico propio resume, por lo general, variadas y a veces contradictorias opiniones que lo relacionan con lenguas alejadas, como las caucásicas, el beréber, los sustratos mediterráneos, etc." Véase, en la bibliografía que acompaña a dicho trabajo, la mención extensa de los estudios que Joan Coromines dedicó a cuestiones relacionadas con el espacio y la lengua vascos, bien integrados en el cuerpo del texto, así como Álvarez Emparanza, José Luis ("Txillardegi") (1997).

8. Se han publicado diez volúmenes hasta el momento, sobre la base de los materiales que Luis Michelena dejó elaborados y que Ibon Sarasola ha ido disponiendo ejemplarmente para la imprenta tal como fue deseo del autor.

9. Véase una mención crítica ajustada en Catalán (1974: 168), así como la nota 429, por más que no se entienda el alcance de la afirmación en ella contenida según la cual "Tiene mayor interés el *Vocabulario vasco* (Sant Cugat del Vallès, 1960) de A. Griera" (puede verse una recensión crítica de esta última obra no exenta de ironía en Michelena (1985: 333)).

10. Véase el, por otra parte, excelente libro de Robert Trask, *The History of Basque* (1997: 415-429).

11. Véase, como muestra, la muy reciente a cargo de René Pellen (1997: 123-140).

12. Yo ya mostré mi opinión favorable al mismo en Echenique (1990: 55-69), entre otras cosas porque valoro el *DCECH* de Coromines en su condición de diccionario etimológico, esto es, diacrónico en sentido amplio, siendo así que no es un diccionario histórico, si bien la información de esta índole en él contenida es de gran envergadura y ha venido a suplir durante mucho tiempo la ausencia de un diccionario histórico en sentido estricto para la lengua española.

13. Que más bien sería protorromance, dada su falta de documentación.

14. Luis Michelena tenía en cuenta toda la información procedente del campo románico a la hora de estudiar la lengua vasca, por lo que García de Diego era también una autoridad a la que recurría cuando proporcionaba explicaciones plausibles para cuestiones filológicas del euskera. En este sentido, la argumentación de García de Diego contenida en su *Diccionario etimológico de la lengua española* es preferida en ocasiones a la de Joan Coromines, si bien hay que reconocer que se movía con menor rigor en el campo de la lengua vasca, llevado quizá por un exceso de idealismo.

15. Donde, además, se emplea un nominativo indeterminado, con valor adverbial: *neurri ona galkatua eta higuitua, eta mucurru doana* 'MENSURAM BONAM, ET CONFERTAM, ET COAGITATAM, ET SUPERFFLUENTEM' en Leiçarraga Lc.6 38. Y en S. Pouvreau Neurria: *mucuru emaitea* 'donner la mesure comble'.

16. Véase el *DGV*, III, s.v. *arra*.

Bibliografía citada

Obras de Joan Coromines

DCECH = Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico. Con la colaboración de José A. Pascual. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1954-1957, 4 vol.

ETC = Estudis de toponímia catalana. Barcelona: Barcino, 1965-1970, 2 vol.

Otras obras

Agud, Manuel, Antonio Tovar (1988 [1989]), "Materiales para un Diccionario Etimológico de la Lengua Vasca (I)". *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* (San Sebastián) XXII, 1, pp. 253-312.

Álvarez Emparanza, José Luis ("Txillardegi") (1997), "La aportación de Joan Coromines a la Filología vasca". *Fontes Linguae Vasconum* (Pamplona) XXIX, 74, pp. 85-91.

Catalán, Diego (1974), *Lingüística ibero-románica*. Madrid: Gredos.

DELV = Agud-Tovar.

DGV = Michelena 1988-1997.

Duarte, Carles, Albert Coromines (1990), "Perfil biográfico de Joan Coromines". En: Dónoan *et al.*, *Joan Coromines: Premio Nacional de las Letras Españolas* (Barcelona: Anthropos; Madrid: Ministerio de Cultura), pp. 13-32.

Echenique Elizondo, María Teresa (1990), "*Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Breve diccionario etimológico de la lengua castellana. Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*". En: Dónoan *et al.*, *Joan Coromines: Premio Nacional de las Letras Españolas* (Barcelona: Anthropos; Madrid: Ministerio de Cultura), pp. 55-69.

— (1997), "Los diccionarios trilingües en la lexicografía vasca: teoría y práctica de un ideal multisecular". En sus *Estudios lingüísticos vasco-románicos* (Madrid: Istmo), pp. 209-226.

Gorrochategui, Joaquín, Joseba Andoni Lakarra (1996), "Nuevas aportaciones a la reconstrucción del Protovasco". En: Francisco Villar, José d'Encarnaçao (ed.), *La Hispania Prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra, 13-15 de octubre de 1994)* (Universidad de Salamanca / Universidade de Coimbra), pp. 101-146.

Michelena, Luis (1954, 1956, 1958, 1960, 1962), Reseñas al *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana* por J. Corominas. *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País* (San Sebastián).

— (1964), *Textos arcaicos vascos*. Madrid: Minotauro.

— (1984): "Prólogo". En: Julien Vinson, *Bibliographie de la langue basque* (San Sebastián: Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo").

— (1985), *Lengua e historia*. Madrid: Paraninfo.

— (1988-1997), *Diccionario general vasco / Euskal Orotariko Hiztegia*. Bilbao: Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia (10 vol. hasta el momento).

MONDÉJAR, José (1985), "Sobre unas *notas críticas* al *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*". *Romanische Forschungen* (Frankfurt) 97, pp. 412-417.
PELLEN, René (1997), "Etimología e Historia: el diccionario histórico que nos hace falta". *La Corónica* (Kansas), 26.1, pp. 123-140.
SEGURA, Santiago, Manuel ETXEBARRIA AYESTA (1996), *Del latín al euskera. Latinetik euskarara.* Bilbao: Universidad de Deusto.
TRASK, Robert. L. (1997), *The History of Basque.* London/New York: Routledge.
ZAMBONI, Alberto (1988), *La etimología*. Madrid: Gredos.

MARIA DO CARMO HENRÍQUEZ

As fontes galego-portuguesas no Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico

Portugal-Galiza
Galiza-Portugal
um brinde para ambos!
Um retalho saído da Galiza?
A velha mae do país imperial?
Sei eu?
Sim sei e desejo que nem o grande país esqueça a terra de Rosalia
nem a terra de Castelao pode esquecer nem descurar aquele grande país
Sim sei e conheço de certo a minha profunda simpatia
para umha e para outro.

Joan Coromines
outono 1987[1]

0. Preâmbulo

0.1. Na vida e na obra de Joan Coromines há sempre umha constante: as muitíssimas horas de trabalho que dedicou, em primeiro lugar, para explicar-nos a origem e a história da "sua única língua", o catalám –essa extensa língua cuja área lingüística vai *de Salses a Guardamar i de Fraga a Maó*– e também a origem e a história das outras duas grandes línguas românicas da Península Ibérica, o castelhano e o português ou galego-português. Joan Coromines, nom obstante, sempre confessou que os seus deveres e a sua obrigaçom estavam unicamente do lado do catalám, o seu único idioma. O castelhano e o galego-português eram para ele idiomas irmaos que tinha estudado profundamente; para o galego-português manifestava, bem explicitamente em 1976, a sua profunda simpatia, porém para o castelhano proclamava a desconfiança que merece umha língua que pretende devorar as outras:

> Por outra parte, os meus deberes están do lado do *catalán*, a única língua miña. O castelán e o galego-portugués son idiomas irmáns, que teño estudado profundamente; para o galego-portugués a miña *profunda* simpatía, para o castelán a desconfianza que merece unha língua que pretende *devorar* ás outras. Mas a miña *obrigación* é únicamente para o meu único idioma: o catalán (Coromines 1976: 278).

0.2. Joan Coromines sempre tivo muito presente esse 'dever' e, aliás, como norma cívica, a defesa da liberdade de espírito e de expressom –como pujo em destaque Joan Solà (1995)– através da tam necessária disputa democrática, como assim declarava numha entrevista publicada na secçom de Cultura do diário *Avui* (Barcelona, 29-X-1994)[2], pois com o debate, com a discussom e com a defesa em liberdade das opinions se pode chegar muito mais longe do que com as opinions consensuadas, que surgem muitas vezes para evitar a polémica, ou mesmo para que nom se vejam ameaçados os interesses dos uns e dos outros:

> – *Vostè ha estat sempre partidari de la polèmica.*
> – Crec que és bona. Es pot anar molt més enllà pel camí de la discussió, tal com es fa als grans països europeus i als Estats Units. El debat, l'opinió, la baralla permeten arribar lluny. Trobo que en el nostre país es consensuen massa les opinions i moltes vegades s'evita la polèmica per no trepitjar els interessos d'uns i altres. L'abús del consens és dolent perquè supleix realment la disputa democràtica.

0.3. Este 'Grande dos Países Catalans' nunca vai ficar alheio nem à margem das polémicas sobre as línguas nem muito menos à defesa da unidade do catalám e a do português (ou galego-português), que tinha defendido abertamente em 1954 ao apresentar o 'Mapa de les llengües romàniques':

> Innegablement hi ha un grau de parentiu especial entre les tres llengües romàniques de la Península, portuguès, castellà i català; però cal advertir que el castellà sovint s'aparta dels altres dos, mentre portuguès i català romanen més semblants: formes idèntiques com *palla* (ortografiat en portuguès *palha*) en contrast amb el cast. *paja*, *fava* a diferència de *haba*, *roda* en front de *rueda*, *meu* en front *mío*, no són el resultat de coincidències escadusseres sinó que es repeteixen en llargues sèries de mots per a cada una d'aqueixes oposicions fonètiques [Coromines 1954: 18].

Nom pode passar despercebido que o vasconço, nesse mapa, ocupava até umha maior extensom territorial, do que se costuma ver reproduzido na bibliografia mais recente relativa a esta língua, cuja origem, creio talvez, ainda desconhecemos. Nos exemplos citados neste livro de Joan Coromines (1954) podemos vislumbrar já teses importantes sobre o galego-português, que esclarecerá anos mais tarde.

A sua firme convicçom da unidade do catalám ('*un dels més grans valors de la terra espanyola: una llengua il·lustre entre les romàniques*') e o facto de observar que o Estado e o Governo central negavam direitos que se lhe deviam –e ainda se lhe estám a dever– à naçom e à língua catalá provocárom umha lúcida carta ao ministro de Cul-

tura, escrita no ano 1989, que levantou umha grande polémica, carta que, apesar de ser muito conhecida, nom está de mais reproduzir no momento presente:

> L'única nació, i l'única llengua meves, a les quals reto incondicional homenatge, són la nació i la llengua catalanes. I veig amb tristesa que l'Estat i el Govern que m'ho atorguen, encara neguen o regategen els drets que són deguts a totes dues. Considero intolerables alguns fets.
>
> Primer. Que s'admetin en els Països Catalans, mestres i agents de policia i altres funcionaris sense acomplert coneixement de la nostra llengua.
>
> Segon. Que es regategi, o sotmeti a hàbils maniobres, el suport incondicional a l'oficialitat del català en el si de la Comunitat Europea, i dels seus programes d'ensenyament lingüístic.
>
> Tercer. Que magistrats nomenats per l'Estat provin d'introduir una divisió en la unitat de la llengua literària i oficial catalana, preceptuant l'ús d'enseyaments i textos en "llengua valenciana i no catalana", car l'Estat no hauria de permetre que el Poder Judicial tracti d'esberlar la unitat d'un dels més grans valors de la terra espanyola: una llengua il·lustre entre les romàniques (Ferrer-Pujadas 1995: 121).

Estes três factos intoleráveis, denunciados por Joan Coromines há mais de dez anos, em 1998 som muito mais graves do que mesmo nos anos 1979 e 1989, porque a situaçom no País Valenciano se nos apresenta muito mais confusa –ao dinamitar-se (*sic*) por parte do poder político qualquer hipótese de preservar a unidade lingüística do catalám– e porque mesmo se está a produzir umha marcada regressom no uso do catalám nesse território da comunidade lingüística. E no que diz respeito ao nome que deve receber a língua do País Valenciano, embora a sentença do Tribunal Constitucional (datada em Madrid em 21 de Abril de 1997) reconheça o direito à autonomia da Universidade de Valência a utilizar, com umha finalidade exclusivamente académica, o nome de "língua catalá", observamos factos absolutamente intoleráveis como que o governo do Estado anuncie, há poucos dias no diário *El País*, campanhas publicitárias sobre o exército em cinco línguas, e entre elas apareciam o catalám e o 'valenciano', e, em segundo lugar, que o poder político do País Valenciano no dia a dia exalta e potencia o *blaverisme* através de um anticatalanismo visceral, sem que desde o Principado exista hoje em dia algum 'Joan Coromines' com umha voz livre e firme, para denunciar os muitos atentados que se estám a cometer com a naçom e a língua catalás.

0.4. Se para com a sua única língua tinha as ideias bem claras, para com a língua do Oeste –proclamada a sua absoluta unidade no livro citado anteriormente (1954)– Joan Coromines participa, decididamente, em 1976, na polémica existente na Galiza sobre a unificaçom ortográfica galego-portuguesa, e embora proclame o mais absoluto respeito com as decisons que correspondem unicamente aos galegos, e reitere que o seu desejo era mostrar a sua simpatia para o galego, nunca para o castelhano, deixa desde o início bem claro que o principal adianto a fazer na direcçom da unificaçom lingüística galego-portuguesa era no campo da unidade ortográfica e assim lho dizia aos seus amigos [3]:

> Aos meus amigos galegos e portugueses dixen sempre o mesmo, e é precisamente o que se diz nese artigo: o principal adianto a facer na direzón da unificazón lingüística galego-portuguesa é no campo da unidade ortográfica. Dixen sempre isto aos amigos R. Piñeiro, Rodrigues Lapa, Martínez López, Costa Clavell, Xosé L. Pensado, e outros, que poden prestar testemuño (Coromines 1976: 277).

Este facto de ter tomado partido por um dos dous bandos que na Galiza digladiam –e digladiárom desde as últimas décadas do século XIX, voltando a reiniciar o combate após o 'silêncio' dos anos da ditadura, quase nesse mesmo ano em que Joan Coromines escreve esse importante texto para a revista *Grial*– deveu de constituir um golpe muito duro para um grupo de galeguistas e pseudo-galeguistas que criavam, nessa altura, umha frente político-cultural que se dará a conhecer com o nome de *Realidade Galega*.[4]

0.5. Nom deve surpreender, pois, que os estudiosos da língua galego-portuguesa sempre tenhamos de estar agradecidos aos generosos esforços que durante toda a sua vida fijo o nosso mestre, Joan Coromines, pois que, como mesmo reconheceu e salientou José Luis Pensado, depois de à sua própria língua, e ao castelhano, a nengumha dedicou mais horas do seu trabalho para explicarnos a origem e vicissitudes do seu léxico, do que à galego-portuguesa:

> Los estudiosos de la lengua gallega tienen que recibir con el mayor afecto esta nueva edición del diccionario porque como subraya el autor en su Introducción *'Las nuevas aportaciones al estudio del léxico, y del gallego-portugués en general, lo convierten en un diccionario crítico y completo en el aspecto etimológico de la lengua del Oeste'* (p. XII). Y en verdad que la mayor parte de la adiciones atañen a dicha lengua. Por eso nunca pagaremos a Don Juan Corominas tan generoso esfuerzo como el que ha hecho y la deuda contraída no ha de ser reparada con la admiración y el incienso sino con la emulación y la gratitud; pero aun con esto, que sin duda es lo que más agradará al maestro de los lexicógrafos españoles, la Universidad y la Academia gallegas deberían acogerle entre su cuerpo de doctores "laboris causa", o de académicos de la lengua, porque después de a la suya propia, y a la de todos, a ninguna otra dedicó D. Juan Corominas, más horas de trabajo para explicarnos el origen y vicisitudes de su léxico (Pensado 1980: 301).

Sejam, em conseqüência, estas minhas palavras para fazer público reconhecimento da enorme dívida que todos os galegos contraimos, e teremos para sempre, com este homem que nom era 'més que un modest científic', cientista que no ano 1985 aceitou, com grande honra, ser Membro de Honra da Associaçom Galega da Língua (cf. Henríquez 1996: 426).

1. As indicaçons bibliográficas galego-portuguesas no *DCECH*

1.1. As fontes da nova ediçom do *DCECH* (1980-1991) –texto que busca, sobretodo, completar os contributos anteriores sobre o léxico galego e do galego-português em geral e sobre as outras línguas, românicas ou nom, da Península Ibérica– nom som muitas mais às do texto publicado em 1954-1957. E isto é absolutamente certo. Som dicionários da língua galego-portuguesa, gramáticas, vocabulários, glossários e léxicos, obras importantes da época medieval e umha escolma da obra de um escritor, que foi ademais um importantíssimo político nacionalista republicano, e ideólogo do nacionalismo galego do século XX –Afonso Daniel Rodríguez Castelao–, como podemos ler e observar no apartado intitulado "Indicaciones bibliográficas" (*DCECH*, I, XXXVII-LXV). Nom obstante, como destaca J. A. Pascual, Joan Coromines nom tivo a pretensom de abordar exaustivamente todos os enigmas etimológicos das línguas da Península Ibérica, e se algo deixara conscientemente fora só naquelas zonas do léxico mais transparente e menos difícil de explicar:

> Aquel diccionario es la guía más segura de que dispone el romanista para resolver los problemas etimológicos del castellano, y aun de la demás lenguas y dialectos hispánicos. La presente obra ha ampliado aún más la atención a lo peninsular, tanto en el caso de los dialectos hispánicos como en el de las grandes lenguas –románicas o no– gallegoportuguesa, vasca y catalana. Y aunque el prof. Corominas no ha tenido la pretensión de abordar exhaustivamente todos los enigmas etimológicos de las lenguas de la Península Ibérica, no ha renunciado a dar alguna luz sobre sus problemas más espinosos y difíciles. Si algo ha dejado conscientemente de lado, ha sido sólo en aquellas zonas del léxico más transparente y menos difícil de explicar (*DCECH*, I, IX-X).

E o próprio Joan Coromines, sentindo-se numha idade provecta *(un home vell)*, buscava, simplesmente, sublinhar nessa obra o que espera que perdure e viva com vida própria; é bem consciente de que se trata de 'umha segunda parte', em que há novos contributos ao estudo do léxico galego e do galego-português em geral, polo que o dicionário se converte num dicionário crítico e completo no aspecto etimológico, da língua do Oeste:

> No le permite la conciencia, ni a un hombre de edad provecta, despedirse de una vieja creación, sin subrayar en ella lo que espera perdure y viva con vida propia. Se ha trabajado aquí largamente en todo lo aludido por el prof. Pascual. Pero si 'nunca segundas partes fueron buenas', no sería justo desalentar la perspectiva de que ésta sea, si no buena, mejor. El añadir una palabra al título se hace porque se hizo objetivamente preciso. Las nuevas aportaciones al estudio del léxico gallego, y del gallegoportugués en general, lo convierten en un diccionario, crítico y completo en el aspecto etimológico, de la lengua del Oeste (*DCECH*, I, XII).

1.2. E no que diz respeito às fontes galego-portuguesas em particular, perfeitamente assinaladas na obra, o primeiro facto que devemos pôr de relevo é que Joan Coromines, já no *DCELC*, proclamava que estas indicaçons nom deviam tomar-se como umha tentativa de bibliografia lingüística castelhana e nem tam sequer da lexicologia. Com a humildade que o caracterizava, própria e singular só dos grandes sábios, punha ênfase em que as indicaçons buscavam servir de guia, a quem consultar o livro, sobre as mais importantes fontes do mesmo, mas sem pretender umha exaustividade para evitar um aumento excessivo do volume da listagem. Dizia que era consciente da ausência dos nomes de filólogos tam beneméritos da investigaçom léxica como entre outros, por exemplo, Lapesa ou Malkiel:

> No deben tomarse estas indicaciones, naturalmente, como un intento de bibliografía de la lingüística castellana y ni siquiera de la lexicología. Pretenden solamente servir de guía, al que consulte este libro, sobre las más importantes fuentes del mismo, pero no le dispensarán de consultar otras bibliografías en casos menos frecuentes, aunque en el texto del libro se ha procurado dar citas bastante completas de estas obras menos citadas, y tales que fácilmente se puedan completar del todo con un poco de experiencia bibliográfica. Además se han tenido en cuenta no sólo las obras citadas de lingüística castellana, sino también las de otras lenguas, y al hacer una y otra cosa se ha procurado atender tanto a las necesidades del lector hispánico como a las del extranjero, supliendo lo que es más fácil que ignoren uno u otro. Por la necesidad de evitar un aumento excesivo del volumen de esta lista, se ha prescindido de la gran mayoría de los artículos de revista, exceptuando los de importancia doctrinal básica. No se extrañará, por lo tanto, la ausencia aquí de los nombres de filólogos tan beneméritos de la investigación léxica como [...] (*DCELC*, I, XXXII). (Os colchetes som meus, M.C.H.)

Estas mesmas palavras respeitam-se, escrupulosamente, na ediçom de Joan Coromines-J.A. Pascual (*DCECH*, I, XXXVII). Insistem, assim mesmo, num novo parágrafo acrescentado nesta ediçom, em que nom se quer dar umha listagem completa, porque se trata de fontes universalmente conhecidas e, entre outras razons, para poupar tempo:

> Junto a la abreviatura de los principales dialectos y lenguas doy entre corchetes las fuentes lexicográficas más importantes de que me sirvo para cada uno: exceptúo lenguas como el fr., it., ing., alem., lat., gr., donde se trata de fuentes universalmente conocidas. Ni en este sentido ni en ninguno quiero dar una lista completa, pero la que doy prestará servicios y ahorrará tiempo (*DCECH*, I, LXVIII).

Porém, como salientárom J.L. Pensado (1980) ou Harri Meier (1984) na ediçom de 1980, embora sejam poucas, sim aparecem novas fontes. Entre as novas fontes, interessa sublinhar, a *Gramática elemental del gallego común* de Ricardo Carballo Calero (1966) –que por lapso aparece atribuída a L. Carré Alvarellos, como corrigiu J.L. Pensado (1980)–; a *Escolma posible* de Castelao (1964), com prólogo e selecçom de Marino Dónega; as *Cantigas d'es-*

carnho e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses, ediçom ao cuidado de M. Rodrigues Lapa (1970); a *Nueva contribución a un vocabulario castellano-gallego con indicación de fuentes e inclusión del gallego literario (galaico-portugués)* de José-Santiago Crespo Pozo (1972); o *Vocabulario Castellano-Gallego* de las Irmandades da Fala (1933); o *Diccionario gallego-castellano* da Real Academia Gallega (1913-1928); os *Miragres de Santiago*, ediçom e estudo por José Luis Pensado (1958); as duas ediçons de José Luis Pensado dos anos 1970 e 1973 sobre Fr. Martín Sarmiento; o *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* de Eladio Rodríguez González (1958-1962) e poucos textos mais, mas nom foram muitas as obras publicadas na Galiza neste período.

1.3. Entre as ausências poderíamos citar gramáticas como os *Elementos de gramática gallega*, de Marcial Valladares (1892) ou a *Gramática gallega*, de Leandro Carré Alvarellos (1967) e dicionários como o *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego* de Xosé Luis Franco Grande (1968). Apesar destas ausências, é de justiça reconhecer que obras de 'importância doutrinal básica' aparecem recolhidas, como se demonstra, por exemplo, ao confrontar as "Indicaçons" do *DCECH* com a 'Orientación bibliográfica' incluída na 4a. ediçom da *Gramática elemental del gallego común* (1966: 13-39) do professor Ricardo Carballo Calero. Pensamos que Joan Coromines deixa bem claras, como asseverámos anteriormente, as razons polas quais podem faltar as revistas *Grial* e *Verba*, revistas que era óbvio e evidente que conhecia, assim como outros textos porque 'se trataba de fuentes universalmente conocidas'.

As razons que pudérom mover Joan Coromines-J.A. Pascual para nom deixar o material 'perfeito' nom as sabemos; nom obstante, parece em boa medida lógico supor que o autor principal se sentia um homem em idade provecta *(un home vell)* e que 'o perfeito' implicaria seguir trabalhando nesta empresa dez anos mais, com o qual a obra, talvez, poderia nom ter chegado a publicar-se em vida do autor principal e ademais também poderia acontecer que nom fosse revista. É bom publicar obras 'perfeitas', mas muitas vezes é mais útil ter a humildade de oferecer aos estudiosos o que há, mais do que reeditar obras destinadas a provocar o delírio da 'seita dos etimologistas'. Preservar e defender, aliás, a unidade da 'sua única língua' ou a da língua do Oeste, deviam de ser para ele muito mais importante do que incorporar a grande maioria dos artigos de revistas (excepto os de importância doutrinal básica).

1.4. Por todo o que acabamos de dizer, parecem demasiado fortes as críticas de José Luis Pensado (1980: 301), quando salienta que nom se advertisse a data final de recepçom e que as fontes principais utilizadas para as adiçons ao léxico continuassem a ser Sarmiento e Castelao:

> Dentro de las *Indicaciones Bibliográficas* nos hubiera gustado se advirtiese la fecha tope de recepción al objeto de poder explicar la presencia o ausencia de cualquier trabajo. Suponemos que una confusión bibliográfica ha hecho que la *Gramática Elemental del Gallego Común* de R. Carballo Calero, sea colocada bajo autoría de L. Carré Alvarellos, que también escribió una *Gramática Gallega*, pero publicada en 1967. Todavía perdura de la edición anterior la atribución a Armando Cortesão, el geógrafo, la paternidad de los *Subsídios para um Diccionário Completo da Língua Portuguesa*, obra de *Antonio Augusto* Cortesão, que era médico, como J. Leite de Vasconcellos. Es errata la fecha de 1955 en vez de 1933 que se atribuye al *Vocabulario Castellano Gallego* de las Irmandades da Fala.
>
> Las fuentes principales utilizadas para las adiciones al léxico gallego son Sarmiento, según nuestras ediciones de sus obras lingüísticas, y Castelao en la *Escolma Posible* ed. M. Dónega. Lamentamos que nuestros *Opúsculos Lingüísticos Gallegos*, que se citan a veces en el diccionario, no tengan referencia alguna a las págs. de la edición, a nosotros nos toca un tanto de culpa, porque se los ofrecimos a D. Juan cuando estaban mecanografiados y no se hizo después la reducción del texto impreso. (J.L. Pensado 1980: 301).

E também parecem demasiado duras as críticas de Harri Meier (1984), quando se alarma tanto porque o aspecto externo, a estrutura externa, e até a maior parte do texto aproveite a composiçom fotográfica da ediçom de 1954, como porque às mais de mil entradas da bibliografia anterior se acrescentam apenas por volta de vinte e quatro, referentes a ediçons novas de textos antigos, a monografias dialectais e algumhas publicaçons sobre o galego, mais outras de interesse marginal –facto já reconhecido polo próprio Joan Coromines–. Também surpreende que diga que falta, para os últimos trinta anos, quase toda a bibliografia essencial sobre etimologia hispânica e românica:

> Reaparece el *Diccionario* cambiado en su exterior por el nombre del co-autor, por llamarse, además de "castellano", "hispánico" (siguiendo el ejemplo del *Diccionario etimológico español e hispánico*, DEEH, de Vicente García de Diego) y por su mayor extensión que, cuando acabado, abarcará seis volúmenes grandes en lugar de los cuatro anteriores. A pesar de estas metamorfosis, el DECH puede considerarse como segunda edición de su antecesor, porque no sólo se presenta igual en su aspecto externo y su estructura interna, sino porque técnicamente, para la mayor parte de su texto, se ha aprovechado hasta la composición tipográfica de aquél. [...]
>
> Ya las "Indicaciones bibliográficas" (I, XXXVII-LXV), que "no se ha considerado necesario cambiar, más que en unos pequeños detalles imprescindibles", muestran deficiencias que no pueden dejar de llamar la atención; a las más de mil entradas de la bibliografía anterior se añaden apenas dos docenas, referentes a ediciones nuevas de textos antiguos, a monografías dialectales y algunas publicaciones sobre el gallego, más otras de interés marginal; falta, para los últimos treinta años, casi toda la bibliografía esencial sobre etimología hispánica y románica, como p. ej. la *Miscelânea de etimologia portuguesa e galega* de Piel (1953), los *Estudios etimológicos galaico-portugueses* de Pensado (1965), las *Postille al DEI* de Alessio (1957/58) y otras obras más recientes del mismo autor, los *Etymologica* del homenaje a von Wartburg (1958), citados alguna vez en el texto de la obra; falta el nuevo *Diccionario Histórico de la Real Aca-*

demia Española... (Meier 1984: 5-6).

Nom deixa de ser um paradoxo, assim mesmo, que nem José Luis Pensado nem Harri Meier se tivessem pronunciado publicamente sobre a unidade da língua do Oeste, nem tam sequer sobre qual deve ser o rumo do galego-português (reintegrar-se no velho tronco do galaico-português, como sustentava Joan Coromines, ou dissolver-se no espanhol) e que os dous filólogos mantivessem um silêncio cúmplice com o poder político, organismos e instituiçons que nas décadas de 70, de 80 e de 90 desenhavam e continuam a desenhar o processo de substituiçom e assimilaçom lingüística do velho galego-português polo espanhol. É bastante curioso, que dedicassem tantas horas de trabalho a analisar polo miúdo todas as 'ausências' na bibliografia e no texto, e que o próprio Harri Meier (1984: 10) faga disquisiçons sobre a etimologia, disciplina probabilista, embora tenha em consideraçom a saudável admoestaçom que Friedrich Diez dirige "à seita dos etimologistas":

> Se entiende que, en etimología, entre dos o más propuestas, una a lo más puede ser la solución acertada. La etimología es una disciplina probabilista, una ciencia experimental, en que muchas veces sólo se llega al resultado deseado por rodeos y por medio de rodeos aparentemente inútiles. Es por eso que espero haber evitado los "sin duda", "seguramente", "indiscutible","definitivamente", etc., nada raros (y en visible contradicción con los de "origen incierto", "probablemente" y "quizá") en el *Diccionario* que aquí se examina, ateniéndome a la saludable amonestación que Friedrich Diez dirige a la secta de los etimologistas: "Por eso: ¡Modestia!, incluso cuando todo parece apoyar nuestra interpretación" (Meier 1984: 10).

2. Breve estudo e significado das mais importantes fontes galego-portuguesas do *DCECH*

Temos que concordar, nom obstante, com José Luis Pensado (1980: 301) em que as duas fontes mais importantes no *DCECH* som Frei Martín Sarmiento e Afonso D. Rodríguez Castelao; no entanto, também aparecem documentadas outras fontes que consideramos, assim mesmo, importantes, fontes das quais tentaremos apresentar aos leitores dos *Països Catalans* umhas ideias sobre a vida e a obra dos seus autores, que consideramos de relevância, entre outras circunstâncias, por terem sustentado, como Joan Coromines, a unidade da língua do Oeste.

2.1. O frade Martín Sarmiento (1695-1771) é-nos caracterizado por José Luis Pensado (1974a) pola sua constante preocupaçom etimológica, presente em todos os seus escritos, e por ter nascido com um século de antecipaçom; esta foi a sua desgraça. Sarmiento, em lugar de admirar e louvar a língua castelhana, converte em objecto de estudo a língua galega –a mais desprestigiada das peninsulares–, compara-a com a castelhana e portuguesa, e até trata de demonstrar que guardava umha latinidade mais pura do que as outras duas. Empenha-se em imaginar as etimologias como um tema absolutamente científico e presente, adivinha a lingüística românica e as gramáticas comparadas das suas línguas, reclama a criaçom dos dicionários históricos e antecipa as reconstruçons das vozes latinas perdidas. Outra nota distintiva de Sarmiento é o seu amor à Galiza e à sua língua (nom esquecerá a necessidade da *dignificaçom da sua língua pátria* através de um tratamento científico, e até proporá fórmulas para o seu engrandecimento), e poucos há no seu tempo que se tenham preocupado tanto, para remediar a miséria em que se vive na Galiza, e em denunciar os abusos e atropelos que, em nome do bem público, se cometiam nela.

2.1.1. De novo através de outro trabalho de José Luis Pensado (1974b) sabemos das suas ideias e hipóteses sobre a língua galega. Entre estas ideias parece oportuno lembrar estas: é um erro crer que a língua galega seja dialecto da castelhana, nem antiga nem moderna; ao rever algo do Pe. Raphael Bluteau[5], nota que nom trai mais número de palavras radicais portuguesas que o que se poderá contar na língua galega que se fala; outra singularidade que tem a língua galega é que nom tem voz algumha mourisca; e, por último, o idioma galego é desconhecido de todos e desprezado mesmo polos mesmos galegos. O ditame do Pe. Sarmiento, como podemos ler em José Luis Pensado (1974b: 26-30), é:

> [...] el idioma gallego es el latín estropeado, aunque con constante analogía [...] y que, finalmente, se le pegaron tales cuales voces modernas castellanas, no en el idioma de los aldeanos, sino en el de los ciudadanos y en especial de los que habitan en puertos de mar.
>
> [...] Los gallegos que salen fuera del reino están en la posesión de hacer especial estudio de olvidar su lengua, y los que siempre viven y han vivido "en él" jamás han pensado en eso. De ahí viene el que hasta ahora no he visto una hoja siquiera en que se trate del idioma gallego, ni menos un pequeño diccionarillo de sus voces.
>
> Apenas hay lengua viva en el mundo de la cual no pueda citar desde aquí algún diccionario grande o pequeño, aún entrando en las lenguas más bárbaras (f. 252v.); sólo la lengua gallega carece de ese vocabulario. [...]
>
> Y si sería tan útil este vocabulario vulgar, ¿qué sería si le acompañasen los dos glosarios propuestos, el de la latinidad gallega y el del idioma gallego que se escribía? Si los portugueses no afectasen ser aborígenes en todo, ninguno más ni mejor que ellos se podrían utilizar de las tres obras dichas. Los porgueses [*sic.*: M.C.H.] no pueden citar tantos instrumentos góticos como los gallegos. Sábese que la famosa conquista de Portugal ha sido desde Galicia hacia el mediodía y en tiempo que ya Galicia estaba con su idioma vulgar.
>
> Así, la lengua portuguesa pura no es otra que la extensión de la gallega, y que después se cargó de voces forasteras, moriscas, africanas, orientales, brasileñas, etc., como se puede ver en (f. 255r.) Bluteau.

2.1.2. A *Colección de voces y frases gallegas*, editado também por José Luis Pensado (Sarmiento 1970) constitui um texto importantíssimo para estudar a história da 'ver-

dadeira ortografia' galego-portuguesa como nos diz o próprio Sarmiento:

> Recopiladas para mi curiosidad y para tenerlas presentes en la memoria, en unas coplas de estilo *pueril* y *rústico*, del metro que en castellano llaman de *Perico* y *Marica*, y aunque no soy poeta y estas coplas son las primeras que hice en este *metro*, *idioma* y *estilo*, importa poco que no sean buenas, pues mi asunto ha sido juntar muchas voces gallegas particulares y escribirlas en su *verdadera ortografía*, que observé en varios instrumentos en lengua gallega, que leí en Pontevedra, y en otras partes, con singular gusto (Sarmiento 1970: 81).

Devemos ter muito presente, como assinala José Luis Pensado (Sarmiento 1970: 43), que Martín Sarmiento é um galego-falante que, como os do seu tempo, utiliza o galego como meio de comunicaçom oral, e a aprendizagem na leitura e escrita é puramente castelhana. Este princípio é algo primordial, que cumpre ter hoje em conta, pois um dos dramas que padece umha imensa maioria de galegos é que som alfabetizados na 'língua própria' tomando como ponto de referência único as normas ortográficas da língua espanhola, em lugar da galego-portuguesa.

Sarmiento, claríssimo precursor do que no momento presente se conhece na Galiza como *reintegracionismo*, parte do postulado de que a ortografia tem de fundar-se na *etimologia*, polo menos nos casos em que poda ser reconhecida; assim: utiliza *-ss-* em posiçom intervocálica como *confesso*; usa três grafemas *g*, *j* e *x* para um mesmo fonema fricativo prepalatal surdo, ou sibilante, e até descobre que com umha diferença gráfica se podem diferenciar significados ("pero escrita según ortografía no hay equívoco: *ameija* significa el marisco y *ameixa* la ciruela"). Sobre o uso de *-n* ou *-m* final registamos umha vacilaçom *(chan*, *chaman*, mas *hum*, *bem, tem, bom, ninguem, vim, comim, ouvim)*; diz pensado que se inclina mais polo uso de *-n*, e opina, pensamos que com grande acerto, que nom seria raro que nessa decisom tenha influído a própria ortografia castelhana. No que diz respeito ao pronome indefinido feminino, dedica-lhe muitíssima atençom e após umha série de motivos escreve *hum-ha*. Sobre o uso do dígrafo *-lh-* vacila e grafa com *-ll-* mais vezes do que com *-lh- (olhos*, *velhos*, *coelhos*, mas *coellos)*. Sobre o uso do acento, vemos que utiliza o agudo para expressar a vogal aberta e o circunflexo para a vogal fechada. Também usa o hifen entre o verbo e o pronome enclítico *(porein-has)*.

Se confrontamos os postulados de Sarmiento com as propostas de Joan Coromines (1976), observamos que nom som muito diferentes. Assim: Joan Coromines diz que devem adoptar-se os dígrafos *lh* e *nh*; sobre o problema de *unha*, *algunha*, *ningunha* propóm adoptar simplesmente a grafia *umha*, *algumha*, *ningumha*, tomando como critério de autoridade o do ponderado e admirado Pe. Martín Sarmiento; mostra-se, porém, prudente no que diz respeito ao uso de *g, j, x; c, ç, z* e *-ss-*. Sobre a nasalidade, limita-se a recomendar a adopçom de *-m* final no lugar do *-n*, pois recomendar escrever *coração* ou *carbões* pode supor achar-se com umha resistência invencível (sobre este mesmo ponto, falaremos depois dos critérios do autor do *Vocabulário Castellano-Gallego* de las Irmandades da Fala).

E quanto à recolhida do léxico e dos estudos de Sarmiento sobre a língua galega, José Luis Pensado (Sarmiento 1970: 58) nom duvida em qualificar esta obra como de um imenso valor para os estudos da história da lingüística geral e românica, como umha fonte documental para a história da língua galega, e também como testemunho da língua viva do século XVIII tanto do galego como do castelhano.

2.1.3. O *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*, editado assim mesmo por J.L. Pensado (Sarmiento 1973) é a base da *Colección de voces y frases gallegas*, e ademais o seu obrigado complemento. O *Catálogo* recolhe as vozes e frases que o 'Padre Maestro Fray Martín Sarmiento' ouviu estando na Galiza, e com especialidade na vila de Ponte Vedra, nos anos de 1745, 1754 e 1755.

2.2. Umha segunda fonte do *DCECH*, que José Luis Pensado (1980) nom pom em destaque, mas que sim assinala Joan Coromines (*DCECH*, I: LI) é o *Vocabulario Castellano-Gallego* de las Irmandades da Fala, editado na Corunha em 1933 (nom em 1955, e que com acerto corrige José Luis Pensado). Este livrinho é umha obra anónima, mas como sustenta Ricardo Carballo Calero (1966: 38), o seu autor foi Salvador Mosteiro Pena. Nas "Advertencias preliminares" deste *Vocabulario Castellano-Gallego* de las Irmandades da Fala (1933: 3-10) é qualificado como umha empresa para utilidade dos escritores galegos e portugueses, e também para a de todos os amantes dos estudos filológicos que tenham relaçom com as línguas latinas. Apresenta a seguir as fontes utilizadas (palavras de uso actual e vocábulos galegos inscritos em monumentos literários até o século XVI, século em que começou a impor-se o castelhano) e a estrutura. Proclama que nom existe termo netamente português que nom seja galego e vice-versa, cousa que o autor considera importante sublinhar para que nom a desconheça ninguém:

> Entraba asimismo en nuestros propósitos hacer una relación de palabras portuguesas que no nos parecían propias del idioma gallego, pero después de consultar concienzudamente nuestros escritos de diversa índole de los siglos XIII, XIV, XV y XVI y de esculcar de modo minucioso en el lenguaje hablado en la actualidad, hemos convenido en el abandono de tal tarea por considerarla inútil e ilógica, puesto que llegamos al pleno convencimiento, comprobable por quien quiera, de que no existe término netamente portugués que no sea gallego, y viceversa; cosa que conviene subrayar para que no la desconozca nadie. Las palabras usadas hoy en Portugal que no pueden llamarse gallegas, son algunas de origen árabe coincidentes con las que emplean todos los españoles; muchos castellanismos, bastantes galicismos y unos cuantos términos coloniales, incluyendo entre éstos los del Brasil (Irmandades da Fala 1933: 4-5).

Este *Vocabulario* nom busca dar normas de nengum género, também nom impor umha determinada forma

ortográfica, mas mostra-se partidário de seguir o exemplo dos escritores da segunda metade do século XIX em todo aquilo que lhe parece mais popular; nos termos científicos ou técnicos, que coincidam ou quase coincidam com os das outras línguas latinas, respeitam a etimologia, sobretodo no referente ao uso do *g* e do *j*. O uso do *ç* só se respeita nas palavras antigas de terminaçom en *ón*, tam impropriamente mudada em português pola forma *ão*, e que tira riqueza ao idioma por incluir-se nela as de *ao*, *an* e *on*, que se usárom e seguem usando-se em galego. Cita como *auctoritas* para nom recomendar o uso do *-ão* o Sr. Melo da Fonseca. No uso do *c*, *z* e *s* segue o que é de costume em outras línguas latinas. Escreve *e* fechado sem acento em posiçom átona, e com acento agudo, *é*, se é tónica; para o *e* aberto usam o acento grave e utiliza igual sistema no uso do *o* aberto e fechado. No que diz respeito à ortografia, bastante anárquica ainda na Galiza, sustenta, que há que chegar a umha unificaçom o mais completa possível por parte dos escritores, até conseguir, mesmo, identificá-la com a portuguesa na maioria dos casos, por tratar-se de umha mesma língua:

> Respecto a la ortografía, bastante anárquica aún en Galicia (lo que nada tiene de extraño si pensamos que en el propio Portugal acontece algo de lo mismo, habiendo muchos escritores lusos que hablan de poner remedio a semejante defecto), numerosas observaciones podríamos hacer; pero una sola exteriorizaremos ahora: la de que todos estamos obligados a trabajar para que, en un futuro próximo, se llegue a una unificación lo más completa posible en la ortografía gallega por parte de nuestros escritores, hasta conseguir incluso identificarla con la portuguesa en la mayoría de los casos, toda vez que se trata, al fin y al cabo, de una misma lengua; pues si en la pronunciación, por inflexible ley humana, tiene que haber diferencias naturales en idioma tan extendido por las cinco partes del mundo, en las normas ortográficas deben desaparecer casi totalmente (Irmandades da Fala 1933: 8).

E finda salientando a riqueza do *Vocabulario*, a nom ser que umha profunda má fé nom os cegue totalmente, e dizendo que haverám de rectificar o erro de crer 'aportuguesados' os que escrevem com relativa correcçom a língua materna:

> Los detractores de nuestro idioma que hojeen este modesto VOCABULARIO, habrán de convencerse de la riqueza y prestancia del mismo, salvo el caso de que una profunda mala fe no les ciegue totalmente; como habrán de rectificar también el socorrido yerro de creer "aportuguesados" a los que escriben con relativa corrección la lengua materna (Irmandades da Fala 1933: 9).

Joan Coromines (1976), ao igual que o autor do *Vocabulario* (1933), só elabora umhas sugestons para a unificaçom ortográfica galego-portuguesa. No entanto, os seus postulados som, substancialmente, os mesmos que os propostos polas Irmandades da Fala, nomeadamente no que diz respeito a restringir a unificaçom gráfica no ponto específico do uso do *-ão* (1976: 280).

2.3. Umha terceira fonte bem relevante é a *Escolma posible*, com prólogo e selecçom de Marino Dónega, do escritor Afonso Daniel Rodríguez Castelao (1964) –nacionalista, patriota e republicano galego, grande amigo também dos *Països Catalans*, a quem Joan Coromines professava umha grande admiraçom. Apresentar para os leitores cataláns em breves linhas a obra e o ideário de Afonso Daniel Rodríguez Castelao (1886-1950) é umha tarefa titânica e impossível: Castelao é um luitador, um defensor das liberdades do seu povo, um defensor da sua língua e da sua cultura, um homem polifacético, o "Guieiro" de um povo que vivia e ainda vive num secular subdesenvolvimento, e um homem que encarna na Galiza a glória máxima deste século XX. Por estes 'delitos' foi perseguido, foi um proscrito na sua Terra (sempre terra de caciques), e tivo que viver no exílio.

Na obra literária e de ensaio de Castelao, com certeza, nom achamos umha praxe ortográfica que demonstre os seus postulados da unidade lingüística galego-portuguesa, mas sim o verificamos no léxico e nas suas ideias. As suas afirmaçons da unidade da língua, que se fala na Galiza e Portugal e noutros países de expressom galego-portuguesa, som umha constante nessa obra fundamental intitulada *Sempre en Galiza* (1944). Para Castelao, aliás, um idioma é o corpo sensível de umha cultura e todo atentado à língua peculiar de um povo representa um atentado à sua cultura peculiar; o problema do idioma na Galiza é um problema de dignidade e de liberdade:

> Estamos fartos de saber que o povo galego fala un idioma de seu, fillo do latín, irmán do castelán e pai do portugués. Idioma apto e axeitado para ser vehículo d-unha cultura moderna e co que ainda podemos comunicarnos con máis de sesenta millóns de almas.
>
> [...] O galego é un idioma estenso e útil, porque –con pequenas variantes– fálase no Brasil, en Portugal e nas colonias portuguesas. O galego rexurdeu no século pasado con poetas tan esgrevios como Rosalía, Curros e Pondal. O noso idioma ten tal fremosura que un poeta andaluz como García Lorca –o poeta mártir–, non foi quén de resistir o seu engado e compuxo poemas en galego. [...]
>
> Un idioma non nasce pol-a vontade xenial d-un grupo de homes; nasce pol-a predisposición psicolóxica d-un povo, que, en condicións hestóricas favorables, crea unha cultura e a súa correspondente maneira de espresión. Porque un idioma é o corpo sensible d-unha cultura, e todo atentado â língoa peculiar d-un povo representa un atentado â sua cultura peculiar. Mais os povos teñen unha forza máxica, invulnerable, e por eso as nacións asoballadas poden verse privadas do seu poder creador, ou poden convertirse en parásitos da cultura domiñante; pero endexamais se deixan asimilar. O problema do idioma en Galiza é, pois, un problema de diñidade e de liberdade; pero mais que nada é un problema de cultura (Castelao 1944: 41-43).

2.4. E nom podemos finalizar este sucinto percurso polas novas fontes do *DCECH* sem fazer mençom dos contributos de um grande amigo de Joan Coromines e de Afonso Castelao, o filólogo português Manuel Rodrigues Lapa (1897-1989), autor, entre outras muitíssimas obras,

da ediçom das *Cantigas d'escarnho e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses* (1970). Este filólogo e cientista também sofreu duríssimas represálias por parte da ditadura de Oliveira Salazar, foi expulso da universidade polas suas ideias políticas, viveu no exílio e nunca se cansou do proclamar a unidade da língua que se fala Aquém e Além Minho. A ideia de umha Galiza em dous estados (a Galiza dentro do estado espanhol e a Galiza dentro de Portugal) foi umha constante em toda a sua vida, como também o foi a problemática da língua galego-portuguesa. Defendeu umha indispensável aproximaçom ao português, em numerosíssimos estudos, alguns dos quais aparecem recolhidos no livro intitulado *Estudos galego-portugueses*:

> Há quase meio século que ando ocupado com o problema da cultura galega. Sem a estudar em profundidade, não poderemos conhecer a nossa própria cultura, nem o homem português nem a língua portuguesa. E é o idioma galego o que mais me tem interessado, naturalmente. [...] Em 1973, preocupado com o problema, publiquei na revista *Colóquio/Letras* um ensaio sobre a "A recuperaço literária do galego". Nele defendia e defendo a tese seguinte: a recuperação literária do galego, que ainda não está feita, nem sequer esboçada, só poderá entender-se como um trabalho de aproximação das formas do português literário. Partia da premissa, suposta incontestável, de que o padrão literário do galego deverá ser necessariamente o português (Rodrigues 1979: 73-74).

Outra ideia importante e harmônica com a tese de que as línguas nom som privilégios dos Estados nem de divisons administrativas, muitas vezes arbitrárias, é que é umha contradiçom 'traduzir' as particularidades de um texto do português do Brasil ao português de Portugal, pois som umha mesma língua:

> O português literário, sem garantia de propriedade, é privilégio de três países, Galiza, Portugal e Brasil, a que se juntaram agora mais cinco nações africanas emancipadas. Produto refinado de cultura que tem servido tantas civilizações, não o estraguem, por favor. Falado hoje por 150 milhões de indivíduos, no ano de 2000 por 200 milhões, ele está destinado por obra dos homens e do universalismo de que é portador, a ser uma das expressões mais válidas do mundo que se avizinha. Pensem bem: não podemos perder esse tesouro (Rodrigues 1979: 128-129).

2.5. Deixamos sem comentar, nem tam sequer com muita brevidade, outras fontes como a *Gramática elemental del gallego común* (1966) do professor Ricardo Carvalho Calero, texto sobre o que temos feito varios estudos[6]. O Professor Ricardo Carvalho Calero (1910-1990), perseguido pola ditadura franquista, foi o primeiro catedrático de Lingüística e de Literatura Galega da Universidade de Santiago, um firme defensor da unidade da língua galego-portuguesa e da doutrina e postulados do Reintegracionismo, e dedicou os últimos quinze anos da sua vida à defesa das suas teses, facto polo qual foi condenado ao ostracismo e à marginalizaçom até polos seus próprios colegas. Ao igual que os professores Manuel Rodrigues Lapa e Joan Coromines, foi também Membro de Honra da Associaçom Galega da Língua.

2.6. Também nom nos detemos na *Nueva contribución a un vocabulario castellano-gallego*, de José-Santiago Crespo Pozo (1972), em cujas 'Verbas limiares' o autor justifica a importante presença de vocábulos galego-portugueses, e a seguir fala do exemplo do Pe. Sarmiento, dos *Cancioneiros galego-portugueses*, das *Cantigas de Santa Maria* e do baril testemunho de J. Leite de Vasconcelos e os seus contributos sobre a história do idioma galego, para concluir com a citaçom das palavras do admirado mestre J. Leite de Vasconcelos (*Opúsc.*, IV, Parte II, p. 638), em que manifesta que muitas vezes é difícil ou impossivel dizer se um texto antigo é português ou galego, pois tam semelhantes som entre si as falas de Galiza e de Portugal, e quanto mais se ascende no passado, maior é a semelhança, sobretudo no uso literário.

2.7. Que poderíamos dizer sobre o *Diccionario gallego-castellano*, da Real Academia Gallega, interrompido na palavra *cativo*? É um dicionário de autoridades que compreende o léxico antigo e mais recente que consta de vinte e seis cadernos de 16 páginas. Nele aparecem documentados muitos vocábulos galego-portugueses dos grandes escritores do século XIX (Joam Manuel Pintos, Eduardo Pondal, Manuel Curros Enríquez, Rosalia de Castro...).

2.8. Sobre o *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*, de Eladio Rodríguez González (1958-1962), apontaremos, simplesmente, que inclui um vocabulário castelhano-galego baseado no das *Irmandades da Fala*, e que era o dicionário mais completo de todos os existentes até esse momento. No 'Prólogo', Ramón Otero Pedrayo, entre outras muitas referências ao Ribeiro, à Corunha e às suas gentes, lembra o ingente trabalho do Pe. Martín Sarmiento e a adoraçom que Dom Eladio tinha tanto por ele como polos dicionáros do século XIX:

> A exempraridade do P. M. Sarmiento ispira hoxe filólogos illados i equipos técnicos. O P. Sarmiento figura cada día en máis ergueito posto, hasta ser merecente do primeiro, entre os precursores do estudo con método moderno das língoas, e da poesía popular, delas frol e fariña. Don Eladio veneraba a lembranza do erudito bieito, como amaba os diccionarios do XIX, formados á lus dun luscofusco romántico. O Cuveiro, o Valladares, belidos libros onde, foleando arestora i espertando recendos de vellos soutos, pódese descobrire algunha mucha frol, ou glosa sinxela dos días lonxaos dos primeiros estudos (Ramón Otero Pedrayo, *apud* Rodríguez (1958, I, XI).

3. Colofom

Escrevia Ricardo Carvalho Calero (1984: 256) que com a conquista paulatina de parcelas cada vez mais grandes de liberdade –liberdades que neste ano de 1998 em modo algum som as que deveriam corresponder a um estado que

se define como democrático e de direito– todo está no seu lugar. No presente nos *Països Catalans* o que nom ataca publicamente o *blaverisme* já nom pode apoiar-se em Joan Coromines e os que propugnam o separatismo lingüístico entre o "valenciano" e o catalám já nom podem citar Joan Coromines como Pai da sua Igreja. Agora todo está no seu lugar. Agora só som discípulos de Joan Coromines os que sustentam e defendem a sua doutrina da *unitat de la llengua literària i oficial de Salses a Guardamar i de Fraga a Maó*, em toda a sua área lingüística. Considerar que alguém como salientava, por exemplo, Manuel Seco (1972: 235) –seja umha pessoa, umha corporaçom ou magistrados nomeados polo Estado– tem autoridade para legislar sobre a língua, é um erro fundamental. As línguas som das comunidades que as falam e dos seus usuários, e qualquer membro dessa comunidade, e até de outra comunidade sempre que a use, está plenamente legitimado para lembrar e reivindicar a história dessa língua –as línguas históricas som por definiçom, obviamente, história e tradiçom– e para dar o seu parecer sobre como *deve ser* essa língua.

E na Galiza ninguém pode apresentar-se como discípulo de Joan Coromines se nom defende e sustenta, publicamente, a unificaçom lingüística galego-portuguesa também no campo da unidade ortográfica, seguindo os postulados feitos públicos por Joan Coromines (1976). Na Galiza nom existem as liberdades democráticas e ainda estamos à espera da discussom, como se faz nos grandes países europeus, e do tam necessário debate democrático sobre o futuro da língua galego-portuguesa.

Apesar de todo, os cidadaos das naçons avassaladas temos todo o direito de aspirar a que cheguem condiçons históricas mais favoráveis; no entanto, temos também o direito a resistir e a nom deixar que se leve a cabo a assimilaçom e eliminaçom da nossa língua, *una llengua*

Notas

1. O texto de Joan Coromines (1988) fora remetido polo Professor em sinal de adesom e apoio ao "II Congresso Internacional da língua galego-portuguesa na Galiza", celebrado os dias 23 a 27 de Setembro de 1987, nas cidades de Santiago de Compostela e Ourense.

2. A entrevista a Joan Coromines fora-lhe feita por Joan Solà / Pere Tió. O texto tiramo-lo de Ferrer-Pujadas (1995: 114).

3. Esses amigos de Joan Coromines adoptárom posicionamentos díspares: Manuel Rodrigues Lapa (1897-1989), também Membro de Honra da Associaçom Galega da Língua, mantivo e defendeu abertamente as teses de Joan Coromines; R. Piñeiro passou-se, rapidamente, ao bando do poder e apoiou as teses dos isolacionistas (*blaverisme*) –nom deve surpreender que o Governo galego, em maos do partido político "Partido Popular", tenha criado na sua memória o Centro de Investigacións Lingüísticas Ramón Piñeiro–; Ramón Martínez López, Costa Clavell e José Luis Pensado mantivérom, em público, um silêncio cúmplice com o poder.

4. Os seus integrantes conseguirám situar-se estrategicamente nas instituiçons, organismos, centros de poder e de influência,também na Universidade de Santiago, nos partidos políticos, Junta de Galiza, na Real Academia Galega, no Conselho da Cultura Galega e em qualquer centro de poder desde o que se estivesse a planificar o presente e o futuro da língua galego-portuguesa. Ainda que a relaçom exacta e detalhada dos seus integrantes continua a ser um mistério, sim temos constância de que o Director da revista *Verba*, e catedrático de Filologia Românica da Universidade de Santiago, Constantino Garcia, desempenhou um importantíssimo papel. Também tomou parte activa nas decisons de política lingüística Ramón Lorenzo, do Comité de Redacçom da revista *Verba* e segundo catedrático de Filologia Galega da Universidade de Santiago (sem que tivesse participado em oposiçom livre ou de méritos para ganhar essa cátedra), desde o momento em que se produz a reforma do professor Ricardo Carvalho Calero. Os professores Constantino García e Ramón Lorenzo fôrom e som ainda bem conhecidos, por terem tomado partido abertamente contra os postulados científicos de Joan Coromines, no que diz respeito à unificaçom lingüística galego-portuguesa. Nom deve surpreender tampouco, em conseqüência, que sejam *Verba* e os *Anexos de Verba* as publicaçons que mais se preocupam, precisamente, de "criticar" o *DCECH*.

5. O Padre Raphael Bluteau –cf. a entrada *Bluteau (Rafael)* em *Verbo. Enciclopédia luso-brasileira de cultura*, vol. III (1987), pp. 1449-1450– foi um teatino francês que viveu em Portugal e um dos homens que mais contribuiu, nos primeiros tempos do séc. XVIII, para a renovaçom cultural portuguesa. É o autor de um *Vocabulario portuguez e latino*, monumento de saber lingüístico e científico, que D. João V mandou publicar (10 vols., 1712-1727), à custa da Fazenda Real.

6. Cf. Henríquez Salido (1991a, 1991b, 1992); e estám próximos a aparecer dous mais: um intitulado "O Professor Carvalho Calero humanista e lingüista" na revista *Nova Renascença*, e outro ainda mais específico sobre a *Gramática* intitulado "As 'rectificaçons' nas ediçons da *Gramática* do Professor Ricardo Carvalho Calero", num volume de *Homenagem*, que editarám conjuntamente o Parlamento Galego e a Universidade de Santiago.

Bibliografia citada

Obras de Joan Coromines

DCECH = Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.

DCELC = Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1954-1957, 4 vol.

1954 *El que s'ha de saber de la llengua catalana.* Palma de Mallorca: Moll.

1976 "Sobre a unificación ortográfica galego-portuguesa". *Grial* (Vigo) 53, pp. 277-282.

1988 "Carta de adesom enviada polo Prof. Joan Coromines". *Agália* (Corunha) 13, p. 108.

Outras obras

CARBALLO CALERO, Ricardo (1966 [1974]), *Gramática elemental del gallego común.* 4a ed. Vigo: Galaxia.

CARRÉ ALVARELLOS, Leandro (1967), *Gramática gallega.* Corunha: Moret.

— (1984), "À fala com Castelao". Em: *Letras galegas* (Corunha: Associaçom Galega da Língua), pp. 255-259.

CASTELAO, Alfonso Daniel R. (1944), *Sempre en Galiza.* Buenos Aires: Edición "As Burgas".

— (1964), *Escolma posible.* Prólogo e selección de Marino Dónega. Vigo: Galaxia.

CRESPO POZO, José-Santiago (1972), *Nueva contribución a un vocabulario castellano-gallego con indicación de fuentes e inclusión*

del gallego literario (galaico-portugués) I. Ourense: "La Región".

FERRER I COSTA, Josep, Joan PUJADAS I MARQUÈS (ed.) (1995), *Joan Coromines. 90 anys.* Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar / Curial.

FRANCO GRANDE, Xosé Luis (1968), *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego.* Vigo: Galaxia.

HENRÍQUEZ SALIDO, Ma. do Carmo (1991a), "Contributos para umha história da lingüística galega (1964-1974)". Em: Mercedes BREA, Francisco FERNÁNDEZ REI (coord.), *Homenaxe ó Profesor Constantino García* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela) II, pp. 85-93.

— (1991b), "A aplicaçom sucessiva da doutrina lingüística em textos do professor Carvalho Calero". Em: *Ricardo Carvalho Calero. A razón da esperanza* (Vigo: Promocións Culturais Galegas), pp. 41-46.

— (1992), "Dom Ricardo Carvalho Calero na vida da 'Associaçom Galega da Língua'". *Agália* (Corunha) 29, pp. 25-60.

— (1996), "O 'nosso' mestre Joan Coromines, um grande cientista e um grande patriota". *Agália* (Corunha) 48, pp. 417-433.

IRMANDADES DA FALA (1933), *Vocabulario Castellano-Gallego de las Irmandades da Fala.* Corunha: Imprenta Moret.

MEIER, Harri (1984), "Notas críticas al DCEH de Corominas/Pascual". *Verba: Anuario Galego de Filoloxía* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela), Anexo 24.

PENSADO, José Luis (1958), "Miragres de Santiago". *Revista de Filología Española* (Madrid), Anexo 68.

— (1974a), "SARMIENTO, Fray Martín". Em: *Gran enciclopedia gallega* (Santiago: Gran enciclopedia gallega) 28, pp. 82-84.

— (1974b), "Carta en respuesta al Rvdmo. P. M. Esteban de Terreros y Pando sobre el origen de la lengua gallega y sobre la paleografía española". Em: *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII* (Vigo: Galaxia), pp. 17-47.

— (1980), "Sobre el *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, por J. Corominas con la colaboración de J. A. Pascual, I (Letras *A* y *B*)". *Verba* (Vigo) 7, pp. 301-342.

REAL ACADEMIA GALLEGA (1913-1928), *Diccionario gallego-castellano.* Corunha: Imprenta Ferrer.

RODRIGUES LAPA, Manuel (1970), *Cantigas d'escarnho e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses.* 2a ed. Vigo: Galaxia.

— (1979), *Estudos galego-portugueses.* Lisboa: Sá Costa.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Eladio (1958-1962), *Diccionario enciclopédico gallego-castellano.* Vigo: Galaxia, 3 tomos. (A penúltima folha do tomo III especifica que se acabou de imprentar o dia 2 de junho do ano 1962.)

SARMIENTO, Fr. Martín (1970), *Colección de voces y frases gallegas.* Edición y estudio por José Luis Pensado. Salamanca: Universidad de Salamanca. (Acta Salmanticensia; 61)

— (1973), *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega.* Edición y estudio por José Luis Pensado. Salamanca: Universidad de Salamanca. (Acta Salmanticensia; 71)

SECO, Manuel (1972), *Gramática esencial del español.* Madrid: Aguilar.

SOLÀ, Joan (1995), "Joan Coromines, la memòria d'aquesta terra". Em: Josep FERRER I COSTA, Joan PUJADAS I MARQUÈS (ed.), *Joan Coromines. 90 anys* (Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar/Curial), pp. 77-93.

VALLADARES, Marcial (1892 [1970]), *Elementos de gramática gallega.*

JOAN PUJADAS I MARQUÈS

Notes biogràfiques de Joan Coromines

Abreviatures usades

IEC: Institut d'Estudis Catalans.
DCELC: *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana.* Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1955-1957, 4 vol. (vg. núm. 3 de la bibliografia de Josep Ferrer).
DCECH: *Diccionaro crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.
DECat: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana.* Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.
OnCat: *Onomasticon Cataloniæ*. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1989-1997 [1998], 8 vol. (Al moment de tancar el llibre que el lector té a les mans, encara no ha aparegut al mercat el darrer volum d'aquesta obra, que tanmateix està acabada i impresa. Prenem la fitxa de la bibliografia que publica Josep Ferrer aquí mateix.)

1905

21 de març. Neix, a Barcelona, Joan Coromines i Vigneaux, segon fill dels nou que va tenir el matrimoni format pel polític Pere Coromines i Montanya i la pedagoga Celestina Vigneaux i Cibils. El seu pare, Pere Coromines, fou líder de la Unió Federal Nacionalista Republicana, director del diari *El Poble Català*, professor de l'Escola d'Alts Estudis Comercials, regidor de l'Ajuntament de Barcelona, membre fundador de l'Institut d'Estudis Catalans (del qual fou president de la Secció de Ciències), president de l'Ateneu Barcelonès, president de la Junta de Museus de Catalunya, diputat a Corts, membre de la Comissió de Redacció de l'Estatut d'Autonomia, portaveu de la minoria d'Esquerra Republicana de Catalunya a les Corts, conseller de Justícia i Dret de la Generalitat de Catalunya, president del Consell d'Estat de la II República, president de la Delegació Espanyola a la Unió Interparlamentària a París, membre de la Comissió de Traspàs de Serveis, pensador, escriptor, advocat i economista. La seva mare, Celestina Vigneaux, mestra, guanyà per oposició una plaça a Madrid, on s'establí des de 1898 fins a 1902; l'any 1914 va fer un curs Montessori a Roma amb la finalitat d'introduir aquest mètode d'ensenyament a Catalunya.

1910

Setembre. Comença l'escolarització a les escoles del Districte Sisè de Barcelona. Tindrà un expedient molt brillant.

1915

Setembre. Comença el batxillerat a l'Institut General i Tècnic de Barcelona.

1922

Juny. Finalitza els cursos de batxillerat a l'Institut General i Tècnic de Barcelona amb la nota de matrícula d'honor.

Llegeix la *Crònica* de Jaume I, fa un estudi crític que titula *Bertran del Falgar. Estudi de la persona i de les obres d'un poeta provençal de la Decadència*, de cent quartilles, i fa el despullament del vocabulari amb l'objectiu de redactar un diccionari etimològic de la llengua catalana.

Setembre. Comença la carrera de Dret a la Universitat de Barcelona. Durant aquest curs es desperta la seva vocació filològica i decideix matricular-se, a la vegada, a la Facultat de Filosofia i Lletres, aprofitant que el primer curs d'ambdues carreres era comú. Té com a professors Joaquim Balcells, Odón de Apraiz i Lluís Segalà.

1923

Gener. Mossèn Antoni Griera li fa una classe setmanal de filologia romànica a les Oficines Lexicogràfiques de l'IEC.

En un manuscrit titulat *Història de la meva vocació*, Joan Coromines descriu: «A finals del març de 1923 em poso a estudiar el provençal antic amb la *Gramàtica* de l'Anglada [Joseph Anglade]. A finals d'abril o principis de maig del mateix any el Pare em troba en el seu despatx llegint el III volum d'*Estudis Romànics* i m'avisa que no perdi de vista els exàmens. Juny de ¿1923? *Gramática histórica del español* de Menéndez-Pidal. Desembre de 1923. M'enduc a casa l'*Abrégé* de Brugmann, que ja havia fullejat pel maig del mateix any. Octubre de 1923. Assisteixo a l'explicació d'En Montoliu a *Història de la Llengua Castellana* de la Facultat de Lletres».

1924

Participa en les reunions polítiques de la Societat d'Estudis Militars, de la qual formen part els intel·lectuals Lluís Nicolau d'Olwer, Miquel Aiguadé, Ferran Cuito i Miquel Ferrer, d'Acció Catalana; Abelard Tona, del CADCI, i Miquel A. Baltà, que n'era el principal dirigent i l'instructor. Un dels propòsits d'aquest moviment era ensinistrar militarment els seus simpatitzants per lluitar contra la dictadura de Miguel Primo de Rivera. Participen en exercicis paramilitars al Pla d'Ardenya (Baix Llobregat). Coromines descriu aquest fet a l'article *Pla d'Ardenya* de l'*OnCat*: «altiplanície deserta llavors molt

obscura i desconeguda, on les milícies del Dr. Miquel Baltà i Francesc Macià férem exercicis pre-militars en els anys 1924-5 preparant el cop contra el dictador, que no reeixí, a Prats de Molló i Garraf (1926); visitat per mi i un centenar de partidaris del Gran President una vintena de vegades».

Juliol. Estiueja amb la seva família a Lés, a la Vall d'Aran. Comença a fer investigacions sobre el dialecte gascó que es parla en aquesta vall.

Setembre. Comença les classes de literatura catalana amb Jordi Rubió i d'italià, ladí i sard amb mossèn Antoni Griera; hi assisteix durant el curs 1924-25.

1925

Inicia la recollida de materials toponímics i antroponímics.

Publica el seu primer article, *Etimologies araneses,* en el número XIII del *Butlletí de Dialectologia Catalana* de l'IEC.

Novembre. És implicat en el complot de Garraf contra el general Miguel Primo de Rivera. El seu pare, coneixedor de les dificultats que es passaven a la presó, l'envia immediatament a Tarragona, on el dia 21 embarca cap al port de Seta (Occitània). El dia 23 es trasllada a Montpeller amb la finalitat de completar a la Universitat d'aquesta ciutat els estudi de llengua i literatura romàniques amb el professor Georges Millardet i de lingüística amb el professor Maurice Grammont. Durant la seva estada a Montpeller visita periòdicament el poeta Josep Sebastià Pons, amic de la família, que era professor de castellà d'aquella Universitat. En una carta tramesa al seu pare, qualifica Pons de «home fred, que em va deixar poc record», malgrat que reconeix: «En Pons sempre més em tingué aferrat, tot i que congeniàvem poc».

1926

4 de març. Finalitza la compilació de dades per a la redacció del *Vocabulari aranès,* que consta de 5.919 cèdules.

Juny. S'examina de les darreres assignatures de la carrera de Dret.

Agost. Fa enquestes a la Vall d'Aran per recollir materials toponímics i antroponímics per a la seva tesi doctoral.

1927

La policia fa diversos escorcolls al seu domicili i l'obliga a presentar-se periòdicament a les dependències policials.

4 de juny. S'examina de les darreres assignatures de Filosofia i Lletres, amb els professors Joaquim Balcells, Manuel de Montoliu, Josep Banqué i Francesc d'Assís Nabot. Obté les qualificacions d'excel·lent en literatura i hebreu i matrícula d'honor en llatí.

Es llicencia en Dret per la Universitat de Barcelona.

Octubre. Comença a treballar a la Universitat de Barcelona com a professor auxiliar de les assignatures de llengua àrab i llatí.

14 de desembre. Es llicencia a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, Secció Lletres, amb la qualificació d'excel·lent i premi extraordinari.

1928

14 de gener. Es trasllada a Madrid, on assisteix a les classes que fan Américo Castro i Ramón Menéndez Pidal al Centro de Estudios Históricos i treballa en els *Glosarios latino-españoles de la Edad Media*, d'Américo Castro, que consta de 2.450 cèdules. En una nota manuscrita en una carta enviada pel seu pare el 3 de juny de 1928, Joan Coromines comenta la seva participació en aquest volum: «Vaig fer moltíssim d'uns i altres [dels comentaris dels mots llatins i castellans] en proporció si fa no fa igual; no ho vaig deixar ni acabat ni "ben clavetejat"; ho hauria acabat a Barcelona si m'ho haguessin enviat, com jo proposava i mig-acceptava ell [Américo Castro]; no em va saber massa greu que retirés la seva proposta de publicar-ho com a co-autors (perquè no m'avenia a tornar a Madrid com volia ell) vist que aquesta defraudació de què em feia víctima Castro, em llevava els darrers escrúpols per acceptar la pensió [beca de la Junta d'Ampliació d'Estudis per anar a estudiar a Zuric]. Així i tot jo no m'esperava ni ell m'ho féu mai avinent que callaria la meva obra que sols mencionà d'esquitllentes en una nota al mig del llibre!».

24 de gener. Comença estudis de doctorat en Dret i en Lletres a la Universitat de Madrid.

8 de juny. S'examina de l'assignatura de sànscrit, la darrera que li mancava per acabar el doctorat en Lletres, i obté la qualificació d'excel·lent.

26 de juny. La Junta d'Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques del Ministeri d'Instrucció Pública li concedeix una beca d'un any per ampliar estudis de lingüística romànica i antics dialectes germànics a Alemanya i Suïssa.

Agost. Comença la redacció de la Memòria Doctoral.

7 de novembre. Defensa la seva tesi doctoral, titulada *Vocabulario aranés,* davant del Tribunal qualificador de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Madrid, format per Mario Daza de Campos, com a president, i Ramón Menéndez Pidal, Juan Hurtado y Jiménez de la Serna, Pedro Sainz Rodríguez i Josep Maria Millàs i Vallicrosa, com a vocals. Obté la qualificació d'excel·lent.

14 de novembre. Arriba a Zuric, becat per la Junta d'Ampliació d'Estudis, amb l'objectiu de perfeccionar els seus coneixements romànics i per dedicar-se, com a preparació per treballar sobre onomàstica hispànica, a l'estudi de la lingüística germànica, que esdevé un complement necessari per a l'estudi de la nostra llengua. Inicia un curs universitari amb els professors Louis Gauchat, Arnald Steiger, Manu Leumann, J. J. Hess von Wyss, A. Bachmann i Jakob Jud. Aquest darrer, un home de grans coneixements, li dóna particularment un curs de bibliografia lingüística i l'influeix en gran manera.

Desembre. A Zuric el professor Arnald Steiger –que parla una vintena de llengües– li ensenya àrab d'Espanya. A canvi Coromines ensenya català a Steiger.

1929

28 de gener. Es desplaça de Zuric a Madrid per presentar la Memòria Doctoral i realitzar les oposicions al premi extraordinari de Doctorat en Lletres, que supera de forma brillant el dia 30 de gener.

2 de febrer. Torna a Zuric, on reprèn les classes a la universitat. El dia 22 de juliol torna a Barcelona.

16 de novembre. Fa una estada a París, becat per la Junta d'Ampliació d'Estudis de Madrid, fins al 31 de març, amb l'objectiu de conèixer per contacte directe la manera de pensar i d'ensenyar dels mestres d'aquest país. Es matricula a l'École des Langues Orientales Vivantes, al College de France i a la Universitat de la Sorbona, on fa estudis d'etimologia francesa amb Oscar Bloch; de rus amb Paul Boyer; de flamenc i d'història de la literatura amb Clovis Brunel; de romanès amb Mario Roques; de grec, llatí i gòtic amb Joseph Vendryes; de mètrica vèdica amb Renou, i d'indoeuropeu amb Antoine Meillet.

2 de desembre. S'entrevista a París amb el romanista suís Wilhelm Meyer-Lübke, autor de grans obres de síntesi de la lingüística romànica, que havia conegut a Barcelona.

1930

1 de novembre. Pompeu Fabra l'incorpora com a secretari a les Oficines Lexicogràfiques de l'IEC. Ordena els materials dialectals del diccionari que l'IEC tenia reunits.

1931

Març. Fa un curs de lingüística basca amb el professor Odón de Apraiz.

20 d'abril. La Generalitat encarrega a l'IEC la redacció del nomenclàtor dels municipis de Catalunya. Es forma una ponència amb Pompeu Fabra, Josep M. de Casacuberta i Joan Coromines. El treball es publica el 1933.

Juny. Té cura, amb Pompeu Fabra, d'un cicle de sis conferències sobre la llengua catalana que se celebren a la Universitat de Barcelona.

5 de juny. El Ministeri d'Instrucció Pública el nomena auxiliar temporal de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, adscrit a l'ensenyament de literatura i llengua espanyola i altres disciplines romàniques.

Juliol, agost i setembre. Treballa com a professor del curs superior de català a l'Escola d'Estiu de la Generalitat.

Forma part, juntament amb Pompeu Fabra i Antoni Griera, del Comitè de Redacció de la segona època del *Butlletí de Dialectologia Catalana*, *Revista Catalana de Lingüística*, que edita l'IEC.

15 de novembre. Finalitza la redacció de les *Modificacions que es podrien fer a la segona edició del "Diccionari ortogràfic"* de Pompeu Fabra, un treball de quaranta-cinc pàgines.

Inicia els treballs preliminars de l'*OnCat*, amb els materials que havia anat recollint des de 1925.

Publica a Barcelona el *Vocabulario aranés,* la seva tesi doctoral, escrita en castellà, que durant la seva estada a Zuric va ampliar i retocar.

1932

Pronuncia a la Universitat de Barcelona la conferència titulada *Introducció a l'estudi de la toponímia catalana*.

12 de juny. Pronuncia una conferència al Centre Aranès de Barcelona sobre els fets gramaticals de l'aranès.

1933

25 de febrer. Fa una conferència sobre *Toponímia catalana* a la Universitat de Barcelona, organitzada per l'Associació d'Alumnes de la Facultat de Filosofia i Lletres.

1934

Gener. Publica l'article *Pompeu Fabra, lingüista*, a l'opuscle *Homenatge a Pompeu Fabra*, que edita l'Associació de la Premsa de Badalona.

Maig. Participa a Bordeus en un congrés de romanistes al qual assisteixen també mossèn Antoni Griera, Ramon Aramon i Karl Jaberg.

1935

A partir del volum XXIII assumeix la secretaria del *Butlletí de Dialectologia Catalana,* que dirigia Pompeu Fabra.

20 de juny. Pronuncia una conferència al Club Excursionista de Gràcia de Barcelona titulada *Toponímia catalana: mètodes i resultats*.

Agost. Joan Coromines fa balanç de les enquestes toponomàstiques fetes i escriu en una nota: «252 ajuntaments, 112 dels quals han estat enquestats personalment per mi. Manquen per fer 818 ajuntaments del Principat i 759 de la resta del domini lingüístic català». Coromines considera que treballant-hi tres mesos cada any tardaria cinc anys i mig més a acabar el Principat i cinc i mig més a fer la resta, «però hauria enllestit una obra monumental, el corpus toponímic de Catalunya més gran i útil que qualsevol Atlas Lingüístic i que Catalunya seria el primer país del món a tenir-la amb tot i que molts altres ja l'han projectat».

Del 24 al 27 de novembre. Fa una visita a València acompanyat de Pompeu Fabra, Josep Maria de Casacuberta i Ramon Aramon per fixar el nomenclàtor dels municipis del País Valencià. A aquest grup s'hi afegí Manuel Sanchis Guarner, Nicolau Primitiu Gómez Serrano i Josep Giner.

1936

8 de juliol. Es trasllada en avió a Madrid per fer gestions per tal d'accedir a una càtedra de provençal. S'instal·la a la Residència d'Estudiants i treballa a la Biblioteca Nacional en el resum de llibres que no ha trobat a Barcelona.

18 de juliol. Participa en la reducció dels revoltats que s'havien fet forts al Cuartel de la Montaña de Madrid. El dia 23 tramet una carta a la seva companya Bàrbara de Haro en què li diu: «La noche del domingo al lunes la pasé en blanco cumpliendo mi deber de ciudadano. Pero, vencida la amenaza fascista sobre Madrid, me volví a casa y desde entonces a penas salgo. Puedes estar tranquila por mi salud».

28 de juliol. Torna a Barcelona.

Col·labora amb el seu pare, Pere Coromines, en l'edició del primer volum de la versió catalana de les *Comèdies* de Terenci.

Publica, en col·laboració amb Josep Maria de Casacuberta, els *Materials per a l'estudi dels parlars aragonesos*.

11 de novembre. Contreu matrimoni civil a Barcelona amb Bàrbara de Haro i Rodríguez.

Desembre. La Societat Catalana de Geografia publica l'opuscle *Per al recull dels noms de lloc de Catalunya*, extret de la conferència que havia fet el 20 de juny de 1935 al Centre Excursionista de Gràcia.

16 de desembre. S'incorpora com a voluntari a les milícies alpines de l'Exèrcit Republicà, al Regiment Pirinenc núm. 1.

1938

La Universitat de Barcelona decideix publicar una miscel·lània d'estudis científics en honor de Pompeu Fabra, catedràtic de Llengua Catalana, amb motiu del seu 70è aniversari, i li encarrega la preparació d'aquest volum.

Juny. És mobilitzat i destinat a la caserna de Sanitat de Barcelona.

28 de juny. És destinat a la Secció d'Informació de l'Estat Major, també de Barcelona, com a traductor i redactor del *Boletín de Información Militar* de premsa estrangera, on romandrà fins al mes de gener de 1939.

1939

7 de febrer. Passa la frontera i el dia 8 és internat durant dues setmanes al camp de refugiats de Sant Cebrià de Rosselló. La seva esposa passa dos dies al Voló. Finalment, es poden reunir i emprenen viatge a París per reunir-se amb els seus pares i germans.

24 de març. Fa una conferència a la Universitat de la Sorbona sobre filologia romànica, convidat per Mario Roques, i imparteix un curs elemental de català a l'École Pratique des Hautes Études.

Ramón Menéndez Pidal, Amado Alonso i Ricardo Rojas fan diverses gestions per aconseguir-li una càtedra a la Universitat de Cuyo, a Mendoza (Argentina), que s'havia d'inaugurar al mes de juliol. Menéndez Pidal assegura amb fermesa al govern argentí que Joan Coromines «no profesaba ideas extremas y no tuvo ninguna actividad política».

Juliol. Examina a la Biblioteca Nacional de París el manuscrit del segle XIII de la traducció catalana de la *Llegenda àuria* de Iacobus de Voragine.

28 de juliol. El rector de la Universitat Nacional de Cuyo, Edmundo Rojas, li comunica que el govern de la nació li ha concedit una plaça de professor de llengua i literatura castellanes i de filologia.

17 d'octubre. Després de nombrosos intents, embarca a La Rochelle amb la seva muller, els seus pares i els seus germans Maria, Hortènsia, Júlia i Ernest, en el vaixell *Massilia*. El dia 4 de novembre arriben a Buenos Aires, on s'estableixen els seus pares i germans. Coromines i la seva esposa continuen viatge fins a Mendoza, on tenen previst residir.

10 de novembre. S'incorpora a la Universitat de Cuyo com a professor de gramàtica superior castellana i de llatí de l'Escuela de Lenguas Vivas.

1 de desembre. Mor a Buenos Aires, a l'edat de 69 anys, el seu pare, Pere Coromines i Montanya, per qui sentia una gran estimació.

1940

28 de gener. Li ofereixen la plaça de catedràtic de Filologia a l'Instituto Superior de Pedagogía y Letras de Quito (Equador), però no l'accepta.

16 d'abril. La Universitat de Cuyo el nomena director de l'Instituto de Lingüística i catedràtic de Gramàtica Castellana Superior a la Facultat de Filosofia i Lletres i de Castellà i Literatura a l'Escuela de Lenguas Vivas. Té cura de formar una biblioteca especialitzada, treballa en l'anàlisi de problemes lexicals i etimològics i recull la toponomàstica de Cuyo.

3 d'octubre. Pronuncia una conferència al Salón de Grados de la Universitat de Cuyo titulada *Rasgos semánticos nacionales*.

8 d'octubre. Proposa al rector de la Universitat de Cuyo, Edmundo Rojas, que l'autoritzi a ordenar i catalogar la Biblioteca Central universitària, per la qual cosa li demana que durant un període de dos mesos, termini en el qual pensa poder portar a terme aquesta tasca, el nomeni director de la Biblioteca. El rector de la Universitat accepta la proposta.

1941

Gener. Inicia la recollida de materials per al *DCELC* a la Biblioteca Central de Buenos Aires.

Març. Inicia una sèrie de gestions per aconseguir el suport econòmic suficient per poder efectuar l'edició de la *Miscel·lània Fabra*.

19 de març. Dimiteix com a director de la Biblioteca Central de la Universitat de Cuyo, un cop l'ha catalogada i organitzada.

19 d'octubre. Comença a col·laborar en el diari argentí *Los Andes,* en la secció setmanal «Consultas de lenguaje», que es publica els diumenges.

1942

Gener. Fa un curs d'estiu a la Universitat de Santiago de Xile i aprofita l'estada per recollir dades per al *DCELC*

a la Biblioteca Central.

1 de febrer. Finalitza la seva col·laboració en el diari argentí *Los Andes*.

Juliol. Es publica el primer volum de la revista *Anales del Instituto de Lingüística* de la Universitat de Cuyo, fundada i dirigida per Coromines.

1943

2 de novembre. Organitza i dirigeix l'escalada al Cerro Blanco Olonquimini, de 5.100 m, a la zona El Salto, dels Andes argentins. És la primera vegada que s'aconsegueix ascendir fins al cim d'aquesta muntanya.

1944

29 de febrer. Finalitza la impressió de la *Miscel·lània Fabra*. Aquest volum, que ha costat a Joan Coromines set anys de treball, és considerat per la premsa el més important que s'ha publicat en català des de 1939.

Març. Publica en el primer número de l'any de la *Revista de Filología Hispánica*, de Buenos Aires, que dirigeix Amado Alonso, la primera part del treball *Indianorománica*. Aquest treball es complementarà amb una segona i tercera part titulades *Occidentalismos americanos*.

3 d'abril. Tornen a Barcelona la seva mare i les seves germanes Júlia i Hortènsia, que havien perdut la feina per la seva condició d'estrangeres.

Juliol. Determina no continuar més temps a l'Argentina, per la qual cosa demana als seus col·legues Amado Alonso, de Buenos Aires; Federico de Onís, de Nova York; Leo Spitzer, de la Universitat de Baltimore; Ramón Menéndez Pidal, de la Universitat de Madrid, i Américo Castro, de la Universitat de Princeton, que l'ajudin a trobar un lloc de feina als Estats Units o a Europa.

11 de setembre. Pronuncia un parlament al·lusiu als fets de l'11 de setembre de 1714 al Centre Català de Mendoza (Argentina).

5 de desembre. Sol·licita una beca a la Fundació Guggenheim de Nova York per a la redacció del *DCELC.*

30 de desembre. Ascendeix amb Héctor Bressan, Domingo Avalle i Bernardo Miller, membres del Club Andinista de Mendoza (Argentina), al cim del Loma Amarilla, de 5.200 m, a la zona de Vallecitos.

1945

Abril. Tomás Navarro, catedràtic del Hispanic Institute de Nova York, el recomana per a catedràtic de Filologia de la Universitat de Xicago.

2 de maig. Ascendeix amb dos membres més del Club Andinista de Mendoza al Cerro San Bernardo, de 4.420 metres.

18 de maig. Rebutja la proposta d'incorporar-se durant tres trimestres a la Universitat de Santo Domingo com a professor de filologia.

15 de juny. Guanya el Premi Extraordinari dels Jocs Florals de la Llengua Catalana, celebrats a Bogotà (Colòmbia), dotat amb 50 dòlars, amb el seu treball *Noms de lloc catalans d'origen germànic*.

19 de juny. La Fundació Guggenheim li atorga una beca de 2.500 dòlars, d'un any de durada, per a la preparació del *DCELC.*

Juliol. Es publica el tercer volum de la revista *Anales del Instituto de Lingüística*, de la Universitat de Cuyo, l'últim que dirigeix Joan Coromines.

3 de novembre. Ascendeix, com a guia, al Cerro El Plata, de 6.310 m, com a representant del Centre Excursionista de Catalunya, del Club Andinista de Mendoza i del Club Cóndor de Andinismo.

27 de novembre. S'embarca amb la seva esposa cap a Nova York per fer-se càrrec de la beca concedida per la Fundació Guggenheim.

5 de desembre. Rep l'oferta d'incorporar-se com a professor a la Universitat de Xicago, que és considerada la més important dels Estats Units.

7 de desembre. Ramón Menéndez Pidal li tramet una carta en què li comunica que l'ha recomanat a l'Instituto Caro y Cuervo de Bogotà per col·laborar en el *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana,* de Rufino José Cuervo.

23 de desembre. Arriba a Nova York per gaudir de la beca de la Fundació Guggenheim fins al 23 de desembre de 1946.

1946

19 de juny. Arriba a la ciutat de Xicago per fer-se càrrec de la plaça de professor de filologia romànica de la Universitat. Tindrà al seu càrrec cursos de filologia romànica, francesa i castellana.

Novembre. La revista *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials* de Perpinyà publica, revisat per Joan Coromines, el nomenclàtor dels municipis de la Catalunya Nord, amb el títol de *Toponímia del Rosselló*.

7 de desembre. Tramet una carta al seu amic d'infantesa Josep Picó en la qual li manifesta: «Fins l'any passat vaig ésser professor de Lingüística a la Universitat de Cuyo, i des del juny ho sóc en aquesta, que és una de les quatre o cinc millors dels EE.UU. No creguis que me'n sento orgullós, perquè ningú no se'n sent d'allò que el fa infeliç, i res no me'n pot fer tant com obligar-me a viure tan lluny de la gent que són com jo. A l'Argentina em sentia molt estranger i aquí... deu vegades més!»

28 de desembre. Assisteix al Congrés Anual dels Professors de Llengües i Literatures Modernes de Washington en què participen 4.000 professors. Fa dues intervencions sobre temes de lingüística romànica, exemplificant-los amb casos catalans i fa constar que no ho fa per la seva nacionalitat «sinó perquè avui està reconegut per tothom l'interès primordial que presenta la nostra llengua per als estudiosos dels idiomes germans».

1947

4 de gener. Comença un curs de català a la Universitat de Xicago, de tres mesos de durada, que forma part del programa oficial regular dels cursos per a la lli-

cenciatura i doctorat en filologia romànica. En el primer curs només hi assisteixen tres alumnes. No obstant això, el nombre d'alumnes anirà augmentant amb els anys. D'aquesta forma la nostra llengua entra, amb tots els honors, en aquesta prestigiosa universitat. Entre els deixebles de Joan Coromines que assistiran a les classes de català en el decurs dels anys hi ha Joseph Gulsoy, Charlotte S. Maneikis Kniazzeh, Edward J. Neugaard, David A. Griffin, Robert Baird, Frank Naccarato, Louis Cooper i Kelvin Parker.

7 de gener. Tramet a Pompeu Fabra un xec de 101 dòlars, que ha estat el saldo obtingut de la venda de la *Miscel·lània.*

11 de gener. Comença la redacció del *DCELC* després de set anys de treballar-hi aplegant materials.

30 de setembre. Guanya el premi Francesc Macià en els Jocs Florals de la Llengua Catalana celebrats a Londres amb l'assaig *Germanismes reals i falsos germanismes en el lèxic català*.

Desembre. Participa en unes jornades lingüístiques organitzades per la Universitat de Michigan.

1948

31 de gener. El president de la Generalitat, Josep Irla, li tramet una carta des de París en què li comunica que l'ha designat per formar part del Comitè Nacional d'Homenatge a Pompeu Fabra.

Març. Ramón Menéndez Pidal fa gestions per incorporar-lo a l'Instituto de Filología Hispánica de Madrid, de nova creació.

22 de març. El Comitè d'Activitats de The Modern Language Association of America li otorga un ajut de 200 dòlars per a la redacció del *DCELC*.

8 de maig. Pompeu Fabra li tramet una carta en la qual comenta les innovacions que Coromines havia proposat incorporar en el *Diccionari general* de Fabra. El mestre, entre altres coses, li diu: «em plau molt, com a amic que us sóc i com a patriota, saber-vos esdevingut un lingüista de primera fila, que honora Catalunya; però això, enyorat Coromines, no em consola de la pena que em fa veure-us allunyat de la nostra terra, privat de dedicar-vos de ple a l'obra de perfeccionament de la nostra llengua i d'ésser, com us pertoca, el cap de les Oficines Lexicogràfiques de l'Institut, de les nostres fins ara desgraciades oficines. Jo que, quinze anys endarrera, esperava que, per fi, anàvem a redreçar-les un cop desembarassats dels qui tant entrebancaren el seu bon funcionament! Però confio que, amb mi o sense mi, l'obra interrompuda es reprendrà, i vós hi sereu...».

21 de maig. Ramón Menéndez Pidal li comunica el resultat de les gestions que havia fet perquè es pogués incorporar a l'Instituto de Filología Hispánica de Madrid: «El Sr. Casares [director de l'Instituto], después de presentar la propuesta de usted, me comunicó ayer que las condiciones no se consideran imposibles pero que dado lo elevado de su petición, que no responde a lo que es usual aquí, no podrá incluirse en el presupuesto de este año».

24 de juny. La Fundació Guggenheim de Nova York li atorga una nova beca de 3.000 dòlars per a la redacció del *DCELC,* per a un període de dotze mesos.

1 de juliol. La Universitat de Califòrnia el nomena membre del Consell Editor de la revista *Romance Philology*.

27 de juliol. Participa en un fòrum lingüístic a la Universitat de Michigan.

23 de setembre. Tramet una carta al periodista i comediògraf Avel·lí Artís Balaguer, director de *La Nostra Revista* de Mèxic, en què, entre altres coses, li diu: «He sentit parlar (i crec que ho he llegit a *La Nostra Revista*) que algú ha llançat la idea d'un 2n Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Fàcil "llançament" i ben lleuger: la meva opinió és que si això es fes ara i a l'estranger seria un fracàs rotund, o conduiria a una exhibició poc seriosa d'aficionats, llevat, naturalment, dels catalans que hi poguessin concórrer, que amb les grans distàncies americanes no serien gaires. De lingüistes estrangers no n'hi vindrien, passat dels qui visquessin a la ciutat en qüestió. Quan aquest congrés es pugui fer a Catalunya sí que n'hi aniran. El Sr. Fabra em pregunta què en penso en una carta recent, i encara que ell no en diu res fa l'efecte que també n'està astorat.»

1949

Maig. S'adhereix a l'homenatge a Ramón Menéndez Pidal amb motiu del seu 80è aniversari que organitza el Consejo Superior de Investigaciones Científicas de Madrid amb l'article titulat *Del pidal de Don Ramón*.

1950

28 de gener. Josep Puig i Cadafalch, president de l'IEC, li tramet un escrit en què li comunica el nomenament com a Membre Adjunt de la Secció Filològica.

Novembre. Escriu *What you should know about Catalan language*, perquè serveixi de presentació als americans que s'interessin pels Jocs Florals de la Llengua Catalana, que se celebraran a Nova York l'any 1951.

1951

Març. L'Editorial Francke de Berna s'ofereix per publicar el *DCELC.*

Novembre. Enllesteix la redacció de la lletra *Z* del *DCELC*.

1952

Abril. Inicia el viatge de retorn a Catalunya, després de tretze anys d'exili. El dia 5 de maig arriba a Barcelona. A partir d'aquesta data farà una estada anual de sis mesos a Catalunya, on realitzarà enquestes orals per a l'*OnCat* i el *DECat*.

Pren possessió de membre de la Secció Filològica de l'IEC, càrrec per al qual havia estat nomenat l'any 1950.

Signa, amb nou professors internacionals més, una denúncia davant la UNESCO contra la persecució a què és sotmesa la llengua catalana.

25 de setembre. Viatja a Ginebra per entrevistar-se

amb Rafael Patxot i a Berna per lliurar a l'Editorial Franke les darreres pàgines del *DCELC,* del qual només resta per redactar la bibliografia i el pròleg.

1 d'octubre. Des de París, torna amb avió a Xicago.

9 de desembre. Sol·licita, per mitjà del filòleg Mario Roques, una subvenció del Centre National de la Recherche Scientifique de París per redactar l'*OnCat*.

19 de desembre. Escriu una carta al filòleg Francesc de Borja Moll en què reconeix: «La qüestió del meu trasllat a Espanya continua empantanegada per la inacció de les autoritats acadèmiques espanyoles. Ací, en canvi, ha millorat la meva posició: la Universitat de Xicago ha accedit a la meva proposta de tornar-me a deixar passar 6 mesos a Europa l'any que ve, i sembla que consentirà a fer el mateix els anys vinents; la probable reducció del sou a les dues terceres parts m'obligarà a cercar algun ingrés suplementari. Ultra donar aquestes facilitats, m'han ascendit a professor ordinari (*full professor*), en lloc de professor associat com fins ara; si bé ja tenia nomenament perpetu, però ara és l'esglaó més alt del professorat».

1953

24 de març. Viatja a París i a Berna per resoldre els darrers obstacles per a la impressió del *DCELC*.

26 de març. Escriu una llarga carta al seu amic, l'historiador i polític Josep Maria Batista i Roca, en què, entre altres coses, diu: «Vaig ser a Catalunya des del mes de maig al setembre però no vaig tenir un moment de repòs. [...] Els passos que vaig fer a Barcelona, a Madrid i a París i àdhuc a Lisboa, Ginebra i Berna (on també vaig passar dies), per solucionar el problema de tornar a viure a Catalunya o almenys a Europa, no tenen fi ni compte. Finalment, em vaig haver de decidir a conservar la càtedra de la Universitat de Xicago, a base de passar-hi 6 mesos cada any i els altres 6 a Barcelona i la Universitat d'allà s'hi avé, sense altre canvi que reduir-me el sou als 2/3 i per compensar-me m'han ascendit aquest any a *full professor.* [...] Les gestions per obtenir una càtedra a la Universitat de Barcelona han resultat infructuoses malgrat les grans promeses de Menéndez Pidal i l'esforç gairebé sobrehumà d'escriure el meu *DCELC* (3.500 pàg. impreses en 4t.) que està llest i aquest any començarà a imprimir-se. Em dol haver hagut de dedicar al castellà una part tan gran de la meva vida, encara que el llibre és ple de qüestions de llengua catalana i encara penso pendre una revenja catalanista en el pròleg. A Madrid van oferir-me una càtedra a Salamanca, una altra possibilitat més vaga a la Universitat de Madrid, i finalment, una participació a la càtedra de Lletres i Literatura Catalanes que han inaugurat allí mateix amb gran tro de bombos i platerets: Vaig refusar totes tres coses dient que no deixo Xicago sinó per la Universitat de Barcelona, car solament la possibilitat d'influir des d'una tribuna així en el jovent català pot justificar als meus ulls el contacte repugnant amb les autoritats franquistes».

3 d'abril. Arriba a Barcelona.

Del 7 al 10 d'abril. Participa en el VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica celebrat a Barcelona, on presenta el treball *Sobre els elements pre-romans del domini català*. En el banquet de clausura pronuncia, en anglès, un discurs polèmic amb crítiques al règim franquista. Entre altres coses diu: «Els americans, genuïnament interessats en la unió dels pobles de l'Europa occidental, no solament dels estats, se senten terriblement alarmats de saber que Catalunya és una terra on la llengua del país està bandejada severament de l'escola primària i secundària, ja no solament de la universitat. Aquesta és certament l'única part d'Europa on la llengua materna és prohibida a les escoles primàries, i aquest és el lloc on contemplem una paradoxa enorme: la llengua i literatura catalanes es poden estudiar a la Universitat de Madrid, però no a la de Barcelona». En el decurs d'aquest Congrés, Max Cahner coneix Corominas, amb qui mantindrà una estreta col·laboració i amistat.

2 de juny. Pronuncia una conferència a la Societat de Geografia de Barcelona, titulada *Toponímia d'Andorra*.

11 de juliol. Enllesteix la traducció al català d'*El que s'ha de saber de la llengua catalana* que va escriure l'any 1950 en anglès i que no s'havia editat en la versió original.

25 de setembre. Torna a Xicago

4 de novembre. Li és concedida la ciutadania nordamericana. En el seu passaport hi figura el nom de John Corominas.

20 de novembre. Fa una conferència a la Chicago Linguistic Society titulada *New Information on Hispano-Celtic from the Spanish Etymological Dictionary.*

1954

15 de març. Torna a Barcelona a bord del vaixell Queen Mary.

29 de març. La Facultat de Lletres de la Universitat de París recomana que es faciliti la tasca de recerca que efectua Joan Corominas per a l'*OnCat*, atès el seu interès científic.

Abril. Enllesteix la redacció de les esmenes que creu necessari fer en la segona edició del *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra.

20 de juny. Torna a Xicago.

Juliol. Es publica *El que s'ha de saber de la llengua catalana*, com a primer volum de la Biblioteca Raixa de l'Editorial Moll. Tot i que va passar l'aprovació de la censura, aquesta publicació va ser segrestada pel Govern Civil de Barcelona quan ja era distribuïda. El fet que l'autor fos professor de la Universitat de Xicago i que el govern espanyol temés les repercussions d'aquest fet als Estats Units va permetre finalment la lliure circulació del llibre.

27 d'octubre. Fa una conferència al Departament de Llengües Romàniques de la Universitat de Michigan titulada *Semántica reveladora: el vocabulario hispanoamericano y el carácter nacional*.

Desembre. Es publica de forma simultània a Berna, editat per Francke, i a Madrid, per Editorial Gredos –que dirigeix Dámaso Alonso– el volum I del *DCELC,* que aplega les lletres *A-C*. El dedica «A la memòria del meu Pare, pare del cos i de l'esperit. A la meva estimada Mare. A la meva Dona, que m'ha donat força per a

acabar aquest llibre.»

7 de desembre. L'American Philosophical Society de Philadelphia li atorga un ajut de 1.200 dòlars per a les tasques de recerca de l'*OnCat*.

27 de desembre. Torna a Barcelona.

1955

15 de gener. Presenta la dimissió com a membre de la Secció Filològica de l'IEC. Entre els diversos motius que exposa hi ha el desacord per l'edició del *Diccionari Fabra*, que s'ha fet sense que ell hagués pogut vigilar-ne la impressió, tot i que la majoria de les millores introduïdes en la nova edició es devien a ell. En la carta que tramet a l'IEC diu, entre altres coses, que les millores «Són el fruit d'una llarga obra de col·laboració duta per mi amb el mestre Fabra, en vida i en mort d'ell, des de 1931. [...] Jo he treballat durant 24 anys i el Sr. Aramon és qui firma la nova edició, al costat del President. A mi es digna esmentar-me en un paràgraf de la fi del seu escrit, entremig dels correctors de proves i altres quatre noms, com un dels qui l'han assessorat en la seva tasca!». Finalment ajorna la dimissió per evitar que es pugui relacionar amb la forma com s'ha produït l'edició del diccionari.

15 i 16 d'abril. Participa en el V Congrés de Ciències Onomàstiques de Salamanca, en representació de la Universitat de Xicago, en el decurs del qual llegeix en francès la ponència *Onomasticon Cataloniæ*. En aquest congrés coneix el gran lingüista basc Koldo Mitxelena, amb qui mantindrà una gran amistat.

Juliol. Torna a Xicago.

La Universitat de Xicago el nomena cap de la Secció d'Espanyol.

Setembre. Joseph Gulsoy es matricula a la Universitat de Xicago atret pel prestigi de Joan Coromines. Hi entra en contacte i a partir d'aquí esdevindrà el seu deixeble i col·laborador més important i fidel.

16 de desembre. Torna a Barcelona.

1956

Gener. Tramet una carta a l'Acadèmia Sueca de suport a la candidatura del seu mestre i amic Ramón Menéndez Pidal al Premi Nobel de Literatura.

24 de gener. Enllesteix el «Prefaci» de la *Gramàtica catalana* pòstuma de Pompeu Fabra, l'edició de la qual ha estat a cura seva.

Publica el capítol titulat *El idioma catalán,* extret i traduït del llibre *El que s'ha de saber de la llengua catalana*, en el *Libro blanco de Cataluña*, editat per Ediciones de la Revista *Catalunya* de Buenos Aires.

Publica el segon volum de les *Comèdies* de Terenci, versió feta pel seu pare, Pere Coromines.

Juliol. Torna a Xicago a bord del vaixell Queen Elizabeth.

1957

Febrer. Li encarreguen la redacció i revisió de l'article *Catalan* de l'*Encyclopædia Britannica.*

Març. Torna a Barcelona.

Rep el suport del Centre Internacional d'Onomàstica de Lovaina (Bèlgica), per a les seves recerques per a l'*OnCat*.

Entra a formar part com a assessor de la continuació i acabament del *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana,* de Rufino José Cuervo, que edita l'Instituto Caro y Cuervo de Bogotà, que depèn del Ministeri d'Educació Nacional de Colòmbia.

De l'1 d'abril al 30 de setembre. Gaudeix de la primera part d'una beca de la Fundació Guggenheim per a l'estudi dels noms de lloc de Catalunya.

4 de juliol. Tramet a la revista *Vida Nova* de Montpeller, a petició de Josep Maria Batista i Roca, l'article *Els noms dels municipis de la Catalunya aragonesa* per influir en una reunió catalano-occitana de la Modern Language Association of America. *Vida Nova* no va publicar l'article i l'any 1959 aparegué en la *Revue de Linguistique Romane* de París.

7 d'agost. La Institució de Cultura Catalana de Mèxic li proposa adherir-se a la campanya per aconseguir que Pau Casals sigui proclamat Premi Nobel de la Pau de 1958. Tot i que s'hi adhereix, expressa reticències a emprendre campanyes destinades al fracàs, que poden comprometre el prestigi de la persona a qui es pretén honorar.

Octubre. Torna a Xicago.

1958

Març. Retorna a Barcelona.

Abril. Publica l'article *Normes lingüístiques, catalanes: ni antifranceses ni anticastellanes*, en la revista *Vida Nova* de Montpeller.

De l'1 d'abril al 30 de setembre. Gaudeix de la segona part de la beca de la Fundació Guggenheim per a l'estudi dels noms de lloc de Catalunya.

27 d'abril. Fa una estada a la ciutat de València per entrevistar-se amb els intel·lectuals del País Valencià. El dia 3 de maig assisteix a la sessió dels Cronistas del Reino, al Saló del Centre de Cultura de València, acompanyat pel degà del Centre, Nicolau Primitiu Gómez, on pronuncia un discurs en què exposa el seu interès pels estudis lingüístics del País Valencià.

Maig. Enllesteix l'article *De toponomástica hispana. Juicios, planes y tanteos*, que s'inclourà en el volum d'homenatge a Dámaso Alonso.

7 de juny. El conviden a participar en el IX Congrés Internacional de Lingüística Romànica que se celebrarà a Lisboa a l'abril de 1959.

Del 24 al 28 d'agost. Participa en el VI Congrés Internacional de Ciències Onomàstiques de Munic. El dia 28 fa la conferència *La toponymie hispanique préromane et la survivance du basque jusqu'au bas moyen âge (Phénomènes de Bilinguisme dans les Pyrénées Centrales).*

Setembre. Signa, juntament amb Josep Maria Batista i Roca, Pere Bosch i Gimpera, Josep Carner, Pau Casals, Lluís Nicolau d'Olwer, Rafael Patxot i Jubert i Manuel

Serra i Moret, una carta adreçada al director general de la UNESCO, institució que es trobava reunida a París per a la celebració de la X Conferència Internacional, en què denuncien que «malgrat la resolució de Nova Delhi de 1956, que demana el respecte a les llengües i a les cultures nacionals en l'ensenyament, el govern espanyol continua sense variar la seva persecució a la llengua i a la cultura catalanes: la llengua continua bandejada de les escoles, l'ensenyament és fet en contra de les nostres tradicions nacionals, la interdicció de publicar premsa en català subsisteix, i la censura no permet més que la publicació d'una petita quota d'una vuitantena de llibres catalans cada any.»

Publica el tercer volum de la traducció de les *Comèdies,* de Terenci, que havia estat feta en col·laboració amb el seu pare, Pere Coromines.

Octubre. Fa una estada a París i seguidament retorna a Xicago.

Novembre. Inicia els treballs de revisió de la *Geografia de Catalunya,* editada per l'Editorial Aymà.

28 de desembre. Participa en el Congrés de Professors de Llengües Modernes celebrat a Nova York, on llegeix el discurs inaugural *Història de la confusió de dues parelles de consonants antigues: ç* i *ss; yl* i *ll.*

1959

16 de març. Torna a Barcelona per seguir les enquestes filològiques.

6 de maig. Rep el suport del Centre National de la Recherche Scientifique de París, que considera de màxima importància les enquestes toponomàstiques que efectua al Rosselló.

20 de setembre. Fa inventari dels llibres que formen la seva biblioteca i escriu en una nota: «Tinc un total de 3.222 volums; d'aquests, 1.161 són de lingüística i 2.053 d'altres matèries; 952 són heretats del pare i 2.270 adquirits personalment».

1 d'octubre. S'embarca en un vaixell per retornar a Xicago.

Desembre. Comença la revisió de la traducció de *Vikramórvaçi*, de Kalidassa, feta pel seu pare. Aquest fet li suposa un gran esforç, ja que ha de tornar a aprendre una llengua tan difícil com el sànscrit, que, tot i que l'havia estudiada l'any 1928, pràcticament ja tenia oblidada. És la primera traducció directa del sànscrit al català. Enllesteix la revisió el 4 de març.

27 de desembre. Participa en la Conferència de Lingüística i Literatura Catalana i Provençal, que se celebra a Xicago, on aporta abundant informació sobre els treballs de recerca lingüística catalana fets als Estats Units.

1960

Gener. Signa, amb cent il·lustres personalitats catalanes més, una carta adreçada a les persones interessades en la difusió de la cultura, en què denuncia la situació de persecució a què es veu sotmesa la llengua catalana.

24 de març. Torna a Barcelona.

24 d'abril. Participa en l'homenatge pòstum al poeta Carles Riba, fet a l'Ateneu Santboià, amb la conferència *Carles Riba i la llengua catalana*.

Maig. Forma part del Patronat de Cultura Catalana Popular, juntament amb Pau Casals, Josep Carner, Pere Bosch Gimpera, Lluís Nicolau d'Olwer, Rafael Patxot, Carles Pi i Sunyer, Josep Sebastià Pons, Manuel Serra i Moret i Josep Trueta. La Delegació General d'aquest Patronat s'estableix a París.

Publica l'últim volum de les *Comèdies* de Terenci, en versió catalana.

26 de setembre. Viatja a Ginebra (Suïssa) per assistir a la constitució de la Institució Patxot de Catalunya, fundació promoguda per Rafael Patxot i Jubert amb la finalitat de patrocinar l'edició de l'*OnCat*. Formen part d'aquesta Fundació, a més del patrocinador, Joan Coromines i l'arquitecte Oriol Folch i Camarasa. Seguidament emprèn viatge cap a Xicago.

1961

Març. Torna a Barcelona.

Maig. L'editorial Gredos li publica el *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, versió abreujada i renovada del *DCELC.*

3 de maig. L'escriptor Josep Pla li tramet una carta en la qual li proposa dedicar-li un dels seus *Homenots*. El 12 de juny tramet a Josep Pla 17 folis mecanografiats amb les respostes a l'enquesta que li havia adreçat per fer-li l'*Homenot*. Pla va aprofitar, pràcticament sense variacions, l'original que havia escrit Coromines.

Agost. Fa una estada a París amb Josep Maria de Casacuberta i visiten Lluís Nicolau d'Olwer.

Octubre. Torna a Xicago.

1962

22 de març. Retorna a Barcelona via París.

Abril. Signa, amb d'altres personalitats, la crida del Congrés de Cultura Catalana, que es realitzarà clandestinament l'any 1964. Aquest congrés, encara que té poca repercussió, serveix per fer balanç dels vint-i-cinc anys passats des de l'acabament de la Guerra Civil i els pocs progressos aconseguits per la forta opressió a què és sotmesa la cultura del nostre país.

14 d'abril. El Comitato per l'Atlante Linguistico Mediterraneo del Centro di Cultura e Civiltà de Venècia el convida a participar en el VI Col·loqui Internacional d'Història Marina. Joan Coromines refusa la invitació.

16 d'abril. Viatja a València, on s'entrevista amb Joan Fuster i altres intel·lectuals valencians.

25 de setembre. Emprèn el viatge de retorn a Xicago.

1963

Gener. S'adhereix a l'homenatge internacional a l'historiador i arqueòleg Pere Bosch Gimpera, membre de l'IEC.

Febrer. Refusa la invitació de la Comissió Internacional

d'Història Marítima del Comitè Internacional de les Ciències Històriques de París per participar en la revisió del *Glossaire Nautique,* d'A. Jal.

21 de febrer. Gregorio Marañón, director de l'Instituto de Cultura Hispánica, el convida a participar en el congrés Presente y Futuro de la Lengua Española. Joan Coromines refusa la invitació.

20 de març. Torna a Barcelona.

Maig. Enllesteix l'edició crítica del *Libro de buen amor,* de Juan Ruiz.

La Universitat de Xicago li atorga la Càtedra d'Investigació William Colvin, una distinció que es confereix cada any al professor que més ha sobresortit per la seva tasca investigadora. Aquest guardó permet al professor afavorit absentar-se durant tot un any per dedicar-se a la investigació. Joan Coromines residirà continuadament a Catalunya fins al mes de setembre de 1964 i dedicarà aquest període de temps a acabar les enquestes de l'*OnCat*.

Octubre. Refusa la invitació per assistir al Congrés de l'Associació Internacional d'Hispanistes que s'ha de celebrar a Nimega (Holanda).

Desembre. Refusa la proposta de Ferran Soldevila, director de l'Editorial Alcides, per col·laborar en la redacció del *Diccionari biogràfic català*.

1964

Abril. Comença la construcció de la casa de Pineda de Mar, on decideix residir quan retorni definitivament a Catalunya.

13 de maig. Mor a Barcelona, a l'edat de 86 anys, la seva mare, Celestina Vigneaux i Cibils.

Es publica l'edició crítica i comentada del *Diccionario valenciano-castellano de Manuel Joaquin Sanelo, edición, estudio de fuentes y lexicología*, que és la tesi doctoral de Joseph Gulsoy, dirigida i corregida per Coromines. Gulsoy dedica aquest volum «A Joan Coromines, mestre estimat».

Octubre. Torna a Xicago.

1965

Febrer. Renuncia a formar part del Comitè Organitzador de l'XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas de Madrid.

17 de juny. Torna a Barcelona.

8 de desembre. És nomenat membre de la Hispanic Society of America.

Publica el primer volum dels *Estudis de toponímia catalana* en la col·lecció Biblioteca Filològica Barcino.

1966

Gener. Torna a Xicago.

Juny. Arriba amb vaixell a Barcelona.

Desembre. Refusa participar en el Congrés de l'Asociación Internacional de Hispanistas que s'ha de celebrar a Mèxic a l'agost de 1968.

1967

13 de febrer. Pronuncia la conferència *El català, llengua de la Ribagorça*, en el Consell Superior d'Investigacions Científiques de Barcelona. La presentació de Joan Coromines va a càrrec de Josep Maria de Casacuberta.

Març. Enllesteix les tasques de revisió de la segona edició del *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Joan Coromines introdueix canvis a dos-cents articles del diccionari.

3 de març. Participa en l'homenatge públic al Dr. Jordi Rubió i Balaguer, president de l'IEC, amb motiu del seu 80è aniversari. Rubió, abans del 1939, va ser director de la Biblioteca de Catalunya, director de l'Escola de Bibliotecàries i professor de la Universitat Autònoma de Barcelona. L'acte s'organitza a la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona. Coromines és detingut per la policia amb altres participants. Descriu aquest fet en una nota: «M'agafen el 3 de març de 1967 a les 9 del vespre estant sol a casa, i em posen pres per més de 80 hores, les 65 primeres en els calabossos subterranis de la Prefectura de Policia, la resta en una cambra del Palau de Justícia; incomunicat, en un calabós, no obstant veia diversos amics acusats del mateix en els calabossos del davant. Érem disset: jo, Joan Oliver, Miquel Coll i Alentorn, [Manuel] Sacristán (professor d'uns 35-40 anys, castellà, però sap el català, destituït arran dels fets dels Caputxins), l'editor [Carles] Barral i Agesta, el novel·lista castellà [Juan] García Hortelano, Joan Triadú, [Ernest] Lluch, ex-estudiant o jove professor, [Enric] Argullol (id.), Jordi Rubió i Lois, Jordi Rubió i Ors, el cineasta [Pere] Portabella, Joan Colomines i Puig, Joan Cornudella (d'E. Cat.), [Francesc] Casamajor, [Antoni] Gutiérrez Díaz i 3 més que no recordo de moment. Els 3 darrers i el García Hortelano semblaven mostrar-me certa desconfiança. En llibertat provisional a les 3 de la matinada del 7 de març. La policia torna el 8 de març a les 20,30 a expulsar-me i arribem a la Jonquera a les 23 i passem la ratlla en el Portús el dia 9 a les 9,30 del matí». Es dirigeix a París, on romandrà fins al 15 de juliol treballant en les enquestes toponomàstiques de Mallorca.

1 d'abril. Tramet un article a la revista *Destino* adherint-se a l'homenatge a Josep Pla amb motiu del seu 60è aniversari.

16 de juliol. Es jubila com a professor de la Universitat de Xicago. S'instal·la a Barcelona, però passa llargues temporades a la casa de Pineda de Mar, on troba la tranquil·litat necessària per portar a terme la seva tasca lingüística. En una llibreta de notes escriu: «16-VII-1967. Fi definitiva de l'exili. [...] Total 20 anys i mig, més 2 anys dels exilis juvenils».

29 d'agost. Sol·licita una beca de dos mil dòlars a la National Foundation on the Arts and the Humanities, de Washington, per a la redacció de l'*OnCat* i del *DECat*.

1968

13 de febrer. L'editorial Gredos de Madrid li publica l'edició crítica del *Libro de buen amor,* de Juan Ruiz.

20 de febrer. Assisteix a l'acte acadèmic de comme-

moració del centenari de la naixença de Pompeu Fabra, celebrat a Barcelona, com a membre del Patronat d'Honor.

Maig. Es fa a París, dins els actes de la II Festa del Llibre Català, patrocinada pel Casal de Catalunya de París, un homenatge a Pompeu Fabra. El dia 12 fa un important discurs titulat *Pompeu Fabra i la lingüística catalana,* en què glossa la vida i l'obra del Mestre. Aquest acte, que s'havia de realitzar inicialment a la Universitat de la Sorbona de París el dia 10, es va haver de fer a la Sala Pleyel per l'ocupació de la Universitat per part dels estudiants durant els fets del Maig Francès.

Octubre. Inicia la col·laboració en la redacció del *Diccionario etimológico vasco*, d'Antonio Tovar i Koldo Mitxelena.

1969

Dóna per finalitzada la seva tasca d'assessorament a l'Instituto Caro y Cuervo de Bogotà per a la continuació dels volums del *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana*.

12 i 13 de maig. Pronuncia dues conferències sobre la toponímia de les Illes Balears a l'Estudi General Lul·lià de Palma de Mallorca.

1970

Des de la publicació del *DCELC* Joan Coromines havia efectuat una sèrie d'anotacions i addicions en les entrades publicades. A més, durant aquests anys, havia ampliat les seves investigacions i recerques i havia augmentat d'una manera important la informació sobre diversos aspectes tractats en el diccionari. La idea de fer-ne una segona edició va ser molt ben acollida per d'Editorial Gredos de Madrid. La col·laboració de José Antonio Pascual en aquesta edició es va iniciar d'una manera fortuïta quan aquest li va enviar la seva tesi doctoral. Coromines li va escriure una llarga carta en què li proposava que treballés en el seu *DCECH*. Pascual va acceptar l'oferta i entre els anys 1971 i 1979 va passar les vacances d'estiu, de Nadal i Setmana Santa a Barcelona, fins a la conclusió del treball.

14 de març. Signa un conveni de col·laboració amb Òmnium Cultural pel qual aquesta entitat es compromet a finançar la retribució professional d'una persona que l'ajudi en l'elaboració de l'*OnCat*. Aquest ajut es prorrogarà durant vint-i-cinc anys.

3 de maig. Amb motiu de la celebració del centenari del naixement del seu pare, Pere Coromines, fa un discurs a Sant Pol de Mar.

Publica el segon volum del llibre *Estudis de toponímia catalana,* en la col·lecció Biblioteca Filològica Barcino.

Es publica la versió catalana de *Vikramórvaçi* de Kalidassa, obra que havia iniciat l'any 1911 el seu pare, Pere Coromines, i que ell havia començat a revisar l'any 1959.

Desembre. El Banc de Sabadell posa Àngel Satué al servei de l'obra filològica de Joan Coromines.

1971

16 de març. Tramet a Antonio Tovar i Koldo Mitxelena el text revisat de les letres *A-IK* del *Diccionario etimológico vasco*, que abasta 670 folis.

Del 10 al 15 d'agost. Fa enquestes per a la recollida de materials toponímics i antroponímics a la vall del Roncal (Navarra), per al *Diccionario etimológico vasco*, amb Koldo Mitxelena i altres col·laboradors. L'objectiu de Coromines és ensenyar-los la forma de recollir els noms de lloc perquè continuïn la tasca al País Basc.

Setembre. L'editorial Club Editor li publica el llibre *Lleures i converses d'un filòleg*, amb pròleg de Joan Sales.

6 de novembre. És convidat a participar en el 3r Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes que se celebrarà a Cambridge el 1973, amb una ponència sobre un tema de lexicografia. Coromines refusa la invitació.

22 de novembre. Fa una conferència-col·loqui a la Sala Delpy de la Universitat de París-Sorbona IV amb el títol de *Problèmes de phonétique historique francaise a la lumière du catalan et des langues hispaniques.*

24 de novembre. Fa un seminari a la Universitat de París III sobre problemes de toponímia llenguadociana i gascona en relació amb els noms de lloc hispànics.

27 de novembre. Participa en la I Quinzena Cultural de Pineda de Mar, organitzada pel Centre Cultural, amb la conferència titulada *El Vesuvi*, en record del viatge per Itàlia que va fer amb el seu pare al juliol de 1922.

Desembre. S'adhereix al volum d'homenatge a Carles Riba.

20 de desembre. Finalitza la redacció de les *Notes biogràfiques i bibliogràfiques sobre Pere Coromines*, que publicarà l'Editorial Selecta dins el volum *Obres completes de Pere Coromines*.

1972

Febrer. Refusa la invitació feta pel professor Manuel Criado del Val, de l'Oficina Internacional de Información y Observación del Español, per participar en el Congreso Internacional sobre el Arcipreste de Hita.

Col·labora en el volum d'homenatge al filòleg i lingüista castellà Rafael Lapesa amb l'article *Sobre els noms de lloc d'origen bereber*.

21 d'abril. Li és concedida la Lletra d'Or de 1971 per la publicació de *Lleures i converses d'un filòleg*.

Maig. L'Editorial Gredos de Madrid publica *Tópica Hespérica. Estudios sobre los dialectos, el substrato y la toponimia romances*, en dos volums.

Fa una estada a París per treballar en el despullament de la gran col·lecció Moreau de còpies autenticades de documents provinents dels principals monestirs de França, que es troba a la Biblioteca Nacional.

Juny. Li és concedit el Premi Crítica Serra d'Or d'assaig per la publicació de *Lleures i converses d'un filòleg*.

Del 22 al 29 d'octubre. Fa una nova estada a la Biblioteca Nacional de París per continuar el despullament

de la col·lecció Moreau.

1973

Febrer. Revisa i completa les enquestes efectuades l'any 1962 per a la recollida de materials toponímics i antroponímics al País Valencià.

27 de febrer. Tramet una carta al lingüista i filòleg castellà Antonio Tovar en la qual lamenta no haver estat convidat a participar en el volum d'homenatge en honor seu.

4 de març. Antonio Tovar li comunica la intenció de proposar-lo com a acadèmic honorari de la Real Academia Española de la Lengua. Coromines li respon: «... yo no *tengo más que una lengua*, ni quiero más que a una. A ésta los que obran en nombre de la otra se obstinan en el empeño insensato de negarle todo medio de defensa e ilustración; és más: rehusan a los niños y a los hombres que la hablan el derecho a ser educados e informados en la propia; se empeñan en esta horrenda *capitis deminutio* de la inteligencia y de la dignidad humana. [...] Creáme, amigo Tovar, no habrá en España paz moral ni cohesión nacional, mientras no pongamos fin a esa guerra entre las lenguas, haciendo que el Estado enseñe a los niños y a los jóvenes en la lengua de cada uno, y renuncie a poner trabas a la información en catalán y en las demás. [...] Honores, viniendo de la lengua castellana, no quiero ninguno».

Del 2 al 8 d'abril. Fa una estada a París, on treballa en el despullament dels volums corresponents als anys 936-1106 de la gran col·lecció Moreau.

Maig. Refusa la invitació de la Universitat de Santiago de Compostel·la per participar en un col·loqui sobre toponímia.

7 d'octubre. Viatja a Perpinyà per fer el despullament del *Llibre Roig de Prats de Molló,* de 1643, del *Cantoral* (1324) i de *Stils de Vilafranca de Conflent* (s. XIV), que es troben als arxius departamentals.

1974

5 de febrer. Accepta la proposta de formar part de la Real Academia Galega com a acadèmic corresponent.

4 d'abril. El conviden a participar en la IV Semana de Antropología Vasca. Coromines els comunica que no hi podrà assistir.

Maig. Projecta viatjar a Madrid per consultar la informació recollida pels arabistes Francisco Codera Zaidín, Francisco Javier Simonet Baca, Julián Ribera Tarragó, Ángel González Palencia i Miguel Asín Palacios. Malgrat les gestions efectuades, a darrera hora no li és permès l'accés als arxius.

Del 27 al 31 de maig. Participa en el I Coloquio de Epigrafía y Lingüística Preromanas de la Península Ibérica, celebrat a la Universitat de Salamanca, i hi presenta les ponències *Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas* i *Sugerencias sobre interpretación de textos epigráficos*.

25 de setembre. El Departament d'Espanyol i Portuguès de la Universitat d'Indiana li demana que col·labori en un volum d'homenatge al professor Agapito Rey amb motiu del seu 50è aniversari. Inicialment ho refusa, però finalment els tramet l'article *Sobre el origen de dos antiquísimos adverbios gallegos*.

Octubre. Es publiquen els *Diaris i records de Pere Coromines*, a cura de Max Cahner i Joan Coromines.

10 d'octubre. Tramet una carta al director general de l'Instituto Nacional para la Conservación de la Naturaleza, oposant-se a la construcció d'un remuntador al massís de la Maladeta.

21 de novembre. La Universitat de Stanford (Califòrnia) li demana un article per a la revista *Vórtice*. Coromines refusa col·laborar-hi.

1975

Gener. Es distribueix l'*Obra completa en castellano* de Pere Coromines, revisada per Joan Coromines.

11 de febrer. Rep una invitació per participar en el Col·loqui de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes que s'havia de celebrar l'any 1976 a Basilea. Joan Coromines refusa la invitació.

Col·labora en el volum d'homenatge al filòleg i lingüista castellà Rafael Lapesa amb l'article *L'origen dels noms de «Gistau», d'«Odèn» i d'altres noms de lloc catalans i aragonesos connexos*.

1976

Del 8 al 10 de setembre. Per celebrar el 50è aniversari –«el jubileu», amb paraules d'ell–, de l'ascensió en solitari al Montardo, puja una altra vegada a aquesta muntanya de la Vall d'Aran, acompanyat d'un guia. En certa manera aquesta ascensió constitueix el seu adéu definitiu a l'alpinisme.

14 de setembre. Finalitza les tasques de redacció del nou *DCECH*, que ha efectuat en col·laboració amb el professor José Antonio Pascual.

Novembre. Curial li publica els dos primers volums d'*Entre dos llenguatges*, recull de treballs de filologia i lingüística catalanes.

1977

Gener. Inicia al seu estudi de Pineda de Mar un seminari de lingüística, que es fa cada quinze dies durant dues hores. Hi participen, entre d'altres, Max Cahner, Amadeu-J. Soberanas, Joan Bastardas, Joan Veny, Pere Bohigas, Albert Manent, Joan Sales, Oriol Folch, Josep Maria Batista Roca, Joan Alegret, Mercè Mestre de la Barre i Concepció Rovira.

21 de febrer. El degà de la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona li comunica que la universitat té el projecte de nomenar-lo doctor *honoris causa*. El dia 12 de març contesta la carta breument: «Gràcies, sincerament, per la seva carta. L'agraïment no obliga a la insinceritat ni a la reticència. La proposta de vostès em sembla estranya. Sóc vell i he format molts alumnes i deixebles i publicat moltes obres, i jo vaig fer els meus estudis a la Universitat de Barcelona fins al doctorat, guanyat i obtingut amb la publicació d'un llibre ben cone-

gut, i vaig ensenyar molts anys en aqueixa Universitat de la meva ciutat, on he residit la major part de la meva vida. Estimo en tot el que valen els seus mots. Si hi insisteixen, vingui vostè o En Molas i en parlarem». El projecte no va prosperar.

15 de març. Inicia les tasques de redacció del *DECat.* Per fer aquesta tasca compta amb la col·laboració de Joseph Gulsoy i Max Cahner i l'auxili tècnic de Carles Duarte i Àngel Satué.

Maig. Curial publica el tercer i últim volum d'*Entre dos llenguatges*.

Juliol. Refusa la invitació del Centre d'Estudis Catalans de la Universitat de París-Sorbona per participar en un col·loqui sobre el «fet català».

11 de setembre. Assisteix a la gran manifestació celebrada a Barcelona amb motiu de la Diada Nacional de Catalunya, per reivindicar la llibertat, l'amnistia i l'Estatut d'autononia.

22 de novembre. El president de la Universitat de París-Sorbona li comunica que el Consell d'aquesta Universitat ha acordat nomenar-lo doctor *honoris causa* en un acte que és previst celebrar el 4 de febrer a París.

La Fundació Salvador Vives Casajuana publica el text de les *Vides de sants rosselloneses*, extret d'un manuscrit inèdit, de 261 folis, de la *Legenda aurea,* escrita en llatí per Iacobus de Voragine. Aquest text català del segle XIII té veritable importància en l'aspecte lingüístic, ja que conté nombrosos arcaismes i dialectalismes únics en la literatura catalana medieval. Segons Coromines, és «la font capital per al coneixement del català arcaic». La publicació, que té tres volums, és la tesi doctoral de Charlotte S. Maneikis Kniazzeh i Edward J. Neugaard, alumnes seus a les classes de català de la Universitat de Xicago. Coromines afirma en el pròleg: «aquest llibre és el resultat de la col·laboració de tres filòlegs, que hi han treballat amb poques interrupcions, per un espai de trenta-vuit anys».

1978

4 de febrer. És investit a París doctor *honoris causa* per la Universitat de la Sorbona. Aquest fet representa el reconeixement mundial inqüestionable de la seva obra. L'elogi de Joan Coromines és a cura de Paul Guinard, director de la Unité d'Enseignement et de Recherche d'Études Ibériques et Latino-Américaines de la Universitat de París-Sorbona.

6 de febrer. Pronuncia la conferència *De quelques traits négligés dans l'étude lexicologique du latin vulgaire* al Centre d'Estudis Catalans de París.

Març. Li és concedit el Premi Crítica Serra d'Or de recerca per la publicació dels tres volums d'*Entre dos llenguatges*.

9 de maig. L'Academia Norteamericana de la Lengua Española de Nova York el nomena membre d'aquesta institució.

1979

7 de febrer. Refusa la invitació de formar part del Comitè d'Honor del XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques que s'ha de celebrar a Palma de Mallorca del 6 a l'11 d'abril de 1980.

Diversos diaris especulen amb el fet que Joan Coromines sigui guardonat amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. Per aquesta causa adreça una carta als membres del Jurat d'aquest premi en què manifesta: «Desitjo amb tota l'ànima que es confereixi a Josep Maria de Casacuberta el Premi d'Honor d'enguany». El Jurat va concedir el Premi a Josep Maria de Casacuberta l'any 1981.

Abril. Tramet una carta a Antonio Tovar en la qual refusa la concessió del premi Nieto López que li havia atorgat la Comissió Administrativa de l'Academia Española per la seva tasca en benefici de la llengua castellana.

Del 2 al 5 d'octubre. Se celebra a Andorra el V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. L'acte de cloenda, que consisteix en una conferència de Joan Coromines, es fa el dia 6, a la seu de l'IEC de Barcelona. En el decurs d'aquest col·loqui és nomenat Membre d'Honor de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes.

1980

18 de febrer. Es presenta a Barcelona el volum I del *DECat.* A l'acte hi assisteix el president de la Generalitat, Josep Tarradellas.

25 de febrer. Es publica el volum I del *DCECH,* amb la col·laboració de José Antonio Pascual.

8 d'abril. Josep Tarradellas concedeix la Medalla d'Or de la Generalitat a Joan Coromines per honorar la seva tasca científica «dedicada a la lingüística indoeuropea i romànica i molt especialment a la catalana». L'acte de lliurament es fa el dia 18 i en el seu parlament Coromines censura durament la ingratitud de Catalunya envers les seves grans personalitats.

10 de desembre. La Societat d'Onomàstica de Barcelona li comunica que la Junta Directiva ha acordat nomenar-lo Membre Honorari.

1981

Dirigeix l'edició crítica de *Lo libre de les dones,* de Francesc Eiximenis, tesi doctoral de Frank Naccarato, deixeble seu a la Universitat de Xicago.

4 de febrer. L'institut d'ensenyament secundari situat a la carretera de la Bordeta, 39-41, de Barcelona, acorda donar-se el nom de Joan Coromines.

12 de març. El Foment de les Arts Decoratives de Barcelona li comunica que el Consell Directiu li ha concedit la Medalla del FAD de 1981.

26 de març. Mor a Barcelona la seva muller, Bàrbara de Haro.

11 de maig. La Fundació Jaume I li atorga el Premi d'Honor Jaume I de 1981, en l'apartat de "persones", dotat amb un milió de pessetes, «pel seu alt i exemplar testimoniatge de fidelitat a la llengua catalana al llarg de

tota una vida consagrada a la recerca filològica i a la docència universitària». L'acte de lliurament se celebra el dia 3 de juny al Saló de Cent de l'Ajuntament de Barcelona.

1982

21 d'abril. La Generalitat li concedeix el Premi de Literatura Catalana a la millor obra d'investigació sobre llengua catalana publicada l'any 1981 pel volum II del *DECat.*

21 de juny. El ministre d'Educació i Ciència, José María Maravall, li tramet un telegrama en què li comunica: «Sería para mí una gran satisfacción que aceptara Ud. la Gran Cruz de la Orden Civil de Alfonso X el Sabio. Deseo proponer este año para dicha Cruz a un número reducido de personalidades de la ciencia, la educación y la cultura. Ruego a Ud. acepte dicha condecoración». El 27 li contesta: «Agradezco de veras el honor que su proyecto supone para mí, y todavía agradezco más el carácter previo del ofrecimiento de algo que no puedo aceptar ni aceptaría, y me apresuro a comunicárselo, con lo cual se evita el dar comidilla a gente reaccionaria si se diera noticia de mi devolución. Lo hago con el mayor respeto, y con sincera simpatía para su persona, en el terreno privado».

29 de juny. El delegat general del Govern a Catalunya, Juan Rovira Tarazona, li tramet una carta insistint en la concessió de la Gran Creu d'Alfons X: «Me complace mucho felicitarle efusivamente por haber sido distinguido por Su Majestad el Rey, con motivo de su onomástica, con la Gran Cruz de la Orden de Alfonso X el Sabio. Sus méritos son conocidos y todos celebramos el reconocimiento de los mismos. He tenido la personal satisfacción de haber propuesto al Gobierno esta condecoración, que a su vez ha elevado a Su Majestad el Rey».

13 de setembre. Tramet al rei d'Espanya la carta següent: «Sereníssim senyor: Gràcies per la distinció que m'atorgàreu el mes de juny. Restaré profundament agraït per la intenció d'honorar-me amb una alta condecoració. Això no obstant, la decisió ha estat presa per una iniciativa governamental i jo no puc acceptar, i retorno, un premi enviat per un govern que redueix al mínim els drets de la meva pàtria, esquarterada en províncies, nega els recursos necessaris a la universitat de Barcelona i a totes les nostres, i subvenciona els petits grups que ataquen la unitat del català, llengua única dels tres països que la parlen».

1983

Febrer. Accepta formar part del Consell de Redacció de la *Revista de Llengua i Dret,* que edita l'Escola d'Administració Pública de la Generalitat.

Març. Josep Massot inicia, amb el suport de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, el projecte d'edició d'una Miscel·lània Joan Coromines, que havia de publicar Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Quan se n'assabenta, Coromines li tramet un telegrama demanant amb vehemència la paralització d'aquesta iniciativa: «Miscel·lània anul·lada costi el que costi».

6 de desembre. L'Associaçom Galega da Língua el convida a participar en el I Congresso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza. Joan Coromines els tramet un text d'adhesió.

1984

21 de maig. Li és concedit el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, per «la importància i exemplaritat de la seva tasca intel·lectual, que ha contribuït de forma notable i continuada a la vida cultural dels Països Catalans». L'acte de lliurament se celebra el dia 24 de maig. Joan Coromines no hi assisteix.

28 de juny. La Universitat de València acorda nomenar-lo doctor *honoris causa*. Coromines refusa el nomenament per causa de la redacció del *DECat.*

Del 24 al 26 d'octubre. Se celebra a València el cicle de col·loquis «Els Països Catalans: un debat obert», sobre història, llengua i cultura. Coromines hi col·labora amb la ponència *La unitat de la llengua com a fet científic.*

1985

21 de febrer. L'Associaçom Galega da Língua acorda per unanimitat nomenar-lo «Membro de Honra da Associaçom Galega da Língua».

3 i 4 de juny. Visita València, acompanyat per Joseph Gulsoy, per pronunciar la conferència *El passat i el futur dels meus estudis sobre lingüística valenciana* a la Universitat d'aquesta ciutat. Joan Coromines torna a rebutjar el títol de doctor *honoris causa* que la Junta de Govern de la Universitat de València va aprovar concedir-li per unanimitat el dia 28 de juny de 1984, insistint en el fet que la publicació del *DECat* és prioritària.

Octubre. Enllesteix la redacció del *DECat.*

1986

22 de setembre. L'Euskal Herriko Unibertsitatea de Vitòria-Gasteiz li comunica que la Junta de Govern de la Facultat de Lletres, a sol·licitud del Departament de Lingüística Indoeuropea i Basca, ha acordat per unanimitat elevar al Rectorat la proposta de nomenar-lo doctor *honoris causa* «en atención a sus relevantes estudios sobre lingüística indoeuropea, románica y en especial hispánica, y muy particularmente por sus valiosas aportaciones a la lingüística, dialectología y toponimia vascas y pirenaicas». El 20 de desembre els comunica que amb motiu del decés del seu gran amic Koldo Mitxelena renuncia al nomenament.

1987

Gener. Publica el primer volum de *Narrativa* de l'edició crítica de Cerverí de Girona, que edita Curial Edicions Catalanes.

27 de febrer. Rep una invitació de l'Associaçom Galega da Língua per participar en el II Congresso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza, que se celebrarà a

Ourense. Joan Coromines no hi assisteix, però els tramet un poema.

25 de novembre. La Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona el convida a participar en un col·loqui sobre el *Diccionari de llinatges romànics,* de Dieter Kremer, que se celebrarà a Trèveris (Alemanya) del 10 al 13 de desembre. Joan Coromines refusa la invitació.

1988

4 de gener. La Diputación Foral de Guipúzcoa i la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad del País Vasco li demanen la col·laboració en l'homenatge que el Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo ha organitzat en memòria del seu fundador, animador i director, Koldo Mitxelena. Joan Coromines accepta la invitació.

21 de juny. Presideix l'acte de presentació del llibre *Andreu Xandri: mística i força*, de Rosa M. Terrafeta, a l'Aula Magna de la Universitat de Barcelona.

El volum XIII de la revista *Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»* publica el primer volum del *Diccionario etimológico vasco*, que abasta les lletres *A-ARDIU*, de Manuel Agud i Antonio Tovar, en què es destaca la col·laboració de Joan Coromines.

Novembre. Curial publica els dos volums de la *Lírica* de Cerverí de Girona, a cura de Joan Coromines, amb la col·laboració de la doctora Beata Sitarz Fitzpatrick, de la Universitat de Toronto.

1989

6 de juny. El ministre de Cultura, Jorge Semprún, li comunica que li ha estat concedit el Premio Nacional de las Letras, dotat amb cinc milions de pessetes. El mateix dia li contesta: «Impresionado por la noticia que V. E. acaba de comunicarme, de que, con su sanción, un Jurado ha decidido otorgarme el *Premio Nacional de las Letras*, debo dar las gracias y, por su conducto, darlas al Jurado, por una distinción que estimo en grado sumo, de corazón y con absoluta sinceridad. He de comunicarle que, si percibo el importe monetario de este premio, será destinado y empleado, totalmente, en compensar la colaboración de los amigos que, dotados de una elevada preparación universitaria, especializada en lingüística y toponomástica, ayuden a terminar el *OnCat* –de todas las tierras de lengua catalana– obra máxima de mi vida, que la edad provecta, previsiblemente, no me permitirá, yo solo, completar. Por otra parte, no puedo dejar de decirle que la satisfacción que esta distinción me causa va acompañada de un pesar profundo. La única nación mía, y mi única lengua, a las que presto incondicional obediencia y pleitesía son la nación y la lengua catalanas. Y veo con tristeza que el Estado y el Gobierno que me la confieren, todavía niegan o regatean los derechos debidos a las dos...».

15 de juny. Òmnium Cultural li proposa organitzar un acte d'homenatge a la seva persona. El 6 de juliol contesta: «Gràcies de tot cor. Però prego que em dispensin.»

3 de juliol. Jordi Pujol, president de la Generalitat, li tramet una carta en què li diu: «Perdoni que els meus viatges recents hagin retardat la meva felicitació pel premi de les "Letras Españolas" i especialment per la carta que va enviar al ministre de Cultura en defensa dels nostres drets nacionals. La seva noble contundència i el vigor de l'estil han estat una sotragada en certes consciències adormides i alhora han tingut un ressò esperançat en el nostre poble. La seva llarga vida dedicada a Catalunya és l'exponent d'una passió per la ciència i per Catalunya, heretada del seu pare, al qual enguany recordarem en el cinquantè aniversari de la seva mort. Veus independents i indiscutibles com la seva ens ajuden molt als polítics, com jo, a ser més agosarats a l'hora de la nostra reivindicació nacional».

18 de juliol. Es presenta el primer volum de l'*OnCat,* la gestació del qual va començar l'any 1925, en col·laboració amb Josep Maria de Casacuberta. El primer volum, que recull la toponímia antiga de les Illes Balears, compta amb la col·laboració de Josep Mascaró Passarius. A la resta de volums que formen l'edició hi col·laboren: Max Cahner, Joan Ferrer, Josep Giner, Joseph Gulsoy, Josep Mascaró, Philip D. Rasico i Xavier Terrado. L'acte el presideix Jordi Pujol, president de la Generalitat. Coromines no hi assisteix. Presenta l'obra Badia Margarit.

Setembre. Signa amb la resta d'intel·lectuals que han obtingut el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes una carta de protesta dirigida al president del Govern espanyol pels reiterats impediments a la lliure recepció, com succeïa des de 1985, de les emissions de TV3 al País Valencià.

És guardonat amb el Premi Sanchis Guarner a la unitat de la llengua catalana per la publicació del primer volum de l'*OnCat*.

1990

7 de febrer. Assisteix a l'homenatge al seu pare amb motiu del 50è aniversari de la seva mort, que se celebra a l'Ateneu Barcelonès. Hi intervenen Josep Benet, Fèlix Cucurull, Max Cahner i Heribert Barrera.

Abril. El filòleg Joan Ferrer i Costa comença a col·laborar de forma voluntària amb Joan Coromines.

Desembre. El Ministeri de Cultura publica el llibre *Joan Coromines. Premio Nacional de las Letras Españolas 1989*, amb col·laboracions d'Emili Casanova, Albert Coromines, Carles Duarte, María Teresa Echenique i Joan Solà.

15 de desembre. Es presenta a l'Ajuntament de Viella, en un acte de gran solemnitat, presidit per Jordi Pujol, president de la Generalitat de Catalunya, *El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó*, reelaboració i ampliació de la seva tesi doctoral de 1931. La presentació és a cura de Joan Solà, catedràtic de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona.

1991

Març. Es publica el volum IX i últim del *DECat,* que abasta les lletres *V-ZUM*. Joan Coromines dedica aquest

volum al seu pare: «A la memòria de Coromines, creador de l'home, de la consciència i del saber».

Maig. Curial publica l'edició crítica comentada dels *Versos proverbials,* de Guillem de Cervera.

L'Editorial Gredos publica el volum VI i últim del *DCECH,* que aplega les lletres *Y-Z* i els índexs.

1992

25 de gener. Assisteix a l'homenatge que l'Ajuntament i els Amics de les Arts de Sant Pol de Mar reten al seu pare, Pere Coromines.

25 de maig. Rep la visita del president de la Generalitat de Catalunya, Jordi Pujol, al seu domicili de Pineda de Mar.

Setembre. El Departament d'Ensenyament de la Generalitat destina de forma continuada al servei de Joan Coromines el filòleg Joan Ferrer i Costa, el qual esdevindrà un col·laborador fidel i indispensable.

11 de setembre. És guardonat amb el III Premi Jaume d'Urgell, que des de 1990 concedeix cada any el Consell Comarcal de la Noguera, per la conclusió, l'any 1991, del *DECat.* Joan Coromines no assisteix a l'acte de lliurament del premi.

1993

25 de novembre. Se celebra la XXV i última edició de les Festes Populars de Cultura Pompeu Fabra i es ret un homenatge popular a Joan Coromines.

1994

11 de juliol. El Consell General de la Vall d'Aran el nomena «fill adoptiu il·lustre de la Vall d'Aran».

Octubre. Enllesteix la redacció de l'*OnCat*.

Novembre. L'Ajuntament de Pineda de Mar organitza un homenatge amb motiu del seu 90è aniversari. Es projecta l'edició d'un llibre en què participin els seus col·laboradors i una exposició itinerant.

23 de desembre. El Consell Plenari de l'Ajuntament de Barcelona acorda concedir-li la Medalla d'Or de la Ciutat.

1995

27 de gener. Es constitueix a Barcelona la Comissió d'Homenatge a Joan Coromines, formada per representants d'institucions públiques –entre les quals hi ha la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Pineda de Mar– i persones de la societat civil, amb la finalitat de coordinar i incentivar els actes d'homenatge. Presideix el Comitè l'exrector de la Universitat de Barcelona, Antoni Maria Badia i Margarit, i com a membres actius hi figuren: Agustí Rodes, Max Cahner, Joan Solà, Carles Duarte, Josep Millàs, Miquel Reniu, Pere Tió, Pere Balañà, Jordi Guillamet, Vicent Sanchis, Joaquim Arenas i Joan Pujadas.

10 de març. La Universitat de València fa un homenatge acadèmic a Joan Coromines, a l'Aula Magna de la Universitat Vella. Hi intervenen Joan Solà, catedràtic de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona; Carme Barceló, catedràtica d'Estudis Àrabs i Islàmics de la Universitat de València; Enric Valor, escriptor; Francesc Giner, col·laborador de Coromines; Vicenç Rosselló, catedràtic de Geografia de la Universitat de València, i Martí Domínguez, periodista i catedràtic de la Universitat de València.

14 de març. La Universitat de Mallorca li fa un homenatge al Gran Hotel de Palma. Hi intervenen Joan Solà, catedràtic de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona; Josep Mascaró, cartògraf i col·laborador de Coromines; Antoni Ferrando, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de València; Joan Alegret i Joan Miralles, de la Universitat de les Illes Balears.

15 de març. L'Ajuntament de Pineda de Mar acorda posar el nom de Joan Coromines a l'institut d'ensenyament mitjà que es construeix a la població.

21 de març. Es fa l'acte oficial i acadèmic d'homenatge a Joan Coromines amb motiu del seu 90è aniversari al paranimf de la Universitat de Barcelona. Hi intervenen Antoni Caparrós, rector de la Universitat de Barcelona; Joan Martí, rector de la Universitat de Tarragona; Ramon Albaigés, comissionat d'Universitats, Joan Solà, catedràtic de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona, i Joan Guitart, conseller de Cultura de la Generalitat.

El programa *Stromboli* del Canal 33 de Televisió de Catalunya emet una conversa d'una hora de Joan Coromines amb l'escriptor Josep Maria Espinàs. Aquesta fou l'única entrevista que Coromines concedí a un mitjà audiovisual.

25 de març. L'Ajuntament de Pineda de Mar li fa un homenatge i li dedica una exposició itinerant i el llibre *Joan Coromines, 90 anys*, a cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas, en el qual col·laboren: Max Cahner, Carles Duarte, Joan Ferrer, Joseph Gulsoy, Josep Mascaró, Xavier Terrado, Artur Bladé, Antoni Ferrando, Narcís Garolera, Albert Manent, Perejaume, Joan Solà i Pere Tió i els artistes Francesc Ballester, Joaquim Camp, Narcís Comadira, Quim Corominas, Jaume Faixó, Domènec Fita, Carles Fontserè, Daniel Lleixà, Josep Niebla, Perejaume, Josep Perpinyà, Manuel Prieto i Joan Josep Tharrats.

30 de març. La Comissió d'Homenatge promou l'enviament de targetes postals de felicitació al filòleg amb motiu del 90è aniversari. Secunden aquesta iniciativa més de 1.600 persones dels Països Catalans i de l'estranger.

31 de març. L'Euskaltzaindia, Reial Acadèmia de la Llengua Basca, acorda nomenar-lo *euskaltzain ohorezko* (membre d'honor de la Corporació) «com a insigne bascòleg i romanista, autor d'una obra immensa i imprescindible per al coneixement de les llengües del nostre entorn». L'acte d'investidura se celebra el dia 30 de juny a Bilbao. Coromines no hi assisteix.

27 d'abril. L'Ajuntament de Barcelona inaugura una plaça dedicada al seu pare, Pere Coromines, al barri del Raval. Coromines assisteix a l'acte.

10 de maig. Es fa a Andorra una xerrada col·loqui en homenatge a Joan Coromines, organitzada pel Ministeri d'Afers Socials i Cultura. Hi intervenen Pere Canturri,

ministre d'Afers Socials i Cultura, i Joan Solà, catedràtic de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona, que pronuncia la conferència *Joan Coromines i la llengua d'Andorra*.

30 de maig. El Centre Excursionista de Catalunya presenta el volum III de l'*OnCat* i l'exposició que l'Ajuntament de Pineda va dedicar al filòleg.

Setembre. La Generalitat li concedeix el Premi Nacional al Foment de l'Ús de la Llengua Catalana, dotat amb tres milions de pessetes, per l'acabament de l'*OnCat*. Joan Coromines no assisteix al lliurament.

Octubre. La Generalitat fa una edició de 2.500 exemplars del llibre *Joan Coromines, 90 anys*, a cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas, adreçat a les escoles públiques i instituts d'ensenyament secundari de Catalunya.

1996

9 de febrer. Els rectors de la Universitat de València i de la Universitat Autònoma de Barcelona li trameten una carta en què manifesten: «Les Universitats de València i Autònoma de Barcelona us concediren fa uns anys el títol de doctor *honoris causa*. Malgrat l'acord de les respectives Juntes de Govern mai no es van arribar a convocar els corresponents actes acadèmics de lliurament. Ara els equips de govern per nosaltres presidits han acordat de celebrar conjuntament una cerimònia acadèmica, prevista per al dia 7 de juny de 1996». El 8 de març els contesta: «He rebut ja fa uns quants dies, i agraeixo coralment la carta conjunta que m'envien el nou de febrer. Estimo sincerament l'honor que volen fer-me aqueixes Universitats. Accepto la distinció que volen fer-me i me'n sento pregonament honorat. Si haguessin posat en marxa, com ho vaig demanar, l'any 1984, en anunciar-me el rector Lapiedra que em feien doctor *honoris causa*, la col·laboració del professorat filològic de la Universitat de València, i en particular el d'En Casanova, en l'estudi i redacció dels materials valencians de l'*OnCat*, no em trobaria ara en la situació de fer esforços de flaquesa per a l'edició completa de l'*OnCat*. L'obra està ja acabada. Ara ja és tard per ajudar. Mentrestant tot acte que es realitzés implicaria dilació suplementària, i res més, en la publicació dels nou volums de l'obra dels quals n'hi ha quatre de publicats i dos i mig en premsa. Tinc la previsió certa que s'acabarà a finals de l'any que ve. Els prego, doncs, que esperin fins aquell moment acadèmic l'acte cortès que proposen».

12 de març. El Centre Cultural Koldo Mitxelena de Sant Sebastià demana la seva col·laboració en un llibre dedicat a la personalitat del gran lingüista basc. Joan Coromines contesta amb una amable carta en què glossa la figura del qui fou gran amic seu i col·laborador.

10 d'abril. Pasqual Maragall, alcalde de Barcelona, es desplaça a Pineda de Mar per fer-li lliurament de la Medalla d'Or de la ciutat de Barcelona.

La Institució de les Lletres Catalanes li concedeix la segona edició dels premis de la Institució, dotats amb un milió de pessetes, en l'apartat de llengua, per l'*OnCat*, com a «l'autor del millor estudi sobre llengua i literatura publicat durant els anys 1993, 1994 i 1995».

20 de novembre. Pateix una caiguda en el seu domicili i es fractura el fèmur esquerre. El mateix dia és operat i se li posa una pròtesi. El dia 2 de desembre és donat d'alta i retorna al seu habitatge de Pineda de Mar.

4 de desembre. Antoni Ferrando, professor de Filologia Catalana de la Universitat de València, arran de la mort del filòleg Josep Giner, li tramet una carta en què li demana un pròleg per a l'edició de l'*Obra filològica completa (1931-1991)* de Josep Giner. El 12 de desembre, Joan Coromines, convalescent de l'operació de fèmur, escriu amb la vella màquina Underwood: «En la mort del meu Josep Giner i Marco, que era un gran cor, no ho negaran ni els seus detractors, però hi ha altres aspectes en què encara és més gran: Patriota incomparable i apassionat. Ell no va aigualir mai la seva convicció que València és una Catalunya elevada al súmmum. Apassionat només? Valent, coratjosíssim! Res de prudència en coses sagrades! Així tingui mils i milers de seguidors. Qui com jo té tanta raó de plorar-lo? D'abans i després que una flaca meitat del seu cos li fou arrabassada en moments heroics».

1997

2 de gener. Mor al seu domicili de Pineda de Mar. La capella ardent s'instal·la al Saló de Sant Jordi de la Generalitat, un honor que fins ara només havien tingut, en el món de les lletres, Salvador Espriu i Josep Vicenç Foix. Més de vuit mil persones desfilen davant la despulla del filòleg. Els funerals se celebren el dia 4 a la basílica de Santa Maria del Mar. En l'acte hi assisteixen les primeres autoritats del país, encapçalades pel president de la Generalitat, Jordi Pujol, i el president del Parlament, Joan Reventós.

30 de gener. L'Institut d'Estudis Catalans li dedica una sessió d'homenatge. Hi intervenen Jordi Carbonell, membre de la Secció Filològica; José Antonio Pascual, catedràtic de la Universitat de Salamanca, i Josep Massot, vicepresident de la Societat Catalana de Llengua i Literatura.

4 de febrer. L'Ateneu Barcelonès celebra un acte d'homenatge en què participen Antoni Maria Badia i Margarit, filòleg; Max Cahner, editor i professor de Literatura Catalana de la Universitat de Barcelona; Heribert Barrera, president de l'Ateneu Barcelonès, i Carles Duarte, lingüista i escriptor.

27 de febrer. La Delegació del Govern de la Generalitat a Madrid celebra un acte d'homenatge a la llibreria catalana Blanquerna, amb la participació de Carlos Alvar, vicerector d'Extensió Universitària de la Universitat d'Alcalà; José Antonio Pascual, catedràtic de Llengua Espanyola de la Universitat de Salamanca, i Carles Duarte, lingüista i escriptor, que actua com a moderador.

5 de març. La Universitat Pompeu Fabra de Barcelona li dedica un acte d'homenatge. Hi participen Joan Solà, catedràtic de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona; Joan Ferrer, col·laborador i secretari de Coromines, i Narcís Garolera, professor de Filologia Catalana

de la Facultat d'Humanitats de la Universitat Pompeu Fabra.

17 d'abril. Es constitueix la Fundació Pere Coromines d'Estudis Filosòfics, Històrics, Literaris i d'Investigació Lingüística, inicialment amb seu al carrer Colom, núm. 30, de Pineda de Mar. Entre els membres del patronat que regeix aquesta Fundació hi ha les germanes Carme i Júlia Coromines i Max Cahner –marmessors del llegat de Joan Coromines–, Joan Bastardas i Albert Manent. És previst que en un curt termini s'hi incorporin el conseller de Cultura de la Generalitat i l'alcalde de Sant Pol de Mar, població on és previst instal·lar la seu definitiva de la Fundació quan s'hagin resolt les qüestions burocràtiques pertinents. Max Cahner és elegit president de la Fundació i Júlia Coromines, secretària.

23 d'abril. Es distribueix el volum VI de l'*Onomasticon Cataloniæ*, que abasta les lletres *O-SAI*.

14 de maig. El Consell Escolar de l'Institut d'Educació Secundària de Benicarló acorda imposar-se el nom de Joan Coromines. El 23 d'abril va ratificar l'acord el Consell Escolar Municipal, amb el vistiplau de la Direcció Territorial de Cultura i Educació de Castelló.

30 de maig. L'alcalde de Barcelona, Pasqual Maragall, i el president del Consorci del Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Manuel Royes, inauguren la plaça Joan Coromines, situada al barri del Raval, entre el Centre de Cultura Contemporània, el Museu d'Art Contemporani de Barcelona (Macba) i la Universitat Ramon Llull.

28 de juny. Es presenta a Pineda de Mar el llibre *Àlbum Joan Coromines*, a cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas, amb la col·laboració de Carles Duarte, Àlvar Maduell i l'artista Perejaume, editat per l'Ajuntament de Pineda de Mar i Curial Edicions Catalanes amb el suport del Consell Comarcal del Maresme. La presentació és a càrrec d'Albert Manent, escriptor; Carles Duarte, director general de Difusió de la Generalitat, i Joan Ferrer, filòleg, secretari i continuador de l'obra de Joan Coromines. Acte seguit, s'inaugura a la Sala Municipal una exposició bibliogràfica i fotogràfica dedicada al filòleg, organitzada per la Fundació Tharrats.

Juliol. Es publica el volum VII de l'*Onomasticon Cataloniæ*, que abasta les lletres *SAL-VE*.

Novembre. Queda enllestida la primera part del volum VIII i últim de l'*Onomasticon Cataloniæ*, que abasta les lletres *VI-Z*.

1998

Gener. S'inicia la redacció dels índexs de l'*Onomasticon Cataloniæ*, a cura de Joan Ferrer, Josep Ferrer i Joan Pujadas, que es publicaran en el volum VIII.

15 de gener. S'inaugura a Sabadell el cicle d'estudi i homenatge *L'obra de Joan Coromines*, dirigit pel doctor Joan Solà, catedràtic de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona, que consta de catorze conferències a cura d'especialistes reconeguts. A l'acte inaugural hi assisteix el conseller de Cultura de la Generalitat, Joan Maria Pujals. La cloenda se celebra el dia 5 de març a l'Aula Magna de la Universitat de Barcelona amb una conferència a cura del doctor Joan Solà. El cicle és organitzat per l'Ajuntament de Sabadell, la Fundació Caixa de Sabadell i la Universitat de Barcelona, amb la col·laboració de la Direcció General de Política Lingüística de la Generalitat.

26 de març. El Centre Excursionista de Catalunya col·loca el seu retrat a la Galeria d'Excursionistes Catalans Il·lustres. Glossen la figura del filòleg el doctor Joan Solà, catedràtic de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona, i el doctor Joan Ferrer, filòleg, secretari i continuador de l'obra de Joan Coromines.

4, 5 i 6 de maig. La Societat Catalana de Geografia, filial de l'IEC, organitza un cicle monogràfic de conferències sota el títol de *Joan Coromines, l'home i el territori*. Hi intervenen Xavier Terrado, professor de Filologia a l'Estudi General de Lleida; Àlvar Maduell, escriptor; Josep Ferrer, filòleg, i Joan Pujadas, periodista.

19 de maig. La Xarxa d'universitats Institut Joan Lluís Vives organitza un homenatge universitari a Joan Coromines a l'Auditori del Centre Cultural de la Mercè de Girona, en el qual participen la Universitat d'Alacant, la Universitat Autònoma de Barcelona, la Universitat de Girona, la Universitat de les Illes Balears, la Universitat Jaume I, la Universitat de Lleida, la Universitat Oberta de Catalunya, la Universitat de Perpinyà, la Universitat Politècnica de Catalunya, la Universitat Pompeu Fabra, la Universitat Ramon Llull, la Universitat Rovira i Virgili, la Universitat de València i la Universitat de Vic. Hi intervenen Josep Maria Nadal, rector de la Universitat de Girona; Llorenç Huguet, rector de la Universitat de les Illes Balears i president de l'Institut Joan Lluís Vives; Antoni Ferrando, de la Universitat de València; Joan Miralles, de la Universitat de les Illes Balears; Joan Veny, de la Universitat de Barcelona; Modest Prats, de la Universitat de Girona, i el Sr. Vicenç Llorca. L'acte es clou amb la interpretació del *Gaudeamus igitur* a càrrec del Cor de la Universitat de Girona.

15 d'octubre. Obre les portes al públic la nova Biblioteca del Masnou a la qual l'Ajuntament ha posat el nom de Joan Coromines. Compta amb un fons de 18.000 volums i està integrada a la xarxa de biblioteques de la Generalitat.

15 de novembre. Es publica el volum VIII i últim de l'*Onomasticon Cataloniae*, que conté les lletres *VI-Z* i els índexs de l'obra.

Desembre. Coincidint amb el cinquantè aniversari de la mort de Pompeu Fabra, la Fundació Pere Coromines publica el volum *Pompeu Fabra i Joan Coromines. La correspondència dels anys de l'exili. Estudi sobre l'ús del guionet en català i Llistes d'esmenes al «Diccionari general» per*

JOSEP FERRER I COSTA

Bibliografia de Joan Coromines

Índex

A. Llibres de lingüística: núms. 1-12
B. Edicions d'autors antics i moderns: núms. 13-32
C. Traduccions: núms. 33-36
D. Col·laboracions: núms. 37-62
E. Articles: núms. 63-165
F. Ressenyes: núms. 166-183
G. Pròlegs: núms. 184-194
H. Discursos i cartes: núms. 195-234
I. Escrits en diaris: núms. 235-255
J. Entrevistes: núms. 256-272
K. Vídeo: núms. 273-274
L. Miscel·lànies: núms. 275-277

A. Llibres de lingüística

1. COROMINAS, Juan, *Vocabulario aranés. Tesis doctoral.* Barcelona: Imprenta de la Casa de la Caridad, 1931, XXIII + 118 pp.

2. COROMINES, Joan, *El que s'ha de saber de la llengua catalana.* Palma de Mallorca: Moll, 1954, 144 pp. (Biblioteca Raixa; 1) (2a ed., 1955, 141 pp.; 3a ed., 1966; 4a ed., 1970; 5a ed., 1972; 6a ed., 1976, 163 pp.; 7a ed., 1978; 8a ed., 1980; 9a ed., 1982; 10a ed., revisada i augmentada, 1992, 161 pp.) [Amb l'apèndix «Nomenclàtor de municipis de llengua catalana ordenats per regions i comarques», a cura de Manuel Sanchis Guarner. Aquest apèndix recull els nomenclàtors del Principat, elaborats per una ponència formada per Pompeu Fabra, Josep Maria de Casacuberta i Joan Coromines –publicat el 1933 a: [37 i 38]–; del País Valencià, elaborat a finals de 1935 per una ponència de l'Institut d'Estudis Catalans formada per Pompeu Fabra, Josep Maria de Casacuberta, Joan Coromines i Ramon Aramon, en la qual s'incorporaren, posteriorment, Manuel Sanchis Guarner, Nicolau Primitiu Gómez Serrano i Josep Giner, i del Rosselló –publicat el 1946 a: [100]–. En l'edició de 1966 s'inclogué: [129 i 131].] [És la traducció al català de l'article inèdit *What you should know about Catalan language,* que Joan Coromines va escriure l'any 1950 perquè servís de presentació de la llengua catalana als americans que s'interessessin pels Jocs Florals que es van celebrar a Nova York l'any 1951.] [El capítol «Extensió i origen del nom nacional», pp. 67-83, va ser publicat amb modificacions i addicions amb el títol de: «Extensió i origen de català i Catalunya a: [5], II, pp. 159-174.] [*Cf.* 5, 37, 38, 100, 125, 129 i 131.]

3. COROMINAS, Joan, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana.* Madrid: Gredos; Bern: A. Francke A. G., 1955-1957, 4 vol.: I (*A-C*), 1954, LXVIII + 993 pp.; II (*CH-K*), 1955, 1.081 pp.; III (*L-RE*), 1956, 1.117 pp.; IV (*RI-Z. Índice*), 1957, 1.224 pp. (*RI-Z*, 1.092 pp. + *Índice*, pp. 1.093-1.217 + *Fe de erratas,* pp. 1.219-1.224), a 2 col. de 60 lín. (Biblioteca Románica Hispánica. V. Diccionarios Etimológicos) (1a reimp., nov. 1970; 2a reimp., maig 1974; 3a reimp., març 1976)

4. COROMINAS, Joan, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Gredos, maig 1961, 610 pp. (Biblioteca Románica Hispánica. V. Diccionarios; 2) (2a ed., des. 1967, 627 pp.; 3a ed., muy revisada y mejorada, jul. 1973, 627 pp.; 1a reimp., oct. 1976; 2a reimp., des. 1980; 3a reimp., des. 1983; 4a reimp., març 1987; 5a reimp., 1991; 6a reimp., 1994; 7a reimp., 1996; 8a reimp., 1997)

5. COROMINES, Joan, *Estudis de toponímia catalana.* Barcelona: Barcino, 1965-1970, 2 vol.: I, 1965, 279 pp. (amb 6 mapes, 4 de plegats); II, 1970, 345 pp. (Biblioteca Filològica Barcino) [*Cf.* 2, 30, 90, 116, 119, 121, 122, 127, 129, 130, 131, 132, 138, 139, 141, 143 i 181.]

6. COROMINES, Joan, *Lleures i converses d'un filòleg.* Pròleg de Joan Sales. Barcelona: Club Editor, set. 1971, 446 pp. (El Pi de les Tres Branques; 2-3) (2a ed., gen. 1974; 3a ed., des. 1983; 4a ed., nov. 1989; 5a ed., 1997) [*Cf.* 15, 16, 112, 117, 126, 137, 148, 178, 200 i 208.]

7. COROMINAS, Joan, *Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*. Madrid: Gredos, 1972, 2 vol., 410 i 425 pp. (Biblioteca Románica Hispánica. II. Estudios y Ensayos; 169) [*Cf.* 83, 88, 89, 95, 96, 114, 115, 123, 128, 133, 134, 135, 142, 145, 154, 166, 167, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 180 i 183.]

8. COROMINES, Joan, *Entre dos llenguatges.* Barcelona: Curial, 1976-1977, 3 vol.: I, Amb un pròleg de Max Cahner, 1976, XXIII + 240 pp. + 2 mapes plegats; II, 1976, 238 pp.; III, 1977, 308 pp. (Biblioteca de

Cultura Catalana; 19, 20, 21) [*Cf.* 19, 20, 21, 23, 74, 76, 77, 78, 80, 113, 119, 136, 150 i 153.]

9. COROMINAS, Joan, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico.* Con la colaboración de José A. Pascual. Madrid: Gredos, 1980-1991, 6 vol.: I (*A-CA*), 1980, LXXV + 938 pp. (1a reimp., 1984; 2a reimp., 1987; 3a reimp., 1991); II (*CE-F*), 1980, 985 pp. (1a reimp., 1984; 2a reimp., 1989; 3a reimp., 1992; 4a reimp., 1997); III (*G-MA*), 1980, 903 pp. (1a reimp., 1985; 2a reimp., 1989; 3a reimp., 1992; 4a reimp., 1997); IV (*ME-RE*), 1981, 907 pp. (1a reimp., 1985; 2a reimp., 1989; 3a reimp., 1993; 4a reimp., 1997); V (*RI-X*), 1983, 850 pp. (1a reimp., 1986; 2a reimp., 1991; 3a reimp., 1997); VI (*Y-Z. Índices*), 1991, 1.047 pp. (*Y-Z*, pp. 7-144 + *Índices*, pp. 149-1.047), a 2 col. de 60 lín. (Biblioteca Románica Hispánica. V. Diccionarios; 7)

10. COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana.* Amb la col·laboració de Joseph Gulsoy i Max Cahner, i l'auxili tècnic de Carles Duarte i Àngel Satué. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1980-1991, 9 vol.: I (*A-BL*), febr. 1980, XLVII + 850 pp. (2a ed., març 1980; 3a ed., juny 1980; 4a ed., abr. 1983; 5a ed., set. 1988; 6a ed., nov. 1991; 7a ed., nov. 1995); II (*BO-CU*), maig 1981, 1.120 pp. (2a ed., juny 1981; 3a ed., abr. 1983; 4a ed., set. 1986; 5a ed., abr. 1990; 6a ed., abr. 1992); III (*D-FI*), nov. 1982, 1.054 pp. (2a ed., des. 1982; 3a ed., febr. 1985; 4a ed., juny 1989; 5a ed., des. 1991; 6a ed., oct. 1995); IV (*FL-LI*), març 1984, 962 pp. (2a ed., abr. 1984; 3a ed., set. 1986; 4a ed., des. 1990; 5a ed., abr. 1993); V (*LL-NY*), febr. 1985, 996 pp. (2a ed., març 1985; 3a ed., abr. 1990; 4a ed., maig 1993); VI (*O-QU*), jul. 1986, 977 pp. (2a ed., set. 1986; 3a ed., des. 1990; 4a ed., gen. 1995); VII (*R-SOF*), jul. 1987, 1.007 pp. (2a ed., set. 1987; 3a ed., nov. 1991; 4a ed., oct. 1996); VIII (*SOG-UX*), oct. 1988, 1.000 pp. (2a ed., nov. 1988; 3a ed., març 1992); IX (*V-ZUM*), març 1991, 623 pp. (2a ed., abr. 1991; 3a ed., gen. 1995), a 2 col. de 60 lín.

11. COROMINES, Joan, *El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó.* Barcelona: Curial, 1990, 773 pp. (*Gramàtica*, pp. 13-258 + *Diccionari*, pp. 261-756, a 2 col. de 60 lín. + *Apèndix*, pp. 759-770) (2a ed., des. 1991)

12. COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniæ*. Barcelona: Curial/"la Caixa", 1989-1997 [1998], 8 vol.: I: *Toponímia antiga de les Illes Balears.* Per Joan Coromines i J[osep] Mascaró Passarius, 1989, XIII + 314 pp.; [a partir d'ara amb aquesta portada:] *Onomasticon Cataloniæ. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana* [núm. vol.] Obra fundada per Josep M. de Casacuberta. Amb la col·laboració de Max Cahner, Joan Ferrer, Josep Giner, Joseph Gulsoy, Josep Mascaró, Philip D. Rasico i Xavier Terrado; II: (*A-BE*), 1994, I + 502 pp.; III (*BI-C*), març 1995, 490 pp.; IV (*D-J*), nov. 1995, 488 pp.; V (*L-N*), nov. 1996, 488 pp.; VI (*O-SAI*), 1996 [1997], 475 pp.; VII (*SAL-VE*), 1997, 471 pp.; VIII (*VI-Z. Índex*) [s'afegeix a la portada: *Índex* a cura de Joan Ferrer, Josep Ferrer i Joan Pujadas], 1997 [però desembre 1998], 471 pp. (*VI-Z*, pp. 7-161 + *Índex*, pp. 163-471). – A 2 col. de 60 lín. (*A-G*, *R-T*) i a 2 col. de 56 lín. (*H-Q*, *U-Z*). [*Cf.* 116 i 138.]

B. Edicions d'autors antics i moderns

13. CERVERÍ DE GIRONA, *Narrativa*. Edició a cura de Joan Coromines. Barcelona: Curial, 1985, 127 pp. (Autors Catalans Antics; 1) [*Cf.* 192.]

14. CERVERÍ DE GIRONA, *Lírica*. Edició a cura de Joan Coromines, amb la col·laboració de la Dra. B[eata] S[itarz] Fitzpatrick. Barcelona: Curial, 1988, 2 vol., 352 i 345 pp. (Autors Catalans Antics; 5, 6) [*Cf.* 193.]

15. COROMINAS, Juan, «Las "Vidas de santos rosellonesas" del manuscrito 44 de París». *Anales del Instituto de Lingüística (1943)* (Mendoza) III (1945), pp. 126-211. [Reproduït en català amb alguns retocs i addicions amb el títol de: «Les "Vides de sants" rosselloneses del manuscrit 44 de París» a: [6], pp. 276-362. Aquest treball va ser reelaborat per Charlotte S. Maneikis Kniazzeh i Edward J. Neugaard.] [*Cf.* 6 i 32.]

16. COROMINAS, John, «The Old Catalan Rhymed Legends of the Seville Bible. A Critical Text». *Hispanic Review. A Quarterly Journal Devoted to Research in the Hispanic Languages and Literatures* (Filadèlfia) XXVII, núm. 3 (juliol 1959) (*Joseph E. Gillet Memorial Volume. III*), pp. 361-383. [Reproduït en català amb el títol de: «Les llegendes rimades de la Bíblia de Sevilla. Text crític» a: [6], pp. 217-245.] [*Cf.* 6.]

17. COROMINAS, Joan, «Correspondance entre Miguel de Unamuno et Pere Corominas». *Bulletin Hispanique. Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux* (Bordeus) LXI, núm. 4 (octubre-desembre 1959), pp. 386-436. [Aquest article i el següent [18] van ser reproduïts amb el mateix títol a: [26], pp. 407-469.] [*Cf.* 18 i 26.]

18. COROMINAS, Joan, «Correspondance entre Miguel de Unamuno et Pere Corominas (*Suite*.)». *Bulletin Hispanique. Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux* (Bordeus) LXII, núm. 1 (gener-març 1960), pp. 43-77. [Aquest article i l'anterior [17] van ser reproduïts amb el mateix títol a: [26], pp. 407-469.] [*Cf.* 17 i 26.]

19. COROMINAS, Joan, «Tarifa dels corredors de Barcelona l'any 1271». A: *Hispanic Studies in Honour of I. González Llubera*. Oxford: The Dolphin Book, 1959, pp. 19. [Reproduït a: [8], I, pp. 154-165.] [*Cf.* 8.]

20. COROMINAS, Joan, «Dos notas epigráficas». *Fontes Linguæ Vasconum. Studia et Documenta* (Pamplona) V, núm. 13 (gener-abril 1973), pp. 5-19. [La segona d'aquestes notes: «Una inscripción en vasco ribagorzano del siglo I con dos ideogramas», pp. 7-13, va ser

reproduïda en català amb el títol de: «Una inscripció en basc ribagorçà del segle I, amb dos ideogrames» a: [8], II, pp. 132-141.] [*Cf.* 8.]

21. COROMINES, Joan, «Les Plombs Sorothaptiques d'Arles». *Zeitschrift für romanische Philologie* (Tübingen) XCI, núm. 12 (1975), pp. 1-53. [Reproduït en català amb el títol de: «Els ploms sorotàptics d'Arles» a: [8], II, pp. 142-216.] [*Cf*. 8.]

22. COROMINES, Joan, «Acerca de algunas inscripciones del Noroeste». A: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Salamanca, 27-31 mayo 1974.* Salamanca: Universidad de Salamanca, 1976, pp. 363-385.

23. COROMINES, Joan, «Les Homilies d'Organyà. Edició crítica, millorada i comentada per Joan Coromines». A: *Homilies d'Organyà*. Edició facsímil del manuscrit núm. 289 de la Biblioteca de Catalunya. Introducció, versió adaptada al català modern i glossari a cura de Jordi Bruguera. Edició crítica, millorada i anotada, a cura de Joan Coromines. Barcelona: Fundació Revista de Catalunya, 1989, pp. 41-80. (Llibres del Mil·lenari; 1) [Extret de: [8], I, pp. 127-153.] [*Cf*. 8.]

24. COROMINES, Pere, *Obres completes*. Pròleg de Domènec Guansé. Recopilació i notes de Joan Coromines. Barcelona: Selecta, 1972, 1.728 pp. (Biblioteca Perenne; 27) [*Cf.* 151.]

25. COROMINES, Pere, *Diaris i records.* Edició a cura de Max Cahner i Joan Coromines. Barcelona: Curial, 1974-1975, 3 vol.: I: *Els anys de joventut i el procés de Montjuïc,* 1974, 376 pp.; II: *De la Solidaritat al 14 d'abril*, 1974, 521 pp.; III: *La República i la guerra civil*, 1975, 382 pp. (La Mata de Jonc; 3, 4, 5)

26. COROMINAS, Pedro, *Obra completa en castellano.* Recopilada y anotada por Joan Corominas. Madrid: Gredos, 1975, 640 pp. [*Cf*. 17 i 18.]

27. EIXIMENIS, Francesc, *Lo libre de les dones*. Edició crítica a cura de Frank Naccarato, sota la direcció de Joan Coromines. Revisada per Curt Wittlin i Antoni Comas. Introducció i apèndixs de Curt Wittlin. Glossari a cura d'August Bover i Font. Barcelona: Curial / Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, 1981, 2 vol., XXXVII + 282 i 283-620 pp. (Biblioteca Torres Amat; 9, 10)

28. FABRA, Pompeu, *Gramàtica catalana*. Prefaci i edició a cura de Joan Coromines. Barcelona: Teide, 1956, XII + 159 pp. + apèndix a part amb índex analític de 12 pp. (5a ed., 1969, XII + 204 pp.; 16a ed., 1993, XII+ 204 pp.) [El manuscrit original es troba a la Fundació Pere Coromines i és format per 7 portafolis de cartolina que contenen fulls bàsics de mida 27 x 21 cm, però n'hi ha molts de mides irregulars incloent-hi retalls no numerats. El manuscrit conté fragments subratllats i esmenats de Fabra i de J. Coromines. Descrivim el manuscrit de manera general i sense indicar aquests detalls que acabem d'esmentar. Els portafolis responen a la descripció següent. *Portafolis núm. 1*: porta, manuscrit, el títol general de tot el conjunt: «*FABRA / Gramàtica Pòstuma / Originals*»; a la part superior porta manuscrit el títol específic d'aquest portafolis: «*I / Ortografia / 1 a 23.*» El contingut és format per 4 fulls solts mecanografiats a una cara, signats per Joan Coromines amb data de 23 gener de 1956, que corresponen al «Prefaci» de la *Gramàtica pòstuma* de Fabra + 23 fulls mecanografiats, numerats de l'1 al 23, + 2 fulls que porten la numeració 8 bis i 15 bis, manuscrits amb lletra de Fabra a una cara; en total aquest plec és format per 29 fulls (4 fulls de «Prefaci» + 25 fulls grapats). *Portafolis núm. 2*: porta per títol: «*Grup nominal / II*». És format per 35 fulls solts de mides diverses escrits a una cara, numerats del 24 al 50, amb fulls intercalats que porten la numeració següent: 27 bis, 43b, 44b, 45b, 46b, 47b, 48II i 48III. Tots aquests fulls són mecanografiats, a excepció dels següents, que són manuscrits amb lletra de Fabra: 24, 27, 28, 42 (una part), 43a (una part), 43b, 44a (una part), 44b, 45a, 45b, 46a, 46b, 47a, 47b (una part), 48I (una part), 48II (una part), 48III, 49 i 50. *Portafolis núm. 3*: porta per títol: «*Verb / III*». És format per 39 fulls, numerats del 49 al 88, grapats, excepte del 50 al 54. Tots aquests fulls són mecanografiats a una cara, a excepció dels següents, que són manuscrits a una cara amb lletra de Fabra: 50 (una part), 51 (una part), 52 (una part), 62 (una part), 65 (una part) i 81 (una part). *Portafolis núm. 4*: porta per títol: «*Complements del / verb / IV*». És format per 38 fulls, numerats del 89 al 126, grapats, excepte del 117 al 126. Tots aquests fulls són mecanografiats a una cara, a excepció dels següents, que són manuscrits a una cara amb lletra de Fabra: 89 (una part), 92 (una part), 94 (una part), 103 (una part), 109 (una part), 110 (una part), 117, 118, 120, 121, 122 (una part), 124, 125 (una part) i 126. *Portafolis núm. 5*: porta per títol: «*V / Grups verbals*». És format per 36 fulls grapats, numerats del 126 al 161. Tots aquests fulls són mecanografiats a una cara, a excepció dels següents, que són manuscrits a una cara amb lletra de Fabra: 127 (una part), 128 (una part), 138 (una part), 140 (una part), 142, 143 (una part), 144 (una part), 146 (una part), 147 (una part), 150 (una part), 153 (una part), 154 (una part), 155 (una part), 158 (una part), 159 (una part) i 161 (una part). *Portafolis núm. 6*: porta per títol: «*VI / Derivació / 130 à 152*». És format per 56 fulls solts, numerats del 162 al 214 bis. Entre el full 166 i 167 hi ha, intercalats, fora de numeració, 3 fulls numerats 159 bis, 159 ter i 159 quater i, a més a més, un full porta la numeració 189 + 190. Tots aquests fulls són mecanografiats a una cara, a excepció dels següents, que són manuscrits a una cara amb lletra de Fabra: 172 (una part), 182 (una part), 188 (una part), 189 + 190 (una part), 191 (una part), 194 (una part), 196 (una part), 204 (una part), 205 (una part), 209 (una part), 214 i 214 bis. *Portafolis núm. 7*: porta per títol: «*VII / Composició / 153 a*». És format per 28 fulls solts, numerats del 215 al 241, un dels quals, el 215 bis, és doblat. Tots aquests fulls són mecanografiats a una cara, a excepció dels següents, que són manuscrits a

una cara amb lletra de Fabra: 215, 217 (una part), 220 (una part), 224 (una part), 227 (una part), 228 (una part), 229 (una part), 230, 232, 233, 234 (una part), 235, 236, 237, 238, 239 i 240 (una part).] [Per a una informació molt detallada sobre aquesta edició de la *Gramàtica pòstuma* de Fabra: *Cf.* Joan Solà; Pere Marcet i Salom, «Bibliografia de Pompeu Fabra». A: *Homenatge a Pompeu Fabra (1868-1948). Fidelitat a la llengua nacional. Biografia. Antologia. Bibliografia*. Barcelona: Generalitat de Catalunya / Institut d'Estudis Catalans, 1998, p. 213, cèdula núm. 145. (Catalans Il·lustres; 12)][*Cf.* 186.]

29. Guillem de Cervera, *Versos proverbials*. Edició crítica i comentada a cura de Joan Coromines. Barcelona: Curial, 1991, 326 pp. (Autors Catalans Antics; 9) [*Cf.* 194.]

30. *Miscel·lània Fabra. Recull de treballs de lingüística catalana i romànica dedicats a Pompeu Fabra pels seus amics i deixebles amb motiu del 75è aniversari de la seva naixença*. Buenos Aires: Impremta i Casa Editora Coni, 1943 [1944], vii + 400 pp. [Edició a cura de Joan Coromines.] [*Cf.* 5, 90 i 185.] [Vegeu Addicions]

31. Ruiz, Juan, *Libro de Buen Amor*. Edición crítica de Joan Corominas. Madrid: Gredos, 1967, 670 pp. (Biblioteca Románica Hispánica. IV. Textos; 4) [*Cf.* 188.]

32. *Vides de sants rossellonesos.* Text català del segle xiii establert, comentat i glossat per la Dra. Ch[arlotte] S. M[aneikis] Kniazzeh de la University of Chicago i pel Dr. E[dward] J. Neugaard, professor a la University of South Florida, amb prefaci i aportacions de Joan Coromines. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1977, 3 vol.: I: *Gramàtica i glossari,* xxii + 215 pp.; II i III: *Transcripció del text,* 523 i 537 pp. [*Cf.* 15 i 190.]

C. Traduccions

a. Del llatí

33. Terenci Àfer, Publi, *Comèdies.* Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1936-1960, 4 vol.: I: *Àndria. El botxí de si mateix.* Text revisat pel Dr. Joan Coromines. Introducció i versió del Dr. Pere Coromines, 1936, xliv + 150 + 150 pp.; II: *L'eunuc.* Text revisat del Dr. Joan Coromines i versió del Dr. Pere Coromines, 1956, 95 + 95 pp.; III: *Formió*. Text revisat i traducció del Dr. Joan Coromines en col·laboració amb el Dr. Pere Coromines, 1958, 84 + 84 pp.; IV: *La sogra. Els germans.* Text revisat i traducció del Dr. Joan Coromines, 1960, 136 + 136 pp. [*Cf.* 184.]

b. Del sànscrit

34. Kalidassa, *Vikramórvaçi o Úrvaçi donada en premi de l'heroisme.* Drama en cinc actes traduït de l'original hindú per Pere Coromines i Joan Coromines. Palma de Mallorca: Moll, 1970, 122 pp. (Biblioteca Raixa; 81) [*Cf.* 189.]

c. De l'alemany

35. Hofmann, Johann Baptist, *El latín familiar.* Traducido y anotado por Juan Corominas. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Antonio de Nebrija, 1958, xix + 288 pp. (Manuales y Anejos de «Emérita»; 16)

36. Ferrer, Joan, «En memòria "Sobre l'elocució catalana en el teatre i la recitació" de Joan Coromines». *Els Quaderns del Nacional* (Barcelona), núm. 1 (setembre 1997), pp. 9-18. [Reprodueix la traducció de la *Cançó de Mignon* que Joan Coromines va deixar escrita en la darrera pàgina del seu exemplar del *Wilhelm Meisters Lehrjahre* de Goethe, l'any 1990.] [*Cf.* 137.]

D. Col·laboracions

1933

37. Generalitat de Catalunya, *Llista dels noms dels municipis de Catalunya dreçada per la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans amb la col·laboració de la Ponència de Divisió Territorial.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1933, 31 pp. [Aquesta llista de topònims fou elaborada per Pompeu Fabra, Josep Maria de Casacuberta i Joan Coromines.] [Aquesta llista de topònims també va ser publicada amb el mateix títol formant part del volum [38].] [*Cf.* 2 i 38.]

38. Generalitat de Catalunya, «Llista dels noms dels municipis de Catalunya dreçada per la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans amb la col·laboració de la Ponència de Divisió Territorial». A: *Divisió territorial. Estudis i projectes. Nomenclàtor de municipis. Text.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1933, pp. 341-371. [Aquesta llista de topònims també va ser publicada amb el mateix títol com a volum a part a: [37].] [*Cf.* 2 i 37.]

39. Soler i Santaló, Juli, *Guia de la Vall d'Aran.* 2 ed. corregida i posada al dia per A. Oliveras i Folch i Lluís Estasén i Pla amb un mapa a l'escala d'1:100.000. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya. Club Alpí Català, 1933, 285 pp. + 1 mapa plegat. [En una «Nota», p. 263, hi diu: «Havent estat aprovades recentment per la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, unes normes ortogràfiques per a l'escriptura dels noms aranesos en les publicacions de l'Institut i de la Generalitat, hem pregat al Dr. Joan Coromines, de les Oficines Lexicogràfiques de l'Institut i bon coneixedor de la Vall d'Aran, que, no havent estat possible de fer-ho en el text del llibre i del mapa, adaptés els noms que figuren en aquests índexs a les dites normes i esmenés els errors que hi pogués haver.»]

40. Fabra, Pompeu; Griera, Antoni; Coromines, Joan,

«Índexs generals dels vint primers volums». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XXI (1933 [1935]), XII + 356 pp.

1934

41. FABRA, Pompeu; ALÒS-MONER, Ramon d'; ARAMON I SERRA, Ramon; BOHIGAS, Pere; CAPDEVILA, Josep Maria; CASACUBERTA, Josep Maria de; COROMINAS, Pere; COROMINAS, Joan; MARTORELL, Francesc; MASSÓ-TORRENTS, Jaume; MONTOLIU, Manuel de; NICOLAU D'OLWER, Lluís; OLIVAR, Marçal; ROVIRA I VIRGILI, Antoni; RUBIÓ, Jordi; VILA, Pau, *Desviacions en els conceptes de llengua i de Pàtria.* [Barcelona]: [s. n.], [1934], [4 pp.]. [És un full volant datat a Barcelona el maig de 1934.] [N'hi ha altres edicions: *Cf.* Joan SOLÀ; Pere MARCET I SALOM, «Bibliografia de Pompeu Fabra». A: *Homenatge a Pompeu Fabra (1868-1948). Fidelitat a la llengua nacional. Biografia. Antologia. Bibliografia.* Barcelona: Generalitat de Catalunya / Institut d'Estudis Catalans, 1998, p. 192, cèdula núm. 117. (Catalans Il·lustres; 12)]

1936

42. COROMINES, Joan; RIBA, Enric, «Per al recull dels noms de lloc de Catalunya». *Mai Enrera. Butlletí del Club Excursionista de Gràcia* (Barcelona) XII, núm. 129 (febrer-març 1936), pp. 21-26. [Aquest article va ser recollit posteriorment amb el mateix títol a: [44]. També va ser reproduït com a «Apèndix» a: [49].] [*Cf.* 44 i 49.]

43. CARDÚ, Cristòfor, «Els noms de lloc de Catalunya. Sant Pere de Riudebitlles». *Mai Enrera. Butlletí del Club Excursionista de Gràcia* (Barcelona), núm. 129 (febrer-març 1936), pp. 27-38. [Joan Corominas establí provisòriament les grafies dels topònims de Sant Pere de Riudebitlles i en donà les normes de transcripció.] [També publicat a: [44], pp. 13-24.] [*Cf.* 44.]

44. COROMINES, Joan; RIBA, Enric, «Per al recull dels noms de lloc de Catalunya». A: *Per al recull dels noms de lloc de Catalunya. Extret de «Mai Enrera». Butlletí del Club Excursionista de Gràcia, febrer-març 1936.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica, 1936, pp. 5-11. [És la reproducció de [42]. Reproduït com a «Apèndix» a: [49].] [*Cf.* 42, 43 i 49.]

45. CASTRO, Américo, *Glosarios latino-españoles de la Edad Media*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios. Centro de Estudios Históricos, 1936, LXXXVII + 378 pp. (Revista de Filología Española. Anejo; 22). N'hi ha una segona edició facsímil: Américo CASTRO, *Glosarios latino-españoles de la Edad Media.* Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1991, [5] + LXXXVII + 378 pp. (Biblioteca de Filología Hispánica; 3) [En una nota en la pàgina XX hi diu: «En un primer intento de ordenación del material de aquellos dos glosarios [el *Glosario de Toledo* i el *Glosario de Palacio*, dos dels tres glossaris recopilats en aquest volum] fuí ayudado por D. Juan Corominas, hoy encargado de curso en la Facultad de Filosofía y Letras de Barcelona, y autor de valiosos trabajos lexicográficos. Por ello le expreso aquí mi gratitud.» En una carta manuscrita, datada a Barcelona el 3 de juny de 1928, Pere Coromines diu al seu fill Joan: «No és fàcil que jo hagi d'anar a Madrid aquesta setmana. No cal, doncs, que m'hi esperis. Però ja vaig dir-te la meva opinió: em penso que no te'n hauries de moure que no tinguessis enllestida del tot la feina d'En Castro, o al menys el comentari dels mots llatins. Tal vegada podries insinuar-li que en el comentari dels mots castellans tu no t'hi podries lluir prou (que és una manera de dir-li que ho faci ell), sense perjudici de fer-ho tu si ell insisteix.» Joan Corominas va escriure amb llapis una glossa sense datació al paràgraf anterior que diu: «Vaig fer moltíssim d'uns i altres [dels comentaris dels mots llatins i castellans] amb proporció si fa no fa igual; no ho vaig deixar ni acabat ni "ben clavetejat"; ho hauria acabat a Barcelona si m'ho haguessin enviat, com jo proposava i mig-acceptava ell; no em va saber massa greu que retirés la seva proposta de publicar-ho com a co-autors (perquè no m'avenia a tornar a Madrid com volia ell) vist que aquesta defraudació de què em feia víctima Castro, em llevava els darrers escrúpols per acceptar la pensió [beca de la Junta d'Ampliació d'Estudis per anar a estudiar a Zuric]. Així i tot jo no m'esperava ni ell m'ho féu mai avinent que callaria la meva obra que sols mencionà d'esquitllentes en una nota al mig del llibre!»]

46. CASACUBERTA, J[osep] M[aria] de; COROMINES, J[oan], «Materials per a l'estudi dels parlars aragonesos. Vocabulari». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XXIV (1936 [1937]), pp. 158-183 + 1 mapa plegat.

47. [FABRA, Pompeu,] *Curs superior de català professat pel mestre Pompeu Fabra, a la Universitat Autònoma de Barcelona (1936-37)*. Pres taquigràficament per l'alumna Anna Pi Pousa. [Barcelona: Mecanografiat: amb correccions de mà de Joan Coromines(?)], 352 pp., ms. 2.372 de la Biblioteca de Catalunya. [*Cf.* Joan SOLÀ; Pere MARCET I SALOM, «Bibliografia de Pompeu Fabra». A: *Homenatge a Pompeu Fabra (1868-1948). Fidelitat a la llengua nacional. Biografia. Antologia. Bibliografia.* Barcelona: Generalitat de Catalunya / Institut d'Estudis Catalans, 1998, p. 204, cèdula núm. 122. (Catalans Il·lustres; 12)]

1947

48. COROMINAS, Hortensia; COROMINAS, John, «Spanish "santurrón"». *Modern Language Notes* (Baltimore), febrer 1947, pp. 122-124.

1953

49. COROMINES, Joan; RIBA, Enric, «Apèndix. Normes per al recull dels noms de lloc de les terres catalanes».

A: Josep IGLÉSIES, *Els noms de lloc de les terres catalanes. I. La Riba (Termes municipal i parroquial)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Geografia, 1953, pp. 79-83. [És la reproducció de: [42] i de: [44]. [*Cf.* 42 i 44.]

1954

50. FABRA, Pompeu, *Diccionari general de la llengua catalana.* 2a ed. Barcelona: A. López Llausàs, 1954, XXVII + 1.761 pp. [En l'«Advertiment», p. XX, signat per Ramon Aramon i Serra, hi diu així: «La revisió de proves d'aquesta edició, duta a terme per B. Bardagí i J. Miracle, ha estat controlada, per encàrrec de l'Institut, pel signant d'aquestes ratlles, el qual s'ha vist assistit en aquesta tasca per J. Carbonell, i ha comptat tothora amb el valuós assessorament dels seus col·legues C. Riba i J. Coromines.» Coromines comenta en una carta de data 15 de gener de 1955, adreçada a l'Institut d'Estudis Catalans, que les millores introduïdes en aquesta nova edició: «són el fruit d'una llarga obra de col·laboració duta per mi amb el mestre Fabra, en vida i en mort d'ell, des de 1931. [...] Jo he treballat durant 24 anys i el Sr. Aramon és qui firma la nova edició, al costat del President. A mi es digna esmentar-me en un paràgraf de la fi del seu escrit, entremig dels correctors de proves i altres quatre noms, com un dels qui l'han assessorat en la seva tasca!».]

1955

51. CUERVO, Rufino José; MARTÍNEZ, Fernando Antonio, «Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana (continuación). Emplazar». *Thesaurus. Boletín del Instituto Caro y Cuervo* (Bogotá) XI (1955-56), pp. 188-192. [Amb la col·laboració de Joan Coromines. En una nota al peu de la pàgina 192 hi diu així: «El redactor se complace en reconocer la colaboración que, en el desarrollo de su tarea, le ha prestado el Prof. Juan Corominas, asesor del Instituto para los trabajos de continuación del *Diccionario*, gracias al patrocinio de la Unión Panamericana».] [*Cf.* 52 i 56.]

1957

52. CUERVO, Rufino José; MARTÍNEZ, Fernando Antonio, «Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana (continuación). Emplear, Empleo». *Thesaurus. Boletín del Instituto Caro y Cuervo* (Bogotá) XII (1957), pp. 205-219. [Amb la col·laboració de Joan Coromines. En una nota al peu de la pàgina 219 hi diu així: «El redactor se complace en reconocer públicamente la colaboración que, en el desarrollo de su tarea, le ha prestado el profesor Juan Corominas, asesor del Instituto para los trabajos de continuación del *Diccionario*, gracias al patrocinio de la Unión Panamericana.»] [Aquests dos articles darrers [51 i 52] van ser recollits a: [56] i en el fascicle següent: Rufino José CUERVO, *Diccionario de la construcción y régimen de la lengua castellana.* Continuado y editado por el Instituto Caro y Cuervo con la cooperación de la Unión Panamericana. Redactor: Fernando Antonio Martínez. Tomo tercero, fascículo 2 (*EMPEREZAR - ÉMULO*). Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 1961, pp. 145-200.] [En una nota de Joan Coromines, escrita amb llapis a la coberta posterior del fascicle, hi diu així: «Articles fets abans d'entrar-hi jo: *EMPEZAR*: 89 (Cuervo) / 117 (+) *EMPINAR*: 55 (Cuervo) / 19 (+) = 144 (Cuervo) / 136 (+). Articles fets després d'entrar-hi jo: 292 (Cuervo) / 537 (+).» Per tant, Joan Coromines es va incorporar a la continuació del *Diccionario de la construcción y régimen de la lengua castellana* a partir de l'article *emplazar*. (Amb el símbol (+) la continuació del diccionari Cuervo assenyala les incorporacions posteriors i exemples nous.)] [*Cf.* 51 i 56.]

1962

53. INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, [Full volant]. Barcelona: Impremta Altés, 1962 [1964], 4 pp. [En una nota a peu de pàgina hi diu: «En aquest full s'indica la correcta grafia catalana dels noms de lloc següents: 1r. Els noms dels municipis de les Valls d'Andorra i d'Aran i els més importants de la Catalunya aragonesa, no inclosos en les llistes ortogràfiques autoritzades i més accessibles; 2n. Alguns noms de municipis, en nombre molt escàs, corresponents a d'altres zones del nostre territori lingüístic, que per excepció no figuren en les dites llistes o hi figuren amb errades generalment tipogràfiques; 3r. Alguns noms importants de poblacions que no constitueixen municipi, altres noms geogràfics del territori català i alguns noms geogràfics importants de fora de les terres catalanes, especialment els de les comarques limítrofes; 4t. Noms de poblacions importants del nostre territori que sovint apareixen mal escrits o són mal pronunciats.» Aquest full volant és datat a Barcelona el desembre de 1964.] [Joan Coromines, en relació amb aquest full, escriu en una carta adreçada a Jaume Olivé Guilera, de data 21 de juliol de 1964, que: «Hi ha, a punt de sortir, un full de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, amb decisions ortogràfiques relatives a noms de lloc (en la redacció del qual, com a membre que en sóc, i especialitzat en toponímia, he tingut considerable intervenció)».]

1963

54. SOLÉ I SABARÍS, Lluís (dir.). *Geografia de Catalunya.* Barcelona: Aedos, 1963-1974, 3 vols.: I: *Geografia general,* 1963, 665 pp.; II: *Geografia comarcal,* I, 1968, 617 pp.; III: *Geografia comarcal,* II, 1974, 722 pp. (Enciclopèdia Catalana Aedos; 4, 5,) [Joan Coromines hi figura com a assessor.]

1964

55. CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA. *Diccionari nomenclàtor de pobles i poblats de Catalunya.* 2a ed. Barcelona: Aedos, 1964, XIII + 593 pp. (1a ed. Centre Excursionista de Catalunya, 1936) [En l'apartat «Advertiments preliminars i maneig d'aquest llibre», p. IX, del volum personal de Joan Coromines hi ha una nota autògrafa escrita amb bolígraf blau que diu: «Enlloc no diu que Joan Coromines fou l'únic responsable de l'establiment lingüístic i ortogràfic de tots els noms, 1964, mitjançant l'activa i fidel coordinació (també l'únic) de Tomàs Tebé, i després d'un tècnic, rigorós i escrupulós examen sota la llum de la filologia i la lingüística i tenint constantment en compte el vastíssim cedulari de l'*Onomasticon Cataloniæ*. EN DONO FE. Joan Coromines. 29 agost 1988. Jo i Tebé ens oposàrem a tota altra intervenció en aquest aspecte. A nosaltres dos es deu també l'"Índex toponomàstic", pp. 543-593, i la correcció de proves. També la dels noms de l'excel·lent mapa, pp. 505 i ss.»]

1973

56. CUERVO, Rufino José, *Diccionario de la construcción y régimen de la lengua castellana.* Continuado y editado por el Instituto Caro y Cuervo con la cooperación de la Unión Panamericana. Redactor Fernando Antonio Martínez. Tomo tercero, fascículo 3 (*EN-ENCALLAR*). Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 1973, pp. 201-272. [En una nota autògrafa de Joan Coromines, escrita amb bolígraf a la primera pàgina del fascicle, hi diu així: «8-I-75. Almenys el 80% de la feina, les dades i el pensament de l'article EN són purament meus i més de la meitat de la dels altres articles també ho és. J. Coromines.»] [Aquests darrers articles són la continuació de: Rufino José CUERVO, *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana.* Nueva edición ordenada por el Gobierno de la República de Colombia. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 1953-1954, 2 vol.: I (*A-B*), 1953, LXVIII + 922 pp.; II (*C-D*), 1954, 1.348 pp. (1a. ed. París: A. Roger i F. Chernoviz, Libreros Editores. I (*A-B*), 1886; II (*C-D*), 1893.) Joan Coromines hi va estar vinculat com a assessor entre els anys 1957 i 1969 per a la continuació d'aquest diccionari. La darrera edició, ja sencera, d'aquest diccionari respon a la descripció bibliogràfica següent: Rufino José CUERVO, *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana.* Santafé de Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 1992-1994, 8 vol.: I (*A-B*), 1994 (1a reimp.), LXVIII + 922 pp.; II (*C-D*), 1994 (1a reimp.), [IV] + 1.348 pp.; III (*E*), 1994 (1a reimp.), 1.505 pp.; IV (*F-G*), 1992, 831 pp.; V (*H-J*), 1993, 849 pp.; VI (*L-N*), 1993, 820 pp.; VII (*O-Q*), 1994, 906 pp.; VIII (*R-Z*), 1994, 1.007 pp.] [*Cf.* 51 i 52.]

1974

57. COROMINES, Joan; SUGRANYES DE FRANCH, Ramon, «Joaquim Balcells i la Bernat Metge». *Serra d'Or* (Barcelona) XVI, núm. 175 (abril 1974), p. 1 [193]. [És una carta publicada en la secció «El lector diu...».]

1982

58. COROMINES, Joan; MASCARÓ PASSARIUS, J[osep], «Aproximació a la toponímia mossàrab balear». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior* (Barcelona), núm. 10 (1982), pp. 29-41. [És la ponència que van presentar conjuntament en el VII Col·loqui de Mallorca celebrat el mes d'abril de 1982.]

1983

59. CANUDA, Josep, *Història de l'aviació catalana* (1898-1936). Barcelona: La Magrana, 1983, 307 pp. [En la portada del volum propietat de Joan Coromines hi ha una nota autògrafa escrita amb llapis que diu: «Jo vaig fer de corrector de català i conseller d'estil d'aquest llibre c. 1957 i en comunicacions posteriors entre aquest estimat amic i jo; vaig fer passos per a la publicació c. 1960 i insistentment més tard. Volia publicar-lo En Tebé a la Casa del Llibre. Hi dono una amorosa ullada avui després d'estar molts anys sense saber-ne res. Pel que recordo sembla l'obra que jo vaig llegir i aconsellar llavors. Em sembla notar-hi alguna important supressió. Crec que no tindré temps de fer més. J. C.» L'ex-libris autògraf, escrit amb bolígraf blau, diu: «Joan Coromines, 25-XII-83».]

1985

60. COROMINES, Joan; CORTÈS, Fermí, «Materials de toponímia suecana». *Quaderns de Sueca* (Sueca) núm. VII (juny 1985), pp. 129-161. [Concretament, l'aportació de Joan Coromines en aquest article és l'apartat «Notes de Joan Coromines», pp. 130-155.]

1989

61. MOLL, Francesc de Borja; FUSTER, Joan; TARRADELL, Miquel; ANDRÉS ESTELLÉS, Vicent; PEDROLO, Manuel de; LLOMPART, Josep Maria; ARAMON, Ramon; COROMINES, Joan; CALDERS, Pere; VALOR, Enric; BENGUEREL, Xavier; VILLANGÓMEZ, Marià, «La protesta dels Premi d'Honor». *Punt Diari* (Girona), núm. 3.280 (7-IX-1989), p. 23.

62. AGUD QUEROL, Manuel; TOVAR, Antonio, *Diccionario etimológico vasco.* Donostia-San Sebastián: Guipuzkoako Foru Albundia = Diputación Foral de Guipúzcoa, 1989- . I (*A-ARDUI*), 1989, pp. 253-312, 625-694 i 845-913; II (*ARDUN-BEUDEN*), 1990, pp. 133-203, 463-532 i 897-954; III (*BEULE-EGILEOR, BABARRASO-BAZUR*), 1991, pp. 111-202, 615-668 i 819-870; IV (*EGILUMA-GALANGA*), 1991, pp. 255-314, 543-622 i 805-864; V (*GALANI-ILOZA*), 1992, pp. 281-340, 645-694 i 825-914; VI (*ILPIZTU-KOROTZ*), 1993, 321-360, 613-692 i 949-1.028; VII (*KORPA-ORLOI*), 1995, pp. 263-332, 631-682 i 915-992. (Anejos del "Anuario del Seminario de Filología Vasca 'Julio de Urquijo'"; XIII, XIX, XXIV, XXVI, XXX, XXXIII i XXXVII) [Aquests volums del *Diccionario*

etimológico vasco són una reimpressió de l'*Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»* XXII (1988), XXIII (1989), XXIV (1990), XXV (1991), XXVI (1992), XXVII (1993) i XXVIII (1994), per això la numeració de les pàgines no és correlativa.] [Joan Coromines va col·laborar-hi amb abundants notes i observacions a la redacció de les lletres *A, B*, i *D*. Segons ens va comentar el Sr. Agud, els autors del diccionari li van trametre la primera redacció de les lletres *A* (409 pp.), *B* (242 pp.) i *D* (50 pp.), a més d'un esborrany de la lletra *I* (8 pp.), que en total sumaven 709 pàgines. Aquest esborrany de la lletra *I*, numerat d'I 41 a I 48, porta una nota inicial manuscrita de Coromines que diu: «Enviat fins a la p. I 48 per Tovar amb la carta del 16-II-70. Li vaig enviar la revisió al cap d'uns 2 mesos». Aquest original es conserva a l'estudi de Coromines de Pineda de Mar, dins d'una carpeta blava que porta per títol: «Tovar / Dicc. Etim. Vasco / part que ha quedat revisada / 16-III-1971 / A - Arp, Ars - D, Ik.» escrit amb bolígraf vermell amb lletra de Coromines. Coromines va fer nombroses anotacions, comentaris i glosses a aquest original tramès per Tovar i Agud, que després va tornar a redactar sota el títol de *Contribución al «Diccionario etimológico vasco»* de Tovar, que abraça 670 pàgines (les dues primeres són d'«Observaciones generales»). Moltes d'aquestes anotacions de Coromines van ser incorporades en l'edició final del *Diccionario etimológico vasco,* amb la indicació de *Corominas*.]

E. Articles

1925

63. COROMINES, Joan, «Etimologies araneses». *Butlletí de Dialectologia Catalana* (Barcelona) XIII (juliol-desembre 1925), pp. 64-70.

1931

64. COROMINES, Joan, «Notes etimològiques». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XIX (1931 [1932]), pp. 19-42.

1932

65. COROMINES, Joan, «Turo 'tuf', 'Tuffstein'». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística*. Segona època (Barcelona) XX (1932 [1933]), pp. 330-332.

1934

66. COROMINES, Joan, «Pic de la Mainera». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya. Club Alpí Català* (Barcelona) XLIV, núm. 469 (juny 1934), pp. 213-218.

67. COROMINES, Joan, [«Resposta».] *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XXII (1934), pp. 242-244. [És la resposta a: Leo SPITZER, «Daler, Enlleir-se», *ibidem*, pp. 240-242.]

68. COROMINES, Joan, «Alre». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XXII (1934), pp. 244-249.

69. COROMINES, Joan, «Bòria». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XXII (1934), pp. 249-251.

70. COROMINES, Joan, «Borja». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XXII (1934), pp. 251-253.

1935

71. COROMINES, Joan, «L'aportació forastera a l'estudi de la lingüística catalana». *La Revista* (Barcelona), gener-juny 1935, pp. 10-13.

72. COROMINES, Joan, «Sobre l'etimologia de "alre"». *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana. Revista de Lingüística, Folklore i Literatura* (Palma de Mallorca) XVII, núm. 4 (octubre-novembre 1935), pp. 172-174.

73. GENERALITAT DE CATALUNYA, *Calella.* Barcelona: Generalitat de Catalunya. Servei Cartogràfic, 1935, 1 mapa, escala 1:100.000. [En el marge inferior dret del mapa es remarca que «Tots els noms que figuren en aquest full (exceptuant només els d'alguns vèrtex geodèsics), han estat recollits sobre el terreny pel Sr. Joan Coromines, per encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans, i sotmesos a la revisió de la Secció Filològica.»]

74. COROMINES, Joan, «El parlar de Cardós i Vall Ferrera». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XXIII (1935 [1936]), pp. 241-331 + 1 mapa plegat. [Reproduït, a excepció del «Glossari», p. 273-331, a: [8], II, pp. 29-67.] [*Cf.* 8 i 79.]

1936

75. COROMINES, Joan, «Toponímia catalana: Mètodes i resultats». *Mai Enrera. Butlletí del Club Excursionista de Gràcia* (Barcelona) XII, núm. 129 (febrer-març 1936), pp. 17-20. [És l'extracte de la conferència que Joan Coromines va pronunciar a la seu del Club Excursionista de Gràcia el 20 de juny de 1935.]

76. COROMINES, Joan, «Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari». *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona) XXII (1936) *(Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics. III)*, pp. 283-315. [Reproduït a: [77]. Reproduït amb correccions i addicions a: [8], III, pp. 178-230.] [*Cf.* 8 i 77.]

77. COROMINES, Joan, «Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics.* Vol. III. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1936, pp. 283-315. [És la reproducció de l'article aparegut amb el mateix

títol a: [76]. Reproduït amb correccions i addicions a: [8], III, pp. 178-230.] [*Cf.* 8 i 76.]

78. COROMINES, Joan, «Mots catalans d'origen aràbic». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XXIV (1936 [1937]), pp. 1-81. [Reproduït amb addicions i correccions a: [8], III, pp. 68-177.] [*Cf.* 8 i 80.]

79. COROMINES, Joan, [«Resposta».] *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística.* Segona època (Barcelona) XXIV (1936 [1937]), pp. 284-285. [És la resposta a: Leo SPITZER, «Quelques remarques sur J. Coromines "El parlar de Cardós i Vall Ferrera" (BDC, 1935)», *ibidem*, pp. 282-283.] [*Cf.* 74.]

80. COROMINES, Joan, «Addicions a l'article "Mots catalans d'origen aràbic" (p. 1-81)». *Butlletí de Dialectologia Catalana. Revista Catalana de Lingüística*. Segona època (Barcelona) XXIV (1936 [1937]), pp. 286-288. [*Cf.* 8 i 78.]

1939

81. COROMINES, Jean, «Catalan *roldor* "sumac"». *Romania* (París) LXV, núm. 258 (abril 1939), pp. 218-221. [Segons Coromines, «primer estudi científic publicat a l'exili per un exiliat català» (*OnCat*, VI, 421a1-2).]

1940

82. COROMINAS, Juan, «Lengua y gramática». *Spiritus. Revista de los Alumnos de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Cuyo* (Mendoza) (agost-setembre 1940), pp. 57-63. [«Refundición de dos lecciones inaugurales de las cátedras de castellano dadas el 23 de abril y el 9 de mayo del año corriente.», p. 57.]

1942

83. COROMINAS, Juan, «Rasgos semánticos nacionales». *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I (1942), pp. 129. [L'article és encapçalat amb la dedicatòria següent: «Al maestro, Don Ramón Menéndez Pidal, dedica sus artículos de este tomo el autor».] [Reproduït a: [7], I, pp. 285-320.] [*Cf.* 7.]

84. COROMINAS, Juan, «Nuevas etimologías españolas». *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I (1942), pp. 119-153.

85. COROMINAS, Juan, «Aportaciones americanas a cuestiones pendientes». *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I (1942), pp. 154-165.

86. COROMINAS, Juan, «Problemas por resolver». *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I (1942), pp. 166-181.

87. COROMINAS, Juan, «Informe acerca de "Los trabajos realizados por el Instituto de Lingüística durante el curso de 1941"». *Anales del Instituto de Lingüística (1941)* (Mendoza) I (1942), pp. 190-194.

1943

88. COROMINAS, Juan, «Los nombres de la lagartija y del lagarto en los Pirineos». *Revista de Filología Hispánica* (Buenos Aires) V, núm. 1 (gener-març 1943), pp. 120. [Reproduït a: [7], I, pp. 252-284.] [*Cf.* 7.]

89. COROMINES, Joan, «"Dis Aup i Pirenèu". À propos du "Rätisches Namenbuch"». *Romanica Helvetica* (Zuric) XX (1943) (*Sache, Ort und Wort. Festschrift Jakob Jud*), pp. 563-587. [Reproduït en castellà amb el títol de: «"Dis Aup i Pirenèu". A propósito del "Rätisches Namenbuch"» a: [7], II, pp. 157-194.] [*Cf.* 7.]

90. COROMINES, Joan, «Noms de lloc catalans d'origen germànic». A: [30], pp. 108-132. [Aquest article va rebre el Premi Extraordinari dels Jocs Florals de la Llengua Catalana de 1945 celebrats a Bogotà (Colòmbia).] [Reproduït amb ampliacions i retocs a: [5], I, pp. 31-65.] [*Cf.* 5 i 30.]

1944

91. COROMINAS, Juan, «Indianorománica. Estudios de lexicología hispanoamericana». *Revista de Filología Hispánica* (Buenos Aires) VI, núm. 1 (gener-març 1944), pp. 1-35. [*Cf.* 92 i 93.]

92. COROMINAS, Juan, «Indianorománica. Occidentalismos americanos». *Revista de Filología Hispánica* (Buenos Aires) VI, núm. 2 (abril-juny 1944), pp. 139-175. [*Cf.* 91 i 93.]

93. COROMINAS, Juan, «Indianorománica. (continuación)». *Revista de Filología Hispánica* (Buenos Aires) VI, núm. 3 (juliol-setembre 1944), pp. 209-254. [*Cf.* 91 i 92.]

94. COROMINAS, Juan, «Historia, métodos e instrumental de la etimología». *Letras. Boletín del Círculo de Profesores de Castellano y de Literatura Arnaldo C. Crivelli* (Buenos Aires) I, núm. 3 (desembre 1944), pp. 3-13.

95. COROMINAS, Juan, «Toponomástica cuyana. Orientaciones». *Anales del Instituto de Etnografía Americana* (Mendoza) V (1944), pp. 95-126. [Reproduït a: [7], I, pp. 120-156.] [*Cf.* 7.]

96. COROMINAS, Juan, «Espigueo de latín vulgar». *Anales del Instituto de Lingüística (1942)* (Mendoza) II (1944), pp. 128-154. [Reproduït a: [7], I, pp. 354-390.] [*Cf.* 7.]

97. COROMINAS, Juan, «Adiciones y enmiendas al primer tomo de los "Anales"». *Anales del Instituto de Lingüística (1942)* (Mendoza) II (1944), pp. 177-184.

98. COROMINAS, Juan, «Extracto del informe acerca de los trabajos realizados por el Instituto de Lingüística». *Anales del Instituto de Lingüística (1942)* (Mendoza) II (1944), pp. 185-188.

1945

99. COROMINAS, Juan, «Adiciones y enmiendas». *Anales del Instituto de Lingüística (1943)* (Mendoza) III (1945), p. 214.

1946

100. COROMINES, Joan, «Toponímia del Rosselló». *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials*

(Perpinyà), núm. 21 (novembre-desembre 1946), p. 16. [*Cf.* 2.]

1947

101. COROMINAS, John, «Spanish "deleznarse"». *Word. Journal of the Linguistic Circle of New York* (Nova York) III, núm. 1-2 (agost 1947), pp. 73-76.

102. COROMINAS, Juan, «Problemas del "Diccionario Etimológico". I». *Romance Philology* (Berkeley) I, núm. 1 (agost 1947), pp. 23-38. [*Cf.* 103.]

103. COROMINAS, Juan, *«Problemas del* "Diccionario Etimológico". II». *Romance Philology* (Berkeley) I, núm. 2 (novembre 1947), pp. 79-104. [*Cf.* 102.]

1948

104. COROMINES, Joan, «Sobre la construcció en les expressions de data». *La Nostra Revista* (Mèxic), núm. 28 (abril 1948), pp. 129-130. [Reproduït a: [213], pp. 96-99.] [*Cf.* 213.]

105. COROMINAS, John, «The origin of spanish "ferreruelo", italian "ferraiuolo", and the importance of the study of the lingua franca for romance etymology». *Publications of the Modern Language Association of America* (Nova York) LXIII, núm. 2, part 1 (juny 1948), pp. 719-726.

106. COROMINES, Joan, «Les dates en català». *La Nostra Revista* (Mèxic), núm. 33-34, (setembre-octubre 1948), p. 320. [Reproduït a: [213], p. 110.] [*Cf.* 213.]

107. COROMINAS, Joan, «Muestras del "Diccionario Etimológico de la Lengua Castellana"». *Vox Romanica. Annales Helvetici Explorandis Linguis Romanicis Destinati* (Berna) X, núm. 1-2 (gener 1948-desembre 1949), pp. 63-72.

1949

108. COROMINAS, Joan, «Duas etimologias portuguesas». A: *Miscelânea de filologia, literatura e história cultural à memória de Francisco Adolfo Coelho (1847-1919)*. Vol. I. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos, 1949, pp. 334-340.

109. COROMINAS, Joan, «Notas etimológicas: 1. Arisco. 2. Port. ant. "comborça", cast. ant. "combleza" 'manceba do homem casado', 'rial'». *Revista Portuguesa de Filologia* (Coïmbra) III, núm. 1-2 (1949-1950), pp. 35-44.

1950

110. COROMINAS, Juan, «Del pidal de Don Ramón». A: *Estudios dedicados a Menéndez Pidal.* Vol. I. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1950, pp. 19-54.

1951

111. COROMINAS, Juan, «Sacar». *Romance Philology* (Berkeley) V, núm. 2-3 (novembre 1951-febrer 1952), pp. 158-162.

112. COROMINES, Joan, «Algunes lleis fonètiques catalanes no observades fins ara». *Estudis Romànics* (Barcelona) III, núm. 2 (1951-1952 [1954]), pp. 201-230. [Reproduït a: [6], pp. 183-216.] [*Cf.* 6.]

1952

113. COROMINES, Joan, «D'alguns germanismes típics del català». A: *Mélanges de Linguistique et Litterature offerts à Mario Roques.* Vol. IV. Paris: Librairie Marcel Didier, 1952, pp. 27-52. [Reproduït amb addicions i correccions a: [8], III, pp. 5-44.] [*Cf.* 8.]

1953

114. COROMINAS, Juan, *«*Para la fecha del yeísmo y del lleísmo». *Nueva Revista de Filología Hispánica* (Mèxic) VII, núm. 1-2 (gener-juny 1953) *(Homenaje a Amado Alonso I)*, pp. 81-87. [Reproduït a: [7], I, pp. 321-331.] [*Cf.* 7.]

115. COROMINAS, Juan, «Para la interpretación de las jaryas recién halladas (ms. G. S. Colin)». *Al-Andalus. Revista de las Escuelas de Estudios Árabes de Madrid y Granada* (Madrid/Granada) XVIII, núm. 1 (1953), pp. 140-148. [Reproduït a: [7], I, pp. 344-353.] [*Cf.* 7.]

116. COROMINAS, Joan, «L'"Onomasticon Cataloniæ"». *Onoma. Bulletin d'Information et de Bibliographie* (Lovaina) IV (1953), pp. 44-49 + 1 mapa. [Reproduït amb el mateix títol a: [138]. També fou reproduït, posant al dia l'estat dels treballs d'enquestes i amb l'afegit dels últims paràgrafs, pp. 266-270, llegits al Congrés Internacional de Ciències Onomàstiques de Salamanca (1955) a: [5], II, pp. 255-270. També fou reproduït, traduït al català, amb el títol de: «A tall de pròleg» a: [12], I, pp. VII-XIII.] [*Cf.* 5, 12 i 138.]

117. COROMINES, Joan, «Sobre l'estil i manera de Martí J. de Galba i el de Joanot Martorell». A: *Homenatge a Carles Riba en complir seixanta anys*. Barcelona: Josep Janés Editor, 1953-1954, p. 168-184. [Reproduït a: [6], pp. 363-378.] [*Cf.* 6.]

1954

118. COROMINAS, J[ohn], «Sobre el origen de "alrededor"». *Romance Philology* (Berkeley) VII, núm. 4 (maig 1954), pp. 330-332.

119. COROMINAS, Joan, «Germànic o romànic?». *Archivum. Revista de la Facultad de Filología* (Oviedo) IV (1954) (*Miscelánea Filológica en memoria de Amado Alonso*), pp. 53-73. [Una part d'aquest article, pp. 60-68, va ser reproduït amb el títol de «"Gallorsa" i "galleuda"» a: [5], II, pp. 195-205. Reproduït tot sencer a: [8], III, pp. 45-67.] [*Cf.* 5 i 8.]

120. COROMINAS, Juan, «Falsos occidentalismos americanos». *Boletín de Filología* (Santiago de Xile) (1954-1955) (*Homenaje a Rodolfo Oroz VIII*), pp. 65-70.

1955

121. COROMINAS, Joan, «Sobre els elements pre-romans del domini català». A: *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica. Universidad de Barcelona, 7-10 Abril de 1953.* Tom. II: *Actas y memorias. I.* Barce-

lona: Abadia de San Cugat del Vallés, 1955, pp. 401-416. [És la ponència de Joan Coromines llegida en el VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica celebrat a Barcelona.] [Aquestes actes també es van publicar en el *Boletín de Dialectología Española (Continuación del BDC)* (Abadía de Sant Cugat del Vallés), 32 (1953), 33 (1954-1955) i 34 (1956-1957).] [Reproduït a: [5], I, pp. 67-91.] [*Cf.* 5.]

122. COROMINES, Joan, «Toponímia d'Andorra». A: *Recueil de Travaux offert à M. Clovis Brunel, membre de l'Institut, directeur honoraire de l'École des Chartes, par ses amis, collègues et élèves.* Vol. I. Paris: Société de l'École des Chartes, 1955, pp. 288-310. (Mémoires et Documents; XII). [Reproduït a: [5], II, pp. 42.] [*Cf.* 5.]

123. COROMINAS, John, «New Information on Hispano-Celtic from the Spanish Etymological Dictionary». *Zeitschrift für celtische Philologie* (Halle) XXV, núm. 1-2 (1955), p. 30-58. [Reproduït en castellà amb addicions i correccions amb el títol de: «Enseñanzas del Diccionario Etimológico Castellano sobre el hispano-celta» a: [7], II, pp. 195-235.] [*Cf.* 7.]

124. COROMINAS, Joan, «Onomasticon Cataloniæ». *Onoma. Bulletin d'Information et de Bibliographie* (Lovaina) VI (1955-56), pp. 113-114.

1956

125. COROMINAS, Joan, «El idioma catalán». A: *El libro blanco de Cataluña. Livre blanc de la Catalogne. White Book of Catalonia*. Buenos Aires: Ediciones de la Revista Catalunya, 1956, pp. 30-38. [També en versió anglesa amb el títol de: «The Catalan Language», pp. 181-189, i francesa amb el títol de: «La langue catalane», pp. 343-352.] [És la traducció dels capítols: «Límits i gent que la parla», pp. 9-16; «Afinitats», pp. 17-26; d'una part d'«Antecedents històrics», pp. 27-28, i d'una part d'«Els dialectes catalans, la unificació i normalització de la llengua lierària», pp. 56-60, extrets de: [2].] [*Cf.* 2.]

1958

126. COROMINES, Joan, «Normes lingüístiques, catalanes: ni antifranceses ni anticastellanes». *Vida Nova. Revue Trimestrielle Occitane et Catalane* (Montpeller), núm. 15 (abril-juny 1958), pp. 12-24. [Reproduït a: [6], pp. 83-94.] [*Cf.* 6.]

127. COROMINAS, Joan, «Dues antigalles comarcals: "Carant" ("scaranto"), relíquia dels "Urnenfelder" alpinopirinencs». A: *Etymologica. Walther von Wartburg zum Siebzigsten Geburtstag.* Tübingen: Max Niemeyer, 1958, pp. 155-165 + 1 mapa. [Reproduït amb el títol de: «"Carant" ("scaranto"), relíquia dels "Urnenfelder" alpino-pirinencs» a: [5], II, pp. 207-215.] [*Cf.* 5.]

128. COROMINAS, John, «Suggestions on the Origin of Some Old Place Names in Castilian Spain». A: *Romanica. Festschrift für Gerhard Rohlfs.* Halle: Max Niemeyer, 1958, pp. 97-120. [Reproduït en castellà amb addicions i correccions i afegint-hi l'article [135], amb el títol de: «Para el origen de algunos antiguos nombres de lugar castellanos de aspecto céltico» a: [7], I, pp. 68-113.] [*Cf.* 7 i 135.]

1959

129. COROMINAS, Joan, «Els noms dels municipis de la Catalunya aragonesa». *Revue de Linguistique Romane* (París) XXIII, núm. 89-90 (gener-juny 1959), pp. 35-63. [Reproduït a: [5], II, pp. 43-141.] [*Cf.* 2, 5 i 131.]

130. COROMINAS, Joan, «"Saso", "sarda", "seix", voces topográficas de substrato». *Papeles de Son Armadans* (Madrid / Palma de Mallorca) XIII, núm. 39 (juny 1959), pp. 291 310 + 1 mapa plegat. [Article dedicat: «A don Ramón Menéndez Pidal, en ocasión de cumplirse noventa años que nos guía por estos caminos».] [Reproduït a: [5], II, pp. 175-193.] [*Cf.* 5.]

131. COROMINAS, Joan, «Els noms dels municipis de la Catalunya aragonesa (Suite.)». *Revue de Linguistique Romane* (París) XXIII, núm. 91-92 (juliol-desembre 1959), pp. 304-338. [Reproduït a: [5], II, pp. 43-141.] [*Cf.* 2, 5 i 129.]

1960

132. COROMINAS, Joan, «La toponymie hispanique préromane et la survivance du basque jusqu'au bas moyen âge (Phénomènes de Bilinguisme dans les Pyrénées Centrales)». A: *VI. Internationaler Kongres für Namenforschung. München, 24-28 August 1958. Kongresberichte.* Vol. I. München: Bayerischen Akademie der Wisenschaften, 1960, pp. 105-146 + 2 mapes plegats. (Studia Onomastica Monacensia; 2) [Reproduït amb addicions i correccions amb el títol de: «La survivance du basque jusqu'au bas moyen âge. Phénomènes de Bilinguisme dans les Pyrénées Centrales» a: [5], I, pp. 93-151 + 2 mapes plegats.] [*Cf.* 5.]

133. COROMINAS, Juan, «Sobre la etimología de Madrid». *Revista de Filología Española* (Madrid) XLIII, núm. 3-4 (1960), pp. 447-450. [Reproduït a: [7], I, pp. 114-119.] [*Cf.* 7.]

134. COROMINAS, Joan, «De toponomástica hispana. Juicios, planes y tanteos». A: *Studia Philologica. Homenaje ofrecido a Dámaso Alonso por sus amigos y discípulos con ocasión de su 60º aniversario.* Vol. I. Madrid: Gredos, 1960, pp. 373-411. [Reproduït a: [7], I, pp. 9-67.] [*Cf.* 7.]

1961

135. COROMINAS, Joan, «Acerca del nombre del río "Esla" y otros celtismos». *Nueva Revista de Filología Hispánica* (Mèxic) XV, núm. 1-2 (gener-juny 1961) *(Homenaje a Alfonso Reyes)*, pp. 45-50. [Reproduït afegint-hi la traducció castellana amb addicions i correccions de l'article [128], en l'article: «Para el origen de algunos antiguos nombres de lugar castellanos de aspecto céltico», pp. 98-107, a: [7], I, pp. 68-113.] [*Cf.* 7 i 128.]

136. COROMINAS, Joan, «Per l'origine di "ragazzo"». A:

Saggi e ricerche in memoria di Ettore Li Gotti. Vol. I. Palermo: G. Mori & Figli, 1961, pp. 5-7. [Publicat en català com a: «Apèndix II», pp. 173-177, dins l'article: «Mots catalans d'origen aràbic» a: [8], III, pp. 68-177.] [*Cf.* 8.]

1962

137. COROMINES, Joan, «Sobre l'elocució catalana en el teatre i en la recitació». A: *Miscel·lània Carles Cardó.* Barcelona: Ariel, 1962 [1963], pp. 339-348. [Reproduït amb ampliacions a: [6], pp. 94-105.] [*Cf.* 6 i 36.]

1963

138. COROMINAS, Joan, «L'"Onomasticon Cataloniæ"». Pont Blau (Mèxic), núm. 124 (juny-juliol 1963), pp. 148-152. [És la reproducció de l'article aparegut amb el mateix títol a: [116]. També fou reproduït, posant al dia l'estat dels treballs d'enquestes i amb l'afegit dels últims paràgrafs, pp. 266-270, llegits al Congrés Internacional de Ciències Onomàstiques de Salamanca (1955) a: [5], II, pp. 255-270. També fou reproduït, traduït al català, amb el títol de: «A tall de pròleg» a: [12], I, pp. VII-XIII.] [*Cf.* 5, 12 i 116.]

139. COROMINES, Joan, «El problema de "Quatretonda" i "Quatremitjana", i la toponímia mossàrab del Maestrat». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (Castelló de la Plana) XXXIX, núm. 4 (octubre-desembre 1963), pp. 340-352. [Reproduït a: [5], II, pp. 143-158.] [*Cf.* 5.]

1964

140. COROMINES, Joan, «Qüestions onomàstiques». *Serra d'Or* (Barcelona) VI, núm. 5 (maig 1964), pp. 53-57.

141. COROMINAS, Joan, «¿Hablamos de palabras ibicencas?». *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca* (Palma de Mallorca) LXVI, núm. 644-645 (juliol-desembre 1964) (*Homenaje a Monseñor Isidoro Macabich*), pp. 187-189. [És la traducció de l'original català. Reproduït amb la versió original catalana amb el títol de: «Parlem de mots eivissencs?» a: [5], II, pp. 221-228.] [*Cf.* 5.]

142. COROMINAS, Joan, «Sur un mot de l'Archiprêtre de Hita et l'origine de l'espagnol "badulaque"». A: *Mélanges de Linguistique Romane et de Philologie Médiévale offerts à M. Maurice Delbouille*. Vol. I: *Linguistique Romane.* Gembloux: Éditions J. Duculot, 1964, pp. 113-120. [Reproduït en castellà amb el títol de: «Sobre una palabra del Arcipreste de Hita y el origen del castellano "badulaque"» a: [7], I, pp. 332-343.] [*Cf.* 7.]

1965

143. COROMINES, Joan, «De com pronunciem el nom dels nostres personatges històrics. Observacions d'un filòleg». *Criterion* (Barcelona), núm. 26 (1965), pp. 49-68. [Reproduït a: [5], II, pp. 237-254.] [*Cf.* 5.]

1967

144. COROMINES, Joan, «Dos "vers" mal estudiats de Cerverí de Girona». A: *Lengua, Literatura, Folklore. Estudios dedicados a Rodolfo Oroz.* Santiago de Chile: Universidad de Chile, 1967, pp. 143-150.

1970

145. COROMINAS, Joan, «Hurgando en los nombres de parentesco (Alargun, Aizpa, Agure, Guraso)». *Fontes Linguæ Vasconum. Studia et Documenta* (Pamplona) II, núm. 5 (maig-agost 1970), pp. 169-182. [Reproduït amb el títol de: «Hurgando en los nombres vascos de parentesco» a: [7], II, pp. 312-333.] [*Cf.* 7.]

146. C[OROMINA]S, J[ohn], «Catalan». A: *Encyclopædia Britannica.* Vol. V. Chicago / London / Toronto / Geneva / Sydney / Tokyo / Manila: Encyclopædia Britannica, Inc., 1970, p. 60.

1971

147. COROMINAS, Joan, «El nuevo Abencuzmán». *Al-Andalus. Revista de las Escuelas de Estudios Árabes de Madrid y Granada* (Madrid/Granada) XXXVI, núm. 2 (1971), pp. 241-254.

1972

148. COROMINES, Joan, «Vernacle?». *Lluc* (Palma de Mallorca) LII, núm. 619 (octubre 1972), p. 25. [Extret de: [6], pp. 53-54.] [*Cf.* 6 i 210.]

149. COROMINAS, Joan, «De toponimia vasca y vascorománica en los Bajos-Pirineos». *Fontes Linguæ Vasconum. Studia et Documenta* (Pamplona) IV, núm. 12 (setembre-desembre 1972), pp. 299-319.

150. COROMINAS, Joan, «Sobre els noms de lloc d'origen bereber». A: *Studia Hispanica in honorem R. Lapesa.* Vol. I. Madrid: Gredos, 1972, pp. 207-218. [Reproduït a: [8], II, pp. 217-238.] [*Cf.* 8.]

151. COROMINES, Joan, «Notes biogràfiques i bibliogràfiques». A: [24], pp. 33-72.] [*Cf.* 24.]

1973

152. COROMINES, Joan, «Du nouveau sur la toponymie occitane: Recherches sur les noms de lieux préromans de Languedoc et de Gascogne». *Beiträge zur Namenforschung.* Neue Folge (Heidelberg) VIII, núm. 3-4 (desembre 1973), pp. 193-308.

1974

153. COROMINAS, Joan, «Le problème du traitement de l'OI français comme È à la lumière des faits hispaniques et dans le cadre général du vocalisme du Moyen Français». A: *Estudios filológicos y lingüísticos. Homenaje a Angel Rosenblat en sus 70 años.* Caracas: Instituto Pedagógico, 1974, pp. 173-182. [És una versió ampliada d'una part de la conferència feta a la Sorbona Université de París IV, el 22 de novembre de

1971.] [Reproduït en versió catalana amb el títol de: «El problema del tractament de l'OI francès com a È a la llum dels fets hispànics i dins el quadro general del vocalisme del francès mitjà», pp. 109-120, com a primera part de l'article: «Aportacions catalanes i hispàniques a l'estudi de la fonètica històrica francesa» a: [8], I, pp. 109-126.] [*Cf.* 8.]

1975

154. COROMINES, Joan, «L'origen dels noms de "Gistau", d'"Odèn" i d'altres noms de lloc catalans i aragonesos connexos». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SOCIETAT CATALANA DE GEOGRAFIA, *Miscel·lània Pau Vila. Biografia, bibliografia, treballs d'homenatge.* Granollers: Montblanc-Martín, 1975, pp. 243-248. (Monografies Locals. Sèrie B; 13) [Reproduït en versió castellana amb el títol de: «El origen del nombre de Gistáu, del de Odèn i de otros nombres de lugar conexos» a: [7], II, pp. 334-345.] [*Cf.* 7.]

1976

155. COROMINES, Joan, «Sobre a unificación ortográfica galego-portuguesa». *Grial* (Vigo), núm. 53 (juliol-setembre 1976), pp. 277-282.

156. COROMINAS, Joan, «Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas». A: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Salamanca, 27-31 Mayo 1974.* Salamanca: Universidad de Salamanca, 1976, pp. 87-164 + índex (pp. 409-423).

1977

157. COROMINES, Joan, «Ha estat català "assustar"?». A: *Catalan Studies. Volume in Memory of Josephine de Boer.* Barcelona: Hispam, 1977, pp. 5-58.

1979

158. COROMINES, Joan, «D'alguns aspectes desatesos en l'estudi del llatí vulgar». *Els Marges* (Barcelona), núm. 15 (1979), pp. 15-26. [Traducció de Joan A. Argente. És el text íntegre de la conferència que Joan Coromines llegí el 6 de febrer de 1978 al Centre d'Estudis Catalans de París, en ocasió d'ésser investit doctor *honoris causa* per la Universitat de la Sorbona de París en sessió solemne del 4 de febrer de 1978. La conferència porta data de 30-I-1978.]

1980

159. COROMINES, Joan, «"Els darrers dies" –zum thema Katalanismen». A: *Romania Cantat. Lieder in alten und neuen Chorstzen mit sprachlichen, literarischen und musikwissenschaftlichen Interpretationen, Gerhard Rohlfs zum 85. Geburtstag gewidmet.* Vol. I. Tübingen: Gunter Narr, 1980, pp. 319-327.

1983

160. COROMINES, Joan, «Toponímia de la Vall de Boí. I». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior* (Barcelona), núm. 12 (1983), pp. 1-20. [*Cf.* 161.]

161. COROMINES, Joan, «Toponímia de la Vall de Boí. II». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior* (Barcelona), núm. 14 (desembre 1983), pp. 1-23. [*Cf.* 160.]

1984

162. COROMINES, Joan, «Altres fragments de poemes d'Eiximenis deixatats en les seves obres en prosa». A: *Miscel·lània Sanchis Guarner.* Vol. I. València: Universitat de València, 1984, pp. 89-90. [Reproduït a: [165], I, pp. 461-466.] [*Cf.* 165.]

1987

163. COROMINAS, Joan, «Sobre el origen de dos antiquísimos adverbios gallegos». A: *Homenaje a Don Agapito Rey. Trabajos publicados en su honor a cargo de Josep Roca-Pons.* Bloomington: Indiana University. Department of Spanish and Portuguese, 1987, pp. 43-49.

1991

164. COROMINES, Joan, «Etimologia de Reus». *Revista de Catalunya.* Nova etapa (Barcelona), núm. 58 (desembre 1991), pp. 55-64.

1992

165. COROMINES, Joan, «Altres fragments de poemes d'Eiximenis deixatats en les seves obres en prosa». A: *Miscel·lània Sanchis Guarner.* Vol. I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, pp. 461-466. [És la reproducció de l'article aparegut a: [162], I, pp. 89-90.] [*Cf.* 162.]

F. Ressenyes

1937

166. Coromines, Joan, «À propos d'un nouveau livre sur le gascon». *Vox Romanica. Annales Helvetici Explorandis Linguis Romanicis Destinati* (Berna) II, núm. 1 (gener-juny 1937), pp. 147-169. [Ressenya de: Gerhard ROHLFS, «Le gascon. Etúdes de Philologie pyrénéenne». *Zeitschrift für romanische Philologie* (Halle) LXXXV (1935), 190 pp. + 2 mapes.] [Aquest article i el següent [167] van ser reproduïts en castellà amb el títol de: «De una obra fundamental sobre el gascón» a: [7], II, pp. 97-156.] [*Cf.* 7 i 167.]

167. COROMINES, Joan, «À propos d'un nouveau livre sur le gascon (*Fin.*)». *Vox Romanica. Annales Helvetici Explorandis Linguis Romanicis Destinati* (Berna) II, núm. 2 (juliol-desembre 1937), pp. 447-465. [Ressenya de: Gerhard ROHLFS, «Le gascon. Etúdes de Philologie pyrénéenne». *Zeitschrift für romanische Philologie* (Halle) LXXXV (1935), 190 pp. + 2 mapes.] [Aquest article i l'anterior [166] van ser repro-

duïts en castellà amb el títol de: «De una obra fundamental sobre el gascón» a: [7], II, pp. 97-156.] [*Cf.* 7 i 166.]

1943

168. COROMINAS, Juan, [Ressenya de: Robert von PLANTA; Andrea SCHORTA, *Rätisches Namenbuch. Band I. Materialien*. Zurich/Leipzig/Paris: Max Niehans Verlag / Libraire E. Droz, 1939, XLVIII + 536 pp. + 1 mapa; en 4t. (Romanica Helvetica; VIII)] *Revista de Filología Hispánica* (Buenos Aires) V, núm. 1 (gener-març 1943), pp. 57-71. [Reproduït amb el títol de: «Acerca del "Rätisches Namenbuch"» a: [7], I, pp. 157-185.] [*Cf.* 7.]

1948

169. COROMINAS, John, [Ressenya de:] J. H. TERLINGEN, *Los italianismos en español desde la formación del idioma hasta principios del siglo XVII*. [Amsterdam: [s. n.], 1943, XII + 400 pp.] *Symposium. A Journal Devoted to Modern Foreign Languages and Literatures* (Syracuse), maig 1948, pp. 106-119.

1952

170. COROMINAS, Juan, [Ressenya de:] Agapito REY (ed.), *Castigos e documentos para bien vivir ordenados por el rey don Sancho IV* [Bloomington: Indiana University Publications, 1952, 229 pp. (Humanities Series; 24)]. *Nueva Revista de Filología Hispánica* (Mèxic) VI (octubre-desembre 1952), pp. 393-396.

1953

171. COROMINAS, Joan, «Sur un classique de l étymologie». *Vox Romanica. Annales Helvetici Explorandis Linguis Romanicis Destinati* (Berna) XIII, núm. 2 (juliol 1953-juny 1954), pp. 367-379. [Ressenya de: A. ERNOUT; Antoine MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Troisième édition revue, corrigée et augmentée. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1951, 2 vol., XXIV + 1.385 pp.; en 8è.] [Reproduït en castellà amb el títol de: «Sobre un clásico de la etimología» a: [7], I, pp. 391-410.] [*Cf.* 7.]

172. COROMINAS, Joan, [Ressenya de:] F. FALC'HUN, *L'Histoire de la Langue Bretonne d'après la Géographie Linguistique.* Thèse présentée pour le Doctorat ès Lettres à l'Université de Rennes. [Rennes: F. Falc'hun, 1950-51, 2 vol.: I, texte, VIII + 260 pp.; II, cartes, 64 p.] *Vox Romanica. Annales Helvetici Explorandis Linguis Romanicis Destinati* (Berna) XIII, núm. 2 (juliol 1953-juny 1954), pp. 393-398. [Reproduït en castellà amb el títol de: «Un libro importante de celtología» a: [7], II, pp. 283-292.] [*Cf.* 7.]

173. COROMINAS, Joan, [Ressenya de:] Elio Antonio de NEBRIJA, *Vocabulario Español-Latino* (Salamanca, 1495?). Nuevamente reproducido en facsímile por acuerdo de la Real Academia Española. [Madrid: Real Academia Española, 1951, 224 pp.; en foli.] *Vox Romanica. Annales Helvetici Explorandis Linguis Romanicis Destinati* (Berna) XIII, núm. 2 (juliol 1953-juny 1954), pp. 416-417.

1956

174. COROMINAS, Joan, «Notas de lingüística ítalo-hispánica con ocasión de dos libros nuevos». *Nueva Revista de Filología Hispánica* (Mèxic) X, núm. 2 (1956), pp. 137-186. [Ressenya de: Angelico PRATI, *Vocabulario etimologico italiano*. Torino: [s. n.], 1951, XII + 1.091 pp.; i Gerhard ROHLFS, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*. Bern: Francke, 1949-1954, 3 vol.: I, 548 pp.; II, 586 pp.; III, 434 pp.] [Reproduït a: [7], II, pp. 7-96.] [*Cf.* 7.]

1958

175. COROMINAS, Joan, [Ressenya de:] Tomás NAVARRO [TOMÁS], *Documentos lingüísticos del Alto Aragón*. [Syracuse: Syracuse University Press, 1957, IX + 231 pp.] *Nueva Revista de Filología Hispánica* (Mèxic) XII, núm. 1 (gener-març 1958), pp. 65-75. [Aquesta ressenya i la següent [176] van ser reunides sota el títol de: «Dos grandes fuentes de estudio del aragonés arcaico» a: [7], I, pp. 186-226.] [*Cf.* 7 i 176.]

176. COROMINAS, Joan, [Ressenya de:] Gunnar TILANDER (ed.), *Vidal Mayor*. Traducción aragonesa de la obra *In excelsis Dei thesauris* de Vidal de Canellas. [Lund: [s. n.], 1956, 3 vol.: I: *Introducción y reproducción de las miniaturas del manuscrito Perrins 112*, 108 pp. + XXXII làm.; II: *Texto,* 543 pp.; III: *Vocabulario,* 341 pp. (Leges Hispanicae Medii Aevi; IV, V, VI)] *Nueva Revista de Filología Hispánica* (Mèxic) XII, núm. 2 (abril-juny 1958), pp. 202-213. [Aquesta ressenya i l'anterior [175] van ser reunides sota el títol de: «Dos grandes fuentes de estudio del aragonés arcaico» a: [7], I, pp. 186-226.] [*Cf.* 7 i 175.]

177. COROMINAS, J[oan], [Ressenya de:] Angel ROSENBLAT, *El nombre de Venezuela*. [Venezuela: Universidad Central de Venezuela, 1956, 52 pp.]; i L. S. M. DEODAT, «Alrededor del topónimo Patagonia». Separata de: *Patagonia. Boletín de la Casa de Patagonia* [(Buenos Aires) XXIV (1955), 48 pp.] *Hispanic Review. A Quarterly Journal Devoted to Research in the Hispanic Languages and Literatures* (Filadèlfia) XXVI, núm. 2 (abril 1958), pp. 167-168.

178. COROMINAS, Joan, «De gramàtica històrica catalana: a propòsit de dos llibres». A: *Studia philologica et litteraria in honorem L. Spitzer*. Bern: Francke, 1958, pp. 123-148. [Ressenya de: Antoni BADIA I MARGARIT, *Gramática histórica catalana*. Barcelona: Noguer, 1951; i Francesc de Borja MOLL, *Gramática histórica catalana*. Madrid: Gredos, 1952.] [Reproduït amb algunes addicions i correccions a: [6], pp. 245-275.] [*Cf.* 6.]

1959

179. COROMINAS, Joan, [Ressenya de:] Pedro PERICAY,

Las raíces históricas del extremo nordeste peninsular desde la lingüística: Para una caracterización prerromana del Ampurdán. [Peralada: Ediciones Palacio Peralada, 1956, 74 pp.; en 8è.] *Beiträge zur Namenforschung.* Neue Folge (Heidelberg) X, núm. 1 (gener 1959), pp. 117-118.

1961

180. COROMINAS, Joan, «Schmoll's Study on Pre-Roman Hispanic Languages». *Zeitschrift für romanische Philologie* (Tübingen) LXXVII, núm. 3-4 (1961), pp. 345-374. [Ressenya de: Ulrich SCHMOLL, *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1959, IV + 130 pp.] [Reproduït en castellà amb el títol de: «El libro de Schmoll sobre las lenguas hispánicas prerromanas» a: [7], II, pp. 236-282.] [*Cf.* 7.]

181. COROMINES, Joan, «Llegint el "Vocabulari meteorològic català". Addicions i comentaris». A: *Miscel·lània Fontserè.* Barcelona: Gustavo Gili, 1961, pp. 141-155. [Ressenya de: Eduard FONTSERÈ, *Assaig d'un vocabulari meteorològic català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: 1948, 81 pp. (Arxius de la Secció de Ciències; XIV).] [Part d'aquest article, pp. 141-142 i 145-146, va ser reproduït amb el títol de: «Bocacerç i Giberola» a: [5], II, pp. 217-220.] [*Cf.* 5.]

1964

182. COROMINAS, Joan, «Sur les Homélies d'Organyà». *Bulletin Hispanique*. *Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux* (Bordeus) LXVI, núm. 1-2 (gener-juny 1964), pp. 45-54. [Ressenya de: Maurice MOLHO, «Les Homélies d'Organyà». *Bulletin Hispanique*. *Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux* (Bordeus) LXIII, núm. 3-4 (juliol-desembre 1961), pp. 186-210.]

1968

183. COROMINES, Joan, «On an Important New Source for Upper Aragonese and North Western Catalan». A: *Homage to John M. Hill. In Memoriam. Hispanic Studies.* Valencia: Universitat d'Indiana, 1968, pp. 319-336. [Ressenya de: Ángel J. MARTÍN DUQUE, *Colección Diplomática de Obarra (siglos XI-XIII)*. Zaragoza: Centro Superior de Investigaciones Científicas, 1965, 221 pp.] [Reproduït en castellà amb el títol de: «Nuevas fuentes del conocimiento del altoaragonés y del catalán occidental pirenaico» a: [7], I, pp. 227-251.] [*Cf.* 7.]

G. Pròlegs

184. COROMINES, Joan, «Introducció». A: [33], I, pp. II-XLII. [*Cf.* 33.]

185. COROMINES, Joan, «Advertiment». A: [30], pp. V-VII. [*Cf.* 30.]

186. COROMINES, Joan, «Prefaci». A: [28], pp. V-IX. [*Cf.* 28.]

187. COROMINES, Joan, «Presentació». A: Joan SALLARÈS, *Primer diccionari català d'excursionisme i dels seus vocables afins de geografia, ciències naturals i de la vida del camp*. Barcelona: Dalmau i Jover, 1959, pp. 5-6.

188. COROMINAS, Joan, «Prólogo». A: [31], pp. 7-68. [*Cf.* 31.]

189. COROMINES, Joan, «Pròleg». A: [34], pp. 9-14. [*Cf.* 34.]

190. COROMINES, Joan, «Prefaci». A: [32], I, pp. IX-XXII. [*Cf.* 32.]

191. COROMINES, Joan, «Prólogo». A: *La gran conquista de ultramar.* Edición crítica con introducción, notas y glosario por Louis Cooper. Vol. I. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 1979, pp. XIII-XV. (Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo; 51)

192. COROMINES, Joan, «Prefaci». A: [13], p. 5. [*Cf.* 13.]

193. COROMINES, Joan, «Introducció». A: [14], I, pp. 5-21. [*Cf.* 14.]

194. COROMINES, Joan, «Introducció». A: [29], pp. 5-8. [*Cf.* 29.]

H. Discursos i cartes

1934

195. COROMINES, Joan, «Pompeu Fabra, lingüista». A: ASSOCIACIÓ DE LA PREMSA DE BADALONA, *Homenatge a Pompeu Fabra*. Dia 28 de gener de 1934. Badalona: Gràfiques Harlem, [s. a.], [pp. 12-13].

1946

196. COROMINES, Joan, [«Carta a Joan Sales».] *Quaderns de l'Exili* (Mèxic), núm. 24 (octubre-desembre 1946), p. IV. [Reproduït a: [213], pp. 90-92.] [*Cf.* 213.]

1949

197. COROMINES, Joan, «A Rare Manuscript». *The Sun* (Xicago) (17-X-1949).

1951

198. COROMINES, Joan, «Carta a Agustí Cabruja». A: Agustí CABRUJA, *Raïm*. Il·lustracions de Marcel·lí Porta. Mèxic: [Ediciones Vértice], 1951, [p. III]. [És la transcripció d'un fragment d'una carta adreçada a Agustí Cabruja, que juntament amb altres obren aquest volum de poemes.]

1953

199. [Amb el pseudònim de:] FLUVIÀ, Miquel de, «Congrés Internacional de Lingüística a Barcelona. Informació d'un dels nostres corresponsals». *La Nostra Revista* (Mèxic), núm. 67-72 (juliol-desembre 1953), pp. 92-94. [A aquest article fa referència Avel·lí Artís i Balaguer, director de *La Nostra Revista*, en una carta adreçada a Joan Coromines el 25 d'octubre de

1953, quan diu: «Fa tres o quatre dies vaig rebre la vostra interessantíssima informació sobre el Congrés de Lingüística. No podeu imaginar com us agreixo l'atenció. Si no hi trobeu inconvenient, i a fi de donar a la ressenya tot el seu valor informatiu, la publicaré com a "Carta de Barcelona", signada amb un pseudònim qualsevol. Ensems esvairà tots els dubtes que hi hagués sobre la procedència.» La crònica porta la data següent: setembre, 1953.]

1954

200. COROMINES, Joan, «Jakob Jud (1882-1952)». A: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (1953).* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1954, pp. 90-100. [Reproduït a: [6], pp. 381-393.] [*Cf.* 6.]

201. COROMINES, Joan, «Amado Alonso (1897-1952)». A: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (1953).* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1954, pp. 118-124.

1957

202. COROMINES, Joan, «Nota del Profesor Coromines». *Canigó. Revista Literaria-Cultural, Deportiva* (Figueres) IV, núm. 42, extraordinari (agost 1957), [p. 7]. [És una nota breu sobre les etimologies de Peralada i Figueres. Els editors fan constar que: «Publicamos la nota íntegra, tal como la hemos recibido, en idioma vernáculo, para evitar posibles interpretaciones de traducción.»]

203. COROMINES, Joan, «Etimologías toponímicas». *Destino.* Segunda época (Barcelona), núm. 1.061 (7-XII-1957), p. 11. [Reproduït amb el mateix títol a: [204].] [*Cf.* 204.]

204. COROMINES, Joan, «Etimologías toponímicas». *Canigó. Revista Literaria-Cultural, Deportiva* (Figueres) IV, núm. 46, extraordinari (desembre 1957), [p. 15]. [És la reproducció de: [203], p. 11.] [*Cf.* 203.]

1959

205. COROMINES, Joan, «A propòsit d'uns articles». *Ressorgiment* (Buenos Aires), núm. 511 (febrer 1959), p. 8.231. [És una carta publicada en la secció «Lletres al director de "Ressorgiment"» datada a: Xicago, 29-XII-1958.]

1963

206. COROMINES, Joan, «Fabra, lingüista». *Serra d'Or* (Barcelona) V, núm. 12 (desembre 1963), pp. 38-40.

1967

207. COROMINES, Joan, «Postdata al número de Josep Pla». *Destino*. Segunda época (Barcelona), núm. 1.551 (29-IV-1967), p. 51. [És la traducció castellana de l'original català.]

1971

208. COROMINAS, Joan, «Pompeu Fabra, lingüista». A: *8 conferències sobre Catalunya*. Barcelona: Proa, 1971, pp. 13-32. [Traducció d'Enric Roig. És la traducció de la conferència llegida en francès el 12 de maig de 1968 a la Sala Pleyel de París amb motiu del centenari del naixement de Pompeu Fabra.] [Reproduït amb el títol de: «Pompeu Fabra (1868-1948)», afegint-hi les pp. 409-417, a: [6], pp. 393-417.] [*Cf.* 6.]

209. COROMINES I VINYÓ [*sic*], Joan, «El català, llengua de la Ribagorça». A: *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura*. Barcelona: Pòrtic, 1971, pp. 111-115. (Pòrtic 71; 2) [És la conferència pronunciada el 13 de febrer de 1967 al Saló d'Actes del Consell Superior d'Investigacions Científiques de Barcelona. L'article és precedit d'unes «Paraules prèvies de Josep M. de Casacuberta a la dissertació de Joan Coromines sobre: "El català, llengua de la Ribagorça"», pp. 107-110, i seguit per una «Llista dels municipis que integren les Marques de Ponent», p. 116.]

1972

210. COROMINES, Joan, «Un gran filòleg contra la "llengua vernacla"». *Lluc* (Palma de Mallorca) LII, núm. 619 (octubre 1972), p. 24 [248]. [*Cf.* 148.]

1981

211. COROMINES, Joan, «Joan Coromines, filòleg i excursionista». *Muntanya. Centre Excursionista de Catalunya. Club Alpí Català* (Barcelona) 88, núm. 715 (juny 1981), pp. 389-390. [És el discurs que va pronunciar amb motiu del lliurament del Premi d'Honor Jaume I glossant les activitats del Centre Excursionista de Catalunya.] [Reproduït amb el títol de: «Discurs que va pronunciar Joan Coromines el 3 de juny de 1981, amb motiu del lliurament del Premi d'Honor Jaume I» a: [276], pp. 121-123.] [*Cf.* 276.]

1983

212. COROMINES, Joan, «Amb l'agraïment del Casal i el Francolí». *El Francolí.* Segona època (L'Espluga de Francolí), núm. 4 (maig 1983), p. 8. [És una poesia original de Joan Coromines dedicada a aquesta revista amb motiu de l'inici de la segona època.]

1984

213. ALAMANY I SESÉ, Raimon, «Sobre la construcció en les expressions de data. Edició de la polèmica entre Joan Coromines i Antoni Rovira i Virgili». *Revista de Llengua i Dret* (Barcelona), núm. 4 (novembre 1984), pp. 83-110. [Recull: [104], [106] i [196].] [*Cf.* 104, 106 i 196.]

214. COROMINES, Joan, «La unitat de la llengua com a fet científic». A: *Els Països Catalans: un debat obert*. València: Eliseu Climent, 1984, pp. 87-94. (La Unitat; 92) [És la ponència enviada al cicle de col·loquis «Els Països Catalans: un debat obert», celebrat a València els dies 24, 25 i 26 d'octubre de 1984.]

1986

215. COROMINES, Joan, «Uns brins de mossarabisme valencià». *Caplletra. Revista de Filologia* (València), núm. 1 (tardor 1986), pp. 21-27. [És la conferència pronunciada a la Facultat de Filologia de València el 3 de juny de 1984, any en què l'autor fou proposat doctor *honoris causa* per la Universitat de València.]

1987

216. COROMINES, Joan, «Entorn d'unes puntualitzacions sobre Verdaguer. Carta oberta a Ernest Lluch». *Revista de Catalunya*. Nova etapa (Barcelona), núm. 13 (novembre 1987), p. 169.

1988

217. COROMINES, Joan, «Carta de adesom enviada polo Prof. Joan Corominas». *Agália. Revista da Associaçom Galega da Língua* (La Corunya), núm. 13 (primavera 1988), p. 108. [És la reproducció facsímil d'una carta d'adhesió, escrita en llengua gallega, al II Congresso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza, que es va celebrar a Ourense del 23 al 27 de setembre. Reproduïda, també, a: [229], p. 428.] [*Cf.* 229.]

1991

218. COROMINES, Joan, [«Carta a Pius Font i Quer».] A: Pompeu FABRA, Pius FONT I QUER i Miquel de GARGANTA, *Un epistolari fonamental per a la lexicografia científica catalana (1928-1953)*. Edició a cura de Carles Riera i Fonts i Joan Vallès Xirau. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1991, p. 49. (Biblioteca Filològica; XXVI)

1994

219. COROMINES, Joan, «Versos que vaig fer a la meva muller Bàrbara de Haro († 1981), en mar 11-VI-1966, dia del seu aniversari, navegant cap a Catalunya». A: Joan FERRER I COSTA, «Corominas culmina la redacció del seu gran *Onomasticon Cataloniæ*». *Repòrter. La Revista d'Informació de l'Alt Maresme* (Pineda de Mar) III, núm. 19 (febrer 1994), p. 11. [És la reproducció facsímil del poema que Joan Corominas va escriure l'any 1986 com a dedicatòria del primer volum del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* per a l'Ajuntament de Pineda de Mar.]

220. COROMINES, Joan, «Carta oberta». *Avui* (Barcelona), núm. 5.972 (10-VI-1994), p. 3. [És una carta d'adhesió a la candidatura de Max Cahner al Parlament Europeu.] [També va ser publicada a: [221] i [222].] [*Cf.* 221 i 222.]

221. COROMINES, Joan, «Carta oberta». *La Vanguardia* (Barcelona), núm. 40.421 (10-VI-1994), p. 8. [És una carta d'adhesió a la candidatura de Max Cahner al Parlament Europeu.] [També va ser publicada a: [220] i [222].] [*Cf.* 220 i 222.]

222. COROMINES, Joan, «Carta oberta». *El Punt* (Girona), núm. 4.841 (10-VI-1994), p. 40.] [És una carta d'adhesió a la candidatura de Max Cahner al Parlament Europeu.] [També va ser publicada a: [220] i [221].] [*Cf.* 220 i 221.]

1995

223. [COROMINES, Joan,] «Discurs que va pronunciar Joan Cororomines el 18 d'abril de 1980, amb motiu del lliurament de la Medalla d'Or de la Generalitat». A: [276], pp. 119-120. [*Cf.* 276.]

224. [COROMINES, Joan,] «Carta que Joan Corominas va dirigir a Jorge Semprún, ministre de Cultura, amb motiu de ser-li atorgat el Premio Nacional de las Letras». A: [276], pp. 125-126. [Aquesta carta porta data de 6 de juny de 1989.] [*Cf.* 276.]

225. [COROMINAS, Joan,] «Hace treinta años, en nuestras páginas: Joan Corominas escribe a Víctor Hurtado». *El Miliario Extravagante. Boletín Intermitente para el Estudio de las Vías Romanas y Otros Temas de Geografía Histórica* (Cadis), núm. 50 (març 1995), pp. 12-14. [Transcriu pràcticament sencera, pp. 12-13, la carta tramesa per Joan Corominas a Víctor Hurtado i Martí, datada a Barcelona el 27 de març de 1964, publicada fragmentàriament en altres números d'*El Miliario Extravagante*. També es transcriu, pp.13-14, la carta de data 21 d'abril de 1964 adreçada a Gonzalo Arias, editor i director d'*El Miliario Extravagante*, en què contestava unes consultes d'aquest.]

1996

226. COROMINES, Joan, «Judicis imprudents». *Avui* (Barcelona), núm. 6.684 (28-VI-1996), p. 4. [Reproduïda a: [227] i [228].] [*Cf.* 227 i 228.]

227. COROMINES, Joan, «Corominas y Borja de Riquer». *La Vanguardia* (Barcelona), núm. 41.166 (30-VI-1996), p. 34. [És la traducció castellana de: [226] i [228].] [*Cf.* 226 i 228.]

228. COROMINES, Joan, «Corominas a Borja de Riquer». *El Temps. Setmanari d'Informació General* (València), núm. 632 (29-VII-1996), p. 4. [Reproduïda a: [226] i [227].] [*Cf.* 226 i 227.]

229. HENRÍQUEZ SALIDO, M[aria] do Carmo, «O "nosso" mestre Joan Corominas, um grande cientista e um grande patriota». *Agália. Revista Internacional da Associaçom Galega da Língua* (La Corunya), núm. 48 (hivern 1996), pp. 417-433. [Reprodueix de manera facsímil les cartes i notes adreçades als membres de l'Associaçom Galega da Língua (AGAL). Concretament, adreçades a José Martinho Montero Santalha: una nota manuscrita de data 12 de març de 1984, p. 422; la carta mecanografiada d'1 de juliol de 1984, p. 423; la carta manuscrita de tardor de 1987, p. 428; adreçades a Maria do Carmo Henríquez Salido: la nota manuscrita de 21 de febrer de 1985, p. 426; la nota mecanoscrita, sense data (probablement de la primavera de 1987), p. 427; la nota manuscrita de 19 de gener de 1988, p. 429; la carta manuscrita de 28 de març de 1988, p. 430, i la nota manuscrita de 23 de maig de 1993, p. 432.] [*Cf.* 217.]

1997

230. COROMINES, Joan, «L'última carta». *El Temps. Setmanari d'Informació General* (València), núm. 656 (13-I-1997), p. 47. [És la reproducció facsímil de la carta adreçada a Eliseu Climent, editor d'*El Temps*, el 12 de desembre de 1996, amb motiu de la mort del lingüista Josep Giner i Marco.] [També fou transcrita amb el títol de *Plany* a: [233], p. IX.] [*Cf.* 233.]

231. [COROMINES, Joan,] «Koldo Mitxelenari/A Koldo Mitxelena. Nire Adiskideari/A un compañero.» A: *Koldo Mitxelena Elissalt, 1915-1987. Erakusketa-Exposición, 1997 ko martxoak 21-maiatzak 10, 21 de marzo-10 de mayo de 1997*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia = Diputación Foral de Gipuzkoa, 1997, pp. 19-21. (Koldo Mitxelena Kulturunea). [És la reproducció facsímil, p. 19, de la carta de data 20 de març de 1996, escrita en castellà per Joan Coromines com a col·laboració a l'exposició dedicada a Koldo Mitxelena. Aquesta mateixa carta és traduïda a l'euskara en la pàgina 20 i transcrita en castellà en la pàgina 21.]

232. [COROMINES, Joan,] «Últim escrit de Joan Coromines». *Saó* (València), núm. 203 (gener 1997), p. 39 [És una carta tramesa a Mn. Josep Antoni Comes, director de la revista *Saó*, amb motiu d'una entrevista apareguda a la revista *El Temps.* La carta és datada a Pineda de Mar el 27 de desembre de 1996 i va ser dictada al seu secretari Joan Ferrer i Costa.]

1998

233. COROMINES, Joan, «Plany». A: Josep GINER I MARCO, *Obra filològica (1931-1991)*. Estudi preliminar, edició crítica i índex a cura d'Antoni Ferrando, amb la col·laboració de Santi Cortés i, a tall de pròleg, *Plany* de Joan Coromines. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Denes, 1998, p. IX. [És la transcripció de: [230], p. 47.] [*Cf.* 230.]

234. [COROMINES, Joan,] «Carta del lingüista a l'escriptor [Josep Pla]. Coromines: "Sóc al seu costat"». A: *Josep Pla - Joan Fuster.* València: *El Temps*, fascicle 29, p. 233. [Aquesta carta, que és datada a Pineda el 27 de maig de 1973, forma part de l'article «Coromines prefereix Pla a J. V. Foix» de Narcís Garolera.]

234. ***a*, *b*, *c*, *d***: Vegeu Addicions.

I. Escrits en diaris

1932

235. COROMINES, Joan, «La situació lingüística de la Vall d'Aran». *La Publicitat* (Barcelona) núm. 18.049 (16-VI-1932), p. 3.

1940

236. [COROMINAS, Juan,] «El plan de trabajo del Instituto de Lingüística de la U. N. de Cuyo». *Los Andes* (Mendoza) (18-V-1940).

237. COROMINAS, Juan, «Debemos enriquecer nuestro vocabulario matizándolo». *Los Andes* (Mendoza) (9-VII-1940).

238. COROMINAS, Juan, «Historia y métodos de la etimología». *Los Andes* (Mendoza) (15-IX-1940).

1941

239. COROMINAS, Juan, «El patrimonio léxico argentino». *Los Andes* (Mendoza) (5-X-1941).

240. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Acentuación de los verbos en *-iar*». *Los Andes* (Mendoza) (19-X-1941).

241. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Acentuación de los verbos terminados en *-uar* y *-ear*». *Los Andes* (Mendoza) (26-X-1941).

242. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Fútil. Miniatura. Chetnik. Pasiva de obligación». *Los Andes* (Mendoza) (2-XI-1941).

243. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Tópico». *Los Andes* (Mendoza) (9-XI-1941).

244. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Instancia. Pasiva refleja. De modo de». *Los Andes* (Mendoza) (16-XI-1941).

245. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Nombres geográficos de actualidad». *Los Andes* (Mendoza) (23-XI-1941).

246. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. A cargo. Al mando». *Los Andes* (Mendoza) (30-XI-1941).

247. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Anglicismos periodísticos». *Los Andes* (Mendoza) (7-XII-1941).

248. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Sentir. Oir». *Los Andes* (Mendoza) (14-XII-1941).

249. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Demagogia. Dominico». *Los Andes* (Mendoza) (21-XII-1941).

250. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Penitenciaria. Blitzkrieg». *Los Andes* (Mendoza) (28-XII-1941).

1942

251. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Separata. Ley». *Los Andes* (Mendoza) (4-I-1942).

252. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Precaucioso. Acusar recibo». *Los Andes* (Mendoza) (11-I-1942).

253. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Malaca. Hábitat». *Los Andes* (Mendoza) (18-I-1942).

254. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Autarquía». *Los Andes* (Mendoza) (25-I-1942).

255. [COROMINAS, Juan,] «Consultas de lenguaje. Hender. Verter». *Los Andes* (Mendoza) (1-II-1942).

J. Entrevistes

1940

256. [REDACCIÓN,] «Las acepciones de los vocablos "manantial" y "vertiente". Sobre ello, emite su opinión el filólogo Juan Corominas: "Es americanismo 'vertiente' en el sentido de 'ojo de agua'. La lengua científica debe evitar ese término"». *La Libertad* (Mendoza) (15-VI-1940).

1962

257. PLA, Josep, «Joan Coromines» A: Josep PLA, *Homenots*. *Vuitena sèrie. F. de B. Moll. J. Salvat-Papasseit. Joan Miquel. Joan Coromines. Jaume Vicens Vives.* Barcelona: Selecta, 1962, pp. 127-163. (Obres Completes XXVII. Biblioteca Selecta; 322) [Reproduït amb el títol de: «Joan Coromines, filòleg, de la Universitat de Xicago (1905)» a: [261].] [*Cf.* 261.]

1963

258. PIZÀ, Antonio, «El ilustre profesor y tratadista Juan Corominas ha recorrido Mallorca en busca de nombres. Sus investigaciones serán recogidas en su magna obra el "Onomasticon"». *Baleares* (Palma de Mallorca) (10-XII-1963), pp. 8 i 7.

1964

259. PERMANYER, Lluís, «Joan Coromines, a través del cuestionario "Marcel Proust"». *Destino.* Segunda época (Barcelona) núm. 1.380 (18-I-1964), p. 36.

1969

260. PLA, Josep, «Ante la obra ingente de Joan Corominas». *Destino.* Segunda época (Barcelona) núm. 1.636 (8-II-1969), pp. 8 i 9.

1970

261. PLA, Josep, «Joan Coromines, filòleg, de la Universitat de Xicago (1905)». A: Josep PLA, *Homenots*. *Segona sèrie*. Barcelona: Destino, 1970, pp. 257-293. (Obra Completa; XVI) [És la reproducció de: [257].] [*Cf.* 257.]

262. RAMONEDA MOLINS, J., «Joan Corominas: nieto intelectual de Ferdinand de Saussure» *Tele-exprés* (Barcelona) núm. 1.798 (25-VI-1970), p. 21.

1979

263. RAMIÓ I DIUMENGE, Narcís, «Joan Coromines. El primer volum del Diccionari etimològic passat l'estiu». *Avui. Especial Sant Jordi* (Barcelona) núm. 924 (22-IV-1979), p. 13.

1985

264. PARTAL, Vicent, «Sense Casacuberta, seríem al segle XIX». *El Temps.* (València) II, núm. 38 (11-17-III-1985), pp. 39-42. [És una entrevista feta a Joan Coromines telefònicament amb motiu de la mort de Josep Maria de Casacuberta, esdevinguda aquell any.]

265. TIÓ, Pere, «Entrevista. Joan Coromines: ciutadà, patriota i intel·lectual». *Avui. Avui del Diumenge* (Barcelona) núm. 2.943 (10-XI-1985), pp. 4-5.

1987

266. TIÓ, Pere, «Joan Coromines i els seus amics». *Avui* (Barcelona) núm. 3.582 (25-X-1987), pp. 24-25.

1989

267. NADAL, Marta, «Converses literàries. Joan Coromines: Una vida al servei de la llengua». *Serra d'Or* (Barcelona) XXXI, núm. 355 (juny 1989), pp. 12-17 [436-441]. [Reproduït amb el títol de: «Joan Coromines: Una vida al servei de la llengua» a: [269].] [*Cf.* 269.]

1990

268. MIRA, Joan F., «Document. Un dia amb Joan Coromines». *El Temps. Setmanari d'Informació General* (València) VII, núm. 309 (21-V-1990), pp. 118-127. [És una conversa de Joan F. Mira (amb Eliseu Climent com a testimoni) amb el professor Joan Coromines a la seva casa de Pineda de Mar.] [Reproduït a: [272]. [*Cf.* 272.]

1991

269. NADAL, Marta, «Joan Coromines: Una vida al servei de la llengua». A: *Converses literàries*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, pp. 105-115. (Biblioteca Serra d'Or; 103) [És la reproducció de: [267].] [*Cf.* 267.]

1994

270. PIÑOL, Rosa Maria, «Entrevista a Joan Coromines, lingüista: "He dado 70 años a una misma obra y llegar a 89 es una ganga inesperada"». *La Vanguardia* (Barcelona) núm. 40.347 (27-III-1994), pp. 42-44.

271. SOLÀ, Joan; TIÓ, Pere, «Entrevista. Joan Coromines, lingüista: "La llengua catalana no està en perill"». *Avui. Cultura i Espectacles* (Barcelona) núm. 6.113 (29-X-1994), pp. B2-B3. [Reproduïda a: [276], pp. 113-116.] [*Cf.* 276.]

1997

272. MIRA, Joan F., «Un dia amb Joan Coromines». *El Temps. Setmanari d'Informació General* (València) núm. 656 (13-I-1997), pp. 28-30. [És la reproducció de: [268].] [*Cf.* 268.]

K. Vídeo

273. *Stromboli. Joan Coromines, 90 anys*. Direcció: Vicent Sanchis. Entrevista de Josep Maria Espinàs, Televisió de Catalunya (TVC). Emissió: 21-III-1995 pel Canal 33. Reemissió: 24-III-1995 i 4-I-1997 pel Canal 33. [És l'única entrevista que Joan Coromines va concedir a un mitjà audiovisual.]

274. *Premis d'Honor de les Lletres Catalanes. IV. 1. Joan Coromines (25 min); 2. Marià Villangómez (30 min)* [Videocasset]. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular, 1995.

L. Miscel·lànies

275. *Joan Coromines. Premio Nacional de las Letras Españolas 1989*. Barcelona: Anthropos / Ministerio de Cultura, 1990, 142 pp. (Ámbitos Literarios. Premios Nacionales de las Letras Españolas; 6) [Inclou els articles següents: DÓNOAN, «Joan Coromines: Una investigación del tiempo en la palabra», pp. 7-10; Carles DUARTE; Albert COROMINES, «Perfil biográfico de Joan Coromines», pp. 13-30; Joan SOLÀ, «El "Diccionari" de Coromines y los problemas lingüísticos del catalán», pp. 33-53; María Teresa ECHENIQUE, «"Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana", "Breve diccionario etimológico de la lengua castellana", "Diccionario crítico etimológico castellano hispánico"», pp. 55-69; Emili CASANOVA, «El "Onomasticon Cataloniæ" de Joan Coromines», pp. 71-107; «Cronologia de Joan Coromines», pp. 109-113; «Bibliografia de Joan Coromines», pp. 115-119; «Selección de textos», pp. 121-139, i «Autores», 141-142.]

276. *Joan Coromines, 90 anys*. A cura de Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès. 3a ed. Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar/Curial, oct. 1995, 173 pp. (1a ed., març 1995; 2a ed., set. 1995) [Inclou els articles següents: Jordi PUJOL, «Salutació del president de la Generalitat», p. 5; Joan Maria PUJALS, «Salutació del conseller d'Ensenyament de la Generalitat», p. 7; Salvador LLORENS I LLINÀS, «Salutació de l'alcalde de Pineda», p. 9; Joan PUJADAS I MARQUÈS, «Notes biogràfiques de Joan Coromines», pp. 13-24; «Àlbum de fotografies», pp. 27-47; Joseph GULSOY, «Alguns records del mestratge de Joan Coromines», pp. 51-53; Max CAHNER, «Com vaig esdevenir editor de Joan Coromines», pp. 55-57; Joan FERRER I COSTA, «Joan Coromines, el mestre admirat», pp. 59-65; Carles DUARTE I MONTSERRAT, «La saviesa tenaç», pp. 67-69; Josep MASCARÓ I PASSARIUS, «Joan Coromines: un home irrepetible», pp. 71-72; Xavier TERRADO, «Joan Coromines, un home com cal», pp. 73-74; Joan SOLÀ, «Joan Coromines, la memòria d'aquesta terra», pp. 77-93; PEREJAUME, «Una terra sonora», pp. 95-97; Narcís GAROLERA, «Coromines i els escriptors», pp. 99-100; Antoni FERRANDO, «Joan Coromines i el País Valencià: unes notes personals», pp. 101-106; Albert MANENT, «Amistat i mestratge», pp. 107-108; Artur BLADÉ I DESUMVILA, «"Fortunate senex", A l'eminent filòleg Joan Coromines, en els seus 90 anys», pp. 109-110; Joan SOLÀ; Pere TIÓ, «Entrevista "La llengua catalana no està en perill"», pp. 113-116; [Joan COROMINES,] «Discurs que va pronunciar Joan Coromines el 18 d'abril de 1980, amb motiu del lliurament de la Medalla d'Or de la Generalitat», pp. 119-120; [Joan COROMINES,] «Discurs que va pronunciar Joan Coromines el 3 de juny de 1981, amb motiu del lliurament del Premi d'Honor Jaume I», p. 121-123; [Joan COROMINES,] «Carta que Joan Coromines va dirigir a Jorge Semprún, ministre de Cultura, amb motiu de ser-li atorgat el Premio Nacional de las Letras», pp. 125-126; Josep FERRER I COSTA, «Bibliografia de Joan Coromines», pp. 129-144, i l'apartat «Artistes», pp. 146-171, que reprodueix les obres plàstiques de Francesc BALLESTER, Joaquim CAMP, Narcís COMADIRA, Quim COROMINAS, Jaume FAIXÓ, Domènec FITA, Carles FONTSERÈ, Daniel LLEIXÀ, Josep NIEBLA, PEREJAUME, Josep PERPINYÀ, Manuel PRIETO i Joan Josep THARRATS.] [*Cf.* 211, 223, 224 i 271.]

277. *Àlbum Joan Coromines*. A cura de Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès, amb la col·laboració de Carles Duarte i Àlvar Maduell. Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar / Curial, 1997, 408 pp. [Inclou els articles següents: Salvador LLORENS I LLINÀS, «Presentació», p. 5; Joaquim REY I LLOBET, «Presentació», p. 6; Josep FERRER I COSTA; Joan PUJADAS I MARQUÈS, «Pròleg», pp. 7-9; Carles DUARTE I MONTSERRAT, «El triomf de la voluntat», pp. 13-52; Joan PUJADAS I MARQUÈS, «Notes biogràfiques», pp. 55-176; Josep FERRER

Addicions

30. Edició facsímil, amb preliminars de Joan A. Argenter i Antoni M. Badia i Margarit, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1998.

234a. COROMINES I VIGNEAUX, Joan, [Testimoni contemporani de Pompeu Fabra]. A: Jordi MIR, *Memòria de Pompeu Fabra. 50 testimonis contemporanis*. Presentació del Molt Honorable President de la Generalitat de Catalunya, Jordi Pujol i Soley. Barcelona: Edicions Proa, 1998, pp. 179-184. (Proa Memòria; 2)

234b. COROMINES, Joan (†), «Carles Riba i la llengua», *Revista de Catalunya*. Nova etapa (Barcelona), núm. 135 (desembre 1998), pp. 108-113. [Paraules dites per Joan Coromines al Teatre de l'Ateneu Santboià el 24 d'abril de 1960 amb motiu de l'homenatge pòstum al poeta Carles Riba. Transcripció a cura de Jordi Malé i Pegueroles.]

234c. *Pompeu Fabra i Joan Coromines. La correspondència dels anys de l'exili. Estudi sobre l'ús del guionet en català i Llistes d'esmenes al «Diccionari general» per Pompeu Fabra.* A cura de Joan Ferrer, Josep Ferrer i Joan Pujadas. Presentació de Max Cahner, president de la Fundació Pere Coromines, i proemi de Manuel Castellet, president de l'Institut D'Estudis Catalans. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 1998 [1999], 281 pp. (Textos i Estudis; 1)

234d. FERRER, Joan, Josep FERRER i Joan PUJADAS, «Fragments de correspondència entre Joan Coromines i Josep Giner» (en premsa).

JOAN FERRER

Materials de Joan Coromines pendents d'edició, i propostes d'estudi

L'obra que Joan Coromines edità en vida deu ser de les més extenses de tota la història de la cultura catalana, però el llegat que aquest lingüista ha deixat a la Fundació Pere Coromines, creada per ell pocs dies abans de la seva mort, preserva materials inèdits de notable valor. Aquest treball és una primera aproximació parcial al llegat de Coromines, atès que l'abast exacte dels materials inèdits del lingüista no es podrà saber fins que s'hagi inventariat tot el fons, tasca que pot comportar un temps més o menys llarg de feina, que en aquests moments no es pot preveure.

1. Materials en curs d'edició

1.1. En aquest moment un equip format per Joan Ferrer, Josep Ferrer i Joan Pujadas ja té elaborats els índexs de l'*Onomasticon Cataloniæ*, que constitueixen, juntament amb les lletres *VI-Z*, el volum VIII i darrer d'aquest diccionari etimològic de toponímia. Aquest índex conté ordenats alfabèticament tots els noms de lloc i els noms de persona tractats en l'obra.

1.2. Les persones que formem l'equip anterior més el professor Lluís Hernàndez Sonali treballem també en l'edició del volum X del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Aquest darrer volum del *DECat* contindrà el «Suplement» que Coromines va deixar redactat i els índexs de tota l'obra. El «Suplement» conté algunes addicions i remarques que Coromines, que constantment modificava la seva pròpia obra, anava realitzant als articles ja publicats del *DECat*, mentre anava escrivint els diversos volums que componen l'obra.

Els índexs, que, en una obra realitzada amb una metodologia globalitzadora com la que Coromines aplicà al *DECat*, constituïen una necessitat molt sentida tant pels filòlegs i lingüistes, com pels simples usuaris no professionals del diccionari etimològic català, comporten un problema molt complex i de resolució sempre parcial, a causa d'haver-nos de cenyir a un sol volum imprès, per raons de tipus editorial. En el futur, si es pot fer una edició en format electrònic d'aquesta obra, és possible que es puguin plantejar objectius més ambiciosos. De moment, però, ens haurem de limitar a preparar un índex que pugui ser d'interès per a les necessitats més immediates dels lectors: la localització amb facilitat dels mots catalans tractats en aquesta obra (amb les diverses variants morfològiques). Aquest primer índex («Índex general de mots catalans») estarà ordenat alfabèticament i donarà la situació exacta del mot dins l'obra (volum, pàgina, columna i línia). Resultarà especialment útil per a la consulta de mots antics o dialectals, que sovint són explicats dins el *DECat*, i que solen ser força difícils de localitzar. Un segon índex («Índex d'ètimons») comprendrà tots els ètimons dels mots que constitueixen entrades principals del diccionari (articles que tenen l'entrada amb lletres majúscules), es presentaran ordenats per famílies lingüístiques i remetran al mot català del qual són ètimons (p.ex.: fràncic: *HARDJAN: ARDIT; llatí: ARGENTUM: ARGENT; llatí: VERUINA: BARRINA).

2. Materials inèdits

2.1. *Les «llibretes de camp»*

Són un conjunt de diverses sèries de quaderns (els més antics de format petit i els posteriors de mida quartilla i amb espiral) que recullen les enquestes toponímiques que Coromines realitzà per tots els territoris del domini lingüístic. Aquestes llibretes contenen material toponímic i també de la llengua comuna. Generalment Coromines les "despullava", és a dir, les passava a cèdules (Coromines, com Fabra i els filòlegs antics, no va parlar mai de "fitxes" ni de "fitxers" o "calaixeres": al carrer Colom de Pineda sols hi havia el "cedulari"), que eren ordenades en els diversos dossiers que servien per preparar els articles del *DECat* i de l'*OnCat*. Hem comprovat que molt del material de les «llibretes»[1] no va ser usat en la redacció dels articles dels dos grans diccionaris. L'estudi d'aquests materials proporcionaria molta informació inèdita de caràcter dialectològic i onomàstic. El facsímil I reprodueix dues pàgines de la llibreta I (corresponent a les enquestes dels pobles de la comarca del Maresme, realitzades l'any 1936).

Cal tenir en compte que a partir d'un determinat moment aquestes anotacions estan preses en l'alfabet fonètic cursiu que Coromines inventà amb l'objectiu d'evitar haver d'escriure signes diacrítics per marcar el timbre de les vocals i l'accent, atès que en les anotacions preses amb rapidesa mentre l'informador parlava, observà que era molt fàcil oblidar-se de marcar-los. El facsímil II reprodueix la clau de l'alfabet fonètic corominià, imprescindible per al desxiframent de les llibretes de camp i de

les cèdules del cedulari.

2.2. *Les «monografies»*

Són dossiers d'informació, que generalment recullen els resultats de les enquestes toponímiques, agrupades per municipis, amb una primera valoració etimològica dels diversos noms recollits. El facsímil III mostra un parell de pàgines de la monografia que recull la toponímia aràbiga i mossàrab del País Valencià i de les Balears. El facsímil IV és format per les dues primeres pàgines de l'índex mecanografiat d'aquest dens recull. Cal tenir en compte que Coromines –atesa la seva avançada edat– renuncià a incorporar al cedulari de l'*OnCat* la major part d'aquests materials, per por de quedar desbordat per l'excés d'informació. Aquestes monografies contenen moltíssimes dades inèdites de gran interès toponomàstic.

2.3. *Els cedularis*

Els materials de Coromines comprenen diversos cedularis amb uns quants centenars de milers de cèdules. Són els materials que emprà per redactar els seus grans diccionaris etimològics castellà, català i onomàstic. Hem observat –en una primera apreciació incompleta– que molts dels materials aplegats en els cedularis no van passar a la redacció dels articles dels diccionaris, de manera que contenen una enorme quantitat d'informació lingüística que pot ser d'utilitat per als investigadors.

Entre els materials dels cedularis de Coromines tenen un interès especial els que sembla que constitueixen el canemàs de la gramàtica històrica que constituïa el darrer carreu de la gran piràmide que Coromines es proposà de construir en la seva joventut i que les nombroses marrades que va haver de fer en la seva vida llarga i fecunda li van impedir de portar a terme.

Aquests materials probablement caldrà editar-los, a l'estil de l'edició del *Diccionari Aguiló*, que van realitzar Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu.

Tot seguit transcric quatre d'aquestes cèdules triades a l'atzar. Les cèdules originals són reproduïdes en el facsímil V. Es pot observar que la cal·ligrafia sovint és de difícil comprensió i que són plenes d'abreviatures críptiques (que desenvolupo en la transcripció que segueix), com és habitual ens tots els manuscrits coro-

ALTERNÀNCIA -E´- : -Í-

vist 3a present de *vestir* (1331-6)
fer 3a present de *ferir*
fir 3a present de *ferir*

EIXIMENIS, *IIICrestià* (Els Nostres Clàssics) VI, 55;129;135

ALTERNÀNCIA D'ACCENT
VERBS AMB ALTERNÀNCIA D'ACCENT ARCAICA

verb MANDUCARE: *menuch*, etc. Llull (ms. segle XV), però
honren, Llull (*Doctrina pueril,* p. 245)
parlen, Llull (*Doctrina pueril*, p. 245)

ALTERNÀNCIES VERBALS "GREUS"

dejunar [*deinar*]
«era fort trebelat de calvalcar e del *daynar*»
[original francès: *geuner*] Reixac, *Questa*[2], p. 96.26.

daiunar. Reixac, *Questa*, p. 98.8

ALTERNÀNCIES VERBALS "GREUS" EN CATALÀ

menjar ~ ell manuga
*parlar ~ *ell paraula*
aidar ~ ell ajuda
llaurar ~ ell llavora [però ja *lauren* en St. Vicent Ferrer, *Sermons de Quaresma,* 260.126]
honrar ~ ell honora
colrar ~ ell colora

minians.

2.4. *Epistolari*

Les cartes de Coromines i a Coromines presenten un notable interès per conèixer l'ampli món de les seves relacions amb lingüistes d'arreu.[3] Tenen un especial interès les cartes de Pompeu Fabra[4] i l'àmplia correspondència que va mantenir amb Francesc de Borja Moll,[5] que donen una visió molt personal i interessantíssima del complex món "interior" de la cultura catalana de tots els anys d'exili a Xicago de Coromines. En el cicle de correspondència entre Moll i Coromines es veuen reflectides les tràgiques relacions a l'interior de l'Institut d'Estudis Catalans en aquells anys tan difícils. L'extensa correspondència amb Jakob Jud –tota manuscrita en llengua francesa– és de gran interès per comprendre l'abast de la relació intel·lectual de Joan Coromines amb el seu gran "mestre recordat". La nòmina de personatges amb qui va mantenir correspondència és important: Ramón Menéndez Pidal, Amado Alonso, Carles Riba, Josep Giner, etc., a banda de la correspondència familiar privada. Aquest conjunt de correspondència pot ser molt interessant per comprendre el desenvolupament del pensament lingüístic i de les investigacions de Coromines, a banda de constituir un extens retaule –des de perspectives molt peculiars– dels anys més foscos de la història de

Catalunya al llarg del segle xx.

2.5. *Manuscrits d'altres filòlegs*

El llegat Coromines comprèn l'original manuscrit de la gramàtica catalana pòstuma de Pompeu Fabra que Coromines edità l'any 1956. Seria convenient de realitzar una edició crítica d'aquest text tan important per a la història de la llengua catalana (*cf.* facsímil VI).

És molt singular l'extens manuscrit –de sis-cents setanta fulls– d'observacions i correccions que Coromines féu arribar a Antonio Tovar referides al primer volum del *Diccionario etimológico vasco* d'aquest autor (*cf.* facsímil VII).

L'original anglès de *El que s'ha de saber de la llengua catalana* (*cf.* facsímil VIII), el discurs en anglès llegit a la cloenda del Congrés de Lingüística Romànica de Barcelona de l'any 1952, en què Coromines denunciava la persecució política de la llengua catalana, juntament amb el text de moltes altres conferències i esquemes de classes, formen un conjunt ben interessant, d'altra banda, del llegat de Coromines.

3. Propostes d'estudis

Tinc la sensació que l'obra de Coromines, per les mateixes característiques d'extensió, diversitat de temes lingüístics estudiats i complexitat metodològica, ha estat més mitificada que no pas llegida. El conjunt de treballs que recull aquest volum constitueix la primera aproximació crítica a l'estudi dels aspectes més importants de l'obra corominiana. Convé que les línies de treball que aquest conjunt de conferències inicià siguin desenvolupades en estudis posteriors, que possiblement poden constituir temes d'importants tesis doctorals.

Limitant-me a la lingüística catalana, crec que convindria realitzar estudis monogràfics dels aspectes següents de l'obra de Joan Coromines:

3.1. *Fonts del* Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana

Caldria estudiar l'abast exacte de les fonts usades, seguint la bibliografia que Teresa Lloret i Max Cahner van preparar executant les indicacions de Coromines per al primer volum del *DECat.* Sembla que el despullament dels textos no es va fer seguint un criteri sistemàtic i caldria determinar, en la mesura que això sigui possible, l'abast, en cada autor, de la informació que passà al diccionari etimològic, i la fiabilitat crítica de les edicions que Coromines va poder usar. Cal tenir en compte que el *DECat* fa un ús molt extens de fonts inèdites, especialment de l'*Inventari de la llengua catalana*, el gran cedulari de Bernat Alart, conservat a Perpinyà, i dels cartularis llegits en diversos arxius, especialment el de Solsona, i en la Biblioteca Nacional de París (especialment la col·lecció Moreau).

Un altre àmbit d'especial interès és l'ús dels autors moderns. El *DECat* no sembla que contingui cap despullament sistemàtic, tret de l'obra de Pere Coromines, d'autors contemporanis, tot i que hi ha exemples d'un grup d'escriptors importants: Joan Maragall, Marià Vayreda, Jacint Verdaguer, Víctor Català, Josep Carner, Salvador Espriu, J.V. Foix, etc.

3.2. *Gramàtica històrica catalana*

Caldria estudiar i articular les aportacions de Coromines en aquest camp tan complex de la lingüística catalana. Cal tenir en compte que es troben disperses en totes les seves obres i seria convenient d'analitzarles des d'una perspectiva diacrònica, que tingui en compte l'evolució –en els aspectes en què es dóna– del pensament de l'autor en qüestions puntuals. Penso que aquest estudi és fonamental per comprendre el conjunt de l'obra de Coromines i que constituiria una investigació –possiblement una tesi doctoral– d'enorme interès.

3.3. *Mètode científic*

Cal fer una valoració de la metodologia de Coromines en l'estudi dels fenòmens etimològics. Una lectura diacrònica de les obres de Joan Coromines permet veure com el mètode es va precisant en obres publicades ja fa molts anys[6], i com esdevé una mena de doctrina científica en els grans diccionaris etimològics. En aquest sentit caldria precisar l'abast científic de conceptes com ara "sorotàptic", "mossàrab" i "ibèric", que són postulats fonamentals en l'obra de Joan Coromines.

És delicat, des d'un punt de vista científic, establir els mecanismes de control del mètode de Coromines, que moltes vegades són inexistents. Així, mentre el professor Narcís Garolera[7] va aportar la confirmació filològica a la paraula *llau*, que Joan Coromines suposava que havia d'existir, però que no havia pogut confirmar, per raó de les deficients edicions de Verdaguer que ell va poder usar, al mateix temps el professor Lluís Bonada feia saber, en un intel·ligent treball publicat en la revista *El Temps*, l'origen veritable de la paraula *xiruca* –tan entranyablement corominiana–, que dóna origen a una especulació etimològica formidable, però completament allunyada de la realitat. Un altre exemple d'especulació etimològica és la que trobem en l'article *Calella* de l'*OnCat*. Calella, el poble on jo vaig néixer, era simplement una caleta –on desemboca el rierany que baixa del turó on hi ha actualment el far– amb roques a cada costat, tal com queda ben clar en la mateixa documentació que Coromines aporta: "*rupibus de Calella*" (any 1212) i "*ad ipsam Calelam*" (a. 1188), és a dir "*a la calella, la cala petita*", on el demostratiu llatí indica de manera ben clara que és encara un apel·latiu, que no s'ha fossilitzat com a nom propi. Calella era, doncs, la caleta per on es comunicaven amb el mar els pocs masos que a l'edat mitjana hi havia escampats per les muntanyes que

baixaven d'Horsavinyà; però en l'estudi de Joan Coromines esdevé un derivat de la paraula *CAC(U)LU, el 'cacau' o 'clot d'aigua on hi ha la roda dels molins'.

3.4. *Dialectologia*

Coromines, al llarg de les seves enquestes i del despullament de textos, va adquirir de primera mà un coneixement extraordinàriament extens dels diversos parlars catalans, que va quedar recollit fonamentalment en el *DECat.* Convindria un estudi sistemàtic de l'aportació de Coromines en l'aspecte dialectal. En aquest sentit, pel que fa als parlars valencians, té molt d'interès l'aportació de Josep Giner i Marco, que queda reflectida en les extensíssimes cartes que aquest col·laborador de Coromines enviava al mestre de la Universitat de Xicago[8]. L'edició de l'epistolari de Giner amb Joan Coromines, i també amb Manuel Sanchis Guarner i F. de B. Moll, pot ser de molt d'interès en aquest aspecte.

3.5. *Estilística i llengua de l'autor*

Joan Solà i Lluís Bonada han remarcat en diversos llocs i ocasions que "Coromines és un gran escriptor", probablement un dels més grans prosistes en llengua catalana del segle xx. Es fa imprescindible un estudi sistemàtic de l'estilística del lingüista Coromines i un estudi més extens en la línia del treball fonamental del professor Joan Solà intitulat "Joan Coromines i la llengua normativa"[9]. Coromines va arribar a adquirir un coneixement de la llengua catalana, tant en l'àmbit sincrònic com diacrònic, d'unes dimensions tan vastes que és probable que mai més ningú no pugui arribar a adquirir-lo, amb tanta profunditat; i aquests coneixements, afegits a un sentit de la llengua molt fi, fan que la seva obra, de tema tan difícil i àrid, sigui d'una riquesa expressiva realment sorprenent. No cal donar exemples d'una realitat que qualsevol persona pot constatar llegint els articles del *DECat*. Una monografia que estudiés les característiques de l'estil de l'escriptor Coromines seria, indubtablement, de gran interès.

4. A manera de conclusió

Aquestes pàgines han volgut ser un primer inventari provisional del llegat científic de Coromines, que conté moltíssims materials inèdits de gran interès lingüístic. Han volgut, també, formular tot un seguit de propostes per a una valoració científica de l'obra de Coromines que permetin passar del "mite" al "científic" que ha deixat a la lingüística una obra d'enorme extensió i solidesa que, com tota obra humana, no és exempta de punts febles. Penso que Coromines, que en vida va ser sempre un home molt exigent amb la seva obra i amb la dels altres, hauria estat plenament d'acord amb la necessitat d'aquest estudi científ-

Notes

1. Les llibretes estaven ordenades en dues sèries. La sèrie antiga (llibretes d'abans de la guerra i l'exili), en què cada quadern porta un número aràbic, i la sèrie nova (de després de la guerra), numerades amb números romans. L'*OnCat* cita sovint aquestes llibretes, en alguna ocasió amb l'abreviatura Ll. (llibreta) i generalment sense cap indicació, un número aràbic o romà (número de la llibreta), i un número aràbic (pàgina de la llibreta), i en alguns casos, a continuació d'un punt, un altre número aràbic que indica la línia de la pàgina. Enlloc de l'*OnCat* s'explica com cal interpretar aquestes misterioses dades, que han deixat perplex més d'un lector.

2. *La versione catalana della Inchiesta del San Graal*, ed. Vicenzo Crescini i Venanzio Todesco. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1917; d'un manuscrit del 1380, escrita o copiada pel mallorquí Reixac.

3. Els treballs de Joan Pujadas sobre la biografia de Coromines publicats dins Josep Ferrer-Joan Pujadas, *Àlbum Joan Coromines*. Pineda de Mar-Barcelona: Curial, 1997, pàgs. 53-176, i dins d'aquest volum transcriuen molts de fragments de la correspondència de Coromines amb personatges diversos que permeten veure l'interès d'aquest epistolari.

4. *Pompeu Fabra i Joan Coromines. La correspondència dels anys de l'exili.* Edició a cura de Joan Ferrer, Josep Ferrer i Joan Pujadas. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 1998 [1999].

5. Joan Coromines i Francesc de B. Moll. *Epistolari*. Edició a cura de Joan Ferrer, Josep Ferrer i Joan Pujadas (en premsa).

6. Penso que els treballs continguts en els volums d'*Estudis de toponímia catalana* són modèlics, per raó de la claredat. Coromines en aquells treballs no deixa cap aspecte per lligar ni dóna per pressuposats coneixements lingüístics o històrics per part dels lectors, tal com passa tan sovint en els articles del *DECat* i de l'*OnCat.*

7. Narcís Garolera, ed., "*Excursions i viatges" de Jacint Verdaguer*. Vol. II. Barcelona: Barcino, 1991, p. 35, nota 151. (Biblioteca Verdagueriana, XIX.)

8. Els professors Emili Casanova i Santi Cortés acaben de publicar el recull de l'obra lingüística completa de Josep Giner i Marco: *Obra filològica (1931-1991)*. València: Denes, 1998. Una primera aportació a l'epistolari de Coromines-Giner es pot llegir en l'article: "Fragments de correspondència entre Joan Coromines i Josep Giner", a cura de Joan Ferrer, Josep Ferrer i Joan Pujadas (en premsa).

9. Publicat dins Joan Solà, *Lingüística i normativa*. Barcelona: Empúries, 1990, pp. 63-90.

Facsímil I

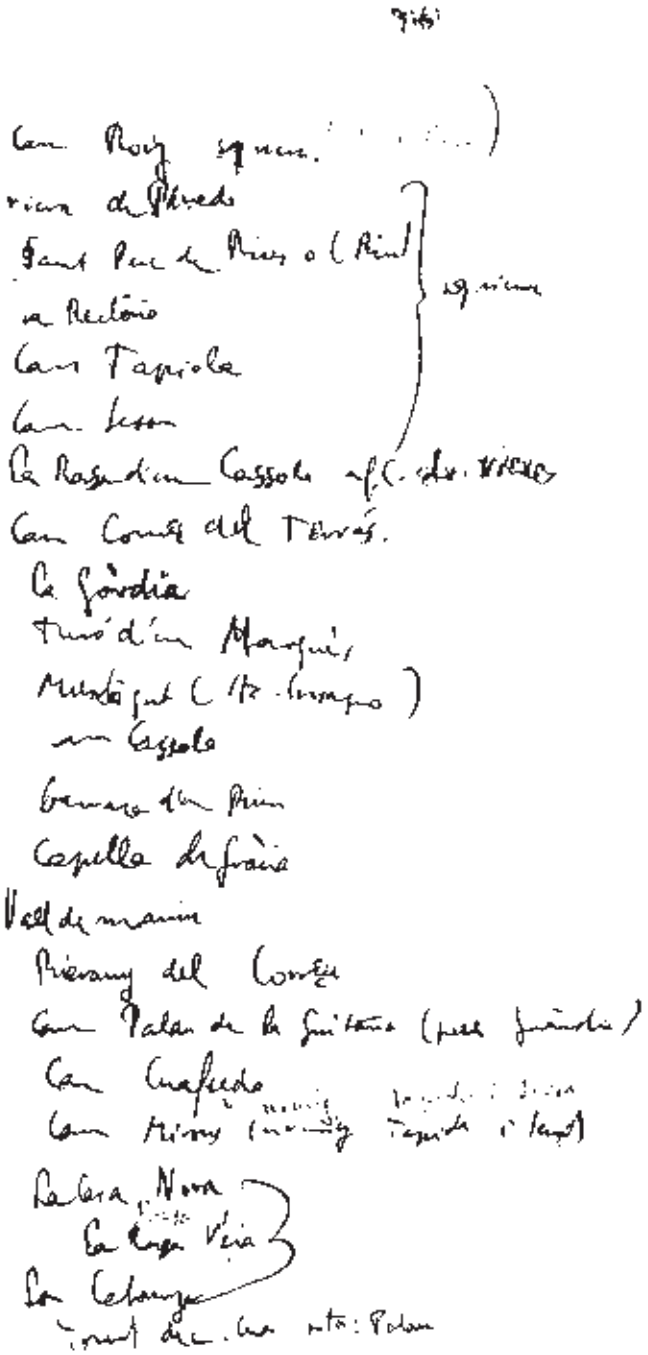

Fulls de la llibreta de camp de Joan Coromines corresponent al municipi de Pineda (Maresme).

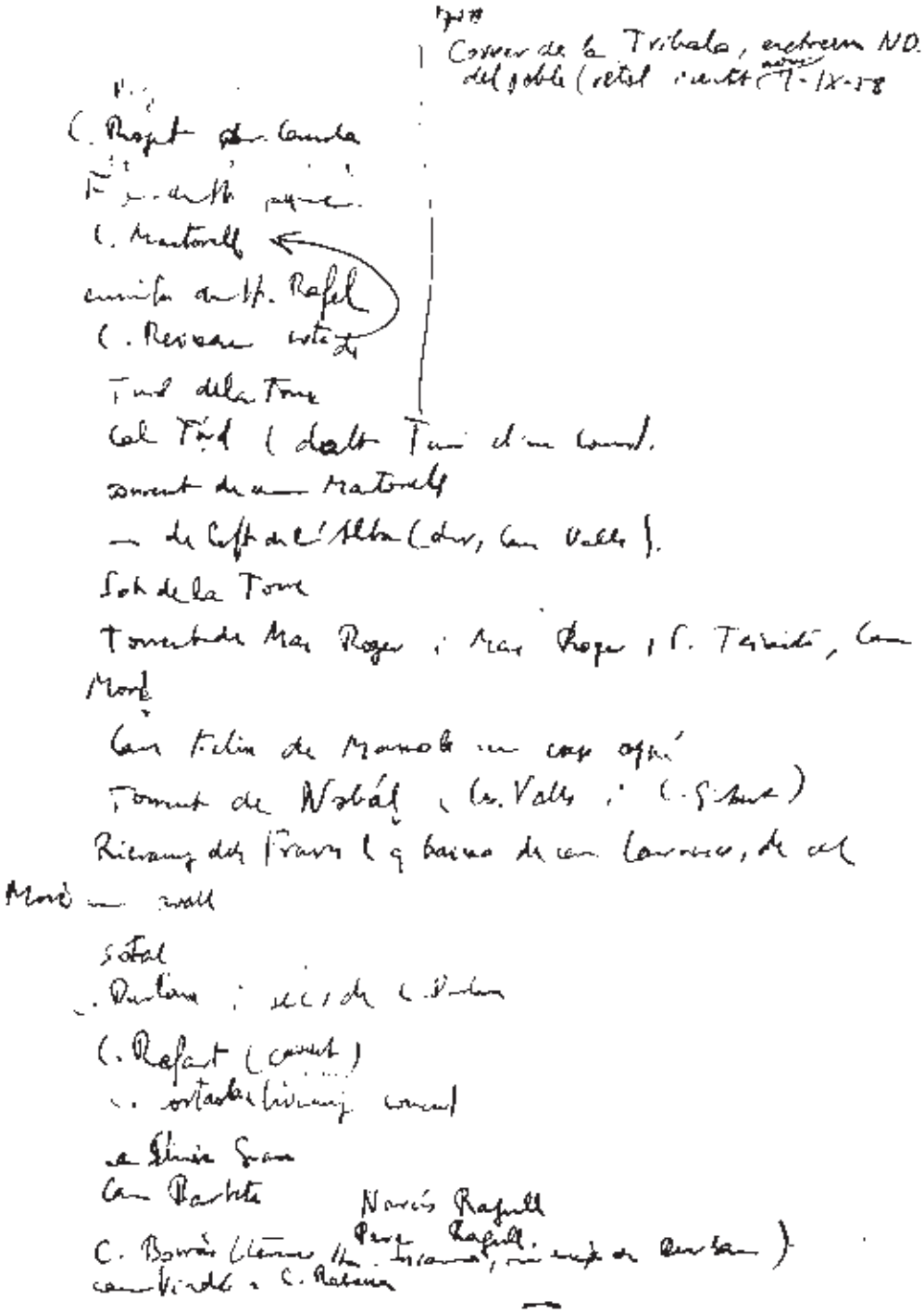

Facsímil II

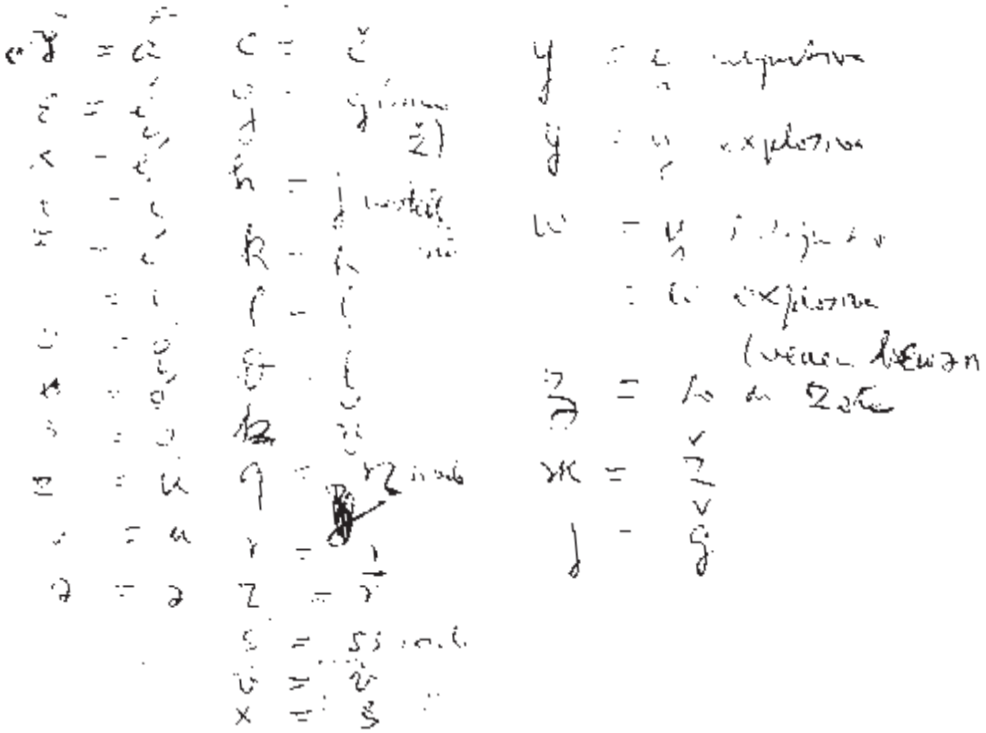

Clau de l'alfabet de Joan Coromines.

Facsímil III

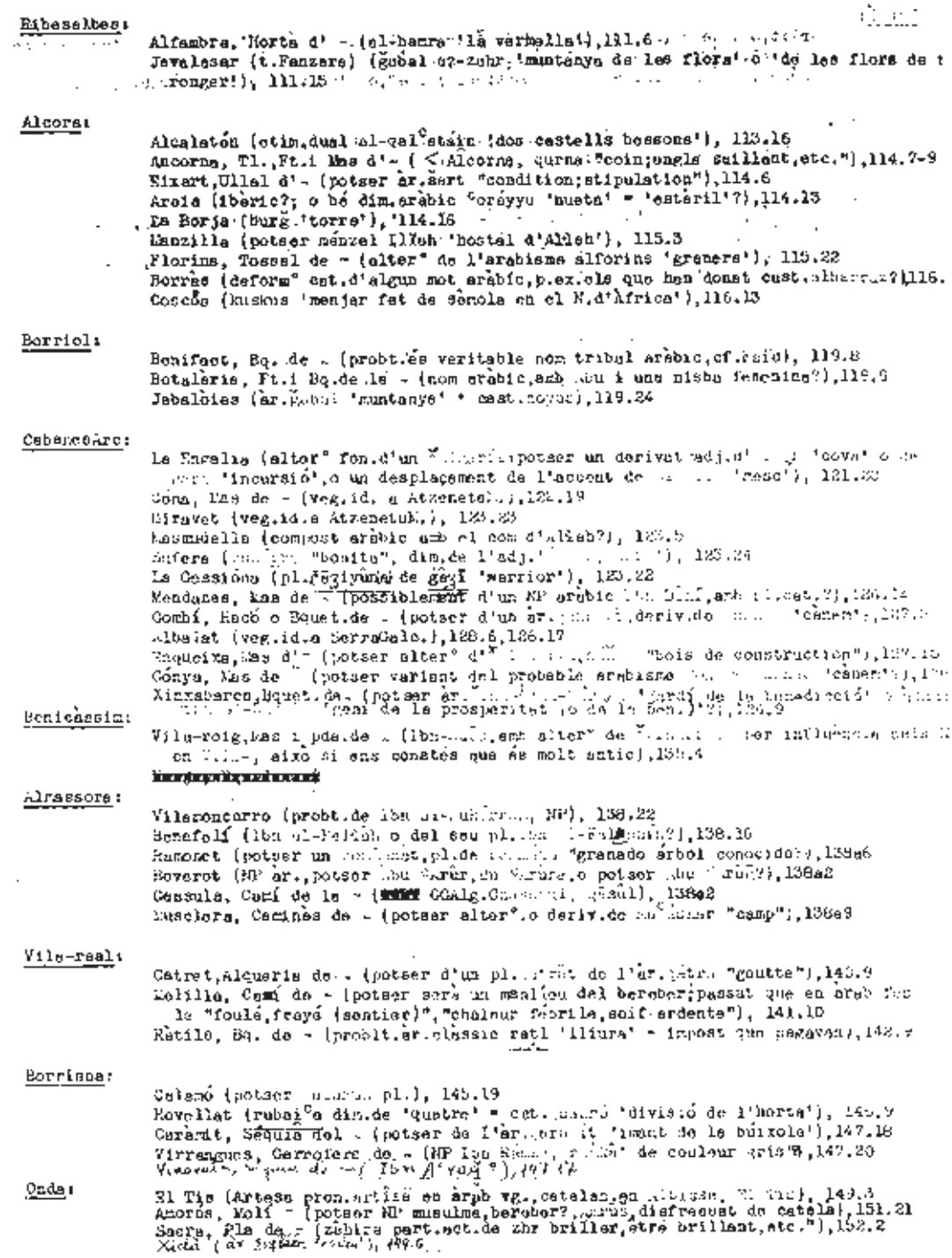

Fulls que pertanyen a la monografia de la toponímia aràbiga i mossàrab del País Valencià i de les Balears.

Batxí:

Xarlit,Bq. de - (si.ros diasim°.de Xerdit vindria de ẽart 'condició' potser a base d un pl.f.ẽẽiyat amb imela.ẽartiyit),156.25

Conéna (quna dim.de quna "monticule;cime",o d'un nom de tribu àrab?),157.2

Artena:

Jorbe, Fonteta de - (xúrba "bevida;bev.para gomitar"), 159.25

La Rapita (conegut arabisme rabita), 161.3

Xelida:

Eixeulín, Colladeo d'- (potser de eš-šuwẽrin 'etuslls,eines''bagatzes');164.10

L'Alcúdia, Fretes de - (al-kudya 'el puiol'), 163.17

Les Portelladea (potser d'un àr.vg.portellat pl.del romanic portella),165.13

Albir, Font d'- (al-bi'r 'el pou'), 165.23

Aín:

Binyalí (banî ʿalî), 166.21

Cedori,pda.i racó de - (potser ʿain šudrî 'deu sutza'), 167.13-14

Espadà (dual hisp.-ar. ispatâni 'dos espadats'),167.23

AlcúdiaVeo:

La Ghôlve (hisp.-àr. [illegible]), 169.15,19

Beranuín o Ber- (potser alter°.d'un NP àr.com [illegible] a dissim°.),169.14

La Rapita (vegi.d. a Artena), 171.21

Veo:

Benitendús (potser [illegible],arb fesomia més berber que àrabi,ou),175.14

Sueca: el nom del poble, [illegible] "bonita"),

Guitó, pda.del- (cf.l'etim.àrab.de [illegible]), 177.23

Garroffí, Pla de - (per ventura barrufana 'els dos garrofers'), 179.4

Sendón (possibl.de l'àr. [illegible] 'feia',pl.de sutua), 179.5

Tulea:

Matón, Ft. de - (potser d'un àrab [illegible] 'mure de [illegible] fonts'), 185.8

Nules:

L'Angelí (vegi.la Engelia a Cabanes),183.25

L'Alcúdia (de kúlyu "carro,otero"? o quelcom a veure amb [illegible]?), 184.8

Els Abiacs (pl.secundari d'un [illegible],ar.[illegible] 'blanc'?), 188.13

L'Assàit ([illegible] 'l'olit' més aviat que NP Hâid), 188.2

La Vilavella:

Nalxos, Muntanya de - (potser pl.arcaïtzant de [illegible] del NP f.[illegible]),189.1

VallUixó:

Binembrós,pda.i bquot.de- (< àr.[illegible], o també de [illegible]), 191.2

L'Alcúdia,Barri de - (vegi.id.a Xelida), 190.4 (més aviat mossàr.[illegible])

La Vernitxa (var.de Vernissa,que crec prové d'un àr.-bereb.[illegible],nom de tribu??),193

El Montalar (mossàr.?;participi de l'àr.[illegible] 'allargarse,extenderse'??),193.6

La Güença (possibl.mossàrab;però no es pot descartar un origen àrab,[illegible]?),194.1

El Maquial (poss.[illegible] 'indret on es va la ramaderia' o 'esmorzador'),194.25

Xilxes:

Rafol ([illegible] "paraor,alqueria,masía"), 197.3

Ll. XXX

Fondaguilla:

El Sumac ([illegible] = [illegible] or ?), 4.7

AlmenaraVcia.:

Alfinacs [illegible] 'barranc'], 6.25

Facsímil IV

Índex general dels arabismes, mossarabismes i noms pre-romans del Regne de València, de les Illes Balears i de la Ribera de l'Ebre.

ElsAlcalansetsRealMontroi10A
AlcalaténAlcora5A
L'AlcalótPicassent26M
*AlcambronarsBenigembla57M
L'AlcanàLaRoqana35A
AlcanellaLluc76M
L'AlcànteraBenifaióSepca.10A,
Sella31A
Alcassàr veg.LaCassar
L'AlcasserFinestrat32A
L'Alcasseria o LaCasseriaMo-
raira26A
L'AlcatíSueca27M
AlcaufaStLluísaMenorca45A
L'AlcaülBenissanet51A
ElsAlcavonsAlbelatSlls.9A,Real
Montroi10A;-b-Alberic13A;An-
tella14A,Canals16A
AlcocóVilaJoiosa62M
AlcodarBenicarlA
L'AlcófraCocentaina25A
AlcolecAlliaPAlcoleaIA
AlconasserSóller43A
L'AlcóreOrxeta31A
AlcoraiaMontuïri40A;L'Alcoraia
Alacant36A
LecAlcoraiBeniarló2A
AlcossebreAlcalàXivert3A
AlcosserAlberic13A
L'Alcosserafolinyà12A
L'AlcótraTibi64M
L'AlcoveraMontesa17A3EA
AlcúdiaWiravarGdia.22A;L'Alcú-
diaElida6A,VallUixó6A,Nules
6A,SuscallA;AlcúdiaSimatV.14A,
Alcúdia(deCrespins)17A;L'Al-
cúdiaFontanars18A,RafolSalem
14A,Vilallonga5,22A,23A,Vall
Gallinera24A,Cocentaina25A,A-
gres26A,Benissa27A,CallosaS.
29A,Elx36A;S'AlcudiaStMiquel
Balansat38A
AlcudiarronWilafrancaB,42A
LesAlcúdiesBenidoleig27A
L'AlcudiolaBenimuslem13A;L'Al-
cudiola o LaCudiolaRafelcofer
22A;AlcudiolaStAlmarsarida41A
LesAlcussasMoixent17A40M
AldaiaBerri5A,Benaguasil18A
L'AldeaTortosa52A;L'Aldea del
ReiSarraGalc,2A
L'AldeaTaBlanquaBan.26A
L'AldiqueSumacàrcer14A
Aldover52A
L'AldufaRealAntella14A
LesAldufasCanalsRoig1A
Alégua(Lloseta)61M
AlèdusLlosa10A
L'Alegral'Olleria42M
L'AlérBiar64M
Aleta,Cova de N'-Ramyalbufar
74M
AlfàbiaBunyola39A,Llucmajor
41A; S'AlfàbiaSesSalines41A
SesAlfabiotesStFrancesc,enq.
Formentera38A
ElsAlfaresTortosa52A
AlfafarMurada01.26A
L'AlfaferaSella31A
L'AlfamaBallús15A,Benissa27A
AlfazbraRibesalbes5A,Torrent
9A
L'Alfàndec de MarinyénBenifai-
ró7.14A
L'AlfaquíPinósM.35A
L'AlfaraSuscella1A;Alfara52A
AlfaralleAlgarresí12A
L'AlfarderVistabellaK.4A
L'AlfardíPalmar19A
L'Alfarella Finestrat32A
AlfasPedreguer23A;L'AlfasCast.
Borrd22A,Ador21A,Benierjó
21A,Finestrat32A,Ibi33A,Ala-
cant36A
L'Alfassar Sellana12A
AlfassosCullera11A
AlfatarsOndara23A
ElsAlfijonsOrxeta61M
L'AlfinarPugol87A
AlfinecsAlmanaraTeia.6A
L'Alfitzó Alcoleja60M
L'AlfocàsBèlgida19A
ElsAlfondonsVJoiosa62M
AlforaBeciarfull25A
L'AlforíVistabellaL.4A
ElsAlforinsFontanars18A,Monò-
var35A
L'AlfórraNovelda66A
Alcadinaiaalsinet10A;Els-alcaras-
sí29M
AlgaiarensCiutadella43A
AlgaietLaRoqana35A
Alcaira,-raSocCarrera42A
L'AlgàsarLlombai10A
AlgarCocentaina24A;L'-alboca-
sser2A,Serratella2A,Bo-
nassa14A,Montaverner17A,
Palomar19A,Benirredrà21A,
Olive22A,Callosa29A,Biar34A,
ElPinell del Bro150A;S'-Is-
tellanes4LA,Artà42A
AlgarraMontesa16A
L'Algarróva Novelda34A
ElsAlgarbesLaFigueraFalset48A
L'AlgebassóCastellóCarros20A
AlgendarFerreries43A,Ciutade-
lla43A,StClirentL.45A
L'AlgeseiraCCudadest30A
L'AlgepeaCallosaS.29A58M
Algerraa Alcúdia39A
L'AlgesinaFinestrat32A
AlginetCalp32A,Finestrat32A
AlginetVilamarxant8A
AlgodaElx36A69M;L'-Callosa529A
AlgóderRealMontroi10A
LesAlgolagesBenicarló34A,Camplar-
re34A,Biar34A
AlcolejaElOenovés15A;L'-Llutxent
15A,SallentX.16A,Murla28A,Orba
28A,CallosaS.29A,Calp32A,Benòver
35A,SallentX.37M,Rugat45k,
L'AlgolatjaAlbalatP.12A
Algólf de PedrétBenissanet51A;t.
Móra,diu ABladéD.
AlgorafaFalauitx42A
SesAlgórfasSalva39A,Calvià40A,St
JoanSinai40A
Algoróa21x36A
L'AlgueataFondóNeus3bA
L'AlgudorSillaIlA
L'Alguenya Biar34A
AliTibi33A
-Ali,Beni-Idíria8A,Llosbail0A,Ala
cant36A
-Ali,Bini-Benclla40A,StLluís-Ma-
norca45A79M
-Alí,Beni-VCallinera24A,AlcalàJuv
24A
AliandaCntinyent6FR18A43M
L'AlianoyaCastellfort6M
AlióAlcalàXivert3A
-Alis,Beni-PobleDuc30A
L'Aljorf Albaida18A
AljubSimatV.14A;L'-Tibi33A
L'AllasarGuardamar37A
-Aliet,Beni-Benifato30A
L'Alliaga Silla27M
L'AllusserMutxamel36A
L'AlmadécOlocauCrrt.9A,Larra Ida
24A
ElsAlmadicsBenisanbla22A
Almadrà Alaró39A,Solleric39A
Almadravar Ollanje43A;L'-Alacant
36A
L'AlmantXixona31A
L'Almafa Polop29A
L'AlmafraBenidorm31A,Petrer34A
ElsAlmagrésMoncòver35A
L'AlmaguérAlfarb1GA
Almaig Ontinyent18A
AlmainaCocentaina53A
L'Almajús Moncòver35A
AlmalafaCastellóPna.4A
Almallutx Lluc43A
L'Almanàquet Benimantell30A
L'Almanalla Benidorm62A
-Almara,Bini-Sancelles40A

Facsímil V

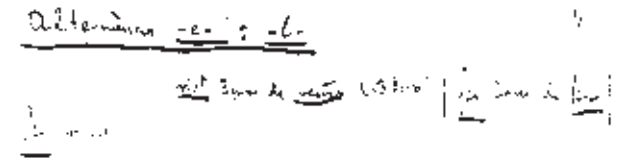

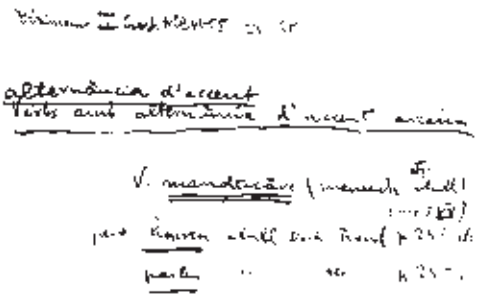

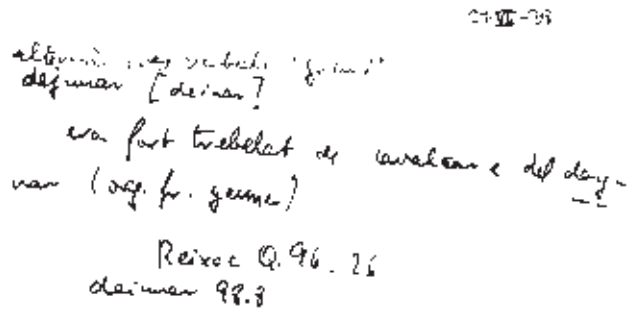

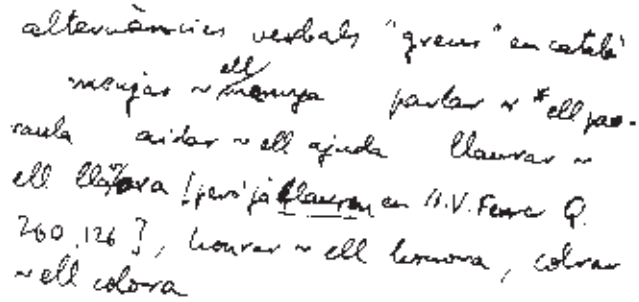

Cèdules de Joan Coromines.

Facsímil VI

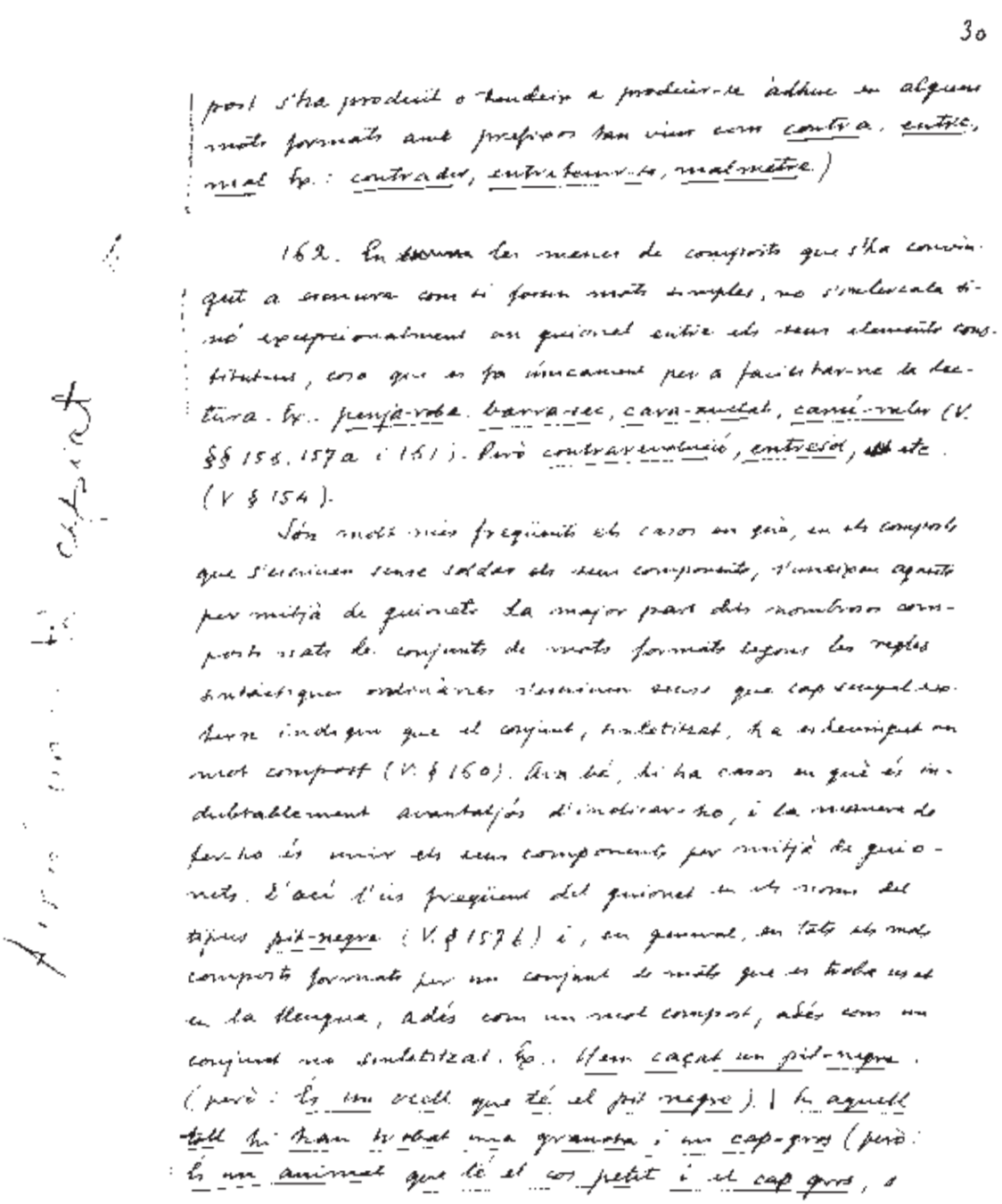

30

pot s'ha produït o hauderia a produir-se àdhuc en alguns mots formats amb prefixos han vist com contra-, entre-, mal bp.: contrader, entretenir-se, malmetre.)

162. La segona les maneres de composició que s'ha convingut a anomenar com si foran més simples, no s'inclouen pas dins aquest apartat merament entre els seus elements constitutius, cosa que es fa únicament per a facilitar-ne la lectura. Ex.: penja-robes, barra-ferro, cava-murtra, camió-nevera (V. §§ 156, 157 a i 161). Però contrarevolució, entresol, etc. (V § 154).

Són molt més freqüents els casos en què, en els compostos que s'escriuen sense soldar els seus components, s'uneixen aquests per mitjà de guionets. La major part dels nombrosos compostos d'aquest tipus de conjunts de mots formats segons les regles sintàctiques ordinàries s'escriuen sense que cap element doni indicis que el conjunt, sintetitzat, ha adquirit un nou comport (V. § 150). Així bé, hi ha casos en què és indubtablement avantatjós d'indicar-ho, i la manera de fer-ho és unir els seus components per mitjà de guionets. D'ací l'ús freqüent del guionet en els noms del tipus pit-negre (V. § 157 b) i, en general, en tots els mots compostos formats per un conjunt de més que es troba així en la llengua, sense cap nou comport, sense un conjunt no sintetitzat. Ex.: Hem caçat un pit-negre. (però: És un ocell que té el pit negre). | En aquell bell llibre han trobat una gramàtica; un cap-gros (però: És un animal que té el cos petit i el cap gros, a

Full inèdit de la *Gramàtica* pòstuma (1956) de Pompeu Fabra.

Facsímil VII

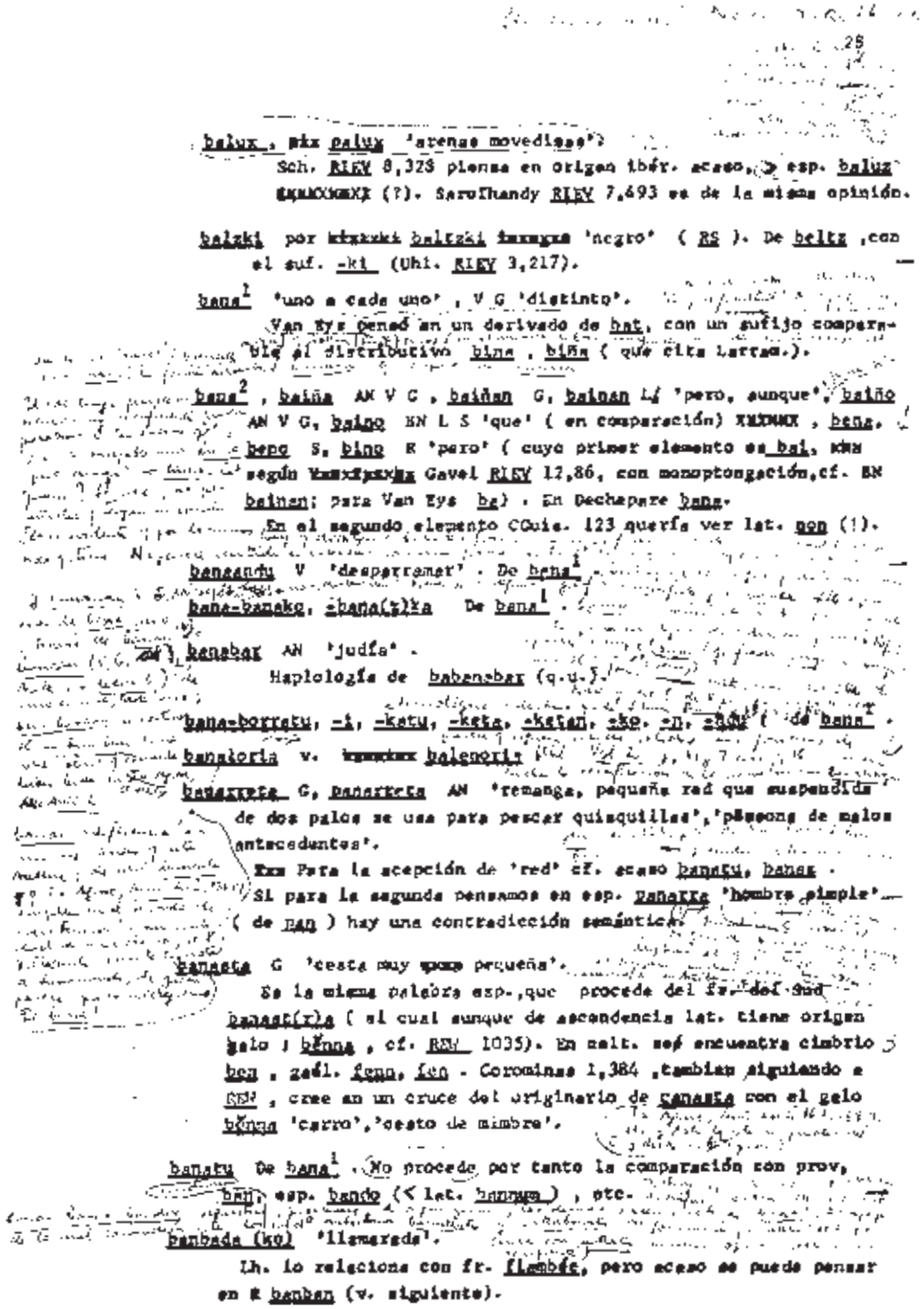

balux , mix palux 'arena movediza'?
Sch. RIEV 8,328 piensa en origen ibér. acaso, > esp. baluz (?). Saroïhandy RIEV 7,493 es de la misma opinión.

balzki por balzki 'negro' (RS). De beltz ,con el suf. -ki (Uhl. RIEV 3,217).

bana[1] 'uno a cada uno' , V G 'distinto'.
Van Eys pensó en un derivado de bat, con un sufijo comparable al distributivo binna , biña (que cita Larram.).

bana[2] , baiña AN V C , baiñan G, bainan L 'pero, aunque', baiño AN V G, baino BN L S 'que' (en comparación) , bena, bepo S, bino R 'pero' (cuyo primer elemento es bai, según Gavel RIEV 12,86, con monoptongación,cf. BN bainan; para Van Eys be) . En Dechepare bana.
En el segundo elemento COuis. 123 quería ver lat. non (!).

banandu V 'desparramar' . De bana[1] .

bana-banako, -bana(t)ka De bana[1] .

benabar AN 'judía' .
Haplología de babesbar (q.u.).

bana-borratu, -i, -katu, -katu, -katan, -ko, -n, -tsu (de bana[1] .

banaloria v. balenoria

banarreta G, banarreta AN 'remanga, pequeña red que suspendida de dos palos se usa para pescar quisquillas','pájaros de malos antecedentes'.
Para la acepción de 'red' cf. acaso banatu, banax .
Si para la segunda pensamos en esp. bañarra 'hombre simple' (de ban) hay una contradicción semántica.

banasta G 'cesta muy poco pequeña'.
Es la misma palabra esp.,que procede del fr. del sud banast(r)a (el cual aunque de ascendencia lat. tiene origen galo ; bĕnna , cf. REW 1035). En galt. se encuentra cimbrio ben , gaél. fenn, fen - Corominas 1,384 ,también siguiendo a REW , cree en un cruce del originario de canasta con el galo bĕnna 'carro','cesto de mimbre'.

banatu De bana[1] . No procede por tanto la comparación con prov, ban, esp. bando (< lat. bannum) , etc.

bandada (ko) 'llamarada'.
Lh. lo relaciona con fr. flambée, pero acaso se puede pensar en R benban (v. siguiente).

Anotacions de Joan Coromines al *Diccionario etimológico vasco* de Manuel Agud i Antonio Tovar.

JOSÉ ANTONIO PASCUAL

Joan Coromines. La dulce fuerza de su mirada

En ti estás todo, mar, y, sin embargo,
¡qué sin ti estás, qué solo,
qué lejos, siempre, de ti mismo!
[...]
¡Qué plenitud de soledad, mar solo!

J. R. Jiménez

La realidad

Algunas tardes, mientras nos defendíamos del sopor de la *hora sexta*, la mirada se le iba por entre las agujas del pino amigo, cuyas ramas casi rozaban la ventana del despacho. Ese gesto, entre azul, gris y tranquilo, quedaba prendido por unos momentos de las ramas del árbol. Era éste uno de los pocos descansos que se permitía durante tantas horas de lingüista de guardia como pasaba en su claro estudio de Pineda; el pequeño respiro que se concedía en su lucha contra los gigantes convertidos en étimos. Trataba así de cumplir el rito de empaparse de la luminosidad de un mediterráneo al que se había retirado, pensando en acercar de vez en cuando su mirada hasta el mar. Aunque fue un acercamiento que las inversiones a corto plazo se encargaron de entorpecer, al colocar entre la playa y todo lo demás la barrera de unos edificios descomunales, de bastantes descuidos arquitectónicos y de no pocos abandonos urbanísticos; a lo que, saliéndonos del campo visual, se añadía en este caso una música bárbara que se escapaba de algún tugurio de verano, en la que alguien estaba perplejo porque le hubieran robado con nocturnidad su carro, si bien no le hacía apear de la idea –y no le dolía repetírnoslo mil veces a lo largo de la tarde– de que España era lo mejor.

Desalentadamente, pero con calma, esa mirada acababa volviendo al reducido espacio del gabinete de trabajo, donde latía una descarada forma de vida, llena de claridad y de un tipo de nerviosismo parecido al que asalta al jugador pendiente de adivinar las cartas que llevan los demás. Sólo que aquí el juego consistía en dar con la relación que existe entre las palabras: tarea cuya intensidad no cedía ni siquiera al final de cada sesión, cuando se habían ido acumulando tantas pistas seguras con otras tantas dudas inasibles; de forma que, ya muy cerca de un amanecer hasta el que muy pocas veces logré resistir, el filólogo se levantaba torpe, lento, más encorvado de lo normal, muy acentuadas por el cansancio las bolsas de sus ojos, con la insatisfacción de no tener más remedio que acogerse al abrigo del sueño.

A la mañana siguiente, los bríos acopiados durante el descanso nocturno, añadidos a un suave frescor, que duraba hasta bien entrado el mediodía, contagiaban de optimismo al maestro. En el escueto saludo de rigor de todos los días, la inclinación de su cuerpo se había hecho mucho menos pronunciada que la que padecía al anochecer, a la vez que su mirada se acercaba un poco más al acero, y perdía una pizca de melancolía. Apenas solía distraerse entonces con la luz de fuera, ocupado como estaba en enfriar el rigor de la información de tantos libros con el calor de ese destello inesperado que salta cada vez que el etimólogo da con una nueva pista en su trabajo.

Frente a lo que interesadamente se cree –y cada cual es muy dueño de atribuir a los demás sus propias carencias–, en este esforzado mirar dentro de los textos no había confrontación con los demás, sino un profundo acto de amor, como es el de la escritura cuando no se conforma con quedarse en mera escritura: hacía ya mucho tiempo que el maestro había aprendido a no mezclar la curiosidad del conocimiento con la pasión, salvo la que seguía manteniendo –con el mismo entusiasmo y vigor que le llevaron en sus años mozos a predicar con palabras, sin dejar de lado el trigo de los hechos– por algo que para él era la síntesis y principio de todo: Cataluña. Pero en el ámbito del conocimiento los textos se habían convertido en la mejor –y casi única– compañía: con ellos contrastaba sus propias teorías y las de unos contados incondicionales, como Pokorny, Jud o Schmoll, pues no tenía tiempo para más; por lo que nadie debiera sentirse dolido en su vanidad al enterarse de que había decidido no leer sus cosas. Tenía ante sí una ingente tarea que no dejaba de preocuparle, consciente como era de que ese espacio tan amplio de las lenguas por el que tenía que manejarse estaba comenzando a serle inabarcable; del mismo modo que se le hacía estrecho el marco de tres o cuatro milenios en que nos movemos los reconstructores. Tenía la convicción de que estaban a punto de abrírsele caminos por los que sólo un buen jugador podía adentrarse, que debían, en cambio, permanecer vedados para quienes no éramos sino esforzados aprendices del juego.

Me estoy refiriendo a uno de los romanistas más importantes de todos los tiempos; pero persona de carne y hueso también, de quien la candidez de sus ojos no sirvió de filtro a algunas opiniones injustas. Las tuvo ciertamen-

te al valorar a algunos colegas –y no quiero justificarlas por el hecho de que hubiera sido tratado también con extrema injusticia–: fueron equivocaciones nacidas de una exagerada exigencia ante todo, no una forma de buscar un contraste con los demás del que llegara a salir favorecido quien no necesitaba de tales argucias para brillar.

Los ojos del alma

Cuando una persona importante convoca a filólogos y asimilados, para hacerse con ellos una foto, me acuerdo de Joan Coromines, emboscado en su casa de Pineda, dirigiendo por unos momentos sus ojos escrutadores al pino de su pequeño jardín. Era la lucidez del héroe solitario, dispuesto a no dejarse engañar por un éxito social que no le hubiera servido más que para desviarle del camino a donde le conducían su curiosidad e inteligencia. Quien tan bien discriminaba entre el éxito y el talento no hubiera estado dispuesto a aceptar que la obediencia fuera una condición del vivir, porque conjugaba como nadie el verbo renunciar. Renunciar a cualquier trampa que le apartara de su camino, a cualquier forma de perecedero honor.

La renuncia de sus distantes ojos azules, perdidos tantas veces entre las fichas, antes de que la mirada se escapase por unos momentos más allá de los cristales, comenzaba por evitar contemplarse a sí mismo, sin querer contradecir con ello sus palabras, que no solían dar cabida al pronombre de primera persona. No era un sabio que exigiera reverencias, que aceptase servir de adorno en algún sarao intelectual, que dejara actuar a alguno de sus discípulos para que le facilitase la oportunidad de repetir por enésima vez una anécdota intrascendente o incluso para dar cuenta de algún grave concepto de estos que aparentemente surgen de improviso y no llegan a tener acomodo en los libros.

Una descomunal fuerza interior, que el brillo dulce de sus ojos no hacía prever, le llevaba a optar por la realidad que le interesaba, no por mostrarse protagonista de ella. Para empezar, prefería preguntar a responder y no daba demasiadas facilidades para que supiéramos sus discípulos lo que estaba haciendo. Desde luego no convertía su forma de actuar en una justificación que demostrara lo bueno que era ni lo ético de su empeño por el trabajo, ni su insobornable cualidad de salvador de todas las esencias, ni, por consiguiente, lo perversos que resultaban ser los demás por mantener otras opciones sobre la vida o sobre la ciencia. No transmutó los afectos privados en virtudes universales, por obra y gracia de la autocomplacencia propia y de la tontería ajena; por lo que, aunque tuvo sobrados discípulos, no trató de hacer de ellos clientes, cuidando exquisitamente que trabajar con él no exigiera practicar ninguno de esos ritos de dependencia que sirven de santo y seña para el medro. No imponía nada, como no fuera la seriedad en el trabajo. Su aislamiento –que no le impidió ejercer su magisterio hasta bien poco antes de morir– fue una consecuencia de su insobornable independencia; de ahí que no exista un grupo de adictos a sus manías, pero sí unas cuantas personas que estamos orgullosos de considerarnos discípulos suyos.

Joan Coromines se mostró insobornable en el rigor con el trabajo, fue temido por la dureza de sus juicios –me refiero a los que se arriesgó a expresar por escrito, porque éstos no solían saltar a la conversación–. Obsesionado por no perder parte de su tiempo y de su espacio, se hizo inaccesible a casi todo el mundo. La austeridad de su vida, su falta de ductilidad, la incapacidad para limar con un eufemismo las esquinas de un problema, contrastaban con la serenidad de sus ojos y con la franca afabilidad de la conversación de quien fue forastero de todo, capaz de tropezar con cada una de las normas sociales de la convivencia sólo por torpeza, no por altanería.

En su madurez conservaba el maestro la misma capacidad de anonadamiento y de perplejidad ante las personas y las cosas que la que debió experimentar aquel adolescente desgarbado que aparece fotografiado en el álbum familiar, cuando sus ojos se encontraron con los de Fabra; la misma que, siendo ya un joven investigador, tuvo ante Jud o la que siempre mostró –unida a un afecto reverencial– hacia su padre. Con la misma delicadeza con que no se daba a definir el deber ser de la realidad, con la misma cautela por no mostrarse como centro de nada, se conformaba con buscar su propio espacio, dispuesto a arrancar un pedazo más de soledad a la vida. Todo, para relacionar la voz de las palabras con su contenido y éstos con los de otras voces, hasta saltar decididamente a un pasado lleno de enigmas, que se le iban haciendo cada vez más familiares.

Envite a la vida

Me he dado una vuelta por Pineda de Mar, acercándome hasta la modesta torre donde, hace unos años, cualquiera podía vislumbrar, a través de las persianas entreabiertas, la mirada absorta del maestro volcada en cualquier montón de cédulas, captada quizá en uno de esos momentos en que un nuevo acierto interpretativo estaba a punto de abocarle a un nuevo riesgo, al alejarle un poco más de las seguridades adquiridas. Aquella en que trabajaba era una habitación sobria, limpia, austera, donde un par de personas podía desenvolverse con holgura, sin darse cuenta de que estaban vivas hasta que una de las dos máquinas de escribir hacía el contrapunto a la otra. Allí reinaba –libros aparte– un mundo jubiloso de objetos sin pretensiones, formado por los ficheros de madera, los diccionarios, los rimeros de fichas y unos cuantos bolígrafos *bic*; era un mundo en el que no tenían cabida los papeles de color ahuesado, las plumas de marca, los regalos que toman la forma de atriles. Por ese reino de la sobriedad se perdía la mirada sorprendida de sus ojos, al acecho del contenido; y en aquella inolvidable cotidianeidad las palabras iban tomando poco a poco unas dimensiones que, para un aprendiz de filólogo, no se correspondían con las medidas demasiado distantes y formales de los libros.

Puedo recordar ahora, aquí en Pineda, la luminosidad que se nos metía todas las mañanas en el despacho, subrayada por la alegría nerviosa de unos dedos que acababan de atrapar un dato en una ficha o de dar con una anotación en los márgenes de un libro. Entre tanto flotaba en el aire una cauta discusión sobre si la gozosa coincidencia entre algunas palabras de dos lenguas distintas era significativa o no, con el riesgo calculado de que todo quedara en tablas. Es el placer de este trabajo nuestro que no busca el acierto, sino que pretende sólo dar con alguna pista que nos oriente en la solución de unos cuantos enigmas; aunque muchas más veces haya que darle la razón a Nicolás de Cusa en que la recompensa por nuestro trabajo suele consistir en tomar conciencia de cuánto ignoramos, de qué impenetrable sigue siendo el secreto de las cosas. Que una persona pueda poner su modesta felicidad en la filología no significa que quiera dejar de lado la vida. Nada me parece más alejado de la realidad que aquellas palabras con que don José Bergamín caricaturizaba, en uno de sus libros mas irrelevantes, a Ramón Menéndez Pidal:

> ¿Le habéis visto llorar, reirse, moverse humanamente? El hombre ha muerto del todo en él, para que el filólogo viva.

Otra cosa es que un filólogo ponga en su horizonte el placer del conocimiento que obliga a prescindir de muchas cosas absolutamente prescindibles, y que trate de adaptarse... Adaptarse a un mundo cuya única realidad es la del cambio. El que obligó al maestro a aceptar las limitaciones de la edad y a saltar por encima de las trampas de la vida –tal y como me lo explicaba él mismo– y que yo he de contar con unas palabras que oí recitar poco después a Carlos Montero:

> Empezar a pintar todos los días sobre el paisaje muerto del pasado y lograr cada vez que necesite nueva música nueva, un nuevo piano. Vos ya podés elegir el piano, crear la música de una nueva vida y vivirla intensamente, hasta equivocarte otra vez. Y luego, volver a empezar, volver a equivocarte; pero siempre vivir intensamente, porque, ¿sabés qué es vivir? Vivir es cambiar...

Pero Joan Coromines sabía arriesgarse también; incluso en el ámbito de la investigación, forcejeando con el método, para dar con el sorotapto o llegar a un cada vez más problemático mozárabe, o con ese ibérico que se va acercando poco a poco al vasco... Son los envites de un profesional del juego –del juego filológico, claro está–, capaz de actuar con el mismo esfuerzo inútil con que se comportan los demás jugadores; si bien, en este caso, para dar con todas las posibilidades interpretativas de los más arduos problemas históricos, orientándose por una serie de huellas y relaciones que pueden pasarles desapercibidas a quienes no están dispuestos a apostar por las cosas. Fue la aventura del conocimiento la que le condujo al juego de la investigación, sin que interviniera en ello ningún género de carencia: esa misma pasión le llevó a mantener una absoluta indiferencia con respecto a las cosas del mundo, que nada tiene que ver con desinterés por la vida.

Ya no...

Ya no necesita el maestro apostar por nada, ahora que, tras tantos exilios, ha emprendido este último y definitivo viaje. Las siguientes palabras, que tomo prestadas a Lluís Llach, me han de servir para expresarle al viajero mis deseos, aunque me temo que no logre con ellas ocultar mi tristeza:

> I si l'atzar et porta lluny,
> que els déus et guardin el camí,
> que t'acompanyin els ocells,
> que t'acaronin els estels.

Paraules de clausura

Hi intervenen:

Manuel Grau i Gasulla
President de la Fundació Caixa de Sabadell

Fermí Vallbè
Tinent d'alcalde i regidor de Cultura, Educació i Cooperació de l'Ajuntament de Sabadell

Antoni Giró
Director general d'Universitats de la Generalitat de Catalunya

MANUEL GRAU I GASULLA

President de la Fundació Caixa de Sabadell

Per clausurar aquest cicle sobre Joan Coromines i la seva obra, en nom de la Fundació Caixa de Sabadell, voldria plantejar, simplement, tres ràpides reflexions, i compartir-les –si m'ho permeten– amb tots vostès. La primera d'aquestes reflexions afecta la mateixa naturalesa i concepció del Cicle, que diria que, atesos els resultats, ens haurien de deixar a tots més que satisfets. Per descomptat, aquest és el cas de la nostra Fundació, i estic segur que també el de la resta d'institucions que han organitzat el Cicle.

Les diferents sessions de què hem pogut gaudir en aquests primers mesos de l'any, intel·ligentment coordinades pel senyor Joan Solà, ens han confirmat amb escreix l'oportunitat del Cicle i la necessitat d'efectuar aquesta visió global de l'obra i la figura de Coromines, aquest –i ara ho podem dir amb més coneixement de causa– excepcional lingüista i català universal.

L'oportunitat del Cicle –un any després de la mort de Coromines– té un doble vessant, que m'agradaria relacionar amb la segona de les reflexions que esmentava al començament. Vull dir que no es tracta d'una oportunitat efímera, perquè el Cicle no es queda en aquestes sessions i en l'aprofitament –ja per ell mateix prou important– que tots vostès hagin pogut extreure'n com a públic assistent. A més a més –i com ja es va anunciar a l'inici del curs–, el Cicle ha servit, al meu entendre, per posar unes bases de treball a l'entorn de l'obra de Coromines, com un primer pas d'un camí que ara molts altres podran continuar. Alhora, els coneixements exposats esdevindran, amb tota seguretat, un punt de referència un cop siguin publicats, donat que difícilment es podran trobar aplegades en una obra tanta informació i valoracions tan qualificades com les realitzades durant les tretze sessions anteriors pels ponents que hi han participat, als quals vull aprofitar, des d'aquí, per agrair-los la seva tasca i l'esforç esmerçat per fer accessibles fins i tot, sovint, les matèries més complexes.

La tercera i darrera de les reflexions que els vull transmetre –relacionada amb les anteriors– és una mica més global i remet a un punt d'actualitat. Aquesta mateixa setmana s'ha inaugurat a Sabadell un altre cicle, dedicat aquest cop a l'historiador Manuel Tuñón de Lara i als esdeveniments succeïts ara fa un segle, el 1898. Aquest nou Cicle és, simplement, una conseqüència d'un fet que el mateix Cicle sobre Coromines també ens ha demostrat, que és la demanda creixent a la nostra societat d'espais per debatre i divulgar coneixements específics en unes condicions que solament permeten aquest tipus d'activitat. Aquests actes aspiren a fer-se atractius per a un públic divers i amb inquietuds culturals i socials tan concretes com les que acabem d'enunciar.

En aquest sentit, crec que totes les institucions organitzadores del Cicle –i aprofito per agrair la bona disposició de l'Ajuntament de Sabadell i de la Universitat de Barcelona en aquest exercici de comprensió– hem de prendre nota de la bona acollida d'aquestes activitats, i ajudar-nos, tot col·laborant, a facilitar alternatives similars en els nostres respectius entorns i, alhora, continuar sumant esforços en favor de la promoció de la cultura i la divulgació del coneixement.

No m'estendré més per tancar l'acte en nom de la Fundació Caixa de Sabadell; simplement afegiré el nostre agraïment a tots vostès i a totes les persones que han assistit a qualsevol de les sessions realitzades, tant per la seva confiança com per donar sentit a un treball del qual vostès són, en definitiva, els veritables destinataris. Gràcies, doncs, per això i per l'atenció amb què han seguit les meves paraules.

FERMÍ VALLBÈ

Tinent d'alcalde i regidor de Cultura, Educació i Cooperació de l'Ajuntament de Sabadell

En primer lloc, en aquest acte de clausura del Cicle Coromines ens agradaria manifestar la nostra satisfacció pel fet que la ciutat de Sabadell hagi estat la que hagi acollit el que podríem considerar el primer cicle d'homenatge a la persona de Joan Coromines. Més enllà del mateix fet de poder fer un cicle o unes reflexions on es pensi entorn dels temes que afecten la llengua del nostre país, també ens sentim satisfets que a la nostra ciutat s'hagi pogut retre homenatge a una persona de la vàlua de Joan Coromines.

Per tant, per a nosaltres és una satisfacció que en aquest projecte hàgim coincidit, també, amb la Fundació Caixa de Sabadell i amb la Universitat de Barcelona.

Gràcies a la contribució de les diferents institucions i entitats, hem pogut oferir un Cicle en què el doctor Joan Solà ens ha aportat, de ben segur, un nivell alt quant als continguts, un Cicle que ha assolit –pel que hem pogut copsar amb el conjunt dels assistents– un bon nivell.

En plantejar-nos activitats d'aquestes característiques –el senyor Grau feia referència a altres cicles que es duen a terme a la ciutat de Sabadell–, les vinculacions amb institucions com ara la Universitat ens permeten garantir, d'alguna manera, un cert nivell i, també, una qualitat en les ponències.

També hi ha una qüestió important: la garantia que els discursos puguin tenir pel que fa a la seva valoració en crèdits a la universitat. Després de tot això, si atenem el percentatge de persones assistents en aquest curs, veiem que hi ha hagut un nombre ínfim que seran beneficiàries dels crèdits de la Universitat. Un setanta cinc per cent de persones que assisteixen en aquests cursos, més enllà del benefici mateix que puguin rebre dels crèdits universitaris, s'interessen pel tema, pel contingut. Això també ens fa pensar que quan ens proposem organitzar aquests cicles, quan pensem en la formació, cada vegada més haurem de tenir en compte que, més enllà dels àmbits acadèmics i universitaris, hi ha gent que té interès, inquietud i ganes de coneixement i d'aprofundir en els temes.

Per tant, això ens fa pensar que hem de continuar en aquesta línia de treball i traient-ne rendiments....

També és cert que, en aquest Cicle, una part dels assistents eren ciutadans de Sabadell i una altra eren ciutadans de fora de la ciutat. Per tant, el món del coneixement s'obre i va més enllà de les fronteres territorials. És interessant que es vagin fent cursos i activitats d'aquestes característiques en diferents ciutats.

Per tant, nosaltres volem manifestar, en la clausura del cicle dedicat a Joan Coromines, que tenim la ferma voluntat de continuar treballant en tot allò que en diem la formació al llarg de la vida o la formació continuada. Això vol dir que cada vegada més vegem la importància de treballar en la línia de fer cursos, cicles o altre tipus de conferències en què la gent es continuï formant, i no per la via de la formació laboral sinó per la de la inquietud pel coneixement. Això ens ajuda a tots, en la mesura que som més coneixedors de diferents aspectes i temàtiques de la nostra convivència, a ser, de ben segur, més ciutadans.

L'acte de clausura, presidit pel Director General d'Universitats, va tenir lloc a l'Aula Magna de la Universitat de Barcelona.

ANTONI GIRÓ

Director general d'Universitats de la Generalitat de Catalunya

Com molt bé es diu en el tríptic, Joan Coromines ha estat el lingüista més complet de tots els temps i, juntament amb Pompeu Fabra, un dels dos que han tingut una repercussió més extensa i profunda sobre els diversos aspectes de la llengua. Alhora, Coromines és un dels romanistes més sòlids i reconeguts i un dels que han publicat una obra més rica i extensa. Sens dubte, tots dos lingüistes avui ens dirien que hem millorat molt però que cal continuar treballant per enfortir la nostra llengua.

Alphonse Daudet, en un petit conte titulat *La dernière*... deia: «Cal conservar la llengua i no oblidar-la mai, perquè quan un poble perd la llibertat, si conserva la llengua és com si conservés la clau de la presó». Malgrat que això ho deia en un context diferent del que ens trobem avui, tots ens posaríem fàcilment d'acord en el fet que la llengua pròpia, la llengua històrica, la llengua medul·lar, la que dóna personalitat a Catalunya, és la llengua catalana. Si bé amb el respecte i l'acceptació del que significa el castellà avui a Catalunya, no s'ha de silenciar tampoc la persecució que han sofert la llengua i la cultura catalanes.

Darrerament, de la mateixa manera que hi ha gent que pretén fer creure que la persecució contra el català ha estat un fet fugaç, accidental i superficial, de fet només limitat a uns anys del primer franquisme, també hi ha qui vol fer creure que el castellà està contra les cordes a causa de la política de normalització lingüística.

L'única cosa certa és que el català, afortunadament, va recuperant terreny, i és veritat que, lògicament, si recupera terreny ho fa sobre el castellà. Ara bé, atès que això és així i que no pot ser d'altra manera, hem de continuar tenint molt present que si una cosa hi ha hagut bona a Catalunya ha estat l'esforç d'integració i de contínua comprensió que hem fet tots els catalans.

La societat catalana és i ha de continuar essent una societat oberta, permeable, d'acollida, amb una mobilitat social més gran que moltes d'altres, una societat on la promoció de les persones ha estat possible tant per a les d'antic arrelament català com per a les vingudes amb les successives immigracions procedents de la resta d'Espanya. Com deia fa uns anys el president de la Generalitat, el que compta és la unió de tots plegats i no la compartimentació.

Podem estar orgullosos d'haver participat en la «política del gresol» i no en la de «l'oli i l'aigua» –allò que mai no es barreja–, perquè això ha fet possible que ciutadans i ciutadanes d'origen no català hagin pogut sentir Catalunya com el seu país i com el país dels seus fills, i que, encara que molts d'ells no la parlin, entenguin que la llengua catalana és un patrimoni molt important de Catalunya i, per tant, la sentin com a seva.

Tornant a les meves primeres paraules, hem avançat molt i n'és una bona prova el sol fet que aquest cicle de conferències es digui «Homenatge a l'obra de Joan Coromines» i que sigui convalidable com a dos crèdits de lliure elecció d'estudis reglats –com ha remarcat el senyor Vallbè–. També és prova de com avancem el fet que a través d'accions lligades al pla de recerca s'hagi creat un centre de referència en enginyeria lingüística que, entre d'altres objectius, es proposa incorporar a l'estudi de les llengües les eines i la tecnologia que l'enginyeria lingüística està desenvolupant.

No voldria finalitzar aquestes paraules sense felicitar les institucions que, plegades, han col·laborat i participat en l'organització d'aquest cicle de conferències, i, en particular, el doctor Solà com a coordinador.

I ara, permetin-me que, per acabar, faci referència a l'opuscle que Joan Coromines va escriure el 1954 sobre el que s'ha de saber de la llengua catalana. Allí, ens recordava:

«Caldrà que els catalans sapiguem com presentar les nostres coses a la gent de fora. Desitjo que d'aquí a uns anys ens sigui molt més fàcil».

NOTÍCIA DELS AUTORS

Carmen Barceló (Cartagena, Múrcia) és doctora en Filosofia i Lletres per la Universidad Complutense de Madrid (especialitat en Filologia Semítica) i catedràtica d'Estudis Àrabs i Islàmics a la Universitat de València. Especialitzada en llengua àrab clàssica, dialectologia andalusina, epigrafia àrab i història i onomàstica medievals musulmanes, és autora de nombroses publicacions, entre les quals destaquen les obres *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells* (Xàtiva, 1983), *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto* (Valencia/Madrid, 1984), *Números y cifras en los documentos arábigohispanos* (Córdoba, 1988), *Gramática árabe básica* (Córdoba, 1991) o *Vocabulari àrab bàsic* (València, 1997), les tres darreres en col·laboració amb Ana Labarta.

Alberto Blecua (Saragossa, 1941) és doctor en Filologia Romànica per la Universitat de Barcelona, catedràtic de Literatura Espanyola a la Universitat Autònoma de Barcelona, membre de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i membre corresponent de la Real Academia Española. Especialista en literatura dels segles XVI i XVII, crítica textual i història de la retòrica, ha publicat nombrosos treballs, entre els quals destaquen sengles edicions del *Libro de buen amor* (Barcelona, 1983 i 1992) i un *Manual de crítica textual* (Madrid, 1983).

José Manuel Blecua (Saragossa, 1939) és catedràtic de Llengua Espanyola a la Universitat Autònoma de Barcelona i acadèmic corresponent de la Real Academia Española. Ha estudiat problemes d'historiografia lingüística i és coautor, juntament amb Juan Alcina Franch, d'una *Gramática española* (Barcelona, 1975). Especialitzat en qüestions lexicogràfiques, ha dirigit l'edició de diversos diccionaris i actualment és responsable del Seminari de Filologia i Informàtica de la Universitat Autònoma de Barcelona, del qual és fundador, i assessor científic de la Dirección Académica del Instituto Cervantes.

Lluís Bonada (Ripoll, 1948) és professor associat del Departament de Periodisme i de Comunicació Audiovisual de la Universitat Pompeu Fabra. Ha estat membre de la Junta Fundadora del Col·legi de Periodistes de Catalunya i redactor i cap de secció dels diaris *Diario de Barcelona*, *Tele-exprés* i *Avui*. Actualment col·labora en les seccions culturals d'*El Temps* i *El País*. És premi Atlàntida 1996 del Gremi d'Editors de Catalunya al millor articulista en llengua catalana. Ha escrit diversos llibres sobre la vida i l'obra de Josep Pla: *«El quadern gris», de Josep Pla* (Barcelona, 1985), *L'obra de Josep Pla* (Barcelona, 1991), *Josep Pla* (Barcelona, 1991).

Gloria Claveria és doctora en Filosofia i Lletres (secció de Filologia Espanyola) per la Universitat Autònoma de Barcelona. Des de l'any 1993 és la investigadora principal del projecte Informatización del *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* de J. Corominas i J. A. Pascual. És autora de diversos llibres i nombrosos articles de lingüística històrica i lexicografia.

Federico Corriente (Granada, 1940) és doctor en Filologia Semítica per la Universidad Complutense de Madrid i catedràtic d'Estudis Àrabs i Islàmics a la Universidad de Zaragoza. És membre de l'Acadèmia de la Llengua Àrab del Caire. Ha estudiat la influència de l'àrab sobre les llengües romàniques i ha publicat un gran nombre d'articles científics sobre filologia i cultura àrabs i uns trenta llibres sobre la matèria, entre els quals diverses gramàtiques i diccionaris àrabs: *Diccionario español-árabe* (Madrid, 1970), *Gramática árabe* (Madrid, 1980), *Árabe andalusí y lenguas romances* (Madrid, 1992), *A dictionary of Andalusi Arabic* (Leiden, 1997), *Poesía dialectal árabe y romance en Alandalús* (Madrid, 1998).

María Teresa Echenique Elizondo (Sant Sebastià, 1950) és doctora per la Universidad Complutense de Madrid i catedràtica de Filologia Espanyola a la Universitat de València. Ha estat professora a la Universidad Complutense de Madrid, a la Univesidad de Valladolid, a la Universidad Autónoma de Madrid i professora invitada a la Universität Augsburg (Alemanya). Especialitzada en l'estudi de les relacions històriques entre la llengua basca i la castellana, hi ha dedicat dos llibres: *Historia lingüística vasco-románica* (Madrid, 1987) i *Estudios de lingüística vasco-románica* (Madrid, 1997).

Joan Ferrer i Costa (Calella, 1960) és doctor en Filologia Semítica i professor a la Universitat de Barcelo-

na. Ha estat secretari i col·laborador de Joan Coromines des de 1990 fins a la mort del lingüista. Ha col·laborat en l'*Onomasticon Cataloniae* i ha tingut cura de l'edició dels tres darrers volums d'aquesta obra. En col·laboració amb Josep Ferrer i Joan Pujadas està preparant l'edició dels índexs de l'*Onomasticon Cataloniae* i del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (que constituiran el vol. X del *Diccionari*). Ha col·laborat en la traducció de la *Bíblia catalana. Traducció interconfessional* (Barcelona, 1993) i ha publicat, entre altres obres, *Un Targum de Qohéleth. Texte araméen, traduction et commentaire critique* (Genève, 1998, en col·laboració amb M. Taradach), *Breve diccionario siríaco (siríaco-castellano-catalán)* (Barcelona, 1998) i *Manual de gramática siríaca* (Barcelona, 1998), aquestes dues obres en col·laboració amb M. A. Nogueras.

Josep Ferrer i Costa (Calella, 1965) és llicenciat en Filologia Clàssica. Juntament amb Joan Pujadas ha tingut cura de l'edició de l'*Epistolari Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca* (Barcelona, 1993), de l'assaig de Vicenç Riera Llorca *Els exiliats catalans a Mèxic* (Barcelona, 1994), del recull d'articles de Joan Fuster *Papers d'exili* (Barcelona, 1995) i dels volums miscel·lanis *Joan Coromines, 90 anys* (Pineda de Mar, 1995) i *Àlbum Joan Coromines* (Barcelona, 1997). Actualment treballa, sota la direcció de Joan Ferrer, en l'elaboració dels índexs de l'*Onomasticon Cataloniae* de Coromines.

Maria do Carmo Henríquez Salido (Mugardos, 1944) és doctora en Filologia Romànica per la Universidade de Santiago i catedràtica de Filologia Espanyola a la Universidade de Vigo. Fundadora de l'Associaçom Galega da Língua, la qual presideix des de 1983, és especialista en historiografia de la lingüística hispànica, en sociolingüística i en morfologia de l'espanyol i del galaicoportuguès.

Josep Moran (Barcelona, 1944) és doctor en Filologia Catalana per la Universitat de Barcelona. Especialista en lingüística històrica i onomàstica catalanes, membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans i director de l'Oficina d'Onomàstica d'aquesta institució, ha publicat diversos estudis, com ara *Treballs de lingüística històrica* (Barcelona, 1994) i *Estudis d'onomàstica catalana* (Barcelona, 1995), i edicions de textos, com ara *El capbreu de Castellbisbal* (Barcelona, 1984), *Homilies de Tortosa* (Barcelona, 1990) i *Cronicó de Perpinyà* (Barcelona, 1997). És autor, juntament amb Jordi Bolòs, del *Repertori d'antropònims catalans I* (Barcelona, 1994), que recull els noms de persona dels comtats catalans dels segles IX i X.

José Antonio Pascual (Salamanca, 1942) és catedràtic de Llengua Espanyola a la Universidad de Salamanca, director de l'Institut Cervantes de París i membre corresponent de l'Institut d'Estudis Catalans. Fou coordinador d'humanitats de l'Agència Nacional d'Educació i Prospectiva del Ministeri d'Educació i Cultura i va col·laborar amb Joan Coromines en el *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (Madrid, 1980-1991). Ha publicat l'edició de *La traducción de la Divina Comedia. Atribuida a don Enrique de Aragón* (Salamanca, 1974) i nombrosos articles sobre la història de la llengua castellana, alguns dels quals estan relacionats amb el català.

Joan Pujadas i Marquès (Pineda de Mar, 1950) és periodista i director de la Fundació Tharrats d'Art Gràfic de Pineda de Mar. Juntament amb Josep Ferrer ha tingut cura de l'edició de l'e*pistolari Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca* (Barcelona, 1993), de l'assaig de Vicenç Riera Llorca *Els exiliats catalans a Mèxic* (Barcelona, 1994), del recull d'articles de Joan Fuster *Papers d'exili* (Barcelona, 1995) i dels volums miscel·lanis *Joan Coromines, 90 anys* (Pineda de Mar, 1995) i *Àlbum Joan Coromines* (Barcelona, 1997). Actualment treballa, sota la direcció de Joan Ferrer, en l'elaboració dels índexs de l'*Onomasticon Cataloniae* de Coromines.

Xavier Renedo (1958) és doctor en Filosofia i Lletres (secció Filologia Catalana) per la Universitat de Girona. És membre de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes i de la Comissió Editora de les Obres de Francesc Eiximenis de la Universitat de Girona i forma part dels col·lectius d'investigació "Edició i anotació de textos catalans medievals dels segles XIV i XV" (Universitat de Barcelona) i "Cultura humanística i cultura escolàstica dels segles XIV i XV a la Corona d'Aragó" (Universitat de Girona). És autor de nombrosos estudis de literatura catalana medieval i ha editat textos de Francesc Eiximenis, entre altres.

Ernest Rusinés (Barcelona, 1972) és llicenciat en Filologia Catalana per la Universitat de Barcelona. Ha estat professor associat del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona i actualment treballa com a tècnic investigador del programa "Gramàtica catalana", de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans.

Joan Solà (Bell-lloc d'Urgell, 1940) és doctor en Filologia Catalana i catedràtic de Llengua Catalana a la Universitat de Barcelona. És autor d'una vintena de llibres sobre sintaxi, història de la llengua, bibliografia i altres matèries, entre els quals destaquen *Estudis de sintaxi catalana* (Barcelona, 1972-1973), *Sintaxi generativa catalana* (Barcelona, 1986, en col·laboració amb Sebastià Bonet), *Qüestions controvertides de sintaxi catalana* (Barcelona, 1987), *L'obra de Pompeu Fabra* (Barcelona, 1987), *Sintaxi normativa: estat de la qüestió* (Barcelona, 1994), *Ortotipografia* (Barcelona, 1995, en

col·laboració amb Josep M. Pujol), *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica* (Barcelona, 1995, en col·laboració amb Albert Rico), *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític* (Vic, 1998, en col·laboració amb Pere Marcet). És director del projecte "Gramàtica del català contemporani", juntament amb tres codirectors més.

Joan Soler (Vilanova i la Geltrú, 1961) és llicenciat en Filologia Catalana i màster en Lingüística Aplicada per la Universitat de Barcelona. Ha estat professor associat del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona i actualment coordina les tasques de redacció del diccionari descriptiu del projecte "Diccionari del català contemporani", de l'Institut d'Estudis Catalans. És un dels autors del capítol «El Diccionari de Coromines (*DECat*) i el lèxic conflictiu», dins el llibre *Sobre lexicografia catalana actual* (Barcelona, 1990), editat per Joan Solà.

Jürgen Untermann (Rheinfelden, Alemanya, 1928) és doctor en Lingüística Històrica i Comparativa per la Universität Tübingen i catedràtic emèrit de la Universität Köln. És membre de diferents institucions alemanyes, italianes i espanyoles relacionades amb la lingüística, entre les quals la Real Academia de Historia de Madrid i la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. És Premio Javier Conde Garriga de la Asociación Numismática Española (1978) i doctor *honoris causa* per la Universidad de Salamanca (1992). Especialista en lingüística indoeuropea, ha estudiat principalment les llengües preromanes hispàniques i ha publicat, entre altres, *Sprachräume und Sprachbewegungen in vorrömischen Hispanien* (Wiesbaden, 1961), *Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania antigua* (Madrid, 1965), *Monumenta Linguarum Hispanicarum* (Wiesbaden, 1975).

Alberto Várvaro (Palerm, 1934) és llicenciat en Lletres per la Università di Palermo i va especialitzar-se en filologia romànica a Pisa i a les universitats de Barcelona, Zuric i Nàpols. Ha estat professor, entre altres, a les universitats de Nàpols, Zuric i Berkeley i és Doctor of Humane Letters per The University of Chicago. Ha organitzat el XIV Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques (1974) i forma part de nombroses acadèmies i societats científiques. Actualment és president de la Société de Linguistique Romane de París i vicepresident de la Société Rencesvals. Dirigeix la revista *Medioevo romanzo* i la col·lecció *Romanica neapolitana*. És autor de nombroses publicacions sobre lingüística i literatures romàniques: *Manuale di filologia spagnola medievale* (Napoli, 1965-1971), *Storia, problemi e metodi della linguistica romanza* (Napoli, 1968), *La parola nel tempo* (Bologna, 1984), *Vocabolario etimologico siciliano, I* (Palermo, 1986), *Avviamento alla filologia francese medievale* (Roma, 1992).

Joan Veny (Campos, Mallorca, 1932) és doctor en Filosofia i Lletres i catedràtic de la Universitat de Barcelona. És membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans i president de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Ha publicat nombrosos treballs sobre dialectologia, etimologia (especialment ictionímica), història de la llengua, contacte de llengües, onomàstica i cultura popular, entre els quals destaquen *Estudis de geolingüística catalana* (Barcelona, 1978), *Els parlars* (Palma de Mallorca, 1978), *Introducció a la dialectologia catalana* (Barcelona, 1986), *Mots d'ahir i mots d'avui* (Barcelona, 1991), *Dialectologia filològica* (Barcelona, 1993) i *Onomàstica i dialectologia* (Barcelona, 1996). És director del projecte "Atles Lingüístic del Domini Català".

Francisco Villar (1942) és doctor en Filologia Clàssica per la Universidad Complutense de Madrid, catedràtic de la Universidad de Salamanca i membre fundador de la Sociedad Española de Lingüística i del comitè de redacció de diverses revistes científiques. És autor de nombrosos articles científics i d'una vintena de llibres sobre diferents aspectes de les llengües indoeuropees, entre els quals: *Lenguas y pueblos indoeuropeos* (Madrid, 1971), *Himnos védicos* (Madrid, 1975), *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa. Lenguaje e historia* (Madrid, 1991), *Estudios de celtibérico y de toponimia prerromana* (Salamanca, 1995).

Índexs de noms de persona i de matèries

Índex de noms de persona
Autors i altres persones esmentades 299

Índex de matèries
a) Paraules de llengües romàniques (quan no són catalanes se n'indica la llengua) i topònims i antropònims objecte d'estudi . . . 305
b) Noms de llengües: basc, basco-ibèric, celta (cèltic), celtibèric, iber (ibèric), mossàrab i sorotapte (sorotàptic) 313

No s'han buidat les seccions següents: *a*) les bibliografies finals dels treballs; *b*) els apèndixs de Blecua-Clavería (p. 42-43), Villar (p. 63) i Corriente (p. 79-85); *c*) els facsímils de les il·lustracions [1]-[3] de Solà (p. 199-200); *d*) els facsímils de Joan Ferrer (p. 273-282).

ABREVIATURES UTILITZADES

arag(onès), *aran*(ès), *fr*(ancès), *gall*(ec), *gp* (galaicoportuguès) *it*(alià), *occ*(ità), *port*(uguès), *rom*(anès), *rrom* (retoromànic).

Índex de noms de persona

Abadal, Ramon d': 211a
ʻAbd al-Malik: 120b
Abenalauam: 129a
Abenalbéitar: vg. Ibn al-Baytār
Abenalʃyazzar: vg. Ibn al-Ɣazzār
Abenbeclarîš: vg. Ibn Buklāriš
Abenbuclárix: vg. Ibn Buklāriš
Abencuzmán: 260b (1971)
Abentarif: 129a
Abū Ḥanīfa al-Dīnawarī: 130a, 131a
Aguadé, Jorge: 86b
Agud Querol, Manuel: 26a, 197b, 212a, 213b, 217a, 218a, 245a (1988), 255b-256a (1989), 282
Aguilar, Victoria: 130a
Aguiló, Marià: 78a, 92a, 160a
Agustí, sant: 148b
Ahmed: 86b
Aiguadé, Miquel: 231b (1924)
Alamany i Sesé, Raimon: 264b (1984)
Alarcón, M.: 68b
Alart, Julià Bernat: 92a, 159a, 200a, 271a
Albaigés, Ramon: 246b (1995)
Albert, Caterina: 46, 47b, 271b
Albertos, M. Lourdes: 190b
Alcalá, Pedro de: vg. Pedro de Alcalá
Alcides: 152b
Alcina Franch, Juan: 293a
Alcover, Antoni M.: 26b, 47b, 67b, 92a, 94b, 103b, 116a, 130b, 158a, 161b, 165b, 170a, 176b, 180a
Alcover-Moll: vg. Alcover, Antoni M. i Moll, Francesc de B.
Aldrete, Bernardo José de: 67a
Alegre, Montserrat: 111b
Alegret, Joan: 242b (1977), 246b (1995)
Alessio, Giovanni: 24b, 163a, 166b, 224b
Alfons I el Bataller: 120a
Alfons VI el Valent: 130a
Alfons X el Savi: 37a, 140b
Alfonso de Paradinas: 133, 139
Alibert, Loïs: 165a
al-Ma'mūn: 120b
Alonso de Herrera, Gabriel: 37, 38a
Alonso, Amado: 25b, 127b, 234a (1939), 235a (1944), 258b (1953, 1954), 264a (1954), 270b
Alonso, Dámaso: 173a, 184a, 237b (1954), 238b (1958), 259b (1960)
Alòs-Moner, Ramon d': 253a (1934)
Alvar, Carlos: 247b (1997)
Alvar, Manuel: 176b
Álvarez Emparanza, José Luis ʻTxillardegi': 218a
Amat i de Cortada, Rafael d': 50a
Amigó Anglès, Ramon: 116b
Andolz, Rafael: 157b
Andrés Estellés, Vicent: 255b (1989)
Anglada: vg. Anglade, Joseph
Anglade, Joseph: 18a, 19a, 25a, 231b (1923)
Apraiz, Odón de: 231b (1922), 233a (1931)
Apuleu: 47b
Aramon i Serra, Ramon: 95a, 101a, 233b (1934, 1935), 238a (1955), 249a, 253a (1934), 254a (1954), 255b (1989)
Aranguren, José Luis L.: 10b, 12a
Arbois de Jubainville, Henry d': 53b, 54a
Arcipreste de Hita: vg. Juan Ruiz, arcipreste de Hita
Arenas, Joaquim: 246a (1995)
Argente(r), Joan A.: 261a (1979), 268a
Argullol, Enric: 240b (1967)
Arias, Gonzalo: 265b (1995)
Aristòtil: 120b
Arnaut Daniel: 47a
Arnold, H.D.: 134
Arquímedes: 120b
Arriaga, Emiliano de: 213a
Arróniz, Othón: 37b
Artells, Eduard: 95a, 103b
Artigas, Ester: 16b
Artís i Balaguer, Avel·lí: 236b (1948), 263b (1953)
Arxiduc Lluís Salvador: vg. Lluís Salvador, arxiduc
Ascoli, Graziadio Isaia: 21a, 158a
Asín Palacios, Miguel: 67b, 68, 69b, 70a, 71, 72, 74, 75, 76b, 77, 78b, 79, 85, 86, 123b, 124b, 125, 129, 130, 131b, 242a (1974)
Astarloa, Pablo Pedro de: 53b, 59a
Avalle, Domingo: 235a (1944)
Ayerbe-Chaux, Reinaldo: 134b
Azkue, R.M. de: 212b, 216a, 217a
Babia, Antoni: 162b
Bachmann, A.: 232b (1928)
Badia i Margarit, Antoni M.: 26, 103, 111a, 112b, 113, 158a, 159b, 160a, 169b, 170a, 176a, 177a, 178a, 179b, 180a, 203a, 245b (1989), 246a (1995), 247b (1997), 262b (1958), 268a
Baird, Robert: 236a (1947)
Baist, Gottfried: 129b
Balañà, Pere: 246a (1995)
Balari i Jovany, Josep: 116b
Balcells, Joaquim: 231b (1922), 232a (1927), 255a (1974)
Ballester, Francesc: 246b (1995), 268b
Bally, Charles: 19
Baltà, Miquel A.: 231b-232a (1924)
Banqué, Josep: 232a (1927)
Baráibar y Zumárraga, F.: 212b
Barceló, Carmen: 5, 23b, 86b, 119, 125a, 126b, 130, 171b, 177a, 196a, 197b, 198a, 202a, 208b, 246a (1995), 293a
Barceló, Miquel: 177a
Bardagí, Bartomeu: 254a (1954)
Barnils, Pere: 157b, 161b
Baron, Tònn det: 166a
Barral i Agesta, Carles: 240b (1967)
Barrera, Heribert: 245b (1990), 247b (1997)
Bastardas, Joan: 242b (1977), 248a (1997)
Batista i Roca, Josep M.: 237a (1953), 238b (1957, 1958), 242b (1977)
Batlle, M. del Mar: 116b
Battaglia, Salvatore: 24b
Battisti, Carlo: 24b, 163a, 166b
Beccaria, Gian Luigi: 24b
Beltran, Vicent: 16b
Benet, Josep: 245b (1990)
Benguerel, Xavier: 255b (1989)
Bera, R.: 213a
Berceo, Gonzalo de: vg. Gonzalo de Berceo
Bergamín, José: 285a
Bergounioux, Gabriel: 116a
Bertoldi, Vittorio: 19b, 25b
Bertran de Born: 201a
Bertran de Falgar: 18a, 231b (1922)
Bertrana, Prudenci: 50a, 159b
Bladé Desumvila, Artur: 246b (1995), 268b
Blecua, Alberto: 5, 26b, 133, 196b, 293a
Blecua, José Manuel: 5, 29, 39b, 195, 208, 293a
Bloch, Oscar: 163b, 199a, 200b, 233a (1929)
Bluteau, Raphael: 225b, 229b
Boer, Josephine de: 261a (1977)
Bofill i Mates, Jaume: 48a, 159b
Bogner, Carme: 89b
Bohigas, Pere: 51b, 174b, 178a, 179b, 242b (1977), 253a (1934)
Bolòs, Jordi: 294a
Bonada, Lluís: 5, 45, 49b, 195b, 203, 206a, 271b, 272a, 293a
Bonet, Sebastià: 90a, 294b
Boronat y Barrachina, Pascual: 127a
Borell Ginart, Perejaume: vg. Perejaume Borrell Ginart
Bosch de la Trinxeria, Carles: 159b
Bosch i Gimpera, Pere: 56a, 57a, 60a, 61b, 188b, 195b, 238b (1958), 239b (1960, 1963)
Bosque, Ignacio: 38b, 39a
Bourciez, Édouard: 164a
Bover i Font, August: 251a
Boyer, Paul: 233a (1929)

Bramon, Dolors: 16b
Bressan, Héctor: 235a (1944)
Brugmann, Karl: 231b (1923)
Bruguera, Jordi: 251a
Brunel, Clovis: 233a (1929), 259a (1955)
Bulbena, Antoni: 98b
Burns, Robert I.: 130a
Bury, Emmanuel: 51a
Busquets Mulet, Jaime: 86a
Bustamante, Joaquín: 86b
Buyssens, Eric: 157a
Cabré Monné, Rosa: 16b
Cabré, Miriam: 148b, 153
Cabruja, Agustí: 263b (1951)
Cahen, Claude: 120b
Cahner, Max: 152a, 153b, 237b (1953), 242b (1974, 1977), 243a (1977), 245b (1989, 1990), 246(1995), 247b-248a (1997), 249b, 250a, 251a, 265a (1994), 268, 271a
Calderón de la Barca, Pedro: 37a
Calders, Pere: 255b (1989)
Camp, Joaquim: 246b (1995), 268b
Canals, Antoni: 47a, 153b
Canturri, Pere: 246b (1995)
Canuda, Josep: 255b (1983)
Caparrós, Antoni: 246b (1995)
Capdevila, Josep M.: 253a (1934)
Carballo Calero, Ricardo: vg. Carvalho Calero, Ricardo
Carbonell, Jordi: 247b (1997), 254a (1954)
Cardó, Carles: 52a, 260a (1962)
Cardú, Cristòfor: 253a (1935)
Careta i Vidal, Antoni: 97b
Carles III: 133a
Carner, Josep: 46a, 48b, 49, 50a, 205a, 238b (1958), 239b (1960), 271b
Caro Baroja, Julio: 212b
Carré Alvarellos, Leandro: 223b, 224
Carvalho Calero, Ricardo: 223b, 224a, 226b, 228, 229b
Casacuberta, Josep M. de: 18b, 156b, 162b, 200a, 233a (1931), 233b (1935), 234a (1936), 239b (1961), 240b (1967), 243b (1979), 245b (1989), 249a, 250a, 252b (1933), 253a (1934), 253b (1935), 264b (1971), 267a (1985)
Casals, Pau: 238b (1957, 1958), 239b (1960)
Casamajor, Francesc: 240b (1967)
Casanova, Emili: 115a, 170b, 177a, 179b, 180a, 195a, 196a, 245b (1990), 247a (1996), 268a, 272b
Casanovas, Pompeu: 16b
Casares, Julio: 236a (1948)
Casas, C. de las: 36a
Cassany, P. José: 34b
Castelao, Afonso Daniel R.: vg. Rodríguez Castelao, Afonso Daniel
Castellet, Manuel: 268b
Castro, Américo: 18b, 176a, 232b (1928), 235a (1944), 253 (1935)
Castro, Rosalía de: 221a, 227b, 228b
Català, Víctor: vg. Albert, Caterina
Catalán, Diego: 39b, 218b
Cató: 150a
Cebrià, sant: 148b
Cejador y Frauca, Julio: 30b, 133b, 134
Cervantes, Miguel de: 31b, 32a, 37a
Cerverí de Girona: 145, 147, 148, 149a, 150, 151a, 152, 153a, 172a, 205b, 244b (1987), 245a (1988), 250b, 260b (1967)
Chalmeta, Pedro: 119b
Chang-Rodríguez, Eugenio: 39a
Chateaubriand, vescomte de: 52b
Chiarini, Giorgio: 134, 135a, 139a, 140b, 143b
Chrétien de Troyes: 117b
Claveria, Glòria: 5, 29, 39b, 40a, 175b, 178a, 195, 208a, 293b
Climent, Eliseu: 266a (1997), 267b (1990)
Clusio: vg. Lécluse, Charles de
Codera Zaidín, Francisco: 68b, 72b, 242a (1974)
Coelho, Francisco Adolfo: 258a (1949)
Coll i Alentorn, Miquel: 240b (1967)
Collell, Jaume: 48b, 49a
Colmeiro, Miguel: 129a
Colomines i Puig, Joan: 240b (1967)
Colón, Germà: 16b, 35a, 39b, 40a, 116a, 130a, 131b, 162a, 172b, 173b, 174a, 175, 176b-180a, 206, 208a
Comadira, Narcís: 246b (1995), 268b
Comas, Antoni: 251a
Comes, Josep Antoni: 266a (1997)
Condó, Josep: 156b, 166a
Contini, Gianfranco: 134a, 143b
Cooper, Louis: 236a (1947), 263b
Cornudella, Joan: 240b (1967)
Corominas, Quim: 246b (1995), 268b
Coromines i Montanya, Pere: 48, 50, 145, 151b, 152b, 153b, 170a, 172a, 204a, 231a (1905), 234a (1936), 234b (1939), 238a (1956), 239a (1958), 241a (1970), 241b (1971), 242b (1975), 245b (1991), 246a (1992), 246b (1995), 250b, 251a, 252a, 253a (1934), 253b (1935), 271b
Coromines i Vigneaux, Albert: 218a, 245b (1990), 268a
Coromines i Vigneaux, Carme: 248a (1997)
Coromines i Vigneaux, Ernest: 234b (1939)
Coromines i Vigneaux, Hortènsia: 234b (1939), 235a (1944), 253b (1947)
Coromines i Vigneaux, Júlia: 234b (1939), 235a (1944), 248a (1997)
Coromines i Vigneaux, Maria: 234b (1939)
Corriente, Federico: 5, 23b, 67, 79, 86b, 130a, 177a, 195b, 196, 202a, 208b, 293b
Cortelazzo, Manlio: 24b
Cortès, Fermí: 255b (1985)
Cortés, Santi: 266a (1998), 272b
Cortesão, Antonio Augusto: 224b
Cortesão, Armando: 224b
Coseriu, Eugenio: 116a
Costa Clavell, Xavier: 222b, 229a
Costa i Llobera, Miquel: 165b
Covarrubias, Sebastián de: 29b, 31a, 32a, 34, 35, 36a, 40a, 67a
Craddock, J.R.: 40b
Crescini, Vicenzo: 272a
Crespo Pozo, José-Santiago: 224a, 228b
Crespo, Lluís: 206b
Criado del Val, Manuel: 134a, 241b (1972)
Cucurull, Fèlix: 245b (1990)
Cuenca, M. Josep: 93a
Cuervo, Rufino José: 36b, 235b (1945), 238b (1957), 254a (1955, 1957), 255a (1973)
Cuito, Ferran: 231b (1924)
Curros Enríquez, Manuel: 227b, 228b
Cuveiro, Juan: 228b
Dalbera-Stefanaggi, Marie-José: 164b
Dánvila, Manuel: 127a
Daudet, Alphonse: 291a
Daza de Campos, Mario: 232b (1928)
DeCesaris, Janet Ann: 158a
Delbouille, Maurice: 260a (1964)
Delseny, Joaquim: 166a
Derenbourg, Hartwig: 126a
Deodat, L.S.M.: 262b (1958)
Desclot, Bernat: 151b
Devic, Marcel: 85b
Díaz del Castillo, Bernal: 32a
Diez, Friedrich: 107b, 108b, 225a
Dioscòrides: 37b, 38a, 120b, 125b, 128a, 130b, 179a
Dodoneo: vg. Dodoneus, Rambert
Dodoneus, Rambert: 129
Domínguez, Martí: 246b (1995)
Dónega, Marino: 223b, 227a
Dónoan: 268a
Dozy, Reinhard: 67, 71b, 77, 121b, 123b, 124a, 129
Draghi Lucero, Juan: 31a
Duarte, Carles: 218a, 243a (1977), 245b (1990), 246 (1995), 247b-248a (1997), 250a, 268
Dubler, César E.: 40b
Ducamin, Jean: 133b, 134b
Duquessa, la: 127a
Duraffour, Antonin: 19b
Dworkin, S.N.: 40b
Echenique Elizondo, M. Teresa: 5, 15b, 171b, 175b, 177b, 195a, 197a, 207b, 211, 218, 245b (1990), 268a, 293b
Eguílaz y Yanguas, Leopoldo de: 67a, 68b, 72a, 85b, 129b, 213a
Eiximenis, Francesc: 47a, 145b, 147, 149, 150a, 151, 152a, 153b, 201b, 243b (1981), 251a, 261b (1984, 1992), 270a, 294b
Elcock, W.D.: 21a, 25a, 159a, 170a
Engelmann, W.H.: 67
Enrique de Aragón: 294b
Ernout, Alfred: 26a, 262a (1953)
Escolano, Gaspar: 129
Escudé, Hermenegild: 166a
Espinàs, Josep M.: 172a, 246b (1995), 267b
Espinel, Vicente: 32a
Espriu, Salvador: 247b (1997), 271b
Estanyol, Arnau: 179a
Estasén i Pla, Lluís: 252b (1933)
Esteve de Bizanci: 187a
Esteve, Joan: 179b
Estrabó: 183a
Etxebarria Ayesta, Manuel: 218a
Euclides: 120b
Evans, E.: 55a
Eys, W.J. van: 213a
Fabra, Pompeu: 10a, 11a, 15a, 17a, 18, 33a, 45, 47b, 51, 90a, 92a, 93b, 95a, 99a, 100b, 102a, 103a, 108b, 109, 112a, 114b, 165, 170a,

172a, 208b, 209a, 233a (1930, 1931), 233b (1934, 1935), 234a (1938), 236a (1947, 1948), 236b (1948), 237b(1954), 238a (1955, 1956), 240b-241a (1968), 248b, 249a, 251, 252a, 252b (1933), 253a (1934), 253b (1935), 254a (1954), 263b (1934), 264a (1963, 1971), 264b (1971), 265a (1991), 268, 270, 271a, 272a, 281, 284b, 291a, 294b
Fabre, Maurice H.L.: 213a
Faixó, Jaume: 246b (1995), 268b
Falc'hun, F.: 262a (1953)
Farreny, M. Dolors: 158b
Felip II: 127a
Fenollar, Bernat: 205b
Fernández de Navarrete, M.: 37b
Fernández de Palencia, Al(f)onso: 32a, 34b-36a, 40a
Fernández Ramírez, Salvador: 31a
Ferrà, Bartomeu: 159b
Ferrà, Miquel: 52a
Ferrando, Antoni: 246b (1995), 247b (1996), 248b (1998), 266a (1998), 268b
Ferrando Frutos, Ignacio: 130a
Ferrer i Costa, Joan: 5, 16a, 193b, 201a, 206a, 207b, 208a, 245b (1989, 1990), 246a (1992), 246b (1995), 247b-248a (1997), 248 (1998), 250, 252b, 265a (1994), 266a (1997), 268, 269, 272b, 293b, 294
Ferrer i Costa, Josep: 5, 16, 156a, 193a, 197b, 201a, 207b, 208a, 222a, 229a, 231a, 246b-247a (1995), 248a (1997), 248 (1998), 249, 250b, 268, 269a, 272, 294
Ferrer, Miquel: 231b (1924)
Ferrer, sant Vicent: 47a, 270b
Fita, Domènec: 246b (1995), 268b
Fitzpatrick, Beata Sitarz: 245a (1988), 250b
Fluvià, Miquel de: 263b (1953), pseudònim de Joan Coromines.
Foix, J.V.: 49, 180a, 247b (1997), 266a (1998), 271b
Folch i Camarasa, Oriol: 239b (1960), 242b (1977)
Font i Quer, Pius: 265a(1991)
Fontfreda, Esteve: 203a
Fontserè, Carles: 246b (1995), 268b
Fontserè, Eduard: 263a (1961)
Forcellini, Aegidius: 35b
Fórneas, José M.: 67a
Forquet: 166a
Fouché, Pierre: 109, 110b, 112b, 113b, 159b
Franco Grande, Xosé Luis: 224a
Freytag, G.W.: 123b
Fumaroli, Marc: 51a
Fuster, Joan: 9, 239b (1962), 255b (1989), 266a (1998), 294
Gabrieli, Francesco: 130a
Galba, Martí J. de: 258b (1953)
Galè, Claudi: 120b
Galí, Rosa: 89b
Galmés de Fuentes, Álvaro: 128a, 130
Gamillscheg, Ernst: 19b
García, Constantino: 229
García de Diego, Vicente: 155a, 161b, 172b, 173a, 194b, 215b, 218b, 224b
García de la Concha, Víctor: 68a
García de Palacio, Diego: 37b, 38a
Garcia Girona, Joaquim: 159b
García Gómez, Emilio: 68b, 69b, 85a, 86a
García Hortelano, Juan: 240b (1967)
García Lorca, Federico: 31a, 227b
Garcilaso de la Vega: 31b
Garganta, Miquel de: 265a (1991)
Garibaldi, Giuseppe: 17b
Garolera, Narcís: 16a, 205a, 206a, 246b (1995), 247b (1997), 266a (1998), 268b, 271b, 272b
Gassull, Jaume: 205b
Gauchat, Louis: 163b, 232b (1928)
Gayangos, Pascual: 68b
Gayoso, Benito Martínez Gómez: 133b
Gillet, Joseph E.: 250b
Gilliéron, Jules: 19a, 157a, 164a, 174b
Gimferrer, Pere: 179a
Giner i Marco, Josep: 156b, 233b (1935), 245b(1989), 247b (1996), 249a, 250a, 266a (1997, 1998), 268b, 270b, 272
Giner, Francesc: 246a (1995)
Girbal i Jaume, Eduard: 47a
Giró, Antoni: 287, 291
Goethe, Johann W.: 180a, 206b, 252b
Gómez Moreno, Manuel: 23a, 55b, 56a, 57, 60a, 64, 185a, 187a
Gómez Serrano, Nicolau Primitiu: 233b (1935), 238b (1958), 249a
Góngora, Luis de: 32a, 34b, 37a
González Jiménez, M.: 130a
González Llubera, Ignasi Miquel: 250b
González Palencia, Ángel: 123b, 130a, 242a (1974)
González Rolán, Tomás: 137a, 139a
González, Tomás: 127a
Gonzalo de Berceo: 37a, 123b, 135a, 140b, 142a, 216a
Gorrochategui, Joaquín: 184b, 212b, 215b, 217b, 218a
Gotti, Ettore Li: 259b (1961)
Grammont, Maurice: 18a, 19a, 47a, 109, 113b, 116a, 163b, 170a, 232a (1925)
Grau i Gasulla, Manuel: 7, 287, 289, 290a
Grau, Teodor: 206b
Griera, Antoni: 18a, 19a, 109, 110b, 116a, 145b, 158a, 166a, 170a, 214a, 217, 218b, 231b (1923), 232a (1924), 233a (1931), 233b (1934), 252b (1933)
Griffin, David A.: 124a, 130a, 236a (1947)
Gröber, Gustav: 107b
Guadix, Diego de: 67a
Guansé, Domènec: 251a
Guigues, P.: 130b
Guillamet, Jordi: 246a (1995)
Guillem de Cervera: 145b, 148a, 150, 172a, 246a (1991), 252a
Guillén Robles, Francisco: 130b
Guilleumas, Rosalia: 51b
Guimerà, Àngel: 46b
Guinard, Paul: 243a (1978)
Guitart, Joan: 246b (1995)
Gulsoy, Joseph: 113b, 114b, 116b, 156a, 159a, 160b, 170b, 172b, 176a, 178a, 206b, 236a (1947), 238a (1955), 240a (1964), 243a (1977), 244b (1985), 245b (1989), 246b (1995), 250a, 268a
Gutiérrez Cuadrado, Juan: 139a, 140b
Gutiérrez Díaz, Antoni: 240b (1967)
Haro i Rodríguez, Bàrbara de: 234a (1936), 243b (1981), 265a (1994)
Henríquez Salido, M. do Carmo: 5, 15b, 195a, 197a, 207b, 221, 222b, 223b, 229b, 265b (1996), 294a
Hernàndez Sonali, Lluís: 201a, 269a
Hess von Wyss, J.J.: 232b (1928)
Hill, John M.: 40a, 263a (1968)
Hilty, Gerold: 67b
Hipòcrates: 120b
Hofmann, Johann Baptist: 26a, 160b, 252b
Holder, Alfred: 55a
Horaci: 51a
Hübner, Aemilius: 53b
Hubschmid, Johannes: 56a, 58b, 59, 64a
Huguet, Llorenç: 248b (1998)
Humboldt, Wilhelm von: 53, 59a
Hurtado i Martí, Víctor: 265b (1995)
Hurtado y Jiménez de la Serna, Juan: 232b (1928)
Iacobus de Voragine: vg. Iacopo de Varazze
Iacopo de Varazze: 111a, 234a (1939), 243a (1977)
Ibn al-Bayṭār: 125b
Ibn al-Ɣazzār: 123b, 126a
Ibn Buklāriš: 123b, 125, 128b, 130b
Ibn Ḥisām de Sevilla: 119b
Ibn Ṭarīf: 130b
Ibn Ɣulǧul: 125
Iglésies, Josep: 253b (1953)
Iribarren, José M.: 213a
Irla, Josep: 236a (1948)
Isaac Judaeus: vg. Isḥāq bn Sulaymān
Isḥāq bn Sulaymān: 126a
Isidor de Sevilla, sant: 40a, 74a, 123b, 148b, 149a
Jaberg, Karl: 19b, 163b, 233b (1934)
Jal, A.: 240a (1963)
Janer, Florenci: 133b
Janouch, Gustav: 51b
Jaṭṭabī, M.A. al-: 129b, 131a
Jaume I el Conqueridor: 18a, 121a, 151b, 231a (1922)
Jiménez, Juan Ramón: 283a
Joan Apòstol, sant: 152a, 154b
Joan de Gal·les: 150b, 153b
João V: 229b
Johannes Froben: 153a
Johannes Petri: 153a
Jordi de Sant Jordi: 46a, 49a
Joset, Jacques: 138b
Juan de Torres: 32a
Juan Manuel: 37a, 179a
Juan Ruiz, arcipreste de Hita: 37a, 40a, 133a, 134a, 135a, 138, 139a, 140b, 142a, 145a, 173a, 240a (1963), 240b (1968), 241b (1972), 252a, 260a (1964)
Jud, Jakob: 18, 19, 20a, 24a, 25b, 33a, 163b, 170a, 215a, 232b (1928), 257b (1943), 264a (1954), 270b, 283b, 284b
Juilland, Alphonse: 39a

Juvenal: 35b
Kafka, Franz: 51b
Kalidassa: 193b, 239a (1959), 241a (1970), 252a
Kazimirski, A. de B.: 74a
Kiesler, Reinhard: 67a
Kniazzeh, Charlotte S. Maneikis: 111a, 116b, 147a, 153b, 158b, 166b, 236a (1947), 243a (1977), 250b, 252a
Koningsveld, P. Sj. van: 124a, 130a
Krahe, Hans: 56, 58a
Kremer, Dieter: 245a (1987)
Krüger, Fritz: 25b
Kuen, Heinrich: 109a, 160a
Kuhn, Alwin: 25b, 26b
Labarta, Ana: 293a
Lacavalleria, Joan: 179a
Lagarde, Paul de: 121a
Lagardère, Vincent: 130a
Laguna, Andrés: 37b, 38a, 179a
Lakarra, Joseba Andoni: 212b, 215b, 217b, 218a
Lamuela, Xavier: 90a
Lane, Edward William: 123b
Lapesa, Rafael: 25b, 223b, 241b (1972), 242b (1975), 260b (1972)
Lapeyre, Henri: 127a
Lapiedra, Ramon: 247a (1996)
Lara, Luis Fernando: 31b
Larramendi, N.: 213a
Larrasquet, J.: 213a
Lator, E.: 86b
Lázaro Carreter, Fernando: 119a
Lécluse, Charles de (Clusius): 129, 131b
Lecoy, Félix: 134a
Leiçarraga, Joannes: 218b
Leite de Vasconcellos, J.: 224b, 228b
Lejeune, Michel: 190b
Leumann, Manu: 232b (1928)
Levi della Vida, Giorgio: 120b
Lhande, P.: 213a
Lida, M. Rosa: 134a, 139a
Llabrés, Gabriel: 148a, 153b
Llach, Lluís: 285b
Lledó, Josep M.: 209b
Lleixà, Daniel: 246b (1995), 268b
Llompart, Josep M.: 255b (1989)
Llorca, Vicenç: 248b (1998)
Llorens i Llinàs, Salvador: 268a, 268b
Lloret, Teresa: 271a
Lluch, Ernest: 240b (1967), 265a (1987)
Lluís Salvador, arxiduc: 155b, 157a
Llull, Ramon: 200a, 270b
Lope de Vega, Félix : 37a, 78a
López de Úbeda, Francisco: 32a
López Mendizábal, I.: 213a
López Tamarid, F.: 67a
Lorenzo, Ramón: 229b
Losada, Basilio: 16b
Luis de Granada, fray: 37a
Luis de León, fray: 37a
Macabich, Isidor: 260a (1964)
Macchi, Giuliano: 134
Machado, José Pedro: 67b
Machado, O.: 86a
Macià i Guilà, Jaume: 102a
Macià, Francesc: 232a (1924)
Macrí, Oreste: 142a
Maduell, Àlvar: 248a (1997), 248b (1998), 268b
Maimònides: 125b
Maldà, baró de: vg. Amat i de Cortada, Rafael d'
Malé i Pegueroles, Jordi: 268b
Malkiel, Yakov: 38, 40, 170b-172a, 173b, 174a, 176a, 179b, 180a, 223b
Maluquer, Joaquim: 166b
Manent, Albert: 242b (1977), 246b (1995), 248a (1997), 268b
Maragall, Joan: 48a, 49, 50a, 271b
Maragall, Pasqual: 247a (1996), 248a (1997)
Marañón, Gregorio: 240a (1963)
Maravall, José M.: 244a (1982)
Marca, Pèire de: vg. Pèire de Marca
Marcet i Salom, Pere: 252a, 253a (1934), 253b (1935), 295a
March, Ausiàs: 49a
Marden, Charles Carroll: 31a
Marí, Isidor: 93b
Martí de Braga, sant: 150a
Martí i Castell, Joan: 116a, 246b (1995)
Martí, Ramon: 121a, 124a, 128b
Martín Duque, Ángel J.: 263a (1968)
Martínez López, Ramón: 222b, 229a
Martínez Marina, Francisco Xavier: 67a
Martínez, Fernando Antonio: 254a (1955, 1957), 254b (1957), 255a (1973)
Martorell, Francesc: 253a (1934)
Martorell, Joanot: 47a, 153a, 258b (1953)
Marvà, Jeroni: 103a
Mascaró Passarius, Josep: 179b, 180a, 245b (1989), 246b (1995), 250a, 255b (1982), 268a
Mascaró, Joan: 159b
Massot, Josep: 244a (1983), 247b (1997)
Massó i Torrents, Jaume: 253a (1934)
Mauro, Tullio de: 116a
Mazzini, Giuseppe: 17b
Mediano, Fernando R.: 130a
Meier, Harri: 174a, 176b, 223b, 224b, 225a
Meigret, Louis: 116b
Meillet, Antoine: 26a, 233a (1929), 262a (1953)
Melo da Fonseca, António de: 227a
Menéndez Pidal, Ramón: 18b, 19, 21a, 25, 33a, 37a, 40a, 54a, 62b, 117a, 122, 125a, 126a, 128a, 133b, 134b, 140a, 156a, 160b, 164a, 170a, 173a, 196a, 231b (1923), 232b (1928), 234a (1939), 235a (1944), 235b (1945), 236a (1948), 236b (1949), 237a (1953), 238a (1956), 257a (1942), 258a (1950), 259b (1959), 270b, 285a
Mercier, G.: 59a, 64a
Messner, Dieter: 39a, 40b
Mestre de la Barre, Mercè: 242b (1977)
Metge, Bernat: 47a, 49a, 109a
Metzeltin, Michael: 177a, 180a
Meyerhof, M.: 125b
Meyer-Lübke, Wilhelm: 19b, 21b, 22a, 29b, 55b, 108b, 109a, 112b, 169b, 179b, 199a, 215b, 233a (1929)
Michel, Andreas: 24b, 26b
Michelena, Luis: vg. Mitxelena, Koldo
Migliorini, Bruno: 19b, 163a
Migne, Jacques-Paul: 153b
Milà i Fontanals, Manuel: 51b, 103a, 158a
Millardet, Georges: 18a, 19a, 109b, 159b, 163b, 232a (1925)
Millàs, Josep: 246a (1995)
Millàs i Vallicrosa, Josep M.: 85a, 232b (1928)
Miller, Bernardo: 235a (1944)
Miquel, Joan: 267a (1962)
Mir, Jordi: 268a
Mira, Joan F.: 267b (1990, 1997)
Miracle, Josep: 254a (1954)
Miralles, Joan: 158b, 246b (1995), 248b (1998)
Miret i Sans, Joaquim: 145b
Mistral, Frederi: 200b
Mitxelena, Koldo: 197b, 200b, 211b-215a, 216a-218, 238a (1955), 241a (1968), 241b (1971), 244b (1986), 245a (1988), 266a (1997)
Molas, Joaquim: 243a (1977)
Molho, Maurice: 145b, 146, 147a, 152, 153a, 263a (1964)
Moliner, María: 68a
Moll, Francesc de B.: 26b, 47b, 67b, 92a, 98b, 110b, 111a, 112b, 113, 114a, 130b, 156b, 157, 158a, 159b, 160b, 169b, 170a, 176b, 178a, 180a, 237a (1952), 255b(1989), 262b (1958), 267a (1962), 270b, 272
Mondéjar, José: 174a, 215a
Montaigne, Michel Eyquem de: 51a
Montero, Carlos: 285a
Montero Santalha, José Martinho: 265b (1996)
Montoliu, Manuel de: 153b, 161b, 231b (1923), 232a (1927), 253a (1934), 270a
Morales Sanmartín, Bernat: 205a
Moran, Josep: 5, 107, 116, 146a, 147a, 153a, 193b, 196a, 197b, 208a, 294a
Morel-Fatio, Alfred: 108b
Moreu-Rey, Enric: 198a
Morf, Heinrich: 19b
Morreale, Margherita: 40a, 136b, 138b, 143b
Mosteiro Pena, Salvador: 226b
Mugica, P. de: 213a
Muntaner, Ramon: 49a, 151b
Murgades, Josep: 90a
Mussafia, Adolf: 140b
Nabot, Francesc d'Assís: 232a (1927)
Naccarato, Frank: 147b, 151, 153b, 236a (1947), 243b (1981), 251a
Nadal, Josep M.: 248b (1998)
Nadal, Marta: 267b (1989, 1991)
Navarro Tomás, Tomás: 213a, 235a (1945), 262b (1958)
Naylor, Eric W.: 134a
Nebrija, Elio Antonio de: 31a, 32a, 34a, 35b, 36a, 37b, 124a, 262a (1953)
Neugaard, Edward J.: 111a, 116b, 147a, 153b, 158b, 166b, 236a (1947), 243a (1977), 250b, 252a
Nicolau d'Olwer, Lluís: 231b (1924), 238b (1958), 239b (1960, 1961), 253a (1934)
Nicolau de Cusa: 285a
Nicolau de Lira: 153a
Niebla, Josep: 246b (1995), 268b
Niepage, Martin: 158b
Niqulā: 130b
Nogueras, M.A.: 294a
Nola, Robert de: vg. Robert de Nola
Oelschläger, Victor R.B.: 37b, 123a
Olivar, Marçal: 253a (1934)

Olivé Guilera, Jaume: 254b (1962)
Oliveira Salazar, António de: 228a
Oliver, Joan: 240b (1967)
Oliver Asín, Jaime: 67b, 131b
Oliveras i Folch, A.: 252b (1933)
Olivieri, Dante: 163a
Oller, Narcís: 46b, 48a, 49a, 50a
Omar Ben Hafsun: 120b, 121a
Onís, Federico de: 235a (1944)
Orosi, Pau: 120b
Oroz, Rodolfo: 258b (1954), 260b (1967)
Ors, Eugeni d': 49
Otero Pedrayo, Ramón: 228b
Otero, Aníbal: 156a
Oudin, César: 34b, 36a
Pal·ladi: 130a
Palencia, Al(f)onso de: vg. Fernández de Palencia, Al(f)onso
Palmireno, Juan Lorenzo: 34b, 36a, 179a
Papias: 35b
Par, Anfós: 109a
Paradinas, Alfonso de: vg. Alfonso de Paradinas
Parker, Kelvin: 236a (1947)
Partal, Vicent: 267a (1985)
Pascual, José Antonio: 5, 16a, 24a, 26b, 32b, 33b, 74b, 155a, 171a, 174a, 207b, 212a, 213a, 214b, 215b, 223, 224a, 241a (1970), 242b (1976), 243b (1980), 247b (1997), 250a, 283, 293b, 294a
Pascual, Julià: 166a
Pastor de Togneri, Reyna: 130a
Patterson, William: 39a
Patxot i Jubert, Rafael: 236b (1952), 238b (1958), 239b (1960)
Pauly, August Friedrich von: vg. Pauly-Wissowa
Pauly-Wissowa: 54a
Pedro de Alcalá: 36a, 121a, 123b, 124a
Pedrolo, Manuel de: 46a, 255b (1989)
Pèire de Marca: 116a
Pellegrin, A.: 59a
Pellegrini, Giovan Battista: 218a
Pellen, René: 216a, 218b
Pensado, José (Xosé) L.: 176b, 179a, 222b, 223b, 224, 225, 226, 229a
Penya, Pere d'Alcàntara: 50a
Per Abbat: 31a
Peraldus, Guillem: 150a
Percivale, R.: 36a
Pere Anglès, Ramon: 116b
Pere el Gran: 121a
Perea, M.Pilar: 16b
Perejaume Borrell Ginart: 246b (1995), 248a (1997), 268b
Pérès, Henri: 120b
Pérez Cabrero, Arturo: 156b, 200b
Pérez Fernández, Manuel: 38b, 39a
Pérez Lázaro, José: 119b
Pericay, Pere: 262b (1959)
Permanyer, Lluís: 267a (1964)
Perpinyà, Josep: 246b (1995), 268b
Pharies, David: 40b
Pi i Sunyer, Carles: 239b (1960)
Pi Pousa, Anna: 253b (1935)
Picó, Josep: 235b (1946)
Piel, Joseph M.: 224b
Pin i Soler, Josep: 50a
Pintos, Joam Manuel: 228b
Piñeiro, Ramón: 222b, 229a
Piñol, Rosa M.: 180a, 267b (1994)
Pizà, Antoni: 267a (1963)
Pla, Josep: 9a, 10b, 49, 51b, 52, 169a, 171a, 193a, 239b (1961), 240b (1967), 264a (1967), 266a (1998), 267a (1962, 1969, 1970), 293b
Plana, Ignasi: 48a
Planta, Robert von: 20a, 262a (1943)
Plató: 120b
Plini: 64a, 183a, 187b, 191a
Poch, Dolors: 16b
Pokorny, Julius: 56a, 163a, 283b
Pondal, Eduardo: 227b, 228b
Pons i Massaveu, Joan: 159b
Pons, Josep M.: 7, 11
Pons, Josep Sebastià: 49b, 159b, 232a (1925), 239b (1960)
Ponsoda, Joan J.: 158b
Pont i Riu, Josep: 166a
Porcel, Baltasar: 178b, 179a
Portabella, Pere: 240b (1967)
Pou, Onofre: 179a
Pouvreau Neurria, S.: 218b
Poveda, A.: 177a
Prati, Angelico: 24b, 161b, 163a, 164a, 262b (1956)
Prats, Modest: 248b (1998)
Pratt, Chris: 175b, 177, 178a, 179b
Prieto, Manuel: 246b (1995), 268b
Primo de Rivera, Miguel: 152b, 231b (1924), 232a (1925)
Prosdocimi, A.: 218a
Ptolomeu: 120b, 183a, 191a
Puig i Cadafalch, Josep: 236b (1950)
Pujadas i Marquès, Joan: 5, 15b, 16b, 17a, 18, 19a, 25a, 26b, 156a, 172a, 173a, 175a, 176b, 201a, 207b, 208a, 222a, 229a, 231, 246-247a (1995), 248a (1997), 248 (1998), 250b, 268, 269a, 272, 294
Pujades, Jeroni: 110b
Pujals, Joan M.: 7, 9, 248b (1998), 268a
Pujol i Soley, Jordi: 245 (1989), 245b (1990), 246a (1992), 247b (1997), 268a
Pujol, Josep M.: 295a
Quetglas, Pere: 116b
Quevedo, Francisco de: 37a
Raimbaut de Vaqueiras: 201a
Ramió i Diumenge, Narcís: 267a (1979)
Ramoneda Molins, J.: 267a (1970)
Rasico, Philip D.: 116b, 198b, 245b (1989), 250a
Recasens, Daniel: 103a, 158a
Redhouse: 85b
Reglà, Joan: 127a
Reixac, G.: 270b, 272a
Remacle, Louis: 160b
Renaud, H.P.J.: 126a
Renedo, Xavier: 5, 26b, 145, 196b, 294b
Reniu, Miquel: 246a (1995)
Renou, Louis: 233a (1929)
Reventós, Joan: 247b (1997)
Rey i Llobet, Joaquim: 268b
Rey, Agapito: 242a (1974), 261b (1987), 262a (1952)
Reyes, Alfonso: 259b (1961)
Riba, Carles: 45a, 46b, 49a, 239b (1960), 241b (1971), 254a (1954), 258b (1953), 268, 270b
Riba, Enric: 253a (1935), 253b (1953)
Riber, Llorenç: 48b, 50a, 159b
Ribera i Tarragó, Julià: 68b, 122a, 196a, 242a (1974)
Rico i Busquets, Albert: 102a, 295a
Riera i Fonts, Carles: 265a (1991)
Riera Llorca, Vicenç: 294
Riquer, Borja de: 265b (1996)
Riquer, Martí de: 147b, 148, 149b, 150a, 153, 180a, 205b
Robert de Nola: 37b, 38a, 40b
Roca-Pons, Josep: 261b (1987)
Rodes, Agustí: 246a (1995)
Rodrigues Lapa, Manuel: 222b, 223b, 227b, 228a, 229a
Rodríguez Castelao, Afonso Daniel: 221a, 223, 224, 225a, 227
Rodríguez Colmenero, Antonio: 191a
Rodríguez González, Eladio: 179a, 224a, 228b
Rodríguez, F.J.: 179a
Rohlfs, Gerhard: 19b, 20a, 21b, 25, 157a, 163b, 164a, 170a, 184a, 213a, 259a (1958), 261a (1980), 261b (1937), 262b (1956)
Roig, Enric: 264a (1971)
Roig, Jaume: 201a
Rojas, Edmundo: 234b (1939, 1940)
Rojas, Ricardo: 234a (1939)
Romeva, els: 166a
Ronjat, Jules: 164a
Roques, Mario: 233a (1929), 234a (1939), 237a(1952), 258b (1952)
Rosal, A. del: 34b, 36a
Rosenbach, Joan: 151a
Rosenblat, Ángel: 260b (1974), 262b (1958)
Rosselló, Vicenç: 246b (1995)
Rovira i Virgili, Antoni: 52a, 253a (1934), 264b (1984)
Rovira Tarazona, Juan: 244a (1982)
Rovira, Concepció: 242b (1977)
Royes, Manuel: 248a (1997)
Ruaix, Josep: 102b
Rubio, Lisardo: 137a, 139a
Rubió i Balaguer, Jordi: 232a (1924), 240b (1967), 253a (1934)
Rubió i Lluch, Antoni: 51b, 256b (1936)
Rubió i Lois, Jordi: 240b (1967)
Rubió i Ors, Jordi: 240b (1967)
Ruiloba, Fortunato: 86a
Rusinés Gramunt, Ernest: 5, 16a, 169, 194b, 196b, 198a, 206b, 208a, 294b
Rusiñol, Santiago: 49, 50a
Ruyra, Joaquim: 46b, 48a, 49, 50a, 159b, 205a
Sacristán, Manuel: 240b (1967)
Sagarra, Josep M. de: 46, 50, 180a
Sainéan, Lazare: 19a
Saint-Simon, comte de: 52b
Sainz Rodríguez, Pedro: 232b (1928)
Salazar, Eugenio de: 37b, 38a
Sales, Joan: 98b, 241b (1971), 242b (1977), 249b, 263b (1946)
Sallarès, Joan: 263a
Salvà, M. Antònia: 159b
Salvat-Papasseit, Joan: 267a (1962)
Sánchez Albornoz, Claudio: 86
Sánchez Lancis, Carlos: 39b, 40a
Sánchez Sevilla, Pedro: 33a, 34b
Sànchez, Mercè: 209b
Sánchez, Tomás Antonio: 133, 134b, 143b
Sanchis Guarner, Manuel: 112a, 158a, 160a, 233b (1935), 249a, 261b (1984, 1992),

272a
Sanchis, Vicent: 246a (1995), 267b
Sancho IV: 262a (1952)
Sanelo, Manuel Joaquim: 240a (1964)
Santamaria, Joan: 159b
Sapon, Stanley M.: 166a
Sarasola, Ibon: 218a
Sarmiento, Martín: 133b, 224-226, 228b
Saroïhandy, J.: 108b, 112b, 156a, 163a
Satué, Àngel: 156b, 241a (1970), 243a (1977), 250a
Saussure, Ferdinand de: 107, 108b, 109, 116a, 267a (1970)
Schiaparelli, Celestino: 121a, 128b
Schmoll, Ulrich: 57a, 60a, 62a, 64b, 163a, 184b, 187b, 263a (1961), 283b
Schorta, Andrea: 20a, 170a, 262a (1943)
Schuchardt, Hugo: 19b, 200b, 211b, 213a, 215
Schulten, Adolf: 54, 64a, 187a
Seco, Manuel: 31a, 36b, 39a, 229a
Segalà, Lluís: 46b, 231b (1922)
Segarra, Mila: 91a
Segura, Santiago: 218a
Serapión: vg. Yuḥnā bn Sarābiyūn
Semprún, Jorge: 245a (1989), 265b (1995), 268b
Serra i Moret, Manuel: 238b (1958), 239b (1960)
Serra, Giandomenico: 58a, 64b
Simonet Baca, Francisco Javier: 68b, 121b, 122, 123, 124, 125, 126, 128a, 129a, 130, 131a, 196a, 242a (1974)
Sistac, Ramon: 162b
Smith, Colin C.: 34b
Soberanas, Amadeu-J.: 35a, 179, 242b (1977)
Solà, Joan: 3, 5, 11b, 12a, 15, 17a, 24a, 26b, 89, 91a, 93a, 94, 95a, 101b, 103, 177a, 193, 221a, 229a, 245b (1990), 246 (1995), 247b (1997), 248 (1998), 252a, 253a (1934), 253b (1935), 267b (1994), 268, 272, 289a, 290a, 291b, 294b, 295a
Soldevila, Carles: 52a
Soldevila, Ferran: 153b, 240a (1963)
Solé i Sabarís, Lluís: 254b (1963)
Soler i Bou, Joan: 5, 89, 196a, 208, 295a
Soler i Santaló, Juli: 252b (1933)
Spitzer, Leo: 19, 40a, 174a, 235a (1944), 256a (1934), 257a (1936), 262b (1958)
Stalls, Clay: 130a
Steiger, Arnald: 67b, 76b, 77b, 129b, 169b, 170a, 194b, 232b-233a (1928)
Stendhal: 48b, 51b, 52b
Straka, Georges: 174a, 178, 179a, 180a
Sugranyes de Franch, Ramon: 255a (1974)
Tàcit: 64a
Taradach, M.: 294a
Tarradell, Miquel: 255b (1989)
Tarradellas, Josep: 49a, 243b (1980)
Tebé, Tomàs: 255a (1964), 255b (1983)
Terenci Àfer, Publi: 51a, 234a (1936), 238a (1956), 239a (1958), 239b (1960), 252a
Terés, Elías: 86b, 177a
Terlingen, J.H.: 40a, 164b, 262a (1948)
Terrado, Xavier: 16b, 245b (1989), 246b (1995), 248b (1998), 250a, 268a
Terrafeta, Rosa M.: 245a (1988)
Terreros y Pando, Esteban de: 34a, 35b, 36a, 121a
Tharrats, Joan Josep: 246b (1995), 268b
Thomas, Antoine: 110a, 148a, 150
Thurneysen, Rudolf: 19b
Tilander, Gunnar: 262b (1958)
Tió, Pere: 229a, 246(1995), 267a (1985), 267b (1987, 1994), 268b
Tirach, Pasqual: 159a
Titus Livi: 188b
Tobella, Antoni: 16a
Tobler, Adolf: 19b
Todesco, Venanzio: 272a
Tona, Abelard: 231b (1924)
Tormo, Josep: 167a
Torre, A.: 34b
Torruella, Joan: 39b, 40a
Tovar, Antonio: 26a, 56b, 57, 60a, 62b, 184a, 187b, 188b, 189b, 190b, 195b, 197b, 200b, 212a, 213b, 217a, 218a, 241a (1968), 241b (1971), 242a (1973), 243b (1979), 245a (1988), 255b-256a (1989), 271a, 282
Trask, Robert L.: 214b, 218b
Trombetti, Alfredo: 58, 59b
Trueta, Josep: 239b (1960)
Tuñón de Lara, Manuel: 289b
Ugolini, Francesco: 147b, 148a, 153a
Unamuno, Miguel de: 250b
Untermann, Jürgen: 5, 57b, 58a, 60a, 62b, 183, 193b, 195b, 202b, 208b, 218a, 295a
Urrea, Diego de: 67a
Urrutibéheity, Hector: 39a
Urvoy, Marie-Therèse: 120a, 130a
Valeri Màxim: 151a
Valladares, Marcial: 224a, 228b
Vallbè, Fermí: 7, 12, 287, 290, 291b
Vallès Xirau, Joan: 265a (1991)
Vallvé, J.: 177a
Vallverdú, Francesc: 90a, 93a, 102a
Valor, Enric: 156b, 246a (1995), 255b (1989)
Varazze, Iacopo de: vg. Iacopo de Varazze
Várvaro, Alberto: 5, 11b, 17, 26b, 134a, 135a, 138a, 195a, 199a, 203b, 206a, 295a
Vayreda, Marià: 49a, 50a, 159b, 271b
Vayssier, A.: 200b
Vega, Garcilaso de la: vg. Garcilaso de la Vega
Vega, Lope de: vg. Lope de Vega, Félix
Vendryes, Joseph: 233a (1929)
Veny, Joan: 5, 155, 157, 158, 159a, 160a, 162a, 163, 164b, 165a, 166, 194a, 196b, 198a, 204a, 242b (1977), 248b (1998), 295b
Verdaguer, Jacint: 46b, 48b, 49, 98b, 152b, 205b, 265a (1987), 271b, 272b
Vernay, Henri: 164b
Vernet, Joan: 85a, 130b
Viaplana, Joaquim: 158a
Vicens Vives, Jaume: 267a (1962)
Víctor Català: vg. Albert, Caterina
Victorius, Hieronymus: 129a
Vidal de Canellas: 262b (1958)
Vidal, Pere: 109a
Vigneaux i Cibils, Celestina: 231a (1905), 240a (1964)
Viguera, M. Jesús: 130a
Vila, Pau: 155b, 253a (1934), 261a (1975)
Villangómez, Marià: 255b (1989), 267b
Villar, Francisco: 5, 23a, 53, 64a, 188b, 195b, 201b, 203b, 208b, 295b
Villaverde, Juan Carlos: 130
Villaviciosa, José de: 32a
Vinson, Julien: 218a
Virgili: 51a
Voragine, Iacobus de: vg. Iacopo de Varazze
Vossler, Karl: 19, 164a
Wagner, Max Leopold: 67b
Walde, A.: 26a
Walsh, J.K.: 67b
Walsh, T.J.: 40b
Wartburg, Walther von: 19b, 21b, 22, 23a, 26b, 110b, 162a, 164a, 170a, 174b, 175, 176b, 178b, 179b, 180a, 198b, 199, 200b, 224b, 259a (1958)
Wehr, Hans: 85b
Wijk, H.L.A.: 67b
Wissowa, Georg: vg. Pauly-Wissowa
Wittlin, Curt: 251a
Wright, Roger: 120b
Xandri, Andreu: 245a (1988)
Xènius: vg. Ors, Eugeni d'
Yuḥnā bn Sarābiyūn: 126a
Zaccaria, E.: 164b
Zamboni, Alberto: 171, 217a

Índex de paraules

a boqueta de nit: 165b
a cargo (cast.): 266b (1941)
a la vegada: 165b
abab (cast.): 78a
ababe (port.): 78a
abacero (cast.): 35a
abadejo (cast.): 179a
abans: 164b
abassegar: 164b
abeia: 165a
Abila: 53b
Abnoba: 54a
abortadura (cast.): 32a
abortar (cast.): 32a
aborto (cast.): 32a
abortón (cast.): 32a
abrenger (gp.): 63a
abrusar: 109b, 115b
Abula: 55a
abundós: 100
Açanui: 163a
acebuche (cast.): 77b
acelga (cast.): 76b
acera (cast.): 31b
acicate (cast.): 71a, 75a, 77a
Acinipo/Acinippo: 58a, 64b
aclofar-se: 21a
acobitiar: 162a
aconténer: 163a
acotado (cast.): 205a
acotat: 205a
acubar-se: 162a
acufler (rrom.): 21a
acurrucarse (cast.): 35b
acusar recibo (cast.): 266b (1942)
adarga (cast.): 73b, 76b
adaza (cast.): 71a, 75a
Adeba: 55b, 58b
adefesio (cast.): 30a, 31b
adehala (cast.): 73b
adermar (cast.): 71b, 75b
aderra (cast.): 71a, 75b
adesso (it.): 95a
adobe (cast.): 71a, 75a
adra (cast.): 71a, 75a
adúcar (cast.): 70b, 75a
afalagar: 77b
afasendat: 112a
afastar (gp.): 63a
afolcar: 46a
Afrunus: 62b
agafar: 63a
agavanzo (cast.): 63a
Aginum: 63b
aglà: 166a
aglan: 166a
Ágreda: 186b
agró: 115b
aguflärs (it.): 21a
Àguila: 116b
aguzanieves (cast.): 35a
ai: 164b
aidar: 270b
Aidi: 62b
ai-las: 46a, 164b
ainda (gp.): 62b
aixenç: vg. eixenç
això: 110a
Aja: 63b
ajargonat: 99a
ajedrea (cast.): 71a, 75a
ajimez (cast.): 70b, 75a
ajorca (cast.): 73b
ajuar (cast.): 35a, 71b, 75b
akkufulàrisi (it.): 21a
al: 95b
al mando (cast.): 266b (1941)
Alaba: 58b
alabastro (cast.): 35a
alabreno (occ.): 77b
alabrent: 77b
alacena (cast.): 71b, 73b, 75b
alacet (cast.): 72a, 75b
aladar (cast.): 70a, 75a
aladroc: 78a
aladroque (cast.): 76b, 78a
alafa (cast.): 70b, 75a
alardo: 78a
alardó: 78a
alaria (cast.): 78a
alarido (cast.): 71a, 75a
alatxa: 163b
alatzà: 78a
alazán (cast.): 71a, 75a, 77a, 78a
alazão (port.): 78a
Alb: 202b
albadena (cast.): 71a, 75a
albahaca (cast.): 35a
Albal: 127a
albañil (cast.): 35a
albaricoque (cast.): 35a
albitana (cast.): 37b
alboheza (cast.): 37b
albur (cast.): 70b, 75a
alcadra (cast.): 70b, 75a
Alcalá: 188a
alcalde (cast.): 34b
Alcaraviat: 121a
alcayata (cast.): 70b, 75a
alconcilla (cast.): 129a
alcor (cast.): 77a
alcora (cast.): 70a, 75a
alcornoque (cast.): 34b, 129a
alcotana (cast.): 71a, 75a
Alèdua: 130b
alefriz (cast.): 70b, 75a
alema (cast.): 71a, 75a
Aleyba: 130b
Alf: 202b
alfacara: 161a
Alfafar: 127a
alfalfa (cast.): 71b, 75b
alfaneque (cast.): 71a, 75a
alfaques (cast.): 77a
alfayate (cast.): 34b
alfazaque (cast.): 71a, 75b
alfeñique (cast.): 70b, 75a
alfombra (cast.): 70a, 75a, 77a
alforja (cast.): 70b, 75a
algarrobilla (cast.): 128a
algazafán (cast.): 70b, 75a
algazul (cast.): 37b
algorza (cast.): 70b, 75a
algumha (gall.): 226a
algunha (gall.): 226a
alhóndiga (cast.): 70b, 75a
alhora: 165b
aliara (cast.): 70b, 75a
alicate (cast.): 73b
àlies: 92b
alifafe (cast.): 73b
alinde (cast.): 72a, 75b
Alisontia: 63b
alizace (cast.): 75b
allegar (cast.): 215a
allitendre: 129a
allò: 110a
almádena (cast.): 70b, 75a
almarada (cast.): 70b, 75a
almatriche (cast.): 37b
almenara (cast.): 70b, 75a
almenys: 152a
Almería: 40a
almíbar (cast.): 71b, 75b
almifor (cast.): 71b, 75b
almijara (cast.): 70b, 75a
almizate (cast.): 70b, 75a
almizcle (cast.): 86b
almocafre (cast.): 37b, 70b, 75a
almoceda (cast.): 71b, 75b
almodón (cast.): 71a, 75b
almodrote (cast.): 71a, 75a
almofrej (cast.): 70b, 75a
almoraduj (cast.): 37b
almorta (cast.): 128a
aloja (cast.): 71a, 75a
aloquín (cast.): 71b, 75b
alosna (cast.): 71a, 75b
Alostigi: 63b, 186a
alquerque (cast.): 71b, 75b
alquez (cast.): 70b, 75a
alre: 256b (1934, 1935)
alrededor (cast.): 258b (1954)
altrança: 160a
alubia (cast.): 128
alucinar (cast.): 35a
aludel (cast.): 70b, 75a
ámago (cast.): 78a
amainar (cast.): 39a
amar: 111b
amatista (cast.): 35a
ambelga (gp.): 60b
ambosta: 156b
àmec: 78a
âmego (port.): 78a
ameija (gall.): 226a
ameixa (gall.): 226a
amic: 94a
amoníaco (cast.): 34b, 35a
amurar (cast.): 37b
amusgar (cast.): 72a
anafaya (cast.): 71b
Ananies: 93a
anar a Badalona: 161b
anatomía (cast.): 35a
anchoa (cast.): 35a
ancins: 160a
ancla (cast.): 30b, 31a
áncora (cast.): 30b
Ancubium: 55a
andorga (cast.): 71b, 75b
andosco (cast.): 71a, 75b
andrajo (cast.): 71b, 75b
Andura: 55a
anea (cast.): 70b, 75a
anexió: 101a
anglais (fr.): 117a

angoisse (fr.): 116a
anic: vg. enic
annex/anex: 101a
anoria (cast.): 70b, 75a
anorza (cast.): 70b, 75a
antes: 164b
antre: 164b
antribals: 163b
antro: 164b
Antullus: 57b
añagaza (cast.): 71b, 75b
añasco (cast.): 70b, 75a
añicos (cast.): 71a, 75a
apaïsat: 92a
Apareguda, l : 166b
Aplondus: 62b
Aplonius: 62b
apreci: 98a, 99
apremiar: 98a, 99
apretar: 48a
apreuament: 98a, 99
Aquae Bormiae: 63b
aramio (cast.): 62b
arancel (cast.): 72a, 75b
Aranda: 184a, 187a
Arándiga: 187a
Arandilla: 187a
Arandis: 187a
Aranivel: 130b
Aranyuel: 130b
Aranzuelo: 187a
Aratispi: 58b
archí (cast.): 70b, 75a
Ardenya, pla d': 231b (1924)
Arderiu: 112a
ardurán (cast.): 70b, 75a
Árecrăta: 190b
arfar (cast.): 37b
argalladera (cast.): 36a
argallera (cast.): 35b
argot: 99a, 104a
argüeñas (cast.): 71b, 75b
arisco (cast.): 258a (1949)
aritja: 162a
arjau: 162a
Arlanza: 54b
arracada (cast.): 71a, 75a
arrancar (cast.): 63a
arrayán (cast.): 37b
arreglar: 93b
arrere: 117
arrezafe (cast.): 71a, 75b
arriar (cast.): 37b
arribar (cast.): 161a
arrière (fr.): 117
arroudilhe (occ.): 200b
Arrubium: 55a
arrugia (cast.): 20b
arruinar: 92b
arruinu (it.): 200b
Arse: 188b
artemisa (cast.): 37b
Artigi: 55a, 58b, 59a
artillería (cast.): 35a
Artuba: 58b, 59b
arveja (cast.): 128a
arvella: 128a
arviğan (rrom.): 200b
arvüğan (rrom.): 200b
asemada (gp.): 62b
asestar (cast.): 31b
assagador/assegador: 201b
assau: 113b
assegador: vg. assagador
assoleiat: 165a
assustar: 261a (1977)
Asta: 53a
Astapa: 58b, 59b
Astapaioi: 59b
Asteguieta: 64a
Astigarraga: 64a
Astigi: 53a, 58b, 59a, 63b, 186a
Astobiza: 64a
Astorga: 64a
Astrone: 55a
Astulez: 64a
Astura: 54b, 55a
Asturias: 64a
atafarra (cast.): 70b, 75a
atafea (cast.): 71a, 75a
ataquizar (cast.): 72a
ataracea (cast.): 70b, 75a
atarjea (cast.): 71a, 75a
Atenàgores: 93a
atifells: 78a
Atinius: 57b
atlas: 92b
atmosfera/atmòsfera: 98a, 99
atracar (cast.): 37b, 72a
Attennius: 57b
atuell: 78a
atxevo: 163b
atzabó: 162a
atzabó: 78a
atzavara: 46a, 78a
atzeni: 78a
atzep: 78a
aucell: 162b
auliva: 164b
aunaie (fr.): 117a
Ausate: 112a
ausir: 111b
autarquía (cast.): 266b (1942)
autillo (cast.): 35a
Auxerre: 117a
avar: 100
avesar: 113a
aviat: 165b
azache (cast.): 70b, 75a
azahar (cast.): 71a, 75a
azapo (cast.): 78a
azarbe (cast.): 71b, 75b
Azaries: 93a
azarja (cast.): 71b, 75b
azarnefe (cast.): 71b, 75b
ázoe (cast.): 178b
azófar (cast.): 71b, 75b
azogue (cast.): 178b
azot: 178b
azote (fr.): 178b
azotea (cast.): 73b
azúcar (cast.): 216a
azucena (cast.): 70b, 75a
bacallà: 179a
bacanard: 161a
badal (cast.): 71b, 75b
badea (cast.): 70b, 75a
badulaque (cast.): 260a (1964)
Baebelo: 55a
Baebro: 55a
Baecor: 55a
Baecula: 55a
Baedorus: 55a
Baedui: 55a
Baega: 55a
Baesadines: 54b
Baesippo: 54b, 58a, 64b
Baesisceris: 54b
Baesucci: 54b, 55a
Baesuris: 55a
Baet-asii: 54b
Baeterrae: 54b
Baeterre: 187a
Baetis: 54b, 55b
Baeto-rix: 54b
Baetulo: 54b, 55b
Baeturia: 54b, 55a
bagaje (cast.): 70b, 71b, 75a, 75b
bagasa (cast.): 70b, 75a
baila: 162a, 163b
Baitarra: 187a
bajoca: 128
baladí (cast.): 71a, 75a
Balaguer: 125a
baldar-se: 160a
ballar: 157a
ballaruga: 157a
Balmes: 93b
balum: 160a
bambú (cast.): 70b, 75a
Bandua: 62b
banqueta (cast.): 31b
baraja (cast.): 71a, 75a
baranda: 163a
baratar (cast.): 63a
Barca: 53b
barcino (cast.): 70b, 75a
barco: 98a, 99
barga (cast.): 20b
bàrio: vg. bàrrio
barloc: 161a
barnilla: 162a
barquet: 98a
barranca (cast.): 20b
bàrrio/bàrio: 115a
barrot: 49b
basc: 94b
basca: 163a
Bascàneu: 63b
Bascanó: 63b
Bàscara: 63b
Basea: 114b, 165a
Basilipo: 64b
Basora: 130b
bassetja: 162a
bastant: 94a
bata (cast.): 77a
bateó: 161a
batrîn (rom.): 117b
bayal (cast.): 71a, 75a, 76b
bé: 164b
beatilla: 31b
beatilla (cast.): 31b, 35b
béatille (fr.): 31b
beatillo (cast.): 31b
beato (cast.): 30b, 31b
Beders: 187b
begut: 114a
beiço (gp.): 60b
beina: 110
belesa (cast.): 60b, 62b
bellota (cast.): 33b
Bellvei/Bellveí: 116a
bem (gall.): 226a
Benassac, el: 159a
beneit: 110, 114a
beneït: 114a
benet: 114a
berberecho (cast.): 166b
bercer (fr.): 110a
bernegal (cast.): 71a, 75a
bes: 110a
Besalú: 185b, 186b
Besaro: 54b
Besilus: 54b
bessa: 161a
Besuna, la: 159a
Betanzos: 63b
Betarra: 187a
Beterra: 55b
beüt: 114a
bezaar (cast.): 70b, 75a
Béziers: 54b, 187a
biacca (it.): 112a
Bibau: 130b
Bicorp: 185b, 186a
Bijauca: 128b
Bilustibas: 58b
biombo: 98, 99
biosfera (cast.): 177a
biot: 162a
bisalte (cast.): 128b
bisalto (cast.): 128b
bisán (cast.): 128b
bisojo (cast.): 33b
Biterris: 187a
Bituris: 55b
bitxo: vg. vitxo
bizma (cast.): 129a
bla: 166a
blan: 166a
Blanes: 93b
ble: 60b
bleix: 110a
bloque (cast.): 179a
bocacerç: 263a (1961)
Boeria: 110b
bófeta (cast.): 70b, 75a
bogací (cast.): 70b
bogal: 162a
Boi: 110
Boier, en: 158b
boldró: 162a

bom (gall.): 226a
Bonansa: 199a
Bone: 58a
bony: 159b
boquerón (cast.): 78a
bòrees: 92b
Bòria: 110
bòria: 256b (1934)
Boriana: vg. Borriana
Boriol: vg. Borriol
Borito: 112a
borja: 110b, 256b (1934)
Bormanicus: 63b
Borriana/Boriana: 115a
Borriol/Boriol: 115a
botar (cast.): 161a
bou: 110a
braña (gp.): 60b
brauca (gall.): 179a
brèdola: 50a
breña (cast.): 60b
bressar: 110a
Brinubus: 55a
Briviesca: 190b
brocica (gall.): 179a
Brocus: 57b
brollar: 63a
bromera: 48b
bronzo: 97b
brou: 96, 97
bruixa: 156b
bruixot: 49b
bua: 165a
buana (arag.): 162b
buen (arag.): 162b
bufanúvols: 49a
buina: 110
Bulla: 59a
Bureva: 116b
bútxara: 154a
cabalós: 100
cabaya (cast.): 70b, 75a
cabdell: 93b
cabreo (it.): 164b
cacau: 272a
Cadabriai: 62b
Cadaqués: 202b
cadernera: 163b
Cadius: 112a
Caenoves: 110b
café (cast.): 70a, 75a
Çafont: vg. Safont
cagaestacas (cast.): 157b
cagamànecs: 157b
cagamànics: 157b
cagar: 163b
cagarnera: 163b
cáicaba: 121a
caique (cast.): 70b, 72a, 75a
caixa: 115b
cala (cast.): 71b, 75b
caldo: 90b, 96, 97
Calduba: 53b, 55a
Calella: 271b
Calferus: 62b
caliquenya: 96, 205a
caliquenyo: 96, 97, 205a
caliqueño (cast.): 96b
calma: 115b
calostre: 160a
Calpe: 58b
camariña (cast.): 63a
cambiar (cast.): 63a
cambija (cast.): 60b
campaña (cast.): 161a
Campoblanco: 188a
cana: vg. canya
canana (cast.): 71b, 75b
cáncana (cast.): 71a, 75a
cáncano (cast.): 71a, 75a
Canduba: 58b, 59b
Canes: 130b
caniquí (cast.): 71a, 75a
Cànoes: 110b
canonge: 110b
Cànoves: 110a
cantar: 113b, 114a, 164b
cantiga (gp.): 60b, 62b
Cantoria: 62b
canya/cana: 112a
canyell: 111a
cap: 94a, 114a
capacho (cast.): 129a
capbreu: 164b
capsa: 93b
captenir-se: 47a
capvespre: 165b
capvesprol: 49b
cárabo (cast.): 71a, 75a
caramuzal (cast.): 70b, 75a
carant: 162a, 259a (1958)
carant (cast.): 63a
Caravanzo: 63b
carbões (gp.): 226a
carcajada (cast.): 71a, 75a
carcallada: 163a
càrdies: 92b
Carerac: 63b
cariño (cast.): 31b, 32a
Carpesa: 127a
Carrànima: 202b
Carreu: 202b
càrritx: 163b
Cartare: 54b
carxata: 163b
cascada/cataracta/catarata: 98, 99
Casesnoves: 110
Castabos: 58b
Catadau: 205b
Catamarruc: 205b
catán (cast.): 71a, 75a
çatara (cast.): 77a
cataracta: vg. cascada
catarata: vg. cascada
Catarroja: 205b
cativo (gall.): 228b
catorze: 115b
catxap: 163b
catxel: 166b
cauma: 164b
Cauni: 53b
caut: 98a, 99
caute: 98, 99
cavalla: 158b
cazo (cast.): 71a, 75a
cazurro (cast.): 71a, 75a
ce: 160b, 161a
ceba: 164b
Ceberís: 166a
Cedripo: 64b
ceguesa/ceguera: 96, 97, 98b, 99b
ceguetat: 97
ceje (cast.): 71a, 75a
cel: 160a
cel·la: 94a
cella: 94a
cenacho (cast.): 129a
cenic (occ.): 148
Cerberís: 166a
cerclet: 161a
cerilla (cast.): 97a
cerviz (cast.): 32a
cérvol/cervo: 96b, 97
Ces Corts: vg. Corts, les
chafariz (cast.): 71b, 75b
chaira (cast.): 70b, 75a
chal (cast.): 70b, 75a
chalán (cast.): 71a, 75a
chaman (gall.): 226a
chamariz (cast.): 71b, 75b
chan (gall.): 226a
chanca (cast.): 71b, 75b
charca (cast.): 70b, 75a
charneca (cast.): 63a
Chauni: 53b
chazuc (occ.): 112a
chênaie (fr.): 117a
chícharo (cast.): 129a
chicote (cast.): 161a
chinche (cast.): 129a
chiquero (cast.): 129a
Chiruca: 203a
chisme (cast.): 71a, 75a
choza (cast.): 71a, 75a
chuca (cast.): 70b, 75a
chulo (cast.): 71a
cicerchia (it.): 130a
ciclop/cíclop: 46b, 101a
ciència: 93b
cigar: 96b, 97
cigarret: 96b, 97
cigarreta: 96
cigarrillo (cast.): 96b
cigarro: 96, 97
cigonya: 112b
Cilaba: 58b
cilla: 158b
Cilpe: 58b
cimbeyer a: 46b
ciment: 112b
cimitarra (cast.): 70b, 75a
cine: 93b
cipayo (cast.): 70b, 71b, 75a, 75b
cirera: 112b
Cirta: 54b
ciuró: 128a
civilitzar: 94a
cizercha (cast.): 130a
claie (fr.): 116b
clatell: 159b, 160a
claveguera: 160a
clerecia: 96b
clergat: 165b
clericat: 97
clero: 96b, 97, 165b
clotell: 159b, 160a
ço: 161a
cobrir: 151b
coc: 32a
coca (cast.): 32a
cócera: 112b
cocote (cast.): 32a
codena: 158b
Codinac: 63b
codonyac: 156b
coelho (gall.): 226a
coello (gall.)
Cofrentes: 188a
cogot: 158b
cogòt (occ.): 32a
cogote (cast.): 32a
coima (cast.): 71a, 75b
coime (cast.): 71a, 75b
coissor: 92a
coixesa/coixera: 96a, 98-99
col·legi: 94a
col·locació: 94a
Colippo: 64b
Collanzo: 63b
colmena (cast.): 62b
colodrillo (cast.): 32a
colrar: 270b
Columbaire: 114a
com: 112b
com a figues en cofí: 165b
combleza (cast.): 258a (1949)
comborça (port.): 258a (1949)
comim (gall.): 226a
Complutum: 61b, 187b, 188a
comprimir: 48a
condició: 93b
condir/cundir: 209a
Cone, en: 159a
conèixer: 103a
confesso (gall.): 226a
Confluentes: 188a
connaître (fr.): 116b, 117a
connex: 101a
Consabura: 58b
consumació/consumició: 100, 104b
consumició: vg. consumació
contendor (cast.): 186b
contenedor (cast.): 186b
continuar: 95b
convidar: 99a
coração (gp.): 226a
corba/curva: 98-99, 165b
Corduba: 53, 54, 55a, 58a, 63b, 186a
corfa: 162a

Cornubia: 55a
Cornubius: 55a
corregir: 94a
correguda: 100a
correiam: 159a
corretjam: 159a
Corrolda: 202b
Corronco: 112a
cors: 111b
Cortitxelles: 163b
Corts, les: 114b
cosecha (cast.): 38a
Cotlliure: 63b
coto (cast.): 205a
cotón (cast.): 70a, 75a
cotonía (cast.): 70a, 75a
cotxo: 97b
craie (fr.): 116b
cravo (lleonès): 30b
créixens: 110a
creu: 113b, 160a
creure: 114a
Críties: 93a
crosta: 159b
crou: 113b, 160a
cruiar: 162a
crusta: 159b
cuelmo (gp.): 60b
cuidar: 96, 97
cuina: 110
cundir: vg. condir
cureña (cast.): 116b, 117a
curriamen: 159a
curruca (cast.): 35b
cursa: 100
Curubis: 58b
curuja (cast.): 35b
curva: vg. corba
d'hora: 165b
dado (cast.): 77a
Daganzo: 63b
daiunar: 270b
daler: 256a (1934)
danza macabra (cast.): vg. macabra, danza
darrera: 165a
darrere: 117, 165a
daynar: 270b
de la ronyonada: 165b
de matí: 165b
de modo de (cast.): 266b (1941)
degut a: 103b
dejunar: 270b
deler: 162a
deleznarse (cast.): 258a (1947)
deloví: vg. diluvi
demagogia (cast.): 266b (1941)
demest: 158b
dempeus: 46b
derrière (fr.): 117
desgarbat: 99
despedir: 98, 99
despesa: 98b
despreci: 98a
despreciable: 98a
despreciar: 98, 99
després: 47b
Despujol: 114b
dèsset: 110b, 115b
deu: 115b
deure: 95a, 111b, 160a
devesir: 111b
Dezpujol: vg. Despujol
dibujo (cast.): 71a, 75a
didot: 49b
diluvi/deloví: 115a
dir: 113a, 114a
disnar: 162b
dominico (cast.): 266b (1941)
dona: 114a
donarda: 46a
donzell: 115b
Donzell, la: 160a
Donzell, lo: 160a
Dòrria: 115a
dortoir (fr.): 116a
dragar: 100
dreits (occ.): 151a
dropo: 164a
dur: 110a
duradero (cast.): 116b
Durban: 63b
Durfort: 63b
Edetani: 54a
eina: 110
Eina: 63b
eix: 115b
eixenç/aixenç: 115b
eixonar: 161b
eixordiga: 161b
ejarbe (cast.): 77a
elche (cast.): 77b
elchi (cast.): 77b
Elies: 92b, 93a
els: 114a
Elvira: 130b
embalum: 160a
embarazar (cast.): 71a, 75b
embons: 156b, 162a
embornals: 156b, 162a
embosta: 156b
empegueir: 114a
emperezar (cast.): 254b (1957)
empezar (cast.): 36b, 40b, 254b (1957)
empinar (cast.): 254b (1957)
emplazar (cast.): 254a (1955), 254b (1957)
emplear (cast.): 254a (1957)
empleo (cast.): 254a (1957)
emprar: 162b
émulo (cast.): 254b (1957)
en: 95b
en (cast.): 255a (1973)
en sense: 164b
encallar (cast.): 255a (1973)
encrinar (lleonès): 30b
endonsada: 129a
Enees: 92b, 93a
enfarenat: 112a
enfeinat: 112a
enfondir: 161b
enfú: 162a
engany/engan: 112a
engolir: 100
enic (occ.): 148b
enjorn: 165b
enlleir-se: 256a (1934)
enriqueir: 114a
entorpir: 100
entrecuixar: 49b
envair/invadir: 99
envist/en vist: 208b, 209a
envit: 203a
enzim/enzima: 101a
Epaminondes: 92b
Equabona: 60a
er: 62b
er (occ.): 62b
era: 111a
erb: 128a
ergullós: 111b
esborrall: 46a
esborrany: 46a
esc: 95a
escaibre: 161a
escàlam: 165a
escàlem: 165a
escàndol: 160a
escanyar: 111a
escaque (cast.): 71a, 75a
escar: 162a
escarabat: 93b
Escarbonate: 112a
escassà: 161a
esclatar: 115b
escola: 123b
escuela (cast.): 123b
esdernegat: 161b
Esla: 259b (1961)
espacial/espaial: 98, 99
especial: 98b
Espinelves: 110b
Espioca: 127a
espitjar: 48a
espona: 164b
espurna: 164b
ésser: 47b, 94b, 111b, 112b, 113a, 158b
estable: 93b
estalviar: 63a
estamenera: 162a
estileta: 98b
estilètic: 52a, 98b
estilètica: 52a, 98, 99
estiletista: 98b
estilística: 98b
etzibar: 78a
existir: 93b
fachada (cast.): 31b
faible (fr.): 116b, 117a
falç: 160a
falca (cast.): 70a, 75a
Fando: 63b
Fáñez: 63b
Faño: 63b
farallón (cast.): 161a
farda (cast.): 77a
fardacho (cast.): 26a
fardatxo: 162a
farga: 111a
farida: 162a
farigola: 156b, 161b
farnaca: 162a
farnaca (cast.): 70b, 75a
fava: 128a, 221b
faz (cast.): 31b
feda: 158b
feina: 48b, 110
feit: 160a
feligrès: 100
feligresia: 100b
fer: 114a
feredat: 93b
feriguleta: 156b
ferir: 270a
ferraiuolo (it.): 258a (1948)
ferre: 162b
ferreruelo (cast.): 26b, 258a (1948)
ferrugem (port.): 200b
fesol: 128a
fetge: 93b
fideo (cast.): 76a
Fiduene: 191a
Figueres: 264a (1957)
fil per agulla: 165b
finca: 100
Fineas: 92b
firmán (cast.): 70b, 75a
flauta (cast.): 135b
fleco (cast.): 117a
fleitera: 162a
fleur (fr.): 160a
flor: 112b
flour (fr.): 160a
foc (arag.): 162b
focatèria: 47b
foguera: 47b
foia: 112a
foire (fr.): 116a
fondària: 161b
fondo -a: 161b, 163b
fonei: 113b
fonoi: 113b
Font d Armena: 116b
Font de Vinatxos: 112a
Font-rubí: 115a
força: 94a
forn: 159b
fort: 94a
Fortinbras: 92b
Fotx, la: 163b
Fraga: 127b, 130b
fraga: 96a, 97
frais (fr.): 116b
français (fr.): 116a, 117a
Francia: 130b
frare: 117, 197
frauta (lleonès): 135b
freginat: 165b
frente (cast.): 116b, 117a
freqüentment: 46a
frère (fr.): 117, 197

frez (cast.): 71a, 75a
friguleta: 156b
fríjol (cast.): 128a
fuente (arag.): 162b
fugar-se: 98, 99
fuiola: 165a
fulano (cast.): 77a
fútil (cast.): 266b (1941)
gachumbo (cast.): 36b
gafar: 63a
gafo (cast.): 77a
galena (cast.): 36b
galimaties: 92b
galleuda: 258b (1954)
gallimó: 162a
gallorsa: 258b (1954)
ganado (cast.): 71a, 75a
ganda (cast.): 20b
garbanzo (cast.): 63a, 128a
garbell: 86b
garbillo (cast.): 77b
garbo: 98, 99
garbosament: 99
garbositat: 99
garneu: 162a
garrabís: 161a
garrafa (cast.): 75b
garrofí: 128a
garúa (cast.): 161a
garza (cast.): 70b, 75a
gasa/gassa: 101a
Gascó, cal: 159a
gasiu: 100b
gast: 99
gasto: 98, 99
gaubar: 47a
gaudí: 166a
gaudin(t)s: 166a
Gavatx, el: 158b
Gavatxa, la: 159a
Gavet: 202b
gaznápiro (cast.): 36b
gegantesc: 48b
gegantí: 48b
gel: 48b
Gelduba: 53b, 54, 55a
Gemünd: 188a
Gemünden: 188a
gent de peu: 208b
geperut: 46b
gepic: 46b
geuner (fr.): 270b
giberola: 263a (1961)
Gisclareny: 111b, 112a
Gistau: 242b (1975), 261a (1975)
glaç: 48b
gllesia: 160b
Gombren(y): 111b, 112a
Gormaz: 63b
Graccurris: 188b
gratuïtat: 92b
gravilla: 158b
greda: 110a
gresa: 110a
greu: 110a
grill: 163a
grill cantador: 163a
gruix: 110a
grumeig: 205b, 206a
grumejar: 206a
gúa: 162a
Guadaseguras: 130b
Guadaséquies: 130b
guaitar: 112a
guanyar: 115b
guapo: 96a, 97
guardó: 47a
guarismo (cast.): 70a, 75a
guata (cast.): 72a
guill: 161a
Guillem: 115b
guisante (cast.): 128, 129a
guixa: 128a
gúmena (cast.): 70b, 75a
gumía (cast.): 70a, 75a
haba (cast.): 128a, 221b
habichuela (cast.): 128
hábitat (cast.): 266b (1942)
habiz (cast.): 71b, 75b
halagar (cast.): 77b
hámago (cast.): 78a
hamudí (cast.): 70a, 75a
harija (cast.): 71a, 75a
hender (cast.): 266b (1942)
heroicitat: 92a, : hiat: 93a
hiatus: 93a
Hippo: 56a
hobacho (cast.): 77a
hola (cast.): 71a, 75a
homei: 110a
homenot: 49b
hòmens: 160a
homes: 160a
honrar: 270b
horabaixa: 165b
horda (cast.): 70b, 75a
hum (gall.): 226a
hum-ha (gall.): 226a
hurí (cast.): 71a, 75a
Ianoalio: 62b
Ianoelicafae: 62b
Icositani: 59b
Icosium: 59b
Idubea: 63b
iglésia: 165b
il·lustre: 94a
Ilipa: 54a
Iliturgi: 55a
Ilorci: 55b
Ilurci: 53a
Ilurcis: 55b, 188b
Ilurco: 55
Ilurcon: 55b
Ilurgis: 53a, 55b
Iluro: 55b
imbecil/imbècil: 101b
impremta: 93b
inclús: 103b
instancia (cast.): 266b (1941)
invadir: vg. envair
invasió: 99a
invasor: 99a
invitar: 99a
Iponoba: 58a
Iponuba: 54, 55a, 64a
Ippó: 58a
Ippon: 58a
Iptuce: 56a
Iranzo: 63b
Iravals: 111b
Irippo: 64b
isaga: 162a
Isavals: 112a
Isurgi: 55a
Itucci: 53b, 59
Ituce: 53b, 59
jabeca (cast.): 71a, 75a
jabeque (cast.): 71a, 75a
jácara (cast.): 71a, 75a
jácena (cast.): 71a, 75a
jaguarzo (cast.): 129a
jaïment: 46b
jaquir: 112a
jaraíz (cast.): 71b
jargó: 98a, 99
jargonesc: 99a
jargot: 98a, 99
jaumet: 161a
jaure/jeure: 111a
jauría (cast.): 76a
jayán (cast.): 70b, 75a
jeia: 110
jenízaro (cast.): 70b, 75a
Jeremies: 92b
jeta (cast.): 71a, 75a
jirasal (cast.): 71a, 75a
Joan: 94a
Joan/Jovany: 112a
joglar: 93b
josa (cast.): 71a, 75a
jota (cast.): 71a, 75a
jova: 100b
Jovany: vg. Joan
jove: 164b
judes: 92b
judía (cast.): 128a, 129a
judihuelo (cast.): 128a
jugar a cuc: 165a
jugar a cuit: 165a
jugar a cuquet: 165a
jugar a cut: 165a
jugar a fet: 165a
jugar a la pit: 165a
jugar a la quit: 165a
jugar a put: 165a
jugar a samacut: 165a
just: 94a
jutjar: 93b
juzgar (cast.): 113a
Kart-hadascht: 54b
Koblenz: 188a
Lacippo: 64b
Laconimurgi: 53a
lagem (gp.): 60b
laido (it.): 115b
Lairot: 158b
lama (cast.): 20b
Lamego: 53b
Lamigum: 53b
lárias (port.): 78a
larron (fr.): 117, 197
lasca (gp.): 60b
Lastigi: 58b
laurente (cast.): 77b
laviego (cast.): 62b
légamo (cast.): 60b
lenteja: 128a
Lesa: 59a
Lesura: 59a
Lesuros: 58b, 59a
ley (cast.): 266b (1942)
Libora: 58b
linotipista: 206b
liria (cast.): 60b
lladre: 112b, 117, 197
lladriola: 162a
lladró: 117, 197
lladronici/lladrocini: 98a, 99
llagosta: 161b
llambric: 160a
llanda: 100b
Llastra, La: 204a
Llastres de la Morta: 204a
llau: 271b
llauges: 161a
llauna: 100
llaurar: 270b
llegitimitat: 152a
lleig: 115b
lleit: 160
llentia: 114b, 128a
llentilla: 128a
llet: 111a, 156b, 161b
llevadero (cast.): 116b
llibant: 162a
Llierca: 63b
lligallo: 163a
llimó: 100
llimona: 100b
llògica: 152a
Llomaina, la: 112a
llomillo: 98a, 99
llosc: 159b
llucaret: 167a
Llucena: 122b
lluer: 162a, 167a
llueret: 167a
lluïment: 92b
lluissor: 92a
llumí: 96b, 97, 100
llur: 165b
llustro: 97b
lo: 152a
lolo a: 163a
lomillo (cast.): 99b
longaniza (cast.): 40a
los: 114a
Luchent: 130b
Lucurgentum: 55a
Ludient: 130b
luna de miel (cast.): 177a
Macabé, abre de (fr.): 32b
Macabé, dance (fr.): 32b

macabra, danza (cast.): 32b
Macabre, âbre (fr.): 32b
Macabré, dance (fr.): 32b
macabro (cast.): 32b, 39a
macaco (cast.): 39a
macarrón (cast.): 39a
macarulla: 156b
Macarulla, en: 159a
macho (cast.): 129a
Madrid: 259b (1960)
madrina: 117, 197
maduixot: 49b, 96a, 97
Maenuba: 54, 55a, 58a
maganyar: 166a
magaña (cast.): 77a
maharón (cast.): 71a, 75b
mahona (cast.): 70a, 71b, 75a, 75b
mai: 113b
maimón (cast.): 72a
Mainake: 54b
Mainalos: 54b
Mainoba: 53b, 54b
malaca (cast.): 266b (1942)
maleit: 114a
maleït: 114a
malenconia/melancolia: 96b, 97
Malrubí: 115a
manantial (cast.): 266b (1940)
Mandubii: 55a
mànega: 111a
Manises: 127a
mar: 94a
marais (fr.): 117a
marchito (cast.): 129a
mare: 117, 197
mareny: 129a
marisma (cast.): 129a
marlota (cast.): 70b, 75a
marrain (fr.): 117, 197
marrano (cast.): 77a
martiello (arag.): 162b
màrtir: 152a
martre: 152a
marutxell: 129a
marxar: 48b
massa: 94a
Matricerda: 53b
mayorana (cast.): 37b
mecenes: 92b
Medubus: 55a
mejorana (cast.): 37b
melancolia: vg. malenconia
melsa (arag.): 162b
menjar: 111b, 270b
mentira: 163a
mentiró: 167a
mentironet: 167a
menysprear: 98, 99
Mercè: 203a
mère (fr.): 117, 197
merita: 162a
més: 111a
Messaba: 58b
messies: 92b
metge: 93b
meu: 221b
mezquita (cast.): 77a
mifa: 161a
mijò (occ.): 201a
mimi: 165a
miniatura (cast.): 266b (1941)
mío (cast.): 221b
Miranda: 184a
misto: 96b, 97, 100b, 165b
mogote (cast.): 215b
moheda (cast.): 70b, 75a, 77b
mohíno (cast.): 77a
Moià: 159a
moixó: 162b
molt: 164b
monfí (cast.): 77a
monge: 110b
mongeta: 128a
monnaie (fr.): 116b, 117a
Montigalar: 116b
Montitxelvo: 163b
moraga (cast.): 77a
Moraira: 114a
morezillo (cast.): 40a
morir: 164b
morisc: 94b
Morranda, la: 112a
mosca: 156b
mosquilla: 161a
most: 50a
motlle/motllo: 96b, 97
movedura (cast.): 32a
moyeu (fr.): 201a
Muial, el: 159a
Münden: 188a
munt: 113b
Munxelló, lo: 163b
mur (cast.): 30a, 32a, 40a
Murgi: 53a
Murgis: 55a
Muriai: 62b
muritxec: 163b
murizillo (cast.): 40a
murriesc: 99a, 104a
murtra: 161b
musca: 159b
músculo (cast.): 40a
Museros: 127a
mussiguello: 163b
mussol: 166b
musulmán (cast.): 71b, 75b
muytz: 111b
nabab (cast.): 70a, 75a
nácara (cast.): 71a, 75a
nacional: 154a
nai: 165a
naife (cast.): 70a, 75a
naipe (cast.): 70a, 75a
najarse (cast.): 71a, 75a
Navel: 63b
Navès: 63b
nazismo (cast.): 177a
neblí (cast.): 77a
Nelo: 163b
neunella: 162a
ninguem (gall.): 226a
ningumha (gall.): 226a
ningunha (gall.): 226a
Nirusae: 62b
nit: 116b
nodrir: 117, 197
nom: 112b
noray (cast.): 39a
noria (cast.): 70b
nou (arag.): 162b
nourrir (fr.): 117, 197
novel·la: 94a
novi: vg. nuvi
Numantia: 63b
nuvi/novi: 115a
nyic: 167a
nyiquet: 167a
Oalentia: 63b
Oba: 53b, 58a, 59b, 64a
Obba: 53b, 56a, 59b
Ocilis: 59b
Octogesa: 63b
Odèn: 242b (1975), 261a (1975)
Oducia: 55b
Oebis: 58b
oferir: 111b
oioi: 165a
oír (cast.): 266b (1941)
ojalá (cast.): 71a, 75a, 77b
ojo de agua (cast.): 267a (1940)
olé (cast.): 71a, 75a
olho (gall.): 226a
Oliba: 58b
Olisippo: 64b, 186a
Olivenza: 63b
Olontigi: 55a
Olorda: 63b
om: 115b
oniatz (occ.): 153a
Oningis: 55a
Onoba: 54b, 55a, 58a, 186a
Onuba: 53b, 54a, 63b
Onyar: 63b
orbe (cast.): 32a
Orcau: 202b
Orce: 62b
Orcelis: 55
órdago (cast.): 31b
órdago, de (cast.): 31b
organització: 94a
Orgia: 55
Oria: 62b
orín (cast.): 200b
Orippo: 64b
Orobis: 55a
Orospeda: 63b
orxella: 129a
Osicerda: 53b
Ossonoba: 54b, 55a, 58a, 186a
Ostippo: 64b
ouvim (gall.): 226a
Oxubii: 55a
padre (cast.): 117b
padrí: 117, 197
Paesica: 62b
pagoda (cast.): 70b, 75a
paia: 165a
Paiporta: 127b
pair: 63a
paire (occ.): 117b
país: 92a
paisà: 92a
paisatge: 92a
paja (cast.): 221b
Palafolls: 116b
Palantia: 63b
palha (port.): 221b
palla: 165a, 221b
pam: 115b
pàncrees: 92b
paniquella: 157a
paniquera: 157a
paniquesa (arag.): 157a
panna: 158b
panoja (cast.): 129a
panxegar: 47a
paraître (fr.): 117a
Paramaico: 62b
Parameco: 62b
Paramego: 62b
paramitjal: 162a
Paramus: 61b
paravent: 98b
pare: 117, 197
parlar: 111b, 270b
parrain (fr.): 117, 197
parrat: 158b
Parrata, en: 158b
pas: 47b
Passaderes, pla de les: 160b
pasterol: 160a
pastril: 159a, 164b
Patagonia: 262b (1958)
patracol: 160a
Patraix: 127a
patricó: vg. petricó
pau: 113b
Pau: 116a
pavesa (cast.): 62b
peató: 208b
pebeter/peveter: 208b
pechar (cast.): 161a
pedaç: 163a
pedra: 112b, 117, 197
pedró: 117
Pedruixella: 163b
peguea: 114a
pèira (occ.): 117b
Peira, cal: 158b
peirer: 158b
pelegrí: 125a, 162a
Pelendones: 62b
pell (arag.): 162b
pendre: 165a
Penís: 63b
penitenciaria (cast.): 266b (1941)
Peñaranda: 184a
Peñarroja: 188a
per: 94b, 95a, 103b, 161a
per a: 94b, 103b, 161a

per lo menys: 152a
per tal com: 114a
per tal que: 114a
pera: 112b
Perafita: 112b
Peraguda, la: 166b
Peralada: 112b, 264a (1957)
Peramea: 112b
Pere: 112b, 117b
père (fr.): 117, 197
però: 93b
perra: 117b
perron (fr.): 117
pertuis (fr.): 110a
Pertús: 110a, 115b
pesadura: 100b
pescuezo (cast.): 32a
pèsol: 128
pestriu: 159a, 164b
pet: 157b
petard: 157b, 162a
petricó/patricó: 101a
petxina: 129a
peu: 113b
peülla: 113b
peüngla: 113b
piatra (rom.): 117b
Picai: 62b
Picaio, el: 112a
Picassent: 127a
pidal (cast.): 40a, 236b (1949), 258a (1950)
piedra (cast.): 117b
Piera: 116b
pierna (arag.): 162b
pierre (fr.): 117, 197
pilleria: 98a, 99b
pillet: 98a, 99
pillo: 98a, 99
Pilzà: 163a
piola (cast.): 161a
pitjar: 48a
plaça: 178b
placer: 178b
Placer: 178b, 179a
Plandica: 62b
planye's: 93a
playa (cast.): 161a
pobila (gall.): 215b
Pobla de Segur: 63b
poble: 93b, 114a
pobre: 111b
poc: 46a
Pocahontas: 92b
poder: 94a, 117b
podrir: 117, 197
poire (fr.): 116a
pois (occ.): 147a
poix (fr.): 116a
Pol: 111b
poll: 159b
pollastrada: 204a
polonais (fr.): 117a
polvo (cast.): 31a
Pompaelo: 188b
Pompeius: 188b
pompón (cast.): 32a
Porana Urchi: 59a
porche (cast.): 39a
porein-has (gall.): 226a
Porta: 202b
Portè: 202b
Portitxol: 163b
Portocolom: 163b
Portocristo: 163b
Portopetro: 163b
Portús: 110a
portús: 115b
pos: 147a
posar: 147a, 152a
possessió: 100b
pot: 157b
Potxes, en: 158b
pourrir (fr.): 117, 197
pouvoir (fr.): 117a
precaucioso (cast.): 266b (1942)
prémer: 48a
premsa: 93b
prendre: 165a
préssec: 110a
pressionar: 48a
prest: 165b
preu: 113b
preuar: 113a
prevere: 117, 197
primicer: 46b
problemàtica: 47a
processó/professó: 96a, 97
professó: vg. processó
prompte: 165b
propio (cast.): 186b
prou: 94a, 112b
prouvoire (fr.): 117, 197
puiar: 159a
puis (occ.): 147a
pupa: 165a
pupilla (arag. ant.): 215b
pupilo (cast.): 215b
quadre/quadro: 96a, 97
Quatremitjana: 112a, 260a (1963)
Quatretonda: 112a, 260a (1963)
que: 46a
que (cast.): 31a
quec: 96b, 97
quejar (cast.): 38a
Querquernae: 60a
quien (cast.): 31a
racó: 165a
radi (rrom.): 164b
Rafal: 130b
ragazzo (it.): 259b (1961)
raglán (cast.): 36b
raie (fr.): 117a
rapaz (cast.): 32a
raqueta (cast.): 216a
Rasal: 130b
ratja: 164b
ratón (cast.): 32a
raveğen (rrom.): 200b
rebaño (cast.): 77a
rebelde (cast.): 38a
reblar: 93b
rebutjar: 47b
recó: 165a
redoma (cast.): 77b
Redonda, la: 112a
refatjaire: 162a
reflex: 152a
reflexe: 152a
regal: 93b
Regatxol, el: 112a
reina: 110
reinal (cast.): 36b
Reixac: 63b
rel: 110a
Relico, el: 158b
rènec: 161b
rentell: 162a
rere: 112b, 117, 197
res (cast.): 71a, 75a
Respublica Obensis: 54
Reus: 261b (1991)
reylla: 151a
Rià: 116b
rière (fr.): 197, 117
riesgo (cast.): 76b
Río Tinto: 188a
riquea: 114a
riu: 203a
Riudebitlles, Sant Pere de: 253a (1936)
robí/robi: 115a
robinia (cast.): 36b
rocho (cast.): 36b
roda: 221b
roder: 120b, 130a
roig: 115a, 159b
roïl (fr.): 200
roïll (fr.): 200a
roïllós (occ.): 201a
roina: 92a
roinejar: 92a
roldor: 257a (1939)
romanç: 98b
romanço: 98b
romball: 165a
romboidal: 92a
rost: 50a
rota: 135b
rotlle/rotllo: 96b, 97
rou: 165b
rouge d oeuf (fr.): 201a
rouille (fr.): 200
rouio (occ.): 200b
rovell: 199a, 200, 201a
rovilh (occ.): 200
rovill: 158b
rovillós (occ.): 200a, 201a
rovín (arag. ant.): 200b
rovinyós: 200a
royo (arag.): 201a
rozell (occ.): 200b
rozilh: 200b
Rubau: 130b
rubecchio (it.): 200a, 201a
Rubí: 115a
rubill: 200a
ruc: 164b
rueda (cast.): 221b
rùggine (it.): 200b
ruina (rrom.): 200b
ruindzu (it.): 200b
ruïnós: 92b
ruixó: 161b
rumball: 165a
runar: 165b
Russinyol: 203a
Rutuba: 55a
s'axuflé (fr.): 21a
sábana (cast.): 34b
saber: 93b
sabó: 115b
Sabora: 58b
Sacama, Sant Pere: 115b
sacar (cast.): 258a (1951)
Sacarés: 127a
Sacrés: 127a
sadorn: 162a
Saeppo: 64b
Safont: 114b
saga: 201b, 204a
Saguntum: 188b
saín (cast.): 34b
sajar (cast.): 40b
salamandra (cast.): 35a
Salàs: 63b
Salasa: 63b
salchicha (cast.): 34b, 40a
salciça (cast.): 34b, 40a
salciza (cast.): 34b
Salduba: 53, 54a, 55, 58a
Salia: 55b
Salionca: 55b
saliva (cast.): 35a
Salluia: 55b
Salluvii: 55b
salmón (cast.): 35a
salsissa (occ.): 40a
Saltigi: 55b
sampaguita (cast.): 71a, 75a
sangarta (cast.): 156b
sangartilla (cast.): 156b
Sant Pere Sacama: vg. Sacama, Sant Pere
santurrón (cast.): 253b (1947)
sapo (cast.): 214b
Sarabis: 58b
sarda: 204b, 259b (1959)
sargaça (port.): 129a
sargantana: 157a, 159a
sària: vg. sàrria
sàrria/sària: 115a
sarro (cast.): 40b
sartén (cast.): 34b
Saruba: 55a
sas, sassos: 204b
saso (cast.): 259b (1959)
sastre: 35a
sastre (cast.): 34b, 35a
satélite (cast.): 34b
Sauleda: 194b
saús: 115b
saussaie (fr.): 117a

scaranto (it.): 259a (1958)
se: 160b, 161a
Sedetani: 54a
segó: 166a
segon: 112b, 166a
Segontia: 63b
Segre: 202b
segrest: 127b
segrestar: 127
seguir: 95b
segur: 112b
seix os: 204b, 259b (1959)
sel (cast.): 60b
sell: 161a
sellard: 161a
Sellemana: 202b
sémola (cast.): 37b
senalla: 129a
sentir (cast.): 266b (1941)
separata (cast.): 266b (1942)
sepultar (cast.): 35a
sereno (cast.): 37b
Serippo: 64b
serna (cast.): 60b
serviola (cast.): 37b
set: 115b
Setcases: 115b
setciències: 115b
setmana: 93b
setze: 115b
seu: 165b
seús: 110a, 115b
seze: 163a
si mel convé: 160a
sicalíptico (cast.): 34a
siesto (cast.): 31b
sifón (cast.): 35b
silo (cast.): 60b
Silpa: 54a
Sinope: 58b
sinse: 163a
sinyor: 112b
siroll: 112b, 113a
sitja: 93b
so: 165b, 166a, 167b
sobaco (cast.): 34b
socaire (cast.): 37b
sól·lera: 161b
Solau, lo: 112a
solecismo (cast.): 34b
Sollana: 127a
sollo (cast.): 37b
solomillo (cast.): 99b
somorgujo (cast.): 35a
son: 164b, 166a
sopa (cast.): 35a
sopar (cast.): 34a
sordesa/sordera: 96a, 98a, 99
soriaque (arag.): 157a
sort: 164b
Soule: 59a
sovint: 46a
suave (cast.): 35a
Subaris: 59a
Subi: 53b, 54a, 59a, 64a
subir (cast.): 34b
Subola: 59a
Subur: 53b, 54a, 59a
supino (cast.): 34b
surgir (cast.): 37b
suriac (aran.): 157a
Sutarraina, la: 112a
tabique (cast.): 77a
tacany: 100
tacó: 157a, 163a
tafaner: 160a
tahalí (cast.): 77a
taheño (cast.): 71a, 75a
Talarn: 63b
talega (cast.): 77a
tancar: 60b, 63a, 163a
tanda (cast.): 77a
taracea (cast.): 77a
taral·lirot: 94a
tarda: 165b
Tardubius: 55a
tarjea (cast.): 77a
tarquim: 162a
tarquín (cast.): 77a
tartamut: 96b, 97, 165b
Tarter, el: 202b
tarugo (cast.): 62b
taujel (cast.): 77a
tavàs: 156b
taverna: 94a
teginat: 86b
tem (gall.): 226a
témer: 94a
temps: 93b
terco (cast.): 60b
Termantio: 63b
teta: 158b
text: 94b
Thugga: 59
Tigrano-kerta: 54b
til·la: 94a
Tingentera: 53b, 59
Tingi: 53b
Tingis: 59b
tirabec: 128b
tiro: 167a
tiroret: 167a
Tivissa: 63b
toile (fr.): 116a
tol·lar: 162a
Tolba: 63b
toldo: 98a, 99
Toldrà: 112a
toll: 60b, 163a
Tolobis: 55b
Tolosa: 53b
Tolosà: 112a
Tolossa: 55b
Tolota: 53b
Tolous: 55b
Tolrà: 112a
Tolustre: 63b
Tolzà: 112a
Tolzó: 63b
tonto: 98a, 99
tópico (cast.): 266b (1941)
Torelló: 63b
Torís: 127a
Torre de Ubefora: 130b
Tossa: 63b
tòtil: 157a
Touraine: 116b
tragacete (cast.): 77b
tragar: 100
traïció: 92b
traidor: 92
traidoria: 92b
tramús: 128b
tranca (cast.): 62b
transsucònic: 161b
trapiche (cast.): 129a
trapig: 129a
trastejar (cast.): 86b
traure/treure: 111a
treball: 48b
tremoló: 157b
Trencamaixes, en: 158b
tretze: 115b
trobar: 114a
trocha (cast.): 62b
tu: 164b
Tucca: 56a, 59b
Tucci: 53b, 59
tuceta (cast.): 40a
Tugga: 53b
Tunobos: 58b
tuorlo (it.): 201a
Turbula: 55a
Turgalium: 55a
Turgonti: 55a
Turissa: 63b
turo: 256a (1932)
Uci: 53b
uçol: 166b
Ucubi: 53b, 56a, 59b
Ucubis: 53a
Uduba: 53b, 54b, 55, 64a
Udura: 55b
uello (arag.): 162b
ufano (cast.): 29a
Ugia: 53b
uisol: 166b
Úlfilas: 92b
Ulldemolins: 113b
umha (gall.): 226a
unha (gall.): 226a
Ura: 54b, 55a
Urce: 53a
Urcesa: 55b
urchella (cast.): 129a
Urchi: 59a
Urci: 55b, 59a, 62b
Urcis: 55b
Urcone: 59a
Urgao: 55b
Urgavo: 53a
Urgellum: 55a
Urgia: 53a, 55a
Urgis: 53a
Uria: 55a, 58b
Urio: 54b
Urium: 54b, 53a, 55a
Urius: 54b
Ussubium: 55a
vaca tremolosa: 157b
vacil·lar: 94a
vaga: 164b
Vaga: 53b
Vagia: 53b
vaira (port.): 163b
vaivé: 162a
valija (cast.): 71a, 75a
Vall-llobrega: 49b
varia (port.): 163b
vedat: 205a
veinat: 92a
veinatge: 92a
velho (gall.): 226a
vèncer: 103a
Venezuela: 262b (1958)
venir: 111b
venir (fr.): 116a, 117a
vent: 164b
Ventippo: 64b
ver (cast.): 31a
verdader: vg. vertader
Verdú: 185b
vereda: 202b
vereda (cast.): 31b
verga: 111a
verídic: 97b
veritable: 96a, 97
veritat: 93b
vermell d ou: 201a
verre (fr.): 117, 197
vertader/verdader: 96a, 97, 165b
verter (cast.): 266b (1942)
vertiente (cast.): 266b-267a (1940)
Verubius: 55a
vesprada: 165b
vespre: 165b
vestir: 270a
veu: 160a
vianant: 208b
viatge: 93b
vidre: 117, 197
vídua: 165b
vila: 114a
Vilamarxant: 127a
Vilar de Caves: 130b
villa (cast.): 114a
vim (gall.): 226a
Vindinum: 187b
Vindius, mons: 187b
Vindobona: 187b
Vinyals: 159b
Vinyes: 159b
virar (gp.): 60b
Virodunum: 185b
vitxo/bitxo: 101b
viuda: 165b
Vives: 93b
volcà: 178a, 180a
voler: 94a, 152a
volguer: 152a
vós: 164b
vostè: 164b

vou: 160a
xalament: 49a
xàldiga: 162a
xalea: 162a
xarel·lo: 94a
xarrupar: 63a
xaruc: 112a
xebat: 129a
Xella: 163b
Xerx: 163b
xesclet: 161a
xibiu: 129a
Ximo: 163b
xinxa: 129a, 163b
xiruca: 203a, 271b
xítxero: 129a, 163b
xopina: 161a
xumet: 165b
yema (cast.): 201a
yero (cast.): 128a
zaguán (cast.): 73b
zambra (cast.): 70b, 75a
zargatona (cast.): 72a
zarza (cast.): 71a, 75a
zatara (cast.): 77a
zo de, en: 163a
zurito (cast.): 71a, 75a
zurriaga (arag.): 157a

Índex de noms de llengües

basc: 15a, 21a, 23b, 25a, 26a, 29a, 31b, 53, 54b, 55b, 57, 58b, 59, 60a, 62b, 63, 183a, 184a, 186a, 187b, 190a, 193b, 197, 200b, 203a, 211-218, 221b, 223a, 233a (1931), 238b (1958), 241a (1968), 241b (1971), 242a (1974), 244b (1986), 245a (1988), 246b (1995), 250b, 251a, 255b-256a (1989), 259b (1960), 260b (1970, 1972), 285b, 293b
basco-ibèric: 53a, 54a, 55b, 57b, 59b, 190a
celta, cèltic: 30a, 54, 55, 56a, 57, 58a, 59b, 60, 61, 62, 63a, 183a, 184, 185b, 186, 187b, 188b, 189, 190a, 191a, 202b, 209, 237b (1953), 259a (1955), 259b (1958, 1961), 262a (1953)
celtibèric: 55b, 56a, 58a, 58a, 60a, 183a, 185b, 187, 189, 190b, 263a (1961), 295b
iber, ibèric: 15a, 23a, 53, 54b, 55, 56a, 57, 58a, 59b, 60a, 63, 64a, 68b, 121b, 122a, 183a, 184a, 185, 186a, 188b, 190, 202b, 271b, 285b
mossàrab: 5, 23b, 30a, 33a, 68b, 112a, 114a, 115a, 119-131, 163b, 177a, 196a, 197, 202, 255b (1982), 260a (1963), 264b (1986), 270a, 271b, 276, 278, 285b
sorotapte, sorotàptic: 23a, 26a, 60a, 61-63, 64b, 115a, 161b, 184a, 187b, 189b-191a, 195b, 202, 209, 210, 251a, 271b, 285b

ISBN 84-95166-08-9

Ajuntament de Sabadell

UNIVERSITAT DE BARCELONA

FUNDACIÓ Caixa de Sabadell